

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI VE İRAN'DA MODERN EĞİTİMİN
GELİŞİMİ (1848-1896)**

Doktora Tezi

Mine Çağır Benli

Kasım 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI VE İRAN'DA MODERN EĞİTİMİN
GELİŞİMİ (1848-1896)**

Doktora Tezi

Mine Çağır Benli

Danışman

Prof. Dr. Adem Ölmez

Kasım 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Mine Çağır Benli tarafından hazırlanan “Osmanlı ve İran’da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)” başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Üyeler:

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Tez Savunma Tarihi: 26/11/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin İstanbul Medeniyet Üniversitesinde yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Adem Ölmez

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Mine Çağır Benli

KISALTMALAR

A.} AMD.	: Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
A.} DVN.	: Sadaret Divan Kalemî Evrakı
A.} DVN. MHM.	: Sadaret Divan Mühimme Evrakı
A.} DVN. MKL.	: Sadaret Divan Mukavelenameler
A.} MKT.	: Sadaret Mektubi Kalemî
A.} MKT. MVL.	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclisi Vala Evrakı
A.} MKT. NZD.	: Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı
A.} MKT. UM.	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
AE. SAMD. III.	: Ali Emiri Üçüncü Ahmed
BEO.	: Bab-ı Ali Evrak Odası
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: cilt
C. HR.	: Cevdet Hariciye
C.MF.	: Cevdet Maarif
d.	: doğum
Der.	: derleyen
DH. İD.	: Dahiliye Nezareti İdare
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.SYS.	: Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım
DH.TMIK.M..	: Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri Takvim
HAT.	: Hatt-ı Humayun
Haz.	: Hazırlayan
HR. İM.	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR. MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî
HR. TH.	: Hariciye Nezareti Tahrirat
HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HR. UHM.	: Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti
İ. AZN.	: İdare Adliye ve Mezahib
İ. DH.	: İrade Dahiliye
İ. DUIT.	: İrade Dosya Usulü
İ. HB.	: İrade Harbiye
İ. HR.	: İrade Hariciye
İ. HUS.	: İrade Hususi
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İ. TAL.	: İrade Taltifat
İA	: İslam Ansiklopedisi
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
m.	: Miladi Takvim
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MF. ALY.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî
MF. İMF.	: Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti
MF. MKB.	: Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif

MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML. EEM.	: Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyeti
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
no.	: Numara
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
st.	: Satır
St.	: Saint (Aziz)
sy.	: Sayı
ş.	: Şemsi Takvim
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y. A. HUS.	: Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrak
Y. A. RES.	: Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Askeri Maruzât Evrakı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Evrakı
Y. PRK. MF.	: Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı Evrakı
Y. PRK. MYD.	: Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. TKM.	: Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı
Y. PRK. TŞF.	: Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Yay.	: Yayınları
ZB.	: Zabtiye

ÖZET

Osmanlı ve İran'da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)

Çağır Benli, Mine

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Prof. Dr. Adem ÖLMEZ

Kasım 2024

Bu tezde, 1848-1896 yılları arasında Osmanlı ve İran devletlerinin eğitimde modernleşme çabaları ele alınmıştır. 19. yüzyılda, ilerlemenin ana etkenlerinden birinin eğitim olduğu anlaşılan bir döneme girilmiştir. Bu yüzyıllarda, modern eğitimin aşılması, artık tüm devletler için özellikle de Osmanlı ve İran devletleri için kurtuluşa giden önemli bir yol olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı ve İran devletleri zorunlu bir şekilde ıslahatların önemini anlamıştır. Bu iki köklü devlet, farklı zaman dilimlerinde, öncelikle askerî açıdan, Avrupa'dan geride olduğunu fark etmiş ve reformlar yapmaya karar vermiştir. Her iki devlet, modern tarzda askeri birlikler oluşturmuş ve yabancı hocaların yardımıyla mühendishaneler kurmuştur. Ordular, topraklarını genişletmek isteyen istilacı devletlere karşı modern usullerle güçlendirilmiştir. Osmanlı ve İran devletleri Batı teknik ve malzemelerini alarak ve birkaçını üreterek bu işe başlamıştır. Askeri teşkilatlanmaların yanı sıra, 19. yüzyılın başı itibariyle önce İran, daha sonra Osmanlı yurt dışındaki modern okullarda eğitim alınması için öğrenciler göndermiştir.

Bu tez çalışmasının önemi, Osmanlı Devleti'ndeki İranlıların eğitim faaliyetlerinin incelenmesidir. Ayrıca ilk defa daha önce bahsedilmemiş İran okulları bu tez çalışmasıyla araştırılıp incelenmiştir. Tez çalışmasında, kendine özgü toplumlardan iki benzer özelliklere sahip komşu devletin, eğitimde modernleşmek adına nasıl bir yol izlediklerini ve birbirlerinden hangi yönde etkilendiklerini tespit edebilmek için *karşılaştırmalı tarih metodu* kullanılmıştır. Çalışmada, tek taraflı bir yaklaşımdan kaçınmak ve objektif davranabilmek için, Türkiye ve İran tarafındaki arşiv malzemeleri temin edilerek, bunların analiz ve sentezi yapılmıştır. Bu tez, Osmanlı'nın ve İran'ın 1848-1896 yılları arasında modern eğitimin gelişimlerini mukayese eden ilk çalışma olması nedeni ile önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran (Kaçar Hanedanı), Modern Eğitim, 19. Yüzyıl.

ABSTRACT

The Development of Modern Education in The Ottoman and Iran (1848-1896)

Çağır Benli, Mine

Ph. D. Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr., Adem ÖLMEZ

November 2024

This thesis examines the efforts of the Ottoman and Iranian states to modernize education between 1848 and 1896. The 19th century saw the beginning of a period in which education was understood to be one of the main factors of progress. In these centuries, the inculcation of modern education was now accepted as an important path to salvation for all states, especially the Ottoman and Iranian states.

The Ottoman and Iranian states have compulsorily understood the importance of reforms. These two deep-rooted states, at different times, realized that they were behind Europe, primarily in terms of military, and decided to make reforms. Both states formed modern-style military units and established engineering schools with the help of foreign teachers. Armies were strengthened with modern methods against invading states that wanted to expand their territories. The Ottoman and Iranian states began this work by taking Western techniques and materials and producing some of them. In addition to military organizations, first Iran, then the Ottoman Empire, sent students to receive education in modern schools abroad as of the beginning of the 19th century.

The importance of this thesis is the examination of the educational activities of Iranians in the Ottoman Empire. In addition, for the first time, Iranian schools that have not been mentioned before have been investigated and examined in this thesis. In the thesis, the comparative history method was used to determine how two neighboring states with similar characteristics, which are unique societies, followed a path in order to modernize education and in what way they were affected by each other. In the study, in order to avoid a one-sided approach and to be objective, archive materials from Turkey and Iran were obtained and their analysis and synthesis were made. This thesis is important because it is the first study to compare the development of modern education in the Ottoman Empire and Iran between 1848-1896.

Keywords: Ottoman Empire, Iran (Qajar Dynasty), Modern Education, 19th century.

OSMANLI VE İRAN'DA MODERN EĞİTİMİN GELİŞİMİ (1848-1896)

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
OSMANLI VE İRAN'DA MODERN EĞİTİMİN GELİŞİMİ (1848-1896)	ix
İÇİNDEKİLER.....	ix
ÖNSÖZ	xii
Giriş.....	1
Kavram Haritası	5
Konu, Kapsamı ve Sınırları	6
Kaynaklar.....	12
Literatür, Yöntem ve Özgün Değer	18
BİRİNCİ BÖLÜM	22
GELENEKSELDEN MODERNE: BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR	22
1.1. 1848 Öncesi Okulların Durumu	22
1.1.1. Medreseler	22
1.1.2. Sıbyan Mektepleri	37
1.2. Reform Denemeleri: Nizâm-ı Cedîd	45
1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Nizâm-ı Cedîd	45
1.2.2. İran'da Nizâm-ı Cedîd	49
1.2.3. Reformlara Karşı Muhalefet	58
İKİNCİ BÖLÜM.....	67
ETKİLEŞİMİ SAĞLAYAN UNSURLAR: HÜKÜMDARLAR, SADRAZAMALAR, SEFİRLER, ÖĞRENCİLER.....	67
2.1. Aydınların Etkileşimi	67
2.1.1. Yeni Osmanlılar ile Temaslar	67
2.1.2. Yeni Alfabe Projesi	79
2.2. Hükümdarların Yurt Dışı Seyahatleri ve Eğitim	87
2.2.1. Sultan Abdülaziz'in Yurt Dışı Seyahatleri.....	88
2.2.2. Nâsırüddin Şah'ın Yurt Dışı Seyahatleri.....	95
2.3. Yurt Dışında Okullar Açılması.....	109
2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Yurt Dışında Okullar Açması	110
2.3.2. İran'ın Yurt Dışında Okullar Açması	117
2.4. Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi	131

2.4.1.	Osmanlı Devleti'nin Yurt Dışına Öğrenci Göndermesi.....	132
2.4.2.	İran'ın Yurt Dışına Öğrenci Göndermesi	139
2.4.2.1.	İran'ın İngiltere'ye Öğrenci Göndermesi	139
2.4.2.2.	İran'ın Fransa'ya Öğrenci Göndermesi	142
2.4.2.3.	İran'ın Osmanlı Devleti'ne Öğrenci Göndermesi	149
2.4.2.3.1.	Hükümdar Tarafından İltimas Olunanlar	156
2.4.2.3.2.	Soylu Aile Mensupları	163
	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	170
	OSMANLI VE İRAN'DA MODERN MEKTEPLERİN KURULMASI: DARÜLFÜNUN ÖRNEĞİ	170
3.1.	İlk Mekteplerin Kurulması.....	170
3.2.	Darülfünun Kurulma Fikri	175
3.3.	Darülfünunun Gelişimi	183
3.3.1.	İran Darülfünunları	183
3.3.1.1.	Tahran Darülfünunu	183
3.3.1.2.	Tebriz Darülfünunu	200
3.3.1.3.	İsfahan Darülfünunu	203
3.3.2.	Osmanlı Darülfünunu	208
3.3.3.	Benzerlikler ve Farklılıklar	213
3.4.	Misyonerlik Faaliyetleriyle Kurulan Okullar	219
3.4.1.	Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Çalışmaları	221
3.4.2.	İran'da Misyonerlik Çalışmaları	229
	DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	243
	EĞİTİMİN KURUMSALLAŞMASI: NİZAMNAMELER VE OKULLAR	243
4.1.	Maarif Çalışmaları ve “Yeni” Okul Projeleri	243
4.1.1.	Darülcüme.....	247
4.1.2.	Atamajuri Askeri Okulu	251
4.1.3.	Medrese-i Sipahsâlâr	253
4.2.	Modern İlk Öğretim Kurumları: Rüşdiyeler	256
4.2.1.	Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Okulları	256
4.2.2.	İran'da Rüşdiye Okulları.....	264
4.2.2.1.	Rüşdiyelerin Yaygınlaştırılması.....	273
4.2.2.2.	Teşkilatlanmalar ve Nizamnamelerin Oluşturulması	283
	SONUÇ.....	289
	KAYNAKÇA.....	294
1.	Arşiv Belgeleri.....	294

1.1. Osmanlı Arşiv Belgeleri	294
1.2. İran Arşiv Belgeleri (Kitabhane-i Millî Cumhûrî İslamî İran)	295
2. Gazeteler ve Salnameler.....	295
3. Kitaplar ve Süreli Yayınlar	295
4. İnternet Kaynakları	319
EKLER.....	322
Tablo I. İran Meşrutiyetinden sonra kurulan okulların listesi:	322
Tablo II. 1918 yılında 6 yıllık eğitimden sonra ilköğretim erkek okullarından mezun olanların sayısı:	324
Tablo III. 1918 yılında 6 yıllık eğitimden sonra ilköğretim kız okullarından mezun olanların sayısı:	326
Tablo IV. Eyalet ve vilayetlerdeki ilkokul mezunları:	327
Tablo V. Tahran’da İlköğretim medreselerinin listesi:	328
Ek a) İran Darülfünun hocalarının isimleri ve Darülfünun ders içerikleri.....	330
Ek b) Telgraf ofisi ve yeni okul bahçesinin Doğu duvarı.	331
Ek c) <i>Behind the Veil in Persia and Turkish Arabia</i> adlı kitabın 148-149 sayfalarında Culfa Hastanesi fotoğraflarıdır.	333
Ek d) 1861 yılına ait, tıp fakültesi mezunu öğrenciye verilen tasdikname. (Kaynak: İran Milli Arşivi, Belge no: 998/840).	334
Ek e) Medrese-i Kadim-i Darülfünun Tarih 1297.	335
Ek f) Şah’ın Avrupa Gezisi	335
Ek g) Zillüssultan ve Medrese-i Darülfünunun 2 yabancı öğretmeni (Kaynak, https://www.instagram.com/esfahan_web/p/CSTklQagwN3/).	336
Ek h) Süryanilerin Yaşadıkları Yerler ve Onların Göç Haritası	336
Ek ı) 17 Rebiülevvel 1300’de Zillissultan yemeğinde, Darülfünunda Müzik Öğretmeni Mösyö Lamar’ın öğrencileri tarafından öğrenilen en son İran eserlerinin icrası programı.	337
Ek i) Medrese-i Sipahsalar-ı Cedid, 1979 yılından sonra Medrese-i Ali-yi Şehid Mutahhari olarak değiştirilmiştir. (Kaynak: Mine Çağır Benli, Ağustos 2023).	338
Ek j) Medrese-i Kebut (Gök Medrese, Tebriz) Giriş Kapısıdır. (Kaynak: Mine Çağır Benli, Ağustos 2023).	338

ÖNSÖZ

Eğitim her toplumun birincil ihtiyaçlarından biridir. Bu vazgeçilmez unsurun, her toplumda gelişim düzeyleri ve dönemleri bir diğerinden farklılık arz eder. Biz bu çalışmada Osmanlı’da ve İran’da modern eğitimin tarihi gelişimini inceledik. Osmanlı ve İran devletlerinin arasındaki kültürel bağıllık ve etkileşim yüzyıllardır sürdüren gelen bir olgudur. 19. yüzyılda Osmanlı-İran devletlerinde eğitimin modernleştirilmesi elzem bir konu haline geldi. Bu nedenle Osmanlı ve İran devletlerinin eğitim tarihlerinin karşılaştırılması ve araştırılması ön plana çıkan bir konu oldu.

Bu tezin, konu seçiminden inşa edilme sürecine değin, uzun ve oldukça yorucu her aşamasına ayrı ayrı katkı sağlayan, sadece fikren değil fiilen de çalışmada büyük desteğini gördüğüm, tezimin her cümlesini ve kelimesini okuyup değerlendiren, bilgi veren, yol gösteren, değerli danışmanım Prof. Dr. Adem Ölmez Hocama çok teşekkür ederim. Çalışmanın konusu bakımından zorlanacağımı düşünen ve olumsuz fikirlerini söyleyenlerin aksine, Adem Hocamın yüreklendirmesi ve teşvikleri olmasa bu tez ortaya çıkamazdı.

Yıllardır maddi ve manevi desteklerini hissettiğim, sürecin gerçek mimarları, beni her daim teşvik eden kıymetli babam Sabahattin Çağır’a, canım annem Gülüşan Çağır’a, daima benimle dayanışma içinde olan kardeşlerime, özellikle de sevgili ablam Esra Yaman’a teşekkür ederim. Bu süreçte her türlü kolaylığı sağlayarak ilgi ve sevgisini bir an bile esirgemeyen eşim, Yasin Benli’ye müteşekkirim.

Doktora ders dönemlerinde kendisiyle fikir telakkisinde bulunduğum Doç. Dr. Güneş Işıksel’in, Dr. Monica Ringer’ın kitabını tavsiye etmesi, beni Osmanlı ve İran eğitim tarihiyle alakalı karşılaştırmalı bir tez yapabilme düşüncesine itti. 2020’de Türkçe literatürde ilk defa modern İran eğitim tarihiyle alakalı bir kitap yayımlandı. Eserin sahibi Doç. Dr. Melike Sarıkçıoğlu ile iletişime geçtiğimde, kitabını bana hediye ettiği için çok teşekkür ederim. İran eğitim tarihiyle ilgili yeni bilgiler edindikçe bu konuya daha fazla ilğim ve merakım uyandı. Tez döneminde, hiçbir zaman ilgisini ve değerli tavsiyelerini esirgemeyen Prof. Dr. Hilal Görgün’e, beni sabırla ve şefkatle dinlediği için müteşekkirim.

İran’daki arşiv ve kütüphanelere kolayca girebilmem için İran İstanbul Başkonsolosluğu Kültür Ataşesi Sayın Hasan Didban’dan bir mektup almamı sağlayan ve tez çalışmalarında büyük katkılarından dolayı Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz’e teşekkür ederim. Doktora süresince, 100/2000 YÖK Doktora Burs programına, tezi maddi anlamda desteklediği için şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca 1059B142200550 numara ile kaydolduğum, Tübitak 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Burs Programı sayesinde aldığımız destekle çalışmanın İran boyutunu tamamlamış olduk. Bu nedenle ilgili kurumlara teşekkür ederim. Projemizin eş danışmanı Dr. Menijeh Sadri’nin İran’a alışma sürecinde bana gösterdiği desteği asla unutamam.

İran’da 6 aylık dönemde geçirdiğim süreyi daha verimli olması için emek veren Dr. Hasan Hazreti hocaya değerli katkılarından dolayı müteşekkirim. Kendisi Kazvin’de 6.’sı gerçekleştirilen İran Tarihçileri Kongresi’ne (Şeşomin Kongre Tarihe Danane İran) hiç tereddüt etmeden davet etme inceliğini gösterdi. Ayrıca, Hasan Hazreti’yi 2021 yazında Tahran Üniversitesinde ziyaret ettiğimde, yeni çıkan maarif tarihiyle alakalı kitabını bana takdim ettiği için çok teşekkür ederim. Hazreti Hocanın öğrencisi Hossein Sadeghi’ye kütüphanelerde ve İran Milli Arşivi’nde çalıştığım süre zarfında sorularımı sabırla dinleyip çözüm ürettiği için gösterdiği yardımlarından dolayı müteşekkirim. Kaynak ve salname araştırmaları sürecinde destek olan ve İran eğitim tarihiyle ilgili sahip olduğu bilgileri hiç çekinmeden benimle paylaşan Pejuheşgede-i Tarihi İslamın değerli üyesi Dr. Ali Reza Mollayi Tevani’ye (Beşerî Bilimler Araştırma Enstitüsü Üyesi) teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim tarihi alanında çalışan nadir kişilerden Arşiv Müdürü Sayın Rahim Roh-bahş Bey’in, Meşrutiyet sonrasında kurulan okullarla ilgili birçok belge olduğunu söyledi. Kendisine bilgi ve belgelere kolayca ulaşmamı sağladığı için teşekkür ederim.

Bu süre zarfında İran ve Türkiye arşiv ve kütüphaneleri verimli bir şekilde kullanma şansım oldu. “Sâzmân-ı Esnâd ve Kitabhâne-i Millî Cumhurî-yi İslâmî-yi İrân” [İran İslam Cumhuriyeti Millî Kütüphane ve Arşiv Kurumu], Tahran Üniversitesinin Merkez ve Havza-yi Hüneri kütüphanelerinden ve İslami Şûrâ Meclisi Arşivi, Melik Müze ve kütüphanesinden faydalandım. Kütüphanelerin yanı sıra, İran’da bu konuda nam salmış İnkılap Caddesi’ndeki kitapçı ve sahaflardan araştırmalar yaptım. Allameh Tabataba’i Üniversitesinde yüz yüze Farsça derslere katıldım. Bu süreçte, Fars dili hocam, Doç. Dr. Kadir Turgut’un değerli tavsiyeleriyle Farsçaya hâkimiyetimi arttırdım. Aynı dönem İran Araştırmalar Merkezi’nde (İRAM) İran Tarihiyle ilgili programlara ve seminerlere katıldım. Bu konudaki emekleri için Doç. Dr. Turgay Şafak’a ayrıca teşekkür ederim. Böylece İran’da bulunduğum süreyi aktif olarak değerlendirmeye çalıştım. Tezin Türkiye boyutu için Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA) ve İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM) kütüphanelerinden yararlandım. Buradaki ilgili bütün kurum ve kütüphane çalışanlarına şükranlarımı sunuyorum.

Mine Çağır Benli

İstanbul, 2024

Giriş

19. yüzyılda “eğitim” benzersiz bir gelişim ve dönüşüme maruz kaldı. Bütün dünyayı etkileyen yenilikler hem Kaçar İran’ını hem de Osmanlı Devleti’ni etkiledi. Osmanlı Devleti ve İran, Batı karşısındaki geri kalmışlığını, askeri yenilgilerle aldığı başarısızlıkla fark etmek durumunda kaldı.

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda yayılışının tabii sınırlarına ulaşmış ve denizde ve karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kalmıştı. Osmanlı Devleti Orta Doğu’nun büyük bir kısmını elinde tutan sultanın emriyle 1683’te Viyana kapısına dayandıktan sonra, Avrupa ordularına karşı başarısızlık başladı. Bu başarısızlık 1699 Karlofça Anlaşması ile başlayan büyük toprak kayıplarına neden oldu. Uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda karşılaştığı güçlükler nedeniyle kendisine çeki düzen vermek zorunda kalan Osmanlı Devleti, bazı yenilikler yapma yoluna gitti.¹

1718’den 1730’a kadar, dünyadaki değişimin Osmanlı’ya taşınması gayretinin arttığı bilinmektedir. Lâle Devri denilen bu dönemde, saray ve ileri gelen devlet adamlarının savaş yerine barış politikasını esas aldıkları görülmektedir. Bu atmosferde birçok amaçla, Osmanlı yöneticileri tarafından, askeri yenileşme fikri ortaya koyuldu.² Osmanlı tarihinde İbrahim Müteferrika (1670?-1747), bu iş için ilk adım atanların başında gelmektedir. İbrahim Müteferrika, matbaayı kurdu ve ilk kez *Nizâm-ı Cedîd* terimini kullandı. Ancak Lâle Devri döneminde yenilikler yapılmanın dışında, devrin amacına uygun olarak ne huzur ne de barış sağlanamadı. 1723’te bir Afgan Türkü olan Nadir Şah’ın hükmettiği İran’la çeyrek yüzyıl süren savaşlar başladı. 1730’da çıkan Patrona Halil İsyanı ile Sultan III. Ahmed (1703-1730) tahttan indirildi ve Lâle Devri kazanımları yok edildi. Berkes’e göre, Avrupa’nın yeni bir aşamaya girmek üzere olduğu bu dönemde, Osmanlı ülkelerinde ve tabii olarak İstanbul’da yönetici tabaka düzeyinde olduğu kadar, artık reâyâlıktan çıktı halk tabakası da yeni bir düşün ve tartışma havasına girdi. İslâmlık, Osmanlılık, gazâ, savaş ve ahiret dünyalarının dışında, yeni, maddi bir dünyanın varlığı duyuluyordu.

Bu dönemde Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından, Claude-Alexandre Comte de Bonneval’in (1675-1747) İstanbul’a çağırılması önemlidir. Kendisine Humbaracı Ocağı’nı yenileme görevi verildi. Müslüman olarak Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Bonneval, 1734 yılında Üsküdar’da bir Hendesehane kurarak ilk askeri ve fen tatbikat okulunu açtı.³ Ardından yenilikçi padişah III. Selim, Nizâm-ı Cedîd ordusunu kurarak çeşitli askeri okullar açılmasına imkân sağladı. 1773’te kurulan *Mühendishane-i Bahr-i*

¹ Adem Ölmöz, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918)*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017); İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III*, (Ankara: TTK, 2018); Abdülkadir Özcan, “Karlofça Anlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul, 2001), 504-507.

² Ölmöz, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, (2017).

³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: YKY, 2008), 35-64.

*Hümayun*un yanında, 1796'da *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* kuruldu. II. Mahmud'un saltanatı döneminde (1808-1839), 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılarak, reformlar daha kolay uygulanabilir hale getirildi. Bilindiği gibi bu dönemde; 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye, 1834 yılında Mekteb-i Harbiye ile başlayan bu reformlar, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da devam etti.

İran'da durum daha farklı değildi.⁴ Zaman zaman merkezi otoritenin sarsılmasıyla İran hanedan değişiklikleri ve iç savaşlarla uğraşmak durumunda kaldı. 18. yüzyılın ortasına doğru, Safevi Hanedanı'nın (1501-1736) yıkılmasıyla iç kargaşa ve merkezi otorite bozukluğu meydana geldi. Sonrasında Nadir Şah Afşar (1736-1747, Meşhed) tahtı ele geçirerek topraklarını genişletti. Hindistan ve Orta Asya'yı kendi sınırlarına kattı. Afşarların yıkılmasıyla İran'da Zendler (1751-1794, Şiraz) hüküm sürdü.⁵ 28 yıl adil bir yönetim sergileyen Kerim Han Zend döneminde daha önce kaybedilen topraklardan bir kısmı geri alınmıştı. Ne var ki, Safevilerdeki gibi uzaktaki eyaletlerin çoğunun merkezi hükümet kontrolüne geri dönmesi Ağa Muhammed Kaçar'a (1779-1797, Tahran) kadar mümkün olmadı.⁶ Feth Ali Şah (1797-1834), hanedanın başına geçince⁷ Abbas Mirza'yı (1799-1833) veliaht seçerek, askeri komutan olarak Azerbaycan Eyaleti'ne⁸ gönderdi.

⁴ David Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992), 23; Batı teknolojisinin teşvik edilmesi ve askeri zayıflığı farkına varılması için bkz. İsa Sadık, *Tarih-i Ferheng-e İran*, (Tahran, 1355), 303; İsa Sadık, *Modern Persia and Her Education System*, (Tahran: Teachers College, Columbia University, 1931), 17; Hoseyin Makki, *Zendeganiye Mirza Taki Han Amir Kebir*, (Tahran: İlmi, 1958), 183; Feridun Ademiyet, *Fikri Azadi ve Mukaddime-ye Nohzat-e Meşrutiyet* (Tahran: Sokhan, 1961/2), 20; Mucteba Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", *Yaghma* 4, (1953/1954): 182-183.

⁵ Zendler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi", (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995).

⁶ Kaçar Hanedanı Ağa Muhammed Han Kaçar tarafından kurulmuştur. Genç yaşta hadım edilen Ağa Muhammed Han, kendisini hayatının ilk evrelerinde cezalandıran dünyadan intikam almakla zamanını geçirmiş ve en nihayetinde ölüm cezasına çarptırıldığı üç hizmetçisi tarafından öldürülmüştür. Erişkinliğe adım attığı anda hadım edilen, yıllar sonra da boğazı kesilerek katledilen Ağa Muhammed Han'ın sakatlanmış görüntüsü, İran'ın Kaçar saltanatı altındaki tarihini ve İranlıların sömürgeci modernlikle uğursuz tanışma faslını pek güzel özetler niteliktedir. Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, trc. Emine Ayhan, (İstanbul: Metis Yay., 2008), 50-51.

⁷ Devletin kurulduğu ilk yıllarda valiler Kaçar boyu içerisinde seçilirken, Feth Ali Şah döneminde merkezileşmeye gidilerek şehzadeler vali olarak atanmıştır. Nâsırüddin Şah döneminde, sadrazamlar güçlenerek valileri atamaya başlamıştır. Abbas Mirza'nın Feth Ali Şah tarafından 1804'te Azerbaycan valisi olarak atanması, Kaçar'ın Azerbaycan'ın veliaht prensi (valisi) olarak adlandırılması geleneğini başlatmıştır. Eyalet, 1839'da veliahtın ikametgahı olarak resmen kurulmuştur. İran 1840 yılında 12 büyük eyalete bölünmüştür. Bunlar, Mazenderan, Gilan, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Kürdistan, Astrabad, Horasan, Huzistan, Sistan, Luristan, Fars ve Kirman'dır. Sınır bölgelerindeki eyaletlere, askeri valiler beylerbeyi olarak atanırdı. Beylerbeyi, şeyhülislam, şeriat hâkimleri (kadı ve mollalar), sadr (vilayetin vakıf mülkleri ile ilgilenir) ve vezirdir. Vezir gelen vergilerden sorumlu olup sadrazama tabidir. Bkz. Monica M. Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", (Doktora tezi, California Üniversitesi, 1998), 15; Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008); Hüseyin Saraç ve Barış Dursun, "Kaçarlar Döneminde İran'da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, sy. 1, (2022): 76-85.

⁸ Azerbaycan Eyaleti, 1780'de yıkıcı bir depremle büyük zarar görmüştür. Dahası, Ağa Muhammed Han'ın bölgeyi yeniden fethi tarımsal üretkenlikte bir düşüşe neden olmuştur. Bölge halkının Rusya'ya kaçmasından dolayı eyaletin nüfusu azalmıştır. Avrupalı gezginler, 1805-1809 döneminde Tebriz'in nüfusunun 50 bin olduğunu tahmin etmektedir. Bkz. Pierre Amédée Jaubert, *Voyage en Amédée et en Perse fait dans les andes 1805 et 1806*, (Paris: 1821), 160; ve James Morier, *A Journey Through Persia, Armenia*,

Sömürgeci güçlerin saldırılarına karşı işinin ehli bir devlet adamına sahip olmayan Feth Ali Şah, toprak bütünlüğünü korumak için yalnızca oğlu Veliaht Abbas Mirza'ya bel bağladı.⁹

19. yüzyılın başı itibariyle, Rusya'nın İran topraklarıyla ilgilenmeye başlaması, Avrupa ülkelerinin de İran'a ilgisinin artmasına neden oldu. İngiltere, Hindistan'daki topraklarını korumak için, İran'ın önemli bir tampon bölge olduğunu düşünüyordu. İngiltere Fransa'nın bölgedeki etkisini kırmak ve diplomatik ilişkiler kurmak için 1801'de Kaptan John Malcolm'u İran'a göndermişti.¹⁰ Fransa ise İngiliz Hindistan'ına giden yol olarak gördüğü İran'da hakimiyet kurmak istiyordu. Napolyon Bonaparte bu amaçla İran'ın ordusunu eğitmek için askeri danışmanlar göndermişti. Fransa'nın bu girişimleri 1807'de imzalanan 16 maddelik Finkenstein Anlaşması ile sonuçlandı.¹¹ Finkenstein Anlaşması, Avrupa siyasi yaşamında ve özellikle çıkarlarına ters düştüğü için İngiltere ve Rusya tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştı.¹² Rusya ise Nadir Şah tarafından alt üst edilen planlarını yeniden uygulamak, topraklarını güneye doğru genişletmek istiyordu.¹³ Bu gergin ortam, 1804'te Rusya ile İran arasında savaşa dönüşünce, Abbas Mirza ve veziri Mirza Ebu'l-Kasım Farahani (Kaimmakam)¹⁴ (ö.1835) İran'ın toprak

and Asia Minor to Constantinople, 1808-1809 (London: 1812), 159. Jaubert, Drouville ve Donbali, nüfus kaybını Ağa Muhammed Han'ın katliamlarına bağlıyor. Gaspard Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, (Paris: 1828), 49; Donbali, *Dynasty of the Qajars*, trc. Harford Jones Brydges, (London: 1833), 92-93; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 15-16.

⁹ Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 51; Kaçar dönemi hakkındaki klasik niteliğinde bir inceleme için bkz. Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, (Londra: I. B. Tauris, 1987). Bu alandaki bazı araştırmalar için bkz. Edmond Boswonh ve Carole Hillenbrand, *Qajar Iran: Political Social and Cultural Change, 1800-1925*, (Costa Mesa, California: Mazda, 1992). Kaçar dönemini bilhassa dini kurumlarından hareketle ele alan eşit ölçüde önemli bir açıklama için bkz. Hamid Algar, *Religion and State in Iran: 1785- 1906*, (Berkeley: University of California Press, 1969). Kaçar döneminde kapitalist ekonominin gecikmesini konu alan teorik bir inceleme için bkz. Ahmed Eşref, *Mavane-i Rüşd-ü Sermayedari dar İran: Devre-i Kaçar*, (Tahran: Zamineh, 1980). İran'ın aynı dönemdeki ekonomik durumuna ilişkin klasik niteliğinde kapsayıcı bir eser için bkz. Ann S. K. Lambton, *Landlord and the Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (Londra: I. B. Tauris, 1991). Aynı konu üzerine yapılmış çalışmalardan biri için bkz. Willem Floor, *Agriculture in Qajar Iran*, (Washington, D.C.: Mage, 2003).

¹⁰ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 17-18.

¹¹ DeFTER Mutaleat-ı Siyasi ve Beynel-Meleli, *Rahnema ve Muşekhasat Muahıdat-ı Camib-e İran ba Sayer Duvel 1807-1979*, (Tahran: 1988); Muhammed Javad Meşkur, *Tarihi İran Zemin ez Ruzgar Bastan ta Engeraz Kaçariyye*, (Tahran: Eşraki, 3. Basım, 2002), 329; Menizheh Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 10.

¹² Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 10.

¹³ Rusya, Gürcü hükümdarların eylemlerinden yardım aldı. 1783'te Gürcü hükümdarı İran'a karşı tüm görevlerinden istifa etti ve toprağı Rusya'nın vassal bir devleti olarak ilan etti. Yine Feth Ali Şah'ın hükümdarlığı sırasında (1798-1834) Gürcistan kralı tacından vazgeçti ve Gürcistan'ı Rusya'nın bir parçası ilan etti. Bkz. Robert Grant Watson, *A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*, (London, 1866), 89, 142. İran ve Rusya'nın ilişkileri için bkz. Firaz Kazemzadeh, *Russia and Great Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism*, (New Haven: Yale University Press, 1968). İlk Pers-Rus savaşı için bkz. 4-6; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 16.

¹⁴ Mirza Ebu'l-Kasım Farahani (Mirza Bozorg, Kaimmakam), Mirza Salih Şirazi gibi öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesinde önemli bir rol üstlendi, zira İran'ın ekonomik, toplumsal, siyasi ve (daha da önemlisi) askeri hususlardaki geriliğinin farkında olan nadir kişilerden biriydi. Nitekim İran ordusunun modernleştirilmesi amacıyla İngiliz ve Fransız sömürge görevlilerinin Azerbaycan'a getirilmesini sağlayan da oydu. Feth Ali Şah çok defalar yozlaşmış saray mensuplarının tavsiyesini dinleyip Ruslara savaş açmış ve Ruslarla yaptığı bu savaşları her kaybettiğinde de yüzkarası teslimiyet şartlarını karşı tarafla görüşmesi

bütünlüğünü tehlikeye atabileceğini düşündü.¹⁵ Nitekim Rusya bu idealinin önemli bir adımını 24 Ekim 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ile gerçekleştirdi. Bu anlaşma ile Birinci Rus-İran Savaşı (1804-1813) sona ermiş, Kaçarlar Transkafkasya'daki en verimli kuzey vilayetlerini Ruslara bırakmışlardı.¹⁶ Ardından Ruslarla yapılan savaşlarda yenilgi alınmasının sonucunda, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. İran, bu anlaşma ile Revan ve Nahcivan'ın da Rus hakimiyetine girmesini kabul etmiştir. Antlaşmanın şartları oldukça ağır ve küçük düşürücüdür.¹⁷

19. yüzyıl bütün dünyada değişimlerin hızlandığı bir dönem olmuştur. Bu değişim modernleşmenin önemli unsurlarından eğitimi de etkilemiştir. Hatta Benjamin Fortna'ya göre, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Rusya'da da eğitim kurumları modernleşmenin ve devleti rasyonelleştirmenin temel aygıtları olmuştur. Çin'de de aynı şekilde eğitim olgusu imparatora karşı toplumsal bir sadakat geliştirme metodu olarak görülmüştür.¹⁸ Deringil, Japonya ile Osmanlı modernleşme serüvenleri arasında ilginç bir benzetme kurmuştur. Buna göre, Tanzimat özgürlükçülüğü ile Abdülhamid dönemi tutuculuğunun yol açtığı gerilimle, Japon modernleşmesindeki reformları ve Batılılaşmayı Japon yerli değerlerine zararlı olarak gören saray çevreleri arasındaki çekişmede benzerlik vardır.¹⁹ En önemlisi de Osmanlı ve İran özelinde, bu benzerliklerin iki devlet arasında da görülmesi doğal bir

için Kaimmakam'a başvurmuştu. Örneğin 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nın şartları Farahani tarafından hazırlandı. Kaimmakam olmasaydı, bu antlaşma İran'ın toprak bütünlüğü açısından çok daha zarar verici olabilirdi, zira antlaşma imzalandığında Rus ordusu çoktan Tebriz'e girmişti. Farahani aynı zamanda Kaçar tahtı için mücadele eden sayısız veliahtın devlet için tehlike arz etmeyecek bir mesafede tutulmasını sağlayarak, Abbas Mirza'nın ve onun ölümünden sonra oğlu Muhammed Mirza'nın iktidarda kalmasında da önemli rol oynadı (zira Feth Ali Şah'ın karıları ve cariyeleri ile onlardan olma çocuklarının sayısı kendisinin bile bilemediği kadar çoktu). Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah (1834-1848) dedesi Feth Ali Şah'tan sonra tahta geçerek, Kaimmakam'ı başbakanlığa atadı. Ne var ki bu atamadan sonraki bir yıl içinde yozlaşmış Kaçar sarayı mensupları sömürge görevlisi destekçileriyle birlik olup, Muhammed Şah'ı Farahani için 27 Haziran 1835 tarihli idam emrini çıkarmaya ikna etti. Farahani arkasında enfes bazı şiirlerin yanı sıra, özel olarak ve resmi görevleri sırasında kaleme aldığı bir dizi mektup da bırakmıştır. Bu geçiş dönemindeki siyasi öngörü ve manevi tahayyül, Farsçanın sunup sunabileceği en eksiksiz ve yalın ifadeyle yazılmış olan mektuplarında cisimleşmiştir. Bkz. Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 54-55; Kaimmakam Farahani'nin düzyazısı ile siyaseti arasındaki ilişki konusunda kusursuz bir makale için bkz. Mirza Yahya Devletabadi'nin, Seyyid Bedreddin Yağmaî editörlüğünde Farahani mektupları derlemesine yazdığı giriş yazısı, "Münşaat-ı Gayem Megam Farahani: ba Mukaddime ve Şerhül lügat ve Terkiyat ve Fehristha" *Kaim Makam Farahani'nin Mektupları* içinde, (Tahran: Şark Yay., 1987), xvi-xlvi. Bilgi için, Said Nefisi, *Tarih-i İctimai-i Siyasi-i İran der Devre Muasır ez agaz Saltanat-ı Kaçarha ta Payan Cem Nehustin ba Rusiye*, (Tahran, 1344/1928), II: 81-92. Mirza Bozorg Farahani Kaimmakam esasında İran'daki ilk yenilik hareketlerinin gerçek öncüsü olarak kabul edilmektedir. Hatice Kılıç, "İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)", (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 19.

¹⁵ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 16.

¹⁶ Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 48.

¹⁷ Gülistan Antlaşması'nın tam metni için bk. Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarixi, Uzaq Geçmişden 1870-ci İllere Qader*, (Bakı: Azərbaycan Neşriyatı, 1996), 602-607; Türkmençay Antlaşması'nın tam metni için sayfa 618-624; Baykara Hüseyin, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX Yüzyıl*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1966).

¹⁸ Benjamin Fortna, "Islamic Morality in the Late Ottoman "Secular Schools", *IJMES* 32, sy. 3, (2000): 372.

¹⁹ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 124.

sonuçtur. Bu anlamda Osmanlı ve İran devletlerinin Batı'ya yönelmeleri Avrupa hayranlığı değil zorunluluk nedeniyle tercih edilmiştir.²⁰

Tez çalışması kapsamında 1848-1896 yılları arasında, Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat ve Islahat fikirlerinden etkilenen İran devlet adamları, kendi memleketlerinde bir yetkiye sahip olduklarında bunu yenilik için kullanmışlardır. İran'daki yöneticilerin en başında sırasıyla, Abbas Mirza, Emir Kebir, Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr gelmektedir. Abbas Mirza Osmanlı yenilikçi sultanı III. Selim'in Nizâm-ı Cedîdinden; Emir Kebir, Mustafa Reşit Paşa'dan ve Osmanlı'daki askeri okullardan; Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, Ali ve Fuad paşaların yönetim anlayışından, sivil okulların açılışından etkilenmiştir. Bu nedenle tez dört ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde, 1848 yılına kadarki dönemde geleneksel eğitim kurumlarının yanında yeni mekteplerin açılması incelenmiştir. İkinci bölümde, İran ve Osmanlı devletlerin arasındaki etkileşimi sağlayan unsurlar analiz edilmiştir. Bu bölümde konu, hükümdarlar, sadrazamlar, sefirler ve öğrenciler bağlamında ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, modern mekteplerin kurulmasına dair Darülfünun incelenmiştir. Burada daha çok Emir Kebir'in Osmanlı Devleti'ndeki görevlerinin yansımaları ve İran'da kurulan misyoner okulları göze çarpmaktadır. Dördüncü ve son bölümde, -Osmanlı Devleti'nde Âlî ve Fuad paşaların olduğu gibi- yönetime kudretli bir sadrazam, ordu yöneticisi, aynı zamanda Adalet Bakanı Mirza Hüseyin'in otoriteyi eline almasıyla, işlerin İran tarafından değiştiği gözlenmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde örnek alınan rüşdiyelerin İran'da devlet ve özel sektör tarafından kurulup yaygınlaştırılması incelenmiştir.

Kavram Haritası

Tezde, yanlış anlamaları önlemek amacıyla, sıkça kullanılan eğitim kavramlarına açıklık getirmek gerekir. Çalışmanın birinci bölümünde sıkça geçen *mektephane* veya *mektep* kavramı, İran'da kurulan ilköğretim basamağında geleneksel mekteplere denir. Osmanlı Devleti'ndeki sıbyan mektep ve taş mekteplerin muadili mektephanelerdir. Bu çalışmada karışıklığa mahal vermemek için, İran'daki geleneksel ilkokullara *mektephaneler* denmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel ilkokullar için ise *sıbyan mektebi* tabirleri kullanılmıştır.

Diğer önemli kavram *medreseler*dir. İran ve Osmanlı devletlerinde İlkokuldan sonra gelen ikinci kademe geleneksel dini eğitim-öğretim kurumuna medrese denmektedir. Modern kurumlar kurulduktan sonra, Osmanlı Devleti'nde medreseler aynı adda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde yeni kurulan okullar için *mektep* tabiri kullanılmıştır. Mesela Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Rüşdiye gibi okullar modern mektepleri temsil etmektedir. İran'da mektep teriminin modern eğitim kurumlarında kullanıldığına rastlanılmıştır. Ancak İran'da hem modern hem de geleneksel kurumlara genellikle *medrese* denmektedir. İkisi arasında bariz bir fark görülmemektedir. Bu nedenle İran'da

²⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yay., 2001), 24.

yeni kurulan okulların tespitini yaparken zorlanılmıştır. Kısacası İran’da yeni kurulan okullara medrese denir. Örnek verecek olursak, modern mekteplerden Müşiriye okuluna, Medrese-i Müşiriye şeklinde isimlendirilmiştir. Diğer taraftan, geleneksel ve dini eğitim veren Medrese-i Sadr, aynı ad kullanılagelmektedir. Özetle, İran’da *medrese* kavramı bütün okullarda kullanılırken, Osmanlı Devleti’nde yeni okullara *mektep*, geleneksel okullara *medrese* denirdi.

Çalışmamızda kullanılan *havza* terimi, dini okulları temsil eder. *Tollab* ise medresede dini eğitim talebelerini göstermektedir. Bu çalışmada; dini eğitim alan kişilere *talebe*²¹, modern kurumlarda eğitim gören kişilere ise *öğrenci* denilmiştir.

Genellikle arşiv kayıtlarında rastlanıldığına göre, Nâsırüddin Şah döneminde kurulan yeni okullara, *Medrese-i Naseri* denmektedir. İran arşiv kayıtlarında Darülfünuna, Medrese-i Mübarek veya Medrese-i Mübarek-e Darülfünun denmektedir. Çalışmamızda sıkça *Darülfünun* terimi kullanılmıştır. İran’daki politeknik okulları temsilen *Darülfünun* terimi kullanılmaktadır. Bu okullar genellikle askeri yönünün ağır bastığı okullardır. Osmanlı Devleti için Darülfünun terimi sivil modern üniversiteyi temsil eder. Ayrıca bu çalışmada karışıklığı önlemek adına, kullanılan Farsça isimlerin Latin harfleriyle yazılışı, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) temel alınarak kullanılmıştır.

Konu, Kapsamı ve Sınırları

“Osmanlı ve İran’da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)” başlıklı tezin konusu, Osmanlı ve İran’ın maarif sistemlerinin gelişiminin karşılaştırılmalı olarak incelenmesidir. Tezin temel bağlayıcı argümanı, Osmanlıların ve Kaçarların 1848-1896 yılları arasındaki değişen ve dönüşen dünya düzenine ayak uydurmaya çalışırken eğitim alanında belli başlı düzenlemelerin getirilmesidir. Aynı zamanda Osmanlılar ve Kaçarların bu zaman diliminde maarif alanındaki gelişimleri ve etkileşimleri incelenecektir.

Çalışma, “zaman ve tema” olmak üzere iki yönden sınırlandırılmıştır. Zaman olarak 1848-1896 yılları arasında geçen 48 yıllık süre belirlenmiştir. Sınırlarını paylaştan aynı zamanda ortak değerlere sahip İran ve Osmanlı devletlerinde, 1848 önemli dönüşümlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. İran’da modern eğitim kurumlarının açılmaya başlanması 1848 yılında Nâsırüddin Şah’ın tahta gelmesiyle mümkün olabilmektedir. Osmanlı Devleti’nde ise 1848 yılından itibaren modern eğitim kurumlarının açılmaya başlandığı gözlenmektedir. Bu 48 yıllık süre içerisinde İran’ın ve Osmanlı’nın modern eğitim faaliyetleri, açılan yeni eğitim kurum ve kuruluşları, eğitim istatistikleri karşılaştırılarak analiz ve sentezleri yapılmıştır. İki komşu ülkenin modernleşme amaç ve

²¹ Talebe, Arapça “istekliler” anlamına gelip çoğuldur. Ama İran’da ve Osmanlı’da bir kişi için ve tekil kullanıldığından biz de öyle kullanacağız. “Telebe” yalnız molla olmak için dini okullarda okuyan öğrencilere denir.

hedefleri incelenerek ve elde edilen bulgular sonucunda birbirleri arasındaki etkileşim yansıtılmaya çalışılmıştır.

Kaçarların cesur veliahtı Abbas Mirza, Osmanlı Devleti'nden örnek aldığı askeri modernleşme ve yenileşmeyi başlatan isimdir. Bu askeri yenileşme, Mirza Taki Han Emir Kebir²²'in ıslahatlarının zeminini oluşturmuştur. Osmanlı'da eğitimde modernleşme Tanzimat Devri'nde yaygınlaşmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı sırasında İstanbul'da bulunan Mirza Taki Han Emir Kebir, devrin fikri atmosferi ve kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Emir Kebir, 1843-1847 yılları arasında, Osmanlı-İran sınır ihtilâflarını görüşmek üzere, Erzurum'da bulunduğu sırada, başkanı olduğu bir heyetle birlikte Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ıslahatının sonuçlarını görme fırsatı bulmuştur. Emir Kebir bu dönemde Mustafa Reşit Paşa gibi devrin siyasi elit ve aydınlarıyla tanışmıştır. İran'a dönünce vezir-i nizam ve 15 yaşındaki Veliaht Şehzade Nâsirüddin Mirza'ya *lalabaşı* olarak tayin edilen Emir Kebir, 1848 yılında Muhammed Şah'ın vefatı üzerine Şehzade Nâsirüddin tarafından başkumandanlığa getirilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat reformlarının bir benzerini İran'da uygulayan Emir Kebir, hukuk, eğitim, kültür, ekonomik, sağlık, idari, askeri ve dini olmak üzere birçok alanda reform hareketlerini başlatmıştır. Emir Kebir, İran'da vezirliği sırasında, eğitimde reform hareketinin başlangıcı olarak modern bir Darülfünun (1851) kurmuştur. Emir Kebir'in siyasi anlayışı ve reformcu kişiliği Mustafa Reşit Paşa ile benzer özellikler taşımaktadır. Tanzimat ile gelen ıslahat fikirleri, İran Kaçar Devleti'nde Nâsirüddin Şah (1848-1896) döneminde etkili olduğu için çalışmanın başlangıç tarihi 1848 seçilmiştir. Ayrıca bu dönem doğu monarşilerinin batıdaki gelişmeleri doğrudan hissettiği bir dönemdir. Bu dönemde, Nâsirüddin Şah'ın, Emir Kebir ve Sipahsâlâr gibi, ülkedeki durumun farkında olan reform yanlısı devlet adamları ile bürokratların yaptıkları uyarıları dikkate alması önemlidir. Şahın, İran'ın bağımsızlığı için ihtiyacı olan değişiklikleri ve dünyadaki rolünü kendisinden önceki yöneticilerden daha iyi anlamış olduğu açıktır. Bu sebeple İran'da, Avrupa'yı ve Avrupa'daki liberal hareketleri anlayan insan sayısı Nâsirüddin Şah'ın saltanatında giderek artmıştır. Dolayısıyla durumun farkına varan aydın kişilerin yazılarının toplum üzerindeki etkileri dönemin anlaşılmasında önemli bir paya sahiptir.

Osmanlı Devleti'nde görev için bulunan Emir Kebir, Tanzimat'ın sonuçlarını görerek, İran'da modern bir okul açmaya karar vermiştir. Araştırmalar sonucunda, İran'da 1841 yılında Darülfünun binasının yapılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Daha önce Londra'da eğitim alıp İran'a dönen kişiler arasından Mirza Muhammed Mühendisbaşı bina çizimini yapmıştır. Ancak Darülfünunun kurulup eğitim öğretime başlaması 1851 yılında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde, resmi olarak ilk defa üniversite açılma fikri ise 1845 yılında ulemâ, asker ve bürokratların katıldığı 7 kişiden oluşan *Meclis-i Muvakkat* adında geçici bir maarif meclisinde oluşmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nde bina yapımına 1846 yılında başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Darülfünun binasının inşasına nispeten İran'a göre daha geç bir tarihte başlanmış olması,

²² Rıza Kurtuluş, "Mirza Taki Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (İstanbul, 2005), 168-169.

araştırmanın önemini daha da artırmaktadır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin İran'dan etkilenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Kaçarlar 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi yapıyı güçlendirmek için çaba sarf etmişlerdir. Özellikle Nâsırüddin Şah döneminde (1848-1896) merkezi devlet olma yolunda birtakım adımlar atılmıştır. Geleneksel kurumların modern yapılara dönüştürülmesi sürecinde birçok yönden güçlüklerle karşılaşmıştır. Gerek Avrupa'dan ve Osmanlı'dan taklit yoluyla gerekse devlet adamları ve entelektüel fikir insanlarının teşvikiyle yapılan değişikliklerden modern eğitim kurumları da etkilenmiştir. Mesela Sadrazam Emir Kebir'in çabalarıyla *Darülfünun* (1851) kurulmuş, bunun yanı sıra 1851'de ilk resmî gazete *Vakay-ı İttifakiyye* çıkarılmıştır.²³ Osmanlı Devleti'nde ilk resmî gazete, 1 Kasım 1831'de *Takvîm-i Vakayi* yayın hayatına başlamıştır.

İran'ın eğitiminin gelişimi açısından önemli devlet adamlarından biri de Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'dır. Mirza Hüseyin Han, 1827 yılında doğmuş, ilköğretiminden sonra Tahran Darülfünunda okuluna başlamıştır. Darülfünundan sonra eğitimini sürdürmek için Fransa'ya gitmiştir. Eğitimini tamamlayıp İran'a dönen Mirza Hüseyin Han, Emir Kebir'in dikkatini çekmiştir. Daha sonraları *Vezalet-i Ulum-ı Harici* (Dışişleri Bakanlığı) makamına getirilmiştir. Üç yıl Bombay'da kaldıktan sonra 1854 yılında konsolos olarak Tiflis'e giden Mirza Hüseyin Han, 1858 yılında büyükelçi rütbesiyle İstanbul'a gönderilmiştir. Mirza Hüseyin Han, Nâsırüddin Şah tarafından Tahran'a geri çağırılmış ve önce Adliye Nazırlığına daha sonra da hükümdardan sonra ikinci adam konumuna getirilmiştir. Onun döneminde, kısa bir süreliğine de olsa (23 Ekim 1872-Eylül 1875) İran'da Tanzimat uygulamaları yapılmıştır. Bu ıslahatları yaparken Osmanlı Devleti'nde elçilik yaptığı 11 yıllık süreç etkili olmuştur.

Mirza Hüseyin Han, 1858-1869 yılları arasında İstanbul'da elçilik yaptığı için, İran'a döndüğünde bazı ıslahatlar yapmıştır. *Genç Osmanlılardan* etkilenen Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr, 1871 yılında sadrazam olduktan sonra, *Osmanlı Meclis-i Vâlâsına* benzeyen ve bakanlar, elçiler ve önde gelen devlet adamlarından oluşan 16 kişilik *Dâr-ı Şûrâ-yı Kübrayı* kurarak devlet işlerinin konuşulduğu bir danışma meclisi oluşturmuştur. Ayrıca sınırlı sayıda modern okul kurabilmiştir. Mirza Hüseyin Han'ın açtığı okullar arasında, sırasıyla, Osmanlı'daki *Lisan Mektebine* ve rüşdiyelere benzer, *Darülcüme Okulu* (Müşiriye Okulu, Ekim 1871); Galatasaray Sultaniyesine benzer, ilk orta dereceli ilkokul (lise) *Sipahsâlâr Okulu* (okul, cami, Sipahsâlâr Evi ve Baharestan Konağı, 1873); bir askeri okul olarak Mekteb-i Harbiyeye (1834) benzer, Tahran'da bir *Medrese-i Nizamiyye* (Atamajori/Erkan-ı Harp, 1875) açıldı. Bu askeri okulun açılmasından sonra Darülfünunun askeri ağırlıklı ders programı sivilleşti. Ek olarak,

²³ İran'da ilk özel gazete, *Kağaz-ı Ahbar* adında daha önce çıkarılmaya başlanmıştır. Abbas Mirza tarafından İngiltere'ye gönderilen beş öğrenciden biri olan Mirza Salih Şirazi, İngiltere'de baskı sanatını öğrenerek gelmiştir. Döndüğünde kendisiyle getirdiği matbaayı Tahran'da kurmuş ve Aralık 1836'da *Kağaz-ı Ahbar* adında ilk özel gazeteyi çıkarmıştır. Muhammed İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, trc. Mehmet Kanar, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), 24.

Nâsîrüddin Şah'ın büyük oğlu ancak annesinin Kaçar sülalesinden olmamasından dolayı veliaht olamayan Sultan Mesud Mirza Zillüssultan²⁴ tarafından 1881 yılında askeri okul olarak kurulan *İsfahan Darülfünunu* (Medrese-yi Hümayun) vardır.

Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki *Tanzimat* ıslahatlarını benimseyen Mirza Hüseyin Han ve İranlı devlet adamları tarafından 1872 yılında, “Tanzimat” adı altında bir program başlatıldı. Bu program ile devletin hedefleri arasında, vilayet vergi tahsilatını düzenlemek, valilerin yetkilerini ve yerel nüfusu kötüye kullanımlarını azaltmak, vilayet idaresini daha yeknesak hale getirerek düzeni sağlamak ve vilayet işlerinde merkezin varlığını artırmak vardır. Bütün büyük il merkezlerinde kurulan *İl Tanzimat Meclisleri*, bu görevlerin yerine getirilmesinde devlete yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti'ne benzer şekilde adlandırılan önlem gibi, esasen iddialı bir merkezileştirme çabasıydı. Bu uygulama, çok az değer kazandı ve kısa bir sürede terk edildi. Ancak bu program, çalışmamız açısından önemli görülmektedir. Çünkü “Tanzimat” düşüncesi, “yeni” okullar açılması için de öncü bir yaklaşım olarak kabul edilebilir.

Osmanlı arşiv vesikalarında da İran'ın Tanzimat adında bir fermanın ilan etmesi hakkında birçok belge karşımıza çıkmaktadır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakında*²⁵, İran'da *Tanzimat* fikrinden bahsedilmektedir. 7 Kasım 1871 tarihli belgede, özetle, İran'ın birçok ıslahata ihtiyacı olduğundan, Hariciye nazırlığından sadrazamlığa tayin edilen Hüseyin Mirza Han Müşirüddeve'nin göreve gelmesiyle, Devlet-i Âliyye'de olduğu gibi İran'da da umumi bir *Tanzimat-ı Cedidenin* tesisi için Mirza Hüseyin Han'ın görevlendirildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca o dönem Tahran elçiliği yapan Münif Efendi, raporlarında Mirza Hüseyin Han'ın İran'da askeri ıslahat yaptığını Dersaadet'e haber vermektedir.²⁶ 7 Haziran 1888 tarihli arşiv belgesinde ise İran'da Nâsîrüddin Şah'ın, “Tanzimat'ın ilan ettiğine dair”, ifadeler yer almaktadır.²⁷ Belgenin devamında ise “Tanzimat ilanının ikinci denemesi” olduğunu söylenmektedir. İran şahının Tanzimat ilanı ile İran'daki ahvâl çeki düzen verildiğine dair haberlerin doğru olmadığını belirtmektedir. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere, İran'ın Osmanlı Devleti'ndeki *Tanzimat* fikirlerini benimsediği ve kendi ülkelerinde de uygulamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu da tezin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. İran bir taraftan yeniliklere ayak uydurmaya, diğer taraftan bu fikirlerle “yeni” okullar açmaya çalışmaktadır.

19. yüzyılda, Türkiye'de II. Mahmud, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, İran'da Emir Kebir gibi önemli devlet adamlarının yetişmesi birer tesadüf değil, zamanın

²⁴ Anılarının ve seyahatlerinin toplandığı üç ciltlik eser için bkz. Mesud Mirza Zillüssultan, *Hâtürât-ı Zillüssultan*, 3 cilt, ed. Hüseyin Hadio Jam, haz. İrec Afşar, (Tahran: İntişârât-i Esâtir, ş. 1368).

²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî, (BOA. HR. MKT.), 736/27, lef 2.

²⁶ Orhan Fuad Köprülü, “Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Seferlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar”, *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, içinde, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971).

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı, (BOA. Y. PRK. TKM.) 12/13, lef 1.

zorlaması sonucu oluşmuştur. Osmanlı ve İran gibi tarihsel bir birikime ve modernleşme konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip devletlerde, bu politika devletin geleceği için zorunlu olarak kabul edilmiştir. Bu sayede, Osmanlı ve İran devletleri, devletin sürekliliğini devam ettirilebilmesini zorunlu gören siyasi bir irade tarafından yürütülmüştür. Bu irade ise merkezi bir devlet yapısı ve bu devletin içinde politikaların yürütülmesini sağlayacak bürokrasi ve sistemi koruyacak askerî sınıfları içeren bir toplumsal örgütlenme kurularak desteklenmiştir.

Tezde amacın ortaya çıkması için aşağıdaki sorular ve hususlara dikkat çekmeye çalışılacaktır:

1. Osmanlılarda ve Kaçarlarda eski tarz okullar, geleneksel mektepler kapatılmamış, eğitim vermeye devam etmiştir. Bu sebeple eğitimde ikilik meydana gelmiştir. Bu uygulamayı yaparken birbirlerinden etkilenmişler midir, yoksa her ikisi de Müslüman oldukları için geleneksel mekteplerin sürdürülmesi gerektiğine mi inanmışlardır?

2. Her iki devlette ortak olan yönlerden biri de yeni okullardan Darülfünunun açılma tarihlerinin yakın olması ve iki devletin birbirinden etkilenmesidir. Bu mesele uzun bir tartışma konusudur. İkbâl Kasımî Puya'ya göre (1999), İran Darülfünun inşasına 1841 yılında başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde ise ilk defa bir Darülfünun açılması fikri 1845'te Meclis-i Muvakkat-ı Maarif tarafından düzenlenen eğitim programında yer almıştır.²⁸ Bu durumda Osmanlı Devleti'nin İran'dan etkilenme olasılığı yüksektir. Ancak Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran* adlı eserinde İran'daki Darülfünun inşasında, 1845'te İstanbul'da kurulan üniversitenin ilham kaynağı olduğunu söylemiştir. Buna ek olarak da Rusya'da muhtelif akademi ve okulları beğendiğini ancak ilham kaynağının İstanbul Darülfünunu olduğunu belirtmiştir.²⁹

3. Hem İran'da hem de Osmanlı Devleti'nde askeri okulların başlangıçta ağırlık kazanmasının temel nedeni sorgulanmaktadır. Ordunun modernleşmesi konusunda İran, Osmanlı Devleti ile aynı amaçları taşımakta üstelik yenileşme çabalarının nedenleri de benzeşmektedir. Her ikisi de özellikle Ruslara karşı aldıkları yenilgileri tersine çevirme kaygısı taşımıştır.³⁰

4. Osmanlı ve İran gibi kendine özgü modernleşmelere sahip devletlerin, çoğunlukla Avrupa etkisi altında kaldıkları için modernleşme çabası içinde olduğu düşüncesi hâkimdir. Ancak Osmanlı elitinin her dönemde Avrupa ile ilişkisi olduğu ve

²⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, 1836-1856*, (İstanbul: Eren Yay., 1993).

²⁹ Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (Tahran: Şirket-i Sihami ve İntişarat-ı Harezmi, 1362/1983).

³⁰ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, 8, (1999); Gültekin Yıldız, "Osmanlı Kara Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyo-Politik Etkileri (1826-1839)", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2008); Ringer, "Negotiating Modernity", (2004); Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, 2017.

hiçbir zaman yeni fikirleri engelleyen bir durum söz konusu olmamıştır. Belli kültürel örüntülerin benimsenmesi, Osmanlı elitinin ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır.³¹ Durumun İran’da da İran elitinin ihtiyaçlarından kaynaklandığını anlamak ve anlamlandırmak için, çalışmamızın İran boyutunu doğru ve objektif bir şekilde araştırma ve inceleme yapmayı amaçlamaktayız. İki devletin eğitimlerinin gelişimini incelemek açısından bu konu önemlidir.

5. Rüşdiye okulları İran Kaçar Devlet’inde de açılmıştır. İran’da rüşdiye okullarının açılmasını ilk düşünen İstanbul’da elçilik yapan Mirza Hüseyin Han’dır. İran’a döndükten sonra, aklında Osmanlı’daki rüştiyelere benzer okul açmak fikri vardı.³² Mirza Hüseyin bunun için, Darülcüme okulu kurdu. Mirza Hasan ise, Beyrut, Mısır ve İstanbul gözlemlerinden ve seyahatlerinden sonra, İran’da bir Rüşdiye Okulu kurmaya çalışmıştır. En sonunda bütün muhalefete rağmen 1888’de kurabilmiştir. Rüşdiyeler, her iki devletin de modern eğitimin gelişimini anlamak adına önemli bir eğitim kurumudur.

6. Çalışmada, Osmanlı Devleti’nde açılan İran okulları ve Osmanlı Devleti’ne okumak için gelen/gönderilen İranlı öğrenciler iki farkı önemli konudur. Ayrıca hükümdarların Avrupa’ya yaptığı seyahatlerde eğitim faktörü ele alınacaktır.

7. Osmanlı Devleti’nde ve İran’da *alfabe ıslahatı* fikri iki devlette de gündeme gelmiştir. Osmanlı’da ilk defa alfabe ıslahat fikrini öne atan Ahmet Cevdet Paşa’dır. Ahmet Cevdet Paşa *Medhal-i Kavâid* (1852) adlı eserinde, Türkçede bulunup Arap harfleriyle gösterilemeyen sesleri belirtmek için bir yol bulunması gerektiğini yazmıştır. Bu nedenle harf ıslahı 1854 yılında devrin akademisi sayılan *Encümen-i Dânişte* gündeme gelmiştir.³³ Ünlü tiyatro yazarı Mirza Feth Ali Ahundzâde ise İran’da hükümet tarafından kabul görmeyen bir alfabe değişikliği önerisinde bulundu. 1857’de kaleme aldığı *Elifbâ’i-cedîd bera-yı tahrîrât-ı elsine-i İslâmiyye ki ibaret ez Arabî ve Fârisî ve Osmânî est* adlı risalesinde alfabe ıslahatını ortaya atan Ahundzâde, teklifi İran’da rağbet görmeyince İstanbul’a gitmiş ve bu konudaki düşüncesini orada hayata geçirmeye çalışmıştır. Ahundzâde ilk olarak Arap harflerinin ıslahını öngören teklifini Sadrazam Fuat Paşa’ya *Yusuf Şah’ın Hikayeti* kitabıyla birlikte sunmuştur. Fuat Paşa, Ahundzâde’nin bu kitap ve teklifini görüşmek üzere, *Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye* havale etmiştir. Cemiyet bu öneriyi uygun görmeyerek reddetmiştir.³⁴ Ancak Mirza Feth Ali Ahundzâde’nin eserleri, cemiyet üyeleri tarafından takdirle karşılanmış ve Osmanlıcaya çevrilmelerine karar verilmiştir.³⁵ Ahundzâde yine de pes etmeyerek bu kez

³¹ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, trc. Oktay Özel ve Canay Şahin, (İstanbul: İmge Kitabevi Yay., 2018).

³² Sarıkçıoğlu, *İran’da Eğitim Reformları*, (2020).

³³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu: Bütün Eserleri 5*, trc. Mümtaz’er Türköne vd. haz. Ömer Laçiner, (İstanbul: İletişim Yay., 2017); Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabe: Türkiye’de Alfabe Tartışmaları*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2021).

³⁴ Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, (2010).

³⁵ Ali Budak, *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını* (İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yay., 2012).

Arap harflerini tamamen kaldıran ve Latin harflerinin kabul edilmesini ön gören ikinci bir teklifle cemiyete gittiyse de bu teklifi önceki gibi reddedilmekten kurtulamamıştır. Ahundzâde'nin yazdığı bu risaleden 5 yıl sonra, Münif Paşa (1830-1910) aynı meseleyi gündeme getirmiştir. Münif Paşa'nın Cemâleddin Afgâni, Melkum Han ve Ahundzâde gibi İranlı entelektüellerle dostane münasebetleri ve mektuplaşmaları, iki ülke aydınları arasındaki etkileşime iyi bir örnektir.³⁶ Ahundzâde'nin alfabe ıslahatı ile ilgili bir başka risaleyi Tahran'a gönderdiği bilinmektedir. Alfabe ıslahatı hem İran'ın hem de Osmanlı Devleti'nin iletişimini etkilediği için, önemli konulardan biridir.

Bu çalışmada, İran'ın (Kaçar Hanedanlığının) ve Osmanlı'nın eğitimlerinin gelişimini, zaman zaman aynı, yakın veya farklı durumlarda gözlem yapıldı. Çalışmada maarif alanında yapılan ıslahatlar ön planda tutularak, politik, ekonomik, kültürel, sosyal vb. dönemin şartlarını derinden etkileyen birçok olay ve olgudan örnek verilerek açıklanmıştır. Bu olay ve olgular, Osmanlı'nın ve İran'ın eğitimlerinin gelişimini oluşturan temel taşları ihtiva ettiği için onlara değinmemek mümkün değildir. Bu bölümde, araştırma konusu, Osmanlı ve İran devletlerinin eğitim modernleşmelerinin gelişimini, 1848-1896 yılları arasında incelemenin sebepleri belirtilmiştir.

Kaynaklar

Tezin üretim sürecinde çeşitli arşiv kaynakları, salnameler ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde Osmanlı belgeleri kullanılmıştır. Dahiliye, Hariciye ve Maarif nezaretleri, İrade, Sadaret, Yıldız, Şûrâ-yı Devlet gibi Osmanlı arşiv evrakları tespit edilerek analiz edilmiştir. Ayrıca Bağdat Vilayet Salnamesi, (1325/1907) gibi önemli maarif salnamelerinden ve *Basiret*, *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis*, *Ruzname-i İkdâm* gibi süreli yayınlardan istifade edilmiştir. Osmanlı arşiv belgeleri ve süreli yayınların yanında, Sâzmân-ı Esnâd ve Kitabhâne-i Millî Cumhurî-yi İslâmî-yi İrân adlı kurumdan İran arşiv belgeleri temin edilmiştir. İslami Şûrâ Meclisi Arşivinden *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye* adlı gazetenin nüshaları temin edilmiştir. İBB Kütüphanelerine bağlı Atatürk Kitaplığında İstanbul'da Farsça yayım yapan *Şems* gazetesi incelenmiştir. Ayrıca bu kitaplıkta, Nâsirüddin Şah'a ait *Ruzname-yi Sefer-i Frankstein* adında 1873 yılında Avrupa ve Osmanlı seyahatlerinden bahsettiği kendi yazdığı günlüğü vardır. İlk defa İstanbul'da 1876 yılında yayım yapan *Ahter* gazetesinin tüm sayıları ise Kitabhane-i Millî Cumhûrî İslâmî İran tarafından 9 cilt olarak Tahran'da yayımlanmıştır. Bu gazetenin tıpkı basımı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde mevcuttur.

Salname-yi Devlet-i Aliyye-yi İran (ş. 1298, m. 1918-1919) adlı kaynak, Tahran Üniversitesinin Merkez Kütüphanesinden temin edilmiştir. Bu kaynak İran eğitim tarihiyle alakalı bilgileri ayrıntılı olarak ele almamıza ve incelememize fırsat verdi. Tespit edilen 1918-1919 İran Maarif Salnamesi, İran'da basılan ilk maarif salnamesi olması

³⁶ Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, (2010).

nedeniyle önemlidir. Araştırmalara göre, İran’da devlet eliyle 1898 yılında ilk kız okulu kurulmuştur.³⁷ İran Maarif Salnamesine göre, 1918 yılına kadar 49 yeni ilkokul açılmıştır. Bunların 9’u kız okuludur. İlkokullardaki öğretmen sayısı 1918-1919 yılında toplam 245 ve öğrenci sayısı ise 5.562’dir. 1918-1919 yıllarına ait salnamede, 30 “yeni” ücretsiz ilkokul kurulduğu yazılmaktadır. Açılan yeni okulların listesi verilmektedir. Başlangıçta okullara isim verilmeyerek numaralandırılmışsa da daha sonra kurulan okullara isim verilmiştir.³⁸ Ayrıca Salname-yi Debiristan-ı Mervi (ş. 1347-1948) temin edilip yararlanılan kaynaklar arasındadır.

Tezde Osmanlı ve İran arşivlerinin, süreli yayınların ve salnamelerin yanında telif eserlerden de yararlanılmıştır. Türkçe literatürde modern Osmanlı eğitim tarihiyle alakalı birçok kaynak vardır. Bunların başında sayılabilecek kaynaklardan birkaçı; Mahmud Cevat İbnüş Şeyh Nafi’nin (h. 1338/m. 1920) *Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*; Nafi Atuf’un (1930) *Türk Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*; Osman Ergin’in (1977) 5 ciltlik *Türk Maarif Tarihi*; Faik Reşit Unat’ın (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesinde Tarihi Bir Bakış*; Yahya Akyüz’ün (1966) *Türk Eğitim Tarihi*; İlhan Tekeli’nin ve Selim İlkin’in, (1993), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Bayram Kodaman’ın (1991), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*; Hasan Ali Koçer’in (1991), *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* gibi eğitim tarihiyle alakalı eserlere ulaşmak mümkündür.

Modern eğitim tarihiyle ve özellikle de okullardaki tarih eğitimiyle ilgili makaleler yazan İ. Caner Türk’ün (2006) “Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi (1839-1922)” adlı doktora tezi dikkat çekmektedir. Türkçe literatürde Osmanlı eğitim tarihiyle alakalı önemli çalışmalardan biri de Mehmet Ö. Alkan’ın (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim” adlı makalesidir. Yazar burada resmî ideolojinin aktarımı ile itaat ve/veya sadakati sağlayan üç temel kurum olduğunu savunmuştur. Bunlardan birincisi “ordu”, ikincisi “bürokrasi”, sonuncusu ise “eğitim”dir. Devletin merkezileşme sürecinde yeniden biçimlenen bu kurumlarla resmî ideoloji ve tarihin yeniden ortaya çıkışı eş zamanlı olduğunu savunun yazar, Osmanlı’da da eğitim işlerine bakacak bir dairenin sonra da bakanlığın Tanzimat döneminde kurulmasının rastlantı olmadığını düşünmektedir. Bu eserlerin dışında, Selçuk Akşin Somel’in (2010) *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)* adlı kitabı, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e kadarki dönemde eğitim alanındaki modernleşme hamlesinin çerçevesini ve etkisini, taşırayı da hesaba katan bir bakışla ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Bu eser, Osmanlı eğitim ve modernleşme tarihini anlamak için de temel bir başvuru kaynağı olma özelliği taşımaktadır. Türkiye Eğitim tarihi açısından önemli bir diğer isim Emre Dölen’dir. Yazar Türkiye üniversite tarihi alanında 5 cilt yayım yapmıştır. Bunlardan ilki, *Türkiye Üniversite Tarihi I: Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922* (2010) adlı

³⁷ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, (1992).

³⁸ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedit*, (1999).

eserdir. Bu eser Türkiye Üniversite Tarihi'ni bütünüyle ele aldığı ve birinci el kaynakları kullandığı için önemlidir.

Osmanlı maarif tarihine bakıldığında, Adem Ölmez'in (2017), *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler* adlı kitabı önemli eserler arasındadır. Bu çalışma, modernleşme çağında Osmanlı toplumunun yaşadığı ikiliğe dikkat çekmektedir. Yazar, eski ve yeni, kadim ve cedid, tedenni ve terakki, muhafazakâr ve yenilikçi, medreseli ve mektepli, alaylı ve mektepli gibi kavramların ikiliğinden söz eder. Ordunun askeri mecburiyetlerden dolayı modernleşmeye zorlanan ilk kurum olduğunu söyleyen yazar, Batı'dan gelen fikir ve pratiklerin taşıyıcısı rolünü üstlendiğini dile getirmiştir. Bu olgu ister istemez ordu içinde ikiliğin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Batı'dan gelen eğitim ve yaşam biçimini temsil eden subaylara mektepli, kadim olanı temsil edenlere de alaylı denilmiştir. Mektepli zabitler, Batı tarzı askeri mekteplerden mezun olurlarken, alaylı zabitler kışlalarda yetişmişlerdi. Başlangıçta sadece bir mensubiyeti anlatan bu kavramlar, zaman içinde zenginleşerek bir dünya görüşünü anlatmaya başlamışlardır. Adem Ölmez'in editörlüğünde maarif tarihi ilgililerine sunulan bir diğer eser (2023), *Osmanlı'da Maarif: Kişiler, Anlatılar, Kurumlar* adındadır. Bu çalışmadaki makaleler Osmanlı maarifinin değişik boyutlarıyla ele alındığı OSARK oturumlarında tartışılmıştır.

Son zamanlarda eğitim tarihiyle alakalı karşılaştırma yöntemini kullanan Murat Çelik'in (2019), *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)* adlı eseri, Osmanlı medreseleri ile Avrupa üniversitelerini mukayese eden ciddi ve önemli bir çalışmadır. Bu eser, eğitim tarihi ile ilgili karşılaştırma yönteminin kullanımı bakımından nadir örneklerden sayılmaktadır. Bu konuda diğer bir karşılaştırma eseri Doğan Özlük'e aittir. Yazar, yüksek lisans çalışmasını (2016), *Türkiye ve İran'da Yükseköğretim Sistemi: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* (2024) adlı bir kitaba dönüştürmüştür. Bu eserde, özellikle 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'nden sonraki üniversite eğitim sürecine, Türkiye ve İran devletlerinin yükseköğretim alanındaki benzerlik ve farklılıklarına vurgu yapılmıştır.

Türkçe literatürde “İran Modernleşmesi”nden bahseden az sayıda çalışma vardır. Bunların başında, Hatice Kılıç'ın (2006), “İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)” adlı yüksek lisans tezi gelmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı ve İran'ın modern eğitimlerinin kıyaslanması söz konusu değildir. Tezimiz bu anlamda literatürde önemli bir boşluğu dolduracaktır. Literatür taramasında gözümüze çarpan kitaplardan biri de Celal Metin'in doktora tezinden oluşturduğu *Emperyalist Çağda Modernleşme, Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, (2011) adlı eseridir. Celal Metin bu çalışmada, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Türk modernleşmesinin İran'a etkisinin ne olduğunu, İran toplumunun durumunu, İran'ın Batı'yla olan ilişkisi ve İran'da meydana gelen reformlar üzerindeki Osmanlı etkisini tartışmaktadır. Ancak konunun kapsamı çok geniş olduğu için yazar, İran ve Osmanlı devletlerinin eğitim gelişimleri hakkında çok az bilgi vermiştir. Bu konu hakkında diğer bir tez, Dr. Menijeh Sadri'nin (2012) “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve

Katkısı”, adlı doktora çalışmasıdır. Yazar burada askeri alandaki ıslahatların üzerinde durarak, İran yenileşmesinde Osmanlı etkisini incelemiştir. Çoğunlukla askeri alandaki değişimlerden söz eden yazar, tezin konusu olan “eğitim alanındaki yenileşmelerden” çok az bahsetmiştir. Bu anlamda tez çalışması, İran’ın sadece askeri alanda değil, fikri, edebi ve düşünüş değişikliklerinin yansıması olarak eğitim alanındaki değişim ve dönüşüm sürecini incelediği için Türkçe literatürde önemli bir eksikliği kapatmaktadır. Ancak yazar, İran arşiv belgelerinden yararlanmamış ve tez konusu açısından olmazsa olmaz Osmanlı arşiv belgelerinden neredeyse hiç bahsetmemiştir. Arşiv belgelerinin kullanılmaması ve onların analiz ve sentezlerinin çalışmaya yansıtılmaması, doktora tezi açısından önemli bir eksiklik görmekteyiz. Bu eksikliği çalışmamızda gidermeye çalıştık.

Bu çalışmaların yanı sıra, İran’da açılan ilk Darülfünun ve İran reformcusu Mirza Taki Han Emir Kebir hakkında Türkçe kaynaklarda çok az çalışma vardır. Bunlar arasında Gökhan Bolat’ın “Mirza Taki Han Emir Kebir ve Reformları (1848-1851)” adlı makalesi 2013 yılında *Belleten Dergisinin* 278. sayısında yayımlanmıştır. Emir Kebir’in hayatı ve Osmanlı’dan etkilenmesinin yanında İran’da yaptığı reformlardan bahsetmektedir. Yazar, eğitim alanında Emir Kebir’in yaptığı Darülfünun reformundan çok kısa söz etmiştir. Menijeh Sadri’nin 2013’te *Belleten Dergisinde* yayımlanan, “Kaçar Hanedanı Döneminde İran’da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”; ve Gamze İme’nin (2021), “Emir Kebir’in (Mirza Tâki Han) Kaçarlar Döneminde İran’daki Yenileşme Hareketlerine Katkıları”, adlı makalelerdir. İme, çalışmasının tamamını Türkçe literatürden yararlanarak hazırlamış olması makalenin özgünlüğünü yitirmesine sebep olmuştur. Bunların dışında İran’ın eğitim tarihiyle ilgili doğrudan bir çalışma yoktur.

Farsça kaynaklara bakıldığında, Osmanlı eğitim tarihiyle alakalı az kaynak olması çalışmamızı daha anlamlı kılmaktadır. İkbâl Kasımipuya’nın (1999) *Medâris-i Cedide der Devrey-i Kacariyye*, adlı eserde İran’da açılan yeni okulların bir kısmı tespit edilmiştir. Ahmed Kesrevi (1991), *Tarih-i Meşrutî-i İran*, adlı yarı anı-hatıra niteliğindeki çalışmada, ilkokulların kurulmaya başlandığı günden beri çok kısa bir süre içinde, Tahran, Tebriz, Buşehr, Reşt ve Meşhed şehirlerinde 21 okul açıldığını söylemiştir. Kesrevi, 1900 yılına gelindiğinde okul açılmayan çok az şehir olduğunu belirtmiştir. Meşhed, Tebriz ve Buşehr gibi diğer büyük şehirlerde ve 1897-1907 döneminde 49 yeni okul kuruldu.³⁹ 1905 yılına gelindiğinde “yeni” okul açılmayan çok az şehir kaldı. Tüm bu okullar özel mülkiyete sahipti, özel finanse edildi ve yönetildi. Bu okullar yabancı ve azınlık muadillerinin aksine, çoğunlukla Müslüman nüfusa hizmet etti.⁴⁰ Osmanlı Devlet’inde ise 1869 yılında bir *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* hazırlanmış ve modern

³⁹ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşrutî-i İran*, (Tahran: Emir Kebir, 1991); Ahmed Kesrevi, *İran Meşrutîyet Tarihi*, trc. Mehdi Kamruz ve H. Zafer Kars, (İstanbul: Kaynak Yay., 2021), 69; Soli Shahvar, *Forgotten Schools: The Baha’is and Modern Education in Iran 1899–1934*, (London: I. B. Tauris Publishers, 2009), 55.

⁴⁰ Yahya Devletabadi, *Hayat-e Yahya I*, (Tahran: İntişarat-i Attar, 1992); Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, (1999); Shahvar, *Forgotten Schools*, 55.

eğitim bu sayede bütün imparatorluğa yaygınlaştırılmak istenmiştir.⁴¹ Osmanlı Maarif Salnamesine göre (h. 1293/m. 1876), sadece İstanbul'daki rüşdiyelerin sayısı 23'tür. Aynı yıl vilayetlerde 31 adet rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Ayrıca 1874 yılında, 10 adet kız rüşdiyesi kayıtlara geçmiştir.⁴² İstanbul'da 1858 yılında bir kız rüşdiyesi açılana kadar, kızlar için modern mekteplerde okuma olanağı yoktur.⁴³ Bu bilgiler ışığında İran'da modern eğitimin Osmanlı Devleti'ne göre daha yavaş ilerlediğini gözlemlemekteyiz. Bunun sebebini tek bir olgu ve olayla ilişkilendirmek mümkün değildir.

Hüseyin Mahbubi Ardekani'nin, *Tarih-i Müessesat-ı Temeddüni-i Cedid der İran*, adlı eseri ve Yahya Devletabadi'nin *Hayat-e Yahya* adlı biyografisi çalışmamıza büyük katkı sağladı. Bu bilgiler ışığında, İran ile Osmanlı'daki ilkokulların niteliği ve niceliği mukayese edilmiş ve aralarındaki farklar incelenerek analiz yapılmıştır. Aynı zamanda literatürdeki bilgilerin net olmaması ve tutarsız olması nedeniyle araştırmamızın İran boyutunu daha da önemli kılmaktadır. Hasan Hazreti ve Fatemetü's-Sadat Mirrezi'nin (ş. 1400/m. 2021), *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul* adlı kitabı önemlidir. Kitapta genellikle Pehlevi dönemine ait Debistan-ı İraniyanın arşiv kayıtları tespit edilmiştir. İranlıların Trabzon'daki okullarını konu alan Nizam Ali Dehnevî de "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An" (1398) ve "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360/1264-1320)" (ş. 1400/m. 2021) adlı makaleler yazmıştır. Buradan anlaşıldığı gibi, Farsça eserlerde genellikle yazarlar Osmanlı'daki İran okullarına odaklanmıştır. Bunların dışında Hossein Sadeghi tarafından yazılan, "Fekr-i Meşrute Hâhi der İran ve Osmanî; Tesirat-ı Mütegabil" adlı tez ile daha önce yazılmış *İran ve Osmanlı Meşrutiyetçilerinin Birbirilerine Tesirine* farklı bir boyut kazandırmıştır.

Türkçe eserlerde neredeyse hiç bahsedilmeyen konulardan biri de Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiyelerin, İran'da da aynı isimle (Rüşdiye Okulları) kurulmasıdır. Mirza Hasan'ın biyografisi hakkında ve rüşdiye okulları hakkında daha geniş bilgileri edinmek için Farsça kaynaklardan yararlandık. Bunlardan biri, Hacı Mirza Hasan Rüşdiye'nin oğlu Şemseddin Rüşdiye tarafından yazılmıştır. Babasının hayatı ve okulun yapımında sağladığı hizmetler ve geride bıraktığı çeşitli yazılar hakkında *Sevanih-i Omr* [Hayatın Kazaları (Trajedisi)], (1983) isimli kitabı yazmıştır. Burada Mirza Hasan'ın Tebriz'de açılan okulun 10 yılda 9 defa kapandığını belirtmiştir. Mirza Hasan'ın hayatı *Kazalara* konu olduğu için de *Sevanih-i Omr* ismini vermiştir. Edinilen bilgilere göre, aldığımız bilgilerde, Mirza Hasan Rüşdiye, Nâsirüddin Şah'tan izin alarak 1888'de *İlk Umumi İlkokulu* Tebriz'in *Şişkalan Mahallesi Misbâhü'l-mülk Camii*'nde açmıştır.⁴⁴ Bu

⁴¹ S. Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (İstanbul: İletişim Yay., 2015).

⁴² Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1977).

⁴³ Mehmet Öznur Alkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", *Tarihi İstatistikler Dizisi*, 6, Devlet İstatistik Enstitüsü, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

⁴⁴ Şemseddin Rüşdiye, *Savaneh Omr*, (Tahran: Neşr-i Tarih-e İran, 1983).

bilgilerden anlaşılan, İran'da kişisel çabalar neticesinde modern okullar kurulmaya çalışılmış ve Osmanlı Devleti'ndeki okullardan etkilenen aydınlar İran'da da okul açmıştır.

Rüşdiye okulları hakkında, Fahreddin Rüştîye'nin (1991), *Zendeginame-i Pir-i Maarifi Rüştîyey-i Bünyangüzar Ferheng Nevin-i İran*, adlı kaynak eserden faydalanılmıştır. Mirza Hasan, Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiyeleri örnek aldığı ve rüşdiye okullarını İran'da açtığı için ona *Rüşdiye* soyadı verilmiştir. Ayrıca Hacı Mirza Hasan Rüşdiye, 1881 yılında Beyrut Darulmualliminde modern eğitim alarak öğretim yöntemlerine vakıf olmuştur. Mirza Hasan daha sonra Mısır ve İstanbul'a giderek rüşdiye ve idadi okullarını incelemiştir. İstanbul'daki eğitim sistemini karmaşık bulduğu için kendi yeni eğitim ve öğretim planlarını tasarlamaya başlamıştı. Yeni alfabenin eğitim tarzını öğrendikten sonra, ilk olarak Erivan'a gitmişti. 1883'te İran'ın Avrupa tarzındaki ilk ilkokulu Kafkaslardaki Müslüman çocukları için kurulmuş ve burada kendi icatları olan *sesli alfabeyi* öğretmeye başlamıştır. Rüşdiye, yeni tarzda oluşturduğu ve yayımladığı *Vatan Dili* adlı kitapla Türkçe okuma ve yazmayı 60 saatte öğretmiştir.⁴⁵

Bununla birlikte, Feridun Ademiyet'in kitapları konumuz açısından çok önemlidir. Bunlar arasında, büyük İranlı entelektüellerin hayatlarının anlatıldığı eserlerin yanı sıra, İran Meşrutiyet Tarihi ve Eğitim Tarihiyle alakalı bilgiler de vardır. Feridun Ademiyet'in *Emir Kebir ve İran* (ş. 1323); *Fikri Azadi ve Mukaddime-ye Nohzat-e Meşrutiyet*, *Endişe-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sipahsâlâr* (ş. 1351), adlı eserlerinden istifade edilmiştir. İran Darülfünununda yetişmiş önemli devlet adamlarından ve tarihçilerden biri olan Ademiyet'in eserlerinde dikkatimizi çeken önemli bir nokta, yenileşme konusunda İran'ın Osmanlı Devleti'nden etkilendiğidir. Yazar eserlerinde, Emir Kebir'in ve Mirza Hüseyin Han'ın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini incelemiş ve bu kişilerin İran'ın muasır tarihine etkilerini gözler önüne sermiştir.

İngilizce literatürde, Türkçede olduğu gibi, doktora tezleri *İran Eğitim Tarihi* açısından büyük bir yer kaplamaktadır. Farhad Atai'nin, (1992), "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", adlı California Üniversitesinde yayımlanan doktora tezinde, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar İranlı öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesini incelemektedir. Yazar öğrencilerin günlüklerini ve resmi raporları araştırmıştır. Çalışmada öğrencilerin geçmişlerini, onları Avrupa'ya gönderme nedenlerini ve döndükten sonra İran toplumuna katkılarını incelemektedir. Burada konumuz açısından önemli olan nokta, İran'dan Osmanlı Devleti'ne gelen öğrencilerin sayısıdır. Ancak bu tezde çok az İranlı öğrencinin Osmanlı Devleti'ne geldiğini tespit edilmiştir. Yazar, Osmanlı Devleti'ne gelen İranlıları büyük oranda ihmal etmiştir. Halbuki biz bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'ne daha çok öğrencinin geldiğini tespit ettik. Bu öğrencilerin çoğu *Mekteb-i Tıbbiye*, *Mekteb-i Harbiye* gibi askeri mekteplere

⁴⁵ Fahreddin Rüştîye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi Rüştîyey-i Bünyangüzar Ferheng Nevin-i İran*, (Tahran: Hirmend Yay., 1. Baskı, 1991).

kaydolurken, *Mekteb-i Sultani*, *Mekteb-i Hukuk* gibi sivil ve İstanbul'daki yabancı okulları da tercih edenler vardır. Arşiv belgelerinde Osmanlı Devleti'ne, en erken 1917 tarihli bir belgede, 1850'lerde Osmanlı'da 5 kişinin eğitim aldığı tespit edilmiştir.⁴⁶ Bu 5 kişinin küçük yaşlarda Osmanlı Devleti'ne gelip çeşitli Osmanlı eğitim kurumlarında öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere, Türkçe, Farsça ve İngilizce olarak üç dilli yazılı literatürde ve İran'ın 1848-1896 yılları arasındaki gelişmekte olan eğitiminden söz eden eserlerde, modern kurumlarda esas alınan ortak nokta *Darülfünun*dur. Hâlbuki İran'da diğer modern okullar da 19. yüzyılın ortalarından, yüzyılın sonuna kadar (1848-1896), bahsedilen süre içinde açılmış ve öğrenciler buralarda eğitim görmüştür. Literatür değerlendirilmesinin sonucunda, eserlerde eksik olan nokta, eğitim kurumlarının gözle görülür derecede ihmal edildiğidir. Karşılaştırmalı olarak yaptığımız üç dilli literatürde, arşiv belgelerinin kullanımı eksik görüldüğünden eklemeler yapılmıştır. Arşiv ve salnamelerin yanı sıra, başta telif ve tercüme eserlerden, seyahatname, anı-hatıra örneklerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Farsça eserlerin çoğunda İran maarif salnamelerine neredeyse hiç yer verilmemiştir. “Osmanlı ve İran'da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)” adlı tezde bu eksiklikleri gidermeyi amaçlanmaktadır. Osmanlı ve İran devletlerinin kapsamlı bir şekilde ilk defa eğitim tarihlerini kıyaslayan bu tez çalışmasının literatür eksikliğini dolduracağına inanılmaktadır. Umarız bu ilk çalışma diğer çalışmalara ilham olur.

Literatür, Yöntem ve Özgün Değer

Türkçe, Farsça ve İngilizce olarak şimdiye kadar oluşturulan literatürde, daha çok İran-Osmanlı devletleri siyasi tarihi üzerine çalışmalar yapılmıştır.⁴⁷ Kaçarların modernleşen eğitimleri hakkında müstakil birkaç çalışma tespit edilmiştir.⁴⁸ Bunlardan doğrudan konumuzla alakalı olanlar aşağıda incelenmiştir.

Tespit edilenlerden ilki, Reza Arasteh'in (1962), *Education and Social Awakening in Iran (1850-1968)*, adlı çalışmasıdır. Eserde, Darülfünunun kuruluşundan (1851) 20. yüzyıla kadar eğitimin modernleşmesi ele alınmıştır. Ancak yazar, konunun sınırlarını geniş tuttuğu için, Kaçarlar dönemini yüzeysel açıklayabilmiştir. 1850'den

⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü (BOA. İ. DUİT.), 17/15.

⁴⁷ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1999); Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İstanbul: Bakış Kitaplığı, 2006); Karadeniz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, (2011): 103-111; Abdolvahid Soofizadeh, “Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri”, (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2014).

⁴⁸ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 1962; Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, (1992); Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, (1992); Maryam Dorreh Ekhtiar, “The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran”, (Ph.D. Dissertation, New York University: Department of Near Eastern Languages and Literatures, 1994); Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, (1998); Monica M. Ringer, *Education, Religion, and the Discourse of Culture Reform in Qajar Iran*, (California: Mazda Publishers, 2001); Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, (2020).

1968 yılına kadar İran'ın modern eğitimini inceleyen eserde, konu çok genel anlatılmıştır. Bu çalışmada İran'da Pehlevi Hanedanlığı dönemi modern eğitim kurumları ön plandadır. Arasteh, eğitim ile İran'ın modernleşme süreci arasındaki karşılıklı ilişkiyi incelemiş olmasına rağmen, mevcut olan birincil kaynakları kapsamlı bir şekilde kullanmamıştır. David Menashri (1992), *Education and the Making of Modern Iran*, adlı kitabında ise incelenen dönemi 3 tarihsel alt döneme ayırır. Bunlar; Kaçar dönemi (1789-1925), Rıza Şah yönetimi (1925-1941), ve Muhammed Rıza Şah dönemidir (1941-1979). Sonsözde ise İslam Cumhuriyeti tartışılmaktadır. Menashri, eserinde öz eleştiride bulunarak, “Bazı şeyler kaçınılmaz olarak okuyuculara gereğinden fazla, diğerleri ise eksik açıklanmış gibi gelecektir” demiştir. Sebebini ise materyallerin bulunabilirliğinin zorluğuyla açıklamıştır. Aynı şeyin bu çalışmada olmaması için elimizden geleni yaptık.

Karşılaştırma yönteminin nadir şekilde kullanıldığı Menashri'nin eserinde (1992), Osmanlı, İran, Mısır ve Rusya gibi devletler mukayese yapılmıştır. Eserde, Doğu'da ilk üniversitenin kurulmasını Rusya, Osmanlı, Mısır ve İran'dan örnekler vererek açıklaması kayda değerdir. Ayrıca, kitapta, Darülfünunun başlatıcısı Emir Kebir'in, 1820'lerde Rusya'ya ve 1840'larda ise Osmanlı'ya yaptığı seyahatlerde gördüğü benzer okulların fikir dünyasını etkilediği belirtilmiştir. Yazar, Emir Kebir'in özellikle St. Petersburg'daki 1828'de kurulan teknik kolejden etkilendiğini ve İstanbul'da 1834'te kurulan *Mekteb-i Ulum-i Harbiyeden*⁴⁹ esinlendiğini söylemektedir. Aynı zamanda, Darülfünunun adı ve müfredatı, ilk kez 1845'te *Kuleli Askeri İdadisinden* açıkça modellenmiştir. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın reformları ve özellikle Kahire'de bir tıp fakültesinin kurulması, Emir Kebir'in modernleşme cesaretini artırmıştır. Aslında, Menashri, Darülfünunu kurma fikrinin ilk olarak Emir Kebir'in Rusya'ya yaptığı görev sırasında hazırladığı bir raporda ortaya atıldığını iddia etmiştir.⁵⁰ Ancak yazar herhangi bir arşiv belgesi ve rapor ile bu bilgileri kanıtlayamamıştır. Biz bu tez çalışmasında, Osmanlı okullarının müfredatları ve programları ile Darülfünunun benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaktayız.

İran Eğitim Tarihi açısından önemli bir diğer eser, Monica M. Ringer'ın (1998) doktora tezinden oluşturduğu (2001), *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran*dır. Ringer, İran'ın eğitim hedeflerinin, eğitimin sosyal ve politik her derde deva olarak ortaya çıktığı 1870-1906 döneminde, önemli ölçüde değiştiğini ifade etmektedir. Ancak Ringer da diğer yazarlar gibi arşiv kaynaklarından ve salnamelerden faydalanmamıştır. Bu eserden İran eğitimini anlamak için yararlanılmıştır. Türkçe literatürde, konumuzla alakalı tek ve ilk telif eser, Melike Sarıkçioğlu'nun *Kaçarlar Dönemi İran'da Eğitim Reformları* (2020) adlı kitabıdır. Bu kitap çalışmamıza birçok yeni bilgi ve kaynak eklememize imkân sağladı. Sarıkçioğlu bu kitapta, İran'da açılan modern okulları incelediğinden yararlandığımız önemli eserlerden olmuştur.

⁴⁹ Abdülkadir Özcan, “Harbiye”, *TDVİA*, 16, (İstanbul, 1997).

⁵⁰ Ademiyyet, *Fikri Azadi*, (1962); Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, (1992).

Ancak bu kitapların hiçbirisi, İran ve Osmanlı devletlerinin 1848-1896 yılları arasında modernleşen eğitimlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen eserler arasında değildir.

Farsça literatürde bulabildiğimiz tek kaynak, “Berresi Tadbiki Medares-i Novin-i İran ve Osmani”dir. Bu yüksek lisans tezi (ş.1393/m. 2015), Rokiye Morad Giglû tarafından yazılmıştır. Giglû, geleneksel eğitim sistemini, ilgili dini hükümetleri, alimleri ve sıradan insanları bağlamakta, daha doğrusu gelenek ve modernitenin iki kurumunun karşılıklı eylem ve tepkisini açıkça ortaya koymaktadır. Ancak yazar, çalışmamızda tercih edilen tarih aralığından farklı olarak, zamanı Kaçarların başından sonuna kadar (1795-1925) ele almıştır. Ayrıca misyoner okullarına dair karşılaştırma yapmak yerine sadece İran’daki ilk misyoner okullarının açılışı incelenmiştir. Bunun yanı sıra, tezin ikinci bölümünde Osmanlı Devleti’ndeki okullar incelenmiş ve karşılaştırma yapmak yerine, okulların ayrı ayrı tahlili yapılmıştır. Bu tezde Osmanlı Devleti’ndeki Darülfünunun kuruluşu 1845 olarak verilmiştir. Ayrıca, İran ve Osmanlı devletlerindeki eyalet ve vilayetlerdeki okullar, dini azınlık okulları ve yabancı okullara yer verilmemiştir. Yazar, birkaç yüksek okulu karşılaştırmıştır. Bu nedenle çalışmamız konusu ve tarih aralığı itibarıyla hem de benzer modernleşmelere sahip komşu devletin eğitim tarzlarını karşılaştırması bağlamında özgündür.

“Osmanlı ve İran’da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)” adlı çalışmada belirli bir tarihi dönemi (1848-1896) içine alan, karşılaştırmalı bir tarih çalışmasıdır. *Karşılaştırmalı Tarih*, zaman ve mekân açısından farklı iki toplum veya zaman ve mekân açısından yakın ve birbirlerinden sürekli etkilenmiş iki toplumun mukayesesidir. Çok temel olarak aynı, yakın ve farklı durumları farklı zamanlarda veya coğrafi çevrede benzer tarihi olayların düzenli incelenmesidir.⁵¹ Çalışmamızda Osmanlı’da ve İran’da, 1848-1896 yılları arasını esas alarak modern eğitimin gelişimi karşılaştırmalı tarih metoduyla incelenmiştir.

Çalışma süresince İran (Kaçar) ve Osmanlı devletlerine yönelik, sosyal, siyasal, toplumsal konulara ait kaynaklar tespit edilerek taranmış, ilgili veriler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında tarihi değere sahip; arşiv belgeleri, salnameler, süreli yayınlar, hatıra ve günlükler birinci elden kaynaklar oluşturulmuştur. Osmanlı-İran ilişkilerini aydınlatan, aynı zamanda Osmanlı ve İran devletlerinin modernleşen eğitimleri üzerine inceleme yapan telif ve tetkik eserler ön plana çıkarılmıştır. Bu kaynakların gün yüzüne çıkarılması teze özgün bir değer katmıştır. Literatür taraması sonucunda, tez çalışmamız 1848-1896 yılları arasını kapsayan, Osmanlı ve İran devletlerinin modern eğitimin gelişimlerini inceleyip analiz edecek ilk Türkçe çalışmadır. Bu tezde, neredeyse hiç bilinmeyen İran arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve İran maarif

⁵¹ Karşılaştırma metodu için bkz. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Savaş Yay., 1983); Bloch, M. “Avrupa Toplamlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin”, *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, der. Ali Boratav, (İstanbul: Alan Yay., 1985). Black, C. E. *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, trc. Fatih Gümüş, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1986); Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren Yay., 1990).

salnameleri kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda ilk defa, 1848-1896 yılları arasında, Osmanlı Devleti ile İran Kaçar Hanedanı'nın modernleşen eğitim kurumları mukayese edilmiştir.

Bütün bu bilgiler çerçevesinde oluşturduğumuz “Osmanlı ve İran’da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)” başlıklı çalışmamız 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, *Gelenekselden Moderne: Benzerlikler ve Farklılıklardır*. Çalışmamızın bu bölümünde Osmanlı Devleti’nde ve İran’da 1848 yılı öncesi eğitimin durumu incelenmiştir. Bu dönemde, gelenekselin yanında modern kurumların açıldığı görülmektedir. İran ve Osmanlı’da farklı tarihlerde de olsa birbirini takip eden dönemlerde *Nizâm-ı Cedîd* birliklerinin kurulması göze çarpmaktadır.

İkinci bölüm, *Etkileşimi Sağlayan Unsurlar: Hükümdarlar, Sadrazamalar, Sefirler, Öğrenciler* adındadır. Bu bölümde, 1848-1896 sınırlarını kapsayan dönemde, Mirza Hüseyin Han ile Osmanlı devlet adamlarının ve Yeni Osmanlıların etkileşimleri temel alınmıştır. Bu çalışmada diğer can alıcı nokta Osmanlı ve İran topraklarındaki Arap harflerinin ıslahı meselesidir. Ayrıca hükümdarların Avrupa’ya seyahatleri ve eğitime etkileri incelenmiştir. Diğer bir konu, yabancı okul statüsünde kurulan İran mekteplerinin Osmanlı’da oluşumunu gözlemlemektir. Bu bölümde, Osmanlı ve İran devletlerinden Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin karşılaştırılması yapılmıştır. İran’dan Osmanlı ülkesine gelen birçok kişinin, buralara yerleşerek, okul ve iş imkânı bulduğu görülmektedir. Tespit edilen bilgilere göre, Osmanlı topraklarında “yedi” İran okulu kurulmuştur. Bu kısımda özellikle de İstanbul’daki İranlıların faaliyetleri anlatılmaya çalışılmaktadır. Osmanlı topraklarına okumak için gelen İranlı öğrencilerin, -özellikle şah veya sultan tarafından, İran sefareti tarafından, soylu ve zengin İranlılardan iltimas olunan kişilerin- analiz ve sentezi yapılmıştır. İran’dan Osmanlı Devleti’ne gelen öğrenciler tespit edilirken, en azından çalıştığımız tarih aralığında, tam tersi bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Bu durumda Osmanlı’dan İran’a giden öğrenci tespit edilememiştir.

Üçüncü bölüm, *Modern Mekteplerin Kurulması: Darülfünun Örneği*, başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Osmanlı ve İran devletlerinde ilk mekteplerin kurulması ve Darülfünunun serencamı incelenmiştir. Belirtilen tarih aralığında, Osmanlı Devleti’nde modern okullar yaygınlaşmaya başlarken, İran’da Darülfünunların açılması dikkat çekmektedir. Ayrıca Emir Kebir’in Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetleri incelenmektedir. Milli Eğitim Bakanlıklarının kurulması bu zaman dilimine denk gelmektedir. Bu bölümde misyonerlerin açtığı okullar dikkat çekmektedir.

Dördüncü ve son bölüm, *Eğitimin Kurumsallaşması: Nizamnameler ve Okullar*, olarak adlandırılmaktadır. Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, İran’da ciddi bir otorite kazandığında, Osmanlı Tanzimatını ödüncü alarak yaptığı ıslahatları ve açtığı yeni eğitim kurumları incelenmektedir. Diğer taraftan Osmanlı’nın rüşdiyelerinden örnek alınarak kurulan, İran rüşdiye okullarının açılmasının gelişimi ve dönüşümü anlatılacaktır.

“Osmanlı ve İran’da Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)”, adlı çalışmada, modern eğitimin gelişimi ve dönüşümü incelenmiştir. Tezin öncelikli amacı, Osmanlıların ve Kaçarların kendilerine özgü modern eğitim yapılarının nasıl oluştuğunu tespit etmektir. Her konuda birbirini takip eden iki devletin ciddi bir şekilde hem benzer ve hem de farklı eğitim tarihlerinin oluşu şaşırtıcıdır. Bu çalışmayla, ilk defa gün yüzüne çıkan Osmanlı ve İran devletlerinin kendine özgü eğitim modelinin karşılaştırılması yapılmıştır. Böyle bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması, tez konusunun önemini arttırmaktadır. Bu tez, 1848-1896 tarih aralığında modern eğitimin gelişimini karşılaştırmalı bir şekilde izleyen, özellikle Türkiye ve İran kaynaklarının etkili bir şekilde kullanılmasıyla oluşturulmuş ilk literatür çalışmasıdır. Bu nedenle çalışmanın büyük bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

GELENEKSELDEN MODERNE: BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Bu bölümde 1848 yılından önce Osmanlı ve İran devletlerinde geleneksel ve modern mekteplerden bahsedilmiştir. Geleneksel mekteplerin ilk kademesi sıbyan mektepleri, ikinci kademesi medreselerdir. Bu okulların tarihi geçmişi ortaya konulmuştur. Ayrıca bu bölümde modern askeri mekteplerden de bahsedilmiştir. Osmanlı Devleti’nde 18. yüzyılda başlayan Nizâm-ı Cedîd ıslahatlarının, İran’da 19. yüzyıl itibarıyla kurulması incelenmiştir. İran Osmanlı Devleti ile aynı adı kullanarak Nizâm-Cedîd dönemini oluşturmuştur. Bu dönemde Veliâht Abbas Mirza’nın III. Selim’den ve Napolyon Bonapart’tan ilham aldığı ortadadır. İslahatların gerekliliğini Osmanlı Devleti gibi askeri yenilgiler sonucu görece geç bir tarihte anlayan İran, zorunlu bir modernleşme sürecine girmiştir. 19. yüzyılda İran’ın Osmanlı ve diğer Avrupa ülkelerinden etkilenecek oluşturduğu modern askeri mühendishaneler araştırılmıştır. Kanaatimizce İran, ortak noktaları çok olan Osmanlı Devleti’ni örnek alarak yenileşme hareketine başlamıştır.

1.1. 1848 Öncesi Okulların Durumu

Bilindiği gibi, Osmanlı ve İran devletlerinde yüzyıllarca geleneksel eğitim kurumları tarafından eğitim öğretim idame ettirildi. Bu eğitim kurumlarından yüksek okul niteliğindeki medreseler ve temel düzeydeki mektepler geleneksel eğitim sisteminde yer almaktadır. Bu bölümde amacımız, 1848 yılından önce, Osmanlı ve İran devletlerinde geleneksel eğitimin durumunu incelemektir.

1.1.1. Medreseler

Medreseler, modern eğitim kurumlar kurulmadan öncesinde ve sonrasında İslam toplumları için önemli bir eğitim müessesesidir. Bilindiği gibi köklü bir geçmişe sahip olan medreseler, İslam medeniyetinde yüksek öğretim derecesinde bir eğitim öğretim kurumudur.

Temelleri İslam'ın ilk dönemlerine kadar götürülebilen medreselerin, en önemli örneklerinden biri hiç şüphesiz Nizamiye Medreseleridir. Bu medreseler Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından Karmatilerin ve Şîî Fatımilerin ilmî faaliyetlerine ve propagandalarına karşı ehl-i sünnet akidesini savunmak ve güçlendirmek amacıyla kurulmuştur. Sultan Alparslan'ın izniyle ilki Bağdat'ta açılan Nizamiye Medresesi, daha sonra İslam dünyasını kavrayan bir şekilde, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Maverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde açılmıştır.⁵² Nizamiye Medreselerinde, eğitim süresi 4 yıldır ve buralara 20 yaş üstü talebe kabul edilirdi. Medreselerin ayrıca kütüphanesi de vardı. Böylece müderris ve talebeler, diğer şehirlere gitmek zorunda kalmazlardı.⁵³ Başlangıçta medreselerde tartışılan konularla ilgili herhangi bir kısıtlama yoktu. 12. yüzyıldan sonra felsefe, birçok okul müfredatından kademeli olarak çıkarıldı ve teoloji daha fazla önem kazandı. Ayrıca öğrencilerin okuması gereken standart kitaplar ortaya çıktı.⁵⁴

Medrese geleneğini Selçuklulardan ve diğer beyliklerden devralan Osmanlılar, ihtisas medreseleri kurmak suretiyle geliştirmiştir. İlk medrese Orhan Bey tarafından 1330 yılında İznik'te kuruldu.⁵⁵ İlk müderris ise Kayserili Davud'dur.⁵⁶ Okutulan dersler kapsamında ele alınan medreselerde köklü değişiklik, Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleştirilmiştir. Bunlar Fatih Medreseleri olarak adlandırılan medreselerdir. Bu medreselere Sahn Medreseleri (1463-1470) veya Sahni Saman adı verilir. Klasik tahsil için Fatih Sultan Mehmed'in açtığı 8 medreseye ek olarak 8 medrese daha yapılmıştır. *Tetimme* denilen bu medreseler sahn medreselerinden inşa tarzı ile ayrılır, küçük ve kubbesizlerdir. Tetimme medreseleri Sahn medreselerine öğrenci hazırlardı. Sahnda bulunan talebeye *Danışmend*⁵⁷, Tetimmedeki talebeye *Softa*⁵⁸ denirdi. Osmanlı'da

⁵² Nizamiye Medresesinin ders müfredatında; *Kur'an-ı Kerim* ve ilimleri, hadis, Şafii fıkhı ve usulü, Eş'ari kelamı, Arap dili ve edebiyatı, riyaziye ve ferâiz vardı. Ders saatleri mevsimlere ve niteliğine göre değişirdi. Her gün süren dersler öğleden önce başlar, yatsı namazından sonra da devam ederdi. Cuma günü öğleden sonraki saatler hadis imlası, vaaz ve hitabete ayrılırdı. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *TDVİA*, 33, (İstanbul: İSAM Yay., 2007), 188-191.

⁵³ Özaydın, A., "Nizamiye Medresesi", 188-191.

⁵⁴ Zabihullah Safa, *Amuzeş ve Daniş der İran*, (Tahran: Asiman Yay., 1363/1984), 34-38.

⁵⁵ Cahid Baltacı, *XV- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Yay., 2005), I-II: 752-759.

⁵⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1965), 1.

⁵⁷ Farsça "bilgili, ilim sahibi" anlamına gelir. Medresede oda sahibi ve mali durumu iyi olanların hizmetlerini görmek üzere yanlarına çömez alma yetkileri vardır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Dânişmend", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, (İstanbul: 1993), 464-465.

⁵⁸ Osmanlı lügatçileri softayı Farsça "suhte"den getirirler. Suhte yanmış demektir. Ancak Osman Ergin bu terimin buradan gelmediğini belirtmiştir. Osmanlı Türkçesindeki sofî, sofû ve softa şeklindeki üç kelimenin de Yunanca "sofos" kelimesinden alındığını halde dilimizde yazılış tarzları gibi delalet ettikleri manalarda da birbirinden ayrıldığını söyler. Tekkelerde İslam felsefesi demek olan tasavvuf ile uğraşanlara sufi; medreselerde şeriat ile fıkıh ve kelam okuyanlara softa denilmiştir. Ne medrese ne de tekkeli sayılmayan, yani ne fıkıh ile kelamı ne de İslam felsefesini kavramayarak kaba ve geri fikirli, dar zihniyetli fakat görünüşte koyu bir dindar görünen kimselere de sofû denmektedir. Yunanlar hikmet manasına gelen sofos kelimesinden hikmeti seven manasına gelen "filosofos" yapmış ve yine bundan sofist tabirini ortaya atmıştır. Araplar da bu Yunanca kelimeleri elastiki olan dillerine uydurarak birincisinden "sufî", tasavvuf; ikincisinden filosof, felsefe ve tefelsüf; üçüncüsünden de sofista ve safsata kelimelerini çıkarmışlar. Neticede bu kelimenin kökeni Suhte yani "yanmış" kelimesiyle alakası olmayıp Yunanca sofist tabirinin

medreselerde ders veren öğretim görevlilerine müderris, müderrisin derslerini tekrarlayıp öğrenci sorularına cevap vermede yardım eden müderris yardımcılara ise *muid* denirdi. Medresede ders gören talebelere de gördükleri eğitimin düzeyine göre, *suhte*, *dânişmend*, *fakih*, *mülâzım* ve *talebe* denirdi. Genel konular medresenin büyük dershanesinde müderris tarafından verilir, daha sonra, her talebe kendi odasına çekilir ve müderrisi ile baş başa kendi sahasında çalışır.⁵⁹ Medresenin temel işleyişi bu şekildedir.⁶⁰

İran'a baktığımızda Timurlular devrinde (1370-1507) Timur'un emirlerinden Gıyaseddin Yusuf Hacı'nın 1440 yılında Meşhed'de yaptırdığı Duder Medresesi, İbrâhim bin Şâhruh'un Şiraz'da yaptırdığı medrese ve Yezd'de açılan Hafiziyye Medresesi bu dönemin önemli eğitim kurumlarından sayılmaktadır.⁶¹ Karakoyunlu (1380-1466) ve Akkoyunlu (1350-1502) adlı iki Türkmen beylik dönemlerinde de İran'da medrese eğitimi gelişmeye devam etmiştir. Karakoyunlu Sultanı Cihan Şâh'ın (1438–1467) 1465'te Tebriz'de yaptırdığı Gök Medrese⁶² (Muzafferiyeye) ve Cihan Şâh'ın zevcesi Hatuncan Begüm'ün yaptırdığı medrese, dönemin en önemli eğitim kurumlarıdır. Muzafferiyeye Medresesinin en meşhur müderrisi, Cihan Şâh'ın müderris tayin ettiği Celaleddin Devvanî'dir. Devvanî, sadece İran'da değil Osmanlı ülkesinde de saygı duyulan bir âlim olup, *Şerhü'l-Akâdi'l-Adudiyye* adlı eseri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁶³

Akkoyunlu Uzun Hasan, Osmanlı Devleti'ndeki medreseleri örnek alarak, İstanbul, Herat ve Kahire medreseleri gibi yüksek seviyede eğitim yapan medreseler kurmaya çalışmıştır. Bu dönemde medreselerin nezaret ve teftişi de *Sadaret Divanı*na verilmiştir. Nitekim dönemin müderris ve dânişmendleri itibar ve imtiyaz sahibi yapılmıştır.⁶⁴ Uzun Hasan ve oğulları, Halil ve Yakub beyler, İran, Irak, Maveraünnehir ve Türkistan'daki bilgin ve sanatkârları saraylarına davet ederek onları himaye etmişlerdir. Dönemin önemli vakıfalarından biri de Timurlular devrinde Semerkant'ta

kısaltılmasıdır. Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2: 98-99; Yücel Gelişli, "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25, sy. 2 (2005): 83-113.

⁵⁹ Ali Yılmaz, "Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Medreselerinde Geleneksel Yapı ve Islah Çalışmaları: Konya Örneği", *Milel ve Nihal*, 5, sy. 2, (2008): 160-173.

⁶⁰ Jean Baptiste Tavernier, *Sefername-i Taverniye*, Farsçaya trc. E.T. Nuri, haz. H. Şirvani, (İsfahan: Kitaphane-i Senaî ve Kitapfuruşî Teyid-i İsfahan Yay., 1336/1957), 590. Türkçe Tercümesi için bkz. Javernier, *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*, (İstanbul: Köprü Kitap, 2019).

⁶¹ Nebi Bozkurt, "Medrese" *TDVİA*, c. 28, (İstanbul: İSAM Yay., 2003), 323-327.

⁶² Eklerde eklenen fotoğraf 17.08.2023 tarihli Tebriz gezisine aittir.

⁶³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: TTK Yay., 1988), 224, 230. Pek çok eseri bulunan Devvanî, *Risale-i Hurûf* adlı eserini de Cihan Şâh'a sunmuştur. Devvanî'nin yarattığı ekol, Karakoyunluların dinî-siyasî politikalarını etkilemiştir. Bu politika çerçevesinde Bağdat'a hâkim olan Karakoyunlu mirzaları İran'da 15. yüzyılda dinî-siyasî bir zümre olarak ortaya çıkan Şîî inanca bağlı *Muşa'sa* zümresini yok etmeye çalışmıştır. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991), 134. Cihan Şâh döneminin diğer önemli bir âlimi Kemalüddin Kirmanî'dir. Kirmanî de *Hadikatü'l-mearif* adlı eserini Cihan Şâh'a sunmuşlardır. Bkz. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlılarla Çağdaş Türk Devletlerinde Eğitim", ed. Sebahattin Arıbaş ve Mehmet Koçer, *Türk Eğitim Tarihi* içinde, (İstanbul: Lisans Yay., 2011), 210.

⁶⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1984), 284.

yetişmiş meşhur matematikçi ve astronom Ali Kuşçu (ö. 1474), Hacca gitmek üzere Tebriz'den geçtiği sırada Uzun Hasan'ın rica ve ısrarı ile burada kalmıştır. Hatta Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan üzerine yaptığı sefere Ali Kuşçu'yu da götürdüğü ve dönüşte Ayasofya Medresesine müderris olarak atadığı bilinmektedir.⁶⁵ Bu tayin İstanbul'da astronomi ve matematik alanındaki çalışmalara canlılık getirmiştir. Ali Kuşçu'nun derslerini ilim adamları dahi takip etmiştir. Öyle ki Ali Kuşçu'nun Mahmut Paşa ve Molla Hüsrev'le Sahn-ı Seman Medreselerinin programını⁶⁶ düzenlemeye memur edildiği söylenmektedir.⁶⁷

Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde, Osmanlı medreselerinin artan sayısı ve eğitim grafiği, Kanuni Sultan Süleyman döneminde zirveye ulaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, büyüyen ordusunun isteklerini karşılamak adına tıp ve matematik bölümlerini de ekleyerek kendi adını taşıyan *Süleymaniye Medreselerini* kurmuştur. Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medresesinde ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenen *Tıp Medresesi* ve *Darüüşşifa* ile matematik öğretimi için kurulan 4 medrese, medreseye dinsel konular dışındaki alanlarda eleman yetiştiren bir kurum olma özelliği kazandırmıştır.⁶⁸ Süleymaniye Medresesinin kurulmasının ardından yapılan derecelendirme sistemi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir.⁶⁹ Osmanlı medreselerinde bu dönemde kelam, mantık, belagat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe, tarih, coğrafya, *Kur'an-ı Kerim*, hadis ve fıkıh dersleri okutulmuştur.⁷⁰

16. yüzyılın sonlarına doğru ilmi mevkilerin layık olmayan kimselere verildiğine dair Sahn medreselerindeki itibar kaybından söz edilmektedir⁷¹. Bu konuda Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600), *Künhü'l Ahbâr*da müderrislerin ve kadıların *rüşvet ile alınır satılır* hale geldiğini, kayırma ve rüşvet yoluyla müderrislik ve kadılıklara getirilenlerin gece gündüz tek düşüncelerinin Mısır, Halep veya Şam'a kadı olup sonsuz mal ve servet edinmek olduğunu belirtmektedir. Mustafa Âlî'ye göre, ayda bir kez bile derse gitmeyen

⁶⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1988), 225.

⁶⁶ Bununla da yetinmeyen Fatih Sultan Mehmed, çıkardığı bir kanunnameyle medreseleri okutuldukları kitaplara ve hocaların aldığı ücrete göre sınıflandırılmasını sağlamıştır. Anadolu Selçukluları, beylikler, vezirler ve sancak beylerinin yaptırdıkları medreseler, harici medreseler, Osmanlı padişahları ve hanedan üyelerinin yaptırdıkları medreseler ise dahili medrese olarak sınıflandırılmıştır. Bu uygulama daha önceki medrese geleneğinde olmadığı için ilk defa gerçekleştirilmiştir. Bkz. Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2008): 352.

⁶⁷ Ali Kuşçu, 15 Aralık 1474 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp Sultan Türbesi civarına defnedilmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında, torunu Mîrim Çelebi ile Molla Lutfi meşhurdur. Bkz. Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *TDVİA*, c. II, (İstanbul: 1989), 408-410.

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı*, 33.

⁶⁹ İbtida-i Hariç, Hareket-i Hariç, İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Musıla-ı Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Musıla-ı Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Süleymaniye, Darülhadis olarak derecelendirilmiştir.

⁷⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı*, (1988), 10.

⁷¹ Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*, (İstanbul: Mösyö Vats Tabhanesi, h. 1277), 10.

müdürrisler vardır.⁷² Nitekim müdürrislerin derse gitmeyişi Osmanlı arşiv belgelerine konu olmuştur.⁷³

18. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından da medreselerin verimsiz olduğu bir asır olmuştur. Medreselerin gerilemesinde birçok sebep olmasıyla beraber genel yapının tasviri açısından medreselere dair özellikle yabancıların olumsuz görüşlerini bazı açılardan destekleyecek veriler, Osmanlı kaynaklarında da mevcuttur. Medreselerin yapısal ve işlevsel olarak geri kalmasında rol oynayan nedenler arasında imarethanelerin azlığı, müdürris eksikliği, İstanbul'da ciddi sayıdaki medrese mezunlarının birikmesi, öğrencilerin ahlâk dışı davranışları ve para alma bahanesiyle köylere gidip vurgunculuk yapmaları, öğretim dili Arapça ile bilim yapmanın zorluğu, öğretimde yetersizlik ve usulde düzensizlik, müdürris ve suhtelerin maaşlarının düşük olması, deneysel ve akli bilimlere karşı ilgisizlik, hikmet ve felsefe ile ilgilenenlerin kâfirlik ile itham edilmeleri gibi etkenler yer almıştır.⁷⁴ 18. yüzyılda İstanbul'a gelen ve izlenimlerini seyahatnamesinde dile getiren Toderini, eserinin mühim bir kısmını Osmanlı ilim hayatı ve medreselerine ayırdığı söylenebilir. Toderini'nin bahsettiğine göre, Türklerin medreseleri, özellikle de İstanbul'dakiler Arap ve İran medreselerinin parlaklığına hiçbir zaman erişemeseler de sayıları, akılcı kurallarla yönetilmeleri, iyi yetişmiş müdürrisleriyle yine de onlardan pek geri kalmaz diye eklemiştir. Toderini üstelik zengin vakıflarla donatılmış bu medreseler, çok sayıda talebeyi ayrı hücrelerde barındırıp besleyebilir demektedir. Yazar medreselerin, Avrupa milletlerinin okulları arasında sıvılabileceğini ve belki de hepsini geride bırakabileceğini de eklemektedir.⁷⁵ Ancak bu olumlu izlenimin yanında Toderini'nin eleştirel birkaç tutumu da görülmektedir. Osmanlı'da *Dürrizadeler*, *Pirizadeler*, *Damatzadeler* gibi ünvanların babadan oğula geçtiği, birçok ailenin ve ulemâ sınıfının soylu ve zengin ailelerinin çoğunlukla sultanın özel ihtisasıyla birçok kademedan muaf tutulduğunu söyleyerek ciddi anlamda eleştirmiştir. Toderini, yıllardır sisteme sokulan bu istismar yolunun, yetenekli insanları yoksulluk içinde bıraktığını ve tembelliğe alıştırdığını söylemektedir.⁷⁶

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nde pek çok ferman ve kanunlara rağmen, düzelmeyen medreseler ve ilmiye sınıfına ilişkin III. Selim tarafından, ıslahat girişiminde bulunmuştur.⁷⁷ 1789-1808 yılları arasında sürdürdüğü saltanatının ilk günlerinde bazı devlet ricalini toplayarak, daha önce kaleme aldırıldığı

⁷² Yahya Akyüz, "17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 144, (Ankara: MEB Yay., 1999), 15.

⁷³ 18. yüzyıla ait bir belgede Bayendiz Medresesi müdürrislerinden Süleyman Efendi'nin 10 yıl görev yerine gitmediği belirtilmekte ve medrese talebelerinin perişan olduğu anlatılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Üçüncü Ahmed, (BOA. AE. SAMD. III.), 56/5606, (12 Cemaziyelahir 1124/17 Temmuz 1712).

⁷⁴ Ülkü Yancı, "18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı", (Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017), 272.

⁷⁵ Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, trc. Ali Berktaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2012), 133.

⁷⁶ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 140.

⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, (Ankara: TTK, 1988), 123-131.

ıslahat layihasını okutturan III. Selim, mecliste hazır olanların fikirlerini sormuş, yapılan müzakerelerin ardından Şeyhülislam Mehmed Kâmil Efendi'ye yapılacak ıslahatı bir karara bağlamalarını emretmiştir. Bu dönemde ilmiye ıslahatında başarı elde etmek isteyen III. Selim'in Şeyhülislamlığa getirdiği Hamidizâde Mustafa Efendi köklü bir ıslahata girişmiş, ardından Şeyhülislamlık makamına getirilen Dürrişâde Mehmed Arif Efendi tarafından ilmiye sınıfı ıslahatı hakkında padişaha takdim edilen bir arıza, Nisan 1793'te kabul edilerek bir hatt-ı hümayunla şeyhüslama iade edilerek uygulanması emredilmiştir.⁷⁸

Söz konusu geleneksel tutumdaki değişimin ilk belirtisi Nizâm-ı Cedîd reformları sırasında görülmektedir. III. Selim devrinde, 1804'te *Tıbbhane* adıyla bir devlet hastanesi açılmasının gündeme gelmiştir. 1806'da Taşkızak Tersanesi'nde donanma için hekim yetiştirmek üzere tıp okulu açılmıştır. Ne var ki 1807'de patlak veren Kabakçı Mustafa İsyanı bu projelerin gelişmesini önlemiştir.⁷⁹ Nitekim devlet eliyle kapsamlı reformlar *Vaka-yı Hayriye* sonrasında atılan ilk kurumsal adımlardan birinin 14 Mart 1827 tarihinde *Tıbbhane-i Âmire* ve *Cerrahhâne* hastaneleri olduğu görülmektedir. Söz konusu hastanelere 1831 yılından itibaren Fransız ve Macar hekimler atanmış ve 1838 tarihinde Tıbbhane-i Amirenin başına getirilen Avusturyalı Doktor K.A. Bernard ile deneysel bilimlere dayalı bir tıp okulu şekillenmeye başlanmıştır.⁸⁰

Osmanlı'nın ileri gelenleri, kurulan modern okullarla birlikte, cami ve medrese kurma geleneğine sadık kalarak 1824 yılında sadece İstanbul'da 350 medrese inşa etmeyi başarmıştır.⁸¹ Buna rağmen 1869 yılına gelindiğinde, İstanbul'da faal olarak 166 medrese ayakta kalabilmiştir. Aynı dönem 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde, medreselerden bahsedilmemiş olması, Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim yerine modern eğitimi tercih etmeye başladığının işaretidir. Bu dönemde medreseler bir yandan göz ardı edilmeye çalışılmıştır. Maarif Nizamnamesinin gündeme getirdiği yenilikler, gerçekleştirmeye çalıştığı ıslahatlar arasında medreselerle ilgili herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu durum, eğitimi medreselerin, dolayısıyla dinin ve ulemânın etkisinden çıkarmak olarak yorumlanmaktadır.⁸² Nizamname ile ilkokulların yapısına ve ilkokul öğretmenlerinin mesleki formasyonuna daha çok önem vermeye başlanmış,

⁷⁸ Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları*, 264-265.

⁷⁹ A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat I*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1999), 935; S. Akşin Somel, "Osmanlı Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç*, sy. 13, (2002): 66, 65-88.

⁸⁰ Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", 937-940.

⁸¹ İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995), 11; Mehmet İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema", 9, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (2015): 34-85.

⁸² Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, sy. 1, (2008): 271-283.

ilkokullar medresenin etki alanından uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.⁸³ Aynı dönemde İran’da medreseler hakkında bir nizamname söz konusu değildir.

Medrese programlarındaki yetersizlik ve gerilemeyi sadece felsefe, fen ve matematik bilimleri ile sınırlamamak gerekir. Zira aynı dönemden sonra medreselerde *kelam* gibi din bilimleri de ihmal edilir hale gelmiştir.⁸⁴ 1869’da devrin Şeyhülislamının isteği üzerine hazırlanan ve İstanbul medreseleri hakkında bilgi veren belgede, medreselerde okutulmakta olan dersler arasında matematik ve fen biliminin yanı sıra, tefsir ve hadis ilimlerine de yer verilmediği göze çarpmaktadır. Okutulan dersler Arapça gramer, mantık ve İslami derslerle sınırlı kalmıştır.⁸⁵ Hal böyle olunca medreselerin gerilemesi içten bile değildir.

Osmanlı Devleti, Tanzimat’ın ilanına kadar her türlü yönetim kadrosu ihtiyacını medreselerden karşılama yoluna gitti. Ancak süreç içinde medreselerin geçirdiği tahribatın etkisi ile artık değişen sosyal ve siyasal olaylara yönelik çözüm önerileri çoğunlukla medreselerin geleceğini garanti altına alma yönünde gelişti. Deney ve gözleme yönelik herhangi bir bilginin öğretilmediği gibi, yoruma dayalı dini ilimlerde de büyük çoğunlukla eskiye bağlılık önemli bir sadakat kaynağı olarak algılanmış ve bu nedenle getirilen yeni bir yorum tehlike olarak kabul edilmişti. Batı menşeli herhangi bir ilmin getirilmesine şiddetle karşı çıkan medrese tabakası kendi içlerinde gerek bu tür ilmi ithallerin önlenmesi gerekse de padişaha yönelik aleyhte fikirleri ile halkın siyasi iktidara tepki göstermelerine ortam hazırlamıştı.⁸⁶

II. Abdülhamit döneminden sonra, her alanda büyük bir hareketlenme olmakla beraber, medrese alanın da yenilikler getirildi. Bu sürede gerek kurum içinden gerekse de iktidardaki kişiler tarafından medreselerin yeni bir form kazandırılması konusunda birçok çalışma başlatıldı. Oluşan kısmi olumlu havada, medreselerin de özeleştirisi kapsamında yapmak istedikleri dönemin konjonktüründen bağımsız düşünülemez. Medreselerin geriye doğru yol alan Osmanlı sosyal ve siyasal düzeninde eski varlığını devam ettirmesi zaten söz konusu değildir. Bununla birlikte devlet kaynaklarının çoğunlukla *mekteb* olarak tabir edilen Batılı ve modern eğitim kurumlarına aktarılması, medreselerde yenilenme düşüncesinin doğmasının önemli bir nedenidir. Aynı zamanda, II. Abdülhamit döneminde askerlikten muaf tutulan medreselilerin gittikçe çoğalmaları ve medrese ile ilgili olmayanların dahi bu kuruma kayıt yaptırması ile kurumun toplumsal prestijinin

⁸³ Mine Çağır ve İ. Caner Türk, “1869 Maarif-İ Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4, sy. 11, (2017): 62-75.

⁸⁴ M. Sait Yazıcıoğlu, “XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelam Eğitiminin Tenkidi”, *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4. (1980): 291-292.

⁸⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, “1865’de Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977), 1-13.

⁸⁶ İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çalışmaları*, (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 18-20.

sarsılmış olması, yine medreselerin ıslahat programlarına dahil olmak istemelerinin önemli diğer bir nedenidir.⁸⁷

Osmanlı ilmiye sınıfından Eşrefefendizade Şevketi'nin kaleme aldığı *Medâris-i İslamiye Islahat Programı* adlı risalesi, medreselerde okutulmakta olan fenlerin zamanın ihtiyacını karşılama noktasında yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir.⁸⁸ Hoca Muhyiddin Efendi'nin *fünûn-i cedide* konusunda yaklaşımları neredeyse diğer tüm medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini savunanlarca dile getirilmiştir.⁸⁹ Bu bağlamda 1910 yılında çıkarılan "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" ile medreselere Fatih ve Kanuni dönemlerinde olduğu gibi pozitif bilimlerden matematik, geometri, fizik, astronomi, kozmografya, kimya, coğrafya, tarih, Farsça gibi daha önce çıkartılan ve bazı dönemlerde okutulmasına dahi gerek duyulmayan yeni dersler eklenmiştir.⁹⁰

Diğer taraftan İran'daki medrese geleneği çok köklü bir geçmişe sahiptir. İran'ın çeşitli bölgelerinde kurulan Nizamiye Medreseleri, vakıf sistemiyle idare olunmaktaydı. Sahip olduğu bu özelliğiyle kendi yönetim, öğretim kadrosu ve sistemiyle sonraki eğitim kurumlarına örnek teşkil etmişlerdir. Eğitim kadrosunda; bir müderris (Şafi mezhebinde)⁹¹, bir vaiz, bir muid, bir mukri, bir Arapça gramer hocası, talebe, hizmetli kadrosunda; ferraş (temizlikçi), bevrap (kapıcı) ve diğer hademeler, vakıf yönetim kadrosunda; naib, mütevellî, müftü, nazirü'l-vakf, hazinü'l-kütüb, hattat ve müstensih bulunuyordu. Vakfiyeye göre, vakfın yönetimi, "neslen bade neslen" Nizamülmülk evladına aitti.⁹²

16. yüzyılın başından itibaren Azerbaycan ve İran topraklarında Safevi Devleti (1499-1736) etkili olmuştur.⁹³ Safevilerde Şah Medreseleri ve özel medreseler olarak ikiye ayrılmaktadır. Özel medreseler kişisel çabalarla kurulan medreselerdir. Ayrıca bazı

⁸⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008), 284-285.

⁸⁸ Eşrefefendizade Şevketi, *Medâris-i İslamiye Islahat Programı*. (İstanbul: Harabat Matbaası, 1329), 10.

⁸⁹ Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, [Basım yeri yok], (1313), 6-8.

⁹⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 284-285. Medreselerin o dönemde ıslah edilmesiyle ilgili derli toplu bir çalışma için bkz. Hasan Şahintürk, "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1910-1914)", *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi 3, sy. 5, (2023): 106-133.

⁹¹ Nizamiye medreselerinde eleştirilen bir konu eğitim ve öğretimin Şafi mezhebiyle sınırlı kalmasıdır. Bu durum Sünni mezheplere ilginin azalmasına ve onların dışlanmasına yol açmıştır. Bu mezheplere mensup ulema ve fukuhadan yeterince yararlanılmamıştır. Bkz. Özeydin, "Nizamiye Medresesi", 188-191.

⁹² İbn Batuta, *Sefername-yi İbn Batuta*, trc. M. A. Muvahhit, (Tahran: Bongahe Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1348/1969), 242.

⁹³ Merkezi Erdebil olan Safeviye tarikatının piri Şeyh Safiüddin'den alınan isim, bu şeyhin torunlarından Şeyh Haydar zamanında Safevi tarikatının takipçileri "kızılbaş" adıyla anılmaya başlanmıştır. Şeyh Haydar 1848 yılında Akkoyunlu Hükümdarı Yakup Bey tarafından öldürülünce yerine küçük yaştaki İsmail gelmiştir. İsmail 1501 yılında Akkoyunlu Sultanı Elvend'i mağlup ederek Tebriz'de şahlığını ilan etmiş ve Safevi Devleti'ni kurmuştur. Devletin resmi dini olarak on iki imam Şiiliğini kabul etmiştir. Bkz. Tufan Gündüz, "Safeviler", *TDVİA*, c. 35, (İstanbul, 2008), 457-459. Ardından Nadir Şah'ın liderlik ettiği Afşarlar gelmiştir. 8 Mart 1736'da şahlığını ilan ederek 4 yıl sonra da son Safevi Şahı III. Abbas'ı öldürtmüştür. Nadir Şah, I. İsmail'den Şah III. Abbas'a kadar yaklaşık 300 yıl İran'a hâkim olan ve millî İran devletini yaratan, İslâm ve Türk tarihinde derin izler bırakmış Safevî Hanedanını ortadan kaldırmıştır. Bkz. Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", *İA*, c. 22, (İstanbul: MEB Yayınları), 654.

medreseler ihtisas medreseleri gibidir. Bunlardan biri *Kur'an-ı Kerim* üzerine derinleşen *dârülkurrâ* tarzı medreselerdir. Bu medreseler çoğu zaman cami bitişiklerinde kurulup, cami görevlisi yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Bu medreselere mahalle mekteplerini bitiren öğrenciler alınır; öğrenciler önce aşağı seviyede bir *dârülkurrâya* gider, burayı bitirenler yüksek seviyedeki *dârülkurrâlara* devam ederdi. Buralarda “ilm-i kıraat” ve “ilm-i meharici'l-hurûf” öğretilirdi. Buradan mezun olup icazetname alanlar; hafız, hatip, imam ve müezzin olarak atanırdı. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde⁹⁴, sadece Tebriz'de 47 tane büyük medresenin yanında 20 kadar *darülkurrâ* olduğu yazılmaktadır.⁹⁵

Müderrisler yaptıkları hizmetler karşılığında medresenin vakfiyesinde belirtilen miktarda ücret almıştır. Safeviler de Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu-Akkoyunlu geleneğini yaşatmış ve cami, medrese, zaviye gibi dini ve ilmi müesseseler için yeni vakıflar tesis etmişlerdir.⁹⁶ Safevi medreseleri, İslâm medrese usulüne göre vakıflar kanalıyla gelir elde etmiştir. Medrese talebeleri de eğitim hayatları boyunca bir ücret almıştır. Mesela Ağa Kemal Medresesinde eğitim gören 37 talebenin her birine günlük 100 dinar, ayrıca cuma akşamları hepsine birden 1500 dinar ücret ödenirdi.⁹⁷

18. yüzyılda Safevi Devleti'ne son veren Nadir Şah Afşar (1736-1747), İran'da Safevilerin halefi olmuştur. Nadir Şah Afşar'ın ölümüyle Kemin Han Zend (1749-1779) hakimiyet kazanmıştır. Bâbürlüler döneminin sonlarında başta Delhi olmak üzere, Pencap bölgesindeki bazı şehirleri yakıp yıkan (1739) Nâdir Şah Afşar, Hindistan'dan ayrılırken İran'a imparatorluk kütüphanesini de beraberinde getirmiştir.⁹⁸ Nadir Şah döneminde, Şîa mezhebi içerisinde yeniliklere gidilmiştir. Bu da ulemânın dikkatini çekmiştir. Bu dönemde vakıf gelirleri de *ordu* için alınmaya başlanmıştır.⁹⁹ Nadir Şah'ın ölümünden sonra meydana gelen karışıklar nedeniyle büyük bir Şîi ulemâ grubu, Irak'ın kutsal yerlerine göç etmiştir. Kerim Han döneminde ülkede bulunan ulemâ ve geri dönenler otoritenin zayıfladığını ve dini yaptırımların istenmediğini anlamıştır. Dindar olmayan bir *vekil*¹⁰⁰in dine karşı fazla ilgisinin olmadığını da görmüşlerdir. Kerim Han geleneksel

⁹⁴ Ağustos 1646 yılında Defterdarzâde Mehmed Paşa ile Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, bir süre sonra paşa tarafından sınırın öte yakasındaki Safevi valilerine elçi olarak gönderilmişti. Onun elçi tayin edilmesinin sebebi sınır boylarında cereyan eden bazı olumsuz gelişmelerdi. Ayrıntılı bilgi için merhum Küpeli'nin makalesine bkz. Özer Küpeli, “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11, sy. 2, (2011): 69-97.

⁹⁵ Evliya Çelebi [Mehmed Zilli İbn-i Derviş], *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, Devlet Matbaası, Orhaniye Matbaası, 1314 [1896], 1928), 250-255.

⁹⁶ Mohammad Derakhshani, “Safevî Devleti'nin Eğitim Sistemi” (Safavid Education System), (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019), 49.

⁹⁷ Resul Caferiyan, *Safeviyye der Arsa-yi Din, Ferheng ve Siyaset*, (Kum: Pejoheşgahe Hoze ve Daneşgah Yay., 1389/2010), II: 920.

⁹⁸ Abdülhamid Birişik, “Medrese”, *TDVİA*, c. 28, (Ankara: 2003), 333-338.

⁹⁹ Laurence Lockhart, “Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources”, (Ph.D. Dissertation, Luzac, 1938), 232-233.

¹⁰⁰ Vekillik, Safevilerin ilk yıllarından itibaren hükümetin en üst makamına verilen bir ünvandır. Sonraları ise saltanın naibi, idari ve mali diğer işlerle ilgilenenlerin makamı için kullanılmıştır. Vekillik Şah I. Abbas dönemine kadar en üstün makam olarak varlığını korumuştur. Ancak I. Abbas bu makamı kaldırmıştır.

şekli korumaya çalışarak Zend Devleti'nin merkezinde hükümetin tayin ettiği *şeyhülislâmı* atamıştır.¹⁰¹ Bununla yetinmeyen Kerim Han, bastırdığı paralarda *on iki imamın* adını zikretmiş, başkent Şiraz'ın her bir mahallesine on iki imamdan birinin adını vermiştir. Bu dönemde İmamzade Mir Hamza'nın kutsal ziyaret yerlerinden sayılan Şah-ı Çerağı tamir ettirilmiştir.¹⁰² Kısa süreli Zend döneminde inşa edilen tek medrese, Şiraz'da Vekil Camiinin güney tarafında ve Darp Şehzade Mahallesi'nde bulunan *Ağa Baba Han Mektebidir*.¹⁰³ Ancak bu medrese de Kerim Han Zend'in ölümüyle yarım kalmıştır.

18. yüzyılın sonuna doğru geldiğimizde dünya düzeni değişmesiyle birlikte, İran'da durum aynı devam etmemiştir. İran kendisini ciddi bir taht mücadelesinin içinde bulmuştur. Bununla birlikte Kerim Han Zend'in ölmesiyle taht mücadelesini Kaçar soyundan gelen Ağa Muhammed Han (1795) kazanmıştır. Böylece 1796'da Ağa Muhammed Han Kaçar İran'da hakimiyet sürmüştür.

Kaçarlar döneminde de diğer İslam medeniyetlerinde olduğu gibi, *Medaris-i Ulum-i Kadimide* geleneksel dini eğitimin ikinci kademesinde sürdürülürdü. Mektep devrinden sonra gençler bu medreselere giderdi. Medreseye giden talebeler Arapça dilbilgisi, *Kur'an-ı Kerim*, mantık, usul, fıkıh ve benzeri dersler alırdı. Buraya devam edenleri müctehidler ve mollalar seçtiği için az talebe katılabilirdi. Kaçarlar döneminde en çok Meşhed, İsfahan, Kum gibi şehirlerde medrese bulunurdu. Bu medreseler yüksek okul niteliğinde¹⁰⁴ olup medreselerde ders veren kişilere -Osmanlı Devleti'nden

Safevi Devleti'in sonuna doğru Şah II. Tahmasb bu makamı "Vekilü'd-devle" adıyla tekrar ihdas etmiştir. Kerim Han da bu vesileyle Vekilü'd-devle, Vekilu'r-reaya veya Vekilu'l-hakayık lakaplarını kullanmıştır. Bkz. Kurtuluş, "İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi", 72.

¹⁰¹ Ancak Şeyhülislamın görevleri bir hayli sınırlıdır. Geleneksel olarak hükümet tarafından tayin edilen din adamları medrese mezunu olanlardı ve bunlar vekilden maaş alırdı. Ancak Ahund ve medrese öğrencilerinin düşük bir miktar maaş aldığı söylenmektedir. Bkz. Hamid Algar, *Din u Devlet der İran*, trc. Ebu'l-Kasım Sırrî, (Tahran, 1369), 64; Kurtuluş, "İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi", 75-76.

¹⁰² Kurtuluş, "İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi", 75-76.

¹⁰³ Medresenin Kerim Han Zend'in emriyle, Muhammed Hüseyin Han Sadrazam İsfahani (ö.1823/24) tarafından temelleri atılsa da onun ölümüne kadar okul tamamlanamamıştır. Medrese, Ağa Baba Han Mazenderani tarafından 1829 yılında tamamlanmış bu nedenle medrese onun adıyla anılmıştır. Vekil Mektebi veya Serdar Mektebi de denmektedir. Bina Safevi medreseleri mimarisinden örnek alınmıştır. Bkz. Hüner ve Mimari Bölümü, "Ağababa Han", *Merkezi Dairetü'l Maarif-i Bozorg-e İslam*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/240276/%D8%A2%D9%82%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AE%D8%A7%D9%86> [Erişim Tarihi, 8.05.2024].

¹⁰⁴ Seyyed Cemal Seccadi, *Amuşeş ve Pervereş-i İran, der Ruzgar-ı Kacar*, (Tahran: Resaneş-i Novin, 1391), 151; Cihanpur, *Mektephaneha ve Medaris-i Kadim*, 131.

farklı olarak- *debir, edip, müeddip, muallim, üstad, molla, ahund*¹⁰⁵, *mirza, şeyh, ağaşeyh* olarak adlandırılmıştır.¹⁰⁶

Ağa Muhammed Han (1789-1797) ve Feth Ali Şah (1797-1834) dönemlerinde İran'da Şîi ulemâ desteklenmiştir. Ağa Muhammed Han dönemiyle beraber İran, Irak'taki Şîi merkezlerden Necef, Kerbalâ, Sâmerâ, Kazımiye, Hille, Basra şehirlerindeki Şîi ulemâ ile bağlantı kuruldu. Bu kutsal Şîi kentlere önemli miktarda bağışlarda bulunuldu. Ağa Muhammed Han, ulemânın bu merkezlerle göç edip, bu kutsal merkezlerde dersler alması yönünde politikalar benimsedi. Hatta Ağa Muhammed Han döneminde Irak'taki kutsal Şîi merkezlerde ders alıp müctehidlik icazetini alan ulemâyâ İran'da büyük bir saygı gösterilmeye başlandı. Tahran, Tebriz, Kum, Meşhed, İsfahan gibi şehirlerde, Irak'ta eğitim gören İranlı Şîi müctehid ulemânın yerleşmesine öncelik verildi.

Feth Ali Şah döneminde Şîi ulemâyâ daha geniş ayrıcalıklar tanındı. İran'daki Şîi ulemâ aylık ve yıllık erzak ve nakdi yardımlar yapıldı. Şîi vakıflarına şah ve devlet adamları tarafından önemli miktarda bağışlarda bulunuldu. Tahran, Meşhed, Kum, Tebriz, İsfahan, Şiraz, Hamedan, Yezd, Kirman, Kirmanşah, gibi İran'ın Şîi nüfuslu şehirlerinde devlet desteğiyle büyük medreseler ve mescitler kuruldu. Şah, Irak'taki Şîi kutsal merkezlerden müctehidlik derecesi ve icazetini alan ulemâyı bu mescit ve medreselerde ders vermeye davet etti. Bu dönemde ünlü alimlerden Molla Ahmed Nerâki, Kaşan'da *Medrese-i Sultaniyeyi* kurmuştur. Bu kişi Arapça ve Farsça fıkıh usulü kitaplar yazmıştır. Nerâki'nin kitapları arasında, *el-Hazâ'in*¹⁰⁷, *Vesiletü'n-necât*¹⁰⁸ *Menâhicü'l-ahkâm ve'l-usûl* (Tahran 1269) gibi sayısı 35'e ulaşan eser vardır.¹⁰⁹ Nerâki'nin, *Mi'râcü's-sa'âde* adlı bir ahlâk kitabı babasının *Câmi'u's-sa'âde* adlı eserinin bazı küçük değişikliklerle Farsça tercümesidir.¹¹⁰ Aynı dönemlerde Şah Mescidinin yanında kurulan

¹⁰⁵ Timurlular devrinde şöhret bulmuş alimler için saygı ifadesi için kullanılan "Ahund" terimi, Safevîler ve daha sonraki dönemlerde *molla, hoca, vaiz* gibi anlamlarda kullanılmıştır. Timurlular döneminde Herat'ta 3 medreseyi birden idare eden Mevlânâ Fasîhuddin Nizâmî, Safevîler döneminde meşhur Molla Sadrâ-yi Şîrâzî bu sıfat ile anılmışlardır. Hamid Algar, "Ahund" *TDVİA*, c. 2, (İstanbul: İSAM Yay., 1989), 185; Ayrıca *Şeyhülislâm* da Ahund denildiğini yazılır. Mesela; Şeyhülislâm Meclisi için Ahund tabiri kullanılmıştır. Bkz. Zabihullah Safa, *Tarih-i Edebiyyat der İran*, 1-8, (Tahran: Firdevsi Yay., 1401/2021), 206. Safevîler ve Kaçarlar zamanında *molla* ünvanıyla birlikte kullanılan kelime, (Ahund Molla Ali, Ahund Molla Abdülkerim Erivânî gibi) zamanla özelliğini kaybetmiş ve yüksek ulemadan ziyade çocuk eğitimi ile meşgul olan hocalara verilen bir sıfat haline gelmiştir. Safevî kaynaklarında bu ünvana sık rastlanmaması, *Ahundluk* makamının yüksek bir mevki olmadığını ve daha ziyade "mektebdâr" gibi görüldüğünü söylemek mümkündür. Yani daha yakın zamana gelmeden önce Ahundluk yüksek bir makam olmaktan çıkmış ve bir vaiz-öğretmen görevini üstlenmişlerdir. Nitekim kaynaklarda dinî öğretim yapan müderris veya öğretmenlere Ahund dendiğini Kaçar dönemine gelindiğinde Ahund kelimesi artık tamamen mektep öğretmenlerine verilen bir ünvan olmuştur. Bkz. Chardin, *Sefername-yi Şarden*, 917; Muîn, M., *Ferheng-i Muîn*, I, (Tahran: Amirkebir Yay., 1376/1997), 35; Kosvar Tağıyev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, sy. 28, (2014): 380-389.

¹⁰⁶ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 38.

¹⁰⁷ Farsça bir eserdir. (Tahran 1290, 1295, 1307, 1310, 1380; Tebriz 1308).

¹⁰⁸ Bu eser Feth Ali Şah'ın isteği üzerine yazılmış olup iki risâleden meydana gelmektedir.

¹⁰⁹ Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1955), I: 123, 119.

¹¹⁰ Bkz. Mustafa Öz, "Molla Ahmed Nerâki", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul, 2006), 558-559.

Medrese-i Mader-i Şah önemli medreselerden biridir.¹¹¹ Tahran'da Feth Ali Şah döneminde kurulmuş hastane ve tıp okulu olarak kullanılan *Darüşşifa* bu grup içinde en önemli medreselerden biridir. Burası ilk zamanlarda Feth Ali Şah Medresesi olarak anılmıştır. Muhammed Şah devri ve Nâsirüddin Şah'ın ilk birkaç yılı hizmet verse de 1851 yılında Darülfünunun yanında devlet hastanesi açılmıştır.¹¹² Bu okul, 1851'den itibaren Nâsırı dönemine ait belgelerde *Dârüşşifa Mektebi* olarak anılmaya başlanmıştır. Eski Darüşşifa Medresesi, tıbbi işlevini kaybederek yavaş yavaş *Dini İlimler Medresesine* dönüştürülmüştür.¹¹³ 1851 yılında kurulan medrese, daha önce III. Selim döneminde bahsedilen, askeri amaçlı kurulan tıp okullarına benzemektedir.

Muhammed Şah Kaçar (1834-1848), hükümdar olduğunda yabancı okulların açılmasına izin verdiği için, bu dönemde Şîi ulemâ ile Kaçar şahının arası açılmıştır. Muhammed Şah, İran'daki Şîi ulemânın siyasi, dini, mezhebi, ekonomik, sosyal ve kültürel alandaki nüfuzlarından çekinmeye başlamıştır. Muhammed Şah'ın gazabına uğrayan Şîi ulemâ için en güvenilir yer, Osmanlı hâkimiyetindeki Şîi kutsal merkezleridir. Bu dönemde Hüccetü'l-İslâm Muhammed Bakır Şaftî, Ağa Seyyid b. İshak el-Keşfi, Molla Ali Kanî Kaşanî gibi İranlı Şîi müctehid ulemâ, Irak'taki Şîi kutsal merkezlere göç ederek yerleşmiştir. Bu merkezlerden Muhammed Şah'a karşı mücadele etmeye başlayanlar olmuştur.¹¹⁴

Zeyneb Ekberi'nin tespitine göre, Kaçar sülalesinin gözetimi altında, Tahran'da 41 tane medrese kurulmuştur.¹¹⁵ Buna göre, Feth Ali Şah döneminde kurulup günümüze kadar gelen *Medrese-i Sadrın* (İsfahan) dışında, *Medrese-i Ahmed Hekimbaşı* tarafından *Medrese-i Han Mervi* (Fahriyye, 1838) kurulmuştur. Bunlardan başka *Medrese-i Rıza Kuli Han*¹¹⁶, *Medrese-i Pamınar* (Mirza Salih)¹¹⁷, *Medrese-i Darüşşifa*¹¹⁸, *Medrese-i Muhsiniyye* gibi medreseler kurulmuştur. Muhammed Şah Kaçar döneminde ise *Medrese-i Hacı Recebali* (Senglec Mahallesi), *Medrese-i Abdülvahap* (Bazar Mahallesi, 1842) isimli medreseler yapılmıştır.

¹¹¹ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 42-43.

¹¹² Safevi çitlerinin dışındaki topraklarda ve şimdiki Sina Hastanesinin bulunduğu Şamallı'nın kuzey tarafındadır.

¹¹³ Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 119. Ayrıca bkz. Willem Floor, *Tarih-i Bimaristanha der İran; ez sale 550 ta 1950 miladi*, trc. İrec Nebi Pour, ed. Ferid Kasımlu, (İntişarat-ı Danişgah-e Ulum-i Pezeşki ve Hedamet-i Behdaştı Dermani Buşehr, 1400), 89.

¹¹⁴ Rasool Arabkhani, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Atabat-ı Aliyat (Samara, Kerbela, Kamiyye, Kufe)", (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 58-60.

¹¹⁵ Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 95.

¹¹⁶ Okulun inşaatı Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Kaçar dönemlerinde başlanıp, 1809 yılında tamamlanmıştır. Feth Ali Şah'ın dördüncü oğlu Muhammed Veli Mirza tarafından yapılmıştır. Mescit, medrese ve tekke olarak kullanıma açılmıştır. Bu medrese Muzafferüddin Şah zamanında sadece ilmi faaliyetlerde bulunulmuştur. Modern dersler müfredatına eklenmemiştir.

¹¹⁷ Feth Ali Şah dönemi kurulmuş olup erken Kaçar mimarilerindendir. Kurucusu Mirza Saleh Tahrani'dir. Günümüzde Velayet-i Fakih İlkokulu olarak kullanılmaktadır.

¹¹⁸ Önceden belirttiğimiz mekteptir. Feth Ali Şah döneminde kullanılmaya devam edilmiştir. Nâsirüddin Şah'ın ilk birkaç yılı hizmet verdi.

Nâsırüddin Şah devri, tezin konusu açısından önemli olduğu için, daha detaylı şekilde ele anlatılacaktır. Nâsırı döneminde, Tahran'da 26 tane medrese kurulduğu tespit edilmiştir. Bu medreseler; Medrese-i Kasım Hani [1858 ve (Mehdi Ulya, 1891)]¹¹⁹, Medrese-i Mirza Zeki¹²⁰ (1884, Senglec Mahallesinde)¹²¹, Medrese-i Yunus Han (Senglec)¹²², Medrese-i Muhammed Hacı (Ahmed Hacı, Senglec, 1852), Medrese-i Hacı Molla Cafer (Senglec, 1852), Medrese-i Elçi-yi Kebir¹²³ (Asafiyye, Bazaar Mahallesinde), Medrese-i Abdullah Han (Mirza Musa¹²⁴, Panzdeh Hordad), Medrese-i Şeyh el-Erakeyn Hacı Abdülhüseyin¹²⁵, Medrese-i Sipahsâlâr-ı Kadim¹²⁶, Medrese-i Vezir (Nazır¹²⁷, Senglec), Medrese-i Hacı Kanber Ali Han (Saadiyye¹²⁸, Audlacan Mahallesi), Medrese-i Muirülmemalik¹²⁹, Medrese-i Hazenülmülk¹³⁰ (Panzdeh Hordad Mahallesi), Medrese-i Sipahsâlâr-ı Cedid/Alî-yi Şehid Mutahhari (Baharistan Meydanı), Medrese-i Şehzade Hanım (1880¹³¹, Senglec), Medrese-i Kazimiye, Medrese-i

¹¹⁹ Cami ve mektep olarak hizmet verdi. Fethali Şah'ın damadı ve Nâsırüddin Şah'ın annesi Melek Cihan Hanım Mehdi Ulya'nın babası Kasım Han Zahirüldöyle tarafından yapıldı. Mehdi Ulya medreseyi babası yaptırdığı için 1891 yılında medreseyi tamir ettirdi.

¹²⁰ 1851'den 1881'e kadar Nâsırüddin Şah'ın hizmetindedir.

¹²¹ Bu cami ve mektep Senglec mahallesinde yapılan reformlar için yıkılmıştır. Bkz. Mutemedi, 1381, 462) Söz konusu medrese, Muzafferüddin Şah döneminde öğrencilerin edebi ilimler ve hikmet öğrenimiyle meşgul oldukları bilinir. Medrese günümüze ulaşamamıştır.

¹²² Medrese ve Mescid olarak Yunus Han Çarcıbaşı tarafından kurulmuştur. Şeyh Fazlullah Nuri'nin evi bu okul ile Medrese-i Hacı Abdülkerim arasında bulunurdu.

¹²³ Mirza Ebu'l-Hasan Han İlçi-i Kebir, (1776-1846), İngiltere, Osmanlı, Avusturya ve Fransa'da görevli oldu, Avrupa devletlerinde 3 yıl kaldıktan sonra, 1820'de İran'a geri döndü. 1824'te Vezaret-i Umur-ı Hariciyye tayin oldu. (Vezaret-i Umur-ı Hariciyye olarak ilk kez Dışişleri Bakanı ve Bakanlığın adı bu şekilde geçmiştir.) Medreseyi Nâsırüddin Şah devrinde yaptırmıştır. Bkz. Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 119; Ayrıca Mirza Ebulhasan tarafından *Medrese-yi Asafiyye* adında bir mektep daha kuruldu. Mirza Ebu'l-Hasan Han'ın servetinden Hacı Muhammed Kuli Han Asifüldöyle (ö. 1875) tarafından Asafiye Medresesi kurulduğu için bu adı almıştır. Mektebin inşası 1860'ta Tahran'da başlanmıştır. İtimadüssaltane, *el-Me'âsir ve'l-âsâr*, 117/1; Mesud Taze, "Medrese-yi Asafiyye", 6 Hordad 1402, *Merkez-i Dairetü'l Maarif-i Bozorg-e Eslam*, <https://www.cgie.org.ir/fa/article/269190/%D8%A2%D8%B5%D9%81%DB%8C%D9%87%D8%8C-%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D9%87> [Erişim Tarihi 05.05.2024].

¹²³ Tahran Veziri Mirza Musa (ö. 1865) tarafından yapılmıştır.

¹²⁴ Mirza Musa tarafından yapılmıştır.

¹²⁵ Tahran'ın eski çarşısında, "Torkha" veya "Azarbaycanîha" isminde şöhretlenmiştir. 1858-1859'da Mirza Taki Han Ferahani'nin servetinin bir kısmıyla tamamlanmıştır. Tahran'da merhum Şeyh Abdü'l-Hüseyin'in medrese ve camisidir. 26 vakıf cami ve medrese buraya aittir. İtimadüssaltane, *el-Me'âsir ve'l-âsâr*, 84.

¹²⁶ Günümüzde Şehid Beheştî Lisesi olarak kullanılmaktadır. Mirza Muhammed Han Sipahsâlâr 1866 yılında Mirza Nasrullah'a inşa ettirmiştir.

¹²⁷ Mescid ve medrese olarak Mirza İsa Teftişî, tarafından yapıldı. Mescid-i Şeyh Hadi olarak ünlendi.

¹²⁸ Saadüldöyle olarak bilinen Kanber Ali Han tarafından 1871 yılında yaptırıldı.

¹²⁹ Nâsırüddin Şah devrinde 1873'ten önce kurulduğu biliniyor. Kaçar döneminde önemli devlet görevlerinde bulunan Ali Han Muirülmemalik, bu okulu hayatının son yılı olan 1290 yılında İmamzade Seyyid Nasreddin'in yakınında yaptırmış ve birçok arsayı, dükkânı ve hamamı buraya vakfetmiştir. Tanınmış bir hukukçu olan Şeyh Muhammed Sadık Tahrani (ö. 1935) ve kardeşi Moli Muhammed Tahrani bu okulun öğretmenleriydi.

¹³⁰ Muhammed Rahim Han Hazenelmülk tarafından 1877 yılında yaptırılmıştır. Hazenelmülk 1815 yılında doğdu, Muhammed Şah'ın tahta geçişinin başında ve Nâsırüddin Şah'ın sarayına girdi. Şahın özel hizmetçisi olmuştur.

¹³¹ İnşası Şehzade Hüma Hanım tarafından yapıldı. (Feth Ali Şah'ın oğlu Merhum Beha'üddöyle'nin kızıdır. Hüma Hanım Abdülhüseyin Mirza FermanFerma'nın annesidir. Bkz. Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 166.

Seracülmülk, Medrese-i Hacı Ebulhasan Mimarbaşı (Sanayiyye, 1882-1886), Medrese-i Hacı Ebulfeth Fethiyye (1891), Medrese-i Mescidüldevle, Medrese-i Moniriyye/Seyyid Nâsirüddin, Medrese-i Ferruh Han Eminüddeve (1892), Medrese-i Dangi (1891)¹³², Medrese-i Mirza Abdülkerim (Senglec), Medrese-i Niyaki,¹³³ Medrese-i Ağa Rıza Han İkbālüssultanadır.

Nâsirüddin Şah döneminin önemli medreselerden bir diğeri de *Medrese-i İlmiye-yi Mervi*¹³⁴’dir. Bu medrese, Feth Ali Şah Kaçar’ın akrabası Muhammed Hüseyin Han Mervi¹³⁵ tarafından kurulmuştur. 1852 yılında kurulan Tahran’daki ilahiyat okullarından biridir. Medresede hücrelerin (oda) yanı sıra üç öğretmen, bir kütüphane, birkaç bahçe ve bir büyük gölet bulunmaktadır. Hücreleri bir gecede 200 talebeyi ağırlayabilirdi. Rıza Şah döneminde Mervi ve Sipahsâlâr medreseleri arasındaki duvar yıkılarak bu medrese (modern debiristan) lise haline getirilmiştir. Ancak 1941’de tekrar Tahran’ın dini ilimler medresesinden biri haline dönüşmüş ve Sipahsâlâr okulundan bağımsız hale getirilmiştir.¹³⁶ Medrese-i İlmiye-yi Mervi, 1 Şubat 1956 tarihinde tarihi eser olarak kaydedilmiştir. Bu medrese, 1968-1969 yıllarına ait Salname-yi Debiristan-ı Mervi,¹³⁷ye bakıldığında Tahran’daki diğer medreselere göre ciddi bir öneme sahiptir.

Yukarıda bahsedilen sayılara; Muzafferüddin Şah döneminde 4, Muhammed Ali Şah döneminde ise 2 adet yeni kurulan geleneksel medrese eklenmiştir. İran’da Meşrutiyet döneminde medreselerin kurulması nadir şekilde devam edilse¹³⁸ de istatistik olarak, başkent Tahran’da aşağıya doğru bir düşüş yaşanmıştır. Buna göre, Kaçarların son yıllarında oldukça düşük bir medrese profili göze çarpmaktadır. Bunda elbette yeni usullerde okulların açılmasının büyük etkisi olmuştur.

1921’de İran’ın Kum şehrinin en önemli ilmiye havzası olarak ortaya çıkması, buradaki medreselerin önemini arttırdı. Feyziye (Astane), Cani Han ve Ravziye gibi eski medreselerin yanında, Hücetiye (1947) Dârüttebliğ (1965), Gülpayigani (1965) ve İmam Emirü’l-mü’minin yeni kurulan medreseler İran’da dini eğitimi üstlenen merkezlerdir.¹³⁹

¹³² Nasiri döneminin en prestijli okullarından biridir. Okulun kurucusu Seyyid Cafer Laricani’dır. Okulun en büyük öğretmenlerinden biri, hocası Ebulhasan Caloh’dan sonra Hikmet öğretmenliği koltuğunu elinde bulunduran Mirza Hasan Kirmanşahi’dır (ö. 1957). Tahran hukukçularından Şeyh Davud Laricani (1936’dan sonra öldü) ve Ağa Bozorg Tahrani bu okulda okudular.

¹³³ Ağa Seyyid Muhammedali Niyaki Laricani, (ö. 1945) Tahran cemaatinden olup okulun kurucusudur.

¹³⁴ Medresenin diğer adları Han, Mervi ve Fahriyye’dır.

¹³⁵ Feth Ali Şah’ın soyundan gelen İzettin Levi Kaçar kabilesinden *Fahrüddeve* lakaplı Hacı Muhammed Hüseyin Han Mervi tarafından yapılmıştır. Oldukça zengin olan Muhammed Hüseyin Han, Mervi Medresesinin, camisi, bahçesi ve çarşısı gibi hayır eserlerini geride bırakmış ve tüm mal varlığını buralara vakfetmiştir.

¹³⁶ İtimadüssaltana, *el-Me’âsir ve’l-âsâr*, I: 216.

¹³⁷ Salname-yi Debiristan-ı Mervi, (1347-1348).

¹³⁸ Meşhed’deki Süleyman Han Medresesi bunlardan biridir.

¹³⁹ Hamid Karamipûr, *Modern İran Tarihinde Dini Yapılar ve Modern Eğitim*, trc. Murat Celep, (İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2022); Bozkurt, “Medrese”, 323-327; Bkz. Mehmet Deniz Karakışla, “Kum Ulemasının İran Siyasi Hayatı ve Düşüncesine Etkisi (1850-1921)”, (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2024), 73.

Osmanlı ve İran devletlerinde medreselerde birçok benzer özellik vardır. Bunlardan biri, ilim dilinin Arapça olmasıdır. Bunların yanında İslam eğitim sisteminden gelen kemikleşmiş bir uygulama olan “ceza” alma kuralı vardı. Okul eğitiminde çubukla vurma, fiziki darp cezası, falakaya yatırma, talebeyi hizaya getirmenin yegâne parçası sayılmıştır. İki devlet arasındaki diğer bir benzerlik, *Kur'an-ı Kerim* ihtisası üzerine *darülkurrâ* ve hadis ilminin öğrenilmesi için *darülhadis* medreselerinin varlığıdır.

Osmanlı ve İran devletleri, Nizamiye Medreselerinden aldıkları mirası devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı'daki ve İran'daki medreseler Nizamiye Medresesinde kullanılan kavramları devam ettirmiştir. Bunun için, müderris, vaiz, muid, mukri, ferraş, bevvap gibi ortak birçok kavramın medreselerde kullanıldığı görülmektedir.

Nizâmiye Medreseleri din/mezhep merkezli siyasî yapıların ve mezhebî ihtilafların güçlü olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bağdat Nizâmiye Medresesinin vakıf şartnamesine göre, bu medrese Şâfiî mezhebinin öğretimi için kurulmuştur. Diğer Nizâmiye Medreseleri de tıpkı Bağdat Nizâmiye Medresesinde olduğu gibi Şâfiî âlimleri için kurulmuş ve baş müderris olarak Şâfiî âlimleri atanmıştır. Şâfiî-Eşârî anlayışı doğrultusunda ilim adamları yetiştirmenin yanı sıra hâkim, savcı, imam, vaiz, öğretmen ve diğer devlet kurumları için memurlar yetiştirmek de yer almıştır.¹⁴⁰ 16. yüzyıla kadar durum böyle devam etmiştir. Ancak 16. yüzyılda Osmanlı Devleti resmi mezhep olarak *Hanefîlik* seçerken, İran'da Safeviler *İsnâ Aşeriye Şiilik* mezhebinin belirlemiştir. Bunun üzerine medreselerde ciddi bir ayırım göze çarpmaktadır. İran dışarıdan Şiî ulemâ getirerek Şiîliği yaygınlaştırmak istemiştir. Doğudaki Şiilik tehlikesine dayanarak Osmanlı Devleti, medreselerde Hanefî mezhebine ait ders kitaplarına ağırlık verilmiştir.

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan 33 kitaptan 13'ünün İran'da yetişen müellifler tarafından yazılması¹⁴¹ bu bölgenin medrese eğitimi üzerine ne kadar geliştiğini ve Osmanlı Devleti üzerinde etkili olduğunu gösterir. Yine aynı yüzyıllar aralığında, Anadolu'dan İslâm ülkelerine giden âlimlerden 50'sinin İran'da öğrenim gördüğü tespit edilmiştir.¹⁴² Bu sayı da oldukça fazladır.

Osmanlı Devleti'nde medreseler, *Haşiye-i Tecrid*, *Miftah*, *Kırklı*, *Hariç*, *Dâhil* gibi bir derecelendirmeye tabi tutulmuşlardır. Ancak Safevî müderrislerinin Osmanlı müderrisleri gibi bir derecelendirmeye tabi olduklarına dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Tek derecelendirme Kaempfer'in bahsettiği Şah Medreseleri müderrislerinin yıllık 100 tümen, diğer medrese müderrislerinin yıllık 50 tümen

¹⁴⁰ Jawad Sıddıqı, “Nizâmiye Medreseleri ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirmesi”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012).

¹⁴¹ 33 kitaptan 10 tanesi Mısır'da, 7'si Mâverâünnehir, Hârizmşah ve Fergana'da, 3'ü de Anadolu ve Horasan'da yetişen müelliflerden yazılan kitaplar medreselerde okutulmuştur. Bkz. Mehmet İpşirli, “Medrese”, *TDVİA*, c. 28, (Ankara, 2003), 327-333.

¹⁴² Hulusi Lekesiz, “Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme”, (Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989), 27-28; İpşirli, “Medrese”, 327-333; 27'si Mısır'da, 10'u Maveraünnehir'de, 9'u Suriye'de ve 2'si Irak'ta öğrenim görmüştür.

aldıklarına dair kaydettikleridir.¹⁴³ Nitekim medresede eğitim veren ve alan kesimin vakıftan belli bir ücret karşılığında bunu yaptığı kesindir. Ancak bu eğitimin ücretsiz olduğu anlamına gelmiyordu. Öğrencilerin dereceleri yükseldikçe, teşvik amaçlı verilen burs miktarı da aynı oranda yükseliyordu.¹⁴⁴ Öğrencilerin belli bir miktar burs almaları her iki devlette de ortak özelliklerden biridir.

Avrupa ve yeni kültürlerle temasa geçilmesi, eski medrese programlarını etkisiz hale getirmeye başlamıştır. Yeni tarz okulların ortaya çıkmasıyla birlikte, medreselerin ayakta kalabilmesi ve işlevini yitirmemesi için Osmanlı ve İran devletleri bazı önlemler almıştır. Bunun üzerine medrese müfredatlarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu nedenle bazı medreselerin, müfredatlarına *yabancı dil, felsefe ve dinler tarihi* gibi dersler eklenerek ayakta kalmasına çalışılmıştır.¹⁴⁵

Osmanlı ve İran devletlerinin benzer özelliklerinden biri medrese kurumları işlevlerine devam ederken aynı zamanda modern müesseseler de açmasıdır. Osmanlı Devleti geleneksel medreselerin yanında modern kurumlar açmaya devam etmiştir. Bunun sonucunda medreseler canlılıklarını kaybederek zamanla nispeten önemlerini yitirmişlerdir. Medreseler, Kaçar Hanedanı'nın kuruluşunda daha önemliyen, hanedanın sonuna doğru, modern okulların açılmasıyla zamanın gerisinde kalmışlardır. Nâsırüddin Şah'ın hükümlanlık süresi boyunca (1848-1896) İran'da gerek devletin meşru organları tarafından gerekse ileri gelenler sayesinde birçok geleneksel mektep ve medrese açılmaya devam etmiştir. Medreseler; Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk tarafından 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tamamen kapatılırken, İran'da zaman zaman yönetim tarafından verilen önem değişse de günümüze kadar eğitim-öğretim hayatlarını sürdürmektedir. İran'da medreseler hiçbir zaman kapatılmamıştır. Bu da iki devlet arasındaki en önemli farklardan biridir.

1.1.2. Sıbyan Mektepleri

Bu bölümde, konumuz açısından önemli, geleneksel kurumlardan ilköğretim derecesine sahip sıbyan mekteplerinden bahsedilecektir. Osmanlı Devleti'nde ve İran'da sıbyan mekteplerinin tarihi gelişimi aktarılacaktır. Özellikle 1848 yılı öncesi, iki İslam devletinin sıbyan mekteplerine dair gelişimlerinde, ne gibi farklılıkların ortaya çıktığı tespit edilecektir.

Sıbyan mektepleri¹⁴⁶, Karahanlı, Selçuklu ve diğer İslam devletlerinden, Osmanlı ve İran coğrafyasına aktarılan bir kurumdur. Zamanla verilen eğitimlere göre, *darülmelîm*,

¹⁴³ Engelbert Kaempfer, *Sefername-yi Kaempfer be İran*, Farsçaya trc. Keykavus Cehandari, (Tahran: Harazmi Yay., 1360/1981), 141.

¹⁴⁴ Fatıma Cihanpur, *Mektephaneha ve Medaris-i Kadim*, (Tahran: Sazban Ketaphen-yi Merkez-i Esnad-ı Asitane Kadir Rızavi, 1387), 132; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 29.

¹⁴⁵ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 46.

¹⁴⁶ Arapça *sabî* kelimesinden gelen Sıbyan kelimesi, küçük yaştaki çocuk, yine Arapça olan 'ketebe' den türeyen Küttap ve Mektep kelimesi, Kur'an ve yazı öğretilen yer anlamında kullanılmaktaydı. Bkz. Hatice

*darüilim, muâllimhane, mahalle mektebi, taş mektep*¹⁴⁷ ve *mekteb-i ibtidaiyye* isimleriyle anılmıştır. Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar, *darüttalim* olarak anılan sıbyan mektepleri, Fatih'ten sonra *mekteb-i sıbyan, darüssıbyan, darüilim, darüttalim, muallimhane, mektephane*¹⁴⁸ ve *mektep* gibi isimleriyle kullanılmıştır.¹⁴⁹

Hocalar genellikle camide imamlık ve müezzinlik yapan, medrese okumuş din adamlarıydı. Ancak eğitim görmüş medrese hocası sayısı az olduğu için, kız çocuklarının hocaları ya imamların eşleri ya da *Kur'an-ı Kerim*i ezberleyerek hafız olmuş veya *Supha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi* gibi o devir için klasikleşmiş birkaç kitabı okumayı bilen yaşlı kadınlardı.¹⁵⁰ Mektepte hocadan başka, muallim, hocaya yardımcı kalfa (halife),¹⁵¹ çocukları evlerine götürüp gelen mubassır¹⁵² ve bir bevva (güvenlik) bulunurdu. Sıbyan mekteplerinde eğitim, sabah namazıyla başlayıp, ikinci namazıyla serbest bırakılırdı. Osmanlı'da kadın eğitimciler; hoca, hoca hanım, molla ve muallime denirdi. Bu eğitimciler bazen evlerde bazen de camilerde derslere katılır ve belli bir ücret alabilirdi. Bu öğretim faaliyetinin erkek hocaların yaptığı öğretimden hiçbir farkı yoktu. Tek fark erkek hocanın aynı zamanda müezzinlik veya cami imamı olmasıydı.¹⁵³

Okullara başlama yaşı 5 ile 10 yaş arasındadır.¹⁵⁴ *Âmin alayı* töreniyle dersler başlatılırdı. 12 yaşına kadar mahalle mekteplerinde talebe olan erkek çocukları, burada okuma-yazma öğrenmeye çalışırdı. Bu talebeler genellikle kendi mahallesinde bulunan caminin etrafında toplanan ve buralarda dersler alan kişilerdi. Buralara göndermek istemeyen aileler ise çocuklarına evlerde eğitim verirdi.

Sıbyan mekteplerinde ayırım yapılmadan, ergenlik yaşlarına kadar kız ve erkekler aynı sınıfta ders görürlerdi. Ergenlik yaşlarından sonra, kız öğrenciler kendilerine ayrılan bölümde otururlardı. Sıbyan mekteplerinde, *sarf-i Arabî, sarf-i Farisî, nahiv, ilmihâl* ve

Şentürk, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Genç Kalemler*, (2018): 88-91.

¹⁴⁷ Hemen her mahallede bir tane mektep bulunduğu ve binalar genellikle taş kullanılarak yapıldığı için bu isim verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939); Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: MEB Yay., 1964), 6.

¹⁴⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 6.

¹⁴⁹ 19. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış hatta fakültelerin adında bile yer almıştır. Bkz. Cahit Baltacı, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, c. 29, (Ankara: 2004), 6-7.

¹⁵⁰ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 34; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 6-7.

¹⁵¹ Baltacı, "Mektep", 6.

¹⁵² Mubassır, her sabah çocukları evlerinden toplar, akşam aynı şekilde evlerine bırakırdı.

¹⁵³ Yahya Akyüz, "Osmanlıda "Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri" (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15, sy. 15, (2004): 1-12.

¹⁵⁴ Bu bilgi ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Mefail Hızlı 5-10 yaş arası, Cahit Baltacı 5-6 yaşları olarak belirtmiştir. Ayrıca bkz. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976); Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", 11, *Türkler*, 2002. Safevilerde eğitime başlama yaşı ortalama 6-8 yaş aralığında olup daha erken veya daha geç yaşlarda eğitime başlayan çocuklarda görmekteyiz. Bkz. Bilgili, "Osmanlılarla Çağdaş Türk Devletlerinde Eğitim", 211.

risâle-i ahlak gibi dersler alınırdı.¹⁵⁵ Bunun yanında bazı mekteplerde Arapça ve Farsçaya¹⁵⁶ özel ilgi gösterildiği aşıkardır. I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan'ın Galata'da yaptırdığı mektebin vakfiyesinde de kitabete ve güzel yazıya ayrı bir ihtimam gösterildiği bilinmektedir.¹⁵⁷ Kız çocuklarına; *Kur'an-ı Kerim* okuma, namaz kılma ve temel ilmihal bilgileri öğretilmiştir. Bu eğitimler çocukların zihinsel ve manevi durumları için yeterli görülmüştür.¹⁵⁸ Bunun yanında eğitimde, ezberci metot kullanılmış ve dersler tekrar edilerek öğretilmeye çalışılmıştır.

1848 yılı öncesinde, İslami ilk eğitim sisteminin eğitsel hedefi, öğrencilere temel dini bilgiler vermek, özellikle de Kur'an ayetlerinin hıfzedilmesini sağlamaktı. Bir sonraki eğitsel aşama olan medreselerde öğrenciler daha derinlemesine dini bilgiler öğrenebilirdi. Bu bağlamda, okuma yazma eğitimi sadece işlevsel bir amaca yönelikti; başka bir deyişle geleneksel İslami okul sisteminin de faydacı-pratik bilgilerin aktarılması nihai bir eğitsel hedef değildi.¹⁵⁹ İmparatorluğun gücünün zirvesinde olduğu dönemde, Osmanlılar arasındaki okur-yazarlık oranı hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak sıbyan mektepleri hakkında 16. ve 17. yüzyıllarda yazılan seyahatnamelere göre, Osmanlı şehirlerdeki halkın en az dörtte birinin Türkçe okuyup yazabildiği ve ibadetlerini uygulama sırasında gereken Arapça Kur'an surelerini bildiklerini varsayabiliriz.¹⁶⁰ Evliya Çelebi'nin *İstanbul Seyahatnamesi*nde, sadece İstanbul'da sıbyan mekteplerinin sayısını 1993'tür.¹⁶¹ Bu bilgilere göre, o dönemde her mahallede en az birer tane cami ve medrese vardı.

İlmiye zümresi mensuplarının kontrolünde bulunan ve geleneksel usullerle dini konuların öğretildiği sıbyan mektepleri, Tanzimat dönemine kadar ıslah edilmeden, *Müslümanlar* için temel eğitim vermeye devam etmiştir. 19. yüzyılın başlarında, eğitim reformlarının arifesinde İstanbul'daki mahalle mekteplerinin nitelik yönünden yetersizliği iyice aşikâr olmuştu. Bu yüzyılda mahalle mekteplerindeki bazı hocaların

¹⁵⁵ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 34; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 6-7.

¹⁵⁶ Sadrazam Siyavuş Paşa'nın (ö. 1656) İstanbul Eyüp Sultan'da yaptırdığı "Darü'ttâlim" vakfiyesi buna örnek olarak verilebilir.

¹⁵⁷ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 9.

¹⁵⁸ Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 34; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 6-7; Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 7.

¹⁵⁹ Sıbyan Mekteplerinin amacı, hocalar tarafından çocuklara dini eğitim vermek, Kur'an okutmak, namaz kılmak ve namaz dualarını öğretmektir. Aynı zamanda yazı yazmayı öğretmen için kurulan sıbyan mektepleri vardır. Diğer bir amacı da hafız yetiştiren *darü'lkurralara* öğrenci kaynağı olmaktır. Selçuklulardan başlayarak gelen bu kurumu her iki devlet de güncel olarak kullanmıştır. Bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1896), II: 250-255; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 8.

¹⁶⁰ Andreas Kazamias, *Education, and The Quest Modernity in Turkey*, (Chicago, 1966), 45-46. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK, 1988), x.

¹⁶¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, c. 1, 2. Kitap, (İstanbul: YKY, 2008), 467. Aynı kitapta sayfa 484'te mektep hocalarını da 1993 olarak verilmiştir.

okuma-yazma bilmediği, bazı talebelerin ise 17 yıllık yoğun eğitim sonrasında ancak okuma yazma öğrendiklerine ilişkin bilgiler mevcuttur.¹⁶²

II. Mahmud devrinde sıbyan mekteplerinin askeri ve mesleki teknik okullara öğrenci hazırlaması mümkün görülmemiştir. Bu nedenle modern eğitim sisteminin temel eğitimde başlatılması gerektiği düşüncesi, 1839 Tanzimat Fermanı'yla ciddi bir devlet politikası haline gelmeye başlamıştır. II. Mahmud bunun ihtiyatla ve ilmiye zümresi mensuplarının tepkisini çekmeyecek şekilde yapılması gerektiğine inandığı için, modern eğitim sisteminin hedefleriyle temel problemleri aşağı yukarı Tanzimat'ın ilanından sonra tespit edilebilmiştir.¹⁶³ Zira, Tanzimat Fermanı'nda maarifle alakalı herhangi bir madde bulunamamıştır.

10 Ocak 1845 tarihinde, Sultan Abdülmecid bizzat *Meclis-i Valaya* gelerek buradaki yöneticilere, *halkın eğitimi* konusu üzerinde özenle durulması gerektiğini belirtmesi, sultanın maarif alanında ciddi girişimlerinden biri sayılmıştır. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra 12 Nisan 1845'te, *Meclis-i Maarif-i Muvakkat*¹⁶⁴ kurulması maarif alanında önemli kararların alınmasına eşlik etmiştir. Bu mecliste, 13 Mart 1845'ten itibaren Bâbıâli'de kendilerine tahsis edilen bir odada haftada iki gün toplantı yapılmıştır.¹⁶⁵ Meclis-i Muvakkatın çalışmalarından bir yıl sonra, heyetin yayımladıkları raporda, eğitim-öğretimin ilk basamağını teşkil eden sıbyan okullarının ıslahına karar verildiğini görmekteyiz. Bu kararlar, Sultan Abdülmecid sıbyan mektebini ulemânın nüfuzundan kurtarmaya çalışmış ve kısmen de başarılı olmuştur.¹⁶⁶ Meclis-i Muvakkata bağlı olarak, 8 Kasım 1846'da "Mekatib-i Umumiye Nezareti" kurulmuştur.¹⁶⁷ Bu bakanlık var olan okulların yönetimi için kurulmuş bir *Genel Müdürlük* konumundadır.

1846'da Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulduktan ve bu okullar eğitim bakımından vakıfların hâkimiyetinden kurtulduktan sonra, "Meclis-i Maarif" tarafından bir "talimat" hazırlanıp 8 Nisan 1847'de hükümetçe yayımlanmasıyla başlamaktadır. İlkokul program ve yönetmeliklerinin ortak bir kökü niteliğinde bulunan bu talimat, 20 bendin birleşmesiyle oluşmaktadır. Talimattaki bilgilerden, 6-13 yaş arasında kız ve

¹⁶² Ergin, *Türk Eğitim Tarihi*, 70 dipnot 2, 84, 462, 463; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 40-41.

¹⁶³ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014), 155.

¹⁶⁴ Geçici Maarif Meclisidir. Türkiye'de, Milli Eğitim işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ve hükümet başkanına bağlı ilk örgütün çekirdeğini bu meclis oluşturmuştur. *Takvim-i Vekayi*, 3 Rebiyülahir 1261; Mahmud Cevad ibnüş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338/1920), 27-28; Bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 19; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 10.

¹⁶⁵ *Takvim-i Vekayi*, sy. 283, (4 Rebiülevvel 1261/13 Mart 1845), 1; Mahmud Cevad ibnüş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 66.

¹⁶⁶ Bkz. Eduard Phillippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, trc. Ali Reşad, (İstanbul: Kaknüs Yay., 1999), 247.

¹⁶⁷ Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin başına Esat Efendi, yardımcılığına ise Kemal Efendi atandı. *Takvim-i Vekayi*, sy. 303, (27 Recep 1262/21 Temmuz 1846), 2; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat* içinde, haz. H. Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 364.

erkek çocukları hakkında uygulanacak eğitim-öğretim kural ve ilkelerini belirtirken gösterilecek derslerin konularının açıklandığı anlaşılmaktadır. Talimatın bazı hükümleri sıbyan okullarında başlayan öğrenimin, rüştiye öğrenimine bir temel olması gerektiğini ve amacın daha çok bu okullara öğrenci yetiştirmek olduğunu göstermiştir. Sıbyan ve rüştiye okullarında yaşı bir iş tutacak kadar ilerleyen ve çalışmak mecburiyetinde bulunan çocukların, bu okullardan istenilen öğrenim seviyesinde imtihan verinceye kadar, yalnızca sabahları birer saat okula devam etmelerine izin verilmiştir. Böylece zamanın şartlarına ayak uyduran bir esneklik gösterilmiştir.¹⁶⁸ 8 Nisan 1847 tarihli talimatnameye göre öğrenim süresi 4 yıl olacaktır. Buna göre, sıbyan okullarının, yeni kurulan rüşdiyelere temel oluşturulması beklentisi vardır. Ayrıca, Türkçe derslerine ayrı bir önem atfedilmektedir. Bu talimatnameyle, eğitimde birlik ve bütünlük amaçlanmış, birlikte okuma ve yazmaya aynı ölçüde önem verilmek istenmiştir. Okullarda teftiş usulü ve öğrencilerin devam mecburiyeti sağlaması öngörülmüş ve okullara taş levha ve divitin sokulması uygun görülmüştür.¹⁶⁹

Talimatla, sıbyan okullarından harekeli Türkçe ahlak, Türkçe tecvit, Türkçe ilmiyal ve yazı derslerinin tamamında *Türkî* ibaresinin olduğu göze çarpmaktadır. Aynı zamanda, okullarda *falaka* ve dayağın kaldırıldığı belirtilmiştir. Bu talimatla, okulların belli bir standardizasyona getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Düzenlemenin eksikliklerine bakıldığında, sıbyan okulları için bütçe ayrılmadığı ve öğretmen yetiştirme meselesine değinilmediği fark edilmektedir.¹⁷⁰ Bu talimata göre, artık erkek ve kız çocuklarının karışık değil, ayrı bir şekilde oturtulacağı hükmü de getirilmiştir.¹⁷¹ Daha sonraki yıllarda kızların sıbyan mektepleri de ayrılmıştır. Tanzimat dönemi devlet adamları bunu, kızların tesettür yaşına geldiklerinde okulu terk etmeyip daha uzun süre okuyabilmeleri için yapmışlardı.¹⁷²

İran'da sıbyan mektepleri için Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi *mektep* ve *mektephane*¹⁷³ tabirleri kullanılmıştır. Ayrıca *mekteb-i ahund* ve *mekteb-i baciha* isimlerinde mektephaneler vardır. Mekteb-i Ahundda erkek çocukları, mekteb-i bacihada kız çocukları eğitim almaktaydı. Bu okullara 4 ila 6 yaşlarına gelen çocuklar başlayabilirdi. Mekteb-i Bacihadaki yönetim ve hocalar genellikle kadınlardan

¹⁶⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 38.

¹⁶⁹ Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim, 1839-1908*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 28-35; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 62; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 58-60.

¹⁷⁰ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, 60; Mine Çağır, "Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)", (Yüksek Lisans tezi, Erzincan Üniversitesi, 2018), 31.

¹⁷¹ 1847 yılında yayınlanan talimatnameye göre, kız ve erkek öğrencilerin mektepte yan yana oturması, terbiye usullerine uygun olmadığı için, ayrı oturmaları istenmekteydi. 1873 tarihli tenbihnamede hoca ve ahaliye, kız ve erkeklerin ayrı ayrı ders görmesi konusunda uyarı yapılan belge için, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, (BOA. MF. MKT.), 10/91, (1 Recep 1290/25 Ağustos 1873).

¹⁷² Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", 346.

¹⁷³ Bu tabirler Osmanlı Devleti ve İran'ın ortak kullandığı kelimelerdir. Bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini III*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, (İstanbul: YKY, 1996-2007), 199.

oluşmaktaydı.¹⁷⁴ İran’da erkek hocalara, debir, edip, müeddip, muallim, üstad, molla, ahund, mirza, şeyh, ağaşeyh gibi tabirler kullanırken kadın eğitimcilere mollabacı¹⁷⁵, ahundbaci, hanbaci, mirzabaci, şahbaci denmekteydi.¹⁷⁶

Özellikle Safevîlerden sonra, mektephanelerde halkın kalbine *ehl-i beyt* ve *on iki imam* sevgisi aşılanmıştır. Ayrıca İran’ın pek çok yerinde, cami ve mescitlerin yanına Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi *darü’t-tedris*, *darü’t-ta’lim* veya *mekâtib-i tıflân*¹⁷⁷ adı verilen mektepler açılmıştır. Bu kurumlarda öncelikli amaç *elifba* öğretmektir.¹⁷⁸ Sonraki amaçlar sırasıyla, “kul euzu” bölümünden başlayarak “amme cüzü”nu öğretmek ve Kur’an-ı Kerim’in geri kalanı okutulmaktaydı.¹⁷⁹ Mektephanelerde küçük yaştaki talebeler, okuma yazmayı söktükten sonra Kur’an, namaz, dinin kuralları, Arapçaya giriş gibi konularda eğitim görmektedirler. Arapça tahsili dini metinleri anlamak için büyük önem taşımaktadır. Çocuklar, Kur’an’ı anlamak amacıyla Arapçayı öğreniyorlardı, Kur’an eğitiminde belli bir mesafe aldıktan sonra Sadi ve Hafız’dan beyitler ezberliyorlardı. Bu dönemin mektephanelerinde Sadi’nin *Gülistan* ve *Bostan* şiirleri en yaygın öğretilen edebi eserlerdir. Dolayısıyla, bu dönemin mektephaneleri dinin ve ilmin öğretildiği eğitim kurumları olmuştur. Dini eğitim faaliyetlerinde *Şîilik mezhebi* temel alınırken, Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamlar özel olarak müfredatta yer almaktaydı. Bununla birlikte, Farsça eğitimine de büyük önem verilmekteydi. Fars diliyle yazılmış dini metinler okutulmakta, şiir öğretilmekteydi.¹⁸⁰

Evliya Çelebi’nin (1611-1681) seyahatnamesinde mektephaneler hakkında verilen bilgiler konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Ünlü seyyah, 1647’de Tebriz’de 600, Şamahı’da 40 mektep¹⁸¹ olduğundan bahsetmiştir. Bu mekteplerden bazıları Şeyh Safî, Şeyh Hakkı, Hasan Meymendi, Naki Han, Sultan Hasan, Sultan Yakup gibi adlar taşımaktadır.¹⁸²

Mektephanelerde bir süre sonra okuma yazma öğrenenlere, *Cami-yi Abbasi*, *Nessab*, *Tezessül*, *Ebvab-i Cinan*, *Tarih-i Nadiri* ve *Tarih-i Mucam* gibi kitaplar okutulur, böylece birkaç yıl içinde okuma yazma pekiştirilmeye çalışılırdı.¹⁸³ Ayrıca Hafız’ın *Gazaliyatı*, Sadi’nin *Gülistanı*, Mevlana’nın *Mesnevisi*, *Hamsa Nizami*, *Divan Sana’i* ve

¹⁷⁴ Bkz. Sarıkçıoğlu, *İran’da Eğitim Reformları*, 38.

¹⁷⁵ Okul müdürü anlamında kullanılır.

¹⁷⁶ Sarıkçıoğlu, *İran’da Eğitim Reformları*, 38.

¹⁷⁷ Bu tabirler Osmanlı Devleti ve İran’ın ortak kullandığı kelimelerdir. Bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 199.

¹⁷⁸ A. Tacbahş, *İran der Zeman-ı Safevîye*, (Tebriz, 1340/1961), 394.

¹⁷⁹ Cihanpur, *Mektephaneha ve Medaris-i Kadim*, 26-28.

¹⁸⁰ Musi El Rıza Bakhshir- Nejad Ahmedî, “Amuzeş-i der Asr-ı Safevî”, *İrşad-ı Amuzeş-i Tarih Dergisi*, sy. 3, 18.

¹⁸¹ Evliya Çelebi Şamahı’da halkının çoğunluğu Sünnî, Hanefî mezhebinden âlimleri ve sâlihleri olduğunu belirtmiştir. Gizlice cemaatle namaz kılarlar. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit II*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: YKY, 2008), II: 341.

¹⁸² Bilgili, “Osmanlılarla Çağdaş Türk Devletlerinde Eğitim”, 211.

¹⁸³ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 53.

Şeyh Yahai'nin *el-Hasabı*, Fahreddin Attar'ın *Nasihatnâme*¹⁸⁴si gibi yetişkinlerin bile anlamakta zorluk çekebileceği ders kitaplarından metinler okutulurdu. Okutulan derslerin öğretim metodu *ezberciliğe* dayanıyordu. Aynı zamanda ceza yöntemiyle öğrencileri cezalandırmak vardı. Hepsinden önemlisi de bu okullar aynı eğitim yöntemleriyle ve devletin denetimi altında faaliyet göstermiyordu.¹⁸⁵ Başarılı olan öğrencilere, yılsonunda *hil'at*¹⁸⁶ verilerek bir üst eğitime geçiriliyordu.¹⁸⁷

19. yüzyıl boyunca İran'da ilköğretimin çoğunu mektepler ve özel okullar sağlamıştır. Kadınların medreselerde eğitim almaları da mümkün değildi. 8 veya 9 yaşına kadar kızlar, temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri ve din eğitimi almaları için mektephanelere gönderilirdi. Ancak buralardaki öğretmenlerin çoğu, okuma yazma bilmediği için yüzeysel bir eğitim aldılar. Öğretmenler, mektephanelerde *Kur'an-ı Kerim* üzerinden Arapça dersler vermiştir. Bu nedenle kızlar nadiren okuma-yazma öğrenmiştir.¹⁸⁸

Modern kurumlar kurulmadan önce hem İran'da hem de Osmanlı Devleti'nde benzer özellikler taşıyan sıbyan mekteplerinden söz etmek mümkündür. 16. yüzyıldan sonra, imparatorluk dahilinde de adem-i merkeziyetçiliğin artmasına koşul olarak kamu düzeninin ve güvenliğin zayıflamasının İslami mektep sisteminin etkinliği üzerinde belirli sonuçları olduğu öne sürülebilir. Toplumsal istikrarsızlıktan kaynaklanan mal ve mülke yönelik tehditlerin, varlıklı ailelere, vakıflara bağışta bulunurken kendilerine kar sağlayacak yöntemler aramayı ittiği bilinmektedir. Söz konusu gelişme medreselerin ve muhtemelen de mahalle mekteplerinin faaliyet şartlarını etkilemiştir. Bağış yapanlar, çoğu yerde medreselerin müderris ve öğretmen kadrolarına, mesleki bilgilerin yeterliliği veya liyakatlerinden bağımsız olarak kendi aile bireylerini atadılar. Böylelikle İslami eğitim kurumlarının birçoğu maddi *kâr amacı güden yerler haline* gelmiştir.¹⁸⁹

Sıbyan mekteplerin temel hedefi, çocuklara her ne kadar *Kur'an Kerim* metinlerini yanlışsız okuyup telaffuz edebilecek bir yetenek kazandırmaksa da gerek tecvit gerekse din bilgilerinin muallimler tarafından Türkçe olarak açıklandığını ve

¹⁸⁴ Nevai ve Geffariferd, *Tarih-i Tehevvat-ı Siyasi*, (1391/2012).

¹⁸⁵ Soheila Torabi Farsani, *Esnad ez Medaris-i Dohteran ez Meşruta ta Pehlevi*, Sazman-ı Esnad-ı Milli-yi İran Pejuheşkede-i Esnad, (Tahran: İntişarat Sazman-ı Esnad-ı Milli-yi İran, 1378), 9-10.

¹⁸⁶ Sözlükte “elbisesini çıkarmak, üzerinden çıkardığı elbiseyi başkasına vermek” anlamına gelen hal' kökünden türeyen hil'at, terim olarak halifeler ve hükümdarlar tarafından taltif etmek ve şereflendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen değerli elbiseyi ifade eder. Genellikle kabul edilen görüşe göre hil'at geleneği resmen Abbâsiler döneminde başlamıştır. Bu gelenek Anadolu Selçukluları zamanında da devam etmiştir. Bkz. Mehmet Şeker, “Hil'at”, *TDVİA*, c. 18, (İstanbul, 1998), 25-27.

¹⁸⁷ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarixi*, 434.

¹⁸⁸ Banani, *The Modernization of Iran, 1921-1941*, 85-86; Altaf ve Khaki, “Qajar Women: The Pioneers of Modern Women Education in Persia”, 76.

¹⁸⁹ Vakıflarla ilgili olarak bakınız Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 15, (1986): 24-27; aynı yazar, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3, (1982): 143-164.

anadilin hâkim olduğu söylenebilir.¹⁹⁰ Bu mekteplerde Osmanlı Devleti'nde *Türkçe sarf ve nahiv* dersleri verilirken İran'da *Farsça* dersler işlenmiştir. Nitekim mekteplerin öğretim dilinin sadece Arapça olarak ileri sürmek doğru olmayacaktır.

19. yüzyılda, sıbyan mekteplerini tamamlayan kız çocuklarının eğitimleri, ailelerin sosyo-kültürel düzeylerine göre değişiklik gösterirdi.¹⁹¹ Medreselere gidemeyen ve okuma arzusu olan kız çocukları için geleneksel bir eğitim yöntemi olan *evde eğitim* başka bir eğitim metoddu. Ancak bu yöntem çok pahalı olduğu için yaygın değildi ve yalnızca soylu ve zengin ailelere özeldi. Ayrıca toplumda sayılan ve zengin kişiler genellikle çocuklarını mekteplerde okutmaz evlerde özel ders aldırırdu.¹⁹² Okuma yazma bilen kızların çoğu, genellikle babası, erkek kardeşi, amcası, eşi veya diğer akrabalarının yanlarında eğitim almaya devam ederdi.¹⁹³ Bu dönemde, kızların eğitilmiş ve bilgin olabilmeleri için ancak evde eğitim ve öğretim görme imkânı vardı.¹⁹⁴

Tanzimat dönemine gelindiğinde, kamu eğitimi ve maarifin devletin işi olduğu yönündeki fikir benimsenmiştir. “Yeni” okulların açılması dönemin kurumsal modernleşme siyasetinin önemli araçlarından biri haline gelerek, devlet tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tanzimatla birlikte masrafları devletin üstlendiği bir sivil eğitim tasarlanmıştı. Ancak mevcut mektep ve medreseleri modern eğitim kurumları haline getirmek söz konusu değildi. Bu nedenle Tanzimat döneminden sonra, biri dini ve geleneksel, diğeri daha sivil temelli ve modern iki farklı kurumsallaşma başlamıştı.¹⁹⁵

Kadın eğitimi konusunda ve kadınların kamusal alanlarda görünümü hakkında İran'a bakıldığında, Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilan edilmesinden sonra İran ile Osmanlı Devleti'nin aralarında ciddi bir fark ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile İran arasında geleneksel mekteplerde benzerlikler olsa da Tanzimat'la birlikte eğitimde farklılıklar gözlemlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde yavaş gelişim ve değişim gösteren kadınların eğitim konusu, İran'da nadir ilerleyen bir mevzu haline gelmiştir. İran'da devlet eliyle kadınların kamusal alana girmesinin çok durağan olduğu tespit edilmiştir. Kaçar Hanedanı tarafından ancak 20. yüzyılın başlarında kız çocuklarının modern okullarda okutulması söz konusu olabilmıştır.

¹⁹⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I: 68; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 8-9.

¹⁹¹ M. Şevki Aydın, “Osmanlı'da Kız Çocuklarının Eğitimi”, ed. Güler Eren, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 5, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 222.

¹⁹² Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 82-84; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 38.

¹⁹³ 17. yüzyıla örnek olarak Molla Muhammed Taki Meclisi'nin (ö. 22 Nisan 1660) kızı Amine Begüm ve Hamide İsfahani'nin (ö. 1677) kızı Fatema gibi evde bu tür ilköğretim seviyelerinin ötesinde eğitim görmüş kadınlar da vardır. Hüseyiniye Hafızyan, “Medaris-i Nesvan ez ağaz ta 1314”, *Mecelle-i Goncine-yi Esnad*, 1, sy. 1, (Bahar 1370): 62; Kadınların eğitimi için ayrıca bkz. A. Behesti, “Zanan-e namdar dar Kor'an, hadit ve tarik”, (Tahrân: 1989), III: 66-67; Altaf ve Khaki, “Qajar Women: The Pioneers of Modern Women Education in Persia”, 68-69.

¹⁹⁴ Abdullah Mustavfi, *Şerh Zendegani-ye Men: Tarih-e İçtimai ve İdare-yi Devre-yi Kacariye*, (Tahrân, Zovar, 1321), 220; Feriştah Zulcenahi Kitabdar, “Amuzeş-i Dohteran-ı Kacar ta Pehlevi-yi Evvel”, sy. 3, 20, *Roşd-i Amuzeş-i Tarih*, (Bahar 1398): 72-75.

¹⁹⁵ François Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, trc. Ali Berktaş, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), 290.

Bu bölümde sıbyan mekteplerinin müfredatı, hocaları ve talebeleri anlatılmıştır. Sıbyan mekteplerinde eğitim-öğretim gören çocuklara, aslında biraz ayet ve sure, biraz da ahlak öğretmek amaç edinildiği görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ve İran devletlerinde geleneksel mekteplerin ıslahı hakkında yapılan çalışmaların analizi yapılmıştır. Ancak, İran’da herhangi bir ıslahat çalışması tespit edilmediği için, bu konuda İran ile Osmanlı Devleti’nin kıyaslaması yapılmamıştır.

1.2. Reform Denemeleri: Nizâm-ı Cedîd

Bu bölümde, Osmanlı ve İran’da Avrupa tarzı yeni ordunun gelişimi anlatılacaktır. En çok vurgulamak istenilen nokta, İran’ın Avrupa’dan ve Osmanlı Devleti’nden ne kadar etkilendiğidir. Bu bölümün en önemli sorusu, Osmanlı Devleti’nde askeri eğitim için mühendishaneler ve hendeseaneler açılırken, İran’da böyle bir çabanın olup olmadığıdır.

1.2.1. Osmanlı Devleti’nde Nizâm-ı Cedîd

Savaş alanlarında ve barış müzâkerelerinde yaşanan başarısızlıklar, Osmanlı Devleti’nin bundan böyle dünyada değişen dengeleri dikkate alması gerektiğini hatırlatıyordu. Kafası çalışan devlet adamları, devamlı düşüşe geçen prestij grafiğinin bir an evvel düzeltilmesi hususunda kafa yoruyorlardı. Bunların hemen hepsi, problemin ana kaynağının, bozulan insan faktörünün, özellikle devlet ricâlinin, asker taifesinin ve devlet mekanizmasının değişmesine bağlanmaktaydı. Dahası peş peşe gelen mağlubiyetler neticesinde oldukça zarara uğrayan hazine de önemli bir rol oynamaktaydı. Bunların sonucunda, Osmanlı Devleti’nde bu dönemde birçok layiha ve risale yazılmıştır. 18. yüzyılın en büyük yeniliği olarak kabul edilen matbaanın Osmanlı Devleti’nde kurulmasına önayak olan İbrahim Müteferrika’nın 1731 yılında yayımladığı *Usûlü’l-hikem fî nizâmî’lümem*’ adlı risâlesi bunlardan bir tanedir.¹⁹⁶ Bu dönemde, askeri alanda gerçekleştirilebilecek ıslahatlar için yapılan tahlilde, İbrahim Müteferrika’nın ıslahat gerekliliği üzerine değerlendirmeler yaptığı, eserinin tekrar I. Mahmud’a sunulması, yenilik faaliyetlerinde yabancı uzmanlara yer verilmesi düşüncesinin de hız kazanmasını sağladı.¹⁹⁷ Böylece I. Mahmud devrinde (1730-1754) 1730’larda Osmanlı Devleti’ne yabancı uzmanlar ve eğitmenler getirildi.

¹⁹⁶ Devletin destek verdiği bilinen ilk Osmanlı matbaası 1727’da İbrahim Müteferrika Matbaası olmuştur. Müteferrika, Sultan III. Ahmed’in fermanı ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi’nin verdiği fetva ile ilk defa İstanbul’daki evinde kitap basmıştır. Müteferrika’nın Yavuz Sultan Selim semtindeki evinde bulunan matbaanın ismi ilk defa ismi Darüttıbaatî’l-ma’mure şeklinde geçmektedir. 31 Ocak 1729 tarihinde, basılan ilk eser ise *Vankulu Lugatıdır*. Turgut Kut, “Dârüttıbâa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, (İstanbul, 1994), 10-11; Cevheri’nin es-Sihah adlı Arapça sözlüğünün tercümesidir. Bu tercümeyi *Vankulu* lakabıyla tanınan Vanî Mehmed Efendi yapmıştır. Bkz. Mustafa S. Kaçalın, “Vankulu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul, 2012), 513.

¹⁹⁷ Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mühendishanelerin Kuruluşu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 680.

1731’de Topal Osman Paşa’nın (1663-1733) daveti üzerine Osmanlı Devleti’nin hizmetine giren Claude-Aleksandre Comte (1675-1747) *Humbaracı Ocağını* düzenlemekle görevlendirildi. Müslüman olarak Ahmed adını aldı. Daha sonra Humbaracı Ocağını kurdu. Ocağın başına geçen Bonneval Ahmed Paşa, Üsküdar Ayazma’daki Humbaracılar Kışlasında 600’ü aşan askere, hendese dersi verdi. *Mühendishane-i Berri Hümayun*un temelini oluşturan bu okul, 1734’te *Hendesehane* ismiyle bir süre hizmet verdi. Bonneval Ahmed Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne Avrupa teknolojisinin girmesinde önemli hizmetleri oldu. Her ne kadar açtığı kışlalar modern mekteplerin bütün özelliklerini taşımasa da eğitim kurumu vazifesi gördü. Ancak bu mektepler uzun ömürlü olamadı.¹⁹⁸ Yine de Bonneval Ahmed Paşa’nın İstanbul’a gelmesi önemlidir. Bu sayede Osmanlı ordusunda ilk defa, Avrupalı bir uzmanın idaresi altında teşkil edilmiş bir askeri kuvvet, Avrupa savaş taktiklerinin eğitimini görmeye başladı.¹⁹⁹

1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin Habsburg ve Rusya orduları karşısında büyük ölçüde etkisiz kalması sonucunda, Osmanlı Devleti tekrar Avrupalı Hristiyan uzmanlara başvurmuştur.²⁰⁰ Bonneval Ahmed Paşa’nın devamı niteliğinde işler yapan Baron de Tott (1733-1793), 1771 ila 1776 yılları arasında İstanbul’da bulunduğu sırada, askeri teknik alanında çalışmalar yaptı, *Sûrat Topçuları Ocağını* kurdu. Baron de Tott, 250 kadar öğrenciye Kağıthane civarlarında haftada 3 gün talim yaptırdı. Aynı zamanda Baron de Tott, Fransa Sarayı’ndan Antoine Charles Auber (1745-1825) idaresinde 4 marangoz, 3 araba yapımcısı, 3 demirci, 1 usta, 1 barutçudan oluşan 13 kişilik bir ekibi, Ağustos 1773’te İstanbul’a gönderdi. Topçuların başına muallim olarak Auber getirildi.²⁰¹ Auber, Haliç’te bir *Hendesehane* açarak askerin teknik alt yapısını güçlendirmeye çalıştı. Bu okul sonradan kurulacak olan *Mühendishane-i Bahri Hümayun*un temelini attı.²⁰² Hendeshanenin kuruluş amacı, 1770’te Çeşme’de yakılan Osmanlı donanmasını yeniden inşa etmek ve yeni denizciler yetiştirmek içindi. Başarısızlıkla sonuçlanan denemeden sonra Baron de Tott’un ülkesine geri dönmesiyle sûrat topçuları da ilga edildi.²⁰³ 29 Nisan 1775 tarihinde tersanede kurulan Riyaziye Mektebinde, 12 öğrenci eğitim aldı. Bu mektebe tekrar nizam verilerek, 1776 yılında mektep Mühendishane veya Hendesehane olarak hizmet verdi.²⁰⁴

¹⁹⁸ Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, 116.

¹⁹⁹ Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mühendishanelerin Kuruluşu”, 680.

²⁰⁰ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 41.

²⁰¹ Nisan 1774’te Tuna Ordusuna katılan ekip, 15 top ve birkaç yüz sûratçi ile sevk edildikleri yerde acemilikten dolayı atış yapmadan topları savaş meydanında terk ederek firar etmiş Haziran’da Aubert tek başına İstanbul’a dönmüştür. Başarısızlıkla sonuçlanan denemeden dolayı Çavuş Aubert Fransa’ya geri gönderildi.

²⁰² Stanford Shaw, “Selim III and the Ottoman Navy” I, *Turcica*, (Paris, 1969), 216; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 42. Bu kurumda matematik, Fransızca (1842’den itibaren İngilizce mecburi, Fransızca seçmeli dil olmuştur) gibi deneysel ve pratik ilimler okutulmuştur. Benzer dersler *Mekteb-i Berri Hümayun*da da okutulmuştur. Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, 112-114.

²⁰³ Mustafa Kaçar, “Osmanlı Devleti’nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişimler”, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994), 45-48.

²⁰⁴ Kaçar, “Osmanlı Devleti’nde Mühendishânelerin Kuruluşu”, 61.

1784 yılı itibariyle Fransız askeri uzmanlardan birkaçı daha Osmanlı topraklarına gelmiştir. İstanbul'a gelen Chabaud de la Tour, Lafitte-Clavé ve Monnier de Courtois adlı 3 Fransız'ın ortak özelliklerinden biri, değişik zamanlarda da olsa *Ecole de Génie de Mézièreste*²⁰⁵ eğitim görmüş olmalarıdır. Bu uzmanlar reform yapmak ve yeni okullar açmak yerine; Osmanlı sistemi içerisinde ders vermeyi tercih etti. Öyle ki Avrupa'da yüzlerce mühendis yetiştiren sivil ve askeri büyük okulların Osmanlı'da kurulmasını gerçekleştiremedi. Bunun sebepleri arasında, öncelikle Osmanlı'nın imkanlarının böyle okulları kurmak için yeterli olmaması gelir. Sonraki sebep ise "ıslah-ı halel", mevcut düzende öncelikli amaç iyileştirme yapılmasıydı. Üçüncüsü, ecnebi subay ve uzmanların asıl maksatlarının kendi ülkelerinin Osmanlı üzerinde siyasi ve iktisadi nüfuz kazanmasında rol oynamak olduğu düşünülmektedir.²⁰⁶

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'yle Avrupalı devletler arasında bir pazarlık söz konusuydu. 11 Ocak 1787 tarihli Fransa-Rusya arasında imzalanan saldırmazlık ve dostluk anlaşmasıyla, II. Katerina, Fransız subaylarına Osmanlı topraklarından uzaklaşması için baskı yapmıştı. Kraliçe, bu anlaşmayla Osmanlı'daki bütün uzmanların Fransa'ya geri çağırılmasını temin etti. Böylece, Rusların Osmanlı topraklarındaki tehditleri yeni bir savaşa yol açtı. Osmanlı Devleti önce Rusya'ya 19 Ağustos 1787 tarihinde harp ilan etti, 1788'de ise Avusturya Osmanlı'ya savaş açtı. Nitekim, Osmanlı Devleti, her iki cephede savaşmak durumunda kalınca, 4 Ağustos 1791'de Avusturya'yla Zıştovi Antlaşmasını; 10 Ocak 1792'de ise Ruslarla Yaş Anlaşması imzaladı.²⁰⁷

1787'de Rus ve Avusturya savaşlarının oluşturduğu zayıflık ve sonunda Zıştovi barışından sonra, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar dahilinde, Rusya ile savaşa devam etmesinin mümkün olmadığı açıktı. 28 Mart 1789'da amcası Sultan I. Abdülhamid'in vefatı üzerine III. Selim (1789-1807) tahta geçti. III. Selim'in kesin emir ve beklentilerinin aksine, Şumnu'da ordu ve hükümet ricalinin 11 Ağustos 1791 tarihinde oy birliğiyle aldığı karar ve bunun İstanbul'a bildirilmesi²⁰⁸ geniş boyutlu bir yenilenmenin ve yeniden yapılanmanın habercisiydi. Buna istinaden hazırlanması istenilen lâyhalar, başlatılan *Nizâm-ı Cedîd* dönemine işaret oldu.²⁰⁹ III. Selim aynı zamanda reformist planlarını gerçekleştirmek üzere mevcut yönetim kadrosuna alternatif olarak kendisine yakın bazı isimleri bir reform ekibi olarak görevlendirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa bu gruba *Atabegân-ı Saltanat* ismini vermiştir. Sayıları 20'yi geçmeyen,

²⁰⁵ 1748'de Mézières şehrinde kurulan Kraliyet Mühendislik Okuludur.

²⁰⁶ Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu", 61-72.

²⁰⁷ Savaşların sonunda Avusturyalılarla savaş öncesi hudutlara geri dönüldü. Ruslara da sadece Buğ ve Dinyestir bırakıldı.

²⁰⁸ Ali Osman Çınar, "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîhi", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 242-247.

²⁰⁹ Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *TDVİA*, c. 33, (İstanbul, 2007), 175-178.

ölüm ya da siyasi yaşamın cilveleri sonucunda bazen bu sayının yarısına düşen ekip, varlığı sadece birkaç kişi tarafından bilinen muğlak bir gruptu.²¹⁰

III. Selim, Osmanlı Devleti'nin zaafa uğrayan askeri meseleleri ve buna ilaveten diğer problemleri çözme teklifini raporlarda belirtilmesini istemiştir. Böylece, devlet adamları ve ileri gelenler tarafından, adeta bir anket başlatıldı. III. Selim'e bu konularda 22 layiha sunuldu.²¹¹ Bu layihaların sonucunda, "Nizâm-ı Cedîd" 72 madde ile geniş bir programla çıkartıldı. İlk olarak askeri alanda yenilikler yapılması kararlaştırıldı. Buna göre, askeri ocakların düzenlenmesi, Avrupa usulünde yeni Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması, savaş teknik müesseselerin düzenlenmesi uygun bulundu.²¹²

Avrupa standartlarında eğitimli bir askeri birlik oluşturmayı arzu eden III. Selim, bu yeni teşekkül için yeni gelir kaynakları oluşturmak durumundaydı. Bu dönemde Osmanlı, Rusya ve Avusturya ile bir dizi savaşlar yaptığı için devlet mali anlamda zorlandı. Savaşlarda kaybedilen topraklar sebebiyle, devletin gelirleri azalmaya başlamıştı. Yeni ordu askerleri oluşturulduktan sonra, 1 Mart 1793'te bir kanunname ile iâşe ve diğer masrafları karşılamak düşüncesiyle müstakil bir "İrâd-ı Cedîd Hazinesi" kuruldu.²¹³ 1793-1807 yılları arasındaki dönemde, Osmanlı mali politikasında bu hazine baş rol üstlendi.²¹⁴

İlk olarak, 1792-1793'te Sultan III. Selim tarafından, Avrupa ordularını örnek alan yeni bir askeri birliğin kurulması, sultanın kapsamlı reformlarıyla sonuçlanan bir olaylar zincirini başlattı. III. Selim döneminde, Nizâm-ı Cedîd birliklerine subay ve askeri mühendis yetiştirmek amacıyla kurulan *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* bu dönemin önemli askeri ve teknik okullarından biridir.²¹⁵ Bu okul 1795'te Hasköy'de Ebubekir Râtib Efendi'nin (1730-1799) Viyana'da gözlemlediği askeri akademiler örnek alınarak kuruldu.²¹⁶ Mühendishâne-i Berrî-i Hümayunun içinde yer alan matbaa ile uzun bir aradan sonra 1797 yılında kitap basımına tekrar başlandı. Okulun 1806 yılında Mühendishane Nizamnamesi yürürlüğe girdi. Bu nizamnameden ilk defa Esad Efendi, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri Hümayun* (İstanbul 1312/1894) adlı eserinde "1210/1795 Kanunnamesi" olarak bahsetmiştir.²¹⁷

²¹⁰ Bu grupta, Çelebi Mustafa Reşid (Köse Kahya), Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa, Sırkâtibi Ahmed Efendi (Ahmed Faiz Efendi), İsmet Bey, Kethüda İbrahim Nesim, Bahriye Nazırı Hacı İbrahim (Gizli Sıtma) vardı. Bkz. Kahraman Şakul, "Nizam-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 19, (2005): 117-150.

²¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 5*, (Ankara: TTK, 1983), 60; Uğur Ünal, "III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)", (Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2001), 32.

²¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (Ankara: TTK, 1988), 39.

²¹³ Karal, *Osmanlı Devleti* 7, 70.

²¹⁴ Ünal, "III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)", 77-78.

²¹⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi*, 42.

²¹⁶ Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, 116.

²¹⁷ Kanunname Mayıs 1913'te Bahriye Matbaasında, *Mühendishane-i Sultani'nin Tesis ve Kışadını Amir Selim Han'ı Salis Fermanı* adıyla basılmıştır. 12 Ocak 1808 tarihinde Sultan IV. Mustafa'nın hatt-ı

Bu dönemde önemli layihaların hazırlanmasına devam edildi. Devrin ıslahat programı, mevcut asker ocaklarının yeniden düzenlenmesi, Avrupa usulünde yeni bir ordu teşkili ve Tophane, Tersane ve Mühendishane gibi teknik kurumların düzenlenmesiydi. 1801 yılında Mühendishanede çalışan hocaların ve halifelerinin maaşları artırıldı, mühendishane yeni bir nizama kavuştu. Bu tarihten sonra, Humbaracı ve Lağımıcı ocaklarından 30’ar kişi ve mimar ocağından 30 kişi olmak üzere toplam 90 kişi daha mühendishaneye dahil edildi.²¹⁸ Nizâm-ı Cedîd döneminde özellikle askeri alanda birçok yenilik getirildi. Yeniçeri, cebeci, topçu, arabacı, humbaracı ve lağımıcı gibi eski askeri ocakların ilgası hiç olmazsa bunlara karşı koyacak yeni ordunun hazırlanmasına kadar mümkün olmadığından, bunların ıslahıyla uğraşıldı. Ayrıca 1775’te kurulan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun ıslah edildi.²¹⁹

Bunların yanında askerlerin üniformaları değiştirildi. III. Selim, başlangıçta tepki çekmemek için eski elbiselere benzeyen kıyafetleri kabul etti. Nizâm-ı Cedîd birlikleri kırmızı pantolon ve mavi bere giymeye başladı.²²⁰ Daha sonra II. Mahmud devrinde kurulan *Asakir-i Mansure-yi Muhammediyye* adında yeni ordunun kıyafetleri daha modern bir görünüm kazanmıştır.²²¹

Bu değişimlere karşı, başlangıçta reformlardan ziyade reformcu heyetin ağır bir şekilde eleştirildiği gözlenirken, giderek bir ayırım yapılmamaya, reformlar bir bid’at, bir zulüm ve “gâvurlaşma” şeklinde görülmeye ve takdim edilmeye başlandı. 25 Mayıs 1807 tarihinde birkaç yüz yamak tarafından başlatılan ve halkın seyirci olarak kaldığı, *Kabakçı İsyanı*, 29 Mayıs Cuma günü Nizâm-ı Cedîd’in ilgasına ve III. Selim’in tahttan indirilmesine yol açmıştır. Akabinde, İstanbul’daki Nizâm-ı Cedîd ricâlinin idamıyla sonuçlanmıştır. Uzun yıllar eğitilmiş kışlalarında müdahale için padişahın küçük bir işaret ve emrini bekleyen binlerce Nizâm-ı Cedîd askeri âsilere karşı kullanılmadan ortadan kaldırılmıştır.²²²

1.2.2. İran’da Nizâm-ı Cedîd

Aynı dönemlerde İran’a gelince, modernleşmenin ana tetikçisi Feth Ali Şah’ın kendisi değil, ikinci oğlu Abbas Mirza (1789-1833)²²³ olduğu görülmektedir. Kaçar

hümayunuyla bazı değişikliklerle bir kez daha yayımlanmıştır. Bkz. Kaçar, “Osmanlı Devleti’nde Mühendishânelerin Kuruluşu”, 120-121.

²¹⁸ Kaçar, “Osmanlı Devleti’nde Mühendishânelerin Kuruluşu”, 83, 99.

²¹⁹ Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, 175-178.

²²⁰ Bkz. Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, (Austin: University of Texas Press, 1990), 22-23.

²²¹ Orgeneral Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun kuruluşundan 1908 yılına kadar)*, (Ankara Basımevi, 1983), 99-106.

²²² Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, 175-178.

²²³ Abbas Mirza dönemindeki siyasi ilişkiler hakkında bkz. Huşeng Tala’, *Abbas Mirza, (İntişarat-ı Semergand, Dördüncü Baskı, 1400)*. Fehtali Şah’ın yeteneksiz ve bilgisiz bir idareci olmasına rağmen oğlu Abbas Mirza’nın askeri ve siyasi alandaki kabiliyeti neticesinde Kaçar Hanlığı varlığını devam ettirmiştir. Abbas Mirza, resmi veliaht olduğu için bu tercihte kişisel kabiliyetlerinin yanı sıra annesinin Kaçar

Hanedanı'nın en samimi reformcusu Abbas Mirza, İngiltere'yi Sanayi Devrimi'ne sürükleyen bilgiye erişerek, İran'ın da yeni bir çağın şafağına ulaşmasının başlatıcısı oldu. Modernizasyon programına, Akdeniz'deki sınırları Avrupa'daki değişimin büyüklüğünün farkına varmalarını sağlayan komşu Osmanlı Devleti'nden ödünç aldığı bir terim olan *Nizâm-ı Cedîd* adını verdi.

Veliaht Abbas Mirza'ya, Azerbaycan Valiliği 10 yaşındayken verilmişti, bu da onu Rus yayılmasını engelleyen kişi olarak ön saflara yerleştirmişti. Tebriz hem Osmanlı hem de Rus devletlerine yakın olması sebebiyle, Avrupa fikirlerine ve yeniliklerine yavaş yavaş ulaştı. Bu nedenle Tebriz, farklı ve yenilikçi fikirlere Tahran'dan ve diğer iç bölgelerden çok daha önce ulaştı. Abbas Mirza, pratik nedenlerden ötürü, agresif ve geniş bir Rusya ile karşı karşıya kaldığında, İran toprak bütünlüğünü korumak için “yeni bilim” yöntemini kullanmayı öğrendi.²²⁴

Daha önce bahsedildiği gibi, 1807 yılında imzalanan Finkenstein Anlaşması, İran ile Avrupalı bir güç olan Fransa arasında eşi görülmemiş bir iş birliği kurdu. Finkenstein Anlaşması'nın 6. ve 7. maddeleri askeri konularla ilgiliydi. Antlaşmanın bu maddelerinde, Fransa Abbas Mirza'nın Azerbaycan ordusuna askeri eğitim ve silah sağlamayı kabul etti.²²⁵ Anlaşmanın 6. maddesi; piyade sınıfı, tophane ve istihkâmlarının İran şah hazretlerinin istediği üzere Avrupa tarzında düzenlenmesi, İran şahının ihtiyaç duyduğu çöl topları, tüfek ve süngüleri Fransa ve İtalya'nın kral hazretleri tarafından Avrupa fiyatlarıyla sunulması şeklinde düzenlenmiştir. Anlaşmanın 7. maddesi ise Fransa ve İtalya'nın kral hazretleri tophane mensubu, mühendis ve piyade birliklerinden ihtiyacı ölçüsünde, istediği kadar personeli İran şah hazretlerinin istekleri olan kalelerin güçlendirilmesi, tophanenin düzenlenmesi ve İran piyade sınıfının Avrupa tarzıyla yenileştirilmesi için İran'a gönderilmesi hükümlerini içermektedir.²²⁶ Napolyon, anlaşmanın şartlarını uygulamak için Albay Auguste de Bontemps'i, İran'a gönderdi. Bu misyon, 1807 yılı sonlarında General Claude-Mathieu Comte de Gardane (1766-1818) komutasındaki daha resmi bir görevle devam etmiştir.²²⁷

Türklerinden olması da önemli rol oynamıştır. Ancak saray çevresinde birçok düşmanı ve muhalifi de vardı. Bkz. Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, (Bursa: Ekim Yay., 2010), 28.

²²⁴ Prens Abbas Mirza, daha sonraki gençliğinde Avrupa tarihi hakkında okuyarak tamamladığı bir eğitim olan İran krallık sanatı olan *Adab al-Mulukta* geleneksel bir ilkel eğitim almış bir kültür adamıydı. Çocukken, Firdevsi'nin *Şahnamede* anılan eski İran hükümdarlarının kahramanlık tarihlerini öğrenmişti ve bir yetişkin olarak tüm şairlerden önce Firdevsi'ye olan sevgisini sürdürdü. Ancak İngilizlerle yaptığı anlaşmalara rağmen, yetişkin Abbas Mirza'nın gerçek kahramanı, büyük modernleşme reformlarından dolayı hayranlık duyduğu Napolyon Bonapart'tı. Alman diplomat Moritz von Kotzebue, 1817 Rus Büyükelçiliği'nin bir parçası olarak Tebriz'e gittiğinde, Abbas Mirza'nın odasına girerken, “odanın üst kısmındaki iki nişte, [Rus] İmparator Aleksandre ve çarpıcı bir benzerlik olan Bonaparte” olduğunu yazmıştır. Nile Green, *The Love of Strangers*, (USA: Princeton University Press, 2015), 7-8.

²²⁵ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 19.

²²⁶ Cihangir Kaimmakam, *Tarihi Tehevulat-ı Siyasi-ı İran Ez Agaz-ı Garn 11 ta 1301*, (Tahran: Metbuat, 1. Baskı, 1947), 19; Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 11.

²²⁷ Bouteras'ın İran'da 1807 ve 1808'de General Gardane'nin görevinden önce gelen ve ondan bağımsız olan bir görevi yerine getirdiğini ve orada Pers ordusunun Avrupa tarzı birliklerin örgütlenmesine

İran ve Fransa arasında 1807 Finkenstein protokolünün ardından General Gardane, bir *Askeri Danışma Heyeti* başkanlığında Tahran'a gönderildi. Bu anlaşmayla, orduyu eğitmenin yanı sıra, İran'da silah ve mühimmat fabrikalar kurulacaktı ve Abbas Mirza ayrıca Fransızlarla, İranlı öğrencilerin Fransa'da eğitim görmeleri için kabul edileceği bir anlaşma yapmıştı.²²⁸ Fransız konseyi, Gardane²²⁹ dışında, mühendisler, haritacılar, süvari ve piyade uzmanlarıyla 15 siyasi elçi²³⁰ ve 14 askerden oluşmuştur.²³¹

Abbas Mirza'nın mektubunda adı geçen askerler arasında, Subay Bianchi Dada, Mühendis Subay Armand François Lamy (1781-1839)²³² ve Piyade Subay Jean-Antoine Verdier (1767-1839) vardır. Tebriz'de Verdier, Avrupa tarzı piyade taburlarını eğitmiş ve Lamy ise kışla, cephane, barut ve top inşa etme konusunda eğitimler düzenlemiştir.²³³ Böylece Gardane heyeti, İran birliklerinin ilk sistematik eğitimini sağlamıştır.²³⁴ Avrupalı eğitimciler, Abbas Mirza'nın *Nizâm-ı Cedîd* reform programını başlatmaya yardımcı olmuştur.²³⁵

başladığını hatırlayabiliriz. Bkz. Voyez ses Lettres sur soja voyage, Bibliothèque Britanmque, Années 1810 et 1811; Aktaran, Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, iv-v.

²²⁸ Mohammad Farhad Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", (Ph.D. Dissertation, University of California, 1992), 13-14; David Navvabi, "l'enseignement du francais en Iran", *Lokman III*, (printemps-ete, 1987), II: 24.

²²⁹ Gardane'nin oğlu tarafından yayımlanan bilgiler için bkz. Alfred de Gardane, *La mission du Général Gardane en Perse sous le premier Empire*, (Paris: 1865); trc. Abbas İkbâl, *Mamuriyet-i General Gardane der İran der Dovre-e İmparatoriye Evvel-e Fransa*, ed. H. Şahidi, (Tahran: İntişarat-ı Nigah, 1362/1983); Ayrıca Gardane'nin kardeşi tarafından yazılan kitap hakkında bkz. Ange de Gardane, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808 et retour en France*, (Paris ve Marseilles, 1809); J. C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record II*, (New Haven and London, 1975-1979).

²³⁰Başka bir kaynaktan 14 subay ve rütbeliden oluşan bu heyet 1 yıl 2 ayda Tahran ve İsfahan'da 2 adet top dökme fabrikası kurduğunu belirtmektedir. Bkz. Nasir Farid, *Tahkiki-i der beraye Arteşi Şahensahi İran, Mecele-i Berresihay-i Tarihi*, 2, sy. 2, (1967), 146.

²³¹ Arasteh, 1807'de yetmiş Fransız subayın İran'a geldiğini belirtmiştir. Bkz. Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 86; Gardane misyonunun üyelerinin tam listesi için Bkz. Said Nefisi, *Tarih-i İçtimai*, (Tahran, 1383), I: 131-137. Lincel, Basses-Alpes, Moreau, Rousseau, Lajard, Jouannin, Andréas Nerciat, Bontemps, Joinnard, Tancoigne, Boisson, Escalon, Dupré, Trézel, Salvatori, Damade, Saint-Benoit, Frangopoulo, Camille-Trézel, Bernard, Truilhier, Lamy, Bianchi, J. D. Kieffer, Charles-Nicolas Baron Febvier, Pont- à-Mousson, Reboul, Pépin, Preaux, Verdier, Finot, Marchal, Damron.

²³² Suzanne Champy, *Le maréchal de camp du génie Lamy, (1781-1839)*, (Fransa: Hachette Livre BNF, 2018).

²³³Emir Arund, "Name-i yi Abbas Mirza be Napolyon", (Şehriver 1395), <https://bukharamag.com/1395.04.15264.html> [Erişim tarihi 21.05.2023]. Bu belgenin orijinali için bakınız <http://www.asnad.org/en/document/155/> [Erişim tarihi 25.05.2023], *Archives des Affaires étrangères (Paris)*, "Letter by Fath-Ali Shah to Napoleon 1 of 4", (Rebiyülevvel 1222) [8.6.1807- 6.7.1807]. haz. Cihangir Kaimmakam, *Yaksad va panjah sanad-i tarikhi: az Jalayiriyân ta Pahlavi*, (Tahran: Çaphane-yi Artiş-i Şahansahi-yi İran, 1348/1969), 121-124; Ayrıca yayınlayan: Hanbaba Bayani, "Chand Sanad dar Barah-yi Ravabit-i Siyasi-yi İran va Faransah dar Dawrah-yi Qajariyah" *Barrasi-ha-yi tarikhi* 3, sy. 6 (1347/1969): 129-170.

²³⁴ Çarlz Agost, *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, 88-100. (Bununla ilgili bir makale, Maryam Ekhtiar, "An Encounter with the Russian Czar: The Image of Peter The Great in Early Qjar Historical Writings", *Iranian Studies*, 29, sy. 1-2, (Winter/Spring 1996): 57-70.

²³⁵ Çarlz Agost, *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, "Name-i Pencom ez Ordugâh-ı Şehzade-i Abbas Mirza der Uç Kanber", trc. Mansureh Etehadiye Nezam Mafi, (Tahran: 8 Aout (Ut) Ağustos 1807), 98; Askerlerin biyografisi için ayrıca bkz. Charles Mullié, *Biographie des célébrités militaires des armées de terre et de*

Tebriz’de Verdier’den sonra, Auguste de Bontemps-Lefort²³⁶ İranlıların askeri eğitimini devam etti. 14 ayda Avrupa tarzında üç tabur donatıldı ve eğitildi. Eğitilenlerin toplamda 4.000 veya 6.000 adam olduğu tahmin edilmektedir.²³⁷ Gardane misyonundaki subaylar, Abbas Mirza’nın askerlerini modern anlamda eğiten ilk grup olmuştur. Yabancı uzmanlar, ayrıca askeri taktikler ve tahkimat teorileri üzerine kitaplar tercüme etmiştir. Fransız heyetine eşlik eden teknisyenler Azerbaycan’ın coğrafi haritasını çıkarmış, 2 askeri kale inşa etmeyi ve 1 top dökümhanesi açmayı planlamıştır.²³⁸ Ayrıca İsfahan’da, Fabvier ve Reboul adındaki iki yabancı asker, piyadeleri eğitmiştir. Abbas Mirza’nın düşmanlığına rağmen, Fabvier 20 silah dökmeyi başarmış, ancak Tahran’a büyük güçlüklerle nakledildiklerinde, kullanılmadan kaldırılmıştır.²³⁹

Konumuz açısından önemli bulduğumuz nokta, Osmanlı Devleti’nde bir mühendishane nizamnamesi söz konusuysa, İran’da durumun nasıl ilerlediğidir. İran’a da bu dönemde Fransız kökenli yabancı uzmanların geldiğinden bahsedilmiştir. İlk mühendishanenin temelini kaç tarihinde atıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Lamy Eğitim Kışlasının bu konuya birebir örnek sayıldığı söylenebilir. Bu konuyla ilgili birkaç kaynaktan söz etmek doğru olacaktır.

Öncelikle bu konuda karşımıza çıkan ilk eser Bijan Cezani’nin, *İran Meşrutiyet Devrimi* adlı kitabıdır. Burada, kaynak belirtilmeden Mühendis Subay Lamy’nin ordugahta bir askeri *mühendislik okulu* kurduğu söylenmiştir. Fakat yazar kuruluş tarihini belirtmemiştir.²⁴⁰ Yüzbaşı Lamy, eğitim kışlasına ek olarak cephanelik, barut yapımı, top dökümü için Darülfünun benzeri bir yeri askeri kışla içinde askeri mühendislere eğitim vermek amacıyla açmıştır. Oldukça küçük ve kısa menzilli deve üzerinde taşınan toplar yerine *dağ tophanesi* kurulmuştur. Fransa Büyükelçiliği tarafından organize edilen yabancı uzmanlar, piyade ve topçu manevraları arasında bölünmüştür.²⁴¹ General Gardane’nin yoldaşlarından Mösyö Verdier, Abbas Mirza’nın kuvvetlerinin komutanı

mer: de 1789 à 1850, 1-2, (Paris: Poignavant Yay., 1851); Jean Calmardi, “Gardane Mission”, *Encyclopaedia Iranica* 10, sy. 3, (2012): 292-297.

²³⁶ Bundan sonra Bontemps denecektir.

²³⁷ Fransız heyet tarafından 4000 askerin eğitildiğine dair bkz. Said Nefisi, *Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır*, (Tahran, 1376), I: 155.

²³⁸ Gardane görevinin etkilerine ilişkin bir tartışma için bkz, Nafisi, *Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır*, I: 108-113; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 20.

²³⁹ Ch. de Voogd, “Les Français en Perse (1805-1809),” *Studia Iranica*, 10, sy. 2, (1981), 247-268, 265; M. Farnoud, “Rapports entre l’Iran et l’Europe: Les Conseillers Européens en Iran au XIXe Siècle”, (Ph.D. Dissertation, Université de Picardie (Amiens), 1982), 227 vd; Iradj Amini, *Napoleon et la Perse*, (Paris, 1995), 195; Calmardi, “Gardane Mission”, 292-297.

²⁴⁰ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi-Güçle ve Amaçlar (1906-1911)*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2014), 50.

²⁴¹ Drouville, *Voyage*, I: 242-243. Feth Ali Şah’ın emriyle 20 sahra topu 8 ayda hazırlanırken, Fransız subaylar Lamy ve Bontemps tarafından Abbas Mirza’nın ordusuna 35.000 kişilik bir askeri grup eğitildi. Fransız uzmanlar tarafından İran ordusunun modernizasyonu sırasında fikri ve ahlaki ihtilaflar olmasına rağmen, esas maksat İran ordusunun öğrendiği yeni tekniklerle güçlenip Kafkaslardaki Rus baskısını kırmaktır. Bunun için de eğitilen askerler Abbas Mirza emrine verilerek harekete geçmeleri sağlandı. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, (İstanbul: Selenge Yay., 2012), 266.

olarak seçilmiştir. Ayrıca bir ordu mühendisi Mösyö Lamy'ye prensin 30 adamına²⁴² matematik, geometri ve grafik öğretme görevi verilmiştir.²⁴³ 1812-1813 tarihlerinde Abbas Mirza'nın hizmetinde bulunan Fransız subay Drouville'nin seyahatnamesinde, Abbas Mirza'nın Lamy adındaki bir mühendisten matematik dersleri aldığı ve hızlı ilerlediği yazılmıştır. Drouville ayrıca, Abbas Mirza'nın, Guribert'in askeri eserlerini ve piyade manevralarıyla ilgili düzenlemeleri tercüme ettirdiğini, doğru bir plan çizecek kadar tasarım öğrendiğini ancak bu bilgiyi başkalarına aktaramayacağından subayları arasından seçilen 16 öğrenciyi eğitmesi için Yüzbaşı Lamy'yi görevlendirdiğini yazmaktadır. Fransız subay Drouville seyahatnamesinde Abbas Mirza'nın talimleri sıkı takip ettiğini ve ders alan genç İranlıların onu örnek alarak motive olduklarını yazmıştır. Abbas Mirza, teorinin, pratik olmadan hiçbir işe yaramadığının farkındaydı. Abbas Mirza bu okulda iki yıldan fazla bir süre yabancı uzmanlardan eğitim aldı.²⁴⁴ 1818'de Rusya'nın İran elçisi Maurice de Kotzbue, Abbas Mirza'nın askeri savaş teknikleri ve matematik okuduğunu, biraz da İngilizce konuşabildiğini aktarmıştır.²⁴⁵

Yukarıda bahsedilen bilgilere göre, Fransız Yüzbaşı Lamy'nin 1807-1809²⁴⁶ tarihleri arasında Tebriz'de bulunduğu ve Abbas Mirza'nın 2 yıldan fazla bir süre burada eğitim aldığı bilinmektedir. Buna göre, okul Fransız subayların etkisiyle 1807 ila 1809 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Bu durumda Fransız subayların açtığı okul, Fransızlar ülkeyi terk ettiğinde atıl kalmıştır.

Bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da siyasi aktörler önemli kararlar almaya devam etmiştir. Daha Finkenstein Anlaşması'nın mürekkebi kurumadan Avrupa'daki siyaset değişmiş ve 1807 yılında Napolyon ile Rus Çarı Aleksander arasında Tilsit Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, Fransa ve Rusya'nın birlikte hareket etmesi ve İran'ın çıkarlarından bahsedilmemesi Feth Ali Şah'ın endişelenmesine sebep olmuştur. Bu anlaşmanın sonunda Napolyon, Hindistan'a saldırmaktan vazgeçerek Portekiz ve İspanya'ya yönelmeye karar vermiştir. Anlaşmanın içeriğinde Rus çarı ile Napolyon, İran

²⁴² Abbas Mirza'nın dostluğu ve nezaketini anlatan Bontemps seyahatnamesinde 8 genç soyluya ve Abbas Mirza'ya askeri eğitim ve yeni tekniklerin nasıl kullanıldığını öğrettiğini söylüyor. Ek olarak Abbas Mirza'nın diğerleri arasında en zeki ve yetenekli olduğunu belirtiyor. Bkz. Çarlz Agost *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, 98.

²⁴³Ch. de Voogd, "Les Français en Perse (1805-1809)", 247-268; Navvabi, "l'enseignement du francais en Iran", 24. Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 13-14.

²⁴⁴ Drouville, *Voyage*, I: 242-3.

²⁴⁵ Maurice de Kotzbue, *Mosaferat beh Iran*, 106, aktaran Razvani, "Enkelab-e fekri", 13-18; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 23. *The Times of London*'daki bir makalede, Abbas Mirza'nın İngilizce ve Fransızca'yı çok akıcı bir şekilde konuştuğu yazıldı. Onu şahsen tanıyan diplomat Henry Willock tarafından daha sonra yazılan vefat ilanında, Abbas Mirza'yı "Ülkesinde, Avrupa'daki nesli, askeri hüner ve edebi kazanımlarda halkın taklit etmesini sağlayabilecek bu tür gelişmeleri tanıtmak için çabalayan, İran sarayını ziyaret eden Avrupalıların aktif alışkanlıkları onlara iletmek ve bu amacın ilerlemesi için çalışan üstün zekâlı bir prens" olarak tanımlamıştır. Green, *The Love of Strangers*, 8.

²⁴⁶ İngiltere, İran ile 1809 yılında Geçici Dostluk ve İttifak Anlaşması yaptığı için Gardane Heyeti Fransa'ya dönmek zorunda kalmıştır. Bkz. Hüseyin Mahbubi Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, (Tahran: Daneşgahi Tahran, 2001), I: 122-123.

ve Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılması vardır.²⁴⁷ Fransız heyet 2 yıl 3 ay boyunca İran’da teklifsiz kalmıştır.²⁴⁸

Fransa-İran arasındaki Finkenstein Anlaşması’ndan dolayı alarma geçen İngiltere, 1808’in bahar aylarında John Malcolm’u (1769-1833) ikinci defa İran’a gitmesi için görevlendirmiştir. Ancak hala Fransa’nın iş birliğine güvenen şah, Malcolm’un başkente girmesine izin vermemiştir. Bu nedenle İngiliz hükümetinin verdiği görevi yerine getiremeyerek İran’dan ayrılmak zorunda kalan Malcolm’un yerine, Harford Jones Brydges²⁴⁹ (1764-1847) atanmıştır. Harford Jones, İngiliz hükümeti adına hediyeler ve yardım vaatleriyle 1809’da Tahran’a gelmiştir.²⁵⁰ Harford Jones heyeti İran’dayken, Fransız Gardane misyonunun sınır dışı edilmesini ve İngiltere ile İran arasında bir anlaşma imzalanmasını sağlamıştır. Sonuç olarak İngiltere, Napolyon’un halefi olmuş ve 12 Mart 1809 İran’la “Geçici Dostluk ve İttifak Antlaşması” imzalamayı başarmıştır. Bu anlaşmanın hükümlerine göre, İran, herhangi bir Avrupa ülkesiyle imzalanan başka bir anlaşmayı geçersiz saymıştır. Ayrıca anlaşmayla, herhangi bir Avrupa ülkesinin limanlarından yola çıkan Avrupa hükümetinin birliklerinin, İran üzerinden Hindistan’a veya başka bir ülkeye geçmesine izin verilmeyeceğini kabul etmiştir.²⁵¹

Bu suretle Fransız subayları İran ordusunun eğitim ve öğretiminden el çekmek zorunda kalmış, İran topraklarını terk etmiş ve kendi yerlerini İngiliz subaylarına devretmiştir. Kısa süre sonra İngiliz askeri personeli, İran askerlerini eğitmek için Fransızların yerini almıştır. Ayrıca bu dönemde Avrupa’ya eğitilmek için gönderilecek ilk İranlı öğrencilerin, İngiltere’de eğitim görmeleri için ön hazırlık yapılmıştır.

²⁴⁷ Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasi ve Diplomas-i İran*, (Tahran, 1337), 116; Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır*, I: 145.

²⁴⁸ Bkz: Yahya Zeka-i, *Artes-ı Şahenşahi İran ez Kuruş ta Pehlevi*, (Tahran: Farheng ve Huner, 1974); Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 16.

²⁴⁹ Brydges’in misyonundan önce, İngiltere ve İran arasındaki etkileşim Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla sağlanıyordu. Brydges Hindistan’ın İngiliz Genel Valisi konumundaydı. İngilizlerin şu anda İran’ın diplomatik önemine yönelik tutum değişikliğinin bir açıklaması için, bkz. Denis Wright, *The Persians Amongst the English: During the Qajar Period (1787-1921)*, (Heinemann: Reprint, 1977), 1-44.

²⁵⁰ İran ile Batı arasındaki ilişkiler aslında daha erken tarihlere dayanır. Şah I. Abbas döneminde diplomatik ve ticari ilişkiler gelişmeye başladı. I. Abbas döneminde Batı bilim, siyasal ve toplumsal değişimlerini takip etmekten çok kendi siyasal gücünü askeri ve ekonomik açıdan güçlendirmeye dayalıdır. İran tarihinde ilk kez bu dönemde Batılı askeri eğitim ile savaş araç ve gereçlerinin kullanımını öğrenmek için yabancılardan yararlanılmaya başlanmıştır. Sherley kardeşler bu amaçla orduda görev aldı. Yine I. Abbas döneminde 1599’da Avrupa’ya bir elçilik heyeti gönderildi. Bu heyete, Antony Sherley ve ona eşlik eden on beş hizmetkar, dört büyük Avrupa ülkesine (Fransa, Papalık, Kutsal Roma- Germen ve Britanya) diplomatik ilişki kurmak için gitti. Bu heyet içinde dört kâtip Ali Kuli, İran’ın Don Juan’ı olarak bilinen Oruç Bayat, Bünyad ve Hasan Ali beyler vardır. Bunlardan sadece Oruç Bey, 1604’te Kastilya’da hatıralarını yayınlamıştır. Ancak hatıratın orijinal Farsçası bulunmamıştır. Abdülhadi Hairi, *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endşehgaran-e İran ba do Ruya-ye Temeddun-e Burjuvazi-ye Garb*, (Tahran: Emir Kebir Yay., 1367/1988), 158; Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, (Ankara: Phoenix Yay., 2011), 101.

²⁵¹ Seyyid Taki Naser, *İran der Berhord ba Estimârgiran: ez Ağaz-ı Kacariyye ta Meşrutiiyyet*, (Tahran: Şirket-i Müellef ve Müterceman-ı İran, 1363), 191-192.

1809'da İran, Londra Büyükelçisi olarak Ebulhasan Mirza Han Şirazi²⁵²'yi İngiltere'ye tayin etmiştir.²⁵³ O sırada İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi olarak atanan Sir Gore Ouseley²⁵⁴ (1770-1844), James Justinian Morier (1782-1849) ve Ebulhasan Han, Anglo-İran Dostluk Anlaşması'nın müzakerelerini tamamlamak için İran'a gelmiştir. Bu üçlü Kasım 1811'de Tahran'a ulaşmıştır.²⁵⁵ Bu misyon için 1809-1811 yılları arasında Tahran'da bulunan Harford Jones görevlendirilmiştir.²⁵⁶ Bu dönemde İngiltere'nin etkisi o kadar çoktu ki, 1811 yılında ilk defa iki İranlı öğrenci, Londra'ya gönderildi.

Muhammed Mohid Tabatabai, İran'da *yeni* okulların açılmasını 1811'de ilk öğrenci grubunu İngiltere'ye yollandıktan ve 1813'te Gülistan Anlaşması imzalandıktan sonra olduğunu söylemiştir. Bahsedilen makalede, askeri operasyonları iyi eğitilmiş ve disiplinli birliklerin yönetmesi gerektiği ve itaatkâr komutanlara ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Buna göre, İran'da ilk grup öğrencilerin 1811'de İngiltere'ye gönderilmesinden sonra, Tebriz'de subay ve mühendis yetiştirmek üzere, *yeni* bir mühendishane açıldığı söylenmektedir. Yazar bu mühendishanenin İngiliz okullarınıninki gibi pratik yönünün olduğunu söyleyerek, İran'daki okulları İngiliz okullarına benzetmektedir. Zira bu dönemde etkili hâkim görüş İngilizlerindir. Edinilen bilgilere göre, buradaki öğretmenlerden biri 1815 yılında Joseph D'Arcy ile İngiltere'ye okumak

²⁵² Mirza Ebulhasan bir süre Hindistan'da yaşamıştır. İran'a döndükten sonra İran hükümeti tarafından 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalamak üzere görevlendirildi. Daha sonra elçi olarak Rusya'ya gitti ve 3 yıl sonra İran'a döndü. Daha sonra 1818'de İran elçisi olarak tekrar Londra'ya gönderildi. Bu görevinin yanı sıra İran'ın Osmanlı, Avusturya ve Fransa'daki büyükelçiliği yaptı. 1824 yılında İran'a döndükten sonra İran Dışişleri Bakanlığı'na atandı ve Feth Ali Şah'ın ölümüne kadar bu görevde kaldı. Onun bakanlığı sırasında Türkmençay Antlaşması imzalandı. İran ile Rusya arasında ikinci savaşın başlamasına karşı çıkan birkaç İranlıdan biri olduğu söylenmektedir. Ebulhasan Han, Muhammed Şah döneminde ara vererek yeniden Dışişleri Bakanı oldu. Onun hakkında birbiriyle çelişen birçok hükümler olmuştur. Taze, "Medrese-yi Asafiyiye", [Erişim Tarihi 05.05.2024].

²⁵³ Mirza Ebulhasan Han Şirazi, Feth Ali Şah tarafından İngiliz-İran Dostluk Anlaşması için 1809 yılında İngiltere'ye gitmeye görevlendirilmiştir. İngiltere'de geçirdiği kısa sürede *Hayratname* (Harikalar Kitabı) adında bir günlük tutmuştur. Morier bu günlüğün daha sonra çoğaltılıp saray çevresinde "büyük bir istekle" okunduğunu belirtmiştir. Bkz. Morier, *A Second Journey*, 403-405; Ayrıca bkz. Mucteba Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", *Tarih ve Ferhang* içinde, (Tahran: Harazmi, 1973), 386; Wright, *The Persians Amongst the English*, 52.

²⁵⁴ Görevi sırasında Ouseley, Fath Ali Şah'ın yanı sıra çeşitli prensler ve saray bakanları ile çok sayıda görüşme yapmıştır. 1810-1812'ye kadar İran'da kalan Ouseley'e göre, İranlılar Avrupa teknolojisine olduğu kadar siyasi meselelere de büyük bir merak ve ilgi göstermişlerdir. Bkz. Ouseley, *Travels I-III*: (1819).

²⁵⁵ Henry B. McKenzie Johnston, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan: A Conundrum", *British Institute of Persian Studies*, Vol. 33 (1995), 93-96; Murat Haniççe ve Yücel Bulut, "James Morier'le 1809 Yazında Erzurum'dan Amasya'ya Seyahat" *TDA*, (Kasım-Aralık 2020), 126, sy. 249, 409-448, Mirza Ebulhasan Han daha önce Hindistan'da 3 yıl geçirmiş ve Mirza Ebu-Talip Han İsfahani gibi İngilizlerle temas kurmuştur. Bu nedenle onların adetlerine tamamen yabancı değildir. Mirza Ebulhasan Han, İngiltere'de üst sınıfları tarafından sürekli olarak şenlik ve eğlence ile ağırlanmıştır. Londra toplumu üzerinde büyük bir etki yaratmış ve faaliyetleri o sırada Londra gazetelerinde yayımlanmıştır. Bkz. Denis Wright, *A Persian at the Court of King George 1809-1810: The Journal of Mirza Abul Hassan Khan*, ed. ve trc. Margaret Morris Cloake, (London: Barrie & Jenkins, 1988); Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 69-70.

²⁵⁶ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 14.

için giden Mirza Seyyid Cafer Han *Mühendisbaşı*²⁵⁷, diğer ise Mirza Rıza *Mühendisbaşı*’dır. Tabatabai, bu okulun ne kadar faaliyet gösterdiğini bilmediğini, 1851 yılında Darülfünun açılana kadar da başka yeni tarzda okul açılmadığını belirtmektedir.²⁵⁸ Bu bilgilere göre, -Lamy Eğitim Kışlası sayılmazsa- Darülfünundan önce en az bir mühendishane kurulmuştur.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak bahsedilecek yurt dışına gönderilen öğrencilerden Mirza Seyyid Cafer Han, 1815 yılında 5 kişilik grubun içinde yer alarak İngiltere’ye gitti. Burada matematik, mühendislik ve topçuluk²⁵⁹ eğitimi aldığı ve ülkeye döndükten sonra bir *mühendishane* kurduğu bilinmektedir. Mirza Cafer, İngiltere’ye gitmeden önce Tebriz’de *bilim* okumuştur. Araştırmalara göre, Mirza Cafer’in Londra’dan döndükten sonraki ilk birkaç yıl içinde, mühendishane kurdu ve Tebriz’deki

²⁵⁷ Cafer Han Müşirüddeve (ö. 1862 Meşhet), Kaçar dönemi siyaset adamlarından Mirza Muhammad Taki Vezir’in oğlu ve Mirza Bozhir’in babası Hacı Mirzahasan’ın yeğeni ve ilk validir. Abbas Mirza Avrupa’dan dönen öğrencilerin her birine ünvan vermiştir. Mirza Cafer, *Mühendisbaşı* ünvanı almıştır. Ayrıca Mianj’ın Garmroud’undaki Vernakeş Köyü ona bir ibadet yeri olarak verildi. Mirza Cafer Han, genel mühendisliğin yanı sıra Londra’da kale inşası ve topçu gibi askeri mühendisliği iyi öğrenmişti ve bu nedenle dönüşünde Abbas Mirza tarafından fark edildi. Önce naibi Mirza Bozorg İsa Kaimmakam ve naibi oğlu Mirza Ebulkasım’ın yanında eğitim gördü ve saray hizmetlerinde çalıştı. Muhammed Şah, Tebriz’de birkaç yıl kaldıktan ve birçok hizmette bulunduktan sonra 1836’da (1252) onu İran’ın Osmanlı sarayına elçi olarak atadı ve ilk defa *Müşiriddevle* ünvanını alan kişidir. 1834 yılında İstanbul’da İran Büyükelçiliği 1844 yılına kadar sürdü. 1858 yılında Nâsirüddin Şah onun tavsiyesiyle kabine sisteminin öncüsü Danıştay (Darüş-şura-yı Devlet) kurdu. Bkz. Han Melik Sasanî, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, (Tahran: İntişarat-e Babek, 2. Baskı), 236- 239; Ademiyet, *Fikri Azadi*, 56; Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 41-42. Erzurum Anlaşmasından sonra Mirza Cafer Han, İran ve Osmanlı sınırlarını belirlemekle görevlendirildi. *Sefername-i Hudud* adında bir kitap kaleme alan Mirza Cafer bu kitapta Osmanlılarla olan sınır sorunlarına değinmekte, *Muhammire* olaylarını anlatmakta daha sonra İran-Osmanlı sınırları hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Bkz. Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı: Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, trc. Hakkı Uygur, (İstanbul: Klasik Yay., 2006), 182. Mirza Cafer, en önemlisi *Risalah-i Tahqiqat-i Sarhaddiyyah* (Sınır Soruşturmaları) olan bir dizi kitap yazdı. Bu, İran, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya arasında dört taraflı bir anlaşmanın ardından, İran-Osmanlı sınırına ilişkin altı yıllık anlaşmanın sonucuydu. Diğer kitapları arasında *Tarz-i Hukumat-i İran wa Mukayasah-i an ba Hukumath-i Orupa* (İran’ın Avrupa Hükümetleri ile Karşılaştırıldığında Yönetim Sistemi) bulunmaktadır. Bu, Nâsirüddin Şah için yazdığı ve ona sunduğu bir kitaptı. Muhammed Şah’ın ziyaretçisi Mirza Agası’ye 1838’de *Kitab-ı Hisab* ve *Cuğrafiya-i Cihan*’a sunduğu *Kitabcha-i Sifarat* gibi aritmetik, diplomasi ve coğrafya üzerine kitaplar da yazdı. Bkz. Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 43; Girişine bkz. *Risale-yi Tahkikat-i Sarhaddiyye*, ed. Muhammad Mushiri, (Tahran, 1348/1969). Mirza Cafer’in çalışmalarından bir diğeri de Büyük Peter’in biyografisinin İngilizceden çevirisiydi. Minovi, “Avvalin Karavan-e Maarefat”, *Yaghma*, 352; Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe”, 43; Seyyidali Aldavud, “Cafer Han Müşirüd-Devle”, *Dairetü’l Maarif-i Bozorg-i İslam*, (6 Aban 1398/M. 28 Ekim 2019), <https://www.cgje.org.ir/fa/article/223335/%D8%AC%D8%B9%D9%81%D8%B1-%D8%AE%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B4%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D9%87> [Erişim Tarihi, 3 Haziran 2023]. Ayrıca, Dersaadet’te bulunan [Mirza] Cafer’e yol harçlığı verilmesi hakkında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı, (BOA. A.) MKT. NZD.) 5/81, (1266/1849-1850).

²⁵⁸ Muhammed Mohid Tabatabai, “Tesis-i Debistanha-yi Milli”, *Mecelle-i Talim ve Terbiyet*, 257-261, içinde, İran Milli Arşiv, Belge No: 297/31360, (Ş. 1314/1935), <https://dl.nlai.ir/UI/8cd3db6c-10b4-4eb8-862d-b3e85059103a/LRRView.aspx>

²⁵⁹ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47.

soylu çocuklara mühendishanede dersler verdi.²⁶⁰ 4 yıl yurt dışında eğitim aldığı varsayılırsa 1820'lerin başında mühendishane kurduğu söylenebilir. Anlaşılan Tahran'da Darülfünun kurulana kadar, Tebriz'deki bu mühendishane, modern bilimlerin eğitimini veren kurumdur. Ancak edinilen Farsça kaynakların bu konuyu ihmal etmesinden dolayı, bu okulun resmi anlamda kaç yılında kurulduğu henüz tespit edilememiştir.

Hülasa, bahsedilen kaynaklar incelenip analiz edildiğinde, Fransızların Tebriz'de 1807'den 1809'a kadar eğitim verdiği, Lamy Eğitim Kışlasının yanında, bu tarihten sonra modern kurumların başına İngiliz subaylar geçmiştir. İkinci bir mühendishaneyi, Tebriz'de bilim okuyup 1815'te İngiltere'ye mühendislik eğitimi almak için giden Mirza Cafer Han kurmuştur. Mirza Cafer muhtemelen 1820'lerin başında bir mühendishane çalıştırmaya başlamıştır. Kaynaklar ve verilen karşılaştırılıp analiz edildiğinde, 1851 Darülfünundan önce Tebriz'de farklı tarihlerde iki adet mühendishane açıldığı ilkinin 2 yıl 3 ay içinde kapandığı bilinmektedir.

1810-1812 yılları arasında İran'da kalan Ouseley ve Morier, seyahatnamelerinde, Abbas Mirza'nın reformlarının askeri ilerlemesinin ayrıntılarını anlatmışlardır. İran'ı yalnızca birkaç yıl önce ayrılan Morier, yeni disiplinli ve sistematik olarak örgütlenmiş birliklerin sayısı ve kalitesinden etkilendiğini seyahatnamesinde belirtmiştir. Morier, Tebriz'e yaklaşırken Avrupalılar gibi giyinmiş, çeneleri tıraşlı, İngiliz silahları ve teçhizatı olan, çizmeli ve mahmuzlu, uzun üzengilerle binen ve büyükelçiyi çadırının kapısında inerken selamlayan bir İngiliz subayı tarafından yönetilen bir İran atlı topçu birliğinin ona doğru gelirken gördüğünde çok şaşırdığını anlatmıştır.²⁶¹ Ouseley de resmi askeri resepsiyondan da benzer şekilde etkilenmiştir. Ouseley, Yüzbaşı Lindsay ile karşılaştığında at topçularının yaklaşık 200'ünü gördüğünü söylemiştir. Ouseley, Yüzbaşı Lindsay'ın, Fars askerleri mükemmel bir şekilde disipline ettiğini ve bütün askerlerin aynı nizamda giyindiğini söylemiştir. Askerler mavi ceket, kırmızı başlık giyinmişlerdi. Bu askerler atlarını İngiliz ejderhaları tarzında yönettiğini belirten Ouseley, ciddi anlamda şaşkınlık geçirmiştir.²⁶²

Abbas Mirza, ayrıca telif ve tercümeyle yönelerek Tebriz'de bir modern matbaa kurmuştur. Tebrizli Ağa Zeynelabidin'in Basımhane-ye Tipografi adını verdiği bu matbaa, Abbas Mirza'nın himayesi altında 1817-1818 yılında (h. 1233)²⁶³ kurulmuştur. Bir müddet sonra bu matbaada *Risale-i Cihadiye* adlı bir kitap basılmıştır.²⁶⁴ Bu kitap

²⁶⁰Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 41; Mahdi Bamdad, *Şerh-i Hal-i Rical-e İran der Kurn-e 12, 13 va 14 Hicri*, I: 241-244. Ayrıca Bkz. Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-i Rical-e İran der Kurn-e 12, 13 va 14 Hicri*, (Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 3. Baskı, 1363/1984), II: 166-168.

²⁶¹ Morier, *A Second Journey*, 209.

²⁶² Ouseley, *Travels* III: 394.

²⁶³ Tebriz'de ilk matbaanın kuruluşunu 1812 yılına tarihlendirenler de vardır. Bkz. Fatemeh Seyedebrabimi, "Cultural Incorporation of Iranian Into the Western Capitalist Culture: Westernization of Iranian Education", (Ph.D. Diss., The University of Tennessee, 1992), 129.

²⁶⁴ Seyyid Hasan Takizade, "Çaphane ve Ruzname der İran", Haz. Abdülkerim Cerbezdedar, *Mecelle-i Kaveh V*, Devre-i Cedid, (Tahran: Esatir, 1970); Rıza Kurtuluş, "Matbaa: İran", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara, 2003), 110-111.

İran’da Arap harfleriyle basılmış ilk kitaptır. Bu kitabın yazarı Mirza İsa Han 1812’deki (h. 1227) Rus-İran savaşından hikâyeler anlatmıştır. Mirza İsa Han’ın oğlu Mirza Ebulkasım’ın eseri *Fetihnameden* kısa bir bölüm de burada basılmıştır.²⁶⁵

Diğer taraftan dil engelleri, Avrupa askeri ve teknolojik ilerlemelerinin benimsenmesinin önünde pratik bir engel oluşturmıştı. Abbas Mirza, bu engelin önüne geçebilmek için, Avrupa askeri ve teknik incelemelerinin tercüme edilmesini emretti.²⁶⁶ 19. yüzyıl başlarında Avrupa menşeli edebiyat ve tarih eserlerinin Farsçaya çevrilmesiyle bir çeviri furyası başladı. Mirza Salih’in seyahatnamesi ya bizzat yaptığı ya da başkalarına yaptırdığı bu gibi çevirilerden oluşmaktadır. Mirza Salih bu çeviriler sayesinde o günkü Avrupa tarihini daha iyi kavradı ve öğrendiği her şeyi giderek büyüyen okur kitlesine nüfuz eden bir bakışla hayli detaylı bir şekilde kaydetti. Mirza Salih’in İngiltere seyahatindeki öğrenci arkadaşlarından Mirza Rıza Mühendisbaşı, Abbas Mirza’nın yönlendirmesiyle Voltaire’in *XII. Charles*’ı konu alan tarih romanı ile Edward Gibbon’ın *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihini* Farsçaya kazandırdı.²⁶⁷ Ayrıca genel olarak Avrupa tarihi ve özellikle de ünlü Avrupalı askeri liderlerin yaşamları ve kariyerleriyle ilgilenmiştir. Avrupalı elçiler, sürekli Abbas Mirza’nın *Büyük Peter ve Napolyon* gibi şahsiyetlere olan ilgisini kaydetmiştir.²⁶⁸

1833 yılında Abbas Mirza’nın ölümü -tıpkı 1807’de III. Selim’in tahttan indirilmesiyle Nizâm-ı Cedîd’in düşmesi gibi- Tebriz’deki Nizâm-ı Cedid reformlarını durdurulmuştur. Bu nedenle Abbas Mirza’nın çabalarıyla Tebriz’de kurulan matbaa 1834 yılına kadar faaliyet gösterebilmiştir.²⁶⁹ Buna bağlı olarak Tebriz’de kurulan ikinci mühendishanesinin bu tarihlerde kapatılma ihtimali vardır.

1.2.3. Reformlara Karşı Muhalefet

Osmanlı ve İran devletlerinde gerçekleşen bütün olayları, Avrupa ile irtibatlı olduğu açık olmakla birlikte, bunu sadece batılılaşma, çağdaşlaşma ve modernleşme gibi kavramlarla açıklamak doğru değildir. Bu uygulamaları Avrupa merkezli (eurocentric)

²⁶⁵Kitabhane-i Meclis-i Şura-yi İslami, “Risale-i Cihadiye”, <https://www.cgie.org.ir/fa/news/24352/%D8%B1%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%87-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D8%AF%DB%8C%D9%87>, (01/06/1393), [Erişim Tarihi, 09.06.2023], İsa bin Hassan Mirza Bozork Kaimmakam tarafından yazılan 176 sayfalık *Risale-i Cihadiyye*, 1392 yılında Kum’da Atef Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

²⁶⁶ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 23-24; Abbas Mirza’nın emriyle tercüme edilen askeri risaleler için bkz. Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, I: 242; Morier, *A Second Journey*, 283. Çevrilen kitapların ve kılavuzların tam listesi için bkz. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 224-9.

²⁶⁷ Dabashi, *Iran: Ketlenmiş Halk*, 59.

²⁶⁸ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 24; Mohammad Esma’il Razvani, “Enkelabe fekri-ye Iran dar dovr-e Feth Ali Şah,” *Rahnema-ye Ketab* 7, no. 1 (1343), 17. Ayrıca bkz. Sir Gore Ouseley, *Travels in Various Countries of the East: More Particularly Persia*, (London, 1819) III: 252; Morier, *A Second Journey*, 284, 216.

²⁶⁹ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 212-213; Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 126.

bir anlayışla²⁷⁰ ifade etmenin yeterli olmadığı gittikçe fark edilir bir durum haline gelmiştir. Buna bağlı olarak İran ve Osmanlı devletlerinin sık sık toprak kaybetmesiyle küçülmesi başlangıçta askeri modernleşmeyi zorunlu kılmıştır. Ancak, Osmanlı Devleti Nizâm-ı Cedîd ordusuyla da savaş kaybetmeye devam edince bu reformlara ciddi anlamda bir muhalefet grubu söz konusudur. Her şeyden önce Osmanlı Devleti'ndeki Yeniçeri ordusu yeni ordunun tamamen karşısındaydı. Bu ordu için alınan fazla vergiler yine halkı zor durumda bıraktı ve isyanlara sebep oldu.

Başlangıçta yeni ordu için *Îrâd-ı Cedîd Hazinesi* kurularak gelir kalemleri ihdas edilmeye çalışılmıştı. Reform giderlerinin karşılanması amacıyla özellikle bütün timar gelirlerinin zamanla tamamen hazineye intikalini ve dolayısıyla sistemin tasfiyesini öngören bir uygulama içine girilmiştir. Yıllık geliri 30 keseden yüksek mukataalar satışa çıkarılmayarak yeni hazineye devredilmiştir. Ayrıca İstanbul Emtia Gümrüğü ve devletteki duhan gümrükleri mukataalarının *Îrâd-ı Cedîd Hazinesine* aktarılması kararlaştırılmış; zeâmet ve timarlar sefere iştirak şartı ile verildiğinden son savaflara katılmamış olanların yoklanarak bu gibilerin yıllık 20 keseye kadar olan gelirleri ellerinden alınıp yeni hazineye aktarılmıştır. Yine gelir kalemi olarak alkollü içeceklerden resm-i zecriyye, keçi ve koyundan alınan yapağı ve kıl resmi, pamuk ve pamuk ipliği, mazı ve istifidye vergileri ihdas edilmiştir. Böylece *Îrâd-ı Cedîd Hazinesinin* 1797-1798 (h. 1212) yılı gelirleri 64.500 kese gibi önemli bir meblağa ulaşmıştır. Fakat yeni kurulan ordu mevcudunun zaman içinde yüksek sayılara erişmesinin Anadolu ve Rumeli ahalisinin üstündeki yükü arttırdığı, halkın ağır vergi altında ezildiği ve ordudaki sayısal artışın ağır maliyetinin karşılanması büyük ölçüde timar ve zeametlere el konulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu uygulamalar geniş kitlelerin hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Dolayısıyla idam edilenlerin mallarına el koyup paylaşmak dışında Nizâm-ı Cedîdin ilgasından sonra yapılan ilk işlerden biri *Îrâd-ı Cedîd Hazinesine* aktarılan gelirlerin yağmalanması olmuştur.²⁷¹

Nizâm-ı Cedîd askerlerinin sayısı, her geçen gün artmaya başlayarak *asâkîr-i şâhâne* ismini almıştır. Düzen ve disiplinleri konusunda kimseye zorluk çıkarmayan, İstanbul'da güvenlik sağlayan bu birliklerin sayısı arttıkça ocakların kapatılması endişesini yaşayan yeniçeriler telaşa kapılarak yeni tarzda eğitim alan askerlere düşmanlıklarını arttırmışlardır. Bâbiâli her seferinde yeniçeri ve diğer ocakların Osmanlı Devleti'ne birçok yararı bulunduğunu ve bu ocakların kaldırılmasının söz konusu olmadığını hatırlatsa da yeniçerilerin yeni askerlere besledikleri kin ve düşmanlık azalmamıştı. Yeniçeri askerlerine Nizâm-ı Cedîd askeri olmak istemeleri sorulduğunda, Moskof askeri olmayı, Nizâm-ı Cedîd olmaya tercih ettiklerini söylemiştir.²⁷² Yeniçeri

²⁷⁰ Konuyla ilgili çok sayıda çalışma arasından iki örnek verilebilir. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (London: Oxford University, 1961); Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyuş, (İstanbul: YKY, 2008).

²⁷¹ Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", 175.

²⁷² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* 4,5, (İstanbul: Özdemir Basımevi, 1973), 2066; Ünal, "III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)", 111.

askerleri işlerini kaybetme korkusu nedeniyle Nizâm-ı Cedîd askerlerine muhalefet olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Nizâm-ı Cedîd uygulamalarına karşı gelen Yeniçeri ordusu, özellikle 1805'ten itibaren ciddi anlamda muhalif olmaya başladı. Hatta Nizâm-ı Cedîdin Rumeli'de de uygulanmak istenmesi silahlı çatışmalara neden oldu. Nizâm-ı Cedîd taraftarlarının dış siyasette gösterdikleri başarısızlıklar da yeni uygulamalara tepkilere yol açtı. Arabistan'da Vehhabilik, Mora'da Rum, Balkanlar'da Sırp isyanları, Vidin'de Paspanoğlu, Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu, Edirne'de Dağdevirenioğlu olayları karşısında devlet zor durumda kalmıştı. Rumeli'deki dağlı isyanlarına sebep olarak Nizâm-ı Cedîd birliklerini gösterenler bile vardı.²⁷³

Nizâm-ı Cedîde bir grup ulemâ da muhalif olmuştur. İlmiye mensuplarından bazıları III. Selim'in ek gelir sağlamak üzere herkesin elinde bulunan altın ve gümüşü Darphane'ye teslim etmesi yönündeki emrini dinlememişlerdir. Bu nedenle III. Selim, kadim geleneğe bağlı ulemâdan bir grupla restleşmiştir. Bu da saray ve ilmiye arasındaki ilişkinin gerilimini gözler önüne sermektedir.²⁷⁴

Yeni ordu, 1806'da II. Edirne Vakası nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Dahası, Vahhabi isyanları nedeniyle hac yollarının kapanması ve Şubat 1807'de İngiliz filosunun İstanbul önlerine kadar gelmesi gibi gelişmeler beraberinde III. Selim'in otoritesine büyük bir darbe vurdu. III. Selim'in meşruiyet kaybında özellikle sonlara doğru yapılan yanlış diplomatik tercihleri etkili olmuştur. Bu yanlış siyasetin ilki, Rus savaşı ile İngiliz donanmasının İstanbul önlerine kadar gelmesiydi. İkincisi, astırılamayan Dağlı ve Vahhabi olayları etkili oldu. Üçüncüsü ise *Atabegân-ı Saltanat*'in aşırılıklarıdır. Atabegân-ı Saltanat üyelerinin başta devrin Vakanüvisi Mütercim Asım Efendi olmak üzere, sarayın içerisinde olan gelenekçiler tarafından Ortodoks-İslâm anlayışa göre Heterodoks olarak kabul edilen Kaderiyye, Cebriyye, Celvetî, Hulûlî, İndiyye ve Dehriyye mensûbu *zındıklar* olmakla itham edildiklerine, hatta Osmanlı Devleti'nin İslâmî öğelerini tamamen ortadan kaldırarak yönetim şeklini “cumhûr”a çevirmek istediklerine dair iddialar vardır. Nihayetinde III. Selim *Nizâm-ı Cedîdi* ilga etmek zorunda kaldı, sonrasında *Kabakçı* isyanıyla III. Selim devri sona erdi.²⁷⁵

Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah, Abbas Mirza'nın askeri liderliğine değer verirken, aslında İran ordusunun ciddi geri kalmışlığını kabul etmemişti. Bu nedenle mevcut askeri örgütlenme biçimine güvenmeye devam etmekten memnundu. Ancak, yine de Feth Ali Şah Abbas Mirza'nın reform yapmasına izin verdi. Abbas Mirza ve Mirza Bozorg tarafından başlatılan askeri reformlara, muhalefet, prensler ve saray mensupları, ulemâ ve

²⁷³ Ünal, “III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)”, 113.

²⁷⁴ Süheyla Yenidünya, “Atabegân-ı Saltanat: Avrupa'ya Özenen Müceddidler Mi? Heterodoks Zındıklar Mı?”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 16, sy. 25, (2018): 63-86.

²⁷⁵ Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: 2001), 8-9; Şakul, “Nizâm-ı Cedîd Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme”, 117-150.

yerel aşiret liderlerinden birçok farklı grup katıldı. Bu sırada Kaçar prensleri arasındaki taht kavgaları sarayda bir gerginlik yarattı. Abbas Mirza, taht adaylarının en güçlüsü olduğundan, Muhammed Ali Mirza ile arasında ciddi bir rekabet vardı.²⁷⁶ Abbas Mirza özellikle veliahtlığının gasp edildiğini düşünen kardeşi Muhammed Ali Mirza tarafından eleştiriliyordu.²⁷⁷

Özellikle bu dönemde prenslerin rekabeti yüksek gerilim seviyelerine ulaştı. Çatışmalar o kadar açık bir şekildeydi ki, İran'a giden birçok Avrupalı gezgin, Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra Kaçar Hanedanı'nda taht kavgası olacağını öngörüyordu.²⁷⁸ Ayrıca, Abbas Mirza'nın veziri Mirza Bozorg ile Feth Ali Şah'ın başbakanı Mirza Şafi arasındaki rekabet, sarayın askeri reformlara muhalefetine sebep oldu. Morier'e göre, "Abbas Mirza'nın reformları" bazı prensler tarafından küçümsendi ve birçok soylu tarafından alaya alındı.²⁷⁹

Abbas Mirza ve veziri Mirza Bozorg Kaimakam, reformist planlarında bir dizi pratik engelle karşılaşmıştı. Bunların en önemlisi, daimî fon kıtlığıydı. Feth Ali Şah, Abbas Mirza'ya bazı kaynaklar sağlamış ve diplomatik anlaşmalarının bir parçası olarak İngilizlerden bir miktar fon almıştı.²⁸⁰ Ancak, yüksek oranda vergilendirme ve uzayan Rus-İran savaşlarının masrafları, Abbas Mirza'nın hazinesini ve eyaletin kendi mali kaynaklarını kurutmuştur. Bu sorun, İran'ın Rusya'ya yenilmesi ve ödemek zorunda kaldığı savaş tazminatlarıyla daha da artmıştı. Bu nedenle Abbas Mirza, Nizâm-ı Cedîdi nasıl finanse edeceği konusunda endişelenmişti. Abbas Mirza ve Mirza Bozorg, III. Selim'in yaptığı gibi, gelirleri artırmak ve düzenlemek için vergilendirme sistemini iyileştirmeye çalışmıştı.²⁸¹ Bu amaçla, ödenmesi gereken yerel gelirleri doğru bir şekilde değerlendirmek için ayrıntılı bir mali kayıt oluşturmuştur.²⁸² Ancak vergi miktarı arttığı için, bu durum köylülerin ve valilerin isyanlarına sebep oldu.²⁸³

Eyalet valisi olarak atanan bazı Kaçar prensleri, Avrupalıları birliklerinin küçük bir bölümünü eğitmek için istihdam etseler de birliklere düzenli ödemeler yapılması

²⁷⁶ Jaubert, *Voyage*, 174; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 26.

²⁷⁷ Aslında Abbas Mirza'dan daha büyük olsa da Muhammed Ali Mirza'nın annesi, Abbas Mirza'nın annesinin aksine, Davalu Kaçar grubundan değildi. Bu da Abbas Mirza'nın veliaht prens olarak seçilmesine katkıda bulundu. Buna ek olarak, Feth Ali Şah şüphesiz, Ağa Muhammed Han'ın, Muhammed Ali Mirza karşısında Abbas Mirza'yı daha güçlü göstermesi Abbas Mirza'nın veliaht seçilmesinde büyük etkindir. Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 27.

²⁷⁸ Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, I: 204; Ouseley, *Travels*, m: 56.

²⁷⁹ Morier, *A Second Journey*, 211. İran diplomatik misyonunun 1829'da Rusya'da karşılaştığı bir Rus asilzadesi de benzer korkuları dile getirdi. Bkz. Afşar, *Sefername*, 237-238.

²⁸⁰ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 24-25.

²⁸¹ Sir Harford Jones Brydges, *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-1811*, 282, 403.

²⁸² Abbas Mirza'nın vergi reformları için bkz. Vanessa Martin, "An Evaluation of Reform and Development of the State in the Early Qajar Period", *Die Welt ries Isfam*, sy. 36, 1, (March 1996), 1-24.

²⁸³ Morier, *A Second Journey*, 240.

gerekeceği için daimî bir ordunun oluşturulmasına karşı çıktılar.²⁸⁴ Aşiret liderlerin pozisyonları da “devletin” düzenli bir ordu kurma girişimi nedeniyle tehdit altındaydı. Böylelikle yerel aşiretler geleneksel birlik sağlayıcıları olarak güçlerini kaybedeceklerdi. Buna ek olarak, itaatin hiyerarşik bir yapı ile tanımlandığı düzenli bir ordu, birliklerin aşiret liderlerine olan geleneksel temel bağlılığına meydan okudu. Nitekim Morier, asker bağlılığındaki çatışmayı İran’daki askeri reformun önündeki birincil engel olarak değerlendirdi.²⁸⁵

Reformların mevcut çıkarlara ve ayrıcalıklara yönelik açık tehdidine ek olarak, Abbas Mirza’nın başlattığı ıslahatlar, İran’ın kültürel duyarlılıklarına yönelik örtük bir tehdit oluşturuyordu. Bu, kullanılan argümanlar ve reformlara karşı çıkmak için uygulanan dilin türü ile kanıtlandı. Azerbaycan’daki reform çabalarına yönelik eleştirilerin çoğu, dini ve kültürel sembolizmi kullandı. Muhlifler, reformları paylaşılan sosyal ve dini tutumlarla çelişkili olarak temsil ederek, reformları gayri meşrulaştırmaya çalıştı. Örneğin, Abbas Mirza’nın kardeşi Muhammed Ali Mirza, reformlar nedeniyle Abbas Mirza’yı -tıpkı *Atabegân-ı Saltanata* zındık denildiği gibi- *dinsizlikle suçlayarak* itibarını sarsmaya çalıştı.²⁸⁶

Abbas Mirza, yeni tanıtılan Avrupa tarzı bayrakları tüm ordunun önünde önemli bir dini otorite tarafından kutsayarak, askeri reformların İslami ilkeleri ihlal ettiği iddialarını engellemiştir.²⁸⁷ Abbas Mirza’nın saray tarihçisi, veliaht prensin reformunu yenilik olarak değil, geleneksel sistemleri yeniden kurma girişimi olarak kaydetmiştir.

Bir başka sorun, Avrupa üniformaları ve askerlerin zorunlu sakal tıraşıydı.²⁸⁸ Geleneksel olarak, sakallar dini inancın bir göstergesi olarak algılanırdı.²⁸⁹ Bu nedenle Abbas Mirza’nın adamlarında bile sakal tıraşı konusunda çekinceler vardı. Ancak, Abbas Mirza’nın önünde silahlar ateşlenirken, şans eseri uzun sakallı bir topçunun elinde bir barutun patlaması üzerine bir anda askerin sakallarının çenesinden uçup gitmesi ilginç bir vakıadır.²⁹⁰

²⁸⁴Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, II: 25; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 27-28. Mohammad Ali Mirza, Kirmanşah’ta düzenli bir piyade birliği oluşturmak için Avrupalı subayları istihdam etti ve Hosayn Ali Mirza Farmanfarma’nın 1832’de hizmetinde Avrupalı subayları vardı. Bkz. Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817, 1818, 1819 ve 1820*, (London, 1821), II: 582, 588; George Curzon, *Persia and the Persian Question*, (London: 1892), I: 172.

²⁸⁵ Morier, *A Second Journey*, 213.

²⁸⁶ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 28.

²⁸⁷ Drouville, *Voyage*, II:133; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 29.

²⁸⁸ Donbali, *Dynasty of the Qajars*, 306-307; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 29.

²⁸⁹ Ouseley, *Travels*, III: 394.

²⁹⁰ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 30; Yasak olmasa da bir dizi Şii dini ferman tarafından tıraş olmak teşvik edilmedi. Örneği bir hadise dayandırılarak, sakal bırakma İran ulema kuşakları tarafından övülmüştür.

²⁹⁰ Morier, *A Second Journey*, 211-212.

İran ordusunda o zamana kadar tek tip üniforma yoktu. Bunun için piyade, süvari ve tophane destek gruplarına Fransız üniforması benzeri üniforma hazırlandı. Ayrıca yeni birlikler Avrupa tarzı üniformaları benimsemelerine rağmen, geleneksel siyah deri şapkalarından vazgeçmeyi reddettiler.²⁹¹ Ordu teşkilatının hiyerarşik yapısını Napolyon ordusundaki sistemi gibi düzenlemişlerdi. Buna göre *kırmızı ceketli, mavi pantolonlu ve uzun çizmeli* Batı tarzı üniformalar giyilmiş ve sabit süngü tüfekte donatılmış *serbaz*²⁹² adlı yeni ordu askeri, Kaçar topraklarında bir yenilikti. Osmanlı Devleti'nde ise benzer şekilde Nizâm-ı Cedîd askerlerine *asâkîr-i şâhâne* denmişti. Muhafazakâr ulemâ başlangıçta yeni üniformanın kafirlerin görüntüsünde ve İslami kıyafet ihlali olarak yapıldığı gerekçesiyle onaylamadı. Mirza Bozorg'un kaydettiğine göre, askerler, Abbas Mirza'nın Hristiyan olduğunu ve askerleri de Hristiyan yapmak istediğini ve bu nedenle de Hristiyan adetlerine para kazandığını söylemiştir.²⁹³ Yeni orduya muhalefet edenler, Abbas Mirza'nın Avrupalılaşarak *farangi* haline geldiğini ve zaten Avrupa çizmelerini giydiğini söyleyerek devlete olan bağlılığını sorgulamıştır.²⁹⁴ Ayrıca, geleneksel İran ordusu tarafından, Abbas Mirza'ya, Avrupalı subaylara İran askerleri üzerinde yetki verdiği için bir kızgınlık vardı.²⁹⁵ Ancak sonradan devlet yetkilileri tarafından bunu Müslüman topraklarını savunmak için gerekli olduğu yönünde kabul etmeye ikna edildiler.²⁹⁶

Abbas Mirza'nın ordu modernizasyonu programının genişlememesinin başarısızlığı, sadece kendisinden sonra Kaçar liderlerini yeniden şekillendiren kuvvetli eksikliğinden değil, aynı zamanda merkezin hiçbir zaman bastırarak kadar güçlü hissetmediği yerleşik menfaatlere muhalefetinden kaynaklanıyordu. Birçok aşiret ve hatta Kaçar lideri, rollerini ve özerkliklerini sınırlayabilecek bir merkezi orduya karşı çıktı; bazı ulemâ, Batılı eğitmenleri, talimi ve özellikle modern orduların üniformalarını, daha büyük Batı akınlarına yol açabilecek kafir tecavüzcüler olarak gördü. Eski askeri sistemin

²⁹¹ Bu dönemde Avrupa tarzı şapkalar muhalefet, kafirlerin kıyafetlerini giymeyi yasaklayan bir hadise dayanıyordu. Bkz. Houchang Chehabi, "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah", *Iranian Studies*, 3-4, sy. 26, (Summer/Fall 1993), 210.

²⁹² Serbaz (serden geçti) kavramı Lamy Eğitim Kışlasından kalmıştır. Çünkü o dönemde normal askerlere Ruslardan taklit edilerek *saldat* denilmekteydi. Bunların birinci grupları Azerbaycan'da meşgul olduklarından *yeni düzenle* eski düzenin ayrılması için Mirza İsa Kaymakam'ın önerdiği gibi *serbahten* kelimesinden gelen, yeni düzende yeni bir kavram olan *serbaz* kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Said Nefisi, *Tarih-i İctimai-i Siyasi-i İran der Devre Muasır ez agaz Saltanat-ı Kaçarha ta Payan Cenı Nehustin ba Rusiye I*, (Tahran: Bunyad, Basım 6, 1987), 108; Çarlz Agost, *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, 85-86; Abbas Amanat, *Modern İran Tarihi*, trc. Saner Sarı, ed. U. Töre Sivrioğlu, (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2022), 223; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 12.

²⁹³ Ebulkasım Kaimmakam, *Munşa'at*, ed. Cihangir Kaimmakam (Tahran, 1337), aktaran Algar, *Religion and State in Iran*, 78; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 30.

²⁹⁴ Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, I: 241.

²⁹⁵ Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*, II: 131; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 30-31.

²⁹⁶ 1838 yılında Muhammed Şah'ın bir fermanında, İran kumaşından yapılmış yeni askeri üniformayı sadece eski askeri üniformaya kıyasla dayanıklı, basit ve pratik olduğu için değil, aynı zamanda Persepolis'in antik sarayının oymalarında görünen askerler gibi, şah da dahil olmak üzere ulusun savunucusunun nüfusun geri kalanından ayırdığı için en onurlu kıyafet olarak övgüde bulunuldu. Abbas *Modern İran Tarihi*, 223.

yoşlaşmasından kar elde eden subaylar ve diğlerleri reforma karşı çıktılar. Bu engeller Kaçar döneminde başlamıştı. Muhtemelen Rıza Şah dönemine kadar (1925-1941) ulemâ muhalefetini susturmak ve güçlü bir merkezi bürokrasi kurmak, aşiretleri merkeze getirmeyi gerektirecekti.²⁹⁷

Sonuç olarak Kaçar şahları, kendilerini dış ve iç isyanlardan koruyabilmek için modern bir askeri gücün yaratılmasına çok az ilgi göstermiştir. Buna karşın pek çok Asyalı yönetici, ülkelerinin bağımsızlığını korumak için ordunun kendi kendini güçlendirme ihtiyacını erken görmüştür. Mesela Mısır'daki Mehmed Ali Paşa ve Osmanlı Devleti'ndeki III. Selim ve II. Mahmud gibi yöneticiler, modernizasyon programlarına öncü olmuştur.²⁹⁸ Abbas Mirza'nın Avrupa tıbbı, mühendisliği ve üniformaları gibi çoğunlukla askeri modernizasyon ve yardımcı uzmanlıklar içeren reform önlemlerini çağdaşları Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve Osmanlı Sultanı II. Mahmud'un politikalarına benzer olarak devleti güçlendirmeyi amaçlamıştır. Abbas Mirza modeli askeri düzenleme daha sonra Azerbaycan yönetiminde eğitilen Kaçar devlet adamları tarafından, özellikle 15 yıl sonra sadrazam olan Emir Kebir Farahani tarafından benimsenecekti.²⁹⁹

Osmanlı ve İran devletlerinde ordunun modernleşmesi hakkında kullanılan ortak kavramlar vardır. Bunlardan biri *yiğitlik çağı*nın geçtiği vurgusudur. İran'daki tarihi bir kaynakta geçen tabirle ilgili Osmanlı Devleti'nde de bir raporda neredeyse aynı kavram görülmüştür. Humbaracı Ahmet Paşa, Topal Osman Paşa'ya verdiği bir raporda, "bu çağda cesaret ve kahramanlığın yetmediğini" vurgulayarak aslında çağın ortak bilincinin yiğitlik çağı olmadığını vurgulamaktadır.³⁰⁰ Elbette amaçları aynı olan iki devletin, ortak kavramları kullanması şaşırtıcı değildir. Ayrıca Ahmet Paşa'nın raporunda, yakın gelecekte eğer Osmanlı Devleti, Rusya'daki gibi çağdaş teknolojiyi alamazsa zor durumda kalacağı yazmaktadır. Raporda bu nedenle Rusya'nın yayılmacı bir politika ile çok genişleyeceği belirtilmiştir. Ona göre, yakın gelecekte önlem alınmazsa Rusya, Avrupa ve Asya'da daha çok genişleyecekti.³⁰¹

Osmanlı ve İran devletleri, Ruslara karşı savaşlarda aldıkları başarısızlık nedeniyle orduda yenilik yapmaya itilmiştir. Rusya, Napolyon ile anlaşma yaptığı için, Fransa, İran'dan ve Osmanlı'dan Nizâm-ı Cedîd askerlerini geri çekme kararı almıştır. Çünkü bu topraklardaki uzman yabancı askerler Rusya'ya kesinlikle bir tehdit unsuru olarak görülmekteydi. Avrupalı güçler arasındaki değişen ittifaklar, İran'ın uluslararası düzeyde saldırgan Avrupalı güçlerle karşı karşıya kalması durumunda, yalnızca kendine güvenme gerekliliğini ve askeri güçsüzlük tehlikesini doğrulamaya hizmet etti. Abbas

²⁹⁷ Nikkie R. Kiddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, (USA: Yale University Press, 2003), 40-41.

²⁹⁸ Kiddie, *Modern Iran*, 27.

²⁹⁹ Amanat, *Modern İran Tarihi*, 242.

³⁰⁰ Tabatabai, "Tesis-i Debistanha-yi Milli", 257-261. içinde, İran Milli Arşiv, Belge No: 297/31360, (ş. 1314/1935); Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, 112-113.

³⁰¹ Necdet Hayta ve Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri, (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2008), 29.

Mirza, iki Rus-Pers savaşları süresince Avrupa yapımı silahları ithal etmek zorunda kalırken, silah üretiminde kendi kendine yetmeyi hedeflemişti. Bu dönemde, Avrupalı subayların rehberliğinde, barut ve silah üretimi için, Avrupa teknikleri kullanılarak çeşitli mühendishaneler kurulmuştu.³⁰²

Osmanlı ve İran devletleri özellikle Rusya yayılmasından rahatsız olunduğu için modern ve Avrupa teçhizatlarını ülkelerine getirmeye gayret etmiştir. Gelen uzmanların çoğu askeri mektepler kurarak, modern bir ordu teşkilinde yardımcı olmuştur. Özellikle mühendishane kurulduğu dönemde, en çok da yabancı uzmanlardan yardım alınmıştır. Bunların yanında ulemânın muhafazakâr direnciyle karşı karşıya gelen yabancı uzmanlar, bazen görevlerini yarım bırakıp işlerine devam edememiştir. Nizâm-ı Cedîdin kurulmasındaki asıl amaç, Avrupa devletleriyle yapılan savaşlarda yenilgidir.

Nizâm-ı Cedîd, modernleşmenin başlangıç aşamasını teşkil etmesinin yanı sıra, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, İran'da Osmanlı Devleti ile ittifak arayışları çerçevesinde siyasal ve kültürel ilişkilerde bir etkileşim meydana getirmiştir. Mirza Ebu'l-Kasım Kaïmmakam'ın yazdığı bir mektup o dönem Osmanlı Devleti ile ilişkiler konusunda İran'daki hâkim görüşü yansıtır niteliktedir. Buna göre, Kaïmmakam kaybettikleri Kafkas şehirlerini Rusya ile savaşarak geri almayı düşünmüş ve Müslüman Kafkas halkını kafir zulmünden kurtarmak istemiştir. Bunun yanında Osmanlı halkı için de Ruslara karşı Osmanlılarla müttefik olma gerekliliğini vurgulamıştır. Kaïmmakam, söz konusu mektupta Rusya ile savaşmanın İran için yıkım anlamına geldiğini belirtmektedir. Devamında sebebinin Osmanlıların yavaş ve duraksamalar yaşayarak Nizâm-ı Cedîdi koruduklarını ve gittikçe sağlamlaştırdıklarını söylerken, İran'ın aceleyle ve biçare bir vaziyette, çeşitli meseleler ve yöntemlerle bunun tersi bir yöne gittiğine işaret etmiştir.³⁰³ Osmanlı Devleti'nde uygulanan Nizâm-ı Cedîd reformları da İran'da, Rusya'ya karşı güçlenme ve yeniden yapılanma süreçlerinde model teşkil edecek bir aşama olarak değerlendirilmiştir.

Abbas Mirza, III. Selim'in Osmanlı Devleti'nde yaptığı gibi, askeri yenilikler yaparak, modern bir ordu kurmuştur. Bunun için Avrupai tarzda bir ordu teşkiliyle ülkenin devlet büyüklerine, hakanlara, beylere ve valilere bağlılığını azaltmak istemiş ve zamanla da bu bağımlılığı tamamen ortadan kaldırmayı planlamıştır.³⁰⁴ Bu düşünce, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'da Abbas Mirza tarafından uygulanmaya çalışılan reformlarda, *Osmanlı Nizâm-ı Cedîdini* örnek alınmış olabileceği ihtimalini

³⁰² Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 24; Gardane misyonunun gelişinden önce bile Abbas Mirza, Napolyon'a 12.000 tüfek ve 10 top gönderilmesini talep eden bir mektup yazmıştı. Daha sonra, kendisine çeşitli silahların örneklerini gönderdiği anlaşılan Avusturya Dışişleri Bakanı Metternich'e benzer bir mektup yazdı. Bu mektupların metinleri için bkz. Nafisi, *Tarih-i İçtimai*, I: 199 ve 263.

³⁰³ Hân Melik Sasani, *Siyasetgeran-i Dovre-yi Kacar*, (Tahran, Tarihsiz), II: 30-32; Kılıç, "İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)", 19.

³⁰⁴ Stephanie Cronin, *Ceng ve Sulh der İran Dorey-i Kaçar ve Peyamedhay-e an der Güzeşte ve Eknun*, ed. Roksana Farmanfarmaian, trc. Hasan Afşar, çap-ı evvel, (Tahran: Neşr-ı Ketap, 2010), 94; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 8-9.

güçlendirmektedir.³⁰⁵ Abbas Mirza döneminde İran ordusunda eğitim vermeleri için Avrupalı uzmanların getirtilmesindeki amaç, Osmanlı Devleti'ndeki Nizâm-ı Cedîd tarzında bir ordu kurmaktır.³⁰⁶ Nitekim Abbas Mirza, uyguladığı reformları da *Nizâm-ı Cedîd* olarak adlandırmıştır. Ancak buradaki Nizâm-ı Cedîd, salt askeri alanda birtakım yenilikleri ifade etmek için kullanılmış, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi askeri ve toplumsal alanı kapsayan geniş çaplı reformları ifade etmemiştir.

Abbas Mirza, III. Selim'in tüm imparatorlukta uygulamaya çalıştığı ıslahatları, özellikle Tebriz'de faaliyete koymuştur. Tebriz, Abbas Mirza'nın yönettiği eyalet olduğu için merkezi üs seçilmişti. Abbas Mirza, Ruslara karşı koyabilmek adına, Azerbaycan ordusunu Batılı usullere göre eğitmek istemiş, bu hususta Osmanlı'dan büyük ölçüde faydalanmıştır. Bunların yanı sıra, Tebriz'de barut imalathanesi, top tezgâhları, askeri teçhizat atölyesi yaptırmış; topu ve piyade askerlerini Avrupalı tarzda düzenlemiştir.³⁰⁷ Ayrıca, Abbas Mirza'nın emriyle Tebriz'de 1817 yılında matbaa çalışmaları başlamıştır. Ancak bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde ilk matbaa 1727 yılı temmuz ayının başlarında İbrâhim Müteferrika tarafından kurulmuştur. Buna göre, İran'da devlet tarafından *çapahanenin* kurulması Osmanlı Devleti'nden 90 yıl sonra başlamıştır. Bu da İran'da telif ve tercüme eserlerin basılmasına engel teşkil etmiştir.

Osmanlı ve İran devletlerinin askeri durumu ile ilgili benzer sorunları vardır. İki ülkenin de subaylarının Avrupalı yöntemlere dair bilgisi yoktu ve asker istihdamında eşitlik kurallarına uyulmuyordu. Her iki ülke de Mısır gibi, yabancı subayların istihdamı ve kamu hizmeti düzeni yapılanmasından oluşan, nerdeyse benzer çözüm yollarını önde tutmuşlardı.³⁰⁸ Özellikle Osmanlı Devleti'nde Batılı her uygulamada *dinden çıkma*, *Frenk mukallitliği*, *Batılılaşma ihaneti*, olarak algılanırken, Kaçar İran'ında *frengî* (Frenkleşme), *fokolî*³⁰⁹, *garbzedegî* (Batı hastalığı), olarak karşılık bulmuştur.³¹⁰ Her halükârda iki taraftan da bir dışlama ve kendinden olmama hali söz konusudur.

Son olarak birinci bölümde, “Gelenekselden Moderne: Benzerlikler ve Farklılıklar” adlı başlıkla anlatılmak istenilen, Osmanlı ve İran devletlerinde 1848 yılından önce geleneksel okullardan sıbyan mektepleri ve medreselerin nasıl ve ne derece eğitim verdiğidir. İslam toplumlarında dini misyon edinilen bu okulların eğitim ve öğretimde durumu ele alınmıştır. Sonraki alt başlıkta, Osmanlı Devleti'nde düzenlenen

³⁰⁵ Abduhhadî Hayri, “İnkılâb-i Meşrûtiyet-i Îrân, Bergî ez-Târîh-i İnkılâbhâ-yi Âzâdîhâhî-yi Cihân,” *Beresihâ-yi Târîhî* 11, sy. 3, (1355/1939): 3.

³⁰⁶ Orhan Koloğlu, “Îrân'ın Çağdaşlaşmasında Türk Etkisi”, (Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etki ve Katkıları Konulu Kongre'ye sunulan yayınlanmamış bildiri, 21-26 Kasım 2005, 3.), haz. Şebnem Ercebeci, (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurum Baskı, 2009), II: 801; Anousheh Karvar'dan alıntı: “La Réforme de l'Etat et la Formation de l'armée Moderne. La Force et le Droit en Perse, au Miroir du Japon et de la Roumélie”, (1903).

³⁰⁷ DİA, “Abbas Mirza”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul, 1988), 27-28.

³⁰⁸ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 9.

³⁰⁹ Avrupaî giyinen İranlı veya aşağılayıcı anlamda kullanılmıştır.

³¹⁰ Mehrzad Boroujerdi, *İran Entellektüelleri ve Batı*, trc. Fethi Gedikli, (İstanbul: Yöneliş Yay., 2001), 90, 91, 102.

yeni askeri ordu “Nizâm-ı Cedîd” anlatılmıştır. İran, Osmanlı Devleti’nin bu uygulamasını örnek alarak uygulamaya çalışmıştır. Bu bölümde Osmanlı’nın ve İran’ın 1848 yılından önce, özellikle askeri alandaki durumunu karşılaştırdık. Bu bölümün ana sorusu modernizasyon girişimlerinin, Osmanlı ve İran devletlerinde neden askeri alanda başlamış olmasıdır. Sınırları uzun zamandan beri ortak olan bu iki komşu devletin amaçları Avrupalılaşmak değil, dönemin şartlarına ayak uydurarak diğer devletlere karşı ayakta kalabilmektir. Burada özellikle yayılcı politikaya sahip Rusya her iki devlet için önemli bir itici güçtü. Osmanlı ve İran devletlerinde farklı tarihlerde yapılan değişim ve dönüşüm hareketleri bazı kesimleri rahatsız etse de 19. yüzyılın temel prensiplerini belirleyecek siyasi düzlemde ayakta kalabilecek metotlar ortaya çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ETKİLEŞİMİ SAĞLAYAN UNSURLAR: HÜKÜMDARLAR, SADRAZAMALAR, SEFİRLER, ÖĞRENCİLER

Osmanlı ve İran devletlerinde eğitimin gelişimindeki en önemli unsur birbirleriyle etkileşimiydi. İran, Osmanlı Devleti’ni Batı’ya açılan kapı olarak görüyordu. Avrupa’ya ve Şii ziyaret yerlerine giden çoğu İranlının yolu mutlaka buradan geçmekteydi. Devlet adamlarının ve sefirlerin bu iki devletin etkileşimine büyük katkısı oldu. Özellikle de İran’da maarifin gelişimi için Avrupa’ya ve Osmanlı Devleti’nin çeşitli okullarına gönderilen öğrenciler, iletişimin temellerini attı. Bu bölümde, İranlıların, Osmanlı Devlet adamlarıyla ve Genç Osmanlarla tanışması, şahın Bağdat, Avrupa ve İstanbul ziyaretleri, Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde kurulan İran okulları incelenmiştir. Ayrıca sultanın Mısır’a ve Avrupa’ya ziyareti ve bu ziyaretin eğitime katkıları, Paris’te bir Osmanlı mektebinin açılmasının yanı sıra, Avrupa’ya gönderilen öğrenciler tartışılmıştır.

2.1. Aydınların Etkileşimi

Bu başlıkta Osmanlı ve İran devletlerinin etkileşimleri anlatılmıştır. Özellikle 1848-1896 yılları arasındaki Osmanlı-İran maarif ilişkileri ve Alfabe Projesi temel alınmıştır. Mirza Hüseyin Han’ın Osmanlı devlet adamları ve Genç Osmanlılar ile etkileşimi incelenecektir. İranlı aydınların, Osmanlı Devleti’ndeki modern eğitimin gelişimine yakından ilgi duydukları görülmektedir.

2.1.1. Yeni Osmanlılar ile Temaslar

Reform fikri, Osmanlı Devleti’nde, Mısır’da ve İran’da yerel entelektüeller tarafından ciddi bir şekilde desteklendi. Osmanlı Devleti’nde 1840’larda Sadık Rıfat Paşa³¹¹ (1807-1857) ve Seyit Mustafa Sami Efendi³¹² (ö. 1855) tarafından modernleşme

³¹¹ Ali Akyıldız, “Sadık Rıfat Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul, 2008), 400-401.

³¹² Fatih Andı, “Mustafa Sâmi Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, (Ankara, 2020), 356.

başlatıldı. Bunun sonucunda 1860 ila 1870 arasında Yeni Osmanlılar³¹³ öncülüğünde modern kurumlar geliştirildi. Mısır’da ise 1840’larda, Rifâa et-Tahtâvî³¹⁴ (1801-1873), 19. yüzyılın sonuna doğru, Şeyh Muhammed Abduh³¹⁵ (1849-1905) ve Lütî al Sayyid³¹⁶ (1872-1963) modernleşmeye ayak uydurmaya çalıştı.³¹⁷

Yönetici sınıfın hala nispeten küçük bir kolunu oluşturan diplomatik seçkinler, bu aşamada yalnızca küçük bir genç adamlar topluluğuydu. Aralarında Mustafa Reşid³¹⁸ (1800-1858), Âlî³¹⁹ (1814-1871) ve Fuad³²⁰ (1815-1869) paşalar dışında, devletin yeniden yapılandırılmasında yaratıcı etkilere sahip çok fazla kişi yer almadı. Bunlar, yeteneklerine bakılmaksızın, hiziplerine bağlı tüm dalkavuklarıyla 20 ila 40 kişi kadardı. Ancak uzmanlıkları ve etki alanlarıyla sayıları hızla artacaktı. Bu kişilerle yeni bir seçkin sınıf ortaya çıktı. 100 yıldan uzun bir süre boyunca, Kalemîye yönetici sınıf içerisinde siyasi açıdan üstün bir konuma getirilmiş kişiler, reform çağında en üst noktaya ulaştı.³²¹

İran’da 19. yüzyılın başlarında reform bayrağını Abbas Mirza ve yardımcısı Kaimmakam taşıırken, yüzyılın ortasında bu bayrağı Emir Kebir Farahani devraldı. İleriki dönemlerde, bu yöneticilerin yerini Mirza Hüseyin Han, Melkum Han, Mirza Yusuf Han Müsteşarüddeve gibi İranlı reform savunucuları ortaya çıktı. Bu aydınlar, Osmanlı Devleti’ni reform programları için bir ilham kaynağı olarak gördüler.³²² Bunların arasında en dikkat çeken isim, Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve³²³ Kazvinî’dir. Mirza Hüseyin eğitim hayatına ilköğretimde başlayıp, Emir Kebir’in açtığı Tahran Darülfünununda öğrenim görmeye devam etmiştir. Darülfünununda Fransızca öğrenmeye başlamış ve buradan mezun olduktan sonra, eğitimini sürdürmek için Fransa’ya gitmiştir.³²⁴ Mirza Hüseyin Han, Feth Ali Şah’ın damadıdır ve hiç çocuğu yoktur. Mirza Hüseyin Han’ın fikir ve görüşleri eğitim amaçlı Paris’te bulunduğu zamanda oluşmaya başlamıştır. Mirza Hüseyin’in zihniyeti ve modern kurumlar açma isteği Bombay (1851), Tiflis³²⁵ (1854) ve

³¹³ 1865-1876 yılları arasında Osmanlı aydınlarının idareye karşı oluşturduğu muhalif topluluktur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (2017).

³¹⁴ Hilal Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35. (İstanbul, 2008), 95-97.

³¹⁵ Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30. (Ankara, 2020), 480-485.

³¹⁶ Charles Wendell, *The Evolution of the Egyptian National Image; From its Origins to Ahmad Lutfî al-Sayyid*, (University of California Press, 1972).

³¹⁷ Shahvar, *Forgotten Schools*, 12.

³¹⁸ Kemal Beydilli, “Mustafa Reşit Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, (Ankara, 2020), 348-350.

³¹⁹ Kemal Beydilli, “Âlî Paşa, Mehmed Emin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul, 1989), 425-426.

³²⁰ Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa, Keçecizâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 13, (İstanbul, 1996), 202-205.

³²¹ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babîâli 1789-1922*, trc. Ercan Ertürk, (İstanbul: Alfa Yay., 2019), 238.

³²² Ekhtiar, “The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran”, 25.

³²³ 1866 yılında bu ünvanı aldı.

³²⁴ Mirza Hüseyin Han, için bkz. Ali Asgar Hakdâr, *Esnadî ez Meşryte Pejuhi Der İran/Defter-i Yazdehom, Kitapçe-i Tanzimat Hasene-i Devlet-i Aliye ve Memalik-i Mehrûse İran: Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*, (Ankara, 1396/2017).

³²⁵ Mirza Hüseyin Han, Tiflis’te konsolos olduğu sırada, Kafkasya’ya tahıl ithal ederek büyük kârlar elde etmiştir. Bkz. Bakhsh, *Iran*, 33; Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, (Tahran: Solar, 1347/1968-1969) i: 408.

İstanbul (1859-1870) gibi çeşitli şehirlerde elçilikler yaparken³²⁶ daha çok İstanbul'da kaldığı 11 yıl içinde şekillenmiştir.³²⁷ İstanbul'da kaldığı 11 yıllık sürede, Mirza Hüseyin Han'ın düşünüşü üzerindeki etkisinin derin olduğu görülür.³²⁸ Rusya'da ve Hindistan'da bulunduğu zamanlarda önde gelen İranlı aydınlarla tanışmasının ve onlarla kurduğu dostluğun³²⁹ İran üzerine düşünmesine etki ettiği muhakkaktır. Ancak o İstanbul'da Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının yürürlüğe girdiği, Osmanlı Devleti'nin yoğun değişim yaşadığı, canlı bir fikri tartışma ve kurumsallaşma faaliyetinin olduğu dönemde göreve başlamıştır. Osmanlı devlet yönetiminin ünlü simaları Âli ve Fuad paşalarla tanışmış ve onlarla dost olmuştur.³³⁰ Mirza Hüseyin Han İstanbul'a geldiğinde, Tanzimat reformlarının en enerjik dönemlerine denk gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde 1860'lar boyunca hükümetin bir anayasa reformu kurması hakkında artan büyük tartışmalar vardı. Mirza Hüseyin Han, iyi derece Türkçe bildiği için Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip etme şansı bulmuştur. 1858'den 1870'e kadar İstanbul'daki diplomatik ataması sırasında Tanzimat döneminde Osmanlı reform hareketine ilk elden tanığı olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'ndeki anayasa tartışmalarını birinci elden İran'a bildiren kişi Mirza Hüseyin Han'dır. Parlamentar sistemdeki halkın hükümeti bakanların kolektif sorumluluğunu belirterek, İran'daki durumu da hatırlatmış gibi Türklere yönelik genel eleştirinin Osmanlı Hanedanı'nın halifelik sistemine yönelik olduğunu vurgulamıştır. Parlamentonun kurulmasını, hükümet yararına olacağını savunmuştur. Aynı raporda Türklerin entelektüel ufkunun evriminden bahsetmiştir. Mirza Hüseyin'e göre, gazetecilerin çoğu parlamentonun gerekliliğini öyle sert bir şekilde savunmuştur ki, halk parlamentonun toplanması ve oluşması meselesini ciddi anlamda kabullenmiştir.³³¹

Mirza Hüseyin, başlangıçta halkın bilinçlenmesi için Avrupa dillerinde yazılmış daha çok mülkiye ve genel politika ile ilgili kitapları tercüme etmeye girişmiştir. Osmanlı aydınlarından Ahmed Mithat³³² (1844-1912) ve Nâmık Kemal³³³ (1840-1888) başta

³²⁶ 1860'ta ise şah, Mirza Hüseyin Han'ı İran'ın olağanüstü elçisi olarak Londra'ya atamıştır. Bu görev bir yıl sürmüştür. 1863 yılında Herat'la ilgilenmek için Londra'ya gitti. Kasım 1870'te Adliye, Evkaf ve Vezaif Nezaretine, 28 Eylül 1871'de Sipahsâlâr ünvanıyla Harbiye Nezaretine atandı. 13 Kasım 1871'de başbakan oldu. Reş'te istifa etti fakat kabul edilmedi. 11 Aralık 1873'te Hariciye Nezaretine atandı. 1880'e kadar her iki nezarete de görev aldı. Eylül 1880'den sonra her iki bakanlıktan da görevden alındı. 14 Kasım 1881'de Meşhed'de vefat etti. Bkz. Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 126.

³²⁷ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 127-28.

³²⁸ Bakhash, *Iran*, 43-44.

³²⁹ Bunların en önde gelenleri Feth Ali Ahundzâde ve Mirza Melkum Han'dır. Ahundzâde ile Tiflis'te (1855- 1858); Melkum Han ile İstanbul'da (1862) tanışmış ve yakın arkadaşlıkları olmuştur. Bkz. Bakhash, *Iran*, 24 vd.

³³⁰ Reis Niya, *İran ve Osmani*, 50; İsmi geçenler için bkz. Abdülhak Hamid'in (Tarhan) *Hatıraları*, haz. İnci Enginün, (İstanbul: Dergâh Yay., 1994), 54 vd.

³³¹ Mirza Hüseyin Han'dan Vezaret-i Umur-ı Hariciyeye Mektup, 19 Zilkade 1283 (25 Mart 1267). Aktaran Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 131.

³³² Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul, 1989), 100-103; Kâmil Yazgıç, *Oğlunun Kaleminden Ahmet Midhat Efendi ve Dönemi*, haz. Erol Gökşen, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2020).

³³³ Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul, 2006), 361-378.

olmak üzere, birçok Osmanlı yazarının kitaplarını İran'a göndermiştir.³³⁴ Ayrıca, hükümet ilkeleri, milletlerin kanunları ve devlet idaresi konulu Avrupa kitaplarının Türkçe çevirilerini Tahran'a göndermiştir. Mirza Hüseyin Han, İran Hariciye Nazırına, Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı, Mısır şehzadesinin imparatorluğun musibetlerini anlattığı ve anayasal nitelikte reform (meşrutiyet) önerdiği 1867 tarihli açık mektubunun³³⁵ bir nüshasını ve ayrıca padişahın Sultan Abdülaziz'den önceki konuşmasının örneğini göndermiştir. Padişahın keyfi yönetimi kınadığı ve bireysel hakları, vatandaşlarının eşitliğini, yasama ve yürütme erklerinin ayrılığını onayladığı yeni Şûrâ-yı Devletin 1868'deki açılış oturumu olduğunu ve dışişleri bakanını belgelere gereken özeni göstermeye çağırıştır. Mirza Hüseyin mektubuna, "ekselanslarımızın aydınlanmasını artıracak" diye de eklemiştir.³³⁶ Yeni Osmanlıların İstanbul'da, daha sonraları, elde ettikleri başarının ilk adımını sağlayan bu mektubun İranlı aydınları ve İran şahını doğrudan etkilenmesine kayda değer bir örnek sayılabilir.³³⁷

Mirza Hüseyin, Yeni Osmanlılarla yakın ilişki kurmuş ve onların yayın faaliyetleri ve fikirlerine aşina olmuştur. Dönemin ünlü Osmanlı Tarihçisi Hayrullah Efendi³³⁸'ye (1818-1866) ait Bebek'teki yalının kiracısı ve civarda oturan çok sayıda

³³⁴ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 113 vd; Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", 118.

³³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yay., 1994), 56; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yay., 1996), 307; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu (İstanbul: Hürriyet Yay., 1973), 25. Ayrıca bkz. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 777-857; Hüseyin Çelik, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması". *Osmanlı VII* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 343.

³³⁶ Mirza Hüseyin Han'dan Hariciye Nezaretine gönderilen Mektup, 15 Safer 1285/ 7 June 1868 ve Mektup 19 Zilkade 1283/ 25 Mart 1867; Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 133.

³³⁷ Mektubuna Fransız düşünürü Voltaire'den mülhem "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur" sözüyle başlayan Mustafa Fazıl Paşa, satırlarının devamında özetle "padişahın çevresinin hainlerle ve cahillerle sarılı olduğundan, böylelikle padişahın sürekli yanıltıldığından, yanlış uygulamaların neticesinde ise halkın dinden soğuduğundan" bahseder ve ardından talebini ortaya koyar. "Şevketlü padişahım, şimdiki idare tarzını değiştirmek suretiyle devleti kurtarınız. Daha özgür kanunlar ve düzenler ile saltanatınızı süsleyerek, onu bulunduğu kötü durumdan selâmete çıkarınız. Lâkin öyle özgür kanunlar ve düzenler olsun ki, gerçek, yaygın ve güvenli bir nitelik taşısın." Mektupta padişaha saygılı bir şekilde konuşulması da dikkat çekicidir. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 27-43.

³³⁸ Hayrullah Efendi, diplomatik kariyerine Tahran Elçiliği gibi nazik ve önemli sayılan bir mevkiyle başladı. Osmanlı Devleti ile kendi devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesine özen gösteren Nâsırüddin Şah döneminde bu ülkeye seçkin diplomatların gönderilmesine dikkat eden Bâbü'lî'ce, 23 Şâban 1281'de (21 Ocak 1865) fevkalâde murahhas sıfatıyla Tahran Orta Elçiliğine tayin edildi (*Journal de Constantinople*, No: 4582, 21 Janvier 1865). 14 Haziran'da Trabzon üzerinden Tahran'a gitmek için İstanbul'dan hareket eden Hayrullah Efendi'ye İran sınırına girişinden itibaren karşılama merasimleri yapıldı. Tebriz'de, şehrin valisi olan İran veliahdının da katıldığı debdebeli bir törenle karşılanan Hayrullah Efendi, eylül sonuna doğru maiyetindekilerle birlikte Tahran'a vardı. 30 Ekim 1865'te şahın huzuruna kabul edilerek büyük iltifatlar gördü (şahın, onun elçi tayin edilişinden duyduğu memnuniyeti Sultan Abdülaziz'e bildiren Safer 1283 [Temmuz 1866] tarihli mektubu ve tercümesi için bkz. BOA. İ. HR. 223/12978, 16 Receb 1283/24 Kasım 1866 tarihli arz tezkiresi ve ona bağlı belge). Hayrullah Efendi bu vazifeyi sürdürürken 17 Şâban 1283'te (25 Aralık 1866) aniden vefat etti. Nâsırüddin Şah'ın iradesiyle kendisine büyük bir cenaze merasimi tertiplendi ve Tahran'a 15 km. mesafede Rey şehrinde Şah Abdülazim Türbesi yanında toprağa verildi. Kabri daha sonra türbe haline getirildi. Bkz. Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 17, (İstanbul, 1998), 67-75.

Osmanlı devlet ricaline komşu olan Mirza Hüseyin, başta Yusuf Kamil Paşa (1808-1876) ve Kıbrıslı Mehmed Paşa (1813-1871) olmak üzere Saffet Bey (Paşa) (1815-1883), Divan-Hümayun Tercümanı Herseklizade Arifi Bey (1839-1903), Fuad Paşa (1814-1868), Nazım Bey, Suphi Bey, Ahmed Vefik Efendi (Paşa) (1823-1891) ve buralarda oturan ricali ziyarete gelen Yeni Osmanlıların ilk nüveleri Sadullah Bey (1838-1891), Refet Bey ve Nâmık Kemal ile tanışmış olması mümkündür.³³⁹ Mirza Hüseyin, Osmanlı yöneticileriyle kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra, Osmanlı'daki gelişmeleri o dönemde birbiri ardına yayına başlayan, başta *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Himmet* gibi gazeteler sayesinde basın yoluyla yakından takip etmiştir. Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa (1829-1880) ve Ali Suâvi (1839-1878) ile temsil edilen Yeni Osmanlıların liberal ve demokratikleşme yönündeki görüşlerinin onun üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ayrıca kendisinin liberalizm destekçisi olduğu gönderdiği mektuplarından anlaşılmaktadır. Onların kullandıkları *meşruta*, *kanun-i esâsî*, *millet*, *milliyet*, *vatan*, *hürriyet*, *menafî-yi umumî* gibi ıslahat kavramlarına ülkesine gönderdiği lâyihalarda geniş yer vermiştir.³⁴⁰

Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen Mirza Hüseyin Han, 1870'te Osmanlı Anayasası'nın ilanından birkaç yıl önce, İstanbul'dan ayrıldı. Mirza Hüseyin'in İstanbul'da bulunduğu sıralarda, Tanzimat'ın etkisiyle Osmanlı Devleti'nde, Avrupa modeline göre bir kabine sistemi; padişaha danışma yetkisiyle hareket eden bir Danıştay ve Tanzimat reform mevzuatı hazırlamak için konsey³⁴¹; il idaresi reformu ve il meclislerinin oluşturulması yoluyla mahkeme sisteminin genişletilmesi, yasaların birleştirilmesi ve Batı hukuk sisteminin ödünç alınması, ayrıca modern okullar ağının kurulması gibi gelişmeler yaşanmıştır. Mirza Hüseyin, Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişmeleri, her seferinde İran'a mektupla bildirmiştir.³⁴² Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Mirza Hüseyin Han, tüm bu gelişmelerin dikkatli bir gözlemcisiydi. İstanbul'da bulunduğu yıllarda, Osmanlı başkentindeki olayları kaydetti, siyasi durumu analiz etti ve reform tedbirlerini açıklayan çok sayıda raporu hükûmetine sundu. Bu raporlar yalnızca tarafsız bir gözlemcinin yorumları değildi, aynı zamanda siyasi bir niyeti de yansıtıyordu. Bu bilgiler, Mirza Hüseyin Han tarafından İran Devleti'nin hareketlenmesi için kullanıldı. Osmanlı Tanzimat'ını betimlemesinin satırları arasında apaçık bir onaylama dürtüsü vardı; gönderilerin her birine ek olarak, genellikle İran'ın da aynı şeyi yapması için bir savunması veya önerisi bulunuyordu.³⁴³

Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında, Mirza Hüseyin Han'ın ünvanı yavaş yavaş büyümüştür. Öncelikle şah tarafından 1870 yılında büyükelçiliğe terfi

³³⁹ Reis Niya, *İran ve Osmani*, 66; Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", 116-117.

³⁴⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 130.

³⁴¹ Mirza Hüseyin Han'dan Hariciyeye mektup, 6 Zilhicce 1284; aktaran Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 135.

³⁴² Mirza Hüseyin Han'dan Hariciye Nezaretine Mektup, 15 Safer 1285 ve 18 Muharrem 1285 tarihli mektup, Aktaran, Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 135-6; Bakhash, *Iran*, 43-44.

³⁴³ Bakhash, *Iran*, 44.

ettirilmiştir.³⁴⁴ Daha sonra kendisine 1870'te Adalet Bakanı ve kısa bir süre sonra da başbakanlık (1871-1873) görevleri verilmiştir. Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve, şahın kararsız ruh haline ve muhafazakâr bir isyan korkusuna bağlı olarak, aralıklı veya eşzamanlı olarak Dışişleri ve Savaş Bakanlığı [Sipahsâlâr] yapmıştır. Gerçekte, geniş sorumluluk alanı onu 1870'lerde önde gelen devlet adamı haline getirmiştir.³⁴⁵

Mirza Hüseyin'in bu görevleri Âlî Paşa'yı hatırlatmaktadır. Âlî Paşa 1833'te Tercüme Odasına girdikten sonra başkatip olarak Viyana'ya gitmiş orada Fransızcasını ilerletmiştir. Âlî Paşa 1837'de Petersburg'a gönderilmiş, 1838'de Londra'da elçilik müsteşarı ve daha sonra maslahatgüzar olmuştur. Âlî Paşa, II. Mahmud'un ölümü üzerine Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla Reşid Paşa ile İstanbul'a dönerek daha önce yaptığı Dîvân-ı Hümayûn Tercümanlığına geri dönmüştür. Reşid Paşa ile aralarının iyi olması sebebiyle ilerlemeyi başarmış ve Reşid Paşa'nın 1846'da sadrazam olmasıyla önce Hariciye Nazırı, daha sonra vezaret rütbesiyle paşa ünvanını almıştır. Âlî Paşa henüz 38 yaşındayken 1852 yılında Reşid Paşa'nın yerine sadrazam olmuştur. Daha sonra Hariciye Nezaretine arkadaşı Fuad Paşa'yı tayin etmesi, Reşid Paşa'dan uzaklaşmasına neden olmuştur.

Göreve getirildiği 1852 yılında sadrazamlıktan azledilen Âlî Paşa, yeni sadrazam Damad Mehmed Âlî Paşa'nın teklifiyle İzmir, sonra Hüdâvendigâr Valiliğine tayin edildi. Kırım Savaşı esnasında üç defa Hariciye Nazırı oldu. Mayıs 1855'te ikinci defa sadrazamlığa getirildi. Kırım Savaşı sonrasında Paris'te gerçekleştirilen konferansta Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Paris Barış Anlaşmasını imzalanması (30 Mart 1856), Islahat Fermanının ortaya çıkması (18 Şubat 1856) ve özellikle konferansta devletin menfaatlerini yeterince savunamadığı ithamlarıyla, eski hamisi Reşid Paşa tarafından ağır eleştirilere uğradı ve Kasım 1856'da sadrazamlıktan azledildi. Reşid Paşa'nın ölümü üzerine üçüncü defa sadrazamlığa (11 Ocak 1858) getirildikten sonra, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntıyı çözüme kavuşturamayınca tekrar azledildi.

Âlî Paşa 7 defa Hariciye Nazırı olmuştur. Aslında Âlî Paşa iç politikada Tanzimat ve Islahat düşüncesine uygun bir politika takip etmek istemiş, ancak böyle bir işi yürütebilecek sağlam bir kadro kurmaktaki menfi tutumu ve tedbirsizliği, işlerin birkaç kişinin omuzlarına ve nihayet Fuad Paşa'nın ölümünden sonra kendi üzerine kalması gibi tehlikeli bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Âlî Paşa yakın mesai arkadaşı Fuad

³⁴⁴ BOA. İ. HR. 239/14200; HR. MKT. 663/1, (10 Cemaziyelahir 1286); Sefaret fermanı için, HR. MKT. 672/77, (23 Ramazan 1286); 1870 yılında baş şebenderlikten (başkonsolos) büyükelçiliğe tayin edilen Mirza Hüseyin Han'ın yerine baş şebenderliğe Mirza İshak Han getirilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Hariciye, (BOA. C. HR.) 113/5630, (1288); 1305'te Hakkâri Şebenderliğine tayin edildi. BOA. MV. 29/27, (27 Şubat 1888).

³⁴⁵ İran arşiv belgelerinde karşımıza çıkan 11 Eylül 1873 yılına ait Fransızca ve Farsça tercüme belgeden anladığımıza göre, Mirza Hüseyin sadrazamlıktan istifa etmiş ancak şah bunu kabul etmemiş ve görevini iade etmiştir. Bu bilgileri ise Hasan Ali Gerrusi vermektedir. Hasan Ali o dönemde İstanbul'da elçilik yapmaktadır. Onun bu görevi 1871 Martından 1873 yılına kadar sürmüştür ve Mirza Hüseyin Han ile aralarında ciddi bir ilişki söz konusudur. Hasan Ali muhtemelen bu telgrafi Fransa'ya yollamıştır. İran Arşiv Belgesi, Defter No: 295/7349, sayfa 113. Amanat, *Modern İran Tarihi*, 298.

Paşa'nın 1869'da ölümü üzerine, Hariciye Nezaretini de üzerine aldı ve bu tarihten sonra tek söz sahibi olarak devlet idaresini ölünceye kadar sıkı bir şekilde elinde tuttu. Âlî Paşa 7 Eylül 1871'de ölümüne kadarki süreçte Osmanlı Devleti'nin yeri doldurulamayan siyasi bir kişilik olmuştur.³⁴⁶ Buna göre Âlî Paşa'nın ve Mirza Hüseyin'in elçilikleri, Hariciyedeki görevleri, sadrazamlıkları, padişahın gözüne girerek görev ve yetkilerini sınırsız bir şekilde kullanmaları bakımından birbirlerine benzeşmektedir.

Mirza Hüseyin Han'ın uyguladığı reformlar, reformist çevrelerde en az 10 yıldır dile getirilen ve tartışılan fikirleri uygulamaya koymaya yönelik ilk girişimler olarak görüldü.³⁴⁷ Onun reformları arasında radikal ve iddialı bir reform yoktu. 1850'lerin başındaki Emir Kebir gibi, Mirza Hüseyin Han'ın temel amacı, bazı ayarlamalarla da olsa, mevcut siyasi sistemi yeniden canlandırmaktı.³⁴⁸ Aslında Mirza Hüseyin Han, daha 1860'ların başlarında Meclis-i Darü'l-Şûrâ-yı Devletin (Hükümet Danışma Konseyi) bir üyesiydi. Arşiv belgelerinde, İstanbul Sefiri Mirza Hüseyin Han'ın 1863 yılında, Nâsirüddin Şah tarafından *Meclis-i Hassa* azalığına tayin olduğu görülmektedir.³⁴⁹ Bu demek oluyor ki Mirza Hüseyin, İstanbul'da sefir olduğu dönemlerde de İran'da görüşleri önemsenen bir devlet adamıydı. İran'da bulunduğu bakanlıklarda kanunî düzenlemeler yapan ve bakanlığına bağlı kurumlarda sıkı bir denetim ve bütçeler oluşturan Mirza Hüseyin, sadrazam olduğu 1871 yılından itibaren, *Osmanlı Meclis-i Vâlâsına* benzeyen ve bakanlar, elçiler ve önde gelen devlet adamlarından oluşan 16 kişilik Dâr eş-Şûrâ-yı Kübra'yı (Derbar-e Azam) kurarak devlet işlerinin konuşulduğu bir danışma meclisi oluşturmuştur. Ardından 1 yıl sonra bakanlık sayısını 9'a çıkararak, İran'da ilk modern kabine sistemini oluşturmuştur.³⁵⁰ 1874 yılında bakanlıkların görev ve sorumluluklarını

³⁴⁶ Beydilli, "Âlî Paşa, Mehmed Emin", 425-426.

³⁴⁷ Bakhash, *Iran*, 119-120.

³⁴⁸ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 270-271.

³⁴⁹ BOA. İ. HR. 206/11856, (1280).

³⁵⁰ Ademiyet, *Fikri Azadi*, 79 vd; Mirza Hüseyin Han, bakanlık sayılarında ve bürokraside de bazı değişiklikler yapmıştır. İran'da bakanlıkların sayısı, şartlara bağlı olarak değil şahın ve dönemin yöneticilerinin isteğine göre zamanla artmış veya azalmıştır. Mirza Hüseyin'den önce 1866 yılında, bakanlıkların sayısı 7'ye çıkmıştır. Mirza Hüseyin'in sadrazam olmasından sonra, 1872 yılında Mirza Hüseyin Han Müşirüddele'nin önerisiyle bakanlık sayısı 9'a çıkarılmış, sadrazam ve bakanlara daha fazla yetki verilmiştir. Bu bakanlıklar, Vezaret-i Umur-ı Hariciye, Vezaret-i Umur-ı Dahiliye, Vezaret-i Ceng, Vezaret-i Adliye, Vezaret-i Maliye, Vezaret-i Ulum, Vezaret-i Fevayid-i Amme, Vezaret-i Ticaret ve Ziraat, Vezaret-i Derbar (Saray) olarak sıralanabilir. Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, I: 42-45. Bu kaynakta bakanlıkların 9'a 1882 yılında çıkarıldığı yazar. Bu bilgilere göre konumuz açısından önemli, Vezaret-i Ulum adında başlı başına tek bir kurumun, Eğitim Bakanlığı olarak oluşturulduğunu görmekteyiz. 1882 yılında Vezaret-i Ulum, Telgraf ve Sanayi de kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Bunlar içinde Defter-i Estifa, Defter-i Enşa', Evkaf, Memurin-i Vilayat, Defter-i Muhasebat Darülenşa'i, Otag-e Enspeksiyon, Otag-e Sebt-i Emanat ve Neveştacar-ı Sefareş-i Vilayat vardır. 1883 yılında bakanlıklar, Telgraf ve Posta ile Fen olmak üzere 3 kısımdan oluşuyordu. Bakanlık, Darülfünun, Merizhane-yi Devleti, Meclis-i Hıfzıssıhha, Telgraf İdaresi, Maden İdaresi olmak üzere 5'e ayrılmıştır. Bkz. Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 98; Hoseyn Mesret, "Zendeği ve Asar-ı Albert Houtum Schindler", *Merkez-i Dairetü'l Maarif-i Bozorg-e İslam*, 1398.

<https://www.cgie.org.ir/fa/news/218790/%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%D8%AB%D8%A7%D8%B1--%D8%A2%D9%84%D8%A8%D8%B1%D8%AA-%D9%87%D9%88%D8%AA%D9%88%D9%85->

birleştirerek 6 bakan atamıştır. Bunlar, Hariciye, Dahiliye, Vezaif ve Bilimler, Savaş, Adalet ve Maliye bakanlıklarıdır. Bakanlar sadrazama karşı sorumlu değildi ve sadrazamın emirleri şahtan gelirdi. Bakanlar ve şehzadeler “Meclis-i Derbar” veya “Darül-Şûrâ” adlı mecliste toplandı ve hükümeti yönetti. İlk kez haftanın belirli bir gününde bakanlar toplandı. Sonraki 7 yıl boyunca yeniden hükümet kuruluna kadar, bu bakanlara daha fazla yetki verildi.³⁵¹

Shaul Bakhash, Mirza Hüseyin Han’ın birçok görüşünün Osmanlı Tanzimatından ödünç aldığını bildirir. Ödünç aldığı fikir ve konseptlerin bir kısmını gerçekleştiremediğini bildiren Bakhash, Mirza Hüseyin’in açıkça Nâsirüddin Şah’ı (Daruş Şûrâ-yı Kübra), *Danışma Meclisi*³⁵²ni kurmak için teşvik eden itici gücün *Tanzimat* fikri olduğunu söyler. Hatta daha ileri giderek muhtemelen sadrazam olmak için fermanı da şaha Mirza Hüseyin’in yazdığını aktarır.³⁵³

[%D8%B4%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%84%D8%B1--%D8%AD%D8%B3%DB%8C%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%B1%D8%AA](#) [Erişim Tarihi, 12.06.2023].

³⁵¹ Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, I: 42-45.

³⁵²Nâsirüddin Şah, Eylül 1858’de Ağa Nuri Han İtimadüldevle’nin (1852- 1858) sadrazamlıktan alınmasıyla Avrupa tarzı idari sistem kurmak için 1859 yılında altı bakandan (dışişleri, içişleri, maliye, savaş, adliye ve çalışma) oluşan bir *kabine* kurmuştur. Devlet Danışma Meclisi (meclis-i şura-yi devleti) olarak adlandırılan danışma meclisi, altı bakan ve beş önde gelen memur ve şehzadeden oluşuyordu. Görünüşe göre, Mirza Cafer’in teşvikiyle, kral, İran bürokratik gelişiminde kabine sisteminin öncüsü olduğuna inanılan Danıştay (Darül Şurayı Devlet) adlı bir danışma organı oluşturulmasını emretti ve bu konseyin başkanı olarak atanan ilk kişi oldu. Mustavfi buna İran’daki ilk bakanlar kabinesi diyor (Mustavfi, *Şerh-e Zendegani Man ya Tarih-e İctimai ve İdari Dovre-yi Kacar*, I: 119). Ademiyet ve Nashat, daha büyük bir tereddütle bu değerlendirmeye katılıyor. Ademiyet, bu konseyin daha sonra yasama organına dönüşmesine de dikkat çekiyor. Maslahathane ile yazılan kanunlar, onay için Şura-yi Devletiye iletilirdi. Ayrıca, yukarıdaki altı bakana kısaca iki bakan eklendi. Bir yıl sonra bir *ayan meclisi* oluşturmuştur. 1859’da kurulan ve Reform Evi (Maslahathane) olarak adlandırılan ikinci bir danışma konseyi daha az ağırlıklıydı ve birkaç üst düzey yetkili dışında 25 üyesini orta düzey mahkeme ve hükümet yetkililerinden aldı ve hatta din adamları ve yazarları içeriyordu. Konsey her gün toplanacak ve “önemli sivil ve askeri meseleleri, işlerin düzenini, tebaanın refahını, krallığın gelişimini ve devletin ilerlemesini” tartışacaktı. Dış politikayı tartışmaktan menedilen üyeleri, devletin, ekonominin, eğitimin ve adaletin iyileştirilmesi ile ilgili konuları ele alacaklardı. İllerde de benzer meclisler kurulacaktı. Bu konseye İsa Han İtimadüldevle başkanlık etti. Bu konsey bazen, kabaca Hükümet Konsültasyon Evi olarak tercüme edilen *Meşverethane*, Danışma Meclisi olarak da anılırdı. Ademiyet başlığında bir çelişkiye dikkat çekiyor: “Meclis devlete ait olsaydı kamuya ait değildi, kamuya ait olsaydı devlete ait olamazdı.” Ancak, tüm üyelerin devlet tarafından atanmasına rağmen, halkın reform önerileri sunmasına izin verildiğini ve meclisin bunları tartışması gerektiğini belirterek bunu nitelendiriyor. 1870 yılında bir danışma meclisi ve 1871 yılında 9 bakandan oluşan bir kabine kurmuştur. 1875 yılında yerel konseyler kurarak Avrupa tarzı bakan ve başbakanlar atamıştır. Bu meclisler çok sayıda insanın devlet işlerinde fikir beyan etmesine, sorunların tartışılmasına ve merkezileşmeye katkı sağlamıştır. Ancak Her iki danışma organı da kısa süre içinde terk edildi. Bkz. Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, 53-57; Guity Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran, 1870-80* (Urbana: University of Illinois Press, 1982), 22-23. Bakhash, *Iran*, 91-92; Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 49-50; Mustavfi, *Şerh-e Zendegani Man ya Tarih-e İctimai ve İdari Dovre-yi Kacar*, I: 126; Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, (New York: Columbia University Press, 2011), 324; Saraç ve Dursun, “Kaçarlar Döneminde İran’da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme”, 76-85.

³⁵³ Bakhash, *Iran*, 156-157.

Diğer taraftan başka bir önemli devlet adamı Mirza Cafer Han vardır. *Meclis-i Şûrâ-yı Devlet*in ilk başkanı Mirza Cafer Han Müşirüddeve (ö.1862), 1838-1844³⁵⁴ ve 1848-1855 yılları arasında hayatının önemli bir kısmını İran elçi ve müzakerecisi olarak Osmanlı Devleti'nde geçirmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin geçirdiği yapısal değişikliklere Mirza Hüseyin gibi yakından şahit olmuştur. Osmanlı ıslahat girişimlerinden Şûrâ-yı Devletin kurulması tartışmalarını inceleyen Mirza Cafer Han'ın, Nasreddin Şah'a bu tür bir meclis kurulması önerisinde bulunduğu düşünülebilir. Zaten kurulan meclisin ilk başkanlığına onun getirilmiş olması buna bir kanıt sayılabilir. İran'daki Şûrâ-yı Devlet daha çok danışma ve müzakere meclisleri olarak işlev görmüşken, Osmanlı Devleti'ndeki Şûrâ-yı Devlet kurumlarının işleyişini sağlayacak denetim ve tüzük çalışmalarını yerine getirmiştir. Aslında Osmanlı Devleti'nde Şûrâ-yı Devletin çekirdeğini oluşturan kurum *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*dir. Osmanlı Devleti'nde, 24 Mart 1838 yılında kurulmuştur. Meclisin ilk başkanı Serasker Koca Hüseyin Paşa yapmış ve meclis 5 üyeden oluşmuştur.³⁵⁵ Böylece İran'ın Osmanlı'daki Danışma Meclisini de ödünç aldığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin tanzimat ve ıslahat hareketlerinin Avrupalı güçlerinin zoruyla olduğunu, İran'ın buna fırsat vermeden yapması gerektiğini savunan Mirza Hüseyin, Osmanlı Devleti'nde yapılanları, kendi görüş ve düşüncelerini de ekleyerek, tam bir açıklıkla ve ayrıntılı biçimde yazdığı 1867'den sonraki raporlarında belirtmiştir. Onun önerdiği yasalaşma ve meclisleşme fikirleri *Osmanlı örneği* üzerine kurgulanmıştır.³⁵⁶ Mirza Hüseyin; devletin yönetiminde icra ve yasamanın ayrılmasını, ihtiyaca göre düzenlenmiş bakanlıkların görev ve yetkilerinin kanunlarla düzenlenmesini, eğitimin yaygınlaştırılmasını ve kanunlaştırılmasını, başta basın hürriyeti ve diğer

³⁵⁴ Cafer Han, Osmanlı Devleti'nde kaldığı süre boyunca, Osmanlı'da elçilikleri bulunan bazı Avrupa ülkeleriyle siyasi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bunlar arasında Belçika elçisi Baron François John ile görüştüğü sırada İran ile Belçika arasında dostluk ve ticaret anlaşması imzaladı. Bu sözleşme 1 giriş ve 7 maddeden oluşmaktadır ve taraflarca 14 Temmuz 1841 (25 Cemadiyelevvel 1257) tarihinde imzalanmıştır. Tam metni İtimadüsaltane tarafından alıntılanmıştır. Ayrıca İspanya Elçisi Anatolius de Cardo ile yaptığı görüşmelerde, 3 Mart 1842 (h. 20 Muharrem 1258) tarihinde bu ülke ile bir dostluk ve ticaret anlaşması imzaladı. Bkz. İtimadüsaltane, I: 935-938.

³⁵⁵ Melkum Han'ın Osmanlı'da gördüğü Tanzimat meclisleri örneği üzerinden duran ve İran'da da bu tür meclisler oluşturulmasını ve bu meclislerin yönlendireceği ülke yönetiminde kanun hakimiyetinin tesisi üzerine inşa ettiği önerilerinde iki meclis tipi öne çıkar: Kanunları hazırlama görevi olan bir tür yasama meclisi niteliğindeki Meclis-e Tanzimat ve hükümetin icrasını gerçekleştiren bir tür bakanlar kurulu olan Meclis-e Vüzera. Bu iki meclis, güçler ayrımı ilkesine dayalı olarak, hükümet işlerini üstleneceklerdir. Osmanlı'daki Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyeden esinlenildiği açık olan Meclis-e Tanzimat, Meclis-e Vüzera üyeleri ile şah ailesinden katılanlarla birlikte, 15 ilâ 20 kişiden oluşacaktır. Üyelerin eşit oy hakkına sahip olacağı; içlerinden birinin başkanlık yapacağı ve kararların oy çokluğu veya gerekirse gizli oyla alınacağı Meclis-e Tanzimat toplantılarında görüşler serbestçe açıklanacaktır. Meclisin belli bir gündemle toplanmasını şart koşan Melkum Han'a göre bu meclis aynı zamanda yılda bir kez hükümet buyruklarını ve atamaları yapmak için toplanacaktır. *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, 39-40. Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", 135-137. Karşılaştırmamız; Osmanlı'daki Şura-yı Devlet için bkz. Mehmet Seyitdanioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ* (1838-1868), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 65 vd; Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", c. 28, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: 2003), 250-251. Mirza Cafer Han'ın İstanbul elçiliği ve Şura-yı Devlet reisliği hakkında bkz. Han Melik Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, 236-239; Ademiyyet, *Fikri Azadi*, 56.

³⁵⁶ Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 34, 131-32.

hürriyetlerin yasal güvencelere kavuşturulmasını, adlî yargılamanın tam bir kanun dairesinde gerçekleşmesini, dinî ayrıcalıklı vatandaşların ve farklı dinden olanlara eşit davranılmasını içine alan³⁵⁷ görüşlerini savunmuştur. Mirza Hüseyin'in Osmanlı uygulamalarının etkisini taşıyan görüşlerinin, şah üzerinde büyük tesir bıraktığını kısa sürede sadrazam olmasından anlaşılmaktadır. Raporlarındaki Osmanlı örnekleri daha çok *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyenin* 1838'de kuruluşu ve buna bağlı meclislerin ortaya çıkışı,³⁵⁸ Maarif Nezaretinin (1857) çalışmaları³⁵⁹ ve Osmanlı basınındaki gelişmelere ve matbuat kanununa dayalı canlı tartışma ortamıdır.³⁶⁰

Mirza Hüseyin Han, 1858'lerde Nâsirüddin Şah'ı reform yapmak için ikna çabalarına girişmiştir. Bu nedenle reform yanlısı Mirza Melkum Han³⁶¹'ın yazdığı

³⁵⁷ Bakhash, *Iran*, 43 vd.

³⁵⁸ Han Melik Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, I: 138-139; Metin, "Türk-İran Modernleşmesi", 118.

³⁵⁹ Maarif ile ilgili birçok mecliste görev alan ve 1877'den sonra üç defa Maarif Nazırı olan Münif Paşa (1830-1910) ile yakın dostluğu ve Maarif Nezareti'nin çalışmaları ile ilgili bilgi için bkz. Reis Niya, *Iran ve Osmani*, 71 vd.

³⁶⁰ Onun Osmanlı basını ve faaliyet konuları üzerine bkz. Ademiyyet, *Endişeha-yı Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 316 vd; Osmanlı'da gazetecilerin seçkin mevkilere geldiği zamanda İran'da *Vaka-yı Adliye*, *İran*, *Merih*, *Nizamî*, *Vatan* ve *La Patria* gibi gazetelerin kapatılmasına dair eleştirileri için Han Melik Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, I: 25-95.

³⁶¹ Melkum Han (1833-1908), Ermeni bir ailenin çocuğu olarak İsfahan yakınlarındaki Yeni Culfa'da doğmuştur. Sonradan Müslüman olan babası Mirza Yakup Han tercüman olarak Rus ve İran hükümetleri için çalışan bir memurdur. 10 yaşında Paris'te bir Ermeni okuluna devam eden Melkum Han, Emir Kebir'in kendisine siyaset bilimi okumasını tavsiye etmesine rağmen, Fransa'da doğa bilimleri okumuş; 1851'de İran'a dönünce, ertesi yıl Darülfünunda öğretmen ve tercüman olarak, devlet hizmetine girmiştir. Kısa zamanda Nasreddin Şah'ın gözüne girmiş ve onun resmi danışmanı ve tercümanı olmuştur. 1857 Paris Anlaşması için İstanbul üzerinden Fransa'ya giden Ferruh Han'ın İran diplomatik heyetinde yer alan ve orada Fransız Büyük Mason Locasına üye olan Melkum Han, Ferruh Han'la düştüğü anlaşmazlık sonucu önce birkaç ay kaldığı İstanbul'a gelmiş ve sonra İran'a dönmüştür. İran'a döndükten sonra ilk ciddi eserlerini vermeye başlayan Melkum Han, içinde devrin önde gelen İran aydın ve devlet adamlarının da olduğu, Feremüşhâne (1858) adıyla masonik bir topluluk kurmuş ve görüşlerini açıklamaya başlamıştır. Görüşleri nedeniyle dinî ve geleneksel yöneticilerin tepkisini çeken Melkum Han, Şah tarafından Feremüşhâne'nin kapatılmasıyla 1862'de kısa bir süre kalacağı Bağdat'a sürgün edilmiş; sonra benzer modernleşme görüşlerini paylaştığı Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın büyükelçi olduğu İstanbul'a gelmiş ve beş yıl burada onun emrinde çalışmıştır. 1864'te Osmanlı vatandaşı ve Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden olan Topçubaşı Arkel Bey'in kızı ile evlenmiş, bu evlilikten 3 kızı, 1 oğlu olmuş; nikâhın kilisede ve patrikçe kıyılması onun hakkındaki gizli Hristiyanlık şüphelerini artırmış, bu işe bir tartışmaya neden olmuştur. Kızları Hristiyan kalırken oğlu Müslüman olmuştur. İngiliz Lotarry Şirketi ile İran arasında çıkan rüşvet skandalının başkahramanı olarak görüldüğü için görevden alınmış (1889); 20 Şubat 1890'dan itibaren Londra'da aylık olarak *Kanun* Gazetesini çıkararak, İran yönetimine karşı en etkin basın muhalefeti gerçekleştirmiştir. 1893 yılı ortasına kadar kırk bir sayı yayınlanan *Kanun*, savunduğu anayasa ve temsili yönetim fikri 1906 Meşrutiyetinin en önemli siyasal hedefi olmuştur. 1900 yılında sürdürdüğü muhalefeti bırakan ve şah tarafından affedilerek ünvanı iade edilen Melkum Han, 1902'de Roma Elçiliğine tayin edilmiş ve 1908 yılında ölmüştür. Çeşitli devlet görevlerinde bulunması ve İstanbul, Londra ve Paris'te uzun yıllar kalmasının yanında, sayısız (200 civarında) eserler veren ve üretken bir yazar olan Melkum Han, İran modernleşmesinde açıkça ilk defa birçok konuyu tartışan ve projeler üreten şahsiyet olarak zamanının ve kendisinden sonra gelenlerin üzerinde az veya çok etkisi olmuş ve İran modernleşmesinin gelecek kuşakları onun söylediklerini çoğunlukla tekrar etmişlerdir. Melkum Han'ın hayatı ve görüşleri ile ilgili olarak, kendi eserlerinin dışında, en ciddi çalışma Algar'ın çalışmasıdır. Hayatı ve görüşleri için Hamid Algar, *Riseleha-yı Mirza Malkom Han Nizam üd-Devle*, der. Höccetullah Esil, (Tahran: Neşrani, 1381/2002); Algar, *Malkom Khan*, 64-65; Ademiyyet, *Fikri Azadi*, 94 vd; Bakhash, *Iran*, 3 vd; Reis Niya, *Iran ve Osmani*, 183 vd; edebî yönü için bkz. Yahya Ariyanpûr, *ez Saba ta Nima*, (1387), I: 314 vd. Bağdat'tayken Melkum Han'ın İran-Osmanlı ilişkilerinde problem oluşturduğu üzerine bkz. Ali

Kitabçe-yi Gaybi ve Daftar-i Tanzimat (Gizlilik Kitapçığı) adlı kitabı şaha sunmuştur. Melkum Han'ın 1858 yıllarında yazdığı bu risale, Osmanlı Tanzimatındaki farklı olmayan, aynı zamanda Rus anayasal mutlakiyetçiliğinden ve İkinci Fransız Cumhuriyeti'nden esinlenen bir hükümet modelini desteklemiştir. Melkum Han'ın düzenli mutlak monarşisi, *kanun* uygulanmasına dayalı bir anayasal hükümet ve üyeleri şah tarafından atanacak bir yasama konseyi (meclis) çağrısında bulunmuştur. Melkum Han'ın önerdiği anayasanın çoğu idari ve devlet işleriyle ilgiliydi, ancak o, şeriatın alanından uzak durmayı tercih etti.

Melkum Han da Mirza Hüseyin Han gibi hızlı bir şekilde görevinde yükselmiştir. 1868'den itibaren, Hariciye danışmanı olarak, Âlî Paşa'nın muhalefetine rağmen Fuad Paşa'nın isteği üzerine, Osmanlı hizmetinde bulunmuş ve 1869'da Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir. 1870'te Mirza Hüseyin Han'ın önce Savaş Bakanlığına ve sonra Sadrazamlığa atanması ile 1871'de danışmanı olarak *Nazımüddeve* ünvanı almıştır. Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, İran'ın birçok reform girişiminde rol almıştır. 1873'te Avrupa seyahatine çıkan şaha eşlik etmiş ve Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'ın görevden alınmasından sonra 16 yıl yaşayacağı İngiltere'de, İran'ın Londra Elçisi olarak görev almıştır.³⁶²

Nâsirüddin Şah'ın Avrupa'ya hareketinden hemen önce, Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'ın göreve gelmesiyle İran'da bazı yenileşme çabaları görülmüştür. Bu vesileyle *Meclis-i Tanzimat-ı Hayriye*, 23 Ekim 1872 (20 Şaban 1289) resmen imzalanmıştır. Bu kararnamenin kısmen Avrupalı bir izleyici kitlesine sunulmak için tasarlandığını öne sürülmüştür. Şah artık Avrupa'da İran'ın tüm medeni milletler gibi bir kabinesi olduğu için övünebilirdi. Kararnamenin, resmi bağlamda türünün ilk örneği olan egemen bir organ olarak “ulusa” atıfta bulunması da ilgi çekiciydi.³⁶³ 1874'te Mirza Hüseyin Han, şah tarafından yeni açılan “Meclis-i Tanzimat-ı Hasane”ya yaygın adıyla “Tanzimat-ı Hayriye”ye başkan olarak atandı. Tanzimat, Müşirüddeve tarafından taşra idaresinin tüm yönlerini elden geçirmek için kapsamlı bir yasa uygulamak üzere Osmanlı modeline göre kuruldu.³⁶⁴ Böylece İran, -daha önce Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi- 1874 yılında, *Tanzimat* adı altında vilayet vergi tahsilatını düzenlemek, valilerin yetkilerini ve yerel nüfusu kötüye kullanımlarını azaltmak, vilayet idaresini daha yeknesak hale getirerek düzeni sağlamak ve vilayet işlerinde merkezin varlığını artırmak için iddialı bir program başlattı. Bütün büyük il merkezlerinde kurulan il Tanzimat meclisleri, bu görevlerin yerine getirilmesinde devlete yardımcı olacaktı. Osmanlı

Rıza ve Mehmed Galib, “Geçen Asırda Devlet Adamlarımız”, haz. Fahri Çetin Derin, *Tercüman 1001 Temel Eser*, (İstanbul, 1977), I: 116 vd; Metin, “Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)”, 131.

³⁶² Mirza Malkom Han, “Resaleh-ye Ghaybiyeh”, *Rasalehha-ye Mirza Malkom Han Nazem el-Dowleh*, ed. Hojjatollah Asil (Tahran: Nashr-e Nay, 1381/2002), 27; Ayrıca, *Amanat, Modern İran Tarihi*, 291; Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 42; Devebakan, “İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör”, 27.

³⁶³ Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 326.

³⁶⁴ Shaul Bakhash, *Encyclopaedia Iranica*, sy, 5, I: 462-470; Amanat, “İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza”, 669-672.

Devleti'nde uygulanan 1839 Tanzimat Fermanı gibi, esasen iddialı bir merkezileştirme çabasıydı.³⁶⁵

Modernleşmenin etkisiyle bakanlıklar şahın kontrolünden çıkıp sadrazam ve vezirlerin kontrolüne geçmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde Âli Paşa örneğinde yaptığı gibi yönetimde şahın nüfuzu azalmış, bürokratların gücü artmaya başlamıştır.³⁶⁶ Mirza Hüseyin'in buradaki temel amacı, bakanlıkların temel yetkisinin artması ve hızlı, kolay bir şekilde kararlar alarak uygulamaya geçilmesidir. Ancak, şahın yetkilerinin kısıtlanması doğal olarak şah tarafından hoşnut karşılanmamıştır. Tanzimat ıslahatları ve fikirleri İran'da çok az değer kazanmış ve iki yıldan kısa bir sürede terk edilmiştir. Tanzimat'a esas olarak, merkezin müdahalesini hoş karşılamayan valiler ve onun yargıdaki daha büyük rolünden korkan din adamları tarafından direnilmiştir.³⁶⁷ Böylece konseyin çalışmaları, din adamlarının reformlara karşı direnişi ve şahın alışılmış kaprisleri nedeniyle Eylül 1875'te fiilen durdurulmuştur.³⁶⁸

Daha önce de bahsedildiği gibi, Mirza Hüseyin Han, İstanbul'da kaldığı süre zarfında, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatları mektuplarla Nâsırüddin Şah'a bildirmiştir. Bunların yanı sıra, onu Avrupa'daki yenilikleri ve Batı medeniyetini görmesi için İstanbul'a seyahat etmesi konusunda teşvik etmiştir.³⁶⁹ Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve, İstanbul'da bulunduğu sıralarda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan esinlenerek başlattığı ıslahat hareketlerini hayranlıkla karşılamış, daima İran'ı geri kalmışlıktan kurtarabilmek için şaha ve devletin ileri gelenlerine de bu ıslahat hareketlerini benimsetmeyi düşünmüştür. Şaha ve devletin ileri gelenlerine gönderdiği mektuplarda, ıslahata yönelmeleri ümidiyle, Osmanlı devlet adamlarının geri kalmışlığı gidermek ve yeni esaslar koymak için gayretlerinden ve çalışmalarından bahsetmiştir.³⁷⁰

Osmanlı elitini örnek alan Mirza Hüseyin Han, Melkum Han ve Mirza Cafer Han gibi İranlı devlet adamları, Nâsırüddin Şah'a bazı yollarla reform yapması için baskı yapmıştır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Tanzimat reformlarını İran'da uygulamak isteyen yenilikçi devlet adamları, şaha raporlar, risaleler sunmuş ve gazeteler yayınlamışlardır. İranlılar, Osman'daki diplomatik görevleri esnasında edinmiş olduğu tecrübeler sayesinde idarenin aksayan yönlerini iyileştirmek için ıslahatların yapılması

³⁶⁵ Metin, şariat mahkemelerinden açıkça bahsetmemiştir ve din adamları anlaşılır bir şekilde endişeliydi. Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 326.

³⁶⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*, (İstanbul: Selenge, 2013), 43; Saraç ve Dursun, "Kaçarlar Döneminde İran'da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme", 76-85.

³⁶⁷ Bakhash, *Iran*, 166-170; Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, 217-227; Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran*, 54; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 326.

Metin, şariat mahkemelerinden açıkça bahsetmemiştir ve din adamları anlaşılır bir şekilde endişeliydi.

³⁶⁸ Bakhash, *Iran*, 168-170; Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran*, 101-107; Amanat, "İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza", 669-672.

³⁶⁹ Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-i Recal-i İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, (Tahran: Zevvar Yay., 1371/1992), I: 114.

³⁷⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 138.

gerektiğini fark ederek şahı bu konuda sürekli yönlendirmiştir. Bu yönlendirmeler bir süre sonra başarılı olacak ki şah reformcu devlet adamı Mirza Hüseyin'i Adalet ve Savaş Bakanlığı görevlerine atamıştır. Her iki görevini de aynı anda aktif olarak yürüten Mirza Hüseyin Han, ıslahatları hayata geçirmek için Adalet Bakanlığı görevini araç olarak kullanmıştır.³⁷¹ Şah, daha sonra başbakanlığa atadığı Mirza Hüseyin'le ilk Avrupa ve İstanbul seyahatlerini gerçekleştirmeden önce ciddi bir yenileşme paketi yayınlamıştır. Bu bölümde İranlı aydınlardan Mirza Hüseyin Han'ın, Mirza Cafer Han'ın ve Melkum Han'ın Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalarak yaptığı ıslahatlardan bahsedilmiştir. Kanaatimizce İran'da oluşan "Tanzimat" fikri Osmanlı Devleti'nden ödünç alınarak uygulanmıştır. Ayrıca Mirza Hüseyin Han'ın merkezileşme ve tek adam olma konusunda Âli Paşa ile benzerliği dikkat çekmektedir.

2.1.2. Yeni Alfabe Projesi

Bu başlık altında 19. yüzyılın ortalarından itibaren Arap harflerinin ıslahı ele alınacaktır. Başta Cevdet, Ali, Münif paşalar gibi devrin aydın kesiminin dikkatini çeken harf ıslahı, Mirza Feth Ali Ahundzâde tarafından tartışmaya açılmıştır. Bu çalışmada, dönemin Osmanlı ve İran elitlerinin, Nâmık Kemal, Ali Süavi, Melkum Han, Mirza Yusuf Han ve Ahundzâde'nin mektuplaşmaları konu alınmıştır. Ahundzâde hem İran'a hem de Osmanlı Devleti'ne bu konuda risaleler gönderdiği için öncelikle Ahundzâde'nin hayatı ele alınmıştır.

Arap ıslahatı çalışmalarının itici gücü Mirza Feth Ali Ahundzâde'dir (1812-10 Mart 1878).³⁷² Feth Ali küçük yaşta, annesinin amcası Ahund Hacı Ali Asgar'dan ders almaya başladı.³⁷³ Ali Asgar, Fethali'nin bir din âlimi olarak yetişmesi için gayret sarf etmiş, ona *Kur'an-ı Kerim*, Arapça ve Farsça gramer dersleri vermiş, aynı zamanda tanınmış âlimlerden dersler almasına yardımcı olmuştur. Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın fermanında "âlimu'l-ulemâ" diye adlandırılan Ali Asgar, İslami ilimlerde seçkin ve faziletli bir şahsiyetti. Rus istilasına kadar Azerbaycan hanlarının hizmetinde ve

³⁷¹ Mahmut Ferhad Mutemed, *Tarih-i Revâbit Devre-i Sadaret-i Mirza Hüseyin Han Müşîrû'd-devle*, SıpehsalarAzam, (Tahran: İbn-i Sina, 1326/1947), 36; Devebakan, "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör", 27.

³⁷² Ataları Fars kabilesinden olup babası Mirza Muhammed Taki bin Hacı Ahmed'dir. Fars kabilesinden olmasına rağmen ırkı Türk'tür. Dedesi Hacı Ahmet Reşt'ten gelip Azerbaycan'a yerleşmiştir. Babası ve kendisi Azerbaycan'ın Nuha (Şeki) şehrinde doğup büyümüştür. Bu bilgiler 29 Haziran 1871 yılında yazılan *Elifba-yı Cedit ve Maktubat ve Mektub* mektubun 249. sayfasından alındı. Otobiyografisini bu kitapta yazmıştır. Ahundzâde'nin hayatı hakkında birinci elden en sağlam kaynaklardan biri kendi yazdığı hal tercümesidir. Bu hal tercümesi, ölümünden sonra 1887 yılında Tiflis'te *Keşkül* gazetesinin 43. 44. 45. sayılarında Farsça olarak yayımlanmıştır; Ayrıca otobiyografisi Farsça *Makalat* adındaki kitabında basılmıştır. Feth Ali Ahundzâde, *Elifba-yı Cedit ve Maktubat*, (Bakü, 1963), 349-355. Daha sonra annesi, Feth Ali küçük yaşlardayken, eşinden ayrılarak Karabağ'da amcasının yanında bir köye yerleşti. (Mirza Feth Ali, daha küçük yaşta iken babasından ayrılmış ve annesinin amcası olan Hacı Ali Asgar'ın himayesi ve terbiyesi altında yetişmiştir.

³⁷³ Ahundzâde medreseye başlama tarihini 8 yaş olarak kaydeder. Ancak Hamne'den 6 yaşında ayrıldığını ve bu tarihten sonra bir daha babasını görmediğini dikkate aldığımızda bu yaşının 8 değil 5-6 olduğu söylenebilir. Ancak biz 7 yaş olarak kaydettik. Mirza Fethali Ahundzâde, *Eserleri*, (Bakü: Şark-Garp, 2005), III: 15.

himayesinde bulunan Ali Asgar, Mirza Fethali'yi oğulluğa kabul etmiş, bundan dolayı Fethali halk arasında “Hacı Ali el-Asgar'ın oğlu” ya da “Ahundzâde” olarak tanınmıştır.

Ahundzâde'ye göre Molla Ali Asgar, erdemli ve bilge bir insandı. Ali Asgar, sakın bir şekilde harfleri Ahundzâde'ye gösterdi ve hecelerin anlamlarını öğretti. Böylece kısa sürede Kur'an-ı Kerim'in her suresini okuyabildi ve artık okumaktan nefret etmiyordu.³⁷⁴ Kur'an-ı Kerim'i öğrendikten sonra yavaş yavaş Farsça ve Arapça dersleri aldı. 1832 yılından sonra kendisine aynı zamanda nestalik öğreten Mirza Şefi' Vâzih'tan dersler almaya başlayınca bütün kafa yapısı değişti ve artık din adamı olmaktan vazgeçti.

Bu dönemde Azerbaycan'ın birçok bölgesinde Rus okulları açıldı. Azerbaycan'ın Şuşa (1830), Şeki (Nuha) (1831), Bakü (1832), Gence (1833), Nahcivan (1837) gibi bölgelerinde açılan bu okullarda Rusça dil eğitiminin yanında Azerbaycan Türkçesi de ders müfredatına dahildi. Ancak halk Rus okullarına ilgi göstermedi. Bu nedenle aydınlar, Müslüman hocaların eğitim verdiği, modern bilim ve din derslerinin aynı zamanda okutulduğu, temel eğitimin Türkçe olduğu, ayrıca Rusçanın da öğretildiği okullar açarak halkın ilgisini çekmeyi çalıştı. Örneğin Mirza Şefi' Vâzih 1830'da Gence'de kendi gayretleriyle böyle bir okul kurdu ve bu okulda usul-i cedid uygulandı. Ayrıca kendisi Azerbaycan Türkçesinde ilk ders kitabını hazırladı.³⁷⁵

Ahundzâde, bir süreliğine Şeyh Bahai'nin *Hulasatü'l-Hisâb* (Matematiğe Dair) kitabını okumaya başladı. Bu arada Nuha şehrinde bir Rus okulu açılınca “ikinci babam” dediği Ali Asgar'ın tavsiyesi üzerine Rusça okudu. Bir yıl boyunca bu okulda Rus dili eğitimi aldı. Bir yıl sonra 1834 yılında ikinci babası Ahundzâde'yi Tiflis'e götürdü. Burada Ahundzâde'nin ikinci babam dediği Ali Asgar, Rus General Baron Rozin'e (1781-1841) dilekçe verdi ve ondan Ahundzâde'yi “Şark Dilleri Mütercimi Şagirdi” olarak alınmasını istedi. Ahundzâde burada Rus memurdan dersler aldı. Rusçasının güçlenmesinden 6 ay sonra *Şark Dilleri Mütercimi* olarak görev yapmaya başladı.³⁷⁶ Böylece o tarihten sonra Kafkasya'da tercüman oldu.

1846 yılında Rusya ile İran arasındaki diplomatik görüşmelere katıldı, İran hükümeti tarafından üçüncü dereceden *Şir-u Hurşid* nişanıyla ödüllendirildi. 1848'de yeni tahta çıkan İran hükümdarı Nâsirüddin Şah'ı tebrik amacıyla İran'a giden Rus heyetine tercüman olarak iştirak etti. Bu tarihten 7 Mart 1849 tarihine kadar İran'da kaldı. 1863'teki İstanbul ziyareti ve resmi görevle Kafkasya'daki dolaşimleri dışında Mirza Fethali hayatının sonuna kadar Tiflis'te yaşadı ve eserlerini de bu şehirde yazdı.³⁷⁷ 6

³⁷⁴ Ahundzâde, *Elifba-yı Cedid ve Maktubat*, (1963).

³⁷⁵ Bkz. Kerim Oder, *Azerbaycan*, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1982), 125.

³⁷⁶ Feyzulla Kasımsade, *Ahundov'un Hayat ve Yaradıcılığı*, (Bakü: Azərneşr, 1939), 44-45.

³⁷⁷ Bkz. Hamid Algar, “Mirza Fethali Ahundzâde”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul, 1989), 186; Yusuf Gedikli, “Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878)”, 4, sy. 32, (Yedi İklim, 1992): 51.

komedî piyesi Azerbaycan Türkçesiyle yazdı.³⁷⁸ Oyunları Amir Fayaz'ın yaptırdığı Tiflis Tiyatrosunda sahnelendi.³⁷⁹

Ahundzâde Türk modernleşme tarihindeki en önemli yerini, Batı bilim ve düşüncesinin aktarılmasında ve okuryazarlığın yaygınlaştırılması üzerine başlattığı tartışmalarda, önerdiği yeni alfabe projesi ile buldu.³⁸⁰ Bunun için Arap alfabesinde kullanılan hareketlere ihtiyaca göre belli noktalar ilâve edilmesi ve tüm sesli harflerin yazılarak hareketlerle bunların gösterilmesine dayalı projesini içeren Eylül 1857'de kaleme aldığı *Elifbâ'i-cedîd bera-yı tahrîrât-ı elsine-i İslâmiyye ki ibaret ez Arabî ve Fârisî ve Osmânî est* adlı risalesinde alfabe ıslahatını ortaya atan *Risale-yi Alfabe-yi Cedidi* yazmıştır. Ömrü boyunca Arap alfabesinin ıslahı ve nihayet Latin alfabesi ile değiştirilmesi için büyük meşakatlere katlanmıştır. Bu risale ile Arap harflerindeki noktaların kaldırılması ve sesli harflerle hareketler için muayyen işaretlerin kullanılması lüzumunu ileri sürmüştür. Elimizdeki vesikalara göre, bu alfabe, yine sağdan sola doğru yazılıyor olmalıdır, ancak "hurûf-ı mukatta'a" halinde değildir, yazım esnasında, yine harfler birbirine bitştiriliyor olmalıdır. Bu durumda tek yenilik, sesliler için tasavvur edilmiş olan şekillerin, sessizce harflerle aynı sırada yazılması olabilir ki bu durum okumayı kolaylaştırırsa da yazmayı güçleştirir.³⁸¹

Ahundzâde bu çalışmasını *Cemiyet-i İlmiye-yi Osmanîye* sunmak için 1863'te İstanbul'a geldi. Bu sırada Ahundzâde, İstanbul'da Osmanlı devlet ve fikir adamları ile tanışma imkânı buldu.³⁸² Önceden tanıdığı İstanbul İran sefaretinden Mirza Hüseyin Han

³⁷⁸ 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komediyi *Temsilat* adı altında yayımlamıştır.

³⁷⁹ 1859'da Türkiye-Rusya arasındaki diplomatik temaslarda kendini gösteren başarılı tercümanlığı nedeniyle Rus devletinin Müslüman memurlar için tesis etmiş olduğu üçüncü dereceli *Mukaddes Anna* nişanıyla, 1866'da üçüncü dereceden *Mukaddes Stanislav* nişanları ile taltif edilmiştir. Bkz. Mirza Fethali Ahundzâde, *Eserleri*, neşreden giriş, I: 6; Kasımzade, *Ahundov'un Hayat ve Yaradıcılığı*, 67.

³⁸⁰ Mirza Feth Ali Ahundzâde alfabe projesini, İran ve Osmanlı'dan başka Doğu dilleri ile ilgili araştırma merkezleri ve şarkiyatçıların bulunduğu Rusya, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelere de göndermiştir. Mirza Fethali Ahundzâde, *Eserleri*, III: 39-40 ayrıca bkz. 45-46, 58. Feridun Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, (Tahran: 1349/1970), 72. Agah Sırrı Levend'in aktardığına göre Ahundzâde'nin teklifinin "huruf-ı kadimenin noktaları ilga olunup yerlerine diğer bir alamet-i mutassıla va'zından ve kelimatın gereği gibi telaffuz olunması için bazı hareket-ı cedide ihtirai ile bunların milel-i ecnebiyye misüllü huruf sırasında tahririnden ibaret" olduğu üzerine bkz. Agah S. Levend, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1972), 155-156. Osmanlı devlet ricalinin Ahundzâde'nin alfabe konusundaki görüşlerini Fransız ilim çevresinden öğrendiği üzerine Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme*, 155; önerdiği alfabe için temel oluşturmak üzere İhlas suresini örnek vermesi hakkında bkz. Reis Niya, *İran ve Osmani*, 170-171.

³⁸¹ Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999), 106.

³⁸² Bu tür bir toplantının olduğundan kendisini haberdar eden o sırada İstanbul'da olan Melkum Han'dır. Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 71. Melkum Han ve Ahundzâde'nin alfabe konusundaki görüşlerini açıklamak için İstanbul'a geldiğinde Ali ve Fuad paşaların yanı sıra Adliye Nazırı Yusuf Kamil Paşa, Maarif Nazırı Edhem Paşa, Ferrahbaşı Hacı Azim Bey, Herseklizâde Arifi Bey ve Münif Efendi'yle görüşüp eserlerinden takdim ettiği üzere ayrıntılı bilgi için bkz. Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 116. Sadrazam Fuad Paşa'ya hediye ettiği *Hikayet-i Yusuf Şah* adlı eseri Safevî döneminin üst yöneticilerinin cehalet ve safahatının ülkeye ve topluma verdiği zararı anlatması ilginçtir. Bkz. Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme*, 154.

ve Melkum Han³⁸³,ın aracılığıyla Âlî ve Fuad paşalarla görüşen ve cemiyetin toplantılarına katılan Ahundzâde, çalışmasıyla takdir edildi. Toplantının reisi Münif Efendi (1830-1910) ve bir kısım üyenin Ahundzâde'yi desteklemesine rağmen, umduğunu bulamadı.³⁸⁴ Bu toplantının başında Arap harflerinin ıslahını öneren Ahundzâde, sonraki toplantılarda Latin harflerinin alınmasının daha doğru olacağını savunursa da bu önerisi de kabul görmedi.³⁸⁵ Bu risalede kelimelerin birleşimindeki harfleri birleştirerek alfabeyi basmak zordu. Bu durumda Ahundzâde, İslam alfabesinin tamamen değiştirilmesi gerektiğini söyledi. İslam alfabesinin harfleri Avrupa çizgilerinin harfleri gibi kazanmalı, çizgi soldan sağa doğru yazılmalı, noktalar düşürülmeli ve harflerin şekilleri uygun olmalıdır. Latin alfabesinden seçilen sesli harfler ve ünsüz harflerin yanında numaralandırılarak alfabetik harflere dönüştürülecekti. İstanbul alimleri ve bakanları bu oyu kabul etti ancak aralarında ortak bir anlaşma olmadı. Ahundzâde “Kısaca İstanbul'dan hiçbir niyetim olmadan döndüm ama Osmanlı Hükümeti'nde eski İstanbul alfabesinin dönüştürülmesi yönündeki fikrim kabul edilmese de bizzat Tahsin Paşa'nın emriyle *nişan-ı mecidi* ile ödüllendirildim. Mirza Hüseyin, İstanbul'da beni din ve İslam devleti düşmanı olarak tanıttı. Bu nedenle aralarında anlaşmazlık çıktı.” diye belirtti.

Mirza Hüseyin Han'ın İran modernleşme tarihindeki yeri şüphesiz ki sadrazamlığında giriştiği devletin yeniden örgütlenmesi yönündeki reformlarda ortaya çıkmakla birlikte İstanbul'da bulunduğu dönemde Hariciye Nezaretine ve şaha gönderdiği raporlardaki geniş tahlilleri onun esas düşüncelerini ve niyetini ortaya koymuştur. Bu raporlara göre Mirza Hüseyin Han'ın görüşleri kendi ifadesiyle “medenî imlâ usulü ve hilaf-ı şeriat-ı Muhammedî” alanında kendini göstermiştir.³⁸⁶ İran'ın ilerlemesine engel, mevcut durumdan kurtulmak için bunların düzeltilmesini öneren Mirza Hüseyin'in imlâ konusunda, Melkum Han ve Mirza Feth Ali Ahundzâde ile tanışmasının olduğu kadar Osmanlı entelektüellerinden Süleyman ve Münif paşaların da etkisi vardır. Başka bir kaynak Ahundzâde'nin Mirza Hüseyin'in daveti üzerine

³⁸³ Melkum Han da Ahundzâde gibi İran'da eğitim ve öğretim metodunda yapılacak reformu, yazı hattında yapılacak reforma bağlı görmekte ve Arap alfabesindeki eksiklikleri İslami bölgelerin güçsüzlük ve fakirliklerinin sebebi olarak düşünmekteydi. Bkz. Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 93. Ayrıca Ahundzâde, her seferinde elifbanın zorluğunu ve İslam dilinde okumanın zorluğundan bahsetmektedir. İran'ın tamamı okuma yazma bilmiyor. Sadece İstanbul, Tahran ve Tebriz'de okuma yazma bilen beş altı kişi vardır. Bkz. Ahundzâde, *Makalat*, 116, 1 Ocak 1877, mektubun altında “Kafkasya'da yaşana İslam milletinin meçhul avukatı tarafından” yazılmaktadır.

³⁸⁴ Kadri Paşa ve bazı önde gelenlerin tesiri ile kabul olunmadığı üzerine bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Harf Meselesi”, *Alfabe Tartışmaları*, haz. Hüseyin Yorulmaz, (İstanbul: Kitabevi, 1995), 233; Cemiyetin olumsuz görüş bildirdiği üzerine Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 78; Şii ve Rus casusu olduğu iddiası üzerine Reis Niya, *İran ve Osmani*, 108; Bu toplantıdan sonra 1863-1864 yılları arasında ilk tecrübenin yapılması üzerine bkz. Fevziye Abdullah Tansel, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, *Belleten* 17, sy. 66 (1953), 226 vd; bu toplantıya katılanların üçü Müslüman ve diğer üçü Gayrimüslimdir. Aldıkları kararlar hakkında da bkz. Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 116 vd.

³⁸⁵ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 73.

³⁸⁶ Ademiyet, *Endişeha-yı Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 260.

İstanbul'a geldiğini ve *Cemiyet-i İlmiyenin* toplantısına katıldığını belirtmiştir.³⁸⁷ Mirza Hüseyin Han'ın bu tartışmaları yakından takip ettiği muhakkaktır.³⁸⁸ İran'da bir alfabe revizyonun yapılmasını elzem görmekle birlikte sadrazamlığı döneminde bu konuda herhangi bir çalışmasına rastlanılmamıştır.³⁸⁹

Mirza Feth Ali Ahundzâde, Âlî Paşa'nın izniyle İstanbul'a tekrar Tiflis'ten bir kitapçık yolladı. Bu risale, Osmanlı bilim adamlarından Suavi Efendi'nin dikkatini çekmiştir. Suavi Efendi bir konuşmasında, İslam alfabesinin değişmemesi gerektiğini Ahundzâde'ye anlatmıştı. Ancak bu kitapçık da sonuçsuz kaldı. Bundan sonra Ahundzâde, *Yek Kelime*, *Mirza Ağa'nın Oyunları* ve *Derbare-yi Molla Rumî ve Tasnif-i Ū* gibi ilginç eleştirileri içeren makaleler ve özellikle incelemeler yazmaya devam etti.³⁹⁰ Yapılan bu toplantılardan bir sonuç çıkmasa da Ahundzâde'nin önerisi üzerinden Osmanlı basınında bir tartışma başladı. İlk önce *Muhbir*; sonraları *Terakki ve Ceride-yi Havadis* ve en sonunda da *Hürriyet* gazetelerinde Ali Suavi, Hayrettin Bey, Tevfik Ebuziyya ve Nâmık Kemal, Osmanlı maarifinde bir ıslahat yapılması gerektiğini ve çağın ihtiyaçlarına uygun bir alfabenin yürürlüğe konulmasını isterlerken, Latin harflerinin kabulünden Arap harflerinin Türkçe ses uyumuna uygun harekelendirilmesine kadar birçok öneriyi gündeme getirdiler. 1863-1878 yılları arasındaki Osmanlı basınındaki bu tartışmaları takip eden Ahundzâde, Ali Suavi'ye bir cevap göndermesine rağmen,³⁹¹ diğerlerini yalnızca takip etti.

Ali Suavi (1839-1878), Londra'da *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* adına 31 Mayıs 1867'de neşretmeye başladığı *Muhbir* gazetesinin 48. sayısında kaleme aldığı "Hattımızın Islahı" adlı makalesinde ve 1869 yılında Paris'te neşrettiği *Ulûm* dergisinin 2. 3. ve 4. sayılarında yazmış olduğu "Lisan ve Hatt-ı Türkî" adlı seri makalesinde, Arap alfabesinin ıslahını kabulle birlikte, değiştirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak Ali Suavi, bu makalesinde herhangi bir teklifte bulunmamıştır. Latin harfleri taraftarlarını tenkit ederek onların bir "mütalaa-yı faside" içinde olduklarını ileri sürmüştür.³⁹² Ali Süavi gibi Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof Tebrîzî³⁹³ (1839-1911) de İran'da yaygın olarak kullanılan alfabeyi, okuma yazma öğretiminde bir engel olmadığını savunmuştur. Tâlibof, Japonların alfabesinin İran'ın alfabesinden daha karmaşık olduğunu delil

³⁸⁷ Ahundzâde ve Melkum Han'ın İstanbul faaliyetleri için bkz. Hamid Algar, "Malkum Khan, Ahunzada and the Proposed Reform of the Arabic Alphabet", *Journal of Middle Eastern Studies*, 5, (1969): 116-130.

³⁸⁸ Reis Niya, *İran ve Osmani*, 66; Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", 117.

³⁸⁹ Metin, "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)", 117.

³⁹⁰ Ahundzâde, *Edebiyat-ı Meşrute: Makalat*, 8-17.

³⁹¹ "Suavi Efendinin Akidesine Karşı Kritik" başlığını taşıyan bu makalede Ahundzâde dil hakkındaki tüm görüşlerini toplamıştır. Ona göre halkın kültürünün yükseltilmesi için onun konuştuğu dilde yazmak gerektiğini; Türk dilinin Arapça ve Farsça boyunduruğundan kurtarılması için bu dillerden gelen kelimelerden sistemli bir temizliğin yapılmasını ancak bunu yaparken yerleşmiş olanlardan çok söyleyiş zorluğu yaratan kelimelerin atılarak yerlerine Türkçe olanların bulunmasını öneriyor. Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme*, 169.

³⁹² Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 117.

³⁹³ Daha sonraları Mirza Hasan Rüşdiye'nin kurduğu rüşdiye okullarına bağışta bulunmasıyla modern eğitim destekçisi olduğu görülmektedir.

göstererek bu durumu onları geri bırakmak şöyle dursun ilerlemelerine katkı sağlayan bir etken olarak görmüştür. Tâlibof, İran'ın zayıflığının temel sebebi olarak önemli makamlara liyakatli kişilerin getirmemesi olarak görmüştür.³⁹⁴

Ahundzâde'nin yazdığı bu risaleden 5 yıl sonra Osmanlı devlet adamı Tahir Münif Paşa aynı meseleyi tekrar gündeme getirmiştir. Münif Paşa'nın Cemaledin Afganî, Melkum Han ve Ahundzâde gibi İranlılarla dostane münasebetleri ve mektuplaşmaları, iki ülke aydınları arasındaki etkileşime iyi bir örnektir. Ahundzâde, eserlerinde Doğu'nun özellikle İslâm dünyasının geri kalmasının sebeplerini sorgulayarak modern düşünce çerçevesinde İran tarihi, İslâm dini ve o günün İslâm toplumlarının genel durumuyla ilgili yorumlar getirmiştir. Bu yorumlarında Batı düşüncesine ait milliyetçilik, laiklik, halkçılık, rasyonalizm ve materyalizm akımlarının etkileri açıkça görülür.³⁹⁵ Öte yandan, Münif Paşa'nın, *Tedbir Harabelerini* çevirdiği Volney'in Latin alfabesi teklifinden habersiz olduğu da düşünülemez. Ancak yıl henüz 1862'dir ve Latin yazısından söz etmek için vakit çok erkendir. Dönem, yazıyı değiştirmenin, sanki dini değiştirmek gibi algılandığı bir dönemdir. Nitekim ıslah teşebbüsleri bile bir sonuca ulaşmamış olmak bir yana, yıllarca ağza bile alınmamıştır.³⁹⁶ Burada şu nokta açıklanmalıdır ki, Münif Efendi ve Feth Ali Ahundzâde'nin girişimlerinden bir süre önce, Ahmet Cevdet Efendi (Paşa), 1851 yılında yazıp yayımladığı ünlü *Kavaid-i Osmaniyye* kitabında, Türkçemizde bulunup da Arap harfleriyle gösterilmeyen sesler için bir yazı yolu aramak gerektiğini önemle belirtmiştir. Bunun üzerine, *Encümen-i Dânişte* bu konu üzerine durulmuş ve 1863-1864 ders yılı kitaplarında Arap yazısı harekeli (üstün, esre ve ötreli) olarak kullanılmıştır.³⁹⁷ Ahundzâde'nin, Hariciye Nazırı Âlî Paşa'yı ziyaret esnasında, Âlî Paşa'nın mezkûr alfabeyi tetkik ettikten sonra, "...İyi bir şey, İstanbul'da bundan 10 yıl önce bu konuya değinilmiş ve bir meclis oluşturulmuştu. Sonra bu teşebbüs yarım kaldı." şeklinde konuşurken vermiş olduğu bilgi son derece mühimdir. Ahundzâde, 1863'te İstanbul'da bulunduğuna göre, Âlî Paşa'nın zikretmiş olduğu meclisin ya da komisyonun 1853 yılı civarında kurulmuş olduğu neticesi çıkmıştır. Bu durumda, Osmanlı aydınları, Arap harflerinin ıslahı meselesini, Ahundzâdeden ve Münif Efendi'nin 1862'de nutkunu vermesinden çok daha önce vazettikleri ve tartıştıkları aşıkardır.³⁹⁸ Münif Efendi'nin, Ocak 1877'de Maarif Nazırlığına tayin olmasıyla Tahran Sefirliği görevi sona ermiştir. Münif Efendi, Şubat 1877'de Tahran'dan hareket etmiş ve yaklaşık bir ay sonra Mart 1877'de Tiflis'e de uğradıktan sonra İstanbul'a gelmiştir.³⁹⁹ Bu dönemde acaba Tiflis'e

³⁹⁴ Tâlibof, *Kitab-ı Ahmed (Sefîne-i Tâlibî)*, (İstanbul, 1311-1312; Tahran, hş. 1326), 293.

³⁹⁵ Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 154.

³⁹⁶ Budak, *Münif Paşa*, 596.

³⁹⁷ Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 11; Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 109-110.

³⁹⁸ Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 109.

³⁹⁹ Münif Paşa'nın Tahran Sefirliği ve İran Ruznamesini konu alan OSARK'ta bir bildiri sunmuştuk. Şimdilerde kitap olarak basılması bekleniyor. Bkz. Ayrıca bkz. İbrahim Şirin, "Münif Paşa'nın Tahran'dan Gönderdiği Devlet İşleriyle İlgili Lâyihası ve Düşündürdükleri", 3, sy. 4, (2008): 759-771; Tanya Elal Lawrence, "An Ottoman Mission to Tehran: Mehmed Tahir Münif Paşa's Second Ambassadorship to

neden uğramış ve orada ne yapmış olabilirdi? Bunun Münif Efendi'nin Tahran Sefirliğinden dönerken yazdığı *İran Ruznamesi* olmadan bilinmesi mümkün değildir. Ancak yeni bir İslam alfabesinin teşkili hususunda büyük gayretler gösteren Mirza Feth Ali Ahundzâde'yi ziyaret etmiş olması muhtemeldir.⁴⁰⁰ Bu mesele Münif Efendi ve Ahundzâde'nin tesiriyle 1869'da tekrar gündeme gelmiştir. İran'ın İstanbul Sefiri Melkum Han ve Nâmık Kemal bu konuda pek çok makale yayımlamıştır.⁴⁰¹ *Hürriyet* gazetesinde "Hüdâ Kadirdir Eyler Sing-i Haradan Güher Peyda" başlığı ile yayınlanan ve muhtemelen Nâmık Kemal tarafından kaleme alınan bir makaledir. Nâmık Kemal, "... bizim çocuklar 5-6 yaşında mahalle mektebine verilip, 2-3 senede bir hatim indirdikleri ve birkaç sene dahi tecvit ile bu hatimler tekrar olunduğu ve 5-6 yıllar sülüs ve nesih karaladıkları halde, ellerine bir gazete verilse okuyamazlar... Halbuki Ermeni, Rum ve Yahudi etfali, mahalle mektebine girdikten altı ay sonra kendi lisanınca gazete ve mektup okumağa ve bir sene sonra kendisi mektup yazmağa başlar... İmdi bizim çocukların fitrat ve fetenetçe bir eksiklikleri mi vardır ki, anlar gibi tâhsil-i fevâid edemiyorlar? Hayır, çocukta hiçbir kabahat yoktur; yolsuzluk bi'l-cümle usûl-i tahsîlindedir." demektedir.⁴⁰²

Melkum Han, Londra'da yayımlanan *Hürriyet* gazetesine bir mektup göndermiştir. 9 Ağustos 1869 tarihli 59 numaralı nüshada yayımlanan mektupta, öğretimdeki başarısızlıkta Arap harflerinin de etkisi olduğu fikri işlenmiştir. Melkum Han'a göre, Müslümanlar alfabelerini ıslah etmedikçe talim ve terbiyede başarılı olmaları, dolayısıyla Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmeleri imkânsızdır. Melkum Han'ın 69 numaralı sayıda *Hürriyet*'te yayınlanan mektuba cevaben yayınlanan *Kıraat* adlı makalesinde imzasız bir yazıyla cevap verilmiştir. Nâmık Kemal, meseleyi alaycı bir üslupla özetledikten sonra, Osmanlı Devleti'nde her türlü belanın menşeyinin maarifin yokluğu olduğunu itiraf ile maarifin yokluğu, bilhassa Arap alfabesinin haline mal edilemeyeceğini ifade eder ve daha önce de sık sık ileri sürülmüş olan delilleri yineler. Nâmık Kemal, harflerimizi değiştirme fikrinde olan bir kimseye ne cevap verileceğini ve harflerimizin neden ıslaha muhtaç olduğunu özetlediği makalesinde meselenin ciddi bir mesele olduğunu elde mevcut kitapları gözden çıkarmayan ve "asrımızın en meşhur olan ashab-ı dânişini bile yeniden kıraat ve hat öğrenmeye" mecbur etmeyecek bir ıslah çaresi bulunması gerektiğini söyleyerek kendi ıslah fikirlerinin anlatımına geçer. Ancak bu tasavvurlar, belki de kullanılmakta olan alfabeyi daha da güçleştirmekten başka bir işe yaramadığı için, rağbet görmemiştir.⁴⁰³ Nâmık Kemal'in olduğu düşünülen bu makalede,

Tehran and the Re-making of Perso-Ottoman Relations (1876-1897)", *British Journal of Middle Eastern Studies*, (2022): 1-17.

⁴⁰⁰ Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 19.

⁴⁰¹ Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değerlendirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", 227; Ahundzâde'nin yakın arkadaşı ve İran modernleşmesinin 19. yüzyıldaki en karizmatik siması şüphesiz Mirza Melkum Han'dır. Onun en büyük özelliği, Osmanlı aydınlarının da tipik özelliği olan, sık değişen ve farklı devlet hizmetinde bulunması ve görevden alındığında yayın yolu ile sert muhalefet etmesidir. Bkz. Ademiyet, *Fikri Azadi*, 118.

⁴⁰² Nâmık Kemal, "Hüdâ Kadirdir Eyler Sing-i Haradan Güher Peyda", *Hürriyet*, sy. 54, (25 Rebiülevvel 1286/5 Temmuz 1869); Budak, *Münif Paşa*, 596-597.

⁴⁰³ Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 118-119.

mevcut harflerin ıslahı konusunda herkesin hem fikir olduğu, ancak harflerin tamamen değiştirilmesinin büyük sorunlar doğuracağı ileri sürülmüştür.⁴⁰⁴

Alfabe değişikliğinin Osmanlı'daki etki ve tezahürleri Mirza Yusuf Han'ın 7 Mayıs 1869'da Paris'teyken Ahundzâde'ye yazdığı mektupta açıkça ortaya konulmaktadır. Yusuf Han, "Size müjde vereyim ki, alfabe hususunda hayaliniz bugünlerde İstanbul'da insanların zihinlerini oldukça meşgul etmektedir. İstanbul'da *Terakkî* adlı bir gazetede konuyla ilgili oldukça fazla bahisler açılmaktadır. Londra'da Türkçe çıkan *Hürriyet* adlı gazetede de çok yazı yayınlanmaktadır. Her iki gazete de sizden ve sizin alfabenizden söz etmektedir. Gerçi alfabeniz henüz herhangi bir kimse tarafından kabul görmüş değil. Ancak sizin düşünceleriniz çok sayıda taraftar bulmuş durumdadır. Adınızın gazetelerde geçmesinin sebebi samimiyetinizden dolayıdır." demiştir.⁴⁰⁵

Daha çok Ahundzâde'nin önerisini savunan Melkum Han ve Nâmık Kemal Mektuplaşmaları 1871 yılında sürerken⁴⁰⁶ Ahundzâde aynı öneriyi Tiflis'e döndükten sonra başka bir kitapçık hazırlayarak İran Maarif Nazırlığına sunar. Bundan hiçbir sonuç alamaz.⁴⁰⁷ Ahunzade alimlerden korktuğu için bu sefer el yazısını eskisi gibi *sağdan sola* doğru gösterdi. Ancak Tahran Alfabe ıslahı meselesine sıcak bakmadı. Osmanlı devlet adamları, Arap alfabesinin ıslahı ya da Latin alfabesi ile değiştirilmesi meselesini tereddütle karşılarken, Rus Çarlığının sınırları içinde yaşayan ve büyük bir olasılıkla Arap alfabesini kullanan bazı kavimler, Rus asimilasyon siyasetinin de zoruyla Latin alfabesine benzeyen, yeni bir alfabe kullanmaya başladı ve kısa sürede bunun yararını gördü. Ahundzâde, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında cereyan eden ve söz konusu kavimler tarafından pek de arzu edilmediği anlaşılan bu mecburi inkılâbın neticelerini Melkum Han'a yazdığı Haziran 1871 tarihli bir başka mektupta Rus yöneticilerin bazı bilginlerin de çabasıyla Avar, Çeçen ve Çerkez dilleri için Latin harflerine benzeyen ve soldan sağa doğru yazılan bir alfabe oluşturulduklarını ve bugün bu yöredeki çocukların kısa sürede okuma yazma öğrenebildiklerini söyledi. Ahundzâde buna karşılık sayısı 2 milyona ulaşan Kafkas halkının eski İslam yazısının zorluğundan dolayı "hayvanlar gibi kör ve cahil" kaldıklarını ifade etti.⁴⁰⁸

İran'daki kanunsuzluktan ve okuma yazma kıtlığından mustarip Ahundzâde, bu konu hakkında birçok mektup ve yazı yazmıştır. Bu yazılarının toplandığı *Makalat* adlı eserinin içeriğinde, *Kavanin-i Bedun Pay-ı Best* adlı başlıkta açıklanmaktadır. Ahundzâde, "Burada Tahran'da kanunların temelini Mirza Hüseyin Han'ın attığı

⁴⁰⁴ Budak, *Münif Paşa*, 597.

⁴⁰⁵ Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 153-154.

⁴⁰⁶ Türk basınındaki bu tartışmalar için Tansel, "Arap Harflerinin Islahı", 224 vd; Reis Niya, *İran ve Osmani*, 115 vd; ayrıca Hüseyin Yorulmaz (haz.), *Alfabe Tartışmaları* (İstanbul, 1995), içindeki Nâmık Kemal, Ali Suavi, Hayrettin Bey, Tevfik Ebuziyya ve diğerlerinin konu ile ilgili yazıları görülebilir.

⁴⁰⁷ Reis Niya, *İran ve Osmani*, 113; İran hükümetinin olumsuz mektubu için Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 127.

⁴⁰⁸ Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 122.

söyleniyor. Milletin eğitimsiz ve cahil olması dışında genel olarak yazma bilmemesi durumunda bu yasaların kimin okuyacağını bilmiyoruz. Birkaç kişinin okuryazarlığı kural ve düzenlemeler için yeterli midir? Farz edelim ki İran'ın tamamı 14 milyon ve daha fazla, bu 14 milyonun içinde yarım milyon okuryazar insan bana ulaşamayacak ve bundan sonra 100 bin okul açsalar da eski alfabe ile bana ulaşamayacaklar. Bu çağda ordunun askerlerinin Prusya ordusunun askerleri gibi okuryazar ve bilgili olması zorunludur. Ancak İran'daki valilerin çoğu bırakın bilgi sahibi olmayı okuryazar bile değildir.” demektedir.⁴⁰⁹ Ayrıca Mirza Yusuf Han'dan Ahundzâde'ye gelen bir mektupta “Tanzimat ve tadilatlar güzel ama kalıcı değildir, geçicidir. Birkaç gün sonra unutulur. Ulum ve maarif milletin her zümresinde üstten alta, alttan soyluya istinasız evrensel olmalı, çobanlar, çiftçiler, tüccarlar, parfömcüler de bakanların sahip olduğu yetkilere sahip olmalı ve bütün millet de bu çalışmalara katılmalıdır. ...Demiryolunun ülkemizi müreffeh ve güvenli hale getireceği kesindir, ancak sizin mutluluğunuz diğer koşullara ve durumlara bağlıdır ve bunların ana kaynağı bilginin yayılmasıdır. ...Bunların her ikisi de *Elifbanın* değişmesiyle ilgilidir” yazmaktadır.⁴¹⁰

Ahundzâde'nin, sunmuş olduğu fikir kabul olunmamakla birlikte, İstanbul'dan eli boş dönmemiş, sonunda bir harf inkılabı ile neticelenecek tartışmaları başlatmamışsa bile, büyük ölçüde beslemiş ve alevlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde Enver Paşa Harbiye Nazırı olduğu sıralarda, 1914'te ordu içinde *hurûf-ı munfasılayı* kullanmaya başlamış ve *Ordu Elifbası*, *Hatt-ı Cedit* ya da *Enver Paşa Yazısı* gibi adlar verilen bir alfabe ile birkaç tane de kitap basmıştır. Orduda bir süre kullanılan bu yazı sistemi, savaş yıllarında eski alışkanlığı bozduğu ve bu yüzden işleri geciktirdiği konusundaki şikâyetler üzerine iptal edilmiş ve eski alfabeye tekrar dönmüştür. Ancak Türkiye'de 1 Kasım 1928'de Mustafa Kemal tarafından gerçekleşen Harf İnkılabı ile Latin harflerine geçilmiştir. İran ise Arap harfleri kullanılmaya devam etmektedir.

2.2. Hükümdarların Yurt Dışı Seyahatleri ve Eğitim

Bu bölümde, Osmanlı ve İran devletlerindeki hükümdarların, ilk defa savaş nedeninden başka bir sebeple tahtı boş bırakarak Avrupa'ya ve diğer ülkelere ziyaretleri araştırılmıştır. Bu ziyaretler genellikle hükümdarların çevrelerindeki devlet adamlarının teşvikleriyle meydana gelmiştir. Hükümdarlar, kendi halklarına, ziyaret ettiği ülkelerde önemli bir değere sahip olduklarını göstermek için basın ve yayın yolunu sık sık kullanmışlardır. Bunun için günlükler yazmayı/yazdırmayı tercih etmişler ve gazeteleri kullanmışlardır. Sultan Abdülaziz, savaş zamanları dışında, Osmanlı tarihinde ilk defa Avrupa devletlerini ziyaret eden hükümdardır. Sultan Abdülaziz ayrıca ilk defa hukuken özel statüye sahip Mısır'ı ziyaret etmiştir. Nâsırüddin Şah ise 50 yıllık saltanatı

⁴⁰⁹ Ahundzâde'den Melkum'a yazılan mektuptan alıntıdır. 8. Mektup, Mart 1871; aktaran Ahundzâde, *Elifba-yı Cedit*, 197.

⁴¹⁰ Mirza Yusuf Han'dan Ahundzâde'ye mektup, *Elifba-yı Cedit*, 309-310. aktaran, Ahundzâde, *Makalat*, 111-112.

döneminde ilk defa yurt dışı seyahatini Osmanlı Irak'ına düzenlemiştir. Bunun yanı sıra şah, üç defa Avrupa'ya gitse de sadece 1873 yılında İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin eğitime katkısı incelenmiştir.

2.2.1. Sultan Abdülaziz'in Yurt Dışı Seyahatleri

Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar arasında ilk yurt dışı seyahatini Sultan Abdülaziz (1861-1876) yapmıştır. Sultan Abdülaziz, 15 yıllık saltanatı döneminde, çok yönlü bir padişah olarak göze çarpmaktadır. Sultan her şeyden önce, halkın gözünde kötü günleri durduracak, eski şanlı günleri yaşatacak bir padişaha benziyordu. Bu sevgi ve ümit, III. Selim'le başlayan, II. Mahmud ve Abdülmecid'le devam eden ve her geçen gün temposu biraz daha yükselen “batılılaşma” ve yenileşme sloganları altında, “özden uzaklaşma” veya “frenkleşme” şeklinde algılanan devlet siyasetine de bir tepkiydi.

Sultan Abdülaziz, radikal kararlar alarak, öncelikle iç sorunları halletmek adına, 3 Nisan 1863'te, Mısır'a seyahat düzenlemiştir. Mısır'ın Osmanlı Devleti sınırlarına katıldığı günden beri, padişahın bu ülkeye seyahat etmemiş olması Sultan Abdülaziz'in gezisini benzeri olmayan bir olay haline getirecektir.⁴¹¹ Sultan Abdülaziz bu hamlesiyle hem Mısır'ın hem de Arap halklarının gönlünü kazanmak için uğraşmıştır. Bu seyahat yaklaşık bir ay sürmüştür. Bu seyahat ve padişahın oradaki davranışları, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olduğunu ve aralarındaki kadim bağın daha da güçlenmesini sağlamıştır. İsmail Paşa, padişahın Mısır'a yaptığı seyahatten memnun kalmasını sağlayarak, Mısır'ın *muhtariyet imtiyazlarını* genişletme konusunda bir adım atmıştır. Bu seyahat Mısır'ı fethedip halifeliği Osmanlı Hanedanı'na kazandıran Yavuz Sultan Selim'den bu yana bir Osmanlı sultanının ilk kez Mısır topraklarına ayak basması nedeniyle oldukça önemlidir.⁴¹² Bu ziyaretten üç yıl sonra -babadan oğula geçmek şartıyla- veraset sistemi değişerek İsmail Paşa'nın Mısır “hidiv”liği ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati hukuksal anlamda yurt dışı ziyareti olsa da Mısır, Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaki bir toprak olduğu için bu çalışmada yurt dışı seyahati olarak nitelendirilmeyecektir.⁴¹³ Kahire tüm bu dönem boyunca, yöneticilerinin daha özerk davrandığı sıralarda bile, Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olarak kalmıştır.⁴¹⁴

Sultan Abdülaziz'in Mısır seferinden arda kalan izlenimlerinden bazıları konumuz açısından önemlidir. Sultan Abdülaziz, Kahire'deki ilk Müslüman üniversite merkezlerinden *El-Ezher Camii* ziyaret etmiştir. Bu camiye en uzak diyarlardan ve muhtelif ülkelerden alimler ve öğrenciler gelmiştir. Öğrencilerin masrafları karşılanarak yurtta kalmaları sağlanmıştır. Burada eğitim edebiyat, fen ve hukuk alanlarında verilmiştir. Bu medresede her öğrenci grubundan kişiler vardır. Özellikle -

⁴¹¹ Nejdet Gök, “Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, c. 4, (Ankara: TTK, 2014), 127-139.

⁴¹² Karal, *Osmanlı Tarihi* 7, 40.

⁴¹³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, (İstanbul, Timaş Yay., 2016), 70.

⁴¹⁴ Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, 17.

Hindistanlıların, İranlıların, Türklerin, Suriyelerin, Kürtlerin, Arapların- mahalleleri farklıydı. Bu caminin, Ekim 1798’de Fransızlara karşı isyana merkezlik etmesi önemlidir. Ancak buradakiler Mukattam ve kalenin yukarısı bombalandıktan sonra teslim olmak durumunda kalmıştır. Ayrıca Ezher Üniversitesi öğrencileri arasında Kleber’i hançerleyerek Mısır’ı bir hamlede kurtaran Süleyman Halebi (1777-1800) de bulunuyordu. Napolyon’un en güçlü generalini bir Osmanlı talebesi öldürmüştü. Kleber, Napolyon Bonaparte’ın tek layık halefi olduğu için önemli bir şahsiyetti. Zira Kleber’in yerine geçen ve Abdullah Yakub ismini alan General Menou, bir Türk kadınla evlenmiş ve gayretli bir Müslüman olduğu için yeni fethedilen yerin Fransa’nın elinde kalabilmesi mümkün değildi.⁴¹⁵

Sultan Abdülaziz 13 Nisan’da (24 Şevval) Mısır’da dökümhaneleri, kumaş fabrikalarını ve demiryolları gezdi. İstanbul’daki fabrikaları daha mükemmel hale getirmek için bütün kurumları uzun uzun tetkik etti.⁴¹⁶ Sultan Abdülaziz, Mısır’da bir ay kaldıktan sonra 1 Mayıs 1863 tarihinde İstanbul’a döndü. Padişahın dönüşünde her tarafta hazırlıklar yapıldı, Yedikule semtinde bazı mevkilere toplar yerleştirildi. Bütün mektep çocukları süslü elbiseleriyle sahillere dizildi. Halk, İstanbul ve Tophane taraflarında toplandı. Sultan Abdülaziz, meydandaki ve sahillerdeki halka güzel dilekleriyle seslendi. Sultan memnuniyetini “Seyahatimden ve sizlerden hoşnudum, karşılaması kalbimi neşeyle dolduran halkıma kavuşmaktan ötürü bahtıyarım” diyerek açıklamıştır.⁴¹⁷

Osmanlı sultanı hem dış ilişkileri müzakere etmek hem de iç sorunları halletmek için, bu kez de III. Napolyon’un tarafından bizzat davet edildiği 1867 yılında düzenlenen *Paris Fuarına* hazırlık yaptı. 27 Haziran 1867’de, ilk defa İslam halifesi ve Osmanlı sultanı savaş dışında bir Avrupa ülkesine 46 gün sürecek bir seyahat programı düzenlendi.⁴¹⁸ Her şeyden önemlisi bu seyahatin Osmanlı basını için büyük bir infiale yol açacağı ihtimali devlet adamları için ciddi bir kaygıya neden olmaktaydı. Daha önce belirtildiği gibi, bir İslam halifesi savaş topraklarına gaza haricinde ayak bastığı o döneme kadar yaşanmamış bir olay olduğu için, bu durum korkunç bir baskıya yol açabilirdi. Bu nedenle dönemin en ünlü ve kudretli devlet adamları Fuad ve Âlî paşalar, Sultan Abdülaziz’i böyle bir ilke imza atması için ikna girişimlerinde bulundu. Bu iki isim Osmanlı modernleşme taleplerinin en üst temsilcileriydi ve sultanı bu konuya da ikna etmişlerdi. Ancak gezi için yukarıda bulunan sebepler haricinde sultanın itibarını

⁴¹⁵ L. Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Carie*, (Paris, 1865) aktaran, Yahya Beğçeci, “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003), 35.

⁴¹⁶ Beğçeci, “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”, 41.

⁴¹⁷ Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Carie*, 325-326; Beğçeci, “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”, 57.

⁴¹⁸ Aynı dönemde Mısır hidivinin 1867 Exposition Universelle’ye katılmak için Paris’e gitmesi ilginçtir. Bkz. Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleşmesi*, 31.

zedelemeyecek başka bir bahane olması gerekiyordu. Bu nedenle Ali ve Fuad paşalar Avrupa kralları ve imparatorlarından bizzat sultanın şahsına bir davet ayarlamışlardı.⁴¹⁹

Bu gezi Osmanlı Devleti için çok önemliydi. İlk durağı Fransa olan Sultan Abdülaziz'in, burada Osmanlı Devleti için reform talep eden *Genç Osmanlıların* da hamisi konumunda Mustafa Fazıl Paşa'nın muhalif söylemlerine son verebilirdi. Bu gezi, Bâbü'lî'nin modernleşme talepleri arasında yer alan sultan ile iktidar paylaşımı için de iyi bir gözlem niteliğindeydi. Bu seyahatin nedenlerinden birisi de Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki başarısını karşılaştırarak kontrol etmek istemesi olarak gösterildi.⁴²⁰

1867 Paris Fuarı'nda ilk defa uluslararası bir organizasyondaki Osmanlı sergisinde Sultan Abdülaziz'in büyük boy bir portresinin de bulunduğu yağlı boya resim sergisinin açılmış olması dikkate değerdir. Sergide 1864 yılında Abdülaziz tarafından resim üzerine eğitim almak için Paris'e gönderilen Şeker Ahmet Paşa'nın resimleri vardı. Burada Osman Hamdi ve çeşitli yabancı ressamın eserleri de sergileniyordu.⁴²¹ Cemal Kutay'ın Ömer Faiz Efendi'nin ruznamesinden aktardığına göre, “Bütün dünya milletleri, neleri var, neleri yok buraya taşımışlar. Sanayi ilerlemesi karşısında hayrette kaldık. Aziz dostum Halimî Efendi ile nemli gözlerimizi sildik. Hiç duraksamadan aynı şeyi düşündük ki, bu yapılanların daha iyileri bizde yapılabilir; ilk madde olarak her şeyimiz var. Halkımız zeki ve daha da görev bilincine sahip aslında, fakat tahsil yok, ilim yok, irfan yok, teşkilât yok!” demektedir.⁴²²

Sultan Abdülaziz, Paris'e gittiğinde 1857'de kurulan Mekteb-i Osmânî talebeleri tarafından karşılanmış ve bu karşılanmadan hoşnut olmuştur.⁴²³ Sultan, Fransa'dayken bazı kurum ve kuruluşları da ziyaret etmiştir. Buna göre, 9 Temmuz 1867 tarihli Paris'ten Sadarete gelen telgrafta sultanın *St. Cyr Özel Askeri Mektebini* ziyaret ettiği yazılmıştır. Sultan Abdülaziz'in bu okulu ziyaret edeceğini duyan mektep müfettişi General de Martenpre ile mektep nazırı General de Konderkur, sultanı karşılamak için Versay'a gelmişlerdi. Okulda büyük hürmetle karşılanan Sultan Abdülaziz, bu hareketten dolayı çok memnun kalmıştı. Sultan, iki generali ve mektep hocalarını huzuruna çağırarak iltifatta bulunmuştur. Mektep öğrencileri padişahın şerefine, piyade ve süvari talimleri ve özellikle tüfikle nişan alma talimi yapmıştır. Bu talim sultanın çok hoşuna gitmişti. Sultan talim hakkında zabıtlardan izahat almış, *mektebin tedris usullerine dair* onlarla iki saat konuşmuştu. Sultanın yaverlerinden biri, daha önce St. Cyr Askeri Mektebinde okuduğu

⁴¹⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıatlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993), 121; Abdülkerim Buğrahan Bulut, “Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi”, (Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019), 70.

⁴²⁰ Gök, “Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları”, 127-139.

⁴²¹ Banu Çolak, “Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de Değişen Sergileme Kavramı, Sergi Etkinlikleri ve Sergi Mekanları”, *Journal of Fine Arts*, sy. 19 (2011): 2.

⁴²² Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, (İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970), 39.

⁴²³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II: 455.

için, talimleri görünce gayri ihtiyari meydana koşarak talim yapmıştı. Hünkâr bundan da çok memnun kalarak yaverine taltif etmiştir.⁴²⁴

Sultan Abdülaziz'in bu okulun müfredatı ve tedris usulleri hakkında neden ilgilendiğine dair araştırma yapıldığında ilginç bilgiler elde edilmiştir. Bu okulu Napolyon başa geçtiğinde Fransa'daki askeri okulları yetersiz bulduğu için kurmuştu. Napolyon, eski üniter orduyu piyade, süvari, topçular ve destek hizmetlerini oluşturan kolordulara bölmek istediği için, 1802 yılında Fransız Ordusu'nun süvari ve piyade rezervlerini oluşturacak *Ecole Speciale Militaire*ı açmıştır. Okul Fontainebleau'da kurulmasına rağmen 1808'de St. Cyr'a taşınmıştır. St. Cyr Özel Askeri Okulunun eğitim süresi başlangıçta üç veya dört yıl düşünülmesine rağmen, oluşan subay açığını kısa sürede gidermek için öğretim iki yıla düşürülmüştür. Bu okulun amacı, piyade, süvari, deniz piyadelerinde görev yapmak için Harbiyelileri eğitmektir. Okula kabul yalnızca sınav ile yapılır. Giriş sınavı 17 ila 20 yaş arası tüm adaylara açıktı. Her yıl farklı bölümlerde yapılan giriş sınavları sözlü ve yazılıydı. St. Cyr Özel Askeri Okulunda ilk yıl, geometri, fizik, askeri edebiyat, askeri tarih, askeri istatistik, coğrafya ve Almanca dersleri işlenmekteydi. İkinci yıl ise, topografya, tahkimat, topçuluk, askeri mevzuat, askeri idare, askeri sanat, tarih dersleri vardı. Okulun birtakım sıkıntıları olsa da St. Cyr Fransa'nın ilk modern askeri okuludur.⁴²⁵

Burada dikkat ettiğimiz husus padişahın neden St. Cyr Askeri Okuluna ilgi gösterdiğidir. Bunun için Osmanlı askeri tarihinde büyük öneme sahip Mekteb-i Harbiyenin kuruluşundaki Fransız etkisine bakmak gerekmektedir. II. Mahmut yeni kurulan modern orduya subay yetiştirmek amacıyla 1834 yılında *Mekteb-i Harbiye-i Şahaneyi* kurmuştur. Namık Paşa, Mekteb-i Harbiyenin 1802'de kurulmuş olan ve çoğunlukla teorik eğitim veren Fransız askeri okulu *L'Ecole Spéciale Militaire de Saint-Cyrin* örnek alınarak teşkilatlandırılması gerektiğini savunmuştur.⁴²⁶ Fransa modeline göre tesis edilen okulda Türk subayların yanı sıra Fransız subaylar da görev yapmıştır.⁴²⁷

Sultan, İngiltere'de 15 Temmuz 1867'de Buckingham Sarayı'nda muhteşem bir ilgiyle karşılandı. Resepsiyon elçilerin Osmanlı heyetine takdim edilmesiyle başlamıştı. Resepsiyondan sonra Osmanlı heyeti için düzenlenen *Covert Gargen Tiyatrosunda* Kraliyet Operası'nın sunduğu temsil için hazırlandı. O gün sultan için yazılan kasidenin okunması heyecan yarattı. Sultan için Luigi Arditi tarafından bestelenen kaside büyük orkestra ve koro tarafından Türkçe olarak seslendirilmişti. Avrupalılar, uzun zamandır

⁴²⁴ Ali Kemalî Aksüt, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), 142.

⁴²⁵ Özge Kurşun Tükenmez, "19. Yüzyılda Fransız Askerî Mekteplerinde Eğitim ve Osmanlı Askerî Mekteplerinin Modernleşmesine Tesiri", *Mediterranean Journal of Humanities* 13, (2023): 219-230.

⁴²⁶ Mesut Uyar & A. Kadir Varoğlu, "In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective", *Armed Forces & Society* 35, sy.1, (2008): 180-202.

⁴²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası, (BOA. HR. TO..) 70/52.

uzaktan izledikleri Türk sultanını görmekten ve onunla savaş dışında uygar ilişkilere girmekten memnun gözüküyordu.⁴²⁸

Burada ziyaret edilen mekanlar padişaha hayranlık uyandırdı.⁴²⁹ Sultan 47 günlük gezisinde, sırasıyla, Paris, Almanya, Belçika, Avusturya ve İngiltere seyahatlerini bir de günlük yazdırarak taçlandırmıştı.⁴³⁰ Gezi boyunca İstanbul Şehremini Ömer Faiz Efendi, Sultan Abdülaziz'in yanında bulunmuş ve günlükleri tutmuştur.⁴³¹ Büyük bir ihtimalle bu günlüğün yayımlanmasındaki asıl sebep, halkına yurt dışında ne kadar ilgi ve sevgi gösterildiğini belirtmek içindi. Ayrıca bu meşhur seyahatte Sultan Abdülaziz'in Tercümanı ve Başkâtibi Halîmî Efendi'nin kaydettiği "Cennet-mekân Firdevs-âşiyân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Avrupa Seyahatnâmesidir" başlıklı notlar *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*nda yayımlanmıştır.

Sultan Abdülaziz'e ilgi büyüktü. Gittiği Avrupa ülkeleri ona nişan ve madalyalar, hediyeler sundu. Hatta Rus İmparatoru Aleksander kaygılanıp sultanı ülkesine davet etti. Sultan Abdülaziz ülkeye döndükten sonra yayınlattığı bir hatt-ı hümayununda Avrupa seyahatinde gördüğü ilgi ve sevgiyi memnuniyetle ifade etti. Daha sonra acilen yapılması gereken işleri sıraladı, halkın refahı ve saadetine önemini vurguladı. İlk defa barış görüşmeleri için sultan tahtı terk ettiği için bu ziyaret "ittifak kurma" ve "statü kabulü" olarak değerlendirilebilirdi.⁴³²

Sultan Abdülaziz'in Avrupa dönüşü de muhteşem oldu. 3 Ağustos'ta Vidin'e varıp orada dinlendikten sonra sultan, bir gün sonra Tuna Vilayet Merkezi Rusçuk'a geldi. Sultan Abdülaziz şehrin modern görünümünden dolayı Vali Mithat Paşa'yı tebrik etti. Padişah Tuna'da mektep çocukları ve muhtaçlara ihsanlarda bulundu. İstanbul'da mektep ve medrese öğrencileri "padişahım çok yaşa" nidaları attı. Padişaha şiirler ve kasideler sunuldu.⁴³³

Sultan Abdülaziz, modernleşme adına umut veren Avrupa seyahatinin ardından Bâbîâlî'ye döndüğünde devlet adamlarına yönelik yaptığı konuşmada, Avrupa seyahatinden gözlemlediklerine dayanarak bundan sonra ülkede bir kalkınma hamlesinin yaşanacağı ve eğitimin geliştirilmesi, ulaşım araçlarının yaygınlaştırılması, ordu ve donanmanın çağdaştırılması gerektiğini belirtmiştir.⁴³⁴ Her şeyden önce, eğitimin modernleşmesine odaklanılması gerektiğini düşünmektedir. Sultan Abdülaziz, Osmanlı

⁴²⁸ Hikmet Toker ve Halil İbrahim Erbay, "The Musical Performance Presented for Sultan Abdülaziz at the Crystal Palace-As an Example Using Music as a Diplomatic Tool", *Karadeniz Technical University State Conservatory* 2, sy. 1, (2018): 32-48.

⁴²⁹ Gök, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları", 127-139.

⁴³⁰ Cemal Kutay, *47 Gün: Sultan Abdülaziz'in Avrupa Günlüğü*, (İstanbul: ABM Yay., 2012).

⁴³¹ Bu hatıraları, Cemal Kutay, *47 Gün* adlı eserinde kaleme almıştır.

⁴³² Gök, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları", 127-139.

⁴³³ Bkz. Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, (1 Haziran 2003): 117-136.

⁴³⁴ Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2016), 7-8.

modern okullarından mezun isimlerin diploması üzerindeki etkisine ve verimliliklerine Avrupa seyahati sırasında yakinen şahit olmuştur. Bunların yanında, sultanın seyahat tecrübelerinden biri de kadınların toplumda başarılı bir şekilde entegre olmuş olmasıdır. Bu sebeple kadınların eğitimden soyutlandığı bir eğitim modeli düşünülmeyeceği için, Müslüman kızlara sanayi mektepleri ve kız inas rüşdiyeleri açılmıştır.⁴³⁵

Sultan Paris gezisi sırasında incelediği bir okulu çok beğenmişti. Bu nedenle, bu okulun benzerini İstanbul'da kurma düşüncesi oluştu. Fransa rol model alınarak açılan *Mekteb-i Sultani* için *La Presse* gazetesinde çıkan habere göre, yeni okulun Fransız okulları kadar mükemmel olduğu ancak Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçları nedeniyle bu okulda Fransız okullarına nazaran daha fazla eğitim verileceğinden bahsedilmiştir. Âlî Paşa'nın gönderdiği tezkerede, şimdiye kadar ayrı ayrı okullarda tedris edilen derslerin artık tek bir çatıda toplanması için büyük bir mektep kurulacağı belirtilmiştir.⁴³⁶ Buna göre, sultanın Avrupa gezisi sonucunda, Osmanlı Devleti'ne ünü dünyayı aşan bir okul kazandırdığını söylemek doğru olacaktır.

Sultan, Avrupa seyahati sonrası, eğitim ile üretimin birlikteliğinin modernleşme sürecinin temelini oluşturacağının bilincindeydi. Bu nedenle halkın Avrupai milletlerin refahına ulaşabilmesi için meslek okulları açmıştır. Eğitimin çocuk yaşta başlatılmasının gerekliliği nedeniyle modern tarzda ilk ve orta okullar düzenlenmiştir. Böylelikle maarif sistemi, Osmanlı klasik eğitimin tekeline kurtularak fenni eğitim için başlangıç yapabilecekleri “ibtidai” okullara kavuşmuştur. Yüksek okulların açılmasıyla da Osmanlı eğitim sistemi, modern bir görüntüye yaklaşmıştır.⁴³⁷

1869 ila 1875 yılları arasındaki 5 yıllık süreçte, 25 meslek öğrencisi Paris'e gönderilmiştir. Bunlardan 12'si Gayrimüslimdir. Ancak 15 Temmuz 1875 yılında Fransa-Belçika Savaşı nedeniyle buralardaki öğrencilerin İstanbul'a getirilmesi kararlaştırılarak yurt dışına öğrenci gönderme serüvenin Paris sahnesinin birinci perdesi kapanmıştır. Fransa-Belçika Savaşı sürecinde Fransa'daki öğrencilerden bir kısmı Belçika'nın Liège şehrine nakledilmiştir. 1871'de, ilim tahsili gören 6 öğrenci ve bir kısım meslek öğrencisi Belçika'da tahsillerine devam etmiştir. Buradaki öğrenciler sultanın talimatıyla 1875 yılında ülkelerine dönüş yapmıştır.⁴³⁸

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati neticesinde Sadarete bir Emir gönderilmiştir. Buna göre, yapılan seyahatte Avrupa'nın büyük devletleri ve hükümdarları tarafından görülen iyi ve dostane ilgi ve sevgi hiçbir zaman unutulmayacaktır. Padişah, duyulan memnuniyeti başkente döner dönmez halka ilan ederek paylaşmak istemiştir. Padişahın niyeti, ülkenin bayındır hale getirilmesi, asayişin

⁴³⁵ Bulut, “Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi”, 80-81.

⁴³⁶ Engin, *Mekteb-i Sultani*, 8-9.

⁴³⁷ Bulut, “Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi”, 83.

⁴³⁸ BOA. MF. MKT. 16/167; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, (Ankara: TTK, 2004), 78-79.

günden güne arttırılması ve tüm tebaanın her yönden refah ve saadetlerini sağlamaktır. Padişah, hükümdarlar için en tatlı ödülün, asayişin iyice artması, genel refahın sağlanması için halkı tarafından sevgi ve bağlılıkla karşılık verilmesi olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle padişah, halkın gösterildiği, sadakatin ve samimiyetin çok değerli olduğunu, halkın her yönden korunmaları, hayat standartları ve rahatlarının yükseltilmesi görevinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hissetmiş ve bunu bir borç olarak kabul etmiştir. Padişaha göre, devletlerin ilerlemesinin nedenleri, halk arasında bilim, maarifin yayılması, yol ve geçitlerin çoğaltılması, kara ve deniz kuvvetlerinin intizamı ve mali işlere gereken önemin verilmesidir. Bunların her yönden ilerlemesi ve gelişmesine padişah, vekilleri ve memurları gayret sarf edeceği anlaşılmaktadır.⁴³⁹

Bu seyahatin ardından, Avrupa basını Osmanlı sultanı hakkındaki kötü imajı düzeltilmiştir. Seyahatin etkileri Sultan Abdülaziz'i de etkilemişti. Ülkesine döndükten sonra Avrupalı meslektaşlarıyla aynı güzellikte saraylar inşa ettirmiş, sarayda tekrar bir orkestra ve bando kurmuş, ordu sayısını artırmış, orduya ve donanmaya eskisinden daha fazla önem vermişti. Sultanın saltanatı döneminde Osmanlı donanması dünyanın üçüncü büyüğü olmuştu. Özellikle Sultan'ın Avrupa seyahatinden sonra, yapılan donanma reformlarında İngiliz etkisi belirginleşmişti. Osmanlı donanmasının zırhlı savaş filosunu oluşturan birçok gemi İngiltere'den satın alınmıştı. Dolayısıyla bu ziyaret, 1876'ya kadar uzanan, donanma ilişkilerinin güçlendirilmesi ve donanma modernizasyonunun ilerletilmesi yönünde önemli gelişmelere sebep oldu.⁴⁴⁰ Ayrıca, *Mecelle* denilen Osmanlı Medeni Kanun'u için hazırlık olmak üzere Fransız elçisinin tavsiyesi ile kurulan komisyon Fransız Medeni Kanununun (civil code) tercümesine başladı. Buna tepki gösteren Cevdet Paşa'nın tavsiyesi üzerine Mecelle için cemiyet kuruldu.

Yolculuk esnasında seyahat yazarların en çok bahsettiği şey, padişahın karşılamalarında toplar ve tüfeklerin atılması, askerlerin ve bölge okullarının öğrencileri tarafından olağan biçimde alkışlandığı ve dualar eşliğinde uğurlandığıdır. Bu husus padişah için oldukça önemlidir.⁴⁴¹

Bu seyahatten sonra, eğitimle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Buna göre, eğitim adına yılında ilk hukuki metin, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandı. Galatasaray Sultaniyesi (1868) ve idadiler açılmıştır. Rüşdiyeler eyaletlere ve taşraya yaygınlaştırıldı. Darüşşafakanın inşası 1868 yılında başlatılmıştır. 1869'da Sadrazam Âlî

⁴³⁹ Gök, "Mütercim Halîmî Efendi'nin Notları", 185.

⁴⁴⁰ Emel Demir Görür, "Reception, Accommodation, and Farewell of the Sultan Abdülaziz in Britain", *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 83, (2024): 111-144.

⁴⁴¹ Nejdî Gök, "Mütercim Halîmî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867-7 Ağustos 1867)", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, sy. 7, (2012): 165-188.

Paşa -muhtemelen Viyana Arkeoloji Müzesinden etkilenererek- Müze-i Hümayun adındaki arkeoloji müzesini düzenlemiştir.⁴⁴²

Sultan Abdülaziz, bazı iç ve dış sorunları halletmek adına Mısır'a ve Avrupa ülkelerine seyahatler yapmıştır. Sultan Abdülaziz, Mısır seyahatiyle buranın bir Osmanlı toprağı olduğunu kanıtlamıştır. Sultan Ezher Üniversitesinin eğitim kalitesinden oldukça etkilenmiştir. Böylece sultanın Mısır ve Avrupa gezisi eğitime birçok anlamda katkı sağlanmasına yardımcı olmuştur. Sultan yapılan reformları meşrulaştırmak için, seyahati bir araç olarak kullanmıştır.

2.2.2. Nâsırüddin Şah'ın Yurt Dışı Seyahatleri

Bu bölümde Nâsırüddin Şah'ın yurt dışı seyahatleri incelenecek ve bu seyahatlerin gerçek amacı irdelenecektir. Nâsırüddin Şah, 1870 yılında hac vazifesi nedeniyle Osmanlı Irak'ını ziyaret ettikten sonra, 1873 yılında ilk Avrupa seyahatini gerçekleştirmiştir. Şah saltanatı döneminde 3 defa Avrupa seyahati yapsa da İstanbul'a sadece bir kez ziyaret etmiştir. Bu nedenle 1873 yılında yaptığı seyahat incelenmiştir. Asıl dikkatimizi çeken nokta, şah yurt dışına gittiğinde hangi eğitim kurumlarını ziyaret ettiğidir. Özellikle İstanbul izlenimleri ve buradaki ziyaretleri detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Elde edilen bulgular dönemin zihniyetini anlamak adına önemlidir.

Nâsırüddin Şah Avrupa'ya gitmeden önce tıpkı Osmanlı sultanı gibi birkaç yurt içi seyahati düzenlemiştir. Bu konuda Tahran Maslahatgüzarı Ahmed Nazım, 7 Mayıs 1867'de Osmanlı Hariciye Nezaretine bir rapor sunmuştur. Ahmed Nazım daha önceki raporunda, 16 Aralık 1866 tarihinde şahın Tahran'dan hareket ederek Horasan'a gitmek üzere olduğunu belirtmişti. Şah, bir aylık Horasan ve 10 günlük Mazenderan gezisi düzenlemiştir. Raporda, şahın, 28 Nisan 1867 tarihinde, Ferruh Han, Alaüddeve, mabeyn hademelerinin tamamı *serbaz* ve biraz süvari askeri ile yola çıktığı bildirilmiştir. Ahmed Nazım, usulen tahta geçici olarak şahın üçüncü oğlu Kamran Mirza Naibüssaltana⁴⁴³,nın geçtiğini belirtilmiştir.⁴⁴⁴ Nâsırüddin Şah bu ziyaretlerinde günlükler tutmuştur.

Nâsırüddin Şah, birkaç yurt içi gezisinden sonra ilk defa bir yurt dışı gezisini Şiîler için kutsal olan topraklara yapmıştır. Nâsırüddin Şah'ın Irak ziyareti için ilk diplomatik hareket İran modernleşmenin öncülerinden Mirza Hüseyin'den gelmiştir. Irak, Osmanlı Devleti'nin toprakları olduğu için, Sadrazam Âli Paşa'ya (1815-1871) şahın yapacağı ziyaret hakkında bilgiler verilmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda Âli

⁴⁴² Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, 5. Baskı, 170; Çağır, "Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)", (2018).

⁴⁴³ Kamran Mirza (22 Temmuz 1856-1928), Nâsırüddin Şah'ın üçüncü oğludur. Naibüssultan ve Emir Kebir lakaplı, Savaş Bakanı ve ordu şefi pozisyonlarının yanı sıra Tahran Hükümdarı ve diğer bazı valiliklerin yöneticisidir. Nâsırüddin Şah'ın hükümdarlığı boyunca 1878'den 1896 yılına kadar üç kez Harbiye Nezaretine atandı. Bkz. Sadık Saltan el Kerayi, *Ism, Eşehr, Ketabsenaht Elkab Devre-yi Nâsırüddin Şah*, (Tahran: İntişarat-ı Dünya-yi Daniş, 1356), 51.

⁴⁴⁴ BOA. HR. MKT. 579/91 lef 2, (3 Muharrem 1284/7 Mayıs 1867).

Paşa'dan icazet alınarak Nâsirüddin Şah'ın kutsal topraklara girişine izin verilmiştir. Böylece Nâsirüddin Şah'ın ilk yurt dışı ziyareti sınırları Osmanlı topraklarında bulunan Şîî kutsal mekanları Necef ve Kerbela'ya gerçekleşmiştir.⁴⁴⁵

Şahın hac ziyareti 17 Eylül 1870-22 Şubat 1871 arasındaki dönemde gerçekleşti.⁴⁴⁶ Şahın bu ziyareti, yakın tarihte herhangi bir İranlı hükümdarın barış zamanında topraklarını terk ettiği ilk seferdi. Aslında Osmanlı yetkilileri, ağırlıklı olarak Şîî eyaletine yapılan saray ziyaretinin, büyük gerilim zamanında Osmanlı karşıtı duyguların alevlenmesine neden olabileceğinden endişeliydi. Bununla birlikte, gerçekte saray konuşunun yetkin Osmanlı Valisi Mithat Paşa (1822-1884) tarafından dostane karşılanması, Osmanlı Devleti'nin ihmal edilmiş bir Arap vilayetindeki reformların uygulamasının avantajlarını gösterdi. Mithat Paşa komutasındaki *Tanzimat*, Şîî müctehidlerin hukuk mahkemeleri ve kamusal yaşam üzerindeki hakimiyetini zayıflatmıştı.⁴⁴⁷

Nâsirüddin Şah, *Sefernâme-i Irak* adlı seyahatnamesinde burada gerçekleştirdiği dini ziyaretlerden bahsetmektedir. Ayrıca burada şahın, 1848-1851 yıllarında kendisine başbakanlık yapan Mirza Taki Han Emir Kebir'in doğduğu yeri ziyaret etmesi ilginçtir. Çünkü Emir Kebir, Kaşan'da sürgündeyken Fin Hamamı'nda suikaste kurban gitmişti. Nâsirüddin Şah'ın annesi Mehd-i Ulya'nın isminin geçtiği suikasti kimin düzenlediği hala tartışılmaktadır. Emir Kebir, aynı zamanda şahın öz kız kardeşi İzzetüddeve ile evliydi. Nâsirüddin Şah, Emir Kebir'in reform yanlısı hizmetlerinden memnun kalacak ki onun doğduğu Ferahan ilçesine bağlı Hezâve Köyü'nü ziyaret etmek istemişti. Hezâve'ye giden şah, burada yemek yemiş ve Emir Kebir'in vezirlik döneminde hizmetinde çalışan yaşlı bir akrabasını bulmuştur. Divandan maaş bağlanan bu kişi Cihangir Han'dı. Şah, Emir Kebir'in akrabası olduğunu söyleyen Mirza Hasan'ı da hizmetine almıştır.⁴⁴⁸

Aslında kutsal toprakların ziyaret edilmesi, biraz da ıslahatlara muhalif olan kesimi susturmak amacıyla yapılmıştır. Şah, Avrupa gezisi için öncelikle Mekke ve Medine'ye gideceğini söz vererek Şîî müctehidden izin alabilmeyi kolaylaştırmıştır. Doğrusu o ortamda ruhani çevre, onun Avrupa seferine ve her türlü yenileşmeye

⁴⁴⁵ Mikail Devedakan, "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908)", (Yüksek Lisans tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2018), 27; Timuri, *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*, 38.

⁴⁴⁶ Nâsirüddin Şah, *Sefername-i Nâsirüddin Şah Kerbela ve Necef 1287*, haz. Mirza Rıza Kelhor, (Ketabhane-i Sana'i, 1362).

⁴⁴⁷ Amanat, *Modern İran Tarihi*, 301.

⁴⁴⁸ Nâsirüddin Şah, *Sefername-i Nâsirüddin Şah Kerbela ve Necef 1287*, Aktaran, Soner İşimtekin, "Nâsiru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefernâme-i Firengistan-ı Nâsiru'd-din Şâh) İnceleme ve Çeviri", (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 20-21.

muhalfetti. Bu türlü bir geziye muhalefet olunamayacağından, gerekli ortamı hazırlayarak, ulemânın muvafakatlerini alması gerekti.⁴⁴⁹

Bu muhalefeti önlemek için Nâsırüddin Şah Avrupa ziyaretine, Mekke ve Medine'nin dahil olduğunu her yerde söylüyordu. Dönemin Tahran Elçisi Eşref Efendi, 16 Ekim 1872 tarihli raporunda, bu meseleye işaret etti.⁴⁵⁰ Şah, Eşref Efendi'yle konuşması esnasında, Mekke ve Medine seyahatinden bahsedip, yolların emniyeti hakkında sorular yöneltti. Eşref Efendi'nin, Hicaz ordusunun şahın maiyetinde olacağını bildirerek kendilerini ikna ettiğini söyledi. Fakat sonradan Sadrazam Hüseyin Han, Eşref Efendi'ye gizlice aslında şahın böyle bir niyeti olmadığını, ulemânın iznini almak için bu haberin yayılmasını sağlamaya çalıştığını bildirdi. Aslında şah, İstanbul'dan doğrudan İran'a dönmek niyetindeydi. Ruhanilerin muhalefeti hediyeler verilerek önlenmeye çalışıldı. İran Maarif Nazırı Mirza Ali Han Eminüddevele "Nefsin hazzı için, beylerin sıcak nefeslerinin tesiri hepsini gaflet uykusuna soktu, su sudan çıkmadı..." yazmıştır.⁴⁵¹

Şahı en çok, Mirza Hüseyin Sipahsâlar, Mirza Muhsin Han ve Melkum Han gibi devlet adamları, bir Avrupa seyahatine çıkmaya teşvik etti. Bu kişilerin siyasi ve içtimai görüşleri, Yeni Osmanlıların üyelerine benziyordu. Mirza Hüseyin, Melkum Han ve Mirza Muhsin Han zaten Yeni Osmanlıların üyeleriyle gerek Paris'te gerekse İstanbul'da sıkça karşılaşıyordu. Bu nedenle fikirlerinden etkilenmiş oldukları açıktır. Şüphesiz, Mirza Hüseyin'in elçi olarak 11 yıl Osmanlı topraklarında bulunduğu sıralarda, Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya yaptığı seyahatin iç ve dış kamuoyundaki yankılarına şahit olmasının ve bunların sonuçlarının büyük payı vardı.⁴⁵² Bunun yanında Nâsırüddin Şah'ın, Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, Melkum ve Muhsin hanlar tarafından cesaretlendirilmeleri, tıpkı Âlî ve Fuad paşaların Sultan Abdülaziz'i Avrupa seyahatine yüreklendirmelerine benzemektedir. Dönemin önemli devlet adamları adeta kendi hükümdarlarının gözünü açmak için, Avrupa'ya gitmelerini bir modernleşme anahtarı olarak görüyordu.

Şah, yurt dışına çıkma konusunda teşviklerde bulunan Muhsin Han'ı bu sırada İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Muhsin Han, 6 Mayıs 1873'te Bulgaristan yoluyla İstanbul'a geldi. Gerek Avrupa'daki görevleri sırasında gerekse İstanbul günlerinde çeşitli mason loncalarıyla yakın bir ilişki içerisinde olduğu bilinen⁴⁵³ Mirza Muhsin Han'ın, Sultan II. Abdülhamid'le de yakın bir dostluk tesis ettiği kaydedildi. Osmanlı Çerkesi bir kızla evlendiği için ilk yıllardan itibaren Sultan II. Abdülhamid ile dost oldu.

⁴⁴⁹ Mohammed Reza Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Study of Languages and Cultures of Asia&Africa Monograph Series NO. 26, (Tokyo Japan: Enstitute for the study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991), 157.

⁴⁵⁰ BOA. İ. HR. 257/15372, (13 Şaban 1289/16 Ekim 1872).

⁴⁵¹ Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında*, 158.

⁴⁵² Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi", 138.

⁴⁵³ Güllü Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Sayı, sy. 7, (1 Temmuz 2021), 138; Algar, *Religion and State in Iran*, 38-44.

Muhsin Han padişahla olan bu dostluklarını kısa sürede o denli ilerletmişti ki haftanın birkaç günü saraya giderek sultan ile akşam yemeği yedi.⁴⁵⁴ Sultan Abdülhamid, İslam birliği politikası çerçevesinde Sünnî-Şîî birlikteliğini sağlamak yönünde Muhsin Han'dan söz aldığını dile getirdi.⁴⁵⁵ Ayrıca Muhsin Han, sultan tarafından, üstün hizmetlerinden dolayı daha çok krallara, hükümdarlara ve üstün hizmetler sunmuş devlet adamlarına verilen *Murassa Osmanlı Nişanı*yla (nişân-ı âli-i imtiyaz) taltif edildi.⁴⁵⁶

Muhsin Han, Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişmesine önemli katkılarda bulundu. Bunun yanı sıra, Osmanlı reformlarını ve siyasal gelişmelerini raporlar halinde şaha ve İran hariciyesine bildirdi. Osmanlı devlet adamları ve aydınları ile yakın ilişki kurdu. Osmanlı yönetici ve aydınlarınca büyük yakınlık bulmasında onun masonluğunun önemli etkisi oldu. Muhsin Han'ın elçilik döneminde ve girişimleriyle İran elçiliğinin çok sayıdaki görevlisi Genç Osmanlıların da üye oldukları mason localarına girdi. *Sır* locasını Muhsin Han'ın kurduğu söylenmektedir. *Protoos* (Terakki) locasının kurucusu Aziz Bey Komitesinden Scaleri ile masonik ilişkisinin olması, Yeni Osmanlılarla fikri yakınlığına işaret sayılabilir.⁴⁵⁷ Muhsin Han; Melkum Han, Seyyid Cemâleddin Afgânî⁴⁵⁸, Sipahsâlâr gibi İran devlet adamlarıyla irtibat sağladı. Aynı zamanda Muhsin Han'ın; Sultan II. Abdülhamid, Mithat Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa (İran Sefiri olmuştur ve Encümen-i Dâniş üyesidir), Hayrullah Efendi, Abdurrahman Efendi gibi Osmanlı Devlet ricali ile yakın ilişkisi oldu. Bu kişilerle ilişkileri onun siyasal düşüncelerinin oluşumunu ve yönünü belirlemiştir.⁴⁵⁹ Bu bağlantılar ve ilişkiler Muhsin

⁴⁵⁴ Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 202-203.

⁴⁵⁵ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (İstanbul: Truva Yay., 2020); Abdülhamid'in kendi yazdığı hatırasının olmadığına dair bir makale için bkz. Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 19, (2005): 177-194; Strauss, "La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)", 11-32; Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şîî Kimliği ve Hüseyniye İnşa Girişimi", 131-148.

⁴⁵⁶ Sultan Abdülhamid'in Muhsin Han'ı akşam yemeğine davet ederek davet sonrasında nişanı takdimi ve bu sırada yaptığı sefire karşı şahsî muhabbetini de izhar eden konuşmasının haberi için bkz. *Ahter*, 8/34, (24 Şaban 1299/11 Temmuz 1882), 263; Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şîî Kimliği ve Hüseyniye İnşa Girişimi", 138.

⁴⁵⁷ Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 201-202.

⁴⁵⁸ 1870'lerde Osmanlı Devleti'nde bulunan Seyyid Cemaleddin'in Sadrazam Âli Paşa, Fuad Paşa, Saffet Paşa, Münif Efendi ve Hoca Tahsin Efendi ile münasebetleri vardır. *Meclis-i Kebîr-i Maârif ve Encümen-i Dâniş* üye olduğu kaynaklarda zikredilirse de ikincisine üyeliğini ilgili belgeler teyit etmemektedir. Bilgegil, VI/3, 56). Afgânî'nin 8 Kasım 1872 tarihinde Kalküta'daki Albert Hall'da yaptığı bir konuşmada, "Osmanlı Devleti ve Mısır hidivleri, yeni ilimleri [kendi halklarına] öğretmek için modern okullar açalı atmış yıl olmasına rağmen bugüne kadar bu ilimlerden yararlanamamışlardır. Bunun sebebi, bu okullarda "felsefi" bilimlerin öğretilmemesidir. Felsefi bir canlılığın olmamasından dolayı onlardan herhangi bir verim alınamamıştır. Şüphesiz bu atmış yıl boyunca o mekteplerde az çok felsefi bir canlanma olsaydı, o devletler kendilerini [Belad-ı ferhengden] Batı kültüründen bağımsız yapabilecekler, kendi ülkelerini bilime göre reform etmeye çalışacaklar ve her yıl kendi çocuklarının eğitimi için Avrupa ülkelerine öğrenci göndermek zorunda kalmayacaklardı..." bkz. Gheissari, *Iranian Intellectuals*, 29; Şerif Mardin şöyle yazmıştır: "Cemaleddin'in Jön Türk hareketini değilse de 1900'den sonra Jön Türkleri etkileyen Türkçülük akımını şekillendirmede önemli rol oynadığı açıktır. Bu etkileşim Cemâleddin Afgânî'den Mehmet Emin ve Jön Türklere intikal etti." Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 1964), 37; Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 146; Yılmaz Karadeniz, *Cemalettin Esedabadi (Afgani)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).

⁴⁵⁹ Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 201-202.

Han'ın hem Sultan II. Abdülhamid ile hem de Nâsırüddin Şah ile arasında bir köprü vazifesi olduğunu gösterir.

Nâsırüddin Şah, Avrupa gezisi yapmak için Mirza Hüseyin Han'a defalarca söz vermişti. Şahın Mirza Hüseyin'e yazdığı bir mektupta, "Asla unutmuş değilim. Avrupa'ya seyahate niyetliyim, münasip bir fırsat bekliyorum." dediği bilinmektedir.⁴⁶⁰ Mirza Hüseyin Han, sadrazam konumuna gelince, her şey daha da kolaylaşmıştı. Onun teşvikinin etkisiyle Nâsırüddin Şah, Avrupa devletlerini görmeye karar verdi. Nâsırüddin Şah'ın kararı sadrazamlık müsteşarı Mirza Melkum Han tarafından Avrupa devletleri elçiliklerine bildirildi. Kısa bir zaman sonra Mirza Melkum Han, Londra elçiliğine tayin edildi. Kendisine, Avrupa devletleri sarayları ile müzakere edilip, şahın kabulü hususunun tertiplenmesi görevi verildi. Bu çalışma neticesinde Nâsırüddin Şah, Francois Joseph (1848-1916) tarafından Avusturya-Macaristan'ı görmesi için davet edildi.⁴⁶¹ Bu konuda da Osmanlı Devleti ile bir benzerlik söz konusudur. Çünkü Âlî ve Fuad paşalar yurt dışı ile bağlantı kurarak Sultan Abdülaziz'in davet edilmesini sağlamıştı.

Şahın seyahat hazırlığı sonunda tamamlandı. Bu yolculuğun bütçesi 200 bin İngiliz lirası, %5 faizle Baron Julius Reuter'den (1816-1899) borç alınarak temin edildi. Nâsırüddin Şah, Kürdistan Hâkimi Ferhad Mirza Mutemedüdde'yi (1818-1888)⁴⁶² Senendec'ten getirtip vekaleten Tahran Hükümeti'ne atadı. Başkent korunmak için şehrin dışında bir ordu kuruldu. Sadrazam Mirza Hüseyin, bütün halka hitap eden şahın fermanını okudu. Bu fermanla şah Avrupa seyahatini, "sağlık alanındaki hizmetlerin iyileştirilmesi, ordunun ileri teknikteki silah ve mühimmat ve diğer hizmetleri temin edebilmek için" yaptığını ilan etti. Şah, sırasıyla, Rusya, Prusya, Belçika, İngiltere, Fransa, İsviçre, İtalya, Avusturya ve Osmanlı devletlerini ziyaret etti.⁴⁶³

Nâsırüddin Şah'ın kendi yazdığı seyahatnamesinde, Avrupa yolculuğu 18 Nisan 1873 tarihinde başlamıştır. Nâsırüddin Şah'ın maiyetine, Rus Elçisi Menşikov ve İran'ın Petersburg Elçisi Abdürrahim Han Saadülmülk de Reşt'te katıldı. Nâsırüddin Şah, 10 Mayıs 1873'te, Enzeli Sahili'nden⁴⁶⁴ Hacı Tarhah'a (Esterhan) yönelip Tsariten⁴⁶⁵ yoluyla Moskova'ya ulaştı.⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ Timuri, *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*, 9; Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, 57.

⁴⁶¹ Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, 157.

⁴⁶² Ferhad Mirza Mutemedüdde'ye Abbas Mirza'nın 15. oğlu ve Nâsırüddin Şah'ın amcasıdır. Loristan ve Huzistan yöneticiliği yaptı. Kürdistan'a atandı. Nâsırüddin Şah Avrupa'ya giderken Ferhad Mirza'yı ve Kamran Mirza'yı Tahran'a atadı. Ferhad Mirza, halka "yeni" usulde yazılmış kitapları vardır. Bunlardan biri, *Cam-ı Cem* adını verdiği coğrafya kitabıdır. Yazıldığı devre göre bu alandaki en iyi eserlerden biridir. Bkz. İsti'lami, *Bugünkü İran Edebiyatı*, 48. Ayrıca hakkında yapılmış Farsça biyografisi için bkz. Ahmed Ehsani, *Ferhad Mirza*, (Tahran: Neşr-i Manyan, 1400/2021).

⁴⁶³ Göyünç, "Muzaferreddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", 137; Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, 159.

⁴⁶⁴ Bender Pehlevi'nin eski adıdır.

⁴⁶⁵ Bugün Stalingrad olarak meşhurdur.

⁴⁶⁶ Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, 159.

Şah, Rusya’da II. Aleksandr (1855-1881) ve devlet adamlarıyla görüşmüş, 13 Mayıs günü akşam yemeğinden sonra tiyatroya gittiklerini anlatmıştır. Şah, St. Petersburg’dan Moskova’ya giderken ilk kez buharlı bir trenle seyahat ettiğini söylemektedir. Kendisine düzenlenen balo ve müzikal gösterisini çok beğenen şah, muhtemelen ilk kez bir bale gösterisi izlemişti. Şah, Moskova’da *Lazarof Okuluna* gitmiş ve burada Ermeni, Rus ve Müslüman çocukların Doğu ve Batı dillerini okuduğuna şahit olmuştur.⁴⁶⁷ Şah, bu okulu çok beğenmiş ve günlüğünde okul müdürünün adının Délianof olduğunu söylemiştir. 20 Mayıs sabahı itfaiyecilerin gösterilerini izledikten sonra, yüksek bir bina olan *Etnografya Müzesini* ziyaret etmiştir. Şaha buranın kütüphanesinin 20 bin cilt kitaptan oluştuğu söylenmişti. St. Petersburg’a geldiklerinde Rus imparatoru, şaha elmas süslü *Saint-André nişanı* ve bir mavi kılıcı hediye etmiştir. Şah günlüğüne, tiyatro seyredirken Osmanlı Büyükelçisi Kâmil Paşa’nın da orda olduğunu yazmıştır. Şah ayrıca Prens D’oldenborg’un evinde saltanat ailesiyle yediği akşam yemeğinden söz etmiştir. Buarada, imparatoriçenin koruması altında bulunan ve modern bir okulda eğitim alan kızların, öğretmenleriyle bulunduğunu yazmıştır. Yemekten sonra ise kültürel faaliyetlere devam ederek, “Armitage” müzesi gezilmiş, gece yarısı ise asillerin balo davetine gidilmiştir.

Rusya’da 20 gün kalan Nâsirüddin Şah, Viyana yoluyla Almanya’ya gitti. Burada I. Wilhelm (1797-1888) ve Bismarck (1815-1898) ile görüştü. Prusya gezisi sırasında, 5 Haziran günü Alman Parlamentosu’nda şahit olduğu durumu seyahatnamesinde anlattı. Devletin muhalefet vekilleri *École des cadets*nin korunmasını reddediyordu. Potsdam’daki bu okul, soylu gençlerin, ölmüş ve yaşayan rütbe sahiplerinin çocuklarının gittiği bir okuldu. Prusya’nın soylu birçok kişisi bu okuldan mezun olmuştu. Veliaht prens de burada eğitim almıştı. Şahın bulunduğu sırada okulun 700 öğrencisi vardı ve masrafları

⁴⁶⁷ Bu Ermeni okulunun temelleri, Ivan Lazarevich Lazarev’in (4 Ocak 1800) bıraktığı fonları kullanarak bir Ermeni okulunun kurulmasına ilişkin vasiyet etmesine kadar götürülebilir. Onun talimatı üzerine hemen okul ve öğretmenlere yer bulunması için çalışmalar başlandı. 10 Mayıs 1814’te okulun yeni binasının törenle döşenmesi gerçekleşti. 12 Mayıs 1815’te dershanenin açılışı ve ilk öğrenci kayıtları gerçekleşti. Müfredat dört yıllık eğitimi içeriyordu. Okulun ilk yıllarından itibaren okulun Millî Eğitim Bakanlığının yetkisi altına alınması için girişimlerde bulunuldu. Okulun Akademiye (1821) ve *Ermeni Lazarus Gymnasiumuna* (1823) dönüştürülmesi için projeler önerildi. 26 Aralık 1827’de okul, *Lazarevski Doğu Dilleri Enstitüsü* adını aldı ve asıl amacı Ermeni okullarına öğretmen yetiştirmektir. 14 Ekim 1834’te İmparator I. Nicholas, enstitüyü ziyaret etti ve Lazarev Enstitüsüne ikinci sınıf devlet kurumlarının hak ve menfaatlerini verdi. O tarihten itibaren Ermeni okullarına öğretmen yetiştirmenin yanı sıra “ticaret alanına” öğrenci yetiştirmek üzere de bir bölüm açıldı. 1841’de bir *İlahiyat Bölümü* 1843’te ise bir “devlet dairesi” açıldı. 1815-1837 döneminde enstitü, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi doğu dillerinin isteğe bağlı olarak öğretilmesine başladı. Orta Doğu ülkelerinin tarihine ve kültürüne özel önem verilmekteydi. 1848’den beri Doğu dilleri ve edebiyatı (Arap, Fars, Türkçe, Ermeni, Tatar ve Gürcü) çalışmaları için iki yıllık özel bir kurs başlatılmıştı. Arap ve Fars edebiyatı, Türk-Tatar dili, Rus ve Ermeni edebiyatı bölümleri oluşturuldu. Lazarev Enstitüsü öğretmenleri, Doğu dillerini öğretme konusundaki deneyimlerini ödünç almak için St. Petersburg Üniversitesi ve *Paris Yaşayan Doğu Dilleri Okulunu* ziyaret etmişlerdir. Arapça kaligrafi programları öğretime dahil edilmektedir. Enstitünün resmî sitesi için bkz. https://mgimo.ru/about/news/main/lazarevykh-institut-vostochnykh-yazykov/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com

yüklü miktarda olduğu için millet razı değildi. Fakat Prens Bismark onu daha da ileriye taşımayı düşünüyordu.

Nâsirüddin Şah halkına söz verdiği gibi Avrupa'daki hastaneleri de ziyaret etmiştir. Seyahatnamesinde çok beğendiği hastaneden bahsetmektedir. Londra'da *Saint Thomas Hastanesine* ziyarete gittiğini anlatarak, hastane inşaatının henüz 2-3 sene önce bittiğini söylemiştir. Şimdiye kadar bu hastanenin masraflarını halkın karşıladığını belirten şah, hastanede ilacın ve yiyeceğin bedava olduğunu işaret etmektedir. Birçok kadın hemşirenin burada çalıştığını söyleyerek şaşırmıştır. Şah ve maiyeti, Fransa'ya doğru yola çıkarken Şahın teşrifatçısı -aynı zamanda yakın arkadaşı ve sırdaşı olarak bilinen- Ali Naki Hekimülmemalik'in⁴⁶⁸ oğlu Mirza Rahim Farzana okumak için Londra'da kalmıştır.⁴⁶⁹

Mirza Rahim'in *Londra Uluslararası Koleji*⁴⁷⁰nde bir yıl geçirmesine şah tarafından izin verilmişti. Bunun için, 2 Ocak 1873'te Buckingham Sarayı'nda "tanıkların huzurunda" bir sözleşme imzalandı. Sözleşmeye göre, Mirza Rahim'e özel bir oda sağlanacak, bir öğretmeni olmadan şehre gitmesine izin verilmeyecek ve tatillerde müdürle birlikte kalacaktı. Ayrıca İngilizce, Fransızca, matematik, resim, coğrafya, doğa bilimleri ve biraz da tarih okuması kararlaştırıldı. Giyim masrafları hariç, öğrenim ücreti peşin ödenmek üzere 230 gine olarak tahmin edildi. Mirza Rahim, İngiltere'de 5 yıl kaldıktan sonra 1878'de geri döndü. Tercüme Odasında çalışarak bir dizi eser tercüme etti. Bunlar arasında, Clement Markham'ın *A General Sketch of the History of Persia* adlı Fars tarihiyle ilgili kitap tercümesi önemlidir.

Seyahatnamede böyle bir vurgu görüldüğünde, şahın maiyetinde başka öğrencilerin olup olmamasıyla ilgili araştırma yapıldı. Sonuçlar şaşırtmadı. Aslında şah, muhtemelen Avrupa ziyaretinden önce yanında buralara öğrenci getirmeyi planlamıştı. Bunu destekleyen birçok ibare vardır. Şah yanında getirdiği birçok saray görevlisinin oğlunu -muhtemelen Mirza Hüseyin Han'ın yeni kurduğu Darülcümede çalışacak eleman ihtiyacını karşılamak için- Avrupa'da bırakmayı önceden tasarlamıştı. Araştırma derinleştğinde şahın maiyetinde gelen birçok kişinin Avrupa'da kaldığı tespit edilmiştir.

Şahın seyahatnamesinde isimleri geçmese de Mirza Ali Hamedani ve Mirza Muhammed Kirmanşahi'nin Paris'te tıp eğitimi aldığı tespit edilmiştir. Her ikisinin de lakabı *Doktor*dur. Doktor Hamedani, 1877'de eğitimini tamamlayıp memleketine dönmüştür. Dönüşünde saray hekimleri birliğine katılmış ve Darülfünunda çalışmıştır. Doktor Hamedani, ayrıca Kamran Mirza Naibülsaltana'nın, kişisel hekimi olarak görev

⁴⁶⁸ Ali Naki (1825-1903), Darülfünunun ilk mezunlarından. 1859 yılında *Paris Tıp Okulundan* mezun olmuştur.

⁴⁶⁹ İşimtekin, "Nâsiru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefernâme-i Firengistan-ı Nâşiru'd-din Şâh) İnceleme ve Çeviri", (2005).

⁴⁷⁰ Resmi adı, *London College of the International Education Society*dir. Ortaokul öğrencilerini kaydeden okul, 1867-1889 yılları arasında faaliyet göstermiştir.

yapmış ve *Reisül-Atibba* unvanını almıştır. Tıp üzerine birçok kitap yazan Doktor Hamedani'nin en önemli eseri, *Cevahirü'l-Teşrihtir*. Doktor Kirmanşahi ise 1879 yılında *Paris Üniversitesi Tıp Fakültesinden* onur derecesinden mezun olarak *Tahran Devlet Hastanesinin* müdürlüğüne atanmıştır. Aynı zamanda Darülfünunda tıp dersleri vermiştir. Doktor Kirmanşahi'nin, İran'a *mikroskop* getiren ilk kişi olduğu bilinmektedir. Bu iki doktorun da Avrupa'ya ilk gidişleri bilinmese de dönüş tarihlerine bakılacak olursa Nâsirüddin Şah'ın ziyareti sırasında Fransa'ya götürülmeleri oldukça muhtemeldir.

Nâsirüddin Şah'ın bu seyahatteki bir diğer arkadaşı, Ali Kuli Han Muhbirüldevle'dir. Ali Kuli Han, 11 yaşındaki Veliaht Prens Muzafferüddin Mirza'nın *lalası*, Feth Ali Şah'ın Malikülşuara'sı ünlü edebiyatçı ve bilgin Rıza Kuli Han Hidayet'in oğludur. Rıza Kuli Han'ın oğullarının ve torunlarının çoğu, *Anayasa Devriminden* önceki ve sonraki yıllarda etkili devlet adamları ve politikacılar olarak büyüdüler. Hidayet ailesi, özellikle modern eğitim ve iletişimin iki alanında yer aldı ve bu bakanlıkların ilk yıllarında Bilim ve Telgraf Bakanlıklarını yönetti.⁴⁷¹

Ali Kuli Han, şahın iznini aldıktan sonra, oğlu Murtaza Kuli'yi (d. 1856) ve yeğeni Ali Kuli Han'ı Avrupa'ya bırakmak için yanına aldı. Ali Kuli, Paris'teki *St. Cyr Özel Askeri Okuluna* kaydedildi. Bu okul Paris'in ilk modern askeri okulu olması nedeniyle önemlidir. Daha önce Sultan Abdülaziz'in Paris seyahati esnasında bu okulu ziyaret etmesi bir tesadüf değildi.

Ali Kuli, St. Cry Askeri Okulunda *topçuluk* eğitimi aldıktan sonra İran'a döndü ve burada topçuluk dersleri verdi. İsfahan'da Prens Zillüssultan'ın hizmetine katıldı. Burada prensin ordusunu -muhtemelen İsfahan'da kurulan Darülfünunda- eğitti. Bu hareketi, onu Hoy'a sınır görevi için gönderen şahın şüphesini uyandırdı. Nâsirüddin Şah'ın ölümünden sonra Tahran'a döndü ve Muzafferüddin Şah'ın veziri Eminüldevle'nin altında gelişen eğitim hareketlerinde aktif rol aldı. Kendisine *Nazımülulum* unvanı verildi ve o dönemde kurulan modern okullardan biri olan *İlmiyenin* müdürü olarak üstün bir görev yaptı.⁴⁷²

Ali Kuli Han, oğlu Murtaza Kuli'yi de Londra'da bırakma niyetiyle seyahate götürmüştü. Ancak Werner Siemens (1816-1892) ile Berlin'de yaptığı bir ziyaretin ardından Murtaza Kuli'yi Almanya'da bırakmaya karar vermişti. Murtaza Kuli Han, burada İran'ın ekonomik sorunlarını çözmek için bir demiryolu sistemi inşa etmenin elzem olduğuna ikna olmuştu. Ayrıca Avrupa'dan çeşitli fabrikaların ithal edilmesi çabalarına destek verdi. Kısa süre sonra Almanya'dan döndükten sonra 1874'te İran için gemi satın almak üzere tekrar Almanya'ya gönderildi. Murtaza Kuli, döndükten sonra *Saniüddele* ünvanını aldı.⁴⁷³

⁴⁷¹ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 140-143.

⁴⁷² Yahya Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, (Tahran, 1336/1957) I: 195.

⁴⁷³ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 145.

Şahın seyahatnamesi incelendiğinde Paris'te özellikle kültür ve sanat etkinliklerine katılmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. 12 Temmuz'da Paris'te *Institute de Francenin* yanından geçip *Notre Dame Kilisesine* gitmiştir. Daha sonra *Ecole de Mine*⁴⁷⁴'yi (Maden Mektebi) ziyaret etmiştir. Buranın müdürünün ismi Mr. Deubre'dir. Şah buranın çok acayip bir yer olduğunu söylemektedir. Bugünün akşamında ise şah, adına verilen resmi tiyatroya katılmıştır. Seyahati boyunca sadece modern mektepleri dolaşmayan şah aynı zamanda Paris sokaklarında, kızlar medresesine de gitmiştir. Burada akıcı Farsça konuşmasından anlaşıldığına göre, Urmiyeli memurlarından birinin *Hüsrev Medresesinde* Katolik çocuklarına öğretmenlik yaptığını belirtmiştir. Şah burada çeşitli yaş gruplarından bin öğrencinin eğitim aldığını söylemiştir.⁴⁷⁵ Şah buradan ayrıldıktan sonra İran'da bir Ermeni mektebi açmak istediğini söylemiştir.

Nâsirüddin Şah, Osmanlı sultanı ve devlet adamları ile görüşmeyi, özellikle iki komşu devlet arasındaki İslami birliği dolayısıyla ilgi duyuyordu. Bu sebeple Avusturya-Macaristan'dan dönüşünde İstanbul'da kalıp sultanla buluşmak istediğini bildirdi. O dönemin Osmanlı Tahran Elçisi Eşref Efendi, şahın kararını 21 Ağustos 1872 de Bâbîâlî'ye "Şah hazretlerinin gelecek sene Avrupa seyahatine çıkıp Petersburg, Berlin, Viyana, Paris, Londra'yı dolaştıktan sonra İtalya veya Viyana üzerinden İstanbul'a geleceği ve oradan da Tiflis yoluyla Tahran'a döneceği, İran Sadrazamlığı tarafından diğer elçiliklere bildirildiği gibi Osmanlı elçiliğine de resmen bildirildi" şeklinde yazıyordu.⁴⁷⁶

Bu nedenle Osmanlı'nın İran Elçisi Eşref Efendi, 16 Ekim 1872 tarihinde, şahın İstanbul'a gelmesi için davetiye gönderildiğini belirtmektedir. Eşref Efendi raporda⁴⁷⁷ Nâsirüddin Şah'ın, Sultan Abdülaziz ile öteden beri görüşmeyi arzu ettiklerini bildirmiştir. Eşref Efendi, şahın bu seyahatlerinde arzularına erişeceklerinden pek çok memnun olacağını, bu buluşmanın mevcut ittifak ve birliği bir kat daha artıracığına sebep olacağını ifade etmiştir.

Bu sırada iki devlet arasında ilişkiler sınır ihtilafları, İranlı tebaalar ve diğer siyasi meseleler sebebiyle samimi ve dostça değildi. Nâsirüddin Şah, Avrupa seyahati hazırlıklarına başladığı zaman, Halil Paşa'nın tebliği ile İran tebaası meselleri kördüğüm halini almıştı. Bu tebliğin icrası ile Osmanlı topraklarında oturan İranlılar Osmanlı kanunlarına tabi oldu.⁴⁷⁸ Ancak, Osmanlı Devleti, ittifakı korumak için kendi elçisine

⁴⁷⁴ 1783 yılında *Hôtel de la Monnaie*de ilk madencilik okulu kuruldu.

⁴⁷⁵ İşimtekin, "Nâsiru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefernâme-i Firengistan-ı Nâsiru'd-din Şâh) İnceleme ve Çeviri", (2005).

⁴⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye, (BOA. İ. HR.), 256/15276.

⁴⁷⁷ BOA. İ. HR. 257/15372, (13 Şaban 1289/16 Ekim 1872).

⁴⁷⁸ İran, Osmanlı Devleti'nin tek taraflı kararından dolayı çok üzölmüştür. Bu nedenle, 14 Muharrem 1290 (14 Mart 1873) ve 15 Safer 1290 (14 Nisan 1873) tarihli tebliğlere resmen itiraz edildi ve maddeler kabul edilmedi. Nasiri, *Nâsireddîn Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri*, 157-159. İranlılar hukuki statüsü için yeni yazılan kapsamlı makale için bkz. Başak Kilerci, "Nasir al-Din Shah's Visit to Istanbul (1873): The Problem of the Legal Status of the Iranians", *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries* 13, sy. 1 (2024): 61-81.

şahı resmen davet etmesi ve bundan sultanın memnuniyet duyacağı hususunun İran'a bildirilmesi müsaadesini verdi.⁴⁷⁹

Şahın Avrupa seyahati ve İstanbul'a gelişi Osmanlı basınında geniş yankı uyandırdı. Şahın Avrupa seyahati sebebiyle Osmanlı'nın Ermeni kökenli memurlarından Dikran Hünkârbeğendi[Yan]⁴⁸⁰, *Şehâmetlü İran Şahı Hazretlerinin Avrupa Seyahati*, adında 8 sayfalık bir kitapçık yayınlaması ilginçtir. Bu kitapçık 2 Ağustos 1289 (14 Ağustos 1873) tarihinde basılmış olup şahın Avrupa seyahati hakkında bilgiler aktarılmıştır. Kitapçıkta şah ile Avrupa seyahatinde bulunan devlet adamlarının listesi bulunmaktadır. Bu listede diğer önemli bakanlıkların yanı sıra, Bilim Bakanı Ali Kuli Han İtimadüssaltana da vardır.⁴⁸¹

Osmanlı Devleti'ne ulaşan şahı karşılamak için, Sultan Abdülaziz'in gönderdiği özel gemi yola çıktı. Nâsirüddin Şah'ı karşılamak ve saraya getirmek üzere, Ferik Eşref Paşa ve Hariciye Teşrifat İşleri Yardımcısı Refet Efendi, Sultaniye Vapuru ile Brindisi'ye hareket etti. İran hükümdarını 16 Ağustos 1873 tarihinde İstanbul'dan *Pertev-Piyale Vapuru* ile gelen Osmanlı Sadrazamı Şirvanizade Mehmed Rüşdü Paşa *Kale-i Sultaniyede* (Çanakkale) karşıladı. Şaha boğaz girişinde “hoş geldin” merasimi yapıldı.⁴⁸² Bu karşılama şahın oldukça hoşuna gitti. Şah 17 Ağustos'ta İstanbul'a yaklaşırken dikkatini silah ve kumaş fabrikaları çekti.⁴⁸³

Şahı Osmanlı devlet adamlarının yanı sıra Maarif Nazırı Cevdet Paşa da ziyaret etmiştir. Ancak bu ikilinin eğitimle ilgili konuşup konuşmadıklarına dair elimizde net bilgi yoktur. Şah günlüğünde İstanbul'dan bahsederken Adalar'ı ziyaret ettiğini ve burada bir *Bahriye Mektebinin* olduğunu yazmıştır.⁴⁸⁴

O dönemde şahın dikkatini Bahriye Mektebine çekmesi çok normaldi. Çünkü Sultan Abdülaziz Osmanlı Devleti'ni dünyanın sayılı donanması arasına sokmuştu. Bu nedenle Osmanlı, donanma teknolojisi alanında dünyada rekabet edecek konuma

⁴⁷⁹ BOA. İ. HR. 257/15372.

⁴⁸⁰ Dikran Efendi (1844-1907) Ermeni milletinden olup İstanbul Beylik Fırınları yazıcısı Davud [Tavit] Hünkârbeğendi[Yan] adlı kişinin oğludur. Hasköy Ermeni Mektebinde Türkçe, Fransızca, Ermenice, hesap, hendese, coğrafya ve tarih okudu. 1861 yılında Dersaadet Telgrafhânesinde stajyer olarak başladı. 4 yıl sonra Muhâsebât-ı Ecnebiye Kaleminde çalışmıştır. 1872 yılında rahatsızlığı dolayısıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyetinde çalışmıştır. Ancak Kayaoğlu kitabında Dikran Efendi'nin eserleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Kısa bir biyografisi için bkz. Tacettin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, (Ankara: TTK Yay., 2013), 78-79.

⁴⁸¹ Turgay Şafak, “Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı içinde*, ed. Emine Gürsoy Naskali, (İstanbul, 2019): 160.

⁴⁸² *Basiret*, (21-27 Cumadelahir 1290- 2-8 Ağustos 1928). *Basiret* gazetesi için bkz. Selim Nühzet [Gerçek], *Türk Gazeteciliği*, (İstanbul, 1931), 53-54; Göyünç, “Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 138.

⁴⁸³ Şafak, “Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul”, 163.

⁴⁸⁴ Nâsirüddin Şah, *Sefernâme-i Nâsirüddin Şah be Freng*, haz. Abdullah Mustevfi, (Tahran: İntişârât-ı Meş'al, 1363/1983), 230; Şafak, “Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul”, 166, 168.

gelmişti.⁴⁸⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk Bahriye Mektebi, *Hendesehane* veya *Hendesehane-i Bahri* ismiyle Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretleriyle İstanbul Kasımpaşa'da Darağacı denilen mevkide 18 Kasım 1776 tarihinde kuruldu. *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun* 1781 yılında *Mühendishâne-i Tersâne-i Âmire* adıyla anılmaya başlandı. II. Mahmud döneminde Bahriye Mektebinin iyileştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. 1828 yılında şu anda *Kasımpaşa Deniz Hastanesi* olarak kullanılan yerde bulunan Gazi Hasan Paşa Konağı satın alınarak yıkılmış ve yerine 400 öğrenci kapasiteli yeni bir mektep inşasına başlanmıştır. Mevcut mektep geçici olarak Heybeliada'da bulunan Levent Kışlasına taşınmıştır. Mektep nazırı Patrona Mustafa Paşa, kaleme aldığı layihada mektebin Kasımpaşa'daki binasının 400 kişilik olarak yapılmış olmasına rağmen okulun bu kadar öğrenciyi alacak kapasitede olmadığını belirtmiştir. Ayrıca mektebin fiziksel imkânları açılması düşünülen *Bahriye İdadisinin* yapılması için gerekli olan alana da müsait değildi. Heybeliada hem bahriye hem de idadiye sınıflarını barındıracak mekânsal bir konuma sahipti. Askeri deniz hastanesi açılmak istendiğinde tersaneye yakın oluşu, tepede havadar bir yer olması gibi sebeplerle Kasımpaşa'daki Bahriye Mektebinin bulunduğu yer bu iş için uygun görülmüştür. Heybeliada'da daha önce mektep olarak kullanılan yer, daha da genişletilerek mektebin buraya taşınması için çalışmalar başlatılmıştır. Mekteb-i Bahriyenin Heybeliada'daki eski kışlasına, ondan boşalacak yere de Sakızağacı'ndaki Bahriye Hastanesinin taşınmasına karar verilmiştir. Mekteb-i Bahriyenin Heybeliada'ya nakli 1851 yılında olmuştur. Mektebin 1851-1852 eğitim-öğretim döneminde 30 yataklı bir hastanesi, eczanesi, matbaası, mücellithanesi ve büyük bir kütüphanesi mevcuttur.⁴⁸⁶ Ancak İran şahının bahriye mektebinden etkilenecek ülkesinde buna benzer bir mektebi kurup kurmadığı henüz tespit edilmemiştir.

Osmanlı Devleti, Nâsırüddin Şah'ın İstanbul'a seyahatine ayrı bir ehemmiyet veriyordu. Çok uzun zamandan beri iki devlet arasında bulunan kültür, edebiyat ve tarih bağları, aradaki birliğin etkisinden daha çok ve daha sağlam olması, görünen maddi anlaşmazlıkların tamamen ortadan kalkması gerektiğini gösteriyordu.

Şahın maiyetinde bulunanlar arasında, İran modernleşmesine katkıda bulunacak birçok kişi vardı. Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr, Mirza Muhsin Han ve Melkum Han bunlardan birkaçıdır. Şah, İstanbul seyahati ile Osmanlı saray ve Bâbiâlî'nin önde gelenleri ile tanıştı ve *Basiret* gazetesini ziyaret etti. Şah, Müslüman iki devletin güçlerini birleştirmesini salık veren 30 Temmuz 1873 tarihli, "Devlet-i Aliye ve İran" adlı, bir yazı yazdı. 30 Temmuz 1873 (4 Cemaziyülahir 1290) tarihli *Basiret* gazetesinde⁴⁸⁷ iki devlet

⁴⁸⁵ Funda Songur, "Abdülaziz Dönemi Osmanlı Donanması", *International Academic Research Congress*, ed. Erdal Hamarta vd. (18-21 October 2017), (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 1632-1639.

⁴⁸⁶ Mustafa Şanal ve Timur Demir, "Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Belleten Türk Tarih Kurumu* 76, sy. 275, (2012): 167-206.

⁴⁸⁷ Göyünç, "Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", 137. Bu makalede tarih olarak 4 Cumadelaire 1290 tarihi Rumi takvimde 16 Temmuz 1289 yazılmışsa da 14 Temmuz 1289'a tekabül eder.

arasındaki birlik ve beraberliğin gereğini açıklayan makalede, “Hem hudut olmamız, keza İslam cemaatinden bulunmamız sebebiyle, Devlet-i Aliyye ile İran Devleti daima ittifak ve ittihat üzere bulunmaları gereklidir. Çünkü hudutların bitişik olması, menfaat birliğini, o da ittihat ve ittifakı gerektirmektedir, bu da sebeplerin birincisidir...” diye yazmaktadır.⁴⁸⁸

Nâsırüddin Şah’ın İstanbul seyahati, şenlikler, ziyafetler, ziyaretler, eğlenceler ve karşılıklı dostluk gösterileri arasında sona erdi. Beraberlerindeki zevata “mecidi” ve “Osmani” nişanları verildi.⁴⁸⁹ Şaha *Hereke Fabrikası* mamulü halılar hediye edildi.⁴⁹⁰

Seyahatinden bir yıl sonra şah, kendi yazdığı günlükleri halkın ilgisine sundu. Şahın yayımladığı günlükler, özellikle de 1873 ziyareti, kuşkusuz halkına, Avrupa’da gördüğü saygınlığı ve ilgiyi hatırlatmayı amaçlıyordu. Bunlar, kraliyet imajını ülke içinde ve dışında desteklemek için yapılan bir halkla ilişkiler çalışmasının parçasıydılar. Günlüklerde, kralın onlar adına gözlemlediği muhteşem *Farang* (Frenk) halkını da anlatıyordu. Şahın basit ve serbest Farsçası, neredeyse bir kamera gibi, çok önemli ve sıradan olanı canlandırdı. Günlüklerin yakından düzenlenmiş basılı versiyonunun kontrollü üslubuna bile *Farang* hayranlığı nüfuz etti.

Bu seyahatin bir diğer önemi de harem kadınlarının şahla birlikte ilk defa yurt dışına çıkmasıdır. *Enisüddeve* ünvanıyla bilinen Nâsırüddin Şah’ın haremde baş eşi ve danışmanı Fatıma Sultan Hanım (1848-1896), şahı 1873 yılında Avrupa seyahatine katılmaya ikna ettirdi. Avrupa tarzlarına açık ve büyük olasılıkla onları benimsemeye hazır, kadın görevlileriyle çevrili Enisüddeve, baştan aşağı bir peçeyle örtülmüş ve erkeklerden ayrılmış olarak Moskova’ya kadar ulaştı. Ancak Rus başkentinde şahın karısının artık gözden uzak kalamayacağı anlaşıldı, çünkü çar ve çariçe, onun hazır bulunmasında ve resmi görevlerde örtüsüz olmasında ısrar etti. Rus saray protokolüyle karşı karşıya kalan şah, Enisüddeve’yi eve göndermekten başka çare bulamadı. Enisüddeve eve dönmeyi kabul etti ancak ziyaretinin utanç verici bir şekilde sona ermesinden Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve’yi sorumlu tuttu.⁴⁹¹ Yine de Nâsırüddin Şah’ın bu çabası başarısız olmasına rağmen önemliydi. Buna karşılık Sultan Abdülaziz hareminden kimseyi yurt dışına götürmedi.

Nâsırüddin Şah’ın Sultan Abdülaziz devrindeki bu ziyaretinden sonra, 1889 senesinde, İngiltere’de Glasgow’a kadar uzanan Avrupa seyahati dönüşünde de tekrar İstanbul’a geleceği haberi, Avrupa gazetelerine yansdı. Bu haber, *Tercüman-ı Hakikat*⁴⁹²

⁴⁸⁸ *Basiret*, 4. Sene, sy. 998, No. 188, (H. 4 Cumadelahire 1290/30 Temmuz 1873), 1; Göyünç, “Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 137.

⁴⁸⁹ Nâsırüddin Şah’ın İstanbul’u ziyareti vesileleri ile kendilerine nişan verilen İran devlet adamları ve şahın maiyeti erkânı ile bunlara verilen nişanlar için bkz. *Basiret*, (10 Recep 1290/21 Ağustos 1289).

⁴⁹⁰ Göyünç, “Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 138.

⁴⁹¹ Amanat, *Modern İran Tarihi*, 307, 306.

⁴⁹² *Tercüman-ı Hakikat*, (25 Recep 1306/26 Mart 1889), aktaran, Göyünç, “Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 138.

tarafından bildirilmişse de şahın ziyareti gerçekleşemedi. Şahın, 1 Mayıs 1896'da İran'da bir suikasta kurban gitmesinden sonra, yerine Kaçar hanımından olan ikinci büyük oğlu Muzafferüddin Şah (1896-1907) geçmiştir. Muzafferüddin Şah zamanında Türk-İran münasebetleri daha olumlu bir döneme girmiştir. Bu iyiye gidişin sebebi, Nisan 1873 İran'ın Londra sefiriyken İstanbul'a naklolan, uzun müddet burada hizmet ettikten sonra, Muzafferüddin Şah devrinde İran Hariciye Nazırı olan Mirza Muhsin Han'ın büyük rolü oldu. İki devlet arasındaki ihtilaflı meselelerin halli ve anlayış havası içerisinde ele alınmasında, II. Abdülhamid tarafından Muzafferüddin Şah'a "murassa imtiyaz nişanı" verilerek hediyenin bir heyetle İran'a gönderilmesi, bu heyet mensuplarının orada yaptıkları temaslar, bunun sonucu olarak da 1900 senesi sonbaharında Muzafferüddin Şah'ın Avrupa seyahati sonunda İstanbul'a da gelerek Yıldız Sarayı'nda birkaç günlük ikameti, Osmanlı devlet ricali ile görüşmesi büyük önem taşımıştır.⁴⁹³

Sonuç olarak bu bölümde, Nâsırüddin Şah'ın Avrupa ve İstanbul ziyareti ele alınmaya çalışıldı. Bu seyahat için teşvik edenlerden Mirza Hüseyin Han ve Muhsin Han'ın Osmanlı Devleti ile olumlu yönde ilişkiler kurması şahın İstanbul'a gelmesini etkilemiştir. Bu iki devlet adamının ortak özelliği Osmanlı Devleti'ndeki İttihat ve Terakki üyelerinin yaptığı gibi ıslahat fikrini önemsemeleriydi. Mirza Hüseyin ve Mirza Muhsin, bu nedenlerden dolayı, şahın Avrupa'da bulunmasında büyük çaba sarf etmiştir. En sonunda sonları kötü olmuş; her ikisi de azledilerek görevlerine şah tarafından son verilmiştir. Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'ın ve Mirza Muhsin Muinülmülk, görevlerinden azledilseler de İran'ın modernleşme çabaları içinde büyük yere sahip olduklarını söylemek gerekir.

İran şahının yaptığı Avrupa ve İstanbul seyahatlerinde şüphesiz, Sultan Abdülaziz'in 1863'te Mısır'a ve 1867'de Avrupa'ya yaptığı seyahatlerinin iç ve dış kamuoyunda gördüğü etki ve sonuçların büyük payı olduğu düşünülebilir. Nâsırüddin Şah, Osmanlı Sultanı Abdülaziz gibi, Avrupa gezisini yaptığı günlüklerini yayımladı. Avrupa'da şaha hediyeler ve nişanlar verildi. Şahın yayımladığı günlükler, özellikle de 1873 ziyareti, kuşkusuz halkına, Rusya ve Britanya'da gördüğü saygınlığı ve ilgiyi hatırlatmayı amaçlıyordu. İran şahı da sultan gibi ülkesine döndüğünde törenlerle ve kutlamalarla karşılandı. Bunun yanında, her iki devlette de önce Avrupa'ya seyahat edilmedi. Başlangıçta önce dahili şehirler ziyaret edildikten sonra, daha sonra siyasi ve dini şehirlere seyahat düzenlendi. Mesela Sultan Abdülaziz öncelikle 1863'te Mısır'a siyasi, ekonomik ve toplumsal amaçlarla gezi düzenledi. Nâsırüddin Şah ise başlangıçta Osmanlı Irak'ına 1870'te (kutsal topraklara) seyahat etti. Nâsırüddin Şah, ulemânın tepkisinden korktuğu için, Avrupa seyahatini önce Mekke ve Medine'ye yapacağını duyurmuştu. Şah ancak buraya gelmedi.

Sultan ve şah Avrupa'da özellikle çok fazla ilgi görüldüğünü kanıtlamak için günlüklerinde aynı şeyleri her devlette ayrı ayrı vurguladı. Hükümdarlar, Avrupa'da

⁴⁹³ Göyünç, "Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", 139.

balolara, tiyatrolara, dans gösterilerine, özel davet yemeklerine katıldıklarını her seferinde vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, gittikleri yerlerdeki kültür ve sanat programlarını ihmal etmemiş, özellikle modern kurumları ziyaret etmişlerdir. Tezin konusu bakımında önemli olan nokta, hükümdarların ziyaret ettikleri eğitim kurumları ve onlarda bıraktıkları izlenimdir. Bu seyahatleri düzenleyen her iki hükümdar da 19. yüzyılın dünyasında, ülkelerini faydalı bilgilerin getirilmesi için çaba harcadıklarını kanıtlamıştır.

Aslında bu seyahatler Avrupa hayranlığından çok dönemin ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı. Nâsirüddin Şah'ın Avrupa devletlerine beraberinde öğrenci götürmesi örneklerden sadece biridir. Maiyetindeki soylu kişileri Avrupa'daki modern eğitim kurumlarına kaydeden şah, ülkelere döndüklerinde yeterli donanım ve niteliğe kavuşmalarını arzu etmişti. Hatta bunun için bir sözleşme bile yapmıştı.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden sonra, yurt dışı eğitimine düzenlemeler getirildi. 1870 Prusya-Fransa Savaşı'nın ardından öğrenciler peyderpey anavatanlarına geri getirilmişti. 1875 yılında yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulamasına son verildiği ilan edildi. Ancak yarım yüzyıldır uygulanagelen yurt dışı eğitimi gündemden düşecek gibi değildi. Aynı şekilde İran'da Tanzimat uygulamaları ve yurt dışına öğrenci gönderilme meselesi Eylül 1875'te fiilen durduruldu.

1860'ların ortalarından sonra Nâsirüddin Şah, Avrupa sisteminde eğitim gören öğrencilere karşı giderek daha fazla şüphe duymaya başladı. İranlılar arasında Avrupa'nın adalet ve adil yönetim fikirlerinin popülerlik kazanmasının sonuçlarından endişe duyduğu söyleniyordu. Mumtahinüddeve hatıratında, "*École centrale Paris*deki son sınavım 1867'deydi. Bu, Nâsirüddin Şah'ın Avrupa'daki öğrencilere karşı nezaketini geri çektiği ve hepsinin İran'a geri dönmesini emrettiği ve herhangi birinin Avrupa'ya öğrenci göndermesini kesinlikle yasakladığı yıldı." demektedir.

Şüphesi kısmen, İran'daki ilk mason örgütünü kuran ve hükümette reformlar öneren Mirza Melkum Han'ın faaliyetlerinden kaynaklanıyordu. Şahın emrine rağmen, bireysel aileler çocuklarını yurtdışına göndermeye devam etti. Nâsirüddin Şah'ın 1873'teki ilk Avrupa seyahatinden sonra, öğrencileri yurtdışına göndermeye daha da karşı çıktı. Çarın kendisine Avrupa'da ne kadar çok öğrenci okursa, evdeki gücünü ve otoritesini o kadar zayıflatacakları yönünde tavsiyede bulunduğu söylenmekteydi.

Dışişleri Bakanı Mirza Nasrullah Han Müşirüddeve, şahın yasağına rağmen bu dönemde çocuklarını yurtdışına gönderen isimdi. Mirza Hasan'ı ve Mirza Hüseyin'i ancak şaha beş bin altın teklif ettikten sonra Avrupa'ya göndermeyi başardı. İzni Başbakan Mirza Ali Asgar Han Atabak'ın arabuluculuğuyla aldı. Mirza Nasrullah Han'ın, Nâsirüddin Şah'ın onayını almak için Atabak'a başvurmak zorunda kalması, yurtdışına öğrenci gönderme yasağının ne kadar ciddi olduğunu gösteriyor.

Böylece Mirza Nasrullah Han'ın oğullarından Mirza Hasan, 1888'de Moskova'ya gitmeyi başardı. Eğitimini tamamladıktan bir süre sonra St. Petersburg'daki İran Elçiliğinde görev yaptı. Daha sonra Tahran'a döndü ve Dışişleri Bakanlığını yeniden düzenledi. 20. yüzyılın ilk yarısında ülkeyi yöneten geleceğin devlet adamlarının ve politikacılarının çoğunu mezun eden *Siyaset Bilimi Okulunu* (Medrese-i Ulum-i Siyasi) kurdu. Mirza Nasrullah Han'ın oğullarından Mirza Hüseyin Han ise *Polytechnique* gitti. Daha sonra askeri okula girdi ve topçuluk öğrendi. Ancak bir yıl sonra babası ona Londra'daki hukuk okuluna gitmesini söyledi. Londra'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra memleketine döndü ve Dışişleri Bakanlığına katıldı. Burada kardeşinin idari reformlarını ve yeniden yapılanmalarını sürdürdü. Ayrıca iki yıl boyunca Nâsirüddin Şah'ın kişisel tercümanı olarak görev yaptı ve 1910'da meclise seçildiğinde tam yetkili bakan olarak görev yapmak üzere Berlin'e gitti. Mecliste üç dönem görev yaptı ve son iki dönem de yasama organının sözcüsüydü.⁴⁹⁴

Şah aslında çok daha yenilikçiydi, ancak şartları onu geri plana itti. Hatta cesur bir davranış olarak en sevdiği hanımı Enisüddeve'yi Rusya'ya götürdü. Ancak çeşitli teşrifat ve protokol sorunları nedeniyle harem grubunu geri göndermek zorunda kaldı. Sultan Abdülaziz'in haremmini Avrupa'ya gönderme gibi bir durum olmadı. Şah, Osmanlı sultanı gibi, ülkeye döndüğünde çeşitli radikal değişiklikler yaptı. Tanzimat reformlarını kısa süreliğine de olsa uygulamaya koydu. Nâsirüddin Şah, daha sonra detaylı olarak açıklayacağımız birkaç askeri okulun açılmasına izin verdi. Ayrıca iki ülke açısından bu seyahatin en büyük etkisi Osmanlı-İran ilişkilerini daha verimli hale getirmesidir. Şahın beraberinde götürdüğü soylu çocukları Avrupa'da eğitirdiği bu çalışmayla incelendi. Ancak İstanbul'a herhangi bir öğrencinin bırakılıp bırakılmadığı bilinmemektedir. Bu konuda ileride detaylı bir çalışma yapmak konuyu daha da aydınlatacaktır. Bunlardan başka, 1884 yılın İstanbul'da açılan *Debistan-ı İraniyan* adında bir ilkokulun açılması bu dostane ziyaretten çok sonra gerçekleşmiştir. Bu çalışmayla hükümdarların çeşitli seyahatlerinin incelenmesi ve eğitime olan katkısının analiz ve sentezi yapılmıştır.

2.3. Yurt Dışında Okullar Açılması

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde Batıdan etkilenen yeni akımların devam ettiği görüldü. Bu bağlamda, öğrencilerin Osmanlı Devleti'nden Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya gönderilmesi önemliydi. Osmanlı Devleti'nin Paris'te okul kurmak istemesindeki başlıca amacı, hükümet tarafından tahsillerini tamamlamak için gönderilen öğrencilerin ciddi bir güvenceden, çatışmadan, disiplinden ve rekabetten yoksun bir şekilde Fransız enstitülerine serpiştirilmiş olmasıydı. Ayrıca öğrencilerin masrafları yüksek boyutlara ulaşmıştı. Bu nedenle Paris'te bir Osmanlı mektebinin kurulması dönemin şartlarına göre elzemdi.

⁴⁹⁴ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 148-149.

Diğer taraftan İran, çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı topraklarında okullar açma gereği duydu. İran okullarının Osmanlı ve diğer devletlerde kurulmasına, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde rastlanılır. Özellikle Bağdat ve Basra vilayetlerinde Şîa mezhebini yaymak için okullar açılmıştır. Ayrıca İranlı nüfusunun Osmanlı Devleti'nde artması sebebiyle çocuklarını kendi dil, din ve kültürleriyle yetiştirmek isteyen aileler için burada İran okullarının yayılmasına sebep olmuştur. İranlılar; Erivan (1883), İstanbul (1884), Trabzon (1885), Kafkaslar (1904), İzmir (1906), Bakü (1906), Kazımiye (1909), Kerbela (1912) gibi şehirlerde okullar açmıştır. Ayrıca 1906'dan önce Aşkabad'da (1) ve Merv'de (2) okul tesis etmişlerdir. Ancak İranlıların Paris'te okul açma talebinin 1959 gibi görece geç bir tarihte gerçekleşmesi önemlidir. Çalışma konusu bakımından İstanbul'da kurulan İran okulu ele alınmıştır.

2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Yurt Dışında Okullar Açması

Osmanlı Devleti, Paris'e gönderdiği öğrenciler için Mekteb-i Osmânî kurulmadan önce çeşitli okullarla anlaşmalar yaptı. Öğrenciler başlangıçta Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Paris'te 1844 yılında kurulan *Ecole Militaire Egyptienne* ve 19. yüzyılın ikinci yarısında tesis edilen *Ecole Militaire de Saint-Cry* ve *Ecole Polytechnique* gibi okullarda eğitim-öğretim gördüler.

Konumuz açısından önemli mesele Mehmed Ali Paşa'nın seçkin ailelere mensup, 5'i Mısırlı olmak üzere toplam 44 farklı din ve etnik gruptan öğrenciyi Nisan 1826'da Paris'e göndermesidir. Bu öğrenciler 1826'da açılıp 1835'te kapanan *Ecole Egyptienne* adında Mısır Mektebine devam etmişlerdir. Okulun 1833 yılında 115 öğrencisi vardı. *Ecole Egyptienne* 1835'te kapanmasının ardından, 1844 yılında yeniden faaliyete geçmiştir. Hatta Osmanlı Devleti'nin Paris'e gönderdiği öğrencilerin bazıları bu okulda eğitim görmüştür. Bu okul, Mekteb-i Osmânîyeye, müfredat ve ders içerikleri bakımında aynı zamanda askeri ve sivil dersler vermesi bakımından ilham olmuştur. Her iki okulda ortak dersler; Fransızca, coğrafya, tarih, aritmetik, cebir, temel geometri, trigonometri, statik, temel tasarı geometri, temel fizik ve kimya ve resimdir. Bunların yanı sıra başka okullarda gösterilmeyen askeri ve pratik dersler de vardı.⁴⁹⁵ Bu öğrencileri Fransız okullarına hazırlayan *Ecole Egyptienne*, Ağustos 1849'da Abbas Paşa'nın emriyle öğrencilerin Mısır'a geri döndürülmesi sağlanmıştır. Bazı öğrenciler Paris'te kalmaya devam etmiştir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği sırasında (1805-1848) Mısır'da ciddi bir değişim ve dönüşüm dalgası hakimdi. Mehmet Ali Paşa; Harbiye, Bahriye, Mühendishane, Musiki Mektebi, Mülkiye, Tıbbiye mekteplerini açmış, eczaneler ve hastaneler inşa ettirmiştir. Avrupa'dan getirilen uzmanlarla Mısır'da yeni bir düzen oluşturulmuştur. 1813'te İtalya'nın çeşitli şehirlerine ve 1818'de İngiltere'ye teknik konular öğrenmeleri için öğrenciler gönderilmiştir. 1825 yılında "Kasrülâyın" adında askeri bir mektep açılarak 500 kadar öğrenciye eğitim verilmiştir. Ayrıca bu dönemde, Fransız tarzı "Medrese-i Erkan-ı Harp" adıyla yeni bir okul açılmıştır. Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, 14-16.

⁴⁹⁶ Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, 16.

Osmanlı Devleti'nin Paris'te Mekteb-i Osmânîyi açma nedenlerinden biri de söz konusu bu mektebin örnek alınmasıdır. Kuruluş amacı, işleyişi, müfredatı gibi birçok yönden Ecole Egyptienneye benzeyen Mekteb-i Osmânî, Bâbîâli'nin Mısır'ı örnek alarak giriştiği ilk teşebbüs değildir. Mısır, ilk devlet matbaasının kuruluşu (1820), ilk gazetenin çıkartılması (*Vekayi-i Mısıriyye*, 1828)⁴⁹⁷, Avrupa'nın teknik üstünlüğünün kabul edilip vakit kaybetmeden Avrupa'ya tahsil için öğrenciler gönderilmesi, Avrupa'dan uzmanlar getirilmesi uygulamalarında Osmanlı hükümeti için iyi bir rol model olmuştur.⁴⁹⁸

19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, Mısır'ı İstanbul'dan ayrı düşünmek doğru değildir. Mısır'daki gelişmeler bir şekilde İstanbul'la bağlantılı olarak meydana gelmiştir. O sırada Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olduğu göz önüne alındığında bu tabii bir durumdur. Bazı araştırmacılar Mısır tarihi hakkında yaptıkları çeşitli çalışmalarda, literatürde bugüne kadar hâkim olan değerlendirmeleri sorgulamakta ve bu dönem Mısır'ındaki gelişmeleri farklı bakış açılarıyla ele almaktadır. Bunlardan biri de Timothy Mitchell'dir.⁴⁹⁹ Mitchell, Mısır'da modernleşme adına yapılanları Batılıların işgal ve sömürü düzenlerinin bir parçası olarak görürken, Toledano, 19. yüzyıl ortalarında Mısır'ın bir Osmanlı eyaleti olduğunu vurgulamıştır. Khaled Fahmy⁵⁰⁰ ise Mısır'daki hukuki gelişmeleri aydınlanmacılığın, liberalizmin, anayasalcılığın ve hukuk düzeninin bir başarısıymış gibi görenleri eleştirmiştir. Hilal Görgün ise Osmanlı tarihine damgasını vurmuş Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri dönemlerini ele alırken, Mısır'ı Osmanlı'nın ayrıcalıklı eyaleti olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰¹ Böylece, Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden bağımsız sayılmayacağı gibi, yapılan yeniliklerin birbirleriyle ilişkili ve paralel ilerlediğine şahit olmaktadır.

Ancak 19. yüzyılın ortalarında kurulmuş okulların içinde şüphesiz en dikkat çeken ve merak uyandıranı Paris'teki *Mekteb-i Osmânî*'dir. Mekteb-i Osmânî, Osmanlı Devleti'nin yurt dışında açtığı ilk okul olması nedeniyle maarif tarihinde önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti⁵⁰², 1855 yılında Osmanlı'nın Paris Sefirliği görevine tayin edilen

⁴⁹⁷ 1828 yılında kurulan *Vakayi-i Mısıriye* gazetesinden 3 yıl sonra Osmanlı Devleti, ilk resmî gazetesini *Takvim-i Vakayi*yi kurmuştur. Mısır'ın ve Osmanlı Devleti'nin modernleşmede daha fazla paralel örnekleri için bkz. Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali*, 167.

⁴⁹⁸ Mehtap Ay, "Paris Mekteb-i Osmani'sinin Kuruluş, Amaç ve İşlevi", (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 35.

⁴⁹⁹ Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, trc. Zeynep Altok, (İstanbul: İletişim Yay., 2001); Ehud Toledano, *State and Society in mid-nineteenth-century Egypt*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Khalid Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, (Cambridge: University Press, 1997); Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2009).

⁵⁰⁰ Khaled Fahmy, "The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-Century Egypt", *Islamic Law and Society, The Legal History of Ottoman Egypt* 6, sy. 2 (1999): 224 vd.

⁵⁰¹ Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13, sy. 24, (2008): 157-183.

⁵⁰² Osmanlı Devleti tebaasından Çakvalar, Paris'e tahsile gidenler için bir tıbbiye mektebinin kurulmasına dair Dışişleri Bakanlığına 27 Mayıs 1850 tarihinde bir rapor sunmuştur. Bu konu hakkında yazılan ilginç raporlardan biridir. Bkz. BOA. HR. TO.. 412/1.

Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu Mehmet Cemil Bey vasıtasıyla, her öğrencinin eğitim derecesini ölçmek ve öğrencilerin hal ve hareketlerini kontrol etmek amacıyla bir komisyon kurulması yolundaki isteği Fransa Maarif Nazırı Gustave Rouland'a (1806-1878) iletilmiştir. Bu istek Fransa Maarif Nazırı tarafından uygun bulununca, Mehmet Cemil Bey'e 22 Kasım 1856 tarihli bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta, kurulacak komisyonun görevleri, kimlerden meydana geleceği, mektebin programı ve nizamnamesi bir proje olarak gönderilmiştir. 1857'de teklif olumlu karşılandıktan sonra komisyon kurulmuştur. Komisyon üyeleri arasında, Maarif-i Umumiye Başkâtibi ve Başkan Yardımcısı Gustave Rouland (Başkan), Maarif Nazırı Genel Müfettişi Magin Marrens, Osmanlı sefaretinden bir kişi, College de Francede Türk Dili Hocası Pavet de Courteille, Ecole Normalede Matematik Hocası Jules Vieille ve Osmanlı Sefaret Kâtibi Rubes Manassé vardır.

Bütün öğrenciler Sefir Cemil Bey'in nezaretinde birçok sınava tabi tutulmuştur. Birçok öğrenci hala temel konuları öğrenememiş, en basit kavramların ötesine geçememiştir. Öğrencilerin Fransızca'yı temel düzeyde konuştukları ancak gramer ve dil kurallarından habersiz oldukları anlaşılmıştır. Bu nedenle komisyon bir çalışma merkezi kurmuştur. Bu merkez yatılı kurs olarak düşünülmüştür. Buraya kayıt için azami yaş 17'dir. Böylelikle Sultan Abdülmecid'in izniyle Paris'te kapısında Osmanlı Devleti'nin tuğrası bulunan okul, resmen 6 Kasım 1857'de açılmıştır. 16 Ağustos 1859'da Mekteb-i Osmânînin ödül dağıtım merasiminde Sefaret Müsteşarı Agop Efendi yaptığı konuşmada, mektebi kurma fikrinin ilk olarak padişah'tan geldiğini; onun ve nazırlarının sayesinde bu kurumun sağlam temellere oturtulduğunu söylemiştir.

Okulun binası için 9 yıllık kira sözleşmesi yapılmıştır. Mektebin açılış töreni 6 Kasım 1857 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Grenelle'deki bu okulun amacı askeri ve sivil görevlere öğrenci yetiştirmekten başka, Erkan-ı Harp subaylarına, mühendislere ve yönetici devlet adamlarına sahip olmaktır. Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'da açtığı mektep ile Osmanlı Devleti'nin açtığı mektep arasında açılış amacı ve eğitim özellikleri bakımından benzerlik görülmektedir.⁵⁰³

Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile Fransa Maarif Nazırı Rouland arasında geçen yazışmalar neticesinde, 16 Ekim 1858 tarihinde Mekteb-i Osmânî ile ilgili bazı kararlar alınmıştır. Buna göre, komisyon başkanlığına Fransa Maarif-i Umumiye Başkâtibi getirilmiş, mektebin bütün işlerini başkan ile Osmanlı Hariciye Nazırı arasındaki yazışmalarla yapılacaktır. Ayrıca Paris'e gönderilen öğrencilerin yaşlarının en fazla 17 ve disipline edilebilir olması gerektiği yazılmıştır. 3 yıl sürecek bir eğitimin ardından komisyon tarafından öğrencilere yetenek diploması verilecektir. Mekteb-i Osmânî müdürü doğrudan doğruya Osmanlı Devleti tarafından atanacaktır.⁵⁰⁴

⁵⁰³ Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî", *Journal of Ottoman Studies/Osmanlı Araştırmaları*, IV, (İstanbul, 1989), 83-160.

⁵⁰⁴ Paris'teki Mekteb-i Osmânî idaresi ve öğrencileri için bkz. BOA. İ. HR. 211/12192.

Mekteb-i Osmânînin ilk müdürü Viyana’da eğitim almış Binbaşı Ali Nizami Bey’dir.⁵⁰⁵ Okulda; Matematik Öğretmeni Edouard Lévy, Kimya Öğretmeni Chantel, Tarih Öğretmeni Figon, Fransızca Öğretmeni Perrot Ligodiére, Tarih ve Coğrafya Öğretmeni Edouard le Barbier, Resim Öğretmeni Vimont, Fransızca Yardımcı Öğretmeni Laville olarak belirlenmiştir. Ayrıca Türkçe dersleri için Hoca Tahsin⁵⁰⁶ ve Selim Sabit efendiler Paris’e gönderilmiştir.

Osmanlı mektebine kuruluştan itibaren çok sayıda öğrenci gönderilmiştir. Eldeki kayıtlara göre; Mekteb-i Osmânîde eğitim gören toplam öğrenci sayısı 94’tür. Müslüman tebaanın dışında, Rum, Ermeni ve Bulgar milletlerinden de öğrenciler İstanbul’dan tedrisat masrafları devlet tarafından karşılanmak ve kendilerine maaş verilerek Fransa’ya tedrisat için gönderilmiştir. Öğrencilerin 70’i Müslüman, 24’ü Gayrimüslim (Rum, Ermeni, Bulgar) vatandaşlardan oluşmaktadır. Gayrimüslim talebelerin 7’si Ermeni, 11’i Rum, 4’ü Bulgar asıllıdır.⁵⁰⁷ Bu bilgilere göre İran asıllı herhangi bir öğrencinin Mekteb-i Osmânîye kaydı yapılmamıştır.

Dönemin Mekteb-i Osmânî Müdürü Ahmed Esad Bey (Paşa) (1828-1875), Paris Sefaretine 14 Mayıs 1864 tarihinde bir layiha göndermiştir⁵⁰⁸. Bu layihada okulun öğrenci sayısı arttığı için ortaya çıkan bazı sorunları anlatmıştır. Layiha daha sonra sefaretçe 5 Haziran 1864 tarihli yazıyla, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriyyeye havale olmuştur. Durum kurum tarafından incelendikten sonra, 6 Eylül 1864 tarihinde uzunca bir mazbata kaleme alınmıştır. Bu layihaya göre, istenilen miktarda bilgili öğrenci yetiştirilememiştir. İstanbul’da bulunan Mekteb-i Harbiye ile diğer Osmanlı mektepleri zaten aranılan nitelikte mezun vermekteydi. Bu nedenle boş yere Paris’e öğrenci gönderilmesine gerek olmadığı düşünülmüştür. Aslında, Osmanlı Devleti’nde bulunan fabrikalarda, yollarda, köprü gibi inşaatlarda mühendislik ve öğretmenlik yapmak, ayrıca diğer önemli hizmetlerde kullanılmak üzere yüksek maaşlar, harcırahlar verilerek hala Fransız subaylar ve mühendisler getirmekteydi. Bunun için yabancı memurları istihdam etmek yerine bu hizmetlerde kullanılmak ve daha sonra maarif ve sanayi için İstanbul’da kurulacak mektep ve medreselerde hocalık etmek üzere Osmanlı tebaasından Paris’e her sene gerekli miktarda öğrenci gönderilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Paris’e giden öğrencilerin yaşlarının büyük olması dolayısıyla buradaki öğrenciler idare edilememiştir. Öğrencilerin yaşları 25’i aşmaktaydı ve Paris’e geldiklerinde lisan bilmedikleri için kendilerinden küçük öğrencilerle derslere girmek zorunda kalmışlardı. Bu da psikolojilerini kötü etkilemiştir. Bu nedenlerden ötürü Mekteb-i Osmânînin lağvı düşünüldü. Böylece okulun kapatılıp öğrencilerin Paris’teki liselere dağıtılmaları

⁵⁰⁵ Mekteb-i Harbiyeden mezun olduktan sonra Viyana’da askeri eğitime devam etmiştir. 1857’den 1863 yılına kadar Mekteb-i Osmânîde görev yapmıştır. İstanbul’a geldikten sonra, 1877 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultaniyede müdürlük yapmıştır.

⁵⁰⁶ 1867’de İstanbul’a döndüğünde Darülfünun müdürlüğü yapmıştır.

⁵⁰⁷ Şişman, “Mekteb-i Osmânî”, 119-134; Ay, “Paris Mekteb-i Osmani’sinin Kuruluş, Amaç ve İşlevi”, 87.

⁵⁰⁸ Ahmed Esad Bey, Sultan Abdülaziz’in 1867’de Paris’i ziyareti sırasında mirilvâliğe yükseltildi ve padişah ile İstanbul’a döndü. Bkz. Ali İhsan Gencer, “Ahmed Esad Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul, 1989), 64.

kararlaştırılmıştır. Mekteb-i Osmânînin binası 1869 yılı ortalarında elden çıkarılmış, kalan öğrenciler çeşitli pansiyonlara dağıtılmıştır.⁵⁰⁹

Bu okulun kapatılması İstanbul’da yeni tarzda bir lise kurulması gerektiği fikrini temellendirmiştir. Böylece 1 Eylül 1868 yılında *Mekteb-i Sultânî* açılmıştır. Mart 1869’da Paris’te bulunan öğrencilerden tahsillerini tamamlamalarına az kalmış olanlar orada bırakılarak, diğerlerinin Mekteb-i Sultaniye verilmeleri istenmiştir. Mekteb-i Osmânînin kapatılmasıyla açıkta kalan eski hocalardan 5’ine (Sardou, Lévy, Privat Deschanel, Mennequin, Robert?) 4. rütbeden ve 1’ine 5. rütbeden *nişan-ı hümayun* verilerek taltif edilmiştir.⁵¹⁰

Paris’te açılan diğer bir okul, Ermeni öğrencilerin tahsil gördüğü *Mekteb-i Muradyandır*. 1857’de Ermeni cemaatinden gelen talep üzerine Paris’teki Osmanlı tebaasından, özellikle fakir Ermeni öğrenciler için bir okul açılması gündeme geldi. Okulun masrafları Osmanlı Ermeni cemaati tarafından karşılanacaktı. Fakat Ermeni Patriğinden gelen talep üzerine okul, Paris Osmanlı Elçiliği tarafından himaye edildi ve okulda takip edilecek ders müfredatı, okutulacak kitaplar *Osmanlı Maarifi* tarafından belirlendi. Ermeni çocuklar için bu okul açılmış olsa da Mekteb-i Osmânîye Gayrimüslim öğrenci gönderilmeye devam edildi.⁵¹¹ Hoca Tahsin ve Selim Sabit efendiler, Ermeni öğrenciler için açılan Mekteb-i Muradyanda da Türkçe dersi verecekti.⁵¹² Bu mektepten mezun olup İstanbul’da hükümet hizmetine giren isimlerden biri Sakız Ohannes Paşa’dır.⁵¹³

Osmanlı Devleti bu okullardan başka farklı amaçlarla İran’da da okullar açmıştı. İran’da kurulan okullar, Paris’teki okuldaki çok sonra, inşa edilmelerine rağmen Osmanlı-İran ilişkilerini daha iyi anlamak için bahsetmekte fayda vardır. Bu okullar, bilgi ve belge eksikliği nedeniyle literatürde neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Umalım ki bu çalışma bir başlangıç olsun.

Osmanlı Devleti 20. yüzyılın başı itibarıyla İran’ın çeşitli bölgelerinde okul açmak istemiştir. Bunun için özellikle Kürtlerin yaşadığı Sünnî ve Türk bölgelerini seçmiştir. Buradaki esas siyasi hedef bölgedeki halkın Müslüman ve Türk kimliklerini kaybetmemeleriydi. Osmanlı Devleti’nin bu konudaki teşebbüsleri İran Meşrutiyet Devrimi’nin yapıldığı 1906-1911 yıllarına aittir. Muhtemelen bu tarihler, okulların yaygınlaşmaya başladığı ve daha özgürlükçü bir ortama zemin hazırladığı için seçilmiştir. 1906’da Osmanlı Devleti, İran ile dostane ilişkilerini geliştirmek için müsait bir yerde Müslüman çocuklar için bir mektep, hastane ve kütüphane inşa etme isteğini dile

⁵⁰⁹ Şişman, “Mekteb-i Osmânî”, 83-160.

⁵¹⁰ BOA. İ. HR. 231/13596.

⁵¹¹ BOA. İ. HR. 211/12192.

⁵¹² Aynur Erdoğan Coşkun, “Yurt Dışı Eğitimliler ve Mektepliler”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)* içinde, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Dem Yay., 2021), 31-46.

⁵¹³ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II: 455.

getirmiştir. Ancak Maarif Nezaretinden gelen bilgiye göre, bütçe bu okul için müsait değildi. Bu nedenle okul açma planı ileri bir tarihe ertelenmek zorunda kaldı. Kurulmak istenilen okulun iptida derecesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁴

Osmanlı Devleti'nin İran'da okul açma girişimlerinden ikincisi, 23 Mayıs 1911 tarihine dayanmaktadır. İran Azerbaycan'ında Tebriz, Hamedan, Sine⁵¹⁵ ve Sad?, Ceblak⁵¹⁶ gibi gelen ahalisi Türk ve Sünnî olan İranlılar için Osmanlı Hükümeti mektepler kurmak istemiştir. Bu mekteplerin kurulma sebeplerinden biri “Türk halkının sena kalabilmeleri”dir. Diğer sebep ise bu okulların siyaseten fayda getireceğine inanılmasıdır. Bunun için önce Maarif Nezaretinden ne kadar hazine ayrılacağı sorgulanmışsa da okullara yeterli bütçe ayrılmadığı için kurulamamıştır.⁵¹⁷ Bu okullar temelde iki şeyi hatırlatıyor. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin İslam ve Türk soydaşlarını ihmal etmeden ihtiyaçlarını temin etmek, diğeri ise siyasi nedenlerden dolayı İran ile aralarında bir dostluk anlaşması yapmak istemesidir. Osmanlı her iki fikrini de eğitimi araçsallaştırarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak mali sıkıntılar nedeniyle başarılı olunamadı.

1906 yılında bireysel çabalarla İran'da bir okul kuruldu. Bu okulun kuruluşunda İttihatçı Ömer Naci Bey'in (1878-1916) olması araştırmayı derinleştirmek için yeterliydi. *Medrese-i Saidiye* adında bu okulu Mirza Abdürrezak ve Mirza Said Salması 1906 yılında kurmuştur. İlkokul derecesindeki öğrencilerin okula “üniforma” ile gittiği bilinmektedir. Okulun kurucularından Mirza Said, Salmas'ta bulunan açık fikirli, zengin ve şehrin önde gelenlerinden ve *Sırat-ı Müstakîm* adında bir de gazete yayımlamıştır. Mirza Said, Paris'te tahsil görürken oradaki Jön Türklerle münasebet kurmuştur. Burada İttihatçılardan Ömer Naci Bey ile tanışmıştır. Onunla burada sohbetlerde bulunan Mirza Said, Naci Bey'i Salmas'ta “bir medrese açmak için” davet etmiştir.⁵¹⁸

Naci Bey 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olduğunu duyurdu.⁵¹⁹ 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra serbest bırakılan Naci Bey, Mirza Said'le Erzurum'a ve Muş'a geldi. *Teşkilat-ı Mahsusanın* İran-Kafkas bölgesindeki önemli eylemcilerden biri Ömer Naci'ydi. Bura İttihat ve Terakki'nin Doğu teşkilatlanmaları için çalıştı. Ayrıca İran Azerbaycan'ında bir Türk şehri olan Hoy'a gitti. Bu sırada Naci Bey, Mirza Said'in kurduğu okulda müdürlük yaptı ve Farsçasını ilerletti. Bir taraftan da Azerbaycan şivesi ile nutuklar attı. Naci Bey bu sırada, Abdurrazzak Bey ile görüşerek ve *Salmas Maarif Encümenini* kurdu. Bu okulun bütün gideri ölünceye kadar Mirza Said

⁵¹⁴ BOA. MF.MKT. 1126/20 (23 Nisan 1906).

⁵¹⁵ İran'ın Kürdistan Eyaleti'nin merkezi Senendec'tir. Buraya Kürtçe “Sine” denir. Şehrin çoğunluğu Sünni Kürtlerden oluşmaktadır.

⁵¹⁶ Luristan Eyaletine bağlı Azna Şehri'nin Cablak İlçesi Zagros dağlarıyla çevrilidir. Burada göçebe Kürtler yaşar. Burası Batı ve Doğu Cablak olarak ikiye ayrılmıştır.

⁵¹⁷ BOA. MF.MKT. 1171/43.

⁵¹⁸ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 374- 374.

⁵¹⁹ Bkz. Hasan Yenilmez, “II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)”, *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi I*, sy. 2, (2022): 29-55.

tarafından karşılanmıştır. Okul 1908'de Muhammed Ali Şah'ın Makû ordusunun saldırılarına uğradı. Bu nedenle Maarif Encümeni dağıldı. İran'da meydana gelen karışıklıklar üzerine dergisi ve mektebi kapanan Mirza Said'le birlikte Naci Bey çete kurarak dağlara çıktı. Bir müddet çetecilik yaparak dağlarda yaşadılar. Bu sırada Naci Bey zindana atıldı. Ancak Osmanlı Konsolosluğunun çabaları sayesinde Naci Bey özgürlüğüne kavuştu.⁵²⁰ 1911'de Muhammed Ali Şah'ın tahttan inmesinden sonra, Salmas'taki Encümeni Maarif ikinci defa kuruldu ve Saidiyye Medresesi açıldı. Bu defa okulun müdürü Mirza Hüseyin Rüşdiye ve sonra Mirza Rıza Salması oldu. Aydınlar ve onlara karşı olanların çatışması sonucu bu kişiler Türkiye'ye göç etti. Bu nedenle okul kapatıldı. Aydınların birkaçı okula dönünce okul tekrar açıldı. Bu defa okulun müdürü Mirza Ebul Şehzeteri oldu. Okula Tebriz'den öğretmenler getirildi. 1917'de okul tekrar açılmak istense de başarılı olunamadı. 1921'de Medrese-i Saidiyye, devletin bünyesinde tekrar açıldı. Önce ilkokula, sonra orta dereceli bir okula çevrildi. 1922'den sonra burada başka devlet okulları da kuruldu.⁵²¹ Bu okulun önemi, Osmanlı vatandaşının ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyelerinden Naci Ömer Bey'in İran'da kurulan bir okula destek vermesinden gelmektedir. Bu örnek Osmanlı-İran ilişkilerini anlatan en önemli konulardan biridir.

Neticede, Osmanlı Devleti'nin yurt dışında açtığı ilk mektep olma özelliği taşıyan Mekteb-i Osmânî önemlidir. Okulun kuruluşu, işleyişi, pozitif ilim anlayışı bakımında maarif alanına değer kattığı için dikkate şayandır. Buna karşın İran'ın Paris'te okul açma talebi 6 Ekim 1959 gibi geç bir tarihte, İran Milli Arşivinde tespit edilmiştir. İran Osmanlı Devleti'nden 100 yıl sonra ancak Paris'te okul açabilmiştir. Bu bilgilere göre, Nurullah Şah Abadi tarafından Paris'te *Pers İlköğretim Okulu* kurulmasına izin verilme talebi görülmektedir.⁵²² Paris'te okul kurma konusunda İran, -Osmanlı Devleti'nin aksine- teşkilatlanmada başarılı olamamıştır. Çünkü Nâsirüddin Şah'ın kararsız ve ikircikli tutumu devletin sistematik bir şekilde eğitime odaklanmasını engellemiştir. Bunun yanı sıra ilk defa tez çalışmamızda bahsedilen Osmanlı Devleti'nin İran'da kurmak istediği okullar analiz edilmiştir. Bu okullar Osmanlı'nın İran'daki Türk ve İslam birliği çerçevesinde planlanmıştı. Ancak başarılı olunamadı.

⁵²⁰ Mirza Said, 1908'den önce ilan edilmeden önce İran'da meşruti bir rejim için çalıştı, çetecilik yaptı, tutuklandı. Güney İran'da, Anayasacılığı savunan devrimci grupların Ömer Naci'yle sıkı ilişkileri vardı. Bu ilişkiler İttihat-Terakki Hükûmeti döneminde de sürdü. Birinci Dünya Savaşı'nda, İran Azerbaycan'ını ayaklandırmaya çalıştı. Emrindeki birlikler Türk ve Kürtlerden oluşuyordu. Bkz. Berna Türkdogan Uysal, "Ömer Naci (1878-1916)", *Atatürk Ansiklopedisi*, (23 Şubat): <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/omer-naci-1878-1916/> [Erişim Tarihi 02.11.2024].

⁵²¹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 374- 374.

⁵²² Aynı dosyada, *Ferhenk* Bakanı Dr. Mehdi Azar İran'da yaşayan yabancıların yabancı uyruklular için okul açmasına ilişkin yönetmeliği de yayımlamıştır (2 Aralık 1953). İran Milli Arşivi, Belge No: 297/28012, (ş. 1338); <https://dl.nlai.ir/UI/4c384b38-4579-4d83-8c4f-a1a305b360e1/Catalogue.aspx>

2.3.2. İran'ın Yurt Dışında Okullar Açması

Bu bölümde, Osmanlı ve diğer devletlerdeki yabancı okul statüsünde bulunan İran okullarından bahsedilecektir. Osmanlı Devleti'nde İran okulları, misyoner devletler tarafından açılan okulların sayısı kadar olmamakla birlikte vardır. Varlıklarına 19. yüzyılın son çeyreğinde rastlanılan İran okullarının, özellikle Basra ve Bağdat vilayetleri civarında açılması ve İran ulemâsının bölgede Şîa mezhebini yayma gayretleri 20. yüzyılın başlarında Osmanlı devlet adamlarını tedbir almaya yöneltmiştir.⁵²³

Arşiv kaynakları ve literatür çalışmaları sonucunda, Osmanlı'da “yedi” İran okulunun açıldığı tespit edilmiştir. Yedi okuldan başka, birçok okulun açılması için teşebbüsler vardır. İlk İran okulu, 1884 yılında İstanbul'da kurulan *Debistan-ı İraniyandır*. Bu okul Dersaadet'teki Osmanlı-İran ilişkilerini detaylı olarak göstereceği için daha sonra ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

İkinci sırada 1885 yılında Trabzon'da bir ev kiralanarak oluşturulan *Trabzon İran Mektebidir*.⁵²⁴ *Nâsırı* ve *Ahmediye* isimlerini de kullanan ve resmî eğitim dili Farsça olan okulda, sadece İranlı çocuklar değil, eşrafın çocukları da eğitim görmekteydi. Okuldan mezun olan öğrenciler, bir üst kademedeki Osmanlı mekteplerine devam edebilirlerdi. Okulun en büyük gelir kaynağı bağışlardı. Özellikle İranlı nakliyeciler okula, yapmış oldukları işlerden kazandıklarının belli bir oranını bağışlardı. Bağışçılar arasında, Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon-Erzurum arasında ticaret yapan İranlılar başı çekmiştir. Bu bağışlar, gönüllük esasıyla toplanırdı. Bölgedeki İranlı komisyoncular, İranlı nakliyecilerden aldıkları komisyonları, bağış adı altında okula gelir olması için verirdi.⁵²⁵ Okul 1925 yılında kapatılmıştır. Ancak İran Sefareti, okulun neden kapatıldığına anlam veremeyerek Hariciye Nezaretinden bilgi istemiş ve faaliyetlerine yeniden devam etmesi için talepte bulunmuştur.⁵²⁶ Dehnevî yazdığı makalede, okulun faaliyet periyodunu 1940'lı yılların başına kadar götürmektedir. Ancak 1925 yılında kapatılan okulun tekrar açılıp açılmadığına dair cumhuriyet dönemi arşiv kayıtlarında bir bilgiye rastlanılamamıştır.⁵²⁷

⁵²³ Şamil Mutlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar”, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999), 204. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare, (BOA. DH. İD.) 123/20, lef 4. Şamil Mutlu belirtilen arşiv kaynağını göstererek 30 İranlı'nın İstanbul'a öğrenci olarak geldiğini gösterse de belgenin içeriğinde bu bilgiyi tespit edemedik.

⁵²⁴ Okul hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İdare Adliye ve Mezahib, (BOA. İ. AZN.) 80/28, lef 1. 1326 senesi (1908) Trabzon'da bulunan bazı tebaa-i İraniyenin bir meclis teşkil etmek istediklerine dair; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı, (BOA. DH. TMIK. M.) 241/4, lef 4.

⁵²⁵ Bkz. Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360/1264-1320)”, 10, 13; *Ahter*, sy. 23/13, (13 Cemaziyelahir 1304/9 Ocak 1887), 182.

⁵²⁶ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, (BOA. HR. İM.) 166/49; HR. İM. 171/60.

⁵²⁷ Dehnevî, “Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360/1264-1320)”, 10, 13; Eralp Yaşar Azap, “Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)”, *Belleten* 87, sy. 310, (2023): 985-1019.

Bundan başka, İran Devleti tarafından İstanbul’da açılan özel İran okullarından, kısa bir süre eğitim faaliyetinde bulunan *Debistan-ı Ahmediyan* adlı okuldan söz edilebilir. Okulun Maarif Nezaretine bağlı *Meclis-i Kebir-i Maariften* istenen ruhsat kaydına göre ilk olarak eğitim öğretime başladığı yer, Gedik Paşa’da Hacı Rıza Kulu Han’a ait olan binadır. Bu kayıt, 1894 yılına tarihlendirilmektedir. Okulun bu tarihte Fazıl Paşa semtine taşındığı, kayıta yer alan diğer bir bilgidir.⁵²⁸ Osmanlı arşivinde okulun 1912 yılında Gedik Paşa Dizdariye Mahallesi’nde açılmasına dönük adımlar atıldığına dair belgeler de vardır. Ruhsatının *Şems* gazetesi müdürü Seyyid Hasan Tebrizi tarafından talep edildiği göze çarpmaktadır.⁵²⁹ Okulla ilgili bir diğer adres kaydına göre, okulun Gedik Paşa Esir Kemaleddin Mahallesi Kirkor Efendi Sokağı’nda olduğu belirtilmektedir.⁵³⁰ 1915’te İran Sefiri Mahmud Han, kendi tasarrufunda bulunan ev ve bahçeyi bu okula bağışlamıştır.⁵³¹ Okulun arazi kaydı ve ruhsat işlemlerinin yapılması uzun süre devam etmiş olup sonuca ulaşması çok vakit almıştır.⁵³²

Bu mekteple alakalı Haydaroğlu, Milli Eğitim Arşivine numara 30’a dayanarak, 1916 tarihli bir belgeden söz etmektedir. Buna göre, İstanbul’da Fazlı Paşa civarında *Debistan-ı Ahmediyan-i İraniyan* adlı 4 iptidai, 1 rüşdi derecesine sahip okulun ruhsat istendiğini söylemektedir. Ancak, Haydaroğlu, bu okul hakkında fazla bilgi edinemediklerini belirtmiştir. Bu okulla ilgili, *Başbakanlık Ankara Cumhuriyet Arşivinde*, Büyükkarcı, -tarihsiz ancak büyük ihtimalle 1914/1918 (1330/1334) tarihleri olabileceğini düşündüğü- “İstanbul’da Mevcut Özel Okullar Listesi”nin içinde “İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi Özel Dosyası” yer aldığını söylemektedir. Büyükkarcı tarafından 1995’de yayımlanan belgelerde okulun adı *Debistan-ı İraniyan*, tabiiyeti *İran* gösterilmektedir.⁵³³

Erzurum’da ciddi bir İranlı nüfusunun varlığı konsoloslukların ve tüccar loncaların çocuklarının eğitimi için, 1896 yılında okul açma teşebbüsüne sebep oldu. Okul için daha evvel İran Erzurum Konsolosluğuna başvuruda bulunan Mirza Ali Ekber Han’ın bölgede sahip olduğu hanenin kullanılacağı beyan edilse de bu talep, Maarif Nezaretinin yazısı ve Şûrâ-yı Devlet kararıyla padişah emri olmadan yabancı statüde okul açılmasına yetkileri olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁵³⁴ Sultan II. Abdülhamid’in Erzurum’da bir özel bir İran okulunun açılmasına neden karşı olduğu, Mabeyn-i Hümayun Başkitabetinden Sadarete yazılan yazıda görülmektedir. Mabeyn-i Hümayun, Sultan II. Abdülhamid’in, bu okula Erzurum’daki Müslüman tüm çocukların gidebilecek

⁵²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif, (BOA. MF. MKB.) 58/24.

⁵²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti İstanbul Maarif Müdüriyeti, (BOA. MF. İMF.) 8/30.

⁵³⁰ BOA. MF. İMF. 94/50.

⁵³¹ BOA. BEO. 4336/325194; BOA. DH. İ. UM. EK. 31/85.

⁵³² BOA. DH. İD. 123/20; BOA. ŞD. 2832/9; BOA. ŞD. 231/7; BOA. MF. İMF. 169/14; BOA. MF. İMF. 95/14; Azap, “Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)”, 985-1019.

⁵³³ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 157; Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi*, (Konya: Damla Ofset Matbaacılık, 1995), 473-476.

⁵³⁴ BOA. MF. MKT. 334/65; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı, (BOA. Y. A. RES), 83/105; Y. A. RES. 85/70; Y. A. RES. 92/76.

olmasının, İran'ın mezhep propagandasına zemin hazırlayabileceğini ve bunun da Şiîliğin yayılmasına sebep olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Fakat Mabeyn-i Hümayun tarafından bu düşüncenin muhataplara serdedilmesi yerine münasip bir cevabın verilerek durumun asla sezdirilmemesi istenmiştir.⁵³⁵ 27 Şubat 1898 tarihine ait belgede de Erzurum'daki İranlıların bir okul açmalarına izin verilmesine İran sefirinin istirhamını görmekteyiz.⁵³⁶

Yine benzer bir talep, 1901 yılında Erzurum İran Konsolosu Esedullah Han tarafından yapılmıştır. Maarif Nezaretine havale edilen bu talep, daha önceki talepteki gibi padişahın emri gerekçe gösterilmek suretiyle sonuçsuz bırakılmıştır.⁵³⁷ Esasında, İranlıların Erzurum'da okullaşma teşebbüsünün sonuçsuz kalması tek başına, diğer okul açma girişimlerinde yaşanmayıp burada yaşanan mezhepsel yahut başka siyasi kaygılara bağlı olmayabilir. Zira Erzurum'a yakın bir mahal olan Trabzon'da faaliyet yürüten bir İran okulunun varlığının, okul açma teşebbüsünü sonuçsuz bırakması da ihtimal dâhilinde tutulmalıdır.⁵³⁸

Bunlardan başka, 1906'da *Debistan-ı Daniş İzmir* kurulmuştur. Bu okulun müdürü Azerbaycan demokratlarından Mirza Taki Han'dır.⁵³⁹ İzmir'deki İran okulunun bir başka adı *Debistan-i Nâsırî*dir. Bu okulun, Mirza Fethullah Han tarafından açıldığı bilinmektedir. Okulun faaliyette olduğunu, Farsça yayın yapan *Mecelle-i Hikmet* adlı gazeteden öğrenmekteyiz. Gazetenin Mayıs 1906'daki sayısında, "İraniyan ra Mojde" başlığı altında yer alan haberle İranlılara müjde verilmiştir.⁵⁴⁰

İran Osmanlı'nın Bağdat Sancağında iki adet okul kurmuştur. Bunların ilki 1909 yılında *Kazımiye Zükur Mektebidir*. Diğeri ise 1912 yılında kurulan *Kerbela Hüseyini Mektebidir*. Ancak konunun daha iyi anlaşılması için, İran okulları detaylıca anlatılmadan önce Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetleri ve kurduğu okullar incelenecektir.

II. Abdülhamid ve Osmanlı Devlet adamları İranlıların Bağdat Eyaletindeki faaliyetlerinden rahatsız olduğu için burada Şiîliğin yayılmasını engellemek istedi. Bu nedenle bu bölgede birçok okul kurmuştu. Arşiv belgelerinden ve maarif salnamelerinden

⁵³⁵ BOA. HR. İM. 355/18.

⁵³⁶ BOA. Y. PRK. EŞA. 28/89, lef 2, (5 Şevval 1315).

⁵³⁷ BOA. MF. MKT. 569/15.

⁵³⁸ Erzurum'da İran tebaası çocukları için Karperdaz-ı esbak Mirza Ali Ekber Han'ın mutasarrıf olduğu hanenin mektep ittihazına ruhsat talebi. Erzurum Valisi, Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet, (BOA. ŞD.) 1516/5, lef, (13 Rebiülevvel 1314); Erzurum'daki İran tebaası tarafından açılmak istenen mektep ecnebi mekteplerden sayıldığından öncelikle irade alınması gerektiği. BOA. MF. MKT. 334/65, (23 Rebiyülahir 1314); Erzurum'daki İran Karperdazı tarafından kurulması arzu edilen mektebin küşat ettirilmemesi. BOA. İ. HR. 355/18; (4 Muharrem 1315); İran'ın Erzurum Serkarperdazı Esedullah Han'ın İranlı çocuklara yönelik açmak istediği mektep için irade-i seniyye almak üzere Dahiliye Nezaretine müracaat etmesi gerektiği. Maarif müdürü, BOA. MF. MKT. 569/15, (14 Sefer 1319); Azap, "Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)", 1004.

⁵³⁹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 552.

⁵⁴⁰ İran Meşrutiyetinden önce kurulduğu bilinmektedir. *Mecelle-i Hikmet*, sy. 868, (1 Rebiülsani 1324), 12; Meşrutiyetten sonra kurulduğunu söylemektedir. bkz. Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 552.

anlaşıldığına göre, Bağdat'taki halkın okul açma talepleri vardır. Bunlardan ilki 1890'da Bağdat Valisi Giritli Sırrı Paşa⁵⁴¹ (1844-1895) tarafından merkeze iletilmiştir. Buna göre, Bağdat, Horasan⁵⁴², Hille, Medeli ve Kerbelâ sancaklarında sıbyan ve rüşdiye mektepleri bulunduğu halde Kûttül'amâre'de mektep bulunmadığından burada masraflarının yarısı ahali, yarısı da *Maarif Sandığı* tarafından karşılanmak üzere bir mektep inşa edilmesi talebiyle mektep binası planı gönderilmiştir.⁵⁴³

Sultan II. Abdülhamid 1890 yılının ortalarında Irak'taki Şîî tehlikesinin ne boyutta olduğunu anlamak için Irak'a bir "Heyet-i Teftiş-i Askeriye" göndermiştir. Bu heyetin oluşturduğu raporlar sonucunda, İranlı ve Hintli Şîîlerin mezheplerini yaymak için bu bölgeye büyük paralar harcadığı ortaya çıktı. Bu konuda Bağdat Valisi Sırrı Paşa'nın da fikri soruldu. Sırrı Paşa, 24 Mart 1891 tarihli raporunda Şîîliğin yayılması konusunda büyük bir endişe duyduğunu dile getirdi. Paşa, suçu *avaz mirasına* yüklüyordu. Bu vasıta ile her yıl Bağdat'taki İngiltere konsolosundan Necef, Kerbelâ ve Sâmerrâ'daki Şîî müctehidlere, dini ilimleri tahsil eden talebelere 40 bin lira dağıtılıyordu. Ayrıca Sâmerrâ'daki merc-i taklid Mirza Hasan Şirazi'ye de İran'dan belli bir miktar para geliyordu. Zengin ve varlıklı müctehidler, bölge halkını kolayca Şîîliğe cezbediyor, Şîîliği öğretip yaymak için kolayca mektep ve medreseler kuruyorlardı. Fakat diğer taraftan Sünnî medreseleri geri kalmış ve atıl durumdaydı.

Heyet-i Teftiş-i Askeriye ile Sırrı Paşa'nın raporları incelendikten sonra Meclis-i Vükela, Şîî mezhebinin yayılmasını engellemek için Sünnî medreselerinin ihya edilmesine, "akaid-i ehli sünnete" uygun vaaz ve dersler vermek üzere bölgeye ulemâ gönderilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Bundan başka, gerekli görülen yerlerde ilkokul açılmalı ve çocukların iyi eğitim görebilmesi için muallim ve vaizler tayin edilmeliydi. Bunun için yeterli mali kaynağın bulunması gerekiyordu.⁵⁴⁴

Kâmil Paşa ise Şîîlerin yoğun olduğu Irak bölgelerinin her birinden birkaç talebenin, Osmanlı hükümetinden burs verilerek Mısır'daki El-Ezher Medresesine gönderilmesini teklif etti. 8-10 yıllık bir dönemde, iyi bir eğitim sayesinde bu talebeler *batıl itikatlarından* vazgeçerek vatanlarına Sünnî olarak döneceklerdi. Sultan Abdülhamid öğrencilerin Mısır'a gönderilmelerini istemedi ancak Şîî öğrencilerin İstanbul'da eğitilmesi için bir mektep kurmaya karar verdi.⁵⁴⁵

Bu sebeplerden dolayı Sultan Abdülhamid İstanbul'da *Aşiret Mektebi* adıyla 4 Ekim 1892 tarihinde bir okul kurmuştur. Bu tarihten bir gün sonra, *Tercüman-ı Hakikat*

⁵⁴¹ Bağdat valiliği sırasında günümüzde hala kullanılan ve kendi adıyla anılan *Sırrıye Barajı* ile *Hindiye Seddini* onun inşa ettirdiği, *Hille Kanalı*nın açılmasında önemli katkılarının bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37, (İstanbul, 2009), 127-129.

⁵⁴² Okulun 1907'de 30 öğrencisi vardır.

⁵⁴³ BOA. MF. MKT. 117/33, (7 Recep 1307/27 Şubat 1890).

⁵⁴⁴ BOA. Y. A. RES. 55/9; Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, trc. Zehra Savan, (İstanbul: Küre Yay., 2020), 230-231.

⁵⁴⁵ BOA. İ. DH. 1237/96880.

gazetesinde mektebin açılışıyla ilgili olarak resmi bir tebligat yayımlanmıştır. Bu tebligata göre Aşiret Mektebinin açılması için önceden getirilmiş olan talebe, düzenlenen mevlid-i şerife katılmış, padişah camiye geldiği sırada vekili Ahmet Efendi aracılığıyla çocuklara selam yollamış ve daha sonra da bizzat öğrencilerin istirahatlerinin sağlanması konusunda talimat vermiştir. Bu gelişme Sultan II. Abdülhamid'in tüm kısıtlı imkânlarla rağmen Aşiret Mektebine verdiği ihtimamı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Maarif Nezaretinin idaresinde olan mektebin yönetimi, 8 Şubat 1895'ten itibaren Umum Mekteb-i Askeriye Nezaretine bırakılmıştır. Mektepte eğitimle ilgili konulardaki birinci derece sorumluluk yine Maarif Nezaretinde olsa da mektebin iç idaresi ve güvenliği bu aşamadan sonra Mekteb-i Askeriye Nezaretine devredilmiştir.⁵⁴⁶

Bu doğrultuda Bağdat valisi, Bağdat'tan ve Kerbelâ'dan 10 Şîî ve 2 Sünnî çocuk seçerek İstanbul'a gönderdi. Daha sonra bunların yanına Basra'dan 3 öğrenci gönderildi. Ancak beklentilerin aksine bu projeden istenilen verim alınamadı. Bir buçuk yıl sonra bu öğrencilerin 6'sı okulu bırakarak Irak'a döndü. 1907 gibi geç bir tarihte geriye kalan öğrencilerin ancak birkaçı tahsilini tamamlayabildi. Mart 1907'de padişahın emriyle, bu okuldan mezun olan Mahmud, Şevket ve Abdülhadi efendiler Bağdat'a muallim ve vaiz olarak tayin edildi.⁵⁴⁷ Bunun üzerine, Osmanlı Devleti, ancak 1907 yılı gibi geç bir tarihte *Kûtül'amâre Rüşdiyye Mektebini* açmıştır. Bu okulun 19 öğrencisi vardır.⁵⁴⁸

Bu bölge İranlıların faaliyetleri oldukça fazlaydı. Şîî müctehid yerleri olduğu için İranlılar tarafından buralara ayrı önem verililiyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ne ait bu bölgede tespit edilen ilk resmi İran okulu *Debistan-ı Uhuvvet-i İraniyan-ı Kazımiye Zükur Mektebidir*.⁵⁴⁹ Bu okul 22 Nisan 1909 yılında kurulmuş olup yatılı ve gündüz olarak *iptidai ve rüştiye* kademelerinde eğitim vermiştir. 1910 yılında Maarif Nezaretine bağlanmıştır.⁵⁵⁰ Öğrencilere Türkçe öğretmek için Osmanlı Devleti tarafından okulun talebi doğrultusunda öğretmen tayin edilmiştir. Okulun kurucuları arasında bölgenin önemli isimlerinden, Hacı Ali Ekber, Hacı Muhammed Hasan İsfahani, Seyit İsa Şirazi, Abdülhalik Yazdi ve Hacı Abdülvahab bin Hacı Ali Ekber bulunmaktadır. Okulun müdürlüğünü Hacı Abdülvahab üstlenmiştir. Okulda görev yapan öğretmenler arasında Şeyh Cevad, Şeyh Rıza, Şeyh Mehdi, Seyyid Hasan, Cevad Han gibi isimler yer almıştır.

⁵⁴⁶ Mektebin nizamnamesinin dışında iki yıllık ilk ders cetveli şu şekildedir. Birinci yılda, Elifba, Ecza-i Şerife, Kıraat-ı Türkiyye, hesap, hatt-ı rik'adır. İkinci sene, Kur'an-ı Kerim, ilmihal, Kıraat-ı Türkiyye, imla, hesap, hatt-ı rik'a dersleri verilmiştir. Bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* içinde, c. 1, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 2011): 323-337.

⁵⁴⁷ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 232-233.

⁵⁴⁸ Bağdat Vilayet Salnamesi, (h. 1325/ m. 1907), 157.

⁵⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî, (BOA. MF. İBT.), 444/16; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 550.

⁵⁵⁰ *Uhuvvet-i İraniyan Cemiyeti* tarafından yaptırılan ibtidaiyenin vergilerinin sahibi tarafından ödeneceği koşuluyla resmi ruhsata bağlandığı ve tayini gereken Osmanlıca öğretmeninin maaşının hususi vilayet bütçesinden ödeneceği bildirildi. Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT), 509/67, lef 1, (26 Rebiülevvel 1328, 7 Nisan 1910).

Okulda kademelerine göre, *Kur'an-ı Kerim*, tecvit, dini ilimler, hesap, Farsça, Türkçe, Arapça, coğrafya ve İslam tarihi dersleri okutulmaktaydı.⁵⁵¹

Bu bölgede açılan diğer bir okul Şii hac bölgelerinden olan Kerbelâ'dadır. *İran Encümen-i Müsavat Cemiyeti* tarafından açılmak için ruhsat talep edilen *Kerbelâ Hüseyini Mektebi* (Hüseyini) adlı okul 1912 yılında kurulmuştur. Millî Eğitim Bakanlığı arşiv belgesinde, Bağdat vilayetine yollanan, ibtidai, rüşti, idadi sınıflarından oluşan *Hüseyini Mektebine* ruhsat istediğini bildiren yazıdan söz edilmektedir. Bu okul kısa zamanda açıldı. Okula atanan ilk öğretmen ise Osmanlı Devleti Darülmualliminden mezun olan Ali Yaver Efendi'dir.⁵⁵²

Yurt dışına göç eden İranlılar, Osmanlı coğrafyası dışında da okullar açmıştır. Bunlar arasında ön plana çıkanlar Çarlık Rusya topraklarında kurulan Medrese-i Rüşdiye-i İrevan (1883)⁵⁵³, Medrese-i Nevruz Kafkas (1904), Medrese-i İranıyan-ı Aşkabad⁵⁵⁴, Medrese-i İranıyan-ı Merv⁵⁵⁵ ve Medrese-i İttihad-ı Bakü⁵⁵⁶ (1906) okullarıdır. Bunların dışında *Medrese-i Bahayıyan* (Bahai okulu) vardır. Bu okulun 212 kız ve 257 erkek öğrencisi vardır. Okulda 16 öğretmen vardı, öğrenciler harç ödeyerek öğrenim görüyordu. Diğer *Medrese-i İsmet Muzafferidir*. 74 öğrenciden 24'ü ücretsiz eğitim aldı. *Bağçe-i Etfal Okulu*, 242 çocuktan 92'si ücretsiz ders aldı. Bu okulların Osmanlı topraklarındakilere benzer tarafı; temel düzeyde kız ve erkek öğrencilere eğitim vermesi ile resmî bir statülerinin olmasıdır. Ayrıca bu okullar, tıpkı Osmanlı topraklarındaki gibi, o ülkelerdeki İranlı diplomatlar tarafından da desteklenmiştir.⁵⁵⁷

Bu okullardan başka İstanbul'da kurulan *Debistan-ı İranıyan*, konumuz ve sınırları açısından önemli olduğu için ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu okul İranlıların İstanbul'da açtığı ilk okuldur. Özellikle Meşrutiyet yanlısı İran elitinin açmaya başardığı en önemli okullardan biri olması nedeniyle önemlidir. Sultan II. Abdülhamid'in, Nâsirüddin ve Muzafferüddin şahların ve İran İstanbul Sefareti aracılığıyla tüccar ve

⁵⁵¹ BOA. MF. İBT. 509/67.

⁵⁵² BOA. MF. İBT. 393/85; BOA. MF. İBT. 370/50; BOA. MF. İBT. 404/21. BOA. MF. MKT, 1178/50; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası, (BOA. BEO.) 4112/308396. Kerbelâ Hüseyini Mektebi ve diğer İran mektepleri hakkında Farsça kaynaklar da Osmanlı arşiv belgelerinden ve Türkçe kaynaklardan faydalanmıştır. Bkz. Şahrüh Abdullahzâde, "Medreseha-yı İrani der Osmani", *Neşriye-i Roşd-i Amuşeş-i Tarih*, sy. 74, (1399/2020).
<https://www.roshdmag.ir/fa/article/24575/%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B9%D8%AB%D9%85%D8%A7%D9%86%DB%8C> [Erişim Tarihi 29.10.2024]

⁵⁵³ Mirza Hasan Rüşdiye'nin kurduğu ilk örnek rüştiyedir.

⁵⁵⁴ Meşrutiyetten önce tesis edildi.

⁵⁵⁵ Meşrutiyetten önce tesis edildi. Merv'de yaşayan İranlılar 2 medrese açtı.

⁵⁵⁶ Tebriz'deki Kamal Okulunun eski öğretmenini Mirza Hüseyin Han'ın idaresinde, o şehirde yaşayan "Encümen-i Hayriye-yi İranıyan" (İranlılar Hayırseverler Derneği) iş birliğiyle Bakü'deki İran Hükümeti Konsolosluğu'nun gözetiminden kuruldu.

⁵⁵⁷ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 547-551.

aydınların bu okula maddi ve manevi destekte bulunmuştur. Bu okula o dönemde İran’da bulunan kişiler ve İstanbul’daki İranlıların çocukları kayıt yaptırmıştır.

Mirza Muhsin Han’ın sefirliği döneminde⁵⁵⁸ İstanbul’daki İranlı Şîî topluluğun her türlü ihtiyacıyla yakından ilgilendiği görülmektedir. Yine bu dönemde Şîîlerin, kurumsallaşma ve toplumsal-dinî bir kimlik inşa etme gayretleri hız kazanmıştır. Hüseyniye kurma girişimi de bunun önemli bir ayağını oluşturmaktadır. *Hüseyniye* kurulmasıyla ilgili yukarıda yer verdiğimiz *Ahter*deki ifadeler, sefirin etkinliğini açıkça dile getirmektedir. Nitekim İstanbul yolunu kullanarak hacca giden İranlı hacılardan Muhammed Rıza Tabatabai, Eylül 1879 ve Şubat-Mart 1880 tarihlerinde konakladığı İstanbul’da İran sefirinin okul, hastane⁵⁵⁹ ve Hüseyniye yapılması için gösterdiği gayrete bizzat şahit olmuş ve seyahatnamesinde bundan bahsetmiştir.⁵⁶⁰

*Ahter*deki⁵⁶¹ habere göre sefir, önceki Kurban Bayramı’nda tüccarları toplayıp bir “Tekye-i Hüseyniye”, *mektepe ve hastane* yapılmasının gereğini dile getirmiştir.

⁵⁵⁸ Muhsin Han kendisinin hakiki bir Türk dostu olduğunu, Nâsırüddin Şah zamanında, kendisi ile fikir ve kanaat yönünden gayet iyi anlaşıldığı Mirza Hüseyin Han İran’da sadrazam olunca, İngiltere’de sefir bulunurken, sırf Türk-İran münasebetlerine olumlu katkılarda bulunması maksadı ile, İstanbul’a tayin edildiğini, merhum şahın 1873’te İstanbul’a gelişinde tesiri, gayesinin iki İslam devletinin birlik ve beraberliğini temin olduğunu, lakin İran’da, birbiri ardına sadrazam olan Eminüssaltana, Mirza Asgar Han ile Eminüddeve arasında düşmanlık, Muhsin Han’ın da bu ikincisinin akrabası olması dolayısıyla hakkında Osmanlı Devleti’nin (zat-ı şahanenin) adamıdır, akça ile satun alınmıştır” gibi dedikodular çıkarıldığını belirtmektedir. Göyünç, “Muzafferredin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 144.

⁵⁵⁹ 3 Ekim 1860 tarihli bir belgede “İran ahalisinin bazı fukara ve hastaları ikame edilmek üzere Üsküdar’da bir hastane inşasına ruhsat verilmesi ve Meclis-i Valada kabul edilmesi”ne dair bilgiler mevcuttur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalemi Meclisi Vala Evrakı, (BOA. A.) MKT. MVL.) 121/93, (17 Rebiülahir 1277).

⁵⁶⁰ Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şîî Kimliği ve Hüseyniye İnşa Girişimi”, 138; Bkz. Caferiyan, *Sefernâme-hâ*, c. 3, 642-643.

⁵⁶¹ *Ahter* gazetesi de İstanbul’daki İran büyükelçisi Muhsin Han Muînülmülk’ün teşviki ve desteğiyle çıkmıştır. İlk sayısı 16 Zilhicce 1292 (13 Ocak 1876) perşembe günü yayımlanmıştır. Gazetenin idaresi Büyük Vâlîde Han’da yapılmıştır. Bkz. Rıza Kurtuluş, “*Ahter*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: 2020), 56-57. Muhsin Han bu gazetede Mirza Habib İsfehani, Muallim Fevzi, Mehdi Tebrizi, Zeynel Abidin Merağai gibi İranlı aydınları kollayıp kitaplarını bastırmalarına yardımcı olur. Muhsin Han *Ahter* gazetesi lehinde yayın yapar. Batı’daki gelişmeler hakkında geniş bilgisi vardır; hatta Fenelon’dan tercüme ettiği çalışması *Ahter*de yayınlanır. Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, 201-202. Ancak, Ocak 1877 yılında Muînülmülk Hariciye Vezaretine Kurban Bayramı’nda padişahın huzuruna çıktığını söylemiştir. Padişah, *Ahter* gazetesinin kapanmasından dolayı duyduğu üzüntüyü belirtmiş ve “İstanbul’da Türkçenin temeli ve dillerin süsü olan Farsça dilinde bir gazetenin bulunmaması üzüntü verici” demiştir. Padişah, Muînülmülk’e göre, Farsça bir gazetenin yayınlanması için ısrarcı oldu. 28 Muharrem 1294’te (12 Şubat 1877) padişahın teşvikleri sonucunda *Ahter* gazetesi yeniden yayın hayatına başlamıştır. Muînülmülk, ilk nüshayı padişahın huzuruna göndermiştir. 20 nüsha Hariciye Nezaretine gönderildi. 10 nüshası maarife, 10 nüshası saraya ve 5 nüshası şehzadelere dağıtılmıştır. Bir nüshayı da ekselansları bizzat istemiştir. Muînülmülk’e göre, Sultan Abdülhamid, Ağa Muhammed Tahir için sürekli bir bağışta bulunacaktır. Osmanlılar da gazeteye ortaktır. Hacı Mirza Necef Ali Han sefaretten ayrılarak gazetenin bürosuna yerleşmiştir.” Bkz. Sasani, Payitahtın Son Yıllarında, 155-156. Rahim Reis Niya, *Ahter*in ikinci kez neşriyle ilgili Han Melik Sasani’nin verdiği tarihin hatalı olduğunu ve gazetenin sefirin sultanla bayramlaşmasından on beş gün sonra 25 Zilhicce 1293’te yayınlandığını belirtmiştir. Han Melik Sasani’nin verdiği 28 Muharrem 1294 tarihinin de sefir tarafından hariciyeye gönderilen mektubun tarihi olabileceğini iddia etmiştir. Bkz. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmanî*, I: 283; Sasani, *Yâdbudhâ*, 255-264.

Bayramlaşmadan sonra hemen bir komisyon kurulmasını sağlamıştır. Ayrıca “Gadir-i Hum”⁵⁶² bayramı günü bir encümen toplanıp alınan kararların yazılması ve sonra da uygulamaya geçilmesi kararlaştırılmıştır. Haberin devamından, encümen toplantısında, Hüseyiniye ve mektebin yıllık 2-3 bin liralık bir masrafı olacağı ön görülerek hem bu yıllık giderin karşılanması hem de arsa satın alınabilmesi için bir yardım bürosu, Osmanlı Devleti’ndeki Maarif sandığına benzer bir “Hüseyiniye Sandığı” kurulması kararlaştırıldığı öğrenilmektedir.⁵⁶³ Sandığın açıldığı gün 9 Aralık 1879 (24 Zilhicce 1296) tarihli toplantıda yardım toplandığı belirtilmektedir. Ayrıca sandığa bağışta bulunan, çoğunluğunu çeşitli kollardan tüccarların oluşturduğu Şii’lerin isimleri ve bağış miktarları da ilan edilmektedir.⁵⁶⁴ Yine ilanda belirtildiğine göre “Tekye-i Hüseyiniye ve mekteb-i milli tesisi için” Sefir Muhsin Han’ın başkanlığında bir komisyon kurularak toplantıda hazır bulunan 42 kişi içinden 14 kişi encümen seçilmiştir.⁵⁶⁵

Bu amaç uğruna Osmanlı Devleti’nde açılan İran okullarından ilki İran İstanbul Sefiri Hacı Şeyh Muhsin Han Muinülmülk tarafından 1884 yılında kurulan *Debistan-ı İraniyandır*.⁵⁶⁶ Bu okul ilk başta Osmanlı’daki İranlı çocuklara Farsça öğretmek için

⁵⁶² Gadîr-i Hum, Mekke ile Medine arasında bulunan ve Cuhfe denen mevkiye yakın, bazı rivayetlere göre bataklık ve sazlık olan ve daha sonra kullanılamaz hale gelen, hac yolu üzerindeki bir yer adıdır. Kaynaklarda yer alan rivayetlere göre Hz. Peygamber burada Hz. Ali için “Ben kimin mevlasıysam, Ali de onun mevlâsıdır...” buyurmuştur. Bu olay ve rivayetin değerlendirilip yorumlanması, Şia ve sünnet ehline göre farklılık arz etmektedir. Daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Cemal Sofuoğlu, “Gadir-i Hum Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 26, sy. 1-4, (1883): 461-470. Karşılaştırınız, Mehmet Nuri Yazıcı, “Gadir-i Hum Rivayetlerinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010). Bu konu hakkında Farsça kaynak için bkz. Cevad Muheddesi, *Ayde Gadir der Eslam*, (Ruzname-i Ettelaat, 1388).

⁵⁶³ Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, 138; *Ahter*, VI/4, (23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880]), 33-34.

⁵⁶⁴ Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, 138.

⁵⁶⁵ Encümen üyelerinin isimleri şöyledir: Reis: Sefir-i Kebir-i İran, Muinülmülk; Reis-i sani: Hacı Mirza Necef Ali Han; Münşi-i evvel: Hacı Muhammed Bâkır, tâcir-i İsfahanî; Emin-i sandık: Hacı Abdulali, tâcir-i Tebrizî; Emin-i sandık: Umdetü’t-tüccar Hacı Abdussamet, tâcir-i Sıdkıyanî Âzâlar: Ağa Seyyid Ebülkâsım, tâcir-i İsfahanî; Umdetü’t-tüccar Ağa İsmail, tâcir-i Tebrizî; Bedrus Ağa Mirasyedi; Mirza Abdülkerim, tâcir-i Tebrizî; Umdetü’t-tüccar Hacı Ali, tâcir-i Tebrizî; Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Ali, tâcir-i Kazvinî; Ağa Muhammed Tâhir, sahib-i imtiyaz-ı ahbarnâme-i Ahter; Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Kazım, tâcir-i Kazvinî; Umdetü’t-tüccar Hacı Muhammed Kazım, tâcir-i Tebrizî meşhur; Fahri âzâ: Mösyö Barunesti, Kanuşinâs-ı Sefaret-i kübra. Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, 138-139; *Ahter*, 6/4, 23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879 [1880], 34.

⁵⁶⁶ İran sefirinin riyaseti altında “Cemiyyet-i Debistân-ı İraniyân” adıyla 1882 tarihinde teşekkül etmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. 123/20, lef 4. Ayrıntılı olarak bkz. Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 81. Ayrıca İran Milli Arşivinde yer alan 1884 tarihli belgeye göre, İran İstanbul İlköğretim Okulu yönetmeliği (Hemat Tejar tarafından), öğretmen-öğrenci ilişkileri, öğretim kuralları, ceza hukuku ve usulleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. İran Milli Arşivi, Belge No: 999/3907. Bu nizamname 43 sayfadır. 1 giriş, 8 bölüm, 110 madde ve 1 sonuçtan oluşmaktadır. Nizamnamenin ilk bölümü, umumi idarenin anlatımını içeren 52 maddelik bir bölümdür. 2. bölümün içeriğindeyse öğretmenlerin vazifeleri yer almaktadır ve bu bölüm de 6 madde şeklinde düzenlenmiştir. Eğitim faslını içeren 3. bölümse 11 maddedir ve bu bölümde sınıfların düzenlenmesiyle sınavların ne şekilde yapılacağı yer almaktadır. 14 maddeden oluşan 4. bölüm, doğrudan öğrencileri ilgilendirmektedir. Onların dinî vecibeleri, öğretmenler karşısındaki vazifeleri, okula giriş-çıkışları ve eğitim-öğretim içerisindeki görevleri, bu bölümün konusudur. 5. bölüm, 3 madde üzerine şekillendirilmiştir. Konusu, yıl sonu sınavlarının ne şekilde yapılacağı üzerinedir. 6. bölümse öğrencileri eğitime ısındırmak ve başarılarını artırmak için verilecek mükâfatları anlatan 5 maddeden oluşur. 7. bölüm, disiplin cezalarını 8 madde hâlinde anlatır. 8. bölüm, okulda görev alan mubassır, hademe ve kapıcı gibi

Yıldız Han'da iki oda kiralarak oluşmuştur. Mektep açıldığında iki sınıfa ayrılmış ve odalarda ders verilmiştir. Okulun ilk sene 30 öğrencisi vardır.⁵⁶⁷

Başbakanlık Osmanlı arşivinde 10 Mart 1884 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen Yıldız Han'ında İran Mektebi açıldığını ve bu okulun Maarif Nizamnamesinin 129. maddesine göre düzenlendiği görülmektedir. Belgede Yıldız Han'ında bir mektep açıldığı ve 60 öğrencisinin olduğu bildirilmiştir. Devamında şu anda bu okula İranlı çocuklar kaydedilmişse de ileride her türlü Müslüman çocukların ve hatta 15 kişiyi geçerse Hristiyan çocukları da kabul edileceği, ayrıca okulun nizamnamesinin bulunduğu ve ders cetvelinin yapıldığı bildirilmiştir.⁵⁶⁸

Debistan-ı İraniyanın nizamnamesine göre, okulun öğrenci kabul yaşı en az 8'dir. İlkokula devam zorunludur. Okulun müfredatı; Farsça okuma-yazma, akait (inanç bilgileri), Arapça gramer, mantık, umumi tarih, İran tarihi, gelenek-görenekler, matematik, coğrafya, hendese, cebir, coğrafya, hikmet-i tabiat, kimya, tabiat tarihi, hükümet kuralları ve Fransızcadır.⁵⁶⁹ Kız öğrenciler için ev idaresi, dikiş-nakış, yemek pişirme gibi erkeklerin okuduğu derslere ek dersler verilir. Bunun dışında kızlara Fransızca dersi verilmediği tespit edilmiştir. Okulun resmi dili Farsçadır.⁵⁷⁰ Zamanla öğrencilerin sayısı arttıkça sınıflar da çoğalmaya başladı. Öyle ki mektep Hacı Mirza

görevlilerin nasıl hizmet edeceklerini içeren 8 maddelik bir kısımdır. Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", 124-125. Nizamnameyle ilgili ilk detaylar ve neşir, İran'da, İkbâl Kasîmî Pûya'nın *Medaris-i Cedid der Devre-i Kacariye* adlı kitabında, Esfendiyâr Motemedî'nin *Jeneral Mirza Taki Han Kaşani ve Nizamname-i Medrese-i İraniyan-ı İstanbul* adlı çalışmalarında yer almıştır. Bkz. Dehnevî, "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An", 124. Ayrıca Mirza Taki Han Kaşani'nin yazdığı *Terbiyet* adlı risalede İran İstanbul Okulunun düzenlemelerinden bahsedilmektedir. Bkz. General Mirza Taki Han Kaşani, *Terbiyet; Nameyi der Kavaid-i Talim ve Terbiyet-i Etfal ve Enderz name-yi Lord Borly*, (1398).

⁵⁶⁷ Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 82. İran okulu hakkında Haydaroğlu 1948 tarihli eserinde İran İlkokulu Yıllığına dayanarak aynen şu bilgileri vermektedir: Bugün hala eğitim ve öğretim faaliyetine devam eden 4'üncü İran Okulu 1884 yılında İstanbul'a yerleşen İranlılardan oluşan bir heyetçe açılmıştır. Bu okulla ilgili olarak çıkan yıllıkta verilen bilgilere göre önce, şimdiki adıyla Çakmakçılar Yokuşu Valide Han'da okul için bir yer kiralanmış, 9 öğrencisi bulunan okul Mûra Ali Ağa adlı öğretmenle öğretime başlamıştır. Daha sonra Ali Sadıkyani Ağa, Mahmut Paşa'daki Yıldız Han'da bir okul için yer tutmuş ve zamanla öğrenci sayısının artmasıyla Beyazıt'ta bir yer kiralanmış ve okul buraya nakledilmiştir. Böylece burası "İranlılar İlkokulu" adı ile öğretimini sürdürmüştür. Bir yangın sonucu harap olan okul bir İranlı yardımıyla Çemberlitaş Dizdariye Yokuşunun alt başındaki 24 numaralı binanın okul olarak vakfedilmesiyle öğretime devam etmiştir." BOA. MF. MKT. 83/4; Süleyman Büyükkarcı, "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü*, sy. 8, (2000): 11-48.

⁵⁶⁸ BOA. MF. MKT. 83/4, lef 3, (12 Cemaziyelevvel 1301/10 Mart 1884); Dersaadet'te bulunan İran Hastanesi ve Mektebi ile Üsküdar'da kain İran Kabristanı'nın mezkûr hastane ve mektep gibi vergiden affıyla mukataaya rabtı, İran Sefaretinden vuku bulan iltimas üzerine Hariciye Nezaretince bir tezkire bildirildiği hakkında bkz. BOA. BEO. 2287/171498, (19 Zilhicce 1321/7 Mart 1904).

⁵⁶⁹ Osmanlı arşivinde ilk derslerinin *Kur'an-ı Kerim*, Farsça, hesap ve coğrafya olduğu bildirilmiştir. Belgede ayrıca Maarif Nizamnamesinin 129. maddesinde özel okulların kurallarından bahsedilmektedir. Krş. BOA. MF. MKT. 83/4, lef 3; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları* (2020); Kasîmî Pûya, *Medaris-i Cedid*, 545.

⁵⁷⁰ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 123, Kasîmî Pûya, *Medaris-i Cedid*, 546.

Hasan Bey'in evindeyken öğrenci sayısı 100'ü aştı ve 8 sınıfta ders görülürdü. Mektep orta mektepler seviyesinde kabul edilirdi.⁵⁷¹

Okulda, sırasıyla, Hacı Mirza Ali Ağa, Hacı Rıza Kulu Han Horasanî, Hüseyin Bey, Hikmet Bey, Aleksandır Bey, Ebulkasım Ağa, Mir Hüseyin Ağa, Emir-i İtibar, Tevfik Hamedanî, Doktor Rıza Pervereş ve Mirza Muhammed Ali gibi isimler de müdürlük yapmıştır.⁵⁷² Okulun kurucuları arasında Hacı Mahmut Ağa, Hacı Ali Ağa, Hadi Bey, Hacı Mirza Abdülkerim ve birkaç İranlı zengin vardır.⁵⁷³ Mektebin müdürlüğünü İranlı çocukların eğitimine büyük bir ilgi duyan Tüccar Hacı Rıza Kuli Han Horasanî yaptı.⁵⁷⁴ Mirza Habib İsfahani⁵⁷⁵ ve Mekteb-i Sultaninin Farsça öğretmeni Ahmet Feyzi Efendi Fars edebiyatı dersleri, Fransızca-Türkçe sözlük yazarı Wiesenthal ise Fransızca dersleri verdi. Mektebin masrafları öğrenci velileri tarafından karşılandı ve yılda 1 ya da 2 kez sefarette düzenlenen konserlerden elde edilen gelir mektebe bağışlandı.⁵⁷⁶ Mektebi sürekli sefaretle organize bir şekilde yönetmek için bir *encümen* seçildi ve mektebin bütün işleriyle bu encümen ilgilendi.⁵⁷⁷

İranlılar, bu okulun gelişimine katkı sağlamak için bağışlarda bulunmuştur. Mesela 21 Ocak 1893 tarihli maarif nazırından edindiğimiz bilgiye göre, babası ölen İran tebaasından Hacı İbrahim Halil Ağa'nın *Şirket-i Sahafiyede* bulunan 23 hisseden İran mekteplerine bağışlanan 4 hissesinin verilmesi gerektiği hakkında bilgi bulunur. Bu konuda, hukukun işlenmesi için İran Sefareti tarafından tazyik edilmektedir. Bu konudaki mahkeme neticeleninceye değin bu tazyikin engellenmesine dair Osmanlı tebaasından

⁵⁷¹ Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 82.

⁵⁷² Hasan Hazreti-Fatemetü's-Sadat Mirrezi, *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul*, (Tahran: İntişarat-ı Pejoheşkede-i Tarih-i İslam, 1400), 62.

⁵⁷³ Büyükkarcı, "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları", 11-48.

⁵⁷⁴ Dehnevî, okulun nizamnamesiyle alakalı yaptığı çalışmada nizamnamenin, 28 Mayıs 1884 tarihinde Rıza Kuli Han Horasanî, İranlı bir tüccar ve okul müdürü tarafından yazıldığını ifade etmektedir. Nizam Ali Dehnevî, "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360/1264-1320)", *Goncine-i Esnad*, sy. 123, (1400): 124.

⁵⁷⁵ Çetin Kaska, "Mîrzâ Hâbib-i İsfahânî ve İstanbul'da Yayınladığı Eserleri", *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, (2 Aralık 2019): 538-551.

⁵⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgeye göre, 1892 yılındaki bir belgeye göre, İranlı öğrenciler için konser verilmiş ve 50 adet Osmanlı lirası bağışta bulunulmuştur. Hatta bunu için İran sefiri Osmanlı Devleti'ne bir *şükranname* yollamıştır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik, (BOA. Y.PRK. EŞA.) 15/57, (25 Şaban 1309). 1894 yılında *Debistan-ı İraniyan* yararına İran sefiri himayesinde düzenlenecek konsere ait bir adet bilet için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı, (Y. MTV.) 90/51, (8 Şaban 1311); 1894 yılında ise *Debistan-ı İraniyan Mektebi* yararına İran sefiri himayesinde düzenlenecek konsere ait bir adet bilet vardır. BOA. Y. MTV. 90/51, (08 Şaban 1311/14 Şubat 1894); İran mektebi ve hastanesi menfaatine İran konsolosluğu tarafından düzenlenen konserin padişaha takdim olunan biletlerinin bedelinin tesviyesi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyeti, (BOA. ML. EEM.), 597/18, (25 Şaban 1323/25 Ekim 1905).

⁵⁷⁷ Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 82.

İsmail Rüşdi'nin talebinin Hukuk-ı Muhtelit Müdüriyetine havale edildiğine ulaşılmıştır.⁵⁷⁸

İranlıların İstanbul'daki İran mektebine destekleri sürekli devam etmiştir. Sonradan *Şems* gazetesinin imtiyaz sahibi de olacak Muhammed Tevfik Bey'in okula desteği söz konusudur. Bu kişinin İstanbul'a gelişi gazeteden duyurulmuştur. Bunun akabinde ondan Debistan-ı İraniyanı ziyaret etmesi ve buradaki eğitim ve öğretimi gözden geçirmesi istenilmiştir. Bu daveti kabul edip burayı ziyaret eden Muhammed Tevfik Bey, okulda etkili bir nutuk çekmiştir. Gazetede, Muhammed Tevfik Bey'in hakkında övgülere yer verilmiştir. Gazetede, onun güçlü edebi yönünün varlığından, vatansever ve özgürlükçü olduğundan, bahsedilmiştir.⁵⁷⁹ Gazetede yer alan bir duyuruya göre, *Debistan-ı İraniyan ve Muzafferi Hastanesine* yardım etmek maksadıyla birkaç gün süresince *tiyatro oyunu ve loto* çekilişi düzenleneceği bildirilmiştir.⁵⁸⁰ Daha sonrasında yayımlanan bir ilanda, mektebin borçlarının ödenmesi ve bu hayır kurumunun işlerini kolaylaştırma maksadıyla cumartesi günü, *Tepebaşı Tiyatrosunda* özel bir tiyatro oyunu gösterimi olacağı haber edilmiştir. İlgililerin bu yardım etkinliğine katılınması ve bu hayır işine katılması istenmiştir. Loto çekilişinin de yine tiyatro binasının özel bir odasında gerçekleşeceği ve kazanan kişilere orada ödeme yapılacağı duyurulmuştur. *Encümen-i İdâre-i Debistan-ı İraniyan ve Muzafferi Hastanesi* tarafından haber imzalanmıştır. Ayrıca loto çekilişi hakkında uyarılara da yer verilmiştir.⁵⁸¹

Debistan-ı İraniyanı ziyaret eden bir başka İranlı da Tebrizli tacir Muhammed Rıza Bey olmuştur. Ticaret amacıyla İstanbul'a gelen Rıza Bey'in ilk işinden biri, İranlılar açısından büyük önem arz eden mektebi ziyaret etmektir. Burada o da bir nutuk çekmiş, mektebin yardım sandığına bin kuruş yardımda bulunmuştur. Gazetede, övgülerle iyi niyetliliğinden bahsedilmiştir. Osmanlı Türkçesiyle yer alan, İran'daki baskıcı politikaları eleştiren ve millî değerlere atıf yapan *nutku* da gazetede yer almıştır.⁵⁸²

⁵⁷⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti, (BOA. HR. UHM.), 285/18, (9 Kanunîsani 1308); Ayrıca Sultanahmet Cami civarındaki İran mektebinin bahçe duvarlarının tamiri, mektebin içinin ve dışının boyatılmasına dair bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî, (BOA. DH. MKT.) 58/38, lef 5, (24 Temmuz 1893); BOA. DH. MKT. 58/38, lef 1, (25 Mayıs 1894).

⁵⁷⁹ *Şems*, sy. 4, (28 Şaban 1326/24 Eylül 1908), 7; Muhammed Keleş, “Şems: İstanbul'da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Yılı (1908-1909)”, (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 39.

⁵⁸⁰ *Şems*, sy. 4, (28 Şaban 1326/24 Eylül 1908), 7.

⁵⁸¹ Keleş, “Şems”, 39-40; *Şems*, sy. 11, (24 Şevvâl 1326/19 Kasım 1908), 7-10.

⁵⁸² Muhammed Rızâ Bey'in nutku, “Sevgili Vatandaşlarım! Efendiler! Bundan on sene mukaddem neşet eylediğim bu dâr-ı âlem ve irfânı, bu cilvegâh-ı hürriyet ve müsâvâtı bugün ziyaretimden dolayı kendimi bahtiyâr addediyorum. Efendiler! Hükûmet-i müstebidde-i İranîye'nin mezâliminden tahlîs-i girîbân ederek ve vatan-ı mukaddesini, evlâdını, her şeyini terk eylersek burada tîmin-i mâîşet için bulunan hemşehrilerimiz; vatanın ve evlâd-ı vatanın tîmin-i istikbâlleri için bu dâr-ı feyz u irfânı küşâd etmişler ve bunu idâre için kazandıklarının bir kısmını dahî tahsis eylemişlerdir. Onların her türlü fedakârlık ile küşâd ettikleri bu mektep ancak evlâd-ı vatanın terakkîsi ve vatanı mukaddesin teâlîsi içündür. Bize düşen bir vazife varsa o da onlardan vefat edenlere rahmet ve ber hissiyat olanlara dahî Tevfik-i hüdânın rehber olmasını temenni ve niyâz etmektir. Hatm-i makâl olarak da fazîletlü müdür ve muallim efendilere arz-ı

İlanda, “her yıl *Azadarî* için ciddi miktarda paralar harcandığı ancak yine de olması gerektiği gibi icra edilemediğinden şikayetle; yıllardır İranlıların kendilerine mahsus, taziye için *Tekye-i Hüseyniye* isminde bir *Azadarî mabedi* yapmak arzusunda olduğunu ancak şimdi Sefir Muinülmülk Hacı Mirza Muhsin Han’ın kararlılığıyla bu büyük işe girişilebildiği” haber verilmiştir.⁵⁸³

Ahterde, “Sefarete, İran Sefiri Mirza Esedullah Han Nazımüddeve’nin huzurunda düzenlenen *Nevruz* merasiminde, *Ahterin* müdürü ve imtiyaz sahibi Ağa Muhammed Tahir’in oğlu ve Debistan’ın beşinci sınıfındaki istidatlı talebelerinden Hüseyin Bey, sefir-i kebirin fotoğrafına çok benzeyen bir resmini takdim etti. Takdir ve aferin aldı.” yazmıştır.⁵⁸⁴ *Ahter* ile İranlıların okulu arasındaki ilişki Tahir’in oğlu ile sınırlı değildir. *Ahterin* yazarlarından Mirza Mehdi Tebrizi, Mirza Abdülhüseyin Ağa Han Kirmani (1854-1896) ve Mirza Habib İsfahani bu okulda öğretmenlik yapmıştır.⁵⁸⁵

Yine *Ahterin* haberine göre, Debistan-ı İranıyanın çocuklarından *Ahterin* sahibi Ağa Muhammed Tahir’in 13 yaşındaki oğlu Hüseyin Bey, 11 Eylül 1891 Perşembe günü Nâsirüddin Şah’ın doğum günü vesilesiyle sefarete bir tören icra edildiği ve burada Hüseyin Bey şiir okuduğu yer almaktadır. Bu nedenle sefir, öğrenciye Keşmir yününden bir şal hediye ederek ödül verdi.⁵⁸⁶

Muhammed Tahir’in oğlu Hüseyin, ilk eğitiminin ardından askeri okula devam etmiştir.⁵⁸⁷ *Ahterde* Fransızca mütercimi olarak yer aldığı da görülen⁵⁸⁸ Hüseyin’in hayatı, askerî eğitiminden dolayı tüccar ve yayıncı babasından çok farklı bir seyir göstermiştir. Askeri okulda Alman General Von der Goltz Paşa’nın gözde talebelerinden Hüseyin, Muzafferüddin Şah’ın İstanbul’u ziyaret ettiği 1900 senesi, üsteğmendi. Şah Budapeşte’deyken burada Hüseyin’in kardeşi Hasan Celaleddin ile karşılaşmış ve İstanbul’daki Hüseyin’e 1000 Frank verilmesini emretmiştir. Bunun yanında Hüseyin’in İran ordusunda hizmet etmek üzere görevlendirilmesini emretmiştir.⁵⁸⁹ Şahın isteğiyle İran’a gitmiştir. O dönem iyi durumda olmayan ordunun yeni bir nizama kavuşması için askerleri eğitmekle görevlendirilen Hüseyin, kendisini Alman imparatoru II. Wilhem’e

şükran-ı samimâne eylerim ve hep birlikte. Yaşasın Tebriz Ahrârı! Yaşasın İranlılar! Kahrolsun İstibdat! Duasını tezekkür ederim.” şeklindedir. *Şems*, sy. 19, (22 Zilhicce 1326/14 Ocak 1909), 10-11; Keleş, “Şems”, 40.

⁵⁸³ Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi”, 131-148; *Ahter*, 6/4, (23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879, [1880]), 33.

⁵⁸⁴ Bkz. *Ahter*, 18/28, (22 Şaban 1309/23 Mart 1892), 218.

⁵⁸⁵ Güllü Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları*, L, (2017): 175-218.

⁵⁸⁶ Bkz. *Ahter*, 18/1, (11 Safer 1309/15 Eylül 1891), 4.

⁵⁸⁷ Kuleli Askeri İdadisinde okuyan İranlı öğrencileri isim isim zikreden ve okuldaki durumları ve okudukları dersler gibi ayrıntılara yer veren Pirzâde, Hüseyin *Ahteri* bu isimler arasında anmamıştır. Ancak bunun sebebi zikrettiği talebelerin İran’dan askeri eğitim için gelen kişiler olmalarıdır. Tahir’in oğlu İstanbul’da doğmuş ve burada yetişmiş olmasıyla diğerlerinden ayrılır. *Sefernâme-i Pirzâde*, II: 112-113; Güllü Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

⁵⁸⁸ Pervin, *Tarih-i Ruznâme*, I: 251; II: 458; Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

⁵⁸⁹ *Perveriş*, 1/22 (26 Receb 1318/22 Kasım 1900), 424’ten nakleden Reis Niya, *İran ve Osmanî*, I, 929; Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

benzettığı, görüntüsünden dolayı bakışları üzerinde topladığı ve gür ve muhip bir sesle sürekli emirler yağdırdığı için askerler arasında alay konusu olmuştur. Böylece bu görevde başarısız olacağını anlayarak istifa etmiştir. İran’da yaşadığı bu hayal kırıklığının ardından Hollanda’ya gitmiş ve orada zengin bir kadınla evlenerek bir süre rahat bir hayat sürmüştür. Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya Belçika’yı işgal ettiğinde Almanların Belçika Naibi Mareşal Von der Goltz’un isteğiyle Alman Şark İdaresinde çalışmaya başlamıştır. Verilen görev dolayısıyla İran, Bağdat, Hindistan gibi bölgeleri dolaşp bir süre İran ve Osmanlı sınır hattında yaşadktan sonra Halep’te şüpheli bir şekilde ölmüştür.⁵⁹⁰

*Ahter*in sahibi Muhammed Tahir Tebrizi’nin diğer oğlu Mirza Hasan Celaleddin’in ise Berlin’de *hukuk* eğitimi aldığı bilinmektedir. Muhtemelen kardeşi Hüseyin gibi ilk eğitimini İranlıların okulunda aldıktan sonra eğitimini sürdürmek üzere Almanya’ya gitmiştir. Hasan Celaleddin’in ismine ilk olarak Nâsırüddin Şah’ın öldürülmesinden 16 Nisan 1896 sonra *Ahter*de yayınlanan yazısında rastlanmaktadır. Celaleddin, merhum Nâsırüddin Şah’ı ve onun yerine geçen Muzafferüddin Şah’ı öven 7 sütunluk bir yazıyı Berlin’de kaleme almış ve yayınlanması için göndermiştir.⁵⁹¹

Yukarıda bahsedildiği gibi, Muzafferüddin Şah’ın ilk Avrupa seyahati sırasında 25 Temmuz 1900’de, muhtemelen bu sırada Berlin’de hukuk okuyan Hasan Celaleddin ile Budapeşte’de görüşmüştür. Şah bu nedenle Muhammed Tahir’e ve iki oğluna ihsanlarda bulunmuştur. Tahir’e bir *elmas yüzük* hediye ederken Berlin’deki Hasan’a 20 *tümen maaş* bağlanmasını emretmiştir.⁵⁹² Muzafferüddin Şah’ın bu kişilere ihsanlarda bulunması, Avrupa’da okuyan kişilere ilgisinin olduğunu göstermektedir. Başka bir ihtimal de şah Avrupa’da olduğu için gösteriş yapmaktadır. Her iki seçenek de ihtimaller dahilindedir.

Hacı Mirza Mehdi Tebrizi’nin hem *Ahter*de hem de *Debistan-ı İraniye*de birlikte çalıştığı Ağa Han Kirmani⁵⁹³ ve Hüseyin Dâniş ile dostluğu, İstanbul’a yolu düşen münevverlerle yakından ilgilenmesi onu, İstanbul’daki İran topluluğunun merkezinde yer alan bir figüre dönüştürmektedir. Gerek *Dariüşşafak*daki ve *Galatasaray Sultaniyesindeki* muallimliği, gerekse nezaretin merkezindeki *Encümen-i Teftiş Azalığı* esnasında tesis ettiği ilişkiler, kurduğu ahabplıklar kendisine Osmanlı aydınları arasında son derece müstesna bir yer edindirmiş olmalıdır. *Destur-ı Suham* İran sefiri Emir Nizam

⁵⁹⁰ Niya, İran ve Osmanî, I: 84; Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

⁵⁹¹ *Ahter*, 22/43 (20 Zilhicce 1313/2 Haziran 1896), 674-677. Ayrıca bkz. Reis Niya, İran ve Osmanî, I: 424; Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

⁵⁹² *Perveriş*, 1/22 (26 Receb 1318/22 Kasım 1900), 424, aktaran Reis Niya, İran ve Osmanî, I: 929; Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası”, 175-218.

⁵⁹³ (Şehit) şair, yazar ve düşünür Mirza Ağa Han-ı Kirmanî 1303/1886 yılı sonlarında İstanbul’a gelerek Mirza Habib’e katıldı ve yakalanıp, düşünceleri uğrunda hayatını verene kadar bu şehirde telif ve çeviri çalışmaları yürüttü. Muhammed Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, trc. Mehmet Kanar, (İstanbul, 1995), 262; Kirmanî, Adliye veziri Rıza Paşa’nın isteği üzerine merhum Mirza’nın Jil Pılas tercümesini h. 1312’de istinsah etmiştir. Kirmanî’nin istinsah ettiği bu nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi FY 294 numarada kayıtlıdır.

Gerrusi'nin teşvikiyle hazırlaması ve yine Fransız Sefiri Ferte'nin önsözüyle hazırlanan *Ubeydi Zakani Müntehabatı* onun İstanbul sefarethanelelerindeki ilişkilerini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.⁵⁹⁴

İranlı entelektüeller arasında bulunan Ağa Han Kirmani de Kıbrıs'tan İstanbul'a geri döndüğü sırada Türkçe, Fransızca, Farsça, Arapça dillerinde çeviriler yaptı. *Ahterde* yazılar kaleme aldı. Fars dili ve edebiyatı, Arapça ve İslami bilimler hususunda dersler verdi. Derslerine katılanlar arasında dönemin Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşa (1838-1904), Müze-i Hümayun Müdürü Halil Ethem Bey (1861-1938) ve ünlü oryantalist C. Huart (1854-1926) gibi isimler vardı. Ağa Han Kirmani, Münif Paşa (1830-1910) ile yakın dost oldu, *Jön Türklerin* fikirlerini tanıma fırsatı buldu.⁵⁹⁵ Mirza Hasan Han Habirül-Mülk, Ahmed Ruhi ile Seyyid Cemâleddin Afgâni'nin sohbetlerine katıldı. Bu sohbetlerde Afgâni ile *Bahailik* üzerine tartışmaları oldu. Afgâni'nin sadece *İttihad-ı İslam* fikrinden etkilendi.⁵⁹⁶ Afgâni'nin öncülüğünde Osmanlı, İran ve Afgan düşünür ve devlet yetkililerinden oluşan *İttihad-ı İslam Encümeni* içinde aktif rol aldı.⁵⁹⁷ Afgâni'nin Necef, Samerra ve İran'ın Şîu ulemâsına mektuplar göndererek onlardan İttihad-ı İslam ve Sultan Abdülhamid için destek istemesine yardımcı oldu.⁵⁹⁸

Cemâleddin Afgâni'nin müridi ve İran'da duçar olduğu mezalim yüzünden İstanbul'a iltica etmiş Mirza Rıza Kirmanî adlı genç tarafından öldürülen Nâsirüddin Şah suikastından⁵⁹⁹ Kirmanî ve arkadaşları sorumlu tutulunca, Osmanlı ve İran arasında diplomatik gerginlik oldu. Daha büyük sıkıntılara sebebiyet vermek istemeyen Osmanlı Devleti, Kirmanî ve arkadaşlarını İran'a teslim etti. Seyyid Cemâleddin, Bâbîâlî nezdinde her ne kadar bu iadenin önüne geçmeye çalışsa da başarılı olamadı.⁶⁰⁰ 18 Ocak 1896'da Kirmanî ve arkadaşları Veliaht Muhammed Ali Mirza'nın (1835-1887) emri ile Tebriz'in Şeşgelân Mahallesi'nde⁶⁰¹ Babilik suçlaması ile idam edildi.⁶⁰² Böylelikle Kirmanî, 44 yaşında hayata gözlerini yumdu.⁶⁰³

⁵⁹⁴ Dıġıroġlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem", 300-301.

⁵⁹⁵ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1357), 24-26.

⁵⁹⁶ Nezahat Başçı, "Mirza Ağahan-ı Kirmanî'nin Kasidesinde İttihad-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8, sy. 2, (2018): 909-910.

⁵⁹⁷ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, (1361), I: 166.

⁵⁹⁸ Başçı, "Mirza Ağahan-ı Kirmanî'nin Kasidesinde İttihad-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", 909-910; Söz konusu encümende Osmanlı'yı temsilen Hüseyin Rıza Paşa (1838-1904) gibi isimler yer almıştır.

⁵⁹⁹ Süleyman Nazif, *Nâsirüddin Şah ve Babiler*, trc. Ali Ergun Çınar, (İstanbul: Kitabevi, 2014), 42-43.

⁶⁰⁰ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, (1361), I: 166.

⁶⁰¹ Daha önce bu mahallede Mirza Hasan Rüşdiye tarafından İran'ın ilk rüşdiye okulunun (1888) kurulması açısından önemlidir.

⁶⁰² Aryenpûr, *ez Saba ta Nima*, (1387), 1:391.

⁶⁰³ Başçı, "Mirza Ağahan-ı Kirmanî'nin Kasidesinde İttihad-ı İslam Söylemi ve Sultan II. Abdülhamid", 910-911. Feridun Ademiyet'in (1920-2008) temel değerlendirmesine göre "Ağa Han-ı Kirmanî, İran'ın *hikmet-i cedid* alanındaki öncülerindendir. Hikmetin, geleneksel kalıplardan çıkarılarak özgün bir biçimde *pozitivizm* temelli ele alınmasını sağlayan ilk kişidir. Medeniyet felsefesi ve toplum bilimi kavramlarını ilk olarak İran'da o gündeme getirmiştir. Medeni kurumları medeniyetin farklı yüzüyle tartışabilmiş biridir. İran felsefe tarihinin ilk kuramcısı, gelenekselci tarih yazımının ilk yapı bozucusudur. İran dönüşüm tarihini

Bu bölümde Osmanlı ve diğer devletlerdeki yabancı statüsündeki İran okulları incelenmiştir. İranlılar ilk okullarını 1884 gibi diğer ülkelere göre geç bir tarihte ve çokça faaliyette bulundukları İstanbul'da açmıştır. Bu okuldan sonra, Osmanlı topraklarında, sırasıyla, Trabzon, İstanbul, İzmir, Kazimiye ve Kerbelâ olmak üzere yedi İran okulu kurulmuştur. Ayrıca Erzurum'da birkaç okul kurma teşebbüsü tespit edilmiştir. Kurulan okullar İranlıların nüfusunun fazla olduğu bölgelerde yoğunlaşmıştır.

Kerbelâ ve Necef'teki kutsal bölgeleri elinde tutan Osmanlı Devleti'yle mezhepsel nedenlerden ötürü Irak bölgesinde birçok sorun yaşayan İran, Şii kutsallarının bulunduğu bu bölgedeki şehirlerde okullaşma girişiminde bulundu. Ancak İstanbul ve Trabzon'daki okullara göre çok daha geç açılan Kerbelâ ve Kazimiye'deki İran okullarının kurulmasındaki asıl sebep, İstanbul ve Anadolu'da eğitim faaliyeti yürüten İran okullarından bir parça farklılık oluşturmuyordu. İranlılar, burada yaşayan *Şii Irak halkının* çocuklarına mezhepsel olarak temas edebilmek için, bu okulları açmak istedi. Açılan okullarda verilen eğitim büyük oranda dinsel değildi. Yine de İranlılar, bu okullarla birleştirebilecekleri bir nüfusu elde etmeye çalıştı. Ayrıca bu sebeplerden dolayı İstanbul'da bir Aşiret Mektebinin açıldığından bahsedilmiştir.

Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nde kurulan yabancı statüdeki okullar incelenmiştir. Özellikle İstanbul'daki ve Bağdat'taki İranlıların kurdukları okulların etrafındaki teşkilatlanmalar gösterilmeye çalışıldı. Bu okullar genellikle bağışlarla ayakta kalabilmiştir. Bu bölümde özellikle İstanbul'daki İranlıların faaliyetlerine vurgu yapılmıştır. İstanbul'daki İranlı mektebi, entelektüellerin toplanma merkezi olmuştur. Bu nedenle okul, İran Meşrutiyeti için önemli bir konumdadır. İstanbul'da yaşayan İranlıların faaliyetlerinin İran okulları ekseninde geliştiği gözlemlenmektedir. Bu çalışmada arşiv belgelerinin yanı sıra, Farsça ve Türkçe literatür kullanılarak, Osmanlı Devleti'ndeki İran okullarının analiz ve sentezi yapılmıştır.

2.4. Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi

Bu bölümde, Avrupa'ya öğrenci gönderen Osmanlı ve İran devletlerinin karşılaştırılması incelenecektir. Asıl amacımız gönderilen öğrencilerin hangi gayeyle yola çıktıklarını tespit etmektir. Amacımıza uygun olarak gönderilen öğrencilerin yaşları,

İslam medeniyeti sistemi içerisinde irdelemiş ilk kişidir. Zamanın siyasal, kültürel ve sosyal fenomenoloji mecmualarını tarih geçmişi içerisinde değerlendirmiştir. Geçen yüzyılın en güçlü sosyal yazarıdır. Milli bir şair, geleneksel edebiyat eleştirmeni ve yenilikçi edebiyatın temsilcisidir. Modern edebiyat felsefesini başlatan ilk kişidir. İran nasyonalizmi ve ulusçuluğunun önemli düşünürlerindendir. Sömürgecilik karşıtı ama aynı zamanda Avrupalı medeni kurumlarının doğudaki sesi olmuştur. Meşrutiyete gidilen yolda devrimci bir mütefekkir, sosyalist bir insan dostu olmuştur. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki bilim insanlarını bu cümleden; Türkiye'de Niyazi Berkes ve Şerif Mardin gibi dahi düşünürleri etkilemiştir..." Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1357), 2; Fransız aydınlanma dönemi fikriyatçıları ile *Jön Türklerin* ilerici fikirlerinden etkilenmiştir. Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1357), 225.

okuduğu okullar, Avrupa’da gittikleri şehirler, döndüklerinde hangi pozisyonda görevlendirildikleri, bildiği diller ve öğrencilerin birbirleriyle etkileşimleri incelenmiştir.

2.4.1. Osmanlı Devleti’nin Yurt Dışına Öğrenci Göndermesi

Bu bölümde Osmanlı Devleti’nden yurt dışına eğitim-öğretim görmek için giden öğrenciler incelenecektir. Osmanlı Devleti’nde yurt dışına öğrenci gönderme süreci göreceli olarak İran’dan daha geç tarihlerde başlamıştır. Aslında konunun gündeme gelmesi, Sultan I. Abdülhamid dönemine rastlanmaktadır. Sadrazam Halil Hamit Paşa’nın 1784’te, İstanbul’da bulunan Fransız Büyükelçi Choiseul-Gouffier ile Fransa’ya 30 öğrenci gönderilmesi planlansa da⁶⁰⁴ bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bundan sonraki ikinci adımı III. Selim döneminde Ebubekir Râtîb Efendi Reisülküttapken Fransa’nın Orta Elçisi Raimond Verninac (1762-1882) ile yaptığı görüşmede atılmıştır. Râtîb Efendi’nin amacı Paris’te Osmanlı tebaasından 9-10 yaşlarındaki çocukların eğitilmesi için bir okul kurulmasıydı. Bu okul öğrencileri Fransızca öğrendikten sonra Osmanlı Devleti tarafından ihtiyaç duyulan alanlarda yetiştirilecekti. Dolayısıyla o dönemlerde henüz Osmanlı Devleti yurt dışına öğrenci gönderme de Paris’te bir *Mekteb-i Osmânî*nin kurulması fikrinin çok da öncesinden planlandığı çalışmamız açısından önemli bir noktadır.⁶⁰⁵

II. Mahmud döneminde (1826-1839) birçok ıslahat yapılmıştır. Bu dönemin önemli simalarından kölelikten yetişme Mehmet Hüsrev Paşa’dır.⁶⁰⁶ Hüsrev Paşa, kendisi gibi köle çocuklara eğitim-öğretim vermiştir. Özellikle 1826 itibarıyla Yeniçeri Ocağının lağvedilip 1827 yılında *Asakir-i Mansure Muhammediye*nin kurulması Hüsrev Paşa’nın işlerini daha da kolaylaştırmıştır. Nitekim Hüsrev Paşa II. Mahmud’dan gereken izni alarak Avrupa’ya öğrenci göndermenin fitilini ateşlemiştir.

Hüsrev Paşa, çoğu defa Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile iktidar mücadelesi yapmıştır. Hüsrev Paşa muhtemelen Mehmed Ali Paşa’nın Avrupa’ya öğrenci göndermesinden etkilenecek, Avrupa’ya öğrenci göndermek istemiştir.⁶⁰⁷ Nitekim Mehmed Ali Paşa, 1814 gibi göreceli erken bir tarihte başlayarak çeşitli meslek dallarında

⁶⁰⁴ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 129; Gündüz Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973), 30; Mustafa Gençoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)”, *ESOGÜ Tarih Dergisi*, 3, sy. 2, (Mayıs 2020): 6-22.

⁶⁰⁵ Gençoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)”, 7-8.

⁶⁰⁶ Mehmet Hüsrev Paşa (1756?-1855), aslen Abhazya taraflarından olup çok küçük yaşlarda İstanbul’a köle olarak getirilmiştir. Osmanlı Devleti’nde bir tür saray okulu işlevini gören Enderun’a kabul edilmiş ve daha sonra devlet hizmetlerinde yükselme imkânı bulmuştur. Bkz. Halil İnalcık, “Khosrew Pasha”, *Encyclopedia Islam*, 5, (Leiden, 1979), 35. Öz evladı bulunmayan Hüsrev Paşa’nın kendisi gibi köle-manevi oğlu olarak kabul ettiği Edhem Efendi, İstanbul’dan Paris’e giden ilk Osmanlı talebelerinden biridir. Hayatı hakkında kaleme alınmış bir makale için bkz. Salih Erol, “İstanbul’dan Paris’e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi’nin Hayatı”, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, sy. 1, (2009): 53-69.

⁶⁰⁷ Erol, “İstanbul’dan Paris’e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi’nin Hayatı”, 56-57.

eğitim görmek amacıyla çok sayıda öğrenciyi Avrupa'ya göndermişti.⁶⁰⁸ Mısır Valisi 1826 yılında da Paris'e 44 öğrenci göndermiş bu öğrenciler Mehmed Ali Paşa'nın Paris'teki okulu *Ecole Egyptienne*ye gitmişlerdi.⁶⁰⁹

Osmanlı Devleti, kurulan modern orduyu eğitecek yeterli asker olmadığı için Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiş ancak Mısır'dan istenilen 12 asker çeşitli bahanelerle gönderilmemiştir.⁶¹⁰ Yeni kurulan Mısır ordusunun teşkilatlanmasını büyük ölçüde Fransızlar üstlenmiş ve Mehmed Ali Paşa'nın reform hareketlerine yardımcı olmak amacıyla Pierre François Xavier Boyer (Baron Boyer) (1772-1851) Mısır'a getirilmiştir. Fransa'da işsiz kalan Albay Joseph Séve (Süleyman Paşa) (1788-1860) Mısır'a gelerek bir kurul kurmuş ve Mısır ordusu Fransız ordusu gibi düzenlenmiştir. Bütün bunların sonucunda Mısır ordusu 1833 yılına geldiğinde 98 bin kişilik bir kara ordusuna sahipti.⁶¹¹

1830'da ise Osmanlı Devleti'nden Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi Osmanlı'da değişim çanlarının çaldığının göstergesidir. Serasker Hüsrev Paşa, ilk önce köleleri arasında en zeki ve yaşları 10-12 civarındaki 4 erkek çocuğu seçip padişaha sunmuştur. Bu köle-çocukların isimleri Abdülatif, Ahmed, Hüseyin ve Edhem'dir.⁶¹² Çocukların Fransa'ya gönderilmesine karar verildikten sonra, o sırada İstanbul'da bulunan meşhur Fransız seyyah ve şarkiyatçı *Pierre Amédée Jaubert* (1779-1847)⁶¹³ refakatçi olarak belirlenmiştir. Jaubert'in İran'da da bir görevinin olduğunu ve Ermenistan ve İran'a seyahat eden önemli bir Şarkiyatçı olduğunu unutmamak gerekir. Jaubert, İstanbul'daki görevini tamamladıktan ve götüreceği öğrencilerin yatılı okul kaydı yaptırdıktan sonra, 14 Aralık 1830 tarihinde Marsilya'ya hareket eden yelkenli bir gemi ile İstanbul'dan

⁶⁰⁸ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 3-4; Engin, *Türk Maarif Tarihi*, 534. 1770 yılından başlayarak 1798 Fransızların Mısır'ı işgal teşebbüsüne kadarki süreçte Osmanlı Devleti Bahriye teşkilatının yenilenmesi için Fransızlarla iş birliği içinde olmuşlardır. Bkz. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *Tarih Dergisi*, sy. 35, (1994): 177-192; Ayrıca Mısır'ın işgali için bkz. Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29, (Ankara, 2004), 569; Hilal Görgün, *Modern Arap Tarihyazını: Tarihçiler ve Problemler*, (İstanbul: Tirekitap, 2023).

⁶⁰⁹ Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, 185.

⁶¹⁰ Gençoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)", 9; Ahmed Lütfi Efendi, *Vakanivis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, haz. Ahmet Hezarfen, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999), 143.

⁶¹¹ S. Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, trc. Ali Cevat Akkoyunlu, (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 172; Aktaran, Emre Karakaya, "Mehmet Ali Paşa Zamanı Mısır'da Askeri Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Dinamikleri ve Sonuçları (1805-1849)", *Asead* 6, sy. 7, (2019): 290-301.

⁶¹² Çocukların resimleri yıllar sonra 10 Nisan 1914'te *İkdam*'da yayımlanmıştır. *İkdam*, sy. 6154, 1. Aktaran Erol, "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Hayatı", 53-69.

⁶¹³ Çok ilginçtir ki, o sırada İstanbul'da bulunan Pierre Amédée Jaubert, 19. asrın hemen başlarında Osmanlı ve İran topraklarında gerçekleştirdiği seyahatini kaleme alarak *Voyage en Arménie et en Perse* adıyla bir eser yayımlamıştır. Jaubert, *Voyage*, (1821); Ayrıca Fransa'ya gidişinden kısa bir süre sonra İstanbul'daki gözlemleri hakkında bilimsel bir tebliğ sunmuştur. Bu tebliğinde Serasker Hüsrev Paşa'dan ve Osmanlı'da eğitimin durumundan da bahsetmiştir. Jaubert'in 4 Kasım 1831 tarihinde l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'e sunduğu bu tebliğ, daha sonra yayımlanmıştır. İstanbul'un Bizans'tan Osmanlı'ya tarihi yapılarından Osmanlı dönemindeki sosyal yapısına kadar birçok alanda gözlemler içermektedir Bkz. Jaubert, "Constantinople en 1830", *Journal Asiatique*, (1835): 55-69.

ayrılmıştır.⁶¹⁴ Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa 1830'un son günlerinde Paris'e 4 kişilik bir öğrenci grubu gönderilmiştir.

Paris'e giden Edhem'in arkadaşlarından A. Debidour, Osmanlı öğrencilerinin 1831 yılı başlarında vardıklarını teyit etmiştir. Ayrıca öğrencilerin tahsil masraflarını da Hüsrev Paşa karşılayacak ve eğitimleri ile ilgili bütün hususlara Jaubert nezaret edecektir. Bu dört kişiye Ocak 1832'de Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarından olan Mehmed Reşid Bey de katılmıştır. Asâkir-i Mensure subaylarından Mehmed Reşid, Paris'te askeri alanda özellikle topçuluk üzerine tahsil görmüştür.⁶¹⁵ Öğrenciler *Institution Barbet* adıyla bilinen özel bir yatılı okulda eğitim almışlardır. Marsilya'dan Paris'e getirilen çocuklar, okulunun sahibi ve aynı zamanda öğretmeni olan Jean François Barbet'e⁶¹⁶ teslim edilmişlerdir.⁶¹⁷ Mezun olan öğrencilerin sadece Edhem Efendi sivil okul tercih ederek 1835 yılında Paris'teki *Ecole de Mineye* (Maden Mektebi) kaydolmuştur. Diğer dördü askeri okullarda öğrenim görmüştür.⁶¹⁸

19. yüzyılda Osmanlı Devleti de diğer devletler gibi Fransa'ya öğrenci göndermiştir. 1839-1856 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya gönderilen 26'sı Müslüman, 17'si Gayrimüslim olmak üzere toplam 43 öğrenci, iki grup halinde ele alınmaktadır. Birinci grupta, 1840'ta giden 2'si Müslüman, 9'u Gayrimüslim öğrencilerden oluşmaktadır. Öğrencilerden biri fen, diğerleri tıp tahsili yaptı. İkinci grupta 1847-1856 arasında 24'ü Müslüman, 8'i Gayrimüslim olmak üzere 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1854 ve 1855 tarihlerinde gidenler olmak üzere 8 periyotta ele alınmaktadır. İlgili Osmanlı öğrencileri Fransız okullarında öğrenim görmüştür.⁶¹⁹

1856 yılında Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrenci sayısının 50'yi bulduğu ve bu öğrencilerin ilk önce hazırlık derecesindeki lisan okullarına gönderildiği tespit edilmiştir.

⁶¹⁴ Şişman, *Tanzimat Döneminde*, 5; Edhem Eldem, "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem", *Popüler Tarih*, (2006): 50.

⁶¹⁵ Gençoglu, "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)", 12.

⁶¹⁶ Barbet, özellikle Hüsrev Paşa ve Paris'te iki defa sefirlik yapan Mustafa Reşit Paşa'nın teveccühünü kazanarak okuluna yeni Osmanlı öğrencilerini kazandırmak istemiş amacını da ulaşmıştır. Barbet'e padişah tarafından İftihar Nişanı ve dördüncü rütbeden bir Mecidi Nişanı verildikten sonra Hüsrev Paşa'da Barbet okuluna Reşid, Hafız Eyüp, Ali ve İbrahim adlarında yeni öğrenciler göndermiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Humayun, (BOA. HAT.) 1422/58137; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif, (BOA. C. MF.) 51/2521. Aktaran, Erol, "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Hayatı", 59-60.

⁶¹⁷ Edhem'in çağdaşlarından Fransız Gustave Vapereau da aynı bilgiyi teyit etmektedir. Bkz. A. Debidour, "Edhem Pacha", *La Grande Encyclopedie*, (Tome), 15; G. Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers*, c. 1, (Paris: Hachete et Cie, 1865), 611. Aktaran, Erol, "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Hayatı", 59-60.

⁶¹⁸ Erol, S. "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Hayatı", 62.

⁶¹⁹ Öğrenciler Collège de SainteBarbe, Ecole Préparatoire de Monsieur Morisson, Ecole des Ponts et Chaussées, Ecole Egyptienne, Institut de Monsieur Canot, Ecole Impériale d'Application et de l'Artillerie et du Génie, Ecole Polytechnique, Ecole d'Artillerie et du Génie, Ecole des Mines, Ecole Centrale des Arts et Manufactures, Ecole Supérieure du Commerce, Académie Impériale de Médecine, Ecole Militaire de Sainte-Cyr, Ecole Préparatoire, Faculté de Droit isimli okullarda eğitim gördüler. İran'da da aynı sayılarda öğrenci gönderilmesi ilginçtir.

İlgili öğrenciler içerisinde yer alan 20'sinin *Prytanée Impériale Militaire* mektebine yerleştirildikleri kaydedilmektedir. 1857-1864 yılları arasında Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin sayısı ise 38'i Müslüman, 23'ü Gayrimüslim olmak üzere toplam 61'dir. Bu öğrencilerden 59'u Osmanlı Hükümeti burslusu olarak, 2'si de kendi imkanlarıyla Fransa'ya tahsile gitmişlerdir. 1876'nın sonuna kadar, Avrupa'ya gönderilen toplam öğrenci sayısı 222'ye ulaşmıştır. Aynı zamanda öğrencilerle ilgili olması nedeniyle, Mekteb-i Osmânînin, Ekim 1857'de Paris, Grenelle Mahallesi, Violet Sokağı 53 numaralı binada açıldığı söylenebilir.⁶²⁰ Daha önce bahsedildiği gibi, Mekteb-i Osmânî bir hazırlık okulu niteliği taşımakla birlikte Osmanlı Devleti'nin yurt dışında açtığı ilk okuldur.

Ayrıca ilgili eğitim kurumundan yapılan masraflara karşın gerekli verimin alınamaması sebebiyle İstanbul'da bir eğitim kurumunun açılması fikrinin doğması ve neticede *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi*⁶²¹ 1 Eylül 1868'de tesis edilmiştir. Bu bağlamda Paris'te açılan Mekteb-i Osmânînin, kuruluşu, işleyişi ve pozitif ilim anlayışı ile Osmanlı Devleti'nde modern eğitimin gelişmesine sağladığı katkı bakımından dikkate şayandır. 30 Haziran 1875'te Fransa ve Belçika'daki öğrenciler geri çağrılarak yurt dışı eğitim askıya alınmış, buradan artacak parayla İstanbul'da birer mülkiye ve mühendislik okulu açılması da hedeflenmişti.⁶²²

1876 yılına kadar Batı ülkelerine toplamda 422 kişi gönderilmiştir. Bunların 3/4'ü Müslüman, kalanı Gayrimüslimdi. 254 kişi Fransa'ya, 67 kişi İngiltere'ye, 34 kişi Avusturya'ya, 10 kişi Almanya, 6 kişi de Belçika'ya gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerin sayısındaki artış, bilhassa Tanzimat sürecinde devletin yurt dışına öğrenci göndermeye verdiği önemin açık göstergesidir.⁶²³

Bir süreliğine Sultan Abdülaziz tarafından lağvedilen yurt dışı eğitimi 1880'de Sultan Abdülhamid tarafından tekrar başlatılmıştır. Abdülhamid döneminde 423 kişi devlet bursundan yararlanarak yurt dışında muhtelif alanlarda staj, ihtisas ve üniversite gibi eğitim almıştır. Bu dönemde en çok Fransa ve Almanya'ya öğrenci gönderilmiştir.⁶²⁴ Fransa'nın başkenti Paris'e sadece Osmanlı vatandaşları değil dünyanın dört bir

⁶²⁰ Şişman, "Mekteb-i Osmânî", 83-160.

⁶²¹ Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989); Adnan Şişman, "The Foundation of Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi and the first years of Instruction", *Transfer of Modern Science and Technology to Muslim World*, (İstanbul: IRCICA, 1992), 317-344.

⁶²² Şişman, *Tanzimat Döneminde*, 78-79.

⁶²³ İsmail Çolak, "Osmanlı'nın Avrupa'ya Gönderdiği Talebeler", *Somuncu Baba Dergisi*, sy. 203, (tarihsiz):<https://www.somuncubaba.net/makale/osmanlinin-avrupaya-gonderdigi-talebeler#:~:text=Yeni%C3%A7eri%20Oca%C4%9F%C4%B1'n%C4%B1n%20yerine%20kurulan,5%20%C3%B6%C4%9Frenci%20Fransa'ya%20g%C3%B6nderilmi%C5%9Ftir.> [Erişim Tarihi, 29.10.2024].

⁶²⁴ Fransa 196, Almanya 191, İsviçre 13, Avusturya 5, İngiltere 5, Rusya 5, Belçika 1, Belirlenmeyen 7 ülke olmak üzere toplam 423 öğrenci dışarıda eğitim gördü. Bkz. Mustafa Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 2, (2014): 33-73.

tarafından gelen öğrenciler akın etmiştir. 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan politikasından vazgeçerek, parçalanmasına yönelik bir çabaya girmiştir. Bu şartlarda denge siyaseti güden Sultan II. Abdülhamid, Avrupa'nın yükselen gücü Almanya'ya yönelmiştir.⁶²⁵ Avrupa dışında yurt dışı tahsili için gidilen tek ülke Rusya'dır. Mekteb-i Harbiye mezunu 5 subay Rusya'ya gönderilmiştir. Erkân-ı Harp Yüzbaşı Salih Sabri ile Piyade Yüzbaşı Ahmed Sedat, Rusça öğrenmek üzere 1887'de Petersburg'a gitmiştir. Her iki subay, orada Hassa Ordusu subaylarının nişan talimi gördükleri okula kabul edilmişlerdir.⁶²⁶ İki devlet arasındaki tarihten gelen husumete ve yeni bitmiş 93 Harbine (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) rağmen atılan bu adım, Sultan II. Abdülhamid'in izlediği politikanın rasyonel ve pragmatik esaslara dayandığını gösteren önemli bir işarettir.

Sultan II. Abdülhamid de kendisinden önceki sultanlar gibi yurt dışı tahsilde önceliği askeriye alanına vermiştir. Askerlikten sonra tıp tahsiline önem verildiği görülmektedir. Bu hususta önceki dönemlerde gösterilen hassasiyetin sürdüğü anlaşılmaktadır. Sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin 1867'de açılmasıyla buradan yurt dışına öğrenci gönderilmeye devam edildi. Dönenlerin çoğu Mekteb-i Tıbbiyede görev almış, bir kısmı da hastanelere ve ordunun sağlık hizmetlerine atanmıştır. Yurt dışında okumak için daha az ilgi gösterilen bölümlerde; ziraata 31, mühendisliğe 23, hukuka 10, veterinerliğe 12, kimyaya 9, siyaset bilimine 4, mimarlığa 4, resme 4 öğrenci belirlenmiştir.⁶²⁷

Osmanlı'da yurt dışına gönderilmede başlıca ölçüt, öğrencinin okuldaki başarısıydı. Bu bağlamda askerî ve sivil okullardan mutat olarak, ilk sıraları almış en iyi derecelere sahip mezunlar seçiliyordu. Bunun dışında yurt dışı tahsile aday olanlar, ilgili nezaret veya kurum adına kurulan komisyonlarca sınava tabi tutuluyorlar, başarı listesine göre yurt dışı öğrenime hak kazanıyorlardı.⁶²⁸ Fakat yurt dışı eğitiminde, II. Abdülhamid dönemine kadar, öğrenci seçimi aşamasından itibaren kesin kurallarla belirlenmiş genel bir düzenleme görülmemektedir. Fransa'nın *Alfort Veteriner Okulunda* öğrenim gören Emin İzzet ve Galib efendilerin, bazı bahanelerle okulu bırakmaları⁶²⁹, tanzim meselesini ve buna bağlı olarak sivil öğrencilere yönelik bir *nizamname* ihtiyacını gündeme getirmiştir.

Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından 11 Mayıs 1894 tarihinde hazırlanan nizamname layihasına göre, Avrupa'ya gönderilecek bir öğrencinin eğitim alanı, bağlı olduğu daire tarafından dikkate alınacaktı. Siyaset bilimleri ve hukuk için Mekteb-i

⁶²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), 529, 530.

⁶²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı, (BOA. Y. A. HUS.) 198/56; Y. A. HUS. 199/19.

⁶²⁷ Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", 39-45.

⁶²⁸ BOA. Y. A. HUS. 244/46.

⁶²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı Evrakı, (BOA. Y. PRK. MF.) 3/14.

Mülkiye, Hukuk ve Sultani, tıp bilimleri için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Posta ve Telgraf ve Rûsumata dair bilgiler için Darüşşafaka, diğer fûnun ve sanayi için de onlara mahsus okul mezunları seçilecekti. Dairelerince seçilecek öğrencinin bilimsel kapasitesinin belirlenmesine yönelik imtihanlar, Maarif Nezaretince kurulacak komisyonda yapıldıktan sonra ait olduğu dairesi tarafından irâde-i seniyyesi alınmak üzere Bâbîâlî'ye bildirilecekti.⁶³⁰

Öğrenciyi seçerken dikkat edilmesi gereken başlıca unsurlar, öğrencinin Osmanlı tebaasından olması, yaşının 20'den aşağı 26'dan yukarı olmaması, tahsile ve devlet hizmetine engel hastalık ve kabahati bulunmaması, cinayetden mahkûm ve kötü hal ile tanınmaması, son olarak Türkçeyi iyi bir şekilde ve Fransızcayı da mümkün mertebe okuyup yazması şarttı.

Öğrenciye tahsilde bulunduğu sürede öğrenim ve özel giderleri için aylık maaş ile gidiş-dönüş mesafesine uygun yolluk verilecekti. Bu masraflar, öğrenciyi seçip gönderen dairenin bütçesinden karşılanacaktı. Öğrencinin maaş hakkı, öğrenim süresiyle sınırlıydı. Fakat dil öğrenmeleri gerekirse, iki seneyi aşmamak kaydıyla maaş verilmeye devam edilecekti. Öğrencinin okuldaki mesailer ve dışarıdaki tavır ve hareketleri Osmanlı sefaret ve şehbenderlikler tarafından sürekli kontrol altında tutulacak ve her 6 ayda bir okul müdür ve öğretmenlerinden rapor alınarak talebenin mensup oldukları daire merkezlerine gönderilecekti. Ayrıca nizamnâmenin yürütülmesinden, öğrencileri gönderen dairelerin nazırları ve reisleri sorumluydu.

Bu layiha, Sultan II. Abdülhamid döneminde bir düzenleme olarak yayımlanmamıştır. Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra çıkarılan nizamnamelere bir temel teşkil etmiştir. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde askerî ve sivil öğrenciler için daha kapsamlı ve ayrıntılı talimatnameler, kanunlar ve çeşitli nizamnameler yapılmıştır.⁶³¹ Yurt dışı eğitimde öğrenci sayısını oldukça artıran hükümet, özellikle öğrenci seçimi ve denetimi konularında yaşanan ciddi sorunlar karşısında tedbir almak zorunda kalmıştır.⁶³² Dolayısıyla layihadaki hükümlerin daha kapsamlı bir şekilde yer aldığı 23 Mayıs 1914 tarihli yabancı ülkelere gönderilecek talebe hakkında çıkan nizamname, talebenin seçimi, tahsil müddeti, teftişi, tahsisatın kesilmesi, tazmin hususları ve istihdam şartlarına dair 25 maddeyi içermektedir.⁶³³

Layihada da yer alan tahsil esnasında öğrencilerin kontrolü, önemli bir meseleydi. Büyük çoğunluğu Fransa'ya gönderilen Osmanlı talebelerinin denetimi için Mekteb-i Osmânînin kapatılmasıyla Paris'te *Talebe-i Osmaniye Nazırlığı* (Direction des Elèves

⁶³⁰ BOA. ŞD. 213/17.

⁶³¹ Mustafa Gençoğlu, "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler -Bir Grup Biyografisi Araştırması", (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008), 61.

⁶³² Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, (Ankara: Ocak Yay., 1996), 395-404.

⁶³³ *Düstur* 6, (1334): 744-748.

Ottomans) teşkil edilmişti. Fakat 30 Haziran 1875'te, Fransa ve Belçika'daki öğrencilerin geri çağrılmaları, Talebe-i Osmaniye Nazırlığının da sonu olmuştur.⁶³⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde yurt dışı eğitimin yeniden başlatılmasını müteakip Fransa'daki öğrencilerin denetimi için Talebe-i Osmani Nazırlığı tekrar tesis edilerek 29 Ekim 1899 tarihinde başına tecrübeli bir diplomat Mehmed Feridun Bey (1847-1903) tayin edilmiştir.⁶³⁵

Yeni nazıra verilen talimatnamenin şartlarından öğrenciler üzerinde sıkı bir denetim uygulamaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Buna göre talebelerin layıkıyla tahsil edip etmediklerine dikkat edilecek ve Osmanlı Devleti'ne yaraşır bir şekilde davranıp davranmadıkları öğrenilerek, İslam'ın adetleriyle adabına ve talebeliğe yakışmayacak yerlerde dolaşmaktan ve Osmanlı haysiyet ve namusunu lekeleyecek davranışlardan sakınmaları için devamlı uyarılacaklardı. Daima dersleriyle meşgul olmaları gerektiği halde politikayla uğraşanlar olursa, bunlar tahkik olunup İstanbul'a iadeleri arz olunacaktı. Son olarak, talebelerin genel durumlarıyla ilgili her ay bir rapor düzenlenecekti.⁶³⁶

Yurt dışında eğitimin ciddi bir mali sorumluluğu vardı. Devlet bazen yurt dışındaki sefaretlerin harcamalarını karşılayamaz, bursları ödeyemez durumda kalmıştır. Bu durumda Paris'teki ve Berlin'deki Osmanlı elçiliklerinden İstanbul'a birçok başvuru yapılmasına rağmen ödemelerde gecikmeler meydana gelmiştir. Bu koşullar altındaki, Osmanlı sefaretleri bazen kendi kıt imkanlarıyla öğrencilerin ihtiyaçlarını küçük yardımlarla karşılamaya çalışmıştır.⁶³⁷

Modern okulların mezunları ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Osmanlı Devleti'ne yeni idari ve teknik beceriler kazandırmış, ülkeleri için özlemler ve umutlar besleyen yeni bir aydınlar sınıfını oluşturmuştur. Bu kişiler, yönetici seçkinler tarafından sahiplenildiler ve çeşitli düzeylerde resmi sorumluluklar verildi. Nispeten büyük sayıları, sonunda imparatorluğu dönüştüren ardışık reformları fiilen gerçekleştirmeyi mümkün kıldı. Avrupa okullarında eğitim görmüş çok sayıda genç erkek, ülkenin dönüşümünde etkili olan yeni bir aydın topluluğu yaratmıştır.

⁶³⁴ Adnan Şişman, *Tanzimat'tan sonra Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, (Ankara: TTK, 2004), 70, 71, 78.

⁶³⁵ BOA. Y. EE. 149/110.

⁶³⁶ Gençoglu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", 61-62.

⁶³⁷ BOA. Y. PRK. EŞA. 21/33; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi, (Y. PRK. MYD.) 10/27.

2.4.2. İran'ın Yurt Dışına Öğrenci Göndermesi

19. yüzyılda Avrupa'ya öğrenci gönderen tek ülke Osmanlı Devleti değildi. Avrupa'ya öğrenci göndermeyi içeren modernizasyon girişimleri İran, Japonya⁶³⁸, Hindistan ve Mısır gibi toplumlarda da yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğerlerine göre konumunu anlamak için, İran ile karşılaştırmak önemlidir. Öğrencilerin İran'dan Avrupa'ya gönderilme nedenlerini detaylı bir şekilde incelenerek bu nokta daha da açıklanmıştır. Bu süreçte, Batılı eğitimin yararlarını elde etmek için ilk girişimler, İranlı öğrencilerin Avrupa üniversitelerine gönderilmesiyle yapılmıştır. Mısır'da ve Osmanlı Devleti'nde aynı dönemlerde benzer adımlar atılmaya çalışılırken, 1811'de ilk defa İranlı öğrenciler ülkelerinden modern eğitim-öğretim görmek için ayrılmıştır. Ancak İran'daki başlangıç, Mehmed Ali yönetimindeki Mısır'da ve II. Mahmud yönetimindeki Osmanlı Devleti'nde olduğundan daha mütevazı ve daha yavaş olmuştur.⁶³⁹

2.4.2.1. İran'ın İngiltere'ye Öğrenci Göndermesi

Daha önce anlatıldığı gibi, 19. yüzyılın başında, General Gardane'nin başkanlığını yaptığı Fransız heyeti, Abbas Mirza ve Mirza Bozorg ile aralarında Finkenstein Anlaşması yapmıştı. Bu dönemde, Fransızların İran'a yardım sağlama anlaşmasının bir parçası olarak, her yıl birkaç İranlının eğitim için Paris'e gönderileceği kabul edilmişti. Ancak, İran bu dönemde yüzünü İngilizlere çevirdiği için, General Gardane heyeti Fransa'ya dönmüştü. Bu nedenle de öğrencileri Fransa'ya gönderme anlaşması gerçekleşmemiştir.⁶⁴⁰

İngiltere, İran misyonu için, 1809 yılında Harford Jones Brydges'i görevlendirmiştir. Harford Jones, 12 Mart 1809 yılında İran'la "Geçici Dostluk ve İttifak Antlaşması" imzalamayı başarmıştı. Bu anlaşmayla İran, herhangi bir Avrupa ülkesiyle imzalanan başka bir anlaşmayı geçersiz saydı. Böylece Fransa ile İran arasındaki öğrenci gönderme anlaşması iptal oldu.⁶⁴¹ Kısa süre sonra İngiliz askeri personeli, İran askerlerini eğitmek için Fransızların yerini aldı. Ayrıca bu dönemde Avrupa'ya gönderilecek ilk İranlıların, İngiltere'de eğitim görmeleri için bir ön hazırlık yapılmıştır.

1809'da İran, Londra Büyükelçisi olarak Ebulhasan Mirza Han Şirazi İngiltere'ye tayin etti.⁶⁴² O sırada İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi olarak atanan Sir Gore Ouseley, James Justinian Morier (1782-1849) ve Ebulhasan Han, Anglo-İran Dostluk Anlaşması müzakerelerini tamamlamak için İran'a geldi. Bu diplomatlar, 1811'in Kasım ayında

⁶³⁸ Japon Modernleşmesini Osmanlı Devleti ile karşılaştıran kitap için bkz. Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, (İstanbul: İletişim Yay., 2021).

⁶³⁹ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 46.

⁶⁴⁰ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 122-123.

⁶⁴¹ Naser, *İran der Berhord ba Estimârgiran*, 191-192.

⁶⁴² Wright, *The Persians Amongst the English*, 52.

Tahran'a ulaştı.⁶⁴³ Bu misyon için 1809-1811 yılları arasında Tahran'da bulunan Harford Jones görevlendirildi.⁶⁴⁴

1811'in ortalarında Sir Harford Jones İran'dan ayrıldığı zaman, öğrencileri İngiltere'ye⁶⁴⁵ götürme fikrinin ilk defa kim tarafından ortaya atıldığı konusunda kaynaklarda birlik yoktur. Bazı kaynaklar, Harford Jones'in iyi niyet göstergesi olarak iki öğrenciyi Londra'ya götürdüğünü ileri sürerken, Farsça kaynaklar, öğrencileri yanına alma teklifinin Harford Jones'tan geldiğini öne sürmüştür.⁶⁴⁶ Ancak Denis Wright, Harford Jones'un ayrılmasından hemen önce istekte bulunanın Abbas Mirza olduğunu iddia etmiştir. Harford Jones, Abbas Mirza'nın, kendi ısrarı üzerine Fransa ile kurduğu güçlü ve yakın bağlardan vazgeçtiğini, bunun için rıza gösterme zorunluluğu hissettiğini söylemiştir.

Zaten yolda olduğu için Harford Jones'in bu konuda Londra'ya danışacak zamanı yoktu. Abbas Mirza ile öğrencilerin masrafları ve İngiltere'deki eğitim ve geçim masraflarını kimin ödeyeceği konusunu tartışmadı.⁶⁴⁷ Harford Jones'i ve iki genci taşıyan gemi, Ekim 1811 günü İngiltere'ye gitti.⁶⁴⁸

Sir Harford Jones, İngiltere'ye giderken, Abbas Mirza'nın saray ressamının oğlu Muhammed Kazım'ı ve yine saray mensuplarından Mirza Hacı Baba Afşar'ı yanında götürdü. Muhammed Kazım resim eğitimi almak için gitti. Zaten Fars resim tekniği üzerine daha önce biraz eğitim almıştı. Abbas Mirza, Muhammed Kazım'ın, kraliyet portrelerini resmetmesini ve geri dönüşünde Avrupalı ressamların tarzında savaş sahneleri yapmasını amaçlamıştı.⁶⁴⁹ Talihsiz Muhammed Kazım, Londra'ya gittikten 18 ay sonra ölmüştür. Hacı Baba Afşar⁶⁵⁰ ise 6 yıl modern tıp eğitimini tamamladıktan sonra mesleğini icra etmek ve sarayın özel hekimi olmak için memleketine dönmüştür.⁶⁵¹ Bu

⁶⁴³ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 69-70.

⁶⁴⁴ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 14.

⁶⁴⁵ Wright, *The Persians Amongst the English*, 71.

⁶⁴⁶ Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", 380-437.

⁶⁴⁷ Wright, *The Persians Amongst the English*, 71; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 15-16.

⁶⁴⁸ Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", 387.

⁶⁴⁹ Kraliyet ressamları, benzer amaçlar için Safeviler döneminde Avrupa'ya gönderilmiştir. Mesela 1642-1663 yılları arasında Şah II. Abbas, Avrupa sanatlarını görmek ve Batı boyama tekniklerini elde etmek için Roma'ya bir öğrenci grubu gönderir. Bu heyet içindeki Muhammed Zaman (daha çok Poulo Zaman olarak bilinir) Şah Süleyman döneminde saray sanatçısı olmuş ve İran tasvir sanatı üzerine derin izler bırakmıştır. 17. yüzyılın resmi seyahat grupları daha çok katipler, tercümanlar ve refakatçilerden oluşuyordu. Bkz. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 123; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 34; Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, 102.

⁶⁵⁰ Sahibmünseban Şehzade'nin oğludur. Bu iki kişinin de aileleri Azerbaycan'ın ileri gelenlerindendir.

⁶⁵¹ Ünlü İranlı akademisyen Mocteba Minovi Avrupa'ya gönderilen bu öğrenci grubu hakkında bir makale kaleme almıştır. Bkz. Mocteba Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", *Tarih ve Ferhang* içinde, (Tahran: Harezmi, 1973), 380-437. Bu makale ilk olarak 1953'te yayımlanmıştır. Bu ilk öğrenci kabilelerini konu alan daha eski bir makale de yine önemli bir İranlı akademisyen olan Abbas İkbâl Aştıyânî tarafından yazılmıştır. Bkz. "Kitab-ı Hacı Baba ve Destan-ı Nahustin Muhasselin-i İrani der Fereng", *Yadigâr I*, sy. 5 (Dey 1323/Aralık 1944-Ocak 1945), 28-50; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 122-

iki öğrenciye Harford Jones, bir zamanlar Hindistan ordusunda bir teğmen olarak görev yapan ve kendisine İran misyonunda eşlik eden Binbaşı James Sutherland'ı amir olarak atadı. Sutherland, Londra'ya geri gönderildiği ve yurt dışında daha parlak bir kariyeri engellendiği için yeni görevinden memnun değildi.⁶⁵²

Bu iki öğrenci de Azerbaycan'ın saygın ailelerinden gelmiştir. Ancak öğrencilerin danışmanları, Fars dilinde okuma yazma bilmedikleri için İngilizce öğrenmelerini zorlaştıracaklarından İngiltere'ye geldikleri için pişmanlık duyduklarını ifade etmiştir.⁶⁵³ Muhammed Kazım ve Hacı Baba'nın geçmişi göz önüne alındığında, tamamen cahil olmaları olası değildir. Bu durumu amirlerinin bir kısmının bir abartısı olarak düşünmekteyiz. Yine de danışmanın yorumunu göz önünde bulundurarak değerlendirme yapmak gerekir.

İran çok geçmeden ikinci bir öğrenci grubunu İngiliz Misyoner Colonel Joseph D'Arcy görüşmeleri ile İngiltere'ye göndermeye karar vermiştir. 1815'te 5 kişilik bir grup Londra'ya öğrenci olarak gönderilmiştir. Buna göre, Mirza Rıza ve Mirza Cafer mühendislik, Mirza Cafer tıp eğitimi, Muhammed Ali Çakmaksaz⁶⁵⁴ top dökümü, Mirza Salih Şirazi⁶⁵⁵ dil ve sosyal bilimler için eğitim aldılar. 4'ü 44 ay sonra dönerken Mirza

23; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 16; Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 49-50.

⁶⁵² Wright, *The Persians Amongst the English*, 70-72.

⁶⁵³ Minovi, "Evvalin Karevan-e Maarefat", 388.

⁶⁵⁴ Muhammed Ali Çakmaksaz, *Sava'ikül Nizam* adlı bir kitap yazdı, ancak *Napolyon Tarihi*'ni çevirmesiyle tanınıyor. İyi derecede İngilizce ve geometri bilen ve kale inşa etme ustası olan yetenekli bir adam olduğu söyleniyordu. Ancak toplumda fazla ilerleyemedi ve asla yüksek bir göreve atanmadı. Zanaatkar olan ve gruptaki en düşük sosyal geçmişe sahip olan Muhammed Ali Çakmaksaz, çilingirlik ve silah ustalığı öğrendi. Bir İngiliz gelin aldı ve böylece bunu yapan ilk İranlı öğrenci oldu. Geri döndüğünde, kısmen kralın saraydaki hanımlarla karışmasına izin verdiği karısı sayesinde kendisine "Han" ünvanı verildi. Daha sonra Tahran'daki kraliyet top dökümhanesinin başına getirildi. Bkz. Muhammed M. Yağmai, *Şerh-i Mamuriyyat-i Ajudanbaşı Hüseyin Han-i Nizamüldevle*, (Tahran, 1968), 171; Abbas İkbâl, "Tarih-i Ruzname-yi Nigari dar İran", *Yağar* 1, sy. 7, (Şehrîver, 1324 /Ağustos 1945): 11; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 43-44.

⁶⁵⁵ Seyahatnamesinde de belirttiği üzere, genç Mirza Salih, ikinci bir İranlı öğrenci kafilesinin İngiltere'ye gönderilmesi ihtimalinin belirmesi yüzünden, 1815 Nisan'ının sonundan beri gerginlik ve kafa karışıklığı yaşıyor, ama bir yandan da bastıramadığı bir heyecan duyuyordu. Bu imtiyazdan yararlanmaya talip olduğu yönünde söylentiler çıkmıştı. Mirza Salih biraz İngilizce, biraz Rusça, iyi düzeyde Fransızca ve tabii Farsça ve Türkçe biliyordu. Sömürgecilerin dillerini, İngiliz ve Fransız görevlilerin uzayan Rus savaşlarına istinaden bölgeye yaptıkları ziyaretler sayesinde öğrenmişti. Mirza Salih arkadaşlarıyla konuşup onların tavsiyelerine başvurmuş, ama çoğunlukla olumsuz yanıtlar almıştı. Arkadaşları ona İngiltere'ye gitmemesini tembihliyordu; zira dinine olan bağlılığını yitirebilir, kendi kültürüne yabancılaşabilir, hatta orada yaşadığı rezillığe dayanamayıp ölebilirdi. Binbaşı D'Arcy'le önceki buluşmasında İngiltere'ye gitmekle ilgili tereddütlerini belirtmişti. Binbaşı D'Arcy tekrar tekrar onun şaha, veliaht ve hepsinden öte ülkesine olan bağlılığından dem vurmuş, yurt dışına çıkıp hükümdarlığa daha faydalı bir tebaa olarak dönmenin bir vazife olduğunu vurgulamıştı. 9 Mayıs Salı günü binbaşıya, "Bu akşam düşüneyim," demiş, sakın kafayla karar verebilmek üzere evine gitmişti. Mirza Salih Şirazi 19 Mayıs 1815 Cuma günü neşeyle erkenden kalkıp, son bir kez veliahtının yanına giderek ona hürmetlerini bildirir ve sabah 11.30 sularında öğrenci kafilesiyle beraber İngiltere'ye gitmek üzere Tebriz'den ayrılır. Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 50; Mirza Salih'in 1815 ila 1819 yılları arasındaki İngiltere seyahatini de kapsayan seyahatnamesinin, biri İsmail Rayin, diğeriye Homayun Şehidi tarafından yayıma hazırlanmış iki baskısı bulunmaktadır. Bunlardan ikincisi daha doğru ve kapsamlıdır. Bkz. Mirza Salih Şirazi, *Gozareş-i Sefer*, (giriş yazısı ve notlarıyla), haz. Homayun Şehidi, (Tahran: Rah-e No, 1983); Green, *The Love of Strangers*, 8.

Cafer tıp okuduğu için onlardan bir yıl sonra İran'a dönmüştür.⁶⁵⁶ Muhammed Şah döneminde ise devlet tarafından çeşitli Avrupa ülkelerine burslu 3 öğrenci gönderilmiştir. Bunlardan biri İngiltere'ye giden Mirza Sadık'tır ve tıp okumuştur.⁶⁵⁷

2.4.2.2. İran'ın Fransa'ya Öğrenci Göndermesi

Muhammed Şah döneminden itibaren grupla birlikte gönderilen öğrencilerin çoğu Fransa'ya gitmiştir. 1845 yılında sonra Fransa'ya 5 öğrenci gönderilmiştir. Bunlardan Hüseyin Kuli Han ve Mirza Zeki askeri eğitim alırken, diğer 3 kişiden Mirza Rıza⁶⁵⁸ ve Muhammed Ali Ağa madencilik, Mirza Yahya tıp tahsili görmüştür. Fransa'dan başka Rusya ve İtalya da tercih edilen ülkeler arasındadır. 1840'ların ortalarında Muhammed Hüseyin Bey Afşar şeker üretimi için Rusya'ya ve Ebulhasan Gaffari *Nakkaşbaşı*⁶⁵⁹ teknik ressamlık için İtalya'ya gitmiştir.⁶⁶⁰

Ebulhasan Gaffari dört yıl okuduktan sonra Tahran'da *Majmaalül-Sana'i-yi Naseri* adında ilk sanat okulunu kurdu. 1861'de (ş. 1240), Nâsırüddin Şah tarafından *Saniülmülk* lakabını alan Ebulhasan Gaffari, aynı zamanda bir devlet resim ve matbaa okulu kurma iznini aldı. Darülfünun sanat alanında da faaliyet gösteriyordu. Burada resim ve müzik de öğretiliyordu. Darülfünunda resim eğitimi Ali Ekber Mozinadüddevle ve Mösyö Konstan'ın gözetimindeydi. Naseri dönemi ressamlarından Ali Ekber, Paris'te resim eğitimi alıp İran'a döndükten sonra 50 yıl boyunca bu okulda Fransızca, resim ve müzik öğretmeni olarak çalıştı. Muhammad Gaffari Kemalülmülk, Avrupa resminin temellerini ondan öğrendi. Modern ilke ve yöntemlere dayalı olarak ve Avrupa sanat okullarının öğretileri doğrultusunda ilk kez Darülfünunda sanat eğitimi verilmesi, 1910 (ş. 1289) yılına dayanır. Bu tarihte Muhammad Gaffari, *Negaristan Sanat Okulunu* kurdu.

⁶⁵⁶ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47; Green, *The Love of Strangers*, 29. Abbas Mirza tarafından yeterli fon verilmemişti. Öğrencilerin Londra'ya gelişlerinden sonraki tarihteki bir mektupta, Abbas Mirza tarafından sağlanan fonlar "sekreter" Mirza Salih için 250 sterlin; "mühendis" Mirza Cafer için 250 sterlin; "topçu" Mirza Rıza için 300 sterlin; "tıp öğrencisi" Mirza Cafer için 300 sterlin; ve "çilingir" Muhammed Ali için 100 sterlin şeklindeydi.

⁶⁵⁷ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47.

⁶⁵⁸ İran şehzadesi Mirza Muhammed Han'ın Mühendis Mirza Rıza ile Doyran Dağı'na yaptığı araştırma dolayısıyla telaşa kapılmama gerektiği ama temkinli ve ihtiyatlı olunması lüzumu hakkında bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı, (BOA. A.) MKT. UM.), 573/77.

⁶⁵⁹ *Saniülmülk* lakaplı Ebulhasan 1814 yılında Kaşanlı büyük sanatçı ve devlet adamlarından oluşan soylu bir ailenin çocuğu olarak Kaşan'da dünyaya geldi. Büyük ressam ve grafik sanatçısı kendi tekniğini ve bakış açısını geliştirmeden önce *İsfahan Resim Okulunda* eğitim aldı. 1846 yıllarında İtalya'ya resim eğitimi almak üzere gönderildi. 1851'de Emir Kebir'in düşüşünden hemen sonra İran'a döndü ve yeni kurulan Tahran çarşı kompleksinde *Daru'l-Sanayiye* ilk modern stüdyoyu kurdu. Böylece İran'ın ilk modern resim okulunun kurusu oldu. Kendi stüdyosunda yeni tarzını çıraqlarına öğretti ve her Cuma halkı yeni sanat eserini görmeye davet etti. Sadece çizim ve resim değil, aynı zamanda grafik sanatlar, matbaa ve taş baskı alanlarında eğitim verdi. Taş baskı çoğaltmalar için sipariş aldı. Amanat, *Modern İran Tarihi*, 320.

⁶⁶⁰ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47; Hüseyin Mahbubi Ardakani, "Dovvomî Karavan-e Marifet," *Yağma* 10, (1965/1966): 592-98; Tabataba, *Safak-e Sorh*, (20 Temmuz 1933).

Okulun ilk kursunun öğrencilerinin çoğu, Muhammad Gaffari gözetiminde çok ünlü ve yetenekli sanatçılar haline geldi.⁶⁶¹

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi yurt dışına gönderilen öğrencilerin çoğu Paris mekteplerini tercih etmiştir. Bu nedenle Fransa'ya yoğun şekilde öğrenci gönderilmiştir. Bu konuda, diplomatik bir misyonla 1856'da İran'dan Fransa'ya gönderilen Ferruh Han Eminülmülk⁶⁶² (1812-1871) örnek gösterilebilir. Ferruh Han, Paris'e seyahati sırasında çokça İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'ne ziyaretlerde bulunmuş ve ikili ilişkileri genişletmiştir.

Daha önceden bahsedildiği gibi İran'da yurt dışına öğrenci gönderilme meselesi görece, Mısır'dan ve Osmanlı Devleti'nden daha erken başlamasına rağmen az ve yavaş ilerlemiştir. Ancak 1858 yılında Darülfünun ilk mezunlarını vermeye başlayınca, Avrupa'da okuma talepleri artmıştır. Darülfünun Doktoru Polak, Ferruh Han Paris'teyken, Darülfünundan mezun üç öğrenciyi Paris Tıp Okuluna göndermek istemiştir.⁶⁶³ Bu sebeple Mirza Ahmed Afşar Tabib oğlu Mirza Hüseyin, Mirza Mugim Mustafa Mazandarani oğlu Mirza Rıza ve Bac İsmail oğlu Mirza Ali Naki⁶⁶⁴ Paris'e

⁶⁶¹ Ekrem Necefi Pour, "Nohestin-i Merkez-i Resm-i Amozeş-i Honerha-yı Sonneti der Dovre-yi Memar", *Roşd-e Amozeş-i Honer* 16, (1397): 52-59.

⁶⁶² Osmanlı arşiv belgelerinde, Ferruh Han'ın 5 Ağustos 1856 tarihinde, İstanbul Sefaretine fevkalade büyükelçilik ünvanıyla tayin edildiği bilinmektedir. Bkz. HR. MKT. 154/54; İ. HR. 133/6870 (16 Ağustos 1856); İ. HR. 137/7093. Ferruh Han geçici görev için İstanbul'da birkaç ay ikamet edebileceği için bir ev tedarikiyle, kira ve döşeme masraflarının hazine tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Bkz. BOA. HR. MKT. 166/94; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Amedi Kalemî Evrakı, (BOA. A.} AMD.), 72/8 (29 Kasım 1856). Ferruh Han, Fethali Şah ve Muhammed Şah zamanlarında şahların özel hizmetlerinde bulundu. Nâsirüddin Şah zamanında ilerleyip şahın çeşitli özel işleriyle uğraştı. Eminülmülk, Ağa Han Nuri'nin sadarettan azledilmesiyle ve Aralık 1858 İstanbul Sefaretinden geri dönmesinden sonra, *Mehrdad Şah ve Riyaset-i Amel-i Halvet-i Şah* seçildi. 1859-1860'ta (H. 1276) *Meclis-i Şura-yı Vüzerâ* üyesi seçildi. Eminüddeve, Paris Anlaşması'nda hizmet verdi. Döndükten sonra çok takdir edildi. O kadar şöhret kazandı ki sadrazam olması mümkündü. 1871 Tahran'da öldü ve Kum'a defnedildi. Ferruh Han'ın eğitime önem verdiğini daha sonraları 1892'de Medrese-i Ferruh Han Eminüddeve adında Tahran'da bir okul kurmasıyla daha da iyi anlamaktayız. Rıza Şah devrinde, Siros Caddesi'nin yapımı sırasında caminin minaresi sokağa düşerek yıkılmıştır. Caminin geri kalan kısmı, *Eminüddeve Mektebi* ile yeni bir sıbyan mektebine dönüştürülmüş, yanında Tahranlı siyaset âlimlerinden Hac Menzil'in evinin bulunmasından dolayı ilavelere *Behbahanî Subyan Mektebi* adı verilmiştir. Şu anda, bu okulun adı *Rahian Quds* olarak değiştirildi. Okul şimdilerde Erkek Teknik ve Meslek Eğitimi olarak, orta medrese düzeyinde eğitim veriyor. Bkz. Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 184-185; https://www.google.com/search?sca_esv=40ad471a4e6b196f&sxsrf=ACQVn0-d5cKF2mmNbNO6Nj2DXBE4LIW-AQ:1707823566795&q=%D9%85%DA%A9%D8%AA%D8%A8+%D8%B1%D8%A7%D9%87%DB%8C%D8%A7%D9%86+%D9%82%D8%AF%D8%B3&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwi3sKbImqiEAXXbSFEDHUJEBEYQBSgAegQICBAC&biw=1396&bih=663&dpr=1.38

⁶⁶³ Polak, *Persien*, 318.

⁶⁶⁴ Hacı Ağa İsmail Ceditülislam'ın oğlu Mirza Ali Naki Hekimbaşı (Hekimülmemalik) (1825-1903), bir saray görevlisidir. Darülfünun mezunu aynı zamanda Paris Tıp Okulundan 1859 yılında mezun olmuştur. Ferruh Han ile Fransa'ya gitmiştir. Ferruh Han Emin el-Mülk Kashani'ye ikinci yardımcısı olarak Avrupa'da eşlik etmiştir. Hasan Ali Han'ın görev yaptığı süre boyunca misyondaki görevini sürdürmüş ve aynı zamanda tıp fakültesine devam etmiştir. 1867'de *Hekimülmemalik* ünvanını almıştır. Fransa dönüşünde Nâsirüddin Şah'ın yakın sırdaşı ve arkadaşı olmuş ve 1877'de Avrupa gezisinde ona eşlik etmiştir. Bkz. İtimadülsaltana, *Tarih-i Muntazam*, 1892; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 119; Ekhtiar, "The Dar Al-Funun", 184-185.

gönderilmişlerdir. Bu kişiler, Batılı eğitim almış ve yabancı bir üniversiteden tıp derecelerine sahip olmuş ilk İranlı doktorlar arasına girmiştir. Ali Naki, 1859 yılında resmi görevini sürdürürken, aynı zamanda tıp tahsilini diğer öğrencilerle birlikte tamamlamıştır. Diğerleri 1861 yılında eğitimlerini tamamlandıktan sonra İran'a dönmüştür.⁶⁶⁵

Ferruh Han, 1858 yılında İstanbul elçiliğinden döndüğünde, bu sırada Darülfünun ilk mezunlarını vermiştir. Okulun idarecileri ve hocaları, İran'da Darülfünundan daha yüksek akademik düzeyde bir kurum bulunmadığından, öğrencilerin eğitimlerini sürdürmeleri için Fransa'ya gönderilmesinin en iyisi olacağı konusunda hemfikir idi. Bu arada, Ferruh Han *Eminülmülk* devlet işlerindeki üstün performansı nedeniyle şahtan çok prestijli *Eminüddeve* ünvanını almış ve eğitim misyonunun "Özel Elçisi" olarak atanmıştır.⁶⁶⁶ Ayrıca Ferruh Han, Osmanlı Devleti tarafından da *mecidî nişanı* itası ile onurlandırılmıştır.⁶⁶⁷ Ferruh Han'ın bu dönemde gönderilen Osmanlı öğrencileriyle Paris'te karşılaşma olasılığı yüksektir.

Darülfünun ilk mezunlarını 1858'de verince mezunlar arasında Avrupa'ya gitme arzusu artmıştı. Bunun akabinde, Bilim Bakanı Ali Kuli Han İtimadüssaltana'nın ve beraberindeki devlet adamlarının modern eğitimi ayrıcalıklı sınıfların ötesine genişletme istekleri, Darülfünun ve Tebriz Darülfünunun kabul prosedürünün yanı sıra diğer vilayetlerde *yeni* okullar kurmak için ön çalışmaları belirleyen 1859 tarihli bir kamu duyurusu yayınlamasına sebep oldu. Bu bildirinin tam adı *Beyanat-ı Devlet-i Nâsıridir* (Nâsırı Hükümetinin Açıklaması).⁶⁶⁸ Ayrıca Darülfünun ilk mezunlarını verdikten sonra 1859 yılında İran maarifinin teşkilatlanması adına birkaç adım atılmıştır.

⁶⁶⁵ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 119.

⁶⁶⁶ İran Devleti tarafından *Özel Elçi* olarak İstanbul'a gelen Ferruh Han'ın Fransa Devleti fehmîyesi nezdinde dahi icra-yı sefarete memuriyeti olduğundan iş bu cumartesi günü Paris'e yola çıkması müsemmin olmasıyla padişahın huzuruna kabul edilmesine dair bir belge de vardır. Bkz. BOA. İ. HR. 138/7178 (16 Aralık 1856); Ferruh Han'ın aynı zamanda Fransa Sefiri olması sebebiyle Paris'e gitmeden önce padişahla görüşme talebi Bkz. BOA. A.} AMD. 74/49 (20 Ağustos 1857); Paris'ten gelen İran sefiri Ferruh Han'ın iskân için Kani Bey'in konağının kiralanması hakkında Bkz. BOA. İ. HR. 152/8062. (11 Şubat 1858); İran'ın Fransa Büyükelçisi Ferruh Han'ın bindiği Kristof Kolomb adlı Fransız gemisinin boğazdan geçişine ruhsat verilmesi hakkında bkz. BOA. HR. MKT. 235/64 (21 Nisan 1856). İran sefiri Ferruh Han'ın bazı şikâyet ve taleplerine dair 14 maddelik liste yapılmıştır. Osmanlı'da yaşayan İranlıların sorunları, arazi ve ticaret üzerine bazı sorunlar, Kerbela ve Bağdat sancaklarındaki İranlıların sorunlarını ele alınmıştır. Ayrıca Paris Sefiri Ahmed Vefik Efendi hakkında bir şeyler yazılmıştır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus, (BOA. İ. MMS.) 13/535, (12 Ağustos 1858); Ekhtiar, "The Dar Al-Funun", 185; Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 184-185.

⁶⁶⁷ BOA. A.} DVN. MHM. 26/73 (8 Ekim 1858). Belçika'da yapılan topların yapımına nezaret edenlerle Ferruh Han'ın hizmetindeki İranlı sefaret memurlarına nişan verildiği bilinmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Divan Kalemî Evrakı, (BOA. A.} DVN.), 149/66. (29 Ocak 1860); *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458, (19 Cumadiyelsani 1276/13 Ocak 1860); Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311-314.

⁶⁶⁸ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311; Amanat, "İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza", 669-672.

Beyanat-ı Devleti-i Nâsiri’de tanıtılan faaliyetlerden biri, öğrencilerin sistematik bir şekilde Avrupa’ya gönderilmesidir. Buna göre 1859 yılında Bilim Bakanı İtimadüssaltana, Abdülhüseyin Han İsfahani’nin oğlu Abdurresul Han Sadr İsfahani’nin gözetiminde Darülfünunun 42 öğrencisini farklı bilim ve teknoloji alanlarında eğitim görmeleri için Fransa’ya gönderilmesine karar verdi. Darülfünun mektebi öğrencilerinin bir kısmı sertifikalarını aldıktan sonra bir kısmı da öncesinde Avrupa’ya gönderildi.⁶⁶⁹ Bu kararname Avrupa’ya toplu bir şekilde öğrenci gönderen İran açısından önemlidir.

Beyannameye göre, şah öğrencilere bir davet yemeği verdi ve Bilim Bakanı İtimadüssaltana yurt dışına giden öğrencileri tek tek şaha arz etti. Şah Fransa’ya giden öğrencilerin 8 Nisan 1859 (5 Ramazan 1275) tarihinde yola çıkmasına izin verdi.⁶⁷⁰ Böylece yurt dışına giden öğrenciler, 9 Nisan’da Tahran’dan Tebriz’e hareket etti. Öğrenciler rehberleriyle birlikte Hoy’dan Erzurum’a, oradan da Trabzon’a ve İstanbul’a gitti. Daha sonra Akdeniz’den Fransa’ya ulaşılar. Buna göre 5 Ağustos 1859 tarihinde (6 Muharrem 1276) Fransa saatine göre, öğleden sonra 5’te Fransa’ya vardılar.⁶⁷¹

Öğrencileri denetleme sorumluluğu, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Belçika’da İran elçisi görevinde bulunan ve o dönemde Fransa’da elçilik yapan Hasan Ali Han Emir Nizam Gerrusi’ye aitti.⁶⁷² Bir hafta sonra 13 Ağustos 1859 tarihinde Hasan Ali Han, III.

⁶⁶⁹ Muhammed Hasan Han, İtimadüssultan, *Tarih-i Montazam-e Naseri*, ed. Mohammad Esmaeel Rezvani (Tahran: Donyaye Ketab, 1376), III: 1812; Mustavfi, *Şerh-e Zendegani Man ya Tarih-e İctimai ve İdari Dovre-yi Kacar*, I: 86; Sazman-ı Esnad ve Ketabhane-yi Milli-i Cumhuri Eslami-i İran, *Daneşcuyan-i İrani der Ovrupa*, Esnad-ı Merbut be Kanun-ı Azam-ı Mohassel (ez Sal 1307 ta 1313), ed. Abdülhüseyin Novayi ve Elham Melekzade, (Tahran: 1382), 13.

⁶⁷⁰ İtimadüssultan, *Miratül Buldan*, II: 239; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 321.

⁶⁷¹ Ekhtiar, 6 Ağustos 1859 tarihinde olduğunu söylemektedir. Bkz. Ekhtiar, “The Dar Al-Funun”, 185.

⁶⁷² Hasan Ali Han Gerrusi (Emir Nizam), Albay Habibullah Han’ın oğludur. Guran taifesinden olup kadim İran hanedanlarından birine mensuptur. Babası uzun yıllar Gerrus ve Kürdistan’da hüküm sürmüş ve daima önemli devlet görevlerinde bulunmuştur. Hasan Ali Han ve Mirza Hüseyin Han aynı dönemde vezir-i muhtarlık görevine yükseldiler. Mirza Hüseyin Han İstanbul’a geldi saltanat muhafızları komutanı General Hasan Ali Han ise elçi olarak III. Napolyon’un sarayına gönderildi (Şevval 1285/Şubat 1869). İran Devleti, Tahran Darülfünununda okuyan öğrencilerin arasında seçilen 42 istidatlı çocuğu da Hasan Ali Han ile Fransa’ya göndererek orada ilim ve sanayiye okullarına kaydettirmişti. Hasan Ali Han’ın Paris ve Londra’daki elçiliği de tıpkı Mirza Hüseyin Han’ın sefareti gibi 12 yıl sürmüştü. 1288 yılının Muharrem ayında (Mart 1871) Hasan Ali Han Osmanlı Devleti nezdinde *vezir-i muhtarlık* makamına tayin edildi ve aynı yılın 22 Rebiülevvelinde de (11 Temmuz) İstanbul’a geldi. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin genel durumu tamamen değişmiş ve İran’ın dostları sahneden çekilmiştir. Mithat Paşa ve Hüseyin Avni’nin ekibi iş başına geçmiştir. Her açıdan Jön Türklerin öncüleri kabul edilen bu beyler atalarının aksine din, mezhep, kavmiyet ve diğer duygulara önem vermiyor ve adalet ve hakkaniyeti kişisel bir mesele sanıyordu. İş başına geldikleri ilk günden itibaren İran sefaretine karşı düşmanca tutum takındılar. Paris ve Londra’da 12 yıl elçilik yaptıktan sonra İran Devleti’nden ümidini kesen Hasan Ali Han’ın bu kişilere direnecek hali yoktu, istifa edip Tahran’a gitti. Hasan Ali Gerrusi 1 Haziran 1871 tarihinde (22 Rebiülevvel 1288) İstanbul’a vardı. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumu henüz anlamadan Âli Paşa vefat etti. Âli Paşa’nın ölüm haberini alan Mithat Paşa derhal Bağdat valiliğinden istifa ederek İstanbul’a geldi. Ancak Mithat Paşa henüz İstanbul’a varmadan Sultan Abdülaziz Han, Mahmud Nedim Paşa’yı sadrazamlığa getirmişti. Han Melik Sasanî, Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 191-199. Hasan Ali Han Gerrusi’nin İstanbul Elçiliği (1871-1873) yılları arasında olmuştur. Rüştiyelere destek vermesi bizim için çok önemlidir. Ayrıca 16 Temmuz 1862 tarihinde BOA. İ. HR. 194/10943 adlı belgede Paris Orta Elçisi Hasan Ali Han’a Mecidiye nişanı verilmesi tesadüf değildir. Fransızca yazılan 10 Kasım 1864 tarihli başka bir belgede,

Napolyon'un huzuruna çıktı ve kendisini tanıttı. Resmî törenin ardından elçi, söz konusu öğrencileri Paris ve Fransa'nın *Stanhai* kentindeki ünlü okul ve fabrikalara göndererek yaşamlarını ve eğitimlerini düzenledi. Ayrıca Fransızca hazırlık okuluna kaydoldular.⁶⁷³

Hasan Ali Han Gerrusi, Fransa ve İngiltere'de İran elçisi olarak öğrencilerden, Fransa'daki eğitim ilerlemeleri hakkında raporlar hazırlamaktan ve bunları şaha göndermekten sorumluydu. Bu haberlerin bir kısmı *Ruzname-yi Devlet-i Aliye-i İran* gibi devlet gazetelerinde yayımlandı.⁶⁷⁴ Hasan Ali Han, ayrıca öğrencilerin masraflarından da sorumluydu. Bursun Azerbaycan'daki gümrük vergilerinden elde edilen gelirlerden karşılanmasına karar verildi. Burs öğrencilerin masrafları için gerektiği kadar düzenli bir şekilde dağıtılacaktı.⁶⁷⁵ Öğrencilerin kitap, teknik malzeme alımı ve seyahat masrafları için devlet tarafından karşılanmıştır.⁶⁷⁶ Bu öğrencilerin çoğu İran'a döndükten sonra kendi alanlarında çeşitli hizmetler yaptı ve İran'da modern bilimlerin yayılmasının yolunu açtı.

42 kişinin Fransa'da okumaları için emek verenlerden biri Ferruh Han olmuştur. Ferruh Han bu sayede memleketi Kaşan'dan 9 öğrenciyi Fransa'ya göndermiştir. Bunların aralarından 2 defa Maarif Bakanlığı yapmış Mirza İbrahim'in oğlu Mirza Nizameddin Nizamüddeve Gaffari *Mühendisülmemalik*⁶⁷⁷ de vardı.⁶⁷⁸ Nizameddin 3 yıl *Medrese-i Bandar Dieppe*⁶⁷⁹de hazırlık okudu. Rovân şehrindeki sınavı geçtikten sonra,

Hasan Ali Han'ın önceden uzlaşıldığı üzere nişan teatisiyle ilgili beklentisine dair İstanbul'daki bir sefere hitaben Hüseyin imzalı mektup gönderilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tahrirat, (BOA. HR. TH.) 3/76.

⁶⁷³ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 322.

⁶⁷⁴ *Ruzname-yi Devlet-i Aliye Iran*, sy. 491, (10 Zilkade 1277); *Ruzname-yi Devlet-i Aliye Iran*, sy. 555, (10 Ramazan 1280).

⁶⁷⁵ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe", 87-88.

⁶⁷⁶ Kitaplar ve tarım aletleri için 4750 Frank (Fr.); Seramik alet ve ekipmanları 4500 Fr; Dört öğrenci ve iki gelin için yol masrafları 6000 Fr; Mösyö Constant için seyahat masrafları 2000 Fr; Mösyö Constant'ın ilk ay maaşı 1250 Fr; Hasan Ali Han, Mösyö Constant'ı İran'da resim öğretmesi için tutmuştur. Hansari, "Sefarat-i Amir Nizam ve l'zam-i Danişcuyan-i İrani be Orupa baray-i Evvelin Bar", 18-19; Ahmad, "Sefaret-i Emir Nezam ve Ezame Daneşcu be Orupa", 237; Hanbaba Bayani, *Panjah Sal Tarikh Iran dar Dore Naseri*, (Tahrân: İlm Yay., 1374), I: 279.; Ahmad Suhayli Hansari, "Sefarat-i Amir Nizam ve l'zam-i Danişcuyan-i İrani be Orupa baray-i Evvelin Bar", *Vahid I*, sy. 4, (1342/1963): 18-19. Hansari, ziraat okuduğunu söylediği Mustafa Kuli Han adında dördüncü bir öğrenciden bahseder. Diğer kaynaklarda bu öğrenciye atıf yoktur. Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 111.

⁶⁷⁷ Mirza Nizameddin Nizamüddeve Gaffari Mühendisül Memalik, 1844 yılında Kaşan'da doğdu. 1859 yılında 3. Napolyon İmparatorluğu zamanında Ferruh Han Eminülmülk (sonradan Eminüddeve) İran Paris Büyükelçisi olarak İranlıları Fransa'ya gönderilmekle görevlendirildi. 9 yıl Paris'te kalan Mirza Nizam, Nâsirüddin Şah'ın hizmetkârı oldu, daha sonra Mirza Hüseyin Han Müşirüd Devle Adalet Bakanlığı'na atanınca onu da *Meclis-i Tahkik Vezaret-i Adliyye* aldı. Mirza Nizam daha sonra veliaht Mirza Muzafferüddin'in yaveri oldu ve Azerbaycan Eyaletine gitti. 1877 yılına kadar burada bulundu. Aynı yıl veliaht Mirza Muzafferüddin'e Avrupa giysileri giydirdiği ve *XV. Louis, Büyük Frederick ve I. Napolyon'un Tarihini* okuttuğu için, bazıları buna karşı çıkmış diye, Mirza Nizam Kaşan'a sürgüne gönderildi. Ayrıca 1898 yılında Osmanlı Devleti ona *Birinci Dereceden Mecidi Nişanı* vermiştir. Mirza Nizameddin Nizamüddeve Gaffari'nin Hayatı ve yazdığı günlüğü hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Mahmud Bidguli ve Ekber Şerifzade, "Do Fasilname-i İlmi Kaşanşinasi", sy. 14, (1398): 115-142. Ayrıca bkz. Yağmayi, *Medrese-i Darulfünun*, 56.

⁶⁷⁸ Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1355), 179.

⁶⁷⁹ Bu öğrencilerden 18'i burada hazırlık okumuştur. Diğerleri de Ecole Centrale des Arts et Manufactures, Verdota gitmiştir.

Paris'te *Sein Louvide* orta öğretimde en iyi notları alıp birincilik ödülünü kazandı. Ona *Şagirdan-i Paris* (Paris'in öğrencisi) ünvanı verildi. Mirza Nizameddin bu okulun üst sınıflarında okudu, *Paris Politeknike* girdi ve alt sınıflara öğretmenlik yaptı.⁶⁸⁰

1861’de Hariciye Nazırı Mirza Said Han, Mirza Hüseyin Han Müşirüddevle’ye Haydar Ali Nacar, Mirza Mahmud, Mirza Ali Han ve diğerleri de dâhil olmak üzere bu öğrencilerin eğitim koşullarını bildirmek üzere bir *mektup* gönderdi. Bu mektuptaki önemli husus, Fransa’da eğitim alan İranlı öğrencilerin İran’a döndükten sonra işlerine başlayabilmeleri için gerekli her türlü malzeme ve teçhizatın temin etmesi meselesidir. Mektuba göre, İran’da fen bilimleri yayılmalı ve uygulanmalıydı. Aksi takdirde yurt dışına öğrenci göndermenin amacına ulaşılamazdı.⁶⁸¹

Hasan Ali Han'ın gözetiminde, öğrencilerin geri kalanı 1863'te yavaş yavaş evlerine dönmeye başladılar. Fransa'daki eğitimlerini bitirdiklerinde, tek tek veya küçük gruplar halinde evlerine gönderildiler.⁶⁸² 1864'te Fransız gelinleri ve kayınpederleri Mösyö Constant ve Mirza Hasan Han'la birlikte Hidayetullah Han ve Ağa Muhammed'den oluşan bir grup öğrenci İran'a döndü.⁶⁸³

Nâsiri döneminde *örgütlenmiş tek grup* olan ve devlet tarafından finanse edilen bu öğrenciler, aile durumundan ziyade öncelikle akademik liyakat temelinde seçilse de herhangi bir nizamnameye tabi değillerdi. Ancak resmi olarak Fransa'ya gönderilen 42 öğrenciye ek olarak birkaç kişi de Hasan Ali Han'ın inisiyatifleriyle gruba katıldı. Paris'te ikametlerinden bir yıl sonra Hasan Ali Han kendi oğlu ve misyon personelinden 3'ünün tahsil için Paris'e istetti ve bu 4 kişi 6 Ekim 1860 tarihinde (20 Rebiülevvel 1277) Paris'e ulaştılar.⁶⁸⁴ Ancak, grubun üyeleri olarak muamele gördüler ve gelişimleri grubun geri kalanıyla birlikte Tahran'a gönderilen resmi raporlarda bildirildi. Bu çalışmada da benzer şekilde ele alınacaktır. Birkaçı dışında öğrenciler, Kaçar ailelerinin oğulları, aşiret reisleri⁶⁸⁵, subaylar ve saray görevlileriydi. Yaşları, ergenlik çağından 20'li ve 30'lu yaşlardaki genç erkeklere kadar değişiyordu. Öğrencilerin çalışma alanları önemli ölçüde farklıydı. Mevcut kaynaklar, öğrenciler için belirli çalışma alanları belirlemeye yönelik herhangi bir çabaya işaret etmiyordu. Bununla birlikte, öğrenciler arasında baba mesleğini icra etme konusunda genel bir eğilim görülmektedir. Öğrencilerin çalışma alanlarıyla birlikte bir listesi bulunmaktaydı.⁶⁸⁶ Bunlar arasında ilkökul ve liseye gitmek zorunda kalacak kadar küçük olan, ancak diğer öğrencilerle birlikte resmi karnelere ilerlemeleri kaydedilen Mirza Yusuf Han'ın oğlu Hüseyin Han (Tiflis Konsolosu), Hasan

⁶⁸⁰ Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, (1346): 56.

⁶⁸¹ *Vahid Dergisi*, Birinci Yıl, sy. 4.

⁶⁸² Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe”, 111.

⁶⁸³ Ahmad, “Sefarat-i Amir Nizam ve I’zam-i Danişcuayan-i İrani be Orupa baray-i Evvelin Bar”, 18-19.

⁶⁸⁴ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 320-355.

⁶⁸⁵ Asiret çocukları kitap öğrenmekten kaçındı ve sadece kabile liderlerinin çocukları Tahran'da veya yurt dışında kapsamlı bir eğitim aldı. Bkz. Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 16-17.

⁶⁸⁶ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe", 87-88.

Ali Han Amir Nizam'ın kuzeni Kasım Han; Hacı Muhammed Han, Hacıbüldevle'in oğlu Macid Han vardır.

Yurt dışında mezun olanların çoğu devletin çeşitli yüksek kademelerine getirildi. Bunların içinde Paris'te Fransızca okuyan Mirza Hüseyin Han'ın kardeşi Yahya Han Müşirüddeve (h. 1247), Tercüme Odasında çalıştı, Yezd ve Fars eyaletlerinin valisi ve daha sonra Adalet Bakanı oldu; Muhammed Ali, Dışişleri Bakanlığında bir dizi üst düzey görevde bulundu ve Hüseyin Kuli Han Tuğgeneral rütbesine ulaştı. Bunlardan ikisi, Mirza Zeki ve Mirza Rıza, yabancı dil hâkimiyetleri onları avantajlı bir konuma getirdiği için Darülfünunda tercüman oldu. Darülfünunda göreve başlayan yaklaşık 29 İranlı öğrenci yurt dışında eğitim görmüştü. Boyut olarak küçük olmasına rağmen, bu grup daha geniş Batılılaşma sürecinin ilk aşamalarında etkili oldu.⁶⁸⁷ Hacı Mirza Mukim Mustafî Ali Abadan (Mazendarani) oğlu Mirza Rıza⁶⁸⁸ 1865'te Paris'te tıp eğitimini tamamlayıp ülkesine dönerek Darülfünunda ders vermeye başladı. Hacı Mirza Mukim Mustafî Ali Abadan'ın diğer oğlu Mirza Zeki Mazendarani Darülfünunun kuruluşunda İngilizce öğretmekten sorumluydu. Mirza Zeki'nin ayrıca *Saltanat-ı Tevarih* ve *Tarih-i İmparator-u Osmanî* adlı iki eseri vardır.⁶⁸⁹

Ruzname-i Devlet-i Aliyeyi İranda (h. 1277/m. 1859), Fransa'ya öğrenci gönderilmesi meselesi yayımlanmış ve Mahbubi de bu öğrencilerin 47'sinin isimlerini, alanlarını, eğitim düzeylerini sayfa 322'den 338'e kadar paylaşmıştır. Mahbubi, ayrıca, Mohyid Tabatabai'nin makalesinden aynen naklederek, İran şahının ve Fransa Büyükelçisi Hasan Ali Han Gerrusi'ye emanet edilen öğrencilerin 3 aylık çalışmalarından gurur duyduğunu belirtmiştir. Fransa'ya gönderilen seçkinlerden olan Muhammed Taki Han, mektubunda, 3 ayda Fransızcasında gelişme kaydettiğini ve matematik alanında yetenekli olduğunu söylemektedir. Muhammed Taki Han'ın merkez okuldaki yeri önceden belirlenmiştir.⁶⁹⁰

1859 yılında Fransa'ya öğrenci gönderildikten sonra Darülfünun hakkında 1860 tarihli *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*de yayımlanan bir bildiri gözümüze çarpmaktadır. Bu bildiride, öğrenciler madalyalarla teşvik edilmeye çalışılmıştır. Buna göre, her yıl Tahran'da ve İran'ın diğer bölgelerinde öğretmenler ve askeri öğrenciler test edilecektir. İlk aşamadaki öğrencilere *bakır merhamet madalya* ve ikinci aşamadakilere *gümüş madalya*, üçüncü aşamada ise *şeref madalyası* ile taltif ettirileceklerdir. Bilim Bakanı onayı ile yurt dışında veya içinde iyi iş çıkaranlara uygun *altın madalya* verileceği duyurulmuştur.⁶⁹¹ Ayrıca Fransa'ya seçkin öğrenciler gönderdikten sonra Darülfünun sadece üst sınıflardan değil, daha alt sınıflardan da öğrenci çekmeye başladı. Bu amaçla

⁶⁸⁷ Ekhtiar, "The Dar Al-Funun", 80.

⁶⁸⁸ Bu kişinin sonrasında ne iş yaptığı tespit edilememiştir.

⁶⁸⁹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 103; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 63.

⁶⁹⁰ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 322-338.

⁶⁹¹ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 322.

gelecekte devlet merkezlerinde istihdam garantisinin yanı sıra öğretilen konuların pratik değerinin de altı çizildi.

Aynı dönemlerde Bilim Bakanı İtizadüssaltana, öğrencilerin ihtiyaçlarını değerlendirmek için hem Avrupalı hem de İranlı öğretmenlerle düzenli olarak bir araya geldi⁶⁹². İtizadüssaltana, Darülfünunda 1863 yılında bir kütüphane kurdu ve Ocak 1868’de yayımlanmaya başlayan *Ruzname-yi İlmi ve Devlet-i Aliye ve İran* dahil olmak üzere bir dizi gazeteyi de yönetti.⁶⁹³

2.4.2.3. İran’ın Osmanlı Devleti’ne Öğrenci Göndermesi⁶⁹⁴

Yukarıda Avrupa’nın çeşitli ülkelerine giden İranlı öğrenciler incelenmiştir. Bu kısımda ise Osmanlı Devleti’ne gelen İranlı öğrenciler araştırılmıştır. Bu konuda en erken tespit edilen tarih 1849’a dayanmaktadır. Bu tarihte Nâsirüddin Şah, tahta geçmiş sadrazamlığa yenilikçiliği önemseyen Mirza Taki Han Emir Kebir’i atamıştır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren İran’dan Osmanlı Devleti’nde okumak için gelen birçok öğrenci arşiv belgelerinde tespit edilmiştir. Bu öğrencilerin çoğu *Mekteb-i Tıbbiye*, *Mekteb-i Harbiye* gibi askeri mekteplere kaydolurken, aralarında *Mekteb-i Mülkiye*, *Mekteb-i Sultani*⁶⁹⁵, *Mekteb-i Hukuk* gibi sivil okulları tercih edenler de vardır.

Öğrenci gönderimin zorlu maliyeti ve sorumluluğu tıpkı Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi İran’a da güç gelmiştir. Bu nedenle farklı yollar aranmaya başlanmıştır. Bunun için İran, önce Mısır okullarını tercih etmiştir. Aslında Muhammed Ali Şah⁶⁹⁶, kardeşi Abbas Mirza gibi, yurt dışına eğitim görmenin önemini çoktan kabul etmişti. Bu nedenle 1839’da eğitim almaları için 40-50 kişilik bir öğrenci grubunu Mısır’a göndermeyi düşünmüştü. Hatta İran’ın İstanbul Büyükelçisi (1834-1844) Mirza Cafer Han Müşirüddele ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa arasında görüşmeler olmuştu.⁶⁹⁷ Bu dönemde Mirza Cafer Han, İran Başbakanı Mirza Ağasi’ye resmi bir mektup yazmıştır. Bu mektupta gönderilecek öğrencinin vasıflı olmasına, mümkün olduğu ölçüde soylu, okuryazar ve eğitilmiş kişilerin seçilmesine dikkat edilmesi gerektiği yazılmaktadır. Ayrıca mektuba kalifiyeli, güvenilir ve tecrübeli iki yetenekli kişinin bu öğrencilere eşlik

⁶⁹² Yağmai, “Darülfünun”, 517.

⁶⁹³ Peter Avery, “Printing, the Press, and Literature in Modern Iran”, *Cambridge History of Iran*, 7, (1997): 815-869.

⁶⁹⁴ Bu çalışma, I. Uluslararası İran Çalışmaları Kongresi’nde 15-18 Haziran 2023 tarihinde çevrim içi olarak düzenlenen kongrede “Osmanlı Devleti’ndeki İranlı Öğrenciler” adında bildiri olarak sunulmuştur. Ayrıca kongre kitabı için bkz. Mine Çağır, “Osmanlı Devleti’ndeki İranlı Öğrenciler”, *I. Uluslararası İran Çalışmaları Kongresi Kongre Kitabı*, (15-18 Haziran 2023, 21.12.2023), 76-110.

⁶⁹⁵ Ağaoğlu, “Galatasaray Sultanisi Balkan memleketlerine birçok rical yetiştirdiği gibi İran için de birçok münevverler hazırlamıştır” demektedir. Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, (Ankara: Zerbamat Basımevi, 1941), 92; Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, 200.

⁶⁹⁶ Muhammed Şah, Abbas Mirza’nın sarayında 20 yıl geçiren Mme. Lamarinière’den Fransızca öğrendi. Bkz. Natek, *Iran der Rahyabi-ye Ferhengi, 1834-48* (Tahran: Havaran, 1368), 105. Ayrıca Feth Ali Şah’ın halefi Muhammed Mirza, daha önceden Londra’da eğitim alan Mirza Cafer Han’dan de matematik dersleri almıştır. Bkz. Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 41-42.

⁶⁹⁷ Daha önce 1815 yılında İngiltere’ye gönderildiğini ve orada mühendislik eğitimi aldığını söylemiştik.

etmesi gerektiği eklenmiştir.⁶⁹⁸ Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de birçok askeri *Eğitim Akademisi* kurduğunu ve İranlı öğrencilerin şüphesiz oralarda okumak isteyeceklerini haber veren Mirza Cafer, görüşme sonunda anlaşma sağlayamamıştır. Sonuç olarak bu öğrenciler Mısır'a hiç gönderilmemiştir. Bununla birlikte, Mirza Cafer Han'ın bu müzakerelere ilişkin mektupları, İran'ın, diğer Müslüman ülkelerde Avrupa teknolojisi ve askeri eğitimin benimsenmesine ilişkin benzer süreçler konusundaki farkındalığına tanıklık etmektedir.

Muhammed Ferhad Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe" adlı doktora tezinde, Muhammed Şah döneminde yurt dışına gönderilen öğrencileri 13 kişi olarak tespit etmiştir. 1836-1838-1845-1843 yıllarında giden öğrenciler arasında Atai'nin tespitine göre, Osmanlı Devleti'ne gelen İranlı öğrenci yoktur.⁶⁹⁹ Ancak İkbâl Kasimi Puya'nın *Medaris-i Cedid der Devre-i Kacariye* adlı kitabında, Muhammed Şah döneminde, Fransa dışında, teknik ve sanatsal eğitim için Rusya, İtalya ve İstanbul'a öğrenci gönderildiği tespit edilmiştir.⁷⁰⁰ İstanbul'a gelenlerin isimleri burada da yazılmadığı için bu kişilerin kim olduğu bilinmemektedir.

Bu konuda tespit edilen ilk arşiv belgesi, 20 Mayıs 1870 tarihinde, İran şehzadesi Naibüsssaltana'nın [muhtemelen Kamran Mirza] yaverlerinden Gürcü muhaciri Josef Milkof'un (Melikof) tahsil için üç oğlunun da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye kaydolduğudur.⁷⁰¹

Buna ek olarak *Mekteb-i Tıbbiye* kabul edilen İranlı Kemal Ali Efendi'nin 1872 yılında *Göz Doktorluğu* (kehallik) diploması aldığı ortaya çıkmıştır.⁷⁰² Bu kişinin 1853 yılında okula girdiği, 1859'da Mekteb-i Tıbbiyeden mezun olduğu tahmin edilmektedir. Bu bilgilere göre, Komisyon özelinde verilen şahadetnameye bakıldığında, ülkenin her yerinde *Kehallik* mesleğini icra edebilmesi için Kemal Ali Efendi'ye ruhsatname verilmiştir.⁷⁰³ Buna göre ilk defa Mekteb-i Tıbbiye'ye 1853 yılı gibi erken bir tarihte kayıt yapan İranlı öğrenci olduğu tespit edilmesi, çalışmada daha da derinleşilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Diğer taraftan 1917 tarihli bir belgede, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da eğitim aldıkları tespit edilen 5 kişi vardır. Belgede; öğrencilerin isimlerinden,

⁶⁹⁸ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 99; Ademiyet, *Fikri Azadi*, 40-41.

⁶⁹⁹ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 228-29.

⁷⁰⁰ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 101; Seccadi, *Amuzeş ve Pervereş-i İran, der Ruzgar-ı Kacar*, 99; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 61. Demek ki Nâsirüddin Şah'tan önce Muhammed Şah İstanbul'a teknik ve resim eğitimi için öğrenci yolladı ya da Kaşan'dan İstanbul'a gönderilen öğrencileri Muhammed Şah yolladı.

⁷⁰¹ BOA. HR. MKT. 684/88, lef 1, (18 Sefer 1287).

⁷⁰² BOA. HR. MKT. 740/17, (8 Safer 1289).

⁷⁰³ BOA. HR. MKT. 740/17, lef 2.

doğum yıllarından, eğitim aldığı kademelerden, mesleklerinden ve bildiği dillerden bahsedilir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, Osmanlı’da eğitim almış İranlı öğrencilerden biri, Mirza Ebulhasan Han’ın oğlu Mirza Nasrullah Han’dır. 1848/1849 (1265) yılında doğup ibtidai, rüşdiye⁷⁰⁴ okullarında okumuş ve hukuk alanında ilerlemiştir. Mirza Nasrullah, İngilizce bilmektedir.⁷⁰⁵

Başlarda Mirza Nasrullah’ın babasının, Rusya ve Osmanlı’da elçilik yapan Mirza Ebulhasan Han Elçi (1776-1846), olduğu düşünüldü ancak bunun için doğum tarihleri uygun değildir. Diğer bir seçenek, Saniülmülk Ebulhasan Gaffari’nin çocuğu olduğu düşüncesiydi. Ancak onun da isimleri Esedullah Han, Seyfullah Han ve Yahya Han olmak üzere 3 oğlu vardır. Hepsi de resim işiyle uğraşmış ancak Nâsırüddin Şah’ın, Yahya Han’a “Ebulhasan-ı Salis” (Üçüncü Ebulhasan) denmiştir. Buna göre, buradaki Ebulhasan olmamalıdır. Üçüncü seçenek *Sanayiye Okulunun* kurucusu ve mimarı Ebulhasan İsfahani’dır. Mimarbaşı Saniülmülk (1830-1888), ismini taşıdığı Medrese-i Hacı Ebulhasan Mimarbaşını (Medrese-i Mimarbaşı, Sanayiye) inşa etti.⁷⁰⁶ Bu medrese 1882’de yapılmaya başlandı, 1886’da tamamlandı. Buna göre, Ebulhasan İsfahani’nin Nasrullah Han’ın babası olma ihtimali vardır. Doğum tarihleri uyusmaktadır. Ebulhasan 19 yaşlarında baba olmuş olabilir. Ancak burada Nasrullah Han’ın babasının yolundan gitmeyip hukuk okumuş olması, o dönemde babasının mesleğini seçen birçok öğrenci olduğu için bu düşüncüyü desteklememektedir. Yine de Ebulhasan Han’ın eğitime destek vererek okul yaptırması, kendisinin de mimar olması ve oğlunun da dışarıda okuması bu kişi olmasını destekler. Ekonomik şartlar düşünüldüğünde okul yapabilecek bir insan olduğu için oğlunu dışarıda okutabilecek kadar zengindir. Buradaki olayla örüntülü olduğu için Nasrullah Han’ın babasının Hacı Ebulhasan Mimarbaşı İsfahani olduğunu düşünülmektedir. Bu durumda isimden edinilen bilgilerle, Ebulhasan’ın hacca gittiği, İsfahanlı olduğu ve mimar olduğunu anlaşılmaktadır.

Diğer bir öğrenci Hekimülmemalik’in oğlu Abbas Han’dır. 1849/1850 (1266) doğumlu olup Darülfünun⁷⁰⁷ mezunu ve Muhasebe memurudur. Maliye’de staj yapmıştır.

⁷⁰⁴ Nezaretçe yapılan çalışmalarda, mahalle mekteplerine 6-10 yaş arası çocukların, rüştiyelere de 10 yaşını geçmiş olanların gitmesi kararlaştırılmıştır. Öğretim süresi mahalle mekteplerinde 4, rüştiyelerde 2 yıl olacaktır. Öğretim süreleri sonunda her iki okulun öğrencileri sınava tabi tutulacak, sınavda başarısız olanlar bir süre daha bulunduğu okula devam edecektir. Rüştiyelerde, mahalle mekteplerinde okutulan derslerin biraz daha üzerinde dersler okutulacaktır. 1847 yılında İstanbul’da beş rüştiye açılmış, başlangıçta bu rüştiyelerin öğretim süresi dört yılken Dârülmâârif açıldıktan sonra bu süre altı yıla çıkarılmış ve 1863’te ise beş yıla indirilmiştir. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, (1993); Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (1985); Ümmü Gülsüm Arslan ve Günseli Orhon, “Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi”, *Instructional Technology and Lifelong Learning* 1, sy. 2, (2020): 245-280.

⁷⁰⁵ Bu kişi en geç 1856 yılında iptidaiye başlamış 1862 yılında ise rüştiyeye başlaması olasıdır. BOA. İ. DÜİT. 17/15, lef 3.

⁷⁰⁶ Okulun adresi Mahal-i Avdilacan Hıyaban-ı Panzdeh Hordad Kuçe-i İmamzade Yahya’dır. Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 166.

⁷⁰⁷ 1846’da faaliyetlerine başlayan Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, Darülfünun kurulması yolunda ilk adımı atmış ve Darülfünun binası için İtalyan asıllı mimar Fosatti ile mukavele yapılmıştır. 1851 yılında

Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Abbas Han tahminen (bir süre serbest zamanda konferans şeklindeki dersler sayılmazsa) 1869 yılında 19 yaşında Darülfünunun *Riyaziyyat* şubesine kayıt yaptırmıştır.

Verilen bilgilere göre, Abbas Mirza'nın babası Mirza Ali Naki Hekimbaşı (Hekimülmemalik) (1825-1903) olabilir. Bu kişi Darülfünundan mezun olduktan sonra *Paris Tıp Okulunda* okudu. Buradan 1859 yılında mezun oldu. Şah tarafından 1867'de *Hekimülmemalik* ünvanını verildi.⁷⁰⁸ Ali Naki'nin şimdiye kadar üç oğlu tespit edilmiştir. Bunlardan Mahmud Han, 1860'ta doğdu. Diğer Ebulhasan Han Hekimbaşı da babası gibi Muzafferüddin Şah'ın özel doktorluğunu yaptı. Mirza Mahmud, Kaçar sarayında 1895 yılında "Hekimülmülk" ünvanını alan ilk soylulardan biridir.⁷⁰⁹ Mirza Mahmud, 19. yüzyılda Kaçar sarayının yüksek rütbeli ve nüfuzlu üyelerinden biriydi. Bu aile o nedenle "Hekimi" ailesi olarak bilinmektedir. Ancak maalesef soyağaçlarının bulunduğu internet sitesinde Abbas Mirza ismine yer verilmemektedir.⁷¹⁰ Daha önce bahsedildiği gibi, Ali Naki'nin üçüncü oğlu Londra'da eğitim almış olan, Mirza Rahim Farzana'dır.⁷¹¹

Bir diğer öğrenci Mir Ebulkasım'ın oğlu Mirzade'dir. 1844 (1260) yılında doğup idadi⁷¹² mezunudur ve ulum-i içtimaiye-i teşkilatında müstahdemdir. Fransızca bilmektedir. Ayrıca şair olduğu eklenmiştir.

Bu ipuçları izlenerek, literatür taraması sonucunda, Mirzade'nin babasının ünlü şair Seyyid Ebulkasım Nebati olduğu tahmin edilmektedir. Ebulkasım, din alimi ve şair Seyyid Mir Yahya'nın oğludur. Ebulkasım, 19. yüzyılda yaşamış ve Türkçe yazılmış bir *Sâkînâmesi* mevcuttur. Bugünkü Güney Azerbaycan topraklarını da içine alan İran'da

Darülfünun için Encümen-i Dâniş kurulsa da görevini yerine getirmemiştir. 1863 yılında dersler başladığında, Encümen-i Dâniş okutulmak üzere bir tek bile hazırlanmamıştır. 13 Ocak 1863 tarihinde İbrahim Edhem Paşa'nın nezaretinde kimyager Derviş Paşa fizik ve kimyaya dair konuşmasıyla ilk dersi vermiştir. 1863 yılına kadar halka açık konferans şeklinde serbest dersler devam etmiştir. 1865 yılında inşası biten Darülfünun binası gereğinden fazla büyük olması sebebiyle Maliye Nezaretine bırakılmıştır. Geçici olarak Nuri Paşa Konağı'nda derslere devam edilse de 8 Eylül 1865 tarihinde çıkan büyük yangın dolayısıyla dersler tamamen tatil edildi. 1869 yılında bugün Basın Müzesi olarak kullanılan bina Darülfünunun yeni binası olarak açıldı. 1869 yılında yayımlanana Maarif Nizamnamesinde 51 madde ile en çok bahsedilen müessese Darülfünun oldu. Buna göre yeni adıyla Dârülfünûn-ı Osmânî üç ayrı şubeden (fakülte) oluşmaktaydı. Bunlar Hikmet ve Edebiyat, Ulûm-i Tabîyye ve Riyâziyyât, Hukuk şubeleriydi. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi için olmak üzere toplam dört yıllık eğitim verecek olan Darülfünuna on altı yaşını doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebeler alınacaktı. Ancak bu kararlar bazı aksaklıklar sebebiyle tam olarak uygulanamamıştır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1993), 8: 521-525.

⁷⁰⁸ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 119.

⁷⁰⁹ Muzafferüddin Şah'ın cülusundan sonra *Reisiül Ettibaa* olarak bilinir.

⁷¹⁰ https://www.hakimi.site/album/grand_vazir/p_g_hakimi.htm, [Erişim Tarihi, 4.9.2024].

⁷¹¹ Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 140-141.

⁷¹² İdadi kelimesi Tanzimat döneminin ilk yıllarına kadar Batı tarzında açılan okulların hazırlık sınıfları için kullanılmış, 1847'de faaliyete geçen rüşdiyelere öğrenci hazırlamaya ayrılan sıbyan mekteplerine de idâdî denilmiştir. Lise dengi olarak açılan idâdîler, askerî ve mülkî (sivil) yüksek okullara öğrenci yetiştirmeye yönelik faaliyetleri bakımından iki kısma ayrılabilir.

yaşamıştır.⁷¹³ Mirzade'nin doğrudan idadi kademesinden başlatılması önceden belli bir eğitim aldığını gösterir.

Çarlz Agost, seyahatnamesinde, İran'da kalem ehline *Mirza* dendiğini söylemiştir. Bu kelimenin menşei, emirin oğlu anlamına gelen Mirzade'dir ve bu, İran'da ilim insanlarına çok hürmet edildiğini göstermektedir. Bu ülkede okuma ve yazma bilen herkesin değerli bir insan olduğunu söyleyen Agost, Fars dili zor olduğu için onaylanan harfleri yazmadıkları ve okumaları çok zor olduğunu, okuyabilmek için kelimenin anlamının önceden bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.

İranlılardan, Kavamülama'nın oğlu Mahmud Han da Osmanlı Devleti'nde eğitim almıştır. 1845 (1261) doğumlu Mahmud Han, ibtidai, rüştiye ve sultani tahsillidir.

Sultani tahsili olduğuna göre, iki seçenek vardır. Birincisi 1868 yılında kurulan Mekteb-i Sultanide eğitim almıştır. Eğer bu okuldan bahsediliyorsa en az 23 yaşında bu okula girmiş olabilir. Diğer bir seçenek Paris'te kurulan Mekteb-i Osmânîdir. Mekteb-i Osmânî 1857-1864 yılları aralığında faaliyet göstermiştir. Mahmud Han, eğer burada eğitim almışsa, 12-19 yaşları arasındadır. Mahmud Han'ın babası hakkında elimizde herhangi bir veri yoktur. Ancak kendisine verilen lakattan aşiret reisi olabileceği düşünülmektedir.

Mirza Ali oğlu Ağa Taki, 1848-1849 (1266) doğumlu ibtidai ve rüştiye mektepleri mezunudur. Adliye defterdarlığında çalışmıştır. Sultani tahsili vardır ve biraz Fransızca bilmektedir.⁷¹⁴ Bu kişinin de en az 19 yaşında Mekteb-i Sultaniye girmiş veya daha erken yaşlarda Paris'teki Mektebi Osmanîde eğitim görmüş olabileceği düşünülmektedir.

Eğer bu öğrenciler tahmin edildiği gibi, ibtidai kademesinden Osmanlı Devleti'nde okumaya başlamışlarsa kademeli olarak Osmanlı'da okuduğu bilinen ilk İranlı öğrencilerden olacaktır.

Osmanlı Devleti'ne çoğu zaman ticaret yapmak için gelen ve burada eğitim alan pek çok İranlı da vardır. Bu özelliğe sahip önemli İranlı devlet adamlarından Emir Kebir ve Muhsin Han, daha önce anlatılmıştı. Hüseyin Dâniş'in de (1870-1943) ticaret için gelen babasının İstanbul'a yerleşmesiyle eğitimini alan kişilerden biridir.

Hüseyin Dâniş'in babası Muhammed Hâşim ibn Abdülmecid, 1850'de ticaret yapmak için İstanbul'a gelmiş ve burada yaşamaya başlamıştır. Hüseyin Dâniş, İstanbul'da doğduğu için Farsça okuma yazmayı babasından öğrenmiştir. İstanbul'da

⁷¹³ Ancak Muhammed Ali Terbiyet, Muhammed Deyhim, Müderris Tebrizi ve Sadık Muhammedzade, eserlerinde şairin ölüm tarihi olarak Hicri 1262 (1846) tarihini verirler. Sadece Feridun Bey Köçerli kesin olmayan rivayetlerden hareketle Hicri 1273 (1857) olabileceğini ifade eder. Kabri doğduğu yer olan Üştübin'dedir. Eğer Mehmet Nuri Çınarcı, "Seyyid Ebulkasım Nebati ve Sakinamesi", *A. Ü. Türiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, 55, (2016): 93-126.

⁷¹⁴ BOA. İ. DUİT. 17/15, lef 3.

Mekteb-i Rüşdiyeyi tamamlayıp Mekteb-i Mülkiyeye⁷¹⁵ girmiştir. Mekteb-i Mülkiyeyi yarım bırakan Hüseyin, Beyoğlu'nda *Institution* adlı bir Fransız okuluna kaydoldu. Bu okulu bitirince Farsça ve Arapçasını geliştirmek üzere daha önce bahsedilen Debistân-i İrânîyân adlı okula gitti. Burada *Ahter* yazarlarından Hacı Mirza Mehdi-i Tebrizi ve Hackuli-yi Horasani onun hocaları oldu. Bir yandan bu hocalardan faydalanırken bir yandan da aynı okulda hoca olarak görev yaptı. Bu arada *Sâhibkalem* adıyla da tanınan Mirza Ağa-yi Erumiye adlı bir hattattan hat dersi aldı. Bu yıllarda İstanbul'a gelen Cemâleddin Afgâni'nin sohbetlerinde bulundu. İran edebiyatı alanında kendilerinden yararlandığı Mirza Ağa Han Kirmani ve Mirza Habib-i İsfahani'nin Debistan-i İraniyandan ayrılıp İran'a gitmelerinden sonra bu okulu terk etti. Fransızca ve İngilizcesini ilerletmek için özel hocalardan ders aldı. 1894'te *İkdam* gazetesi yazı kuruluna girdi, ayrıca *Servet-i Fünûn* dergisinde Türkçe şiirler yayımlamaya başladı. Aynı yılın sonlarında Damat Mahmud Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ile Lütfullah'ın hocalığına getirildi. Mahmud Paşa ve çocuklarıyla 14 ay kadar Fransa, İngiltere, İsviçre, İtalya ve Mısır'ı dolaştı. Bu seyahat sırasında, bazı Avrupalı şarkiyatçılarla tanışma fırsatı buldu. İstanbul'a dönünce *Düyûn-ı Umûmiyye* Dairesinde mütercim olarak göreve başladı. Bir süre sonra bu dairenin müdürlüğüne yükseldi. Bu görevdeyken Galatasaray Sultaniyesinde Farsça hocalığı yapmaya başladı. 1909'da Darülfünun Edebiyat Fakültesi İran Edebiyatı Tarihi Muallimliğine tayin edildi. 1910'da Tebrizliler onun Azerbaycan Vilayetinden milletvekili olmasını istedilerse de kabul etmedi. İstanbul'un işgali sırasında bir dersinde "Türklerin medeniyetten yoksun ve barbar bir millet olduğunu iddia etmesi" özellikle üniversite gençliği arasında büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu olayın ardından Eylül 1922'de Ali Kemal, Cenap Şahabettin, Rıza Tevfik ve Dikran Barsamyan Efendi ile Darülfünundan istifa etmek zorunda kaldı. *Düyûn-ı Umûmiyyenin* kaldırılması üzerine 1923'te bir süre Osmanlı Bankası İstanbul Şubesinde Baş Mütercim olarak çalıştı. 1934'te Tahran Üniversitesi İran ve Türk Edebiyatı Hocalığına kabul edildi. Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti esnasında, İran elçiliğinde bir göreve getirildi. Basın ataşesi olarak görev yaparken 1943'te Ankara'da öldü. Mezarı İstanbul Üsküdar'dadır.

Çok iyi bildiği Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca sayesinde Doğu ve Batı edebiyatlarını yakından tanıma imkânı bulan Hüseyin Dâniş, ilk yazılarını *İkdam* gazetesine girdikten sonra yayımlamaya başlamıştır. Türkiye'de doğup büyümesine ve yetişmesine rağmen daima İranlılığı ile övünen yazar, ders kitabı niteliğindeki çalışmalarının yanı sıra, özellikle Fars edebiyatından yaptığı çevirilerle

⁷¹⁵ 1879-1890 yılları arasında Mekteb-i Mülkiye mezunlarının etnik köken dağılımına bakıldığında; Türk 267, Arnavut 7, Ermeni 40, Rum 8, Yahudi 5, Arap 10, Çerkez 4 olup toplamda 134 öğrenci mezun oldu. 1891-1909 yılları arasındaki etnik köken dağılımı; Türk 632, Arnavut 20, Ermeni 8, Rum 20, Yahudi 5, Arap 85, diğerleri 20, toplamda 790 öğrenci mezun vermiştir. Mekteb-i Mülkiyenin 1879 yılına kadar 162 mezununun tümü Türk kökenli olmasına karşın daha sonraki dönemlerde mezun olan öğrencilerin aidiyetlerinde belirgin bir çeşitlenme söz konusudur. Ancak bunlar arasında "İranlı" hiçbir mezunun olmaması dikkat çeken bir detaydır. Bkz. Çankaya, *Son Asır Türk*, III: 67-1200; IV: 1204-1256; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Kökenleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011), 121; Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960): Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, (Ankara: TTK, 2020), 90-91.

tanınmıştır. Farsça ve Türkçe şiirler de yazan Hüseyin Dâniş, Türkçe şiirlerini *Kârvân-ı Ömür* (İstanbul, 1341) adlı bir kitapta toplamıştır.⁷¹⁶

Bazı nedenlerden dolayı Osmanlı okullarına kabul edilmeyen İranlı öğrenciler de vardır. Buna göre, 29 Aralık 1881 yılındaki bir belgede İstanbul’da Farsça yayım yapan *Ahter*in sahibi İranlı Muhammed Tahir Tebrizi Efendi’nin oğullarının, 17 yaşında bulunan Ali ve 14 yaşında Kemal Efendilerin Mekteb-i Mülkiyeye tahsil için başvuru yaptıkları tespit edilmiştir.⁷¹⁷ Ancak iki hafta geçmeden 14 Ocak 1882’de yaşlarının tutmadığı ve başka tebaadan olma gerekçeleriyle başvuruları reddedilmiştir.⁷¹⁸

Bir diğer örnek, 1888 yılında, İran önceki maslahatgüzarı Mirza Ahmed Han’ın oğlu Mehmed Said Efendi’nin Mekteb-i İdadiye kaydının kabul edilmediğidir. Bu istek İran Sefiri Muhsin Han tarafından İkinci Tercüman Hacı Ağa Han tarafından gelmişse de Osmanlı tebaasından olmaması nedeniyle bahsedilen kişinin idadiye kabul edilmediği anlaşılmaktadır.⁷¹⁹

14 Mayıs 1902 tarihli belgede İranlı Muhammed, Mahmud ve Mecid isimli öğrencilerin Mekatib-i Askeriye-yi Şahaneden kovulup sınır dışı edilmeleri Hariciye Nezaretine bildirilmiştir.⁷²⁰ Belgede, kötü hallerinden dolayı ancak 30 Mart 1905 tarihinde askeri okuldan kayıtları silinen İranlı Muhammed ve Mecid Efendilerin memleketlerine sürgün edilmek üzere Erzurum’a gönderildikleri bilgisi yer almaktadır.⁷²¹ Ayrıca, her nasılsa İran tebaasından olup Canik İdadi Mektebine kaydedilmiş ve tahsiline devam eden bir kişiye *şahadetname* (diploma) verilmesinin uygun olmadığı, dolayısıyla bu durum Trabzon Vilayet Maarif Müdüriyetine bildirilmiştir.⁷²²

Osmanlı okullarından mezun İranlıların birçoğunun talebi, Osmanlı kurumlarında istihdam edilmek olsa da bu her zaman mümkün olmamıştır. Örneğin Sanayi-i Nefise Mektebinin Resim Şubesinden mezun İranlı Tahirzâde Hasan Efendi’nin devlette tezhip

⁷¹⁶ Bkz. Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri I*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 262. Tahsin Yazıcı, “Hüseyin Dâniş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, (İstanbul, 1899): 540-541. Ayrıca Hüseyin Daniş’in Tasavvuf tartışmaları için bkz. Semih Ceyhan, “Osmanlı Tasavvufunun Menşei İran Mı?: Mirza Hüseyin Daniş’in “Edebiyat-ı Sûfiyye” Yazısı Hakkında”, *Kültür I Sanat, Sabah Ülkesi*, <https://www.sabahulkesi.com/2021/10/11/osmanli-tasavvufunun-mensei-iran-mi-mirza-hueseyin-danisin-edebiyat-i-sufiyye-yazisi-hakkinda/> [Erişim tarihi 12.01.2023]; Mehmet Kanar, “Hüseyin Daniş’in Serâmedân-i Sohen: Söz Ustaları Kitabı”, *Journal of Iranology Studies*, 1, (2016): 49-68.

⁷¹⁷ BOA. MF. MKT. 73/79, lef 1. Maarif Nezaretinin hazırladığı ders fihristine göre, eğitim süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Divan Mukavelenameler, (BOA. A.} DVN. MKL.) 15/1, (8 Safer 1294/22 Şubat 1877). Ayrıca o dönemlerde Mektebi Mülkiyeye alınacak olan öğrencilerin yaş sınırı 18’den aşağı ve 35’ten yukarı olmazlarsa okula sınavla alınacakları belirtilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, sy. 1883, (26 Rebiülevvel 1294/10 Nisan 1879).

⁷¹⁸ BOA. MF. MKT. 74/11, (23 Safer 1299).

⁷¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Askeri Maruzât Evrakı, (BOA. Y. PRK. ASK.) 47/33, (21 Şevval 1305/1 Temmuz 1888).

⁷²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye, (BOA. ZB.) 337/75, (1320/1903).

⁷²¹ BOA. ZB. 423/101; BEO. 2567/192519; BEO. 2569/192636; BEO. 2575/193078.

⁷²² BOA. MF. MKT. 1106/5, lef 2, (2 Şubat 1912).

muallimliğı kadrosuyla çalışma talebi tespit edilse de bu talep Müze-i Hümayun Müdüriyeti tarafından reddedilmiştir.⁷²³

Aşağıdaki kısımlarda, İranlıların şah, Sultan ve Sefaret tarafından iltimas olunarak Osmanlı Devleti'ne eğitim-ğretim için gelenler incelenmiştir. Ayrıca soylu ve önemli kişilerin eğitim aldığı kurum ve kuruluşlar aktarılacaktır.

2.4.2.3.1. Hükümdar Tarafından İltimas Olunanlar

Osmanlı Devleti'ne 19. yüzyılın ortalarından itibaren İranlı birçok aydın ve soylu kişi gelmiştir. Literatür ve arşiv çalışmaları sonucunda elde edilen bilgilere göre, şah tarafından iltimas olunarak Osmanlı Devleti'ne gelen ilk öğrenciler, en erken 1849 yılında tespit edilmiştir.

Nâsirüddin şah'ın reformcu başbakanı Emir Kebir, 1849 yılında altı İranlı zanaatkârı Tebrizli Tacir Hacı Mirza Muhammed Bagher liderliğinde mesleki eğitim almak için yurt dışına göndermeye karar vermiştir. Bu altı kişiden dördü Rusya'ya çeşitli sanat dallarında eğitim almak için gönderilirken, İstanbul'a gelen iki kişi İpekçilik ğrenmiştir. Bu kişilerden İstanbul'a gelenlerin isimleri bilinmemekle beraber, muhtemelen 1851'de ülkelerine döndüklerinde çalışma alanlarına göre atölyeler kurmuştur.⁷²⁴

1889 yılında, İran şahı, Osmanlı harbiyesi ile idadisine kaydolan dört İranlı ğrenciyi takdir etmek maksadıyla madalyalar göndermiştir. Beratlarıyla beraber gönderilen bu madalyaları okula gelerek öğrencilere veren kişi İranlı tüccarlardan şeyh Muhammed isminde biri olduğu bilinmektedir.⁷²⁵

Bunlardan başka, İranlı Seyyah Hacı Pirzâde seyahatnamesinde, boğaz manzaralı bir *askeri okul*da (muhtemelen Erkan-ı Harbiye) okumak üzere, II. Abdülhamid'in daveti üzerine altı ğrenci gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca seyahatnamede, İranlı ğrencilerin belirlenen mahallelerde tutulduğu, azami saygı ile muamele grldğu ve masrafları padişah tarafından karşılandığı yazılmıştır. Pirzâde, ğrencileri gördüğünde, Fransızca, coğrafya, çizim, geometri, askeri bilimler ve Türkçe öğrenmekle meşgul olduklarından bahsetmiştir.⁷²⁶ Pirzâde, bu kişilerin soylu ve İran'da önemli kademelere gelen devlet adamlarının çocukları olduğunu söylemiştir.

Pirzâde'nin bahsettiği kişilerden dördünün 1892 yılı *Ahter* gazetesinde sultanın davetiyle Erkan-ı Harbiyeye geldikleri görülmektedir. Gazetede II. Abdülhamid'in istek ve irade-i seniyyesi ile Tahran'da Harbiye Mektebinde (Atamajuri Askeri Okulu) eğitim

⁷²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi, (BOA. MF. ALY.), 96/20.

⁷²⁴ Feridun Ademiyet, *Amir Kebir ve İran*, (Tahran: Amir Kebir, 2. Baskı, 1956), 385.

⁷²⁵ BOA. Y. MTV. 38/56, (8 şaban 1306/9 Nisan 1889).

⁷²⁶ Haji Pirzadah, *Safarnamah-i Haji Pirzadah*, ed. H. FarmanFarmaian, (Tehran, 1343/1965), II: 111-112.

gören dört öğrencinin eğitimlerini tamamlamak üzere İstanbul'a davet edildiğini belirtilmektedir. Çağrılanlardan Abbas Kuli Han ve Muhib Ali Han 1891'de eğitimlerini Tahran'da bitirip subay olmuşlardı. Sultanın irade-i seniyyeleri üzerine onlar da İstanbul'daki Erkanı Harbiyeye gelmişler ve yüksek eğitimlerini başlamışlardır. Ancak Muhib Ali Han'ın eğitimini tamamlamadan Tahran'a döndüğünü tespit edilmiştir. Abbas Kuli Han ise okula devam ederek iki yıl sonunda tahsilini tamamlamıştır. Okulun diğer iki İranlı öğrencisi Mirza Abdülhamid Han ve Cafer Kuli Han'dır.⁷²⁷

24 Aralık 1900 tarihli bir belgede Muzafferüddin Şah tarafından iltimas olunan 9 öğrencinin İstanbul mekteplerine kabulleri tespit edildi⁷²⁸. İlk defa arşiv belgesinde şah tarafından iltimas olunan kişilerin, Osmanlı Devleti'ne gönderildiğine rastlanıldığı için belge önemlidir. Mekteb-i Sultaniyeye kabul edilen kişiler⁷²⁹, Zaru Han, Abdürrıza Han, Nasr Han, Yedullah Han, Ali Eşref Han ve Mirza Ali Ekber'dir. Mekteb-i Tıbbiyeye Mirza Halil⁷³⁰, Mirza Muhammed, Mirza Ali kabul edilmiştir.

Yine İran sefaretinin isteği üzerine 15 Aralık 1900 tarihinde İran tebaasından Muhsin, İsa Bey, Mensur, Masum, Rızakuli Han ve Memduh Bey'in burslu ve yatılı olarak Mekteb-i Sultaniyeye; Mirza Refi', Mirza Ağa, Mirza Ebulkasım Han ile İbrahim Bey'in Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeye kayıt yapılmaları istenmiş⁷³¹ ve 4 Mayıs 1902'de birkaç ay sonra bu mekteplerin öğrencileri oldukları anlaşılmıştır.⁷³² Buna göre toplam 10 öğrencinin kaydı yapılmıştır.

Şah ve sultan tarafından iltimas edilen öğrencilerin yanı sıra, sefirler tarafından iltimas olunarak Osmanlı Devleti'nde okuyan İranlı öğrenciler de vardır. Bu sefirlerden biri Mirza Muhsin Han⁷³³dır. Mirza Muhsin Han'ın İran İstanbul Elçisi (1873-1891) olduğu dönemlerde Osmanlı-İran ikili ilişkilerinin daha fazla gelişmiştir.

Mirza Muhsin Han'ın (Muin'ül Mülk) (1819-1900) babası aslen Reştli ve İstanbul-Tebriz arasında ticaret yapan Hacı Şeyh Kazım'dır. Annesi ise Adl ailesinin ceddi ve Azerbaycan'ın ünlü tacirlerinden Hacı Seyyid Hüseyin'in kızı Ceyran Hanım'dır.⁷³⁴ Muhsin ilk tahsilini Tebriz'de tamamlamıştır. Muhsin'in babası Mirza Taki

⁷²⁷ *Ahter*, sy. 29 (29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892).

⁷²⁸ BOA. BEO. 1601/120070, lef 1.

⁷²⁹ BOA. BEO. 1601/120070, lef 3.

⁷³⁰ Bir başka arşiv belgesinde karşılaşılan İranlı Doktor Halil'in Mekteb-i Tıbbiyeye kaydolan kişi olduğu düşünülmektedir. Cenevre'de mukim İranlı Doktor Halil Han tarafından İsviçre'deki İranlılar adına padişahın vefatı cülus-ı hümayun dolayısıyla bildirdikleri hissiyattan memnuniyet duyulduğuna dair arşiv belgesi için bkz. BOA. BEO. 4529/339630, (11 Rebiülahir 1331/18 Mayıs 1918).

⁷³¹ BOA. BEO. 1842/138099.

⁷³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi, (BOA. İ. HUS.), 96/3.

⁷³³ Küçüklüğünde İstanbul'da bulunan Muhsin Han, İran hariciyesi için oldukça prestijli kabul edilen bu göreve gelmeden önce Paris ve Londra sefareatlerinde görev yapmıştır. Bkz. Strauss, "La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908), 11-32.

⁷³⁴ Shaul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform Under the Qajars 1858-96*, (London: Ithaca Press, 1978), 383; Han Melik Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı* 201; Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 201-202; Masonlukla ilgisi için Hamid Algar, "Participation by Iranian

Han Emir Kebir'in dostlarından Hacı Şeyh Kazım'dır. Emir Kebir ile aynı dönemde ve Muhammed Şah zamanında (1834-1848) ticaret için İstanbul'a gitmiş ve Muhsin'i de kendisiyle birlikte götürmüştür. Bu tarih Emir Kebir'in 1843-1847 arasında Osmanlı-İran sınır görüşmelerinin yapıldığı zamana denk gelmektedir. Hacı Şeyh Kazım, Muhsin'i İstanbul'da okula yazdırmış ve orada birkaç yıl kaldıktan sonra yine Muhsin'le birlikte Mekke'ye gitmiştir. Emir Kebir sadrazamlığa gelince Şeyh Kazım da Tahran'a dönmüştür.⁷³⁵ 1819 yılında doğan Muhsin'in eğer 1843 yılında İstanbul'da okula yazıldığı düşünülürse 24 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir.

1848 yılından itibaren -muhtemelen Emir Kebir aracılığıyla- önce orduda görev yapmaya başlayan Muhsin Han, 1856-1857 yıllarındaki İngiliz-İran savaşlarına katıldı. 1856-1857 yılında Hacı Muhsin Han maslahatgüzar olarak Londra elçiliğine gönderildi. 1857'de Petersburg'daki İran elçiliğinde kısa bir süre çalıştıktan sonra 1858'de Paris Barış Görüşmelerine giden Hasan Ali Han Gerrusi'nin heyetinde Birinci Kâtipti. Daha sonra buradaki elçilikte maslahatgüzar olarak görev yaptı. Fransız Mason locasına girdi. 1870 yılında ise İngiliz sarayında *vezir-i mukimlik* makamına ulaştı. Ardından 1871-1872 yılları arasında Londra elçisi oldu. Bu görevi sırasında Reuter'e verilen imtiyaz görüşmelerinde başrolü oynadı.⁷³⁶

Mirza Muhsin Han, Londra Sefiriyken, Nisan 1873'te İstanbul Sefirliğine gönderildi.⁷³⁷ Bu tarihten, 25 Mart 1891'e kadar İran'ın İstanbul Sefirliğini görevini yürütmüştür. Tüccar bir babanın oğlu olarak küçüklüğünde İstanbul'da bulunan Muhsin Han, İran hariciyesi için oldukça prestijli kabul edilen bu göreve gelmeden önce Paris ve Londra sefaretlerinde görev yapmıştır.⁷³⁸

Muhsin Han İstanbul elçisi olduğu 1873-1891 yıllar arasında bazı iltimaslar göstererek İranlıların Osmanlı Devleti'nde okumalarını sağlamıştır. Bunun için Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, adlı eserinde, İranlı öğrencilerin tahsil için Avrupa

Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul”, *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, ed. Th. Zarccone, F. Zarinebaf ve Shahr, (Paris: Institut Français de Recherches en Iran, 1993): 38 vd.

⁷³⁵ Muhsin Han, Fransızca bilmekteydi. Bir süre sonra Emir Kebir Atabek'in yakınlarından biri haline gelmiş ve onun yanında kâtiplik ve mütercimlik yapmaya başlamıştır. 1856'da Seyfülmülk Abbaskuli Han'ın Petersburg'daki elçiliği sırasında elçilik çalışanlarından biri olan Hacı Mirza Muhsin “Han” lakabını almıştır. 1856 yılında Emir Nizam Hasan Ali Han Gerrusi'nin Paris ve Londra elçiliğiyle görevlendirildiği sırada Paris Sefaretinde müsteşar olan Albay Hacı Muhsin Han *tümgenerallik* rütbesiyle nişan ve fermanlarla ödüllendirilmiştir. Sasanî, *Fars Gözüyle Osmanlı*, 201-202.

⁷³⁶ Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, 201-202.

⁷³⁷ Dersaadet İran Sefiri Hasan Ali Han'ın azliyle İstanbul İran sefaretine Londra sefiri Mirza Muhsin Han'ın tayin olduğu Eşref Sefir-i Tahran tarafından haber verilmiştir (24 Ekim 1872). Mirza Muhsin Han'ın İstanbul'a hareketi ve İtimad Name'sinin takdimi için bkz. *Basiret*, 26 Safer 1290/12 Nisan 1289 ve 22 Rebiülevvel 1290- 7 Mayıs 1289 tarihli nüshalar.

Bkz. BOA. HR. MKT. 765/64, lef 4. (13 Ağustos 1872); Göyünç, “Muzafferredin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, 138-39.

⁷³⁸ Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, 137-38; Johann Strauss, “La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)”, *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. Thierry Zarccone-F. Zarinebaf-Shahr, (Istanbul-Teheran, 1993), 11-32.

yerine, Osmanlı Devleti'ni tercih ettiklerini yazmıştır. Maarif Nazırı Ziya Paşa⁷³⁹ döneminde, 1877 yılında, İran Sefiri Mirza Muhsin Han'ın iltimasıyla Avrupa yerine bir grup İranlı öğrencinin İstanbul'a gelmeleri ve Mekteb-i Osmânîyeye kabul edilmelerinin müsaade edildiğine dair bilgiye rastlanılmaktadır.⁷⁴⁰ Bu öğrencilerin İstanbul'a gelip gelmediklerini henüz tespit edilmemiştir. Ancak böyle bir düşüncenin olması bile konumuz açısından bahsedilmeye değer bir öneme sahiptir.

Ayrıca İran Meşrutiyetçilerinden de Osmanlı eğitim kurumlarını tercih edenler vardır. Bunlardan biri Sadık Han Müsteşarüddeve'dir (1864-1952). Sadık Han, Tebriz'in önde gelen tüccar ve bürokrat ailesinden İran İstanbul Elçi Müsteşarı Cevad Han'ın oğludur. İran modernleşme tarihinde önemli yeri olan *Yek Kelime* adlı eserin sahibi Mirza Yusuf Han Müşirüddeve, Sadık Han'ın amcasıdır. İstanbul İran elçiliğini uzun yıllar yürüten Mirza Muhsin Han Muinülmülk ise dayısıdır. Muhsin Han'ın nezaretindeki Sadık Han, Mekteb-i Sultanide okumuştur. Sadık Han bir müddet elçilikte çalıştıktan sonra Azerbaycan Kargüzârlığında bulunan babasının ölmesi üzerine Tahran'a çağırılmıştır. Bu görevinden dolayı ona *Müsteşarüddeve* ünvanını verilmiştir.⁷⁴¹ Tebriz'den İstanbul'a 1882 tarihinde gittiğini ve İstanbul'daki İran büyükelçiliğindeki sekreterlik görevi verildiği 1885 yılına kadar *Mekteb-i Sultanide* okuduğu bilinmektedir.⁷⁴² Buna göre, üç yıl bu okulda eğitim almıştır.

Başka bir belgede, İran sefaretinde çalışan kişinin oğlunun ve beraderzadesinin Mekteb-i Harbiye kaydolunduğu anlaşılmıştır. Ancak belgede, bu kişilerin eğitime muhtaç oldukları için Mühendishane-i Berri Hümayun Muallimi Yüzbaşı Muhyiddin Efendi'den özel ders talep etmişlerdir. Bunun için, 29 Ağustos 1895 tarihinde Tophane Müşiri Hususiyetine gönderilen arzuhale göre, İran Sefarethanesi Baştercümanı Ohannes Han'ın Muhyiddin Efendi'nin İran Sefarethanesine gelmesinin müsaade edilmesini rica etmiştir.⁷⁴³ Sonuç olarak özel dersin müsaade edilip edilmediği bilinmemekle birlikte, iki öğrencinin de kendini geliştirmek üzere özel ders alma isteği ve sefaret aracı kılması arşiv belgelerinde ilk defa rastlanılan bir durumdur.

⁷³⁹ Yusuf Ziya Paşa, 1826'da İstanbul'da doğmuş ve 1880'de Trabzon'da vefat etmiştir. Midhat Paşa'nın ikinci sadareti sırasında, 17 Ekim 1876'dan 1 Şubat 1877'ye kadar 3 ay 16 gün Maarif Nazırı olmuştur. Daha çok üç defa atandığı Maliye Nazırlığı ile tanına ve anılan Yusuf Ziya Paşa, 1865'te, Ruznameci Yusuf Ziya Bey olarak, *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyenin* kurulmasında ön-ayak olmuş ve Kapalıçarşı önünde boş vakit geçiren esnaf çıraklarının okutulması amacı ile Darüşşafaka'nın açılmasında büyük çaba harcamıştır. Bkz. Fethi Tevetoğlu, "Türkiye Maarif Nazırları Maarif Vekilleri Milli Eğitim Bakanları 2", *Hayat Tarih Mecmuası*, 9, sy. 6, (1 Temmuz 1973): 15.

⁷⁴⁰ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, (1338), 176.

⁷⁴¹ Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 200; Bamdad, *Şerh-i Hal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, II: 166- 168.

⁷⁴² Bkz. İrec Afşar, *Yaddashtha-i Tarikhi-i Mustashar al-Dawlah* (Tahran, 1361/1982), 1; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 154.

⁷⁴³ BOA. Y. MTV. 127/75.

İran tebaasından, daha sonra *Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti* azalığı⁷⁴⁴ görevinde bulunan Hacı Mirza Mehdi Efendi'nin oğlu Mirza İbrahim Efendi Mekteb-i Sultaniyeye ücretsiz bir şekilde kaydedilmiştir. Kabul edilmesi için Başkâtip Sefir Muhsin Han'ın 1898 yılında iltimas ettiği bilinmektedir.⁷⁴⁵ 1907 yılında Bağdat'ta İranlı çalışanlar arasında, Mirza İbrahim adında bir tercümanın görevini yapmıştır. Buradaki Mirza İbrahim'in, Hacı Mehdi'nin oğlu olma olasılığı vardır.⁷⁴⁶

Ayrıca 1902 yılında İstanbul'da İranlıların açtığı okul Debistan-i İraniyan⁷⁴⁷da eğitim görmüş İran tabiiyetindeki iki kişinin Mekteb-i Harbiyeye kabulleri için İran sefirinin devreye girdiği görülmektedir. Hacı Abdüssamed Ağa'nın oğlu Mirza Mahmud Han ve diğeri Ali Mirağa oğlu Mirza Mahmud ismindeki bu iki kişi, Mekteb-i Harbiyeye kayıt ve kabul edilmesinin iltimas olmuştur⁷⁴⁸. İran arşiv belgesinde ise bulunan bilgiye göre, İstanbul'daki askeri okul mezunu Mirza Mahmud Han'ın öğrenim ücretinin ödenmesine ilişkin yazışma⁷⁴⁹ tespit edilmiş olup bu kişinin Ali Mirağa oğlu Mahmud Han'ın olabileceği tahmin edilmektedir. Belgenin tarihi 1909 yılına dayanmaktadır. İran Milli Arşivinde bulunan belgede, askeri okul mezunu olduğunu belirtmesi tahminimizi desteklemektedir. Aynı zamanda İran arşiv belgesinde, öğrencinin İran tarafından burslu olduğu gösterilmektedir. Bu bilgiler kıyaslandığında her iki taraftaki arşiv belgelerinde bahsedilen kişinin Mirza Mahmud olduğu ihtimali yakındır.

13 Ekim 1907 tarihli Bursa İran Sefaret müstahdemlerinden Abdürrezzak Bey'in oğlu Mirza Yusuf'un da Mekteb-i Tıbbiyeye kayıt ve kabulü⁷⁵⁰; İstanbul'da 15 Şubat 1908 tarihli belgede, İran Sefareti Çaparı Hacı Haşim Bey'in oğlu İranî Hüseyin Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye kabul edilmesi hakkında Hariciye Nezareti'nin tezkireleri vardır.⁷⁵¹

Ayrıca, 30 Ağustos 1909 tarihinde pederleri zengin (ağneya) kişilerden oluşan ve İran Sefaretince kaydı iltimas olunan altı İranlının burslu bir şekilde Mülkiye, Sultani ve Hukuk mekteplerine kabulleri⁷⁵² ve bu öğrencilerin mektep ücretlerinin Hazine-i Celile Masarîf-ı Gayr-ı Melhuza tarafından ödenmelerine karar verilmiştir.⁷⁵³ Bu öğrencilerin 1909 yılı kayıt masraflarının 163 lira olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁴ Öğrencilerin babalarının isimleri ve hangi okula kaydoldukları dışında başka kesin bilgi bilinmemektedir.

⁷⁴⁴ BOA. Y. PRK. EŞA, 51/92, (30 Zilhicce 1325/3 Şubat 1908).

⁷⁴⁵ BOA. MF. MKT. 433/23, lef 1, (1316); BOA. BEO. 1170/87731, lef 2.

⁷⁴⁶ Bağdat Vilayet Salnamesi, (h. 1325/m. 1907), 105.

⁷⁴⁷ Okul hakkında detaylı bilgi için, "İran'ın Osmanlı Devleti'nde Açtığı Okullar" bölümüne bakınız.

⁷⁴⁸ BOA. Y. MTV. 227/97, (20 Zilhicce 1319/30 Mart 1902).

⁷⁴⁹ İran Milli Arşiv, Belge No: 240/23850, (1909/1910), <https://dl.nlai.ir/UI/9ef4fcb2-6ae8-41bb-b2f2-a6d178f315ff/LRRView.aspx>.

⁷⁵⁰ BOA. İ. HR. 409/18, lef 2; BEO. 3171/237761.

⁷⁵¹ BOA. BEO. 3250/243677.

⁷⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları, (BOA. MV.) 132/20.

⁷⁵³ BOA. BEO. 3630/272212, lef 1; BEO. 3613/270957.

⁷⁵⁴ BOA. MV. 148/11, (3 Ocak 1911).

Bu kişilerin isimlerinin 5 Eylül 1909 tarihli belgede tespit edilen kişiler olduğu düşünülmektedir. Bunlar; Emir-i Azam⁷⁵⁵ hazretlerinin oğlu İrullah Mirza, Sefir-i Kebir hazretlerinin oğlu İbrahim Han, Merhum Müşirüddeve Muhsin Ağa'nın oğlu Kazım Han, Hacı Muhammed Bakır oğlu Mirza (Razi) İsfahani, Mekteb-i Sultaniyeye kaydedilirken, Sadık Bey'in oğlu Meşhedi Ali Ekber Tebrizi, Mekteb-i Mülkiye ve Hacı Muhammed Ali oğlu Hacı Şemti Ali Ağa Mekteb-i Hukuk öğrencileri olmuştur.⁷⁵⁶ Burada da toplam altı kişi olduğu için 30 Ağustos'ta kaydedilen öğrenciler olduğu düşünülmektedir. İran arşiv belgelerine göre ise 1909 yılında Ali Mirağa oğlu Mahmud Han adlı bir kişi tespit edilmiştir.

Kaynağını Osmanlı arşiv kayıtlarına dayandırarak bahseden Şamil Mutlu, 1909 tarihinde İran Devleti tarafından yaklaşık otuz İranlı öğrencinin İstanbul'a gönderildiğini söylemektedir. Mutlu, İran hükümetinin bahsedilen öğrencilerinin çeşitli okullarda eğitilmesini Osmanlı makamlarından talep ettiğini belirtmiştir.⁷⁵⁷ Ancak 1909 yılı arşiv kayıtlarına bakıldığında yalnızca altı kişi Osmanlı okullarına kaydedilmiştir.

Osmanlı'daki İranlı Şehbenderler ve Kârperdazların çocukları veya yeğenleri de Osmanlı okullarını tercih etmiştir. Mesela, 16 Temmuz 1893 tarihli Ankara İran Şehbenderi Mirza Seyyid Cevad Bey'in oğlu Şakir Bey Mekatib-i Askeriyeden birine veya Mekatib-i Sultaniye'ye kayıt ve kabulleri⁷⁵⁸; Adana İran Karperdazının hemşirezadesi Mirza Hüseyin Han'ın Mekteb-i Fünun Tıbbiye-i Şahaneye kayıt ve kabulü⁷⁵⁹; 11 Ekim 1907 tarihli Bursa İran Başkarperdazı müteveffa Mirza Cafer Kulu Bey'in oğlu Memduh Bey'in Mekteb-i Hukuku Şahaneye kayıt ve kabulü⁷⁶⁰ gibi örnekler çoğaltılabilir.

Osmanlı Devleti'nde sadece erkeklerin değil aynı zamanda kadınların da eğitim alması söz konusuydu. Osmanlı Arşiv çalışmaları sırasında bulduğumuz bir belgeye göre, İran İstanbul sefaret çalışanlarından bir kişinin 26 Ekim 1911 (H. 3 Zilkade 1329) tarihinde, Maarif Nezaretine gönderdiği bir tahriratta, İran Sefareti İkinci Tercümanı Mirza Fazlullah Bey'in kızının yatılı bir şekilde Kız Sanayi Mektebinde 6 yılın 2. senesini tamamladığı anlaşılmaktadır. 320 numaralı Ziver Hanım'ın tahsilini tamamlamak adına Kabasakal'daki Darümuallimat Mektebine ücretsiz kayıt ve kabul edilmesinin iltiması

⁷⁵⁵ Edindiği lakaba göre muhtemelen bu kişi, askeri bir kimliğe sahiptir ve devletin yüksek rütbelerinde görev almaktadır.

⁷⁵⁶ BOA. BEO. 3630/272212, lef 1, 2; BEO. 3613/270957, lef 1, 2.

⁷⁵⁷ Mutlu, "İstanbul'da Faaliyet Gösteren Yabancı Misyoner Okulları", 204. BOA. DH. İD. 123/20, lef 4. Şamil Mutlu bu kaynağı göstererek 30 İranlının İstanbul'a öğrenci olarak geldiğini gösterse de belgenin içeriğinde bu bilgiyi tespit edemedik. Bu belge tamamen Osmanlı Devleti'nde İran okulundan ve İranlıların Üsküdar'daki kabristanından bahsetmektedir.

⁷⁵⁸ BOA. Y. MTV. 80/13.

⁷⁵⁹ BOA. Y. MTV. 123/16, (31 Muharrem 1313).

⁷⁶⁰ BOA. BEO. 3171/237761.

istenmektedir.⁷⁶¹ Böyle bir konuya İstanbul Maarif Müdürü Ali Reşat⁷⁶² devreye girerek aslında Ziver Hanım'ın İnas İdadisine ücretsiz kabul edilmesinin caiz olmadığını ancak istisnaya tabii tutulacağı bildirilmiştir.⁷⁶³ Tüm bunlar sonucunda, Ziver Hanım'ın okula kaydedildiği tespit edilmiştir.⁷⁶⁴

Bunun yanında, Birinci Dünya Savaşı sırasında yanlışlıkla bazı kanun hükümlerine riayet edilmeden okullarda istihdam edilen İranlı Moldovak Hanım'ı *Çamlıca İnas Sultaniyesi* keman muallimliğine tayin olduğu tespit edilmiştir. Mektebe devam edilmesi istenmektedir. Bunun için 1922'de iradeyi seniyyenin tanzimi yapılmıştır.⁷⁶⁵ Moldovak Hanım'ın hangi eğitimlerden geçtiği bilinmemekle beraber, İnas Sultaniyesinde keman dersi verebilecek kadar kabiliyetli olduğu söylenebilir.

Bahsedilen konunun sınırları dahilinde, özellikle Irak coğrafyasında ciddi bir İranlı ve Şii nüfusu vardır. Hatta İranlıların rüşdiyelerde görev aldığı görülmektedir. 15 Nisan 1976 tarihli belgeye göre, Süleymaniye Rüşdiye Mektebinde İkinci Öğretmen olarak İranlı Nesim Efendi'nin görev yaptığı tespit edilmiştir. İranlı olduğu için Türkçeye aşina olmadığı ve okula gelmediği gerekçesiyle kademesi düşürülerek Üçüncü Öğretmenlik görevi teklif edilmiştir. Teklifi kabul etmediği takdirde azledileceği bildirilmektedir.⁷⁶⁶ Ayrıca, 8 Ocak 1913 tarihli belgeye göre, Bağdat'ta bulunan bazı Hintli, Afganlı ve İranlı çocukların iptidai okullarına kabul edileceğine dair Maarif Nezaretinden, Bağdat Maarif Müdürlüğüne gönderilen kayda rastlanmaktadır.⁷⁶⁷

İranlılar, Bağdat Darümuallimin Mektebini tercih ederek öğretmen olmak ve bölgedeki Şii okullarında görev almak istemiştir. Bu okullardaki öğretmen açığını devlet nezdinde değerlendirebilecekleri adımları atmıştır. Buna göre 19 Mart 1914'te Darümuallimin Öğretmen Okuluna dört İranlı kaydolmuştur.⁷⁶⁸

İran Darümuallimin-i Merkezinde (Erkek Öğretmen Okulu Merkezi) derse giren hocalardan Mirza Abdullah Han İhtişamüssaltana adındaki kişinin Osmanlı Devleti'nde

⁷⁶¹ BOA. MF. MKT. 1176/6, lef 1, (25 Ekim 1911).

⁷⁶² Ali Reşat (d. 1877- ö. 1929), 1909-1912 yılları arasında İstanbul Vilâyeti Maarif Müdürlüğü, 1912-1913 yıllarında Darümuallimin-i Âliye Müdürlüğü ve tarih hocalığı, 1913-1914 yıllarında Meclis-i Maarif azalığı, 1914-1915 Telif ve Tercüme Dairesi azalığı, 1915-1922 yıllarında Darülfünun Edebiyat Medresesi tarih hocalığı, 1910-1915 ve 1918-1922 yıllarında Mülkiye Mektebi siyasi tarih hocalığı, 1919 yılında Tedrisat-ı Âliye Umum Müdürlüğü, 1919-1921 ve 1921-1922 yıllarında Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarlığı görevlerinde bulundu. Bunlarla birlikte Galatasaray Sultanisi, 1910-1914 yıllarında Maliye Memurları Mektebi ve 1918 yılında da Darüşşafaka Lisesinde tarih hocalığında da görev yaptı. Ayrıca Ali Reşad Bey, 1919 yılı sonlarında Darülfünuna “emîn (rektör)” seçiminde 72 aday içerisinde Besim Ömer Paşa'dan (65 oy) sonra en fazla oyu (37 oy) alan isim oldu. Bayram Eyüp Öztürk, “Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Tarihi Dergisi*, 3 sy. 10 (2000): 205-227.

⁷⁶³ BOA. MF. MKT. 1176/25, lef 1, (30 Ekim 1911).

⁷⁶⁴ BOA. MF. MKT. 1176/25, lef 2, (1 Mayıs 1911/25 Ekim 1911).

⁷⁶⁵ BOA. MV. 223/43, (7 Cemazielahir 1340/5 Şubat 1922).

⁷⁶⁶ BOA. MF. İBT. 9/87, (20 Rebiyülevvel 1293).

⁷⁶⁷ BOA. MF. İBT. 288/76, (26 Kanunievvel 1328/8 Ocak 1913).

⁷⁶⁸ BOA. MF. İBT. 488/52 (18 Mart 1914).

tahsil gördüğü tespit edilmiştir. Abdullah Han'ın babası Mirza Muhammed Taki Cihaneşşahi'dir. Mirza Abdullah, 1878/1879'da (1296) Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Darülmualimin Defterdarı olarak görev yapmıştır. Mirza Abdullah Arapça, Farsça ve az miktarda Fransızca bilmekteydi. İstanbul'da okumadan önceki tahsil yeri Tebriz'dir. Bu durumda Tebrizli, ilk ve orta öğretimini burada tamamlamış olma ihtimali yüksektir. İran Maarif Salnamesine göre, 29 Aralık 1910'da memur olmuştur. *İran Maarif Salnamesinin* 39. sayfasından edinilen bilgilere göre, Darülfünunda öğretmen Ağa Mir Mehdihan Şebesteri'nin de Osmanlı Devleti'nde eğitim aldığı tespit edilmiştir. Buna göre, Mehdi Han, 1884 yılında Şebester'de doğdu. Debistan-ı İstanbulda eğitim aldı ve ardından Fransız okullarına kaydoldu. Daha sonra Medrese-i Nizam-i Osmaniyyeye kaydoldu. Bu verilere göre Osmanlı tedrisatından geçen Ağa Mir Mehdihan Şebesteri 1918 yılında Darülfünün hocası olmuştur.⁷⁶⁹

2.4.2.3.2. Soylu Aile Mensupları

İran'ın soylu ailelerine mensup bireyler de Osmanlı Devleti'nde eğitim almak istemiştir. Bunun için özellikle İstanbul gözde şehirlerdendir. Soylular, İstanbul'a gelerek burada eğitim almış ve bunların çoğu İstanbul'daki İran Başkonsolosluğunda diplomat olarak görev yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nde eğitim alan birçok kişi ülkelerine döndüklerinde çoğunlukla Hariciye Nezaretinde veya Tercüme Odasında çalışmıştır. Askeri alanlarda eğitim alan İranlılara, önemli devlet memurlukları verilerek yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Bu kısımda, Osmanlı Devleti'ne gelen İranlı soylu ve ünvanlı kişilerin hangi kurumda eğitim aldığı, nerelerde görev yaptığı incelenmiştir. Amacımız Osmanlı ve İran devletlerinin eğitim ayağının iki devletin iletişimini ne kadar etkilediğini gözler önüne sermektir.

Bu bağlantılardan ilki, İran'ın sahip olduğu önemli kalem memurlarından ve Tercüme Odasında çalışmış Nazar Ağa'dır. *Yeminüssaltana* lakaplı Nazar Ağa'nın (d. 1827 ö. 1904) Osmanlı mekteplerinde okuduğu literatür araştırması sonucunda tespit edilmiştir. Bu kişi, Ağa Neziri olarak da bilinir. Nazar Ağa, Azerbaycan Ermenilerindendir ve İstanbul'da eğitim görmüştür. Ancak hangi okuldan mezun olduğu bilinmemektedir. Darülfünunda Fransızca ve coğrafya dersleri vermiştir.⁷⁷⁰

Nâsirüddin Şah'ın saray doktoru Leli Mirza Ağa Ali'nin de yolu İstanbul'daki mekteplerden birinden geçmiştir. *Leli* lakabı ile şiirler yazan Leli Mirza Ağa Ali İrevani, 1836 yılında İrevan'da doğmuş ve ilköğretimini medresede tamamlamıştır. Küçük yaşlardayken, babası Hacı Ağa Mirza ile Tebriz'e gitmiş, baharat ticareti yapmış, sonra ise lokman hekimlik yapmıştır. Daha sonraları Mirza Ağa Ali İstanbul'da tıp fakültesini (muhtemelen Mekteb-i Tıbbiye) bitirmiştir. Tebriz'e döndükten sonra doktor olarak ün kazanmış ve nihayet Tahran'da Nâsirüddin Şah'ın saray doktoru olmayı başarmıştır.

⁷⁶⁹ İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298), 43, 39.

⁷⁷⁰ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 263; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 105; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 64.

Şahın Avrupa seyahatlerine eşlik ederek Avrupa'yı gezmiş ve aynı zamanda Fransızca bildiği için de şahın özel tercümanı olmuştur. Şiirlerini Farsça ve Türkçe yazmıştır. 1907 yılında Tiflis'te ölmüştür.⁷⁷¹

İstanbul'da eğitim alıp Dışişleri Bakanlığında çalışan uzun bir İranlı listesi vardır. Bunlardan ilki 1847 yılında doğan Mirza Bakır Han'dır. *Müsteşar* ünvanını alan Mirza Bakır Han, İstanbul'da Türk dili okumuştur. 1886'da Dışişleri Bakanlığında görev aldığı bilinmektedir. 1855 yılında doğan Mirza Seyyid Cevad Han ise İstanbul'da eğitim alıp 1878'de Dışişleri Bakanlığında çalıştığı bilinmektedir. Cevad Han, 1912'ye kadar bakanlıkta görev yapmıştır.

Mirza Faracullah Han *Mustansirülsaltananın* 1863 yılında doğduğu ve Mekteb-i Sultanide eğitim gördüğü, 1884'te İran İstanbul Ataşesi olarak Dışişleri Bakanlığında görev aldığı tespit edilmiştir. 1868'de doğan Mirza Mahmud Han *İhtişamüddeve* İran Darülfünununda eğitim aldıktan sonra, İstanbul'da hukuk fakültesinden mezun olmuştur. 1883'te Nâsirüddin Şah'ın yaveri olarak saraya girmiştir. 1886'da İstanbul'daki İran Başkonsolosluğuna ataşe olarak gönderilmiş ve 1891'de Veliaht Prens Muhammed Ali Mirza'ya özel hizmetinde çalışmıştır. Mısır'da Başkonsolos, Brüksel'de Geçici İran Başkonsolos Vekili ve Belçika'da orta elçi gibi çeşitli diplomatik görevler yapmıştır.

1868 yılında dünyaya gelen İsmail Han *Mu'adidüldevle*, İstanbul'da eğitim görmüş ve 1887'de Dışişleri Bakanlığına katılmıştır. Uvanis Han *Mani'ülsaltana* ise 1870 yılında doğmuş ve İzmir'de eğitim görmüştür. Diğer görevlerinin yanı sıra, İstanbul'da İran Başkonsolosluğu ve Başkonsolos Yardımcılığı, Belgrad'a olağanüstü ve tam yetkili büyükelçi ve İstanbul'daki bir *Posta ve Telgraf Konferansı*nda İran heyetinin üyesi olarak görev yapmıştır.

Mirza Ebulkasım Han *Mihamülmülk* 1873 yılında doğmuş ve İstanbul'da eğitim görmüştür. 1899 İran İstanbul Başkonsolosluğuna katılmıştır. 1874'te İran'da doğan Mirza Mustafa Han *Safaülmülk*, İstanbul'da siyaset bilimi okumuştur. 1889'da İran İstanbul Başkonsolosluğunda üçüncü vekil olarak Dışişleri Bakanlığına girmiştir. Ayrıca Viyana'da orta elçilik yapmıştır. Mirza Ebulfeth Han ise 1876'da doğmuştur. İstanbul'da hangi eğitim kurumuna girdiği bilinmemekle birlikte 1901 yılında İran İstanbul Başkonsolosluğunun personeli olarak bakanlığa katıldığı söylenebilir.⁷⁷²

⁷⁷¹ Onun şiirleri basit ve anlaşılır, aynı zamanda tatlı dile ve güzel içeriğe sahiptir. Gazel, kaside, mersiye, methiye ve hicivlerden oluşan *Divanı* 1882, 1898 ve 1907 yıllarında büyük tirajlarla basılmıştır. Mirza Ağa Ali İrevani'nin geliştirilmiş *Divanı* 1944 yılında iki cilt olarak Tebriz'de basılmıştır. Firudin Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı'da Leli Mirza Ağa Ali İrevani'yi Mirza Alihan Şemsül-Hükema (Leli) ismiyle tanıtarak şiirlerinden iki örnek sunmuştur. Leli Mirza Ağa Ali İrevani 1907 yılında Tiflis'te ölmüştür. Bkz. Firudin bəy Köçerli, *Azərbaycan ədəbiyyatı İkinci cild*. (Bakı: Elm, 1981), 201-217. Ayrıca bkz. Nazim Mustafa, *İrevan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 158-159.

⁷⁷² Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 156-157.

İran şehzadelerinden ve gizli Bahai üyesi olan Şehzade Ebulhasan Mirza Şeyhürreis Kaçar⁷⁷³,ın (1848-1921) oğlu Bahaeddin Mirza'nın da İstanbul'da eğitim aldığı bilinmektedir. 20 Temmuz 1888 tarihli belgeye göre, *Mekteb-i Harbiyeyi Şahane* öğrencisi Bahaeddin Mirza'nın, İran'daki 18 yaşındaki erkek kardeşi ölünce Meşhed'e gitmek için izin istediği ortaya çıkmaktadır.⁷⁷⁴ Sonuçta Bahaeddin Mirza'nın Meşhed'e gidip gitmediği bilinmemektedir.

Aslında Bahaeddin Mirza'nın babası Şehzade Ebulhasan Mirza hem Osmanlı Devleti hem de İran açısından önemli bir isimdir. Bu ismin II. Abdülhamid'in İslam politikasına katkı sağladığı tespit edildiği için birkaç açıklama yapılacaktır.

Şehzade Şeyhürreis, babası Muhammed Taki Han Hüsamülsultan (ö. 1862) ve ailesiyle Tahran'a taşındı. Şeyhürreis burada ilkokula başladı. Babası orada Askeri Okula gönderdi fakat o askeri okulu sıkıcı buldu. Şeyhürreis annesini alıp 8. imamın türbesinin yakınlarında Meşhed'de yaşadığında, burada Şîî imamlarının derslerine katılıp imam olmak istedi. Annesi ise gizli bir şekilde *Babi* olmasını ondan talep etti. O da Horasan'da yeni dinin bazı gizli üyelerinin etkisi altında 1870'lerde bir *Bahai* oldu. Hükümet tarafından Meşhed'den Kudüs'e görev yapmak üzere atandı. 1879'da *Darüşşafiden*

⁷⁷³ Şahzade Ebu'l-Hasan Mirza (Şeyhülreis Kacar) (1848-1921), Muhammed Taki Mirza Hüsamülsultan'ın on üçüncü torunudur. (Bu kişi Fethali Şah'ın yedinci oğludur.) Annesi Hurşid Hanım, Ağa Muhammed Han zamanında Gürcistan'dan Sahrab Han Gerçi'nin kızıdır. Gürcistan'ın fethi sırasında Hurşid Hanım esir alındı, Azerbaycan'da şahın oğlu Abbas Mirza tarafından fark edildi ve Muhammed Taki Mirza ile evlendirildi. Şahzade Ebulhasan Mirza Şeyhülreis, 1848 yılında Tebriz'de Nâsırüddin Şah'ın cülusu esnasında doğdu. Babası Muhammed Şah (1834-1848) tahta çıkmasına karşı olduğu için ev hapsinde kaldı. Babası Hüsamülsultan, Feth Ali Şah'ın oğludur ama ondan sonra gelecek olan yanlış kardeşi desteklediği için politik olarak istenmiyordu. Bkz. Seyyid Abbas Miri, "Fakihan Cihangerd", *Tebyan*, <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/77858/4> [Erişim Tarihi, 4.09.2024]; Siyasi değişikliklerin ortaya çıkması ve halkın meşrutiyet hareketinde ayaklanmasıyla birlikte Şeyhülreis bu harekete aktif olarak katıldı ve ikinci parlamentoda temsil edilmek üzere seçildi. 1921 yılında hayata gözlerini yumdu. Şeyhurreis'in hayatına dair en önemli kaynaklar vefatından önce ve sonra yayınlanan iki adet tercüme-i hâl metinleridir. İlk tercüme-i hâl metni, 1894/1895 (h. 1312) yılında Bombay'da taşbaskı olarak basılan Muntehab-ı Nefis adlı eserinde yer alırken ikinci metin ise İran'ın dil, tarih, kültür ve edebiyat sahasında yetiştirmiş olduğu en önemli ilim adamlarından, İslâmî yazma eserlerine hayatını vakfetmiş İrec Afşar'ın *Ayende mecmuasında* "Sergüzeşt-i Hod Nevişte-i Şeyhurreis Hayrat" serlevhasıyla neşrettiği tercüme-i hâldir. Afşar'ın aktardığına göre söz konusu bu metin, aile efradından Bijan Şereis tarafından kendisine ulaştırılan Şeyhülreis'in bazı evrak ve yazışmalarını içeren dosyadan çıkmıştır. Afşar ayrıca ismi tespit edilemeyen bir gazetenin sorularına yönelik kaleme alınan bu tercüme-i hâlin daha önceden yayınlandığına dair bir bilgiye de ulaşılmadığını belirtir. Zikredilen tercüme-i hâl metinleri için bkz. Şeyhülreis, *Muntehab-ı Nefis*, (Bombay, 1312) (Tıpkıbasım Tahran: Mahmudî, t.y.), 5-26; İrec Afşar, "Sergüzeşt-i Hod Nevişte-i Şeyhülreis Hayrat", *Ayende* XVI/9-12 (1369): 805-812; Şeyhülreis'in ilk tercüme-i hâl metni üzerinden hakkında yapılan bir biyografi çalışması için bkz. Juan R. I. Cole, "Autobiography and Silence: The Early Career of Shaykh al-Ra'is Qajar", *Iran im 19. Jahrhundert und die Entstehung der Baha'i-Religion*, ed. Johann Christoph, (Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 1998), 91-126. Şeyhülreis hakkında kaleme alınan bir biyografi çalışması da İran Meşrutiyet hareketinin önemli simalarını kaleme alan İbrahim Safâî tarafından yazılmıştır. Bkz. İbrahim Safâî, *Rehberân-ı Meşrûta*, (Tahran: İntişarat-ı Câvidan, 1363), I: 560-591. Ayrıca bkz. Masume Kurre Dağı ve Muhammed Emir Şeyh Nuri, "Şeyhülreis ve İttihad-ı Eslam", *Faslname-yi İlmi Pejuheşi Meskuye*, 5, sy. 15, (1390): 73-89. Ayrıca biyografi için Cole, *Autobiography and Silence, The Early Career of Shaykhu'r-Rais Qajar*, (Routledge, 2009). Şeyhülreis Efendi'nin haremine ikinci rütbeden *şevket nişanı* verilmesi Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Taltifat, (BOA. İ. TAL.) 503/15, (20 Ağustos 1914).

⁷⁷⁴ BOA. İ. HR. 310/19817, lef 1, (11 Zilkade 1305).

sorumluydu. 1880'lerin başında Sâmerrâ'da Mirza Hasan Şiraz ile çalışmaya başladı ve müctehid hukukçu oldu. Aynı zamanda şiir ve düz yazı yazdı.

Meşhed'den Tahran'a döndüğünde Nâsirüddin Şah tarafından görevlendirilerek başka bir şehre gönderildi. Daha sonra tekrar Meşhed'e döndü ve oradan Kuçan'a ve Aşkabat'a gitti. Kısa bir süreliğine şah tarafından saraya çağırıldıktan sonra, sonunda İstanbul'a yerleşti. Burada Sultan II. Abdülhamid ile iletişim kurdu ve Şeyhürreis *Pan-İslamist* politika için sultana iş birliği sundu. Ardından hacca gitmek üzere yola çıktı. Dönüşünde Osmanlı'ya gitti ve 29 Ağustos 1886'da Sultan Abdülhamid'in emriyle *Cemiyet-i İttihad-ı İslama* katıldı. Toplantılarına katılarak İran ile Osmanlı devletlerinin birliği konusunda değerli önerilerde bulundu. Onun fikirleri padişah tarafından onaylandı. Şeyhürreis, kısa bir süre *İttihad-ı İslam* gazetesini yayımladı.

Görüşme sırasında ilk olarak İran'a geri dönme hususunun padişah tarafından dillendirilmesi üzerine, şahın ısrarlı davetinden söz eden müctehid şehzade, İslâm padişahına itaatin vacip olduğunu zikrederek kendisinden icazet almak istediğini belirtti. Sonrasında aralarında geçen diyalogda genellikle iki devletin ittihadına yönelik konuşmalara yer verilirken karşılıklı olarak İslâm düşmanlarının birliğine mukabil İslâm milletinin de bir olması temennileri beyan edildi. Söz konusu konuşmada, dikkat çeken hususlardan biri, padişahın Şeyhürreis'e İran'daki durumunu daimî olarak Osmanlı sefiri aracılığıyla kendisine bildirmesini istemesiydi. Ayrıca hac vesilesiyle tekrar görüşme hususunda da ümitli olduğu tarafların beyanları arasındadır. Görüşme esnasında İran sefiri Muinülmülk'ün, Şeyhürreis'in oğlunun İstanbul'da eğitimine dikkat çekerek, şehzadenin ne derece Osmanlı'ya bağlı olduğunu belirtmesi ise müctehid şehzadenin Osmanlı idaresiyle irtibatlarını gösteren önemli bir husustur. Bu durum, II. Abdülhamid idaresi tarafından İttihad-ı İslâm siyaseti çerçevesinde eğitimin bir propaganda yöntemi olarak nasıl kullanıldığına dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bir Kaçar şehzadesi ve aynı zamanda Şîî müctehidin oğlu, sultanın iradesiyle Mekteb-i Harbiyede eğitime tabi tutulmuş ve durumu yakından takip edilmiştir.⁷⁷⁵

Şehzade Şeyhürreis'in Tahran'a gitmeden önce payitaht ziyareti ve II. Abdülhamid ile aralarında geçen diyalog, İttihad-ı İslâm siyaseti çerçevesinde Osmanlı idaresi ile kurduğu yakın irtibatı ortaya koyması açısından da mühimdir. Ocak 1887 yılında bir Cuma selamlığı akabinde İran Sefiri Mirza Muhsin Muinülmülk ve Mirza Melkum Han'ın da eşlik ettiği, Osmanlı bürokratlarından Nâmık Paşa, Gazi Osman Paşa ve Salih Münir Paşa'nın da hazır olduğu bir sırada, saraya bir ziyarette bulunan Şeyhürreis, bu görüşmede sultan ile aralarında geçen diyalogu da kaleme almıştır.⁷⁷⁶

⁷⁷⁵ Bkz. Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 215-271.

⁷⁷⁶ Şeyhurreis, *Müntehab-ı Nefis*, 110-116; Hasan Yenilmez, "II. Abdülhamid Dönemi Sünni-Şîî Yakınlaşmasında Müctehid Bir Kaçar Şehzadesinin Rolü: Ebu'l-Mirza Hasan Şeyhurreis-i Kaçar", *Şarkiyat Mecmuası, Journal of Oriental Studies* 42, (2023): 155-183.

Şehzade Şeyhürreis, Aralık 1885'te Tahran'a döndü, ikinci kez Horasan'da görev alınca oraya gitti. Meşhed'de öğretim, hitabet ve vaazın kapsamını genişletti. Horasan'a döndüğünde, Kudüs'ün koruyucusu Nâsirüddin Şah'ın kardeşi ile kavga etti. Eylül 1890'da tutuklandı ve Nadir Kalesi'ne hapsedildi. 6 yıl sonra ikinci kez Aşkabat'a gitti. Bu gezi sırasında Eylül 1892'de, Buhara, Semerkant ve Kafkasya'yı ziyaret etti. Sonrasında tekrar İstanbul'a doğru yola çıktı.

1892'de İstanbul'a döndü ve Seyyid Cemâleddin Afgâni ve diğerleriyle Pan-islamist politikası üzerine çalıştı ama tekrar İstanbul'dan ayrıldı. Bu sırada, Cemâleddin Afgâni, Londra gezisinden İstanbul'a dönmüştü. Şeyhürreis'in İstanbul'da kaldığı süre boyunca Cemâleddin Afgâni'yle yakın bir iş birliği vardı. Şeyhürreis Aralık 1893'te İstanbul'dan ayrıldı. Önce Beyrut'a, ardından Kudüs'e oradan da Hindistan'a gitti. Ağa Han'ın⁷⁷⁷ misafiri olarak Bombay'a gittikten sonra Bahai lideri Abdalbaha'yı görmek için hacca gitti. 1894'ün sonunda Şeyhürreis Hindistan'dan Irak'a gitmek için ayrıldı. Burada, bir yıldan daha kısa bir süre kalmasına rağmen⁷⁷⁸, bu noktada muhtemelen hala Sultan Abdülhamid'in ücretli bir ajanı olarak çalışıyordu. Pan-islamist politika için Bağdat şehrinin Şiîleri arasında ve o ayrıca gizli bir *Kanun* gazetesinin dağıtıcısı olarak Mirza Melkum Han'dan para alıyordu.⁷⁷⁹

Şeyhürreis, 1897'nin sonunda Tahran'a döndü ve oraya yerleşti. Alimlerin isteği üzerine ders verdi. Konuşmalarının odak noktasını Müslümanların uyanması, zalimlerin kınanması, özgürlüğün teşviki, ülkenin yönetilmesi, Müslümanların birliği vb. oluştuyordu. Bu konuda Osmanlı arşivinde, Şeyhürreis'in 29 Nisan 1903 tarihinde *İttihad-ı İslam* adında bir eser telif ettiği ve bunu padişaha takdim ettiği tespit edilmiştir. Bunun yanında, Cemâleddin Afgâni'nin vefatı vesilesiyle İstanbul'a gelen Şeyhürreis, Cevdet Paşa ve daha bazı Osmanlı devlet adamıyla konuşma kitap hakkında sohbet etmiştir.⁷⁸⁰ Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının bittiği dönemlerde bile, Osmanlı Devleti'nde Şeyhürreis'in etkisi devam etmiştir. Mesela Şeyhürreis'in oğlu *Sumur Süvari Mektebi* mezunu Hessam Hümayun Efendi'nin süvari birliğinde istihdam edilmesine dair belgeye ulaşılmıştır.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ Muhtemelen Şeyhürreis'in kuzenidir.

⁷⁷⁸ Birçok yazar 1894 ve 1895 yazları arasında İran'a döndüğünü yazar. Biz sadece 1 Ocak 1895 civarında Hindistan'dan Basra'ya vardığını biliyoruz. Herhangi bir zaman diliminde Irak'ta kaldıysa, o muhtemelen Haziran 1895 civarında kalmıştır. 1902 yılında Şiraz 28 bin nüfusa sahiptir. Zarkan, Ardikan ve Kazirun köy ve kasabalarından göçler aldığı için karışık bir etnik yapıya sahiptir. Ayrıca Kaşkay Türkleri de buraya yerleşmiştir. 19. yüzyılda nüfusun %15'i Yahudi ve çoğu ticaretle uğraşıyordu. Küçük bir Zerdüşt topluluğu da vardır. Ayrıca Nimetullahlar ve Zahabiler gibi birçok farklı Şii grupları vardır. Şeyhürreis, sadece rahip hiyerarşisi arasında değil aynı zamanda Bahailer, Zahabiler ve Yahudiler arasında da müttefiklik fırsatları yakaladı ve onlar arasında avantaj sağladı.

⁷⁷⁹ Bkz. Juan R. I. Cole, "The Provincial Politics of Heresy and Reform in Qajar Iran: Shaykh al-Rais in Shiraz, 1895-1902", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXII, sy. 1-2, (2002/2003): 119-120.

⁷⁸⁰ BOA. Y. A. HUS. 485/33. (14 Mart 1905).

⁷⁸¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Harbiye (BOA. İ. HB.) 167/65, (6 Temmuz 1913).

İstanbul'da eğitim alan bir diğer isim, 1874'te doğan Mirza Muhammed Han Mazahir'dir. Mekeb-i Sultaniden mezun oldu. 1895'te *Kazak Tugayı*na katıldı ve 1896'da Muzafferüddin Şah'ın göreve başlamasını duyurmak üzere Avrupa'ya giden misyona askeri ataşe olarak gönderildi. 1900'de *Sadık-ı Hazret* ünvanıyla onurlandırıldı ve 1901'de Dışişleri Bakanlığında Tercüme Odasının Müdürü olarak atandı. 1906'da kurulan ilk parlamentoya seçildi ve 1910'da kamu hizmetinden emekli oldu.

Abdülmecid Han Kaşani ise Mekteb-i Harbiyede eğitim gören öğrenciler arasındaydı. Okuldan ayrılış tarihi bilinmemekle beraber, dönüşü 1897 civarındaydı. Eğitim alanı topçuluktan ve sınıfının en iyi öğrencisi olduğu söyleniyordu. Meşrutiyet davasına ihanet ederek parlamentonun bombalandığı esnada Muhammed Ali Şah'ın kampında olduğu ve Muhammed Ali 1909'da yenildikten sonra taraf değiştirmiş gibi davrandığı iddialarıyla şüpheleniliyordu. 1915'te Savaş Bakanı Yardımcılığı yaptı.⁷⁸²

Bu öğrencilerden başka dikkat çeken kişiler, Nâsirüddin Şah'ın "kayınbiraderi" ve "damadı" Kirman Valisi Ferman Ferma'nın yakınlarıdır. Bu kişiler, Beyrut'taki okullara gönderilmiştir. Gerek bu durum gerekse gönderildikleri okulların niteliği, bu çocukların dönüşlerinde İran sivil-askeri bürokrasisinde yer alınmasının beklenildiğini gösterir.⁷⁸³

28 Şubat 1907 tarihli bir başka belgede, Paris İran Sefiri Hamidullah Han'ın, Sadrazam Ferid Paşa'dan bir istekte bulunduğunu ve Hamidullah Han akrabalarından, Ali Han'ın Mekteb-i Hukuka ve Gazanfer Han'ın Mekteb-i İdade-i Askeriyyeye ve Zülfikar Han'ın Mekteb-i Tıbbiye-i İdadisine kabul edilmelerini talep etmiştir.⁷⁸⁴ Ayrıca 12 Nisan 1911 tarihinde, Kirmanşah Rüşmet İdaresi memurlarından Mirza Taki Han'ın oğlu Fethullah Efendi'nin Mekteb-i Sultaniye ücretsiz kabul edildiği tespit edilmiştir.⁷⁸⁵

1918-1919 (ş. 1298) yılına ait *İran Maarif Salnamesine* göre, şimdiki eğitim komisyonunda hizmet veren kişilerin de Osmanlı eğitim kurumlarında okumuştur. Buna göre, Nurican İpiskan'ın oğlu Mösyö Kaspar İpiskiye, salnamenin yayımlandığı sırada Maarif Teftiş Başkanlığı yapmaktadır. İpiskiye'nin İstanbul'daki Robert Kolejini bitirdiği ve Paris'te siyaset bilimi okuduğu tespit edilmiştir. Bu kişinin İran'ın Salmas şehrinde doğduğu bilinmekle birlikte, isminden ve doğduğu şehirden dolayı Ermeni kökenli olabileceği düşünülmektedir. Kariyerine 18 Ocak 1883 yılında eğitim müfettişliği başkanlığı yaparak başlamıştır.⁷⁸⁶

⁷⁸² Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 155-156.

⁷⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı, (BOA. Y. PRK. UM.), 70/41, (15 Temmuz 1320/28 Temmuz 1904).

⁷⁸⁴ BOA. Y. A. HUS. 509/46.

⁷⁸⁵ BOA. MF. MKT. 1176/55.

⁷⁸⁶ İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298), 23.

Osmanlı Devleti ve İran gibi toplumlarda neredeyse eş zamanlı olarak bazı değişim ve dönüşümler tespit edilmiştir. “Etkileşimi Sağlayan Unsurlar: Hükümdarlar, Sadrazamlar, Sefirler, Öğrenciler”, adlı bölümde, 1848-1896 yılları arasında İran’dan Osmanlı Devleti’ne eğitim-öğretim görmek için gelen öğrenciler incelenmiştir. Her biri kendine özgü ama aynı zamanda birbirine benzeşmiş bir şekilde, değişen dünyaya farklı yöntemlerle veya usullerle ayak uydurmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti’nde bazı askeri okullar açılmışken, İran çağın biraz daha gerisinden gelerek çağdaşlarından daha arka planda kalmayı tercih etti. Buna rağmen, az ve istikrarlı bir şekilde yurt dışına öğrenci gönderebilmişti. İran, Osmanlı Devleti’nde kurulan pek çok askeri ve sivil mektebin kuruluşuna yakından şahit oldu. Osmanlı Devleti’ne gelen ilk İranlı öğrencilerden sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve 20. yüzyılın başında ciddi rakamlara ulaşmıştır. Bu nedenle Osmanlı modern eğitim kurumlarından mezun Harbiye, Tıbbiye, Mülkiyenin yanı sıra, ibtidai, rüştiye, idadi, sultani ve hukuk gibi sivil okullardan eğitim görmüş birçok İranlı tespit edildi. Bu okulların mezunlarının bazıları İran meşrutiyetçileri olarak bilinmekle beraber bazılarının ise ne iş yaptığı bilinmemektedir. Osmanlı Devleti’nde eğitim alıp ülkelerine dönen pek çok elit, İran’da çeşitli devlet dairelerinde çalışma imkânı yakaladı. Bu kurumların başında Askeri eğitim, Dışişleri Bakanlığı ve Tercüme Odası gelmektedir. İstanbul’da eğitim alanlar çoğunlukla burada kalmak istemiş ve İran’ın İstanbul Başkonsolosluğunda çalıştıkları görülmüştür.

Yurt dışında eğitim almanın çeşitli avantajları vardı. Avrupa ve Osmanlı devletlerinde eğitim alan öğrenciler genellikle en az bir yabancı dile sahip oluyordu. Bu diller arasında en çok Fransızca, İngilizce, Türkçe, Rusça ve Almanca vardır. Osmanlı mekteplerinden mezun olduktan sonra İran’a dönenlerin bazıları Darülfünunda öğretmenlik yapmıştır. Ancak tespit edilen çoğu öğrencinin İran’ın zengin, soylu ve önde gelen ailelerin çocukları oldukları söylenebilir. Öğrencilerin çoğunun adında Mirza, Han, Ağa, Bey gibi ifadeler veya ünvanlar söz konusudur. Osmanlı Devleti’nden yurt dışına giden öğrenciler genellikle soylu veya bir üne sahip değillerse de bazıları önemli devlet adalarının çocuklarıydı. Bu konuda İran ile Osmanlı Devleti benzerlik göstermektedir.

Bu bölümden anlaşıldığı gibi, reformlara çok az ihtiyaç duyulan İran’ın aksine, İstanbul’daki yönetici seçkinler arasında imparatorluğu güçlendirmek adına adımlar atılması gerektiği konusunda fikir birliği vardı. III. Selim’in hükümdarlığından beri kurulan Avrupa tarzı askeri okullar, Avrupa başkentlerindeki diplomatik misyonlar gibi faaliyet gösteriyordu. Ayrıca öğrencilerin Avrupa’ya gönderilmesiyle aynı zamanda her düzeyde çok sayıda modern okul ve eğitim kurumu kuruldu. Öğrencilerin gönderilmesi münferit bir eylem değil, genel bir modernizasyon planının parçasıydı. Bu nedenle hem İran’ın hem de Osmanlı Devleti’nin yurt dışına öğrenci göndermesi çağın gereklerinden görülmekteydi.

Bu bilgilere ek olarak bu bölümde hükümdarların yurt dışı seyahatleri incelenmiştir. Osmanlı Devleti’nin Paris’te Mekteb-i Osmânî kurduğu tespit edilirken,

diğer taraftan İran yabancı okul statüsünde Osmanlı'nın çeşitli şehirlerinde okullar açmıştır. Bunlardan en önemlilerden biri, Debistan-ı İraniyan, detaylı şekilde açıklanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI VE İRAN'DA MODERN MEKTEPLERİN KURULMASI: DARÜLFÜNUN ÖRNEĞİ

19. yüzyılın ortalarından itibaren devletlerin eğitim politikaları birbirleriyle yarışır haldeydi. Osmanlı Devleti çağdaşlarıyla rekabet edebilmek için önce askeri alanda reformlara başladı. Modernleşme düşüncesi askeri reformla başlayıp diğer sosyal, politik ve ekonomik boyutlara yayıldı. Osmanlı Devleti ile benzer özellikler taşıyan İran'da eğitim reformları ulusal sınırları dış tehditlere karşı korumak için askeri alanda başladı. Kurulan ilk okullar, Darülfünunun inşasıyla sonuçlanan askeri okullardı. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk modern mektepler ve İran'daki eğitim kurumları Darülfünun ekseninde açıklanmıştır. Darülfünunun Osmanlı ve İran devletlerinde hangi eğitim kurumlarına muadil olduğu incelenmiştir. Ayrıca burada 19. yüzyıl boyunca etkili olan misyoner okulları tartışılmıştır.

3.1. İlk Mekteplerin Kurulması

Bilindiği gibi, Sultan III. Selim döneminde, birkaç tane yeni tarzda mühendishane açılmıştır. Bunlardan ilki 1776 yılında Mühendishane veya Hendesehane olarak hizmet veren *Mühendishane-i Bahri Hümayundur*. Bir diğeri ise askeri mühendis yetiştirmek amacıyla 1795'te kurulan *Mühendishane-i Berri-i Hümayundur*.⁷⁸⁷ Modernleşme sürecinin ilk tıp eğitim kurumu özelliğine sahip olan okul ise 14 Mart 1826 yılında II. Mahmud'un Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin lüzum ve telkinleriyle açıldı. Bu okul ilk olarak *Tıphane-i Amire* ve *Cerrahhane-i Amire* olarak adlandırıldı. 1839 yılından itibaren *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane* adını alacaktır. Dört sınıf olarak planlanan Tıbhâne-i Âmirenin ilk sınıfına öğrenciler Asakir-i Mansure acemilerinden veya yetenekli ve yaşı uygun gençler arasından seçiliyordu ve giriş imtihanı yoktu. Mektebin öncüleri Süleymaniye Tıp Medresesi mezunuydu ve bu medresenin pek çok talebesi de Tıphâneye kaydolmuştu.⁷⁸⁸

II. Mahmud devrinde Batı teknik ve donanımlarına uygun çağdaş bilgilere sahip subaylar yetiştirmek için 1834 yılında Mekteb-i Harbiye kuruldu. Burada ders vermek üzere 1835 yılında, Avrupa'dan öğretmen talebi adına iki girişim görülmektedir. İlk olarak 1835'te Fransa'dan eğitim subayı ve Mekteb-i Harbiyede ders verecek hocaların istenmesine karar verilmiş ve Temmuz 1835'te Paris'e gönderilen özel bir temsilciyle bu

⁷⁸⁷ Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu", 61.

⁷⁸⁸ Nadire Berkes ve Selim Yalçın, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü, Osman Cevdet Çubukçu'nun Yaşamı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2008), 37.

talep resmen iletilmiştir. Ancak, bu girişim Rus makamlarından ve özellikle de İstanbul'daki elçilerden gizli tutulmaya çalışıldıysa da bu konuda başarılı olunamamıştır. Olayın ortaya çıkması üzerine Rus elçisi Telemegue Bâbîâli'ye gelerek, Fransa'dan öğretmen ve subay getirtilmesi fikrine şiddetle karşı çıkmış ve talebin geri çekilmesinde ısrar etmiştir. Bu itirazın gerekçeleri ise; Fransız subay ve eğitimcilerin “Republican” oldukları, bunların muzır fikirlerinden dolayı son 40 yıldır Fransa'da sürekli siyasî istikrarsızlığın hüküm sürdüğü, halkın türlü sıkıntılara maruz kaldığı, İstanbul'a geldikleri takdirde “Fransa'da ta'lim ve ta'allüm usûlüne irâs-ı halel ettikleri” gibi “şâkirdlerin akl u fikrini teşvîk ve tahrîk ile” Osmanlı başkentini de karıştıracakları şeklinde, sözde dostça uyarılardan ibaretti. Neticede, Avusturya elçisi Baron Stürmer de Rusya'dan yana tavır koyunca, Fransa'dan subay ve eğitimci getirtme girişimi askıya alınmış ve tek çıkar yol olarak Avusturya'dan gerekli personelin talep edilmesine karar verilmiştir.⁷⁸⁹

Mekteb-i Harbiyenin kuruluş aşamasındaki eğitim programına bakıldığında, okul, birinci ve ikinci mektep olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Öğrenciler, birinci mektepte, 8 sene süren bir eğitim aldıktan sonra, ikinci mektepte 1 sene eğitime tâbi tutulmuşlardır. Başlangıç seviyesindeki sınıfında, öğrenciler, okuyup-yazma ve dört işlem öğrenirdi. Yarım dairelerde iki harfli heceler ile 33 harften oluşan Osmanlı alfabesinin kısımlarını devamlı olarak okundu. 2. ve 3. sınıflarda öğrenciler 3 harfli hecelerle *amme cüzünü* öğrenirdi. 4. ve 5. sınıflarda, İlm-i hâl, şürû-ı islâmiyye (islâmın şartları), akâid-i diniyye (dini kurallar) okutulurdu. Ayrıca öğrencilere, taş levhalar üzerine yazmanın eğitimi verilirdi. 6. sınıfta askerî kanûnnâme ve askerî talimnâme; 7. ve 8. sınıflarda, tuhfe⁷⁹⁰, nuhbe⁷⁹¹, sarf, nahiv (sentaks)⁷⁹², fezail-i cihâd, rakam ilmi, hendese (geometri), kıraat (devamlı ve düzgün okuma), rika yazısı öğretilirdi. Ayrıca yine 8. sınıfta öğrenciler kâğıt üzerinde fenn-i inşâ (kompozisyon) bilgisini alırlardı. 8. sınıftan sonra, kabiliyetli öğrenciler seçilerek -bir imtihanla zihni yeteneği ve beden sağlamlığı göz önünde bulundurularak- 100 kadar öğrenci ikinci mektebe alınırdı.⁷⁹³

İkinci mektepte okutulması planlanan derslere mektebin kuruluş safhasında karar verilmiştir. Buna rağmen belirtilen dersler ancak 1846-1847 (1263) senesine doğru okutulabilmiştir. İkinci mektepte okutulan dersler;⁷⁹⁴ ilm-i hesab (aritmetik, müsellesât-ı müsteviyye (düzlemsel trigonometri), müsellesât-ı küreviyye (küresel trigonometri), ameliyât-ı hendese (geometri uygulamaları), ilm-i hendese (geometri), ilm-i cebir ve mukabele (cebir), cebrin hendeseye tatbiki (analitik geometri), ilm-i kutû-i mahrûtiyyet (koni kesitleri), ilm-i menâzır (perspektif), ilm-i tefazuli ve temâmî (diferansiyel ve

⁷⁸⁹ Çelik, “Hüsrev Paşa, Siyasi Hayatı ve Askeri Faaliyetleri (1756-1855)”, 345.

⁷⁹⁰ Köken itibarıyla hediye anlamına gelen ve Osmanlı'da şiir şeklinde kaleme alınan sözlüklere verilen addır. Fransızca örneklerine de rastlanan bu sözlüklerin en bilinenlerinden birisi Halis Efendi'nin *Miftah-ı Lisan* (Dilin Anahtarı) adını taşıyan küçük bir sözlüğüdür.

⁷⁹¹ *Nuhbe-i Âmâl*, Sümbülzade Vehbi'nin yazmış olduğu Arapça ve Farsça gramer kitabıdır.

⁷⁹² Dillerin cümle yapılarını inceleyen bilim, fonetik, semantik, söz dizimidir.

⁷⁹³ Bkz. *Takvim-i Vekayi*, sene 1251, Def'a 107.

⁷⁹⁴ Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, (İstanbul 1310), 17.

integral hesap), cerr-i eskâl (mekanik), ilm-i hey'et (astronomi), coğrafya İlm-i hikmet-i tabîi (fizik), ecsâm-ı sulbe (katılar), esâm-ı maiyye ve havaiyye (sıvılar ve gazlar), ilm-i bahs-i ecsâm-ı nariyye (yanıcı cisimler), ilm-i hâl ve terkib-i ecsâm (kimyasal analiz ve sentez), Arapça, Farsça, Fransızca, fenn-i istihkâmât-ı hafife ve sakile (istihkâm), tombaz köprü kurmak, harita inşası, bir kale yahut bir yerin ölçme ile resim ve haritasının yapılması, top, tüfek, kılıç ve şiş eğitimi, piyade ve süvari eğitimi, yaz günlerinde denizde yolculuk ilmi (seyr ü sefer), Bostan ve Gülistan'ın okutulması, İlm-i sibâhat (yüzme), resim dersleridir.⁷⁹⁵

1844 yılına kadar Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi askerî mekteplere öğrenci hazırlayan bir orta öğretim kurumu yoktu. Dolayısıyla buralara alınan öğrenciler kendilerine verilen eğitimi alabilecek kapasiteye sahip değildi. Bu husus, Batı tarzı askeri okullardaki eğitim ve öğretim seviyesinin istenilen dereceye yükselmesine engel oluyordu. Özellikle Mekteb-i Harbiye mezunları, aldıkları uzun eğitime rağmen kıtalarda görev alacak niteliğe sahip olamıyorlardı. Bu gerçeği gören mektep kumandanı Emin Paşa'nın teklifi üzerine 1845'te, askeri mekteplere alınacak öğrencilerin daha önce bir hazırlık okulunda eğitilmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca aynı yıl içinde Osmanlı eğitim reformunu planlamak üzere kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat askeri okulların ıslahına dair bazı kararlar aldı. Buna göre askerî okullarda eğitim meslekî derslere yönelik olacak, derslere hazırlık ve diğer derslerin öğretimi için 12 yerde Mekteb-i Fünun-ı İdadiyye adıyla okullar açılacaktı. Biri İstanbul'da, diğerleri taşradaki ordu merkezlerinde açılacak 5 yıllık askeri idadiler ordu müşirlerinin idaresinde olacaktı. Buralarda Arapça, Farsça ve yazı dersleri öğrenenler imtihanla, dışarıda öğrenim görenlerden Arapça ve Farsça imtihanlarını başaranlar ise doğrudan Mekteb-i Harbiyeye alınacaktı. İlk askeri idadi, "Mekteb-i Fünun-ı İdadiye" adında 21 Eylül 1845 yılında kurulan Kuleli Askerî Lisesi'dir.⁷⁹⁶

Sultan II. Mahmud'dan itibaren maarifin teşkilat yapısında mühim gelişmeler kaydedilmiştir. 19. yüzyıla kadar maarif işleri şeyhülislamlık makamına bağlıyken, II. Mahmud döneminde maarifle ilgili işler Meclis-i Vâlâda görüşülmeye başlanmıştır. 1838'de ise maarif işleri Meclis-i Umur-ı Nâfiaya bağlanarak medresenin tekeline kurtarılıp devlet denetimine geçirilmeye çalışılmıştır. 1839'da kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti ile rüşdiyeler için önemli adımlar atılmıştır. 1839 yılında Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye olarak iki ayrı sivil rüşdiye okulunun kurulduğu görülmektedir.⁷⁹⁷

13 Ocak 1845'te Bâbîâlî'ye yaptığı geleneksel ziyaret esnasında ülkede askeri reformlar dışındaki yeniliklerin yolunda gitmediğini ve yapılmakta olan reformların

⁷⁹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 147.

⁷⁹⁶ Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi olarak kullanılan Maçka Kışlası'nda kurulmuştur. Kuleli Askerî Lisesi, 15 Temmuz'daki darbe girişiminin ardından yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında 31 Temmuz 2016 tarihinde kapatılmıştır. Bkz. Cemil Öztürk, "İdâdî", c. 21, (İstanbul, 2000), 464-466.

⁷⁹⁷ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: TTK, 2018), VI.

önünde engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılabilmesi için yeni okulların açılması gerektiğini belirten Sultan Abdülmecid, hükümeti sert bir dille eleştirerek reformların başarısıyla eğitim arasındaki doğrudan ilişkiye dikkat çekmiştir.⁷⁹⁸ Bunun üzerine hükümet, 1847-1848 yılında İstanbul'da 5 adet rüşdiye kurmuştur.⁷⁹⁹ Rüşdiyelerin açılmasından sonra, buralara öğretmen yetiştirmek için 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul Fatih'te Kemal Efendi'nin gayretleriyle Dârülmuallimîn açılmıştır.⁸⁰⁰ Bu mektebin ilk müdürü 14 Ağustos 1850 tarihinde okul müdürlüğüne getirilen Ahmet Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa, *mekatib-i rüştiyenin ruhu* olarak tabir ettiği *Dârülmuallimin-i Rüştinin* ilk nizamnamesini 1851'de hazırladı. Bu nizamname, okulun eğitim öğretim ve teşkilat bakımından kurumsallaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır.⁸⁰¹ Okul açıldıktan sonra, 1853 yılında vilayetlerde de 25 adet açılma kararı verilmiştir.⁸⁰²

Osmanlı Devleti'nde Encümen-i Dânişin ve Darülfünunun kurulmasıyla ilgili fikir ve çalışmalar da 1 Mart 1845 tarihine kadar gider. Meclis-i Muvakkatin en dikkat çekici önerilerinden biri açılması kararlaştırılan üniversitede okutulacak ders kitaplarıyla halkın ihtiyaç duyduğu telif ve tercüme eserleri hazırlaması için *Encümen-i Dâniş* adlı bir ilim heyetinin oluşturulmasıydı.⁸⁰³ Darülfünun binasının tamamlanmasından sonra faaliyete geçirilmesi düşünülen encümenin üyeliğinin bir görevden ziyade bir şeref payesi olması; diğer bir ifadeyle, bu görevin üyelere maddi bir kazanç değil, bir statü ve onur sağlaması tasarlandı.⁸⁰⁴ İlk kez Darülfünundan bahseden belge ise 19 Şubat 1846 yılına ait bir Meclis-i Vâlâ mazbatasıdır.⁸⁰⁵

⁷⁹⁸ Tekeli ve İlkın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, 64.

⁷⁹⁹ Refet, "Türkiye'de İbtidai Maarif", *Türk Yurdu*, c. 2, sy. 7, (Ankara: Yenigün Matbaası, 1341), 39. Yeni rüştiyelerin ilk örneği 1847'de Davutpaşa'da açılmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiyyenin öngördüğü bu rüştiye iki yıllık olup sıbyan okullarından gelen öğrenciler bu iki yıllık öğretimden sonra Darülfünuna gidilmesi düşünülmüştür. Ama Kemal Efendi buna, sıbyan okulları ıslah edilmediği için bir yıllık hazırlık süresi ve Darülfünunda okunacak derslerin girişi olarak bir yıllık süre daha ekleyerek dört yıllık bir eğitim programlamıştır. Ders programı için de Türkî ibare ile bazı fûnun kitapları yazdırmıştır. Bkz. Tekeli ve İlkın, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim*, 64.

⁸⁰⁰ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II: 571,

⁸⁰¹ Cavit Binbaşoğlu, *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, (İstanbul: MEB. Yay., 1995), 12.

⁸⁰² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 14.

⁸⁰³ *Takvim-i Vekayi*, sy. 303, (27 Recep 1262/21 Temmuz 1846), 2; İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi", 364. Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 18-19; Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, (Ankara: Ses Reklam Matbaacılık, 2018), 13.

⁸⁰⁴ Meclis, Encümen üyeliğine atanacak kişilerin listesini de sunmuş olmasına rağmen maalesef bu ilk listenin içeriğine vâkıf değiliz. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vala, (BOA. İ. MVL.) 208/6740, lef 1. Bu vesikanın yayınlanmış şekli için bkz. Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, (Ankara, 1975), 32-35. Encümenin bir başkanın yanı sıra 20'si dahili (aslî) ve 20'si de harici olmak üzere toplam 40 üyeden oluşturulması gerektiği yönünde görüş bildiren geçici komisyon, ayrıca, harici üyelerin yazdığı kitapların Türkçesini düzeltmekle görevli iki üyenin musahhah ve yazışmaları yürütmek üzere de bir kâtibin görevlendirilmesini karara bağlamıştır. Aktaran, Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 13.

⁸⁰⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dâhiliye, (BOA İ. DH.) 129/6634; Emre Dölen, *Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922, Türkiye Üniversite Tarihi I*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2009), 46.

1845 yılında faaliyette olan Meclis-i Muvakkatin yerine 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye⁸⁰⁶ kuruldu. Komisyonun hazırlamış olduğu tarihsiz mazbatayı yeniden gözden geçirerek önerilerinin bazılarında esaslı değişiklikler yapmıştır. Komisyonun önerdiği Darülfünun binalarının tamamlanmasına kadar geçecek olan zamanı vakit kaybı olarak değerlendiren meclis, encümenin hemen kurularak kitap tercüme ve telifine başlaması ve böylece Darülfünun binası tamamlanınca burada okutulacak kitapların da hazır hâle getirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰⁷ 1847 yılında var olan okulların yönetimi için Mekatib-i Umumiye Nezareti kuruldu.⁸⁰⁸ Bu nezaretin ilk başkanı Vakanüvis Esad Efendi'dir⁸⁰⁹. Bir yıl sonra nezaretin başkanlığına Kemal Efendi geldi.⁸¹⁰

1850 yılında Avrupalı mektep planında yapılan ilk modern kurum Dârülmaârif teşkil edilmiştir.⁸¹¹ Bu mektep Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından kurulmuştur. Bu mektepte Encümen-i Dânişin çalışmaları yapılmıştır. Dârülmaârifin kuruluş amaçları arasında Darülfünuna öğrenci yetiştirmesi de vardı.

Tüm bu çalışmaların ardından, 15 Nisan 1851 tarihli padişah iradesiyle Encümen-i Dâniş kurulmuştur. Şeyhülislâm Ataullah Efendizâde Mehmed Şerif Efendi Encümen-i Dânişin birinci ve Meclis-i Maarif-i Umumiye üyesi Hayrullah Efendi de ikinci başkanlığına getirilmiştir. Bunlara ek olarak, hükümetin telif ve tercüme işleri için ayırmış olduğu senelik 50.000 kuruşluk fon da eser telif ve tercüme edenlere teşvik ödülü olmak üzere encümene tahsis edilmiştir.⁸¹² Böylece Osmanlı Devleti'ndeki üniversitenin çekirdeğini oluşturduğu kurum, resmen kurulmuştur.⁸¹³

Encümen-i Dâniş Nizamnâmesi 11 Şubat 1851 tarihli olup 1 Haziran 1851 tarihli *Takvim-i Vekayide* yayımlanmıştır. Nizamname 4 bölüm ve 26 maddeden oluşmaktadır. Encümen-i Dâniş 18 Temmuz 1851 günü kendisine tahsis edilen Dârülmaârifte yapılan ve padişahın da hazır bulunduğu bir törenle açılmıştır. Ardından Encümen-i Dâniş

⁸⁰⁶ Hiç vakit kaybetmeden çalışmalara başlayan Daimî Maarif Meclisi, Eylül 1846'da bir layiha hazırlayarak sadarete sunmuştur. Bu daimî meclisin azaları arasında ulemeden olan üç kişinin vefat edip yerine bürokratlardan üç kişinin getirilmesi önemli bir husustur. Bu da Tanzimat Devri ricalinin modernleşme hareketi içinde ulema sınıfına daha az yer verme fikrinin etkisi olduğunun açık bir örneğidir. *Takvim-i Vekayi*, sy. 303, (1262), s. 2, st. 2; İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi", 364. Bu meclisin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi*, 228 vd.

⁸⁰⁷ Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 13-14.

⁸⁰⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 19; Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 13-14.

⁸⁰⁹ BOA. İ. DH. 135/6923.

⁸¹⁰ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 25-26.

⁸¹¹ M. Hüdai Şentürk, "Dârülmaârif", *DİA*, c. 8, (İstanbul, 1993), 548-549.

⁸¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vala, (BOA. İ. MVL.) 208/6740, (11 Şubat 1851/19 Rebiülahir 1267); A. MKT. NZD. 34/60; *Takvim-i Vekayi*, sy. 449, (1 Şaban 1267), 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1967), 47-52; K. Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, 36-39, 44-49; Muharrerât-ı Nâdire, Ty., III, 102-106; Bernard Lewis, "Andjuman", *EI*, New Edition, (Leiden, 1960), I: 505. Mahmud Şâkir Ülkütaşır, yanlış bir şekilde kuruluş tarihini 26 Mayıs 1851 (25 Recep 1267) olarak verir. Bkz. "Encümen-i Dâniş", *Aylık Ansiklopedi*, Yeni Seri, sy. 10, (Nisan 1950): 113; Ülkütaşır, "Encümen-i Dâniş, İlk Türk Akademisi", *Akademi Dergisi I*, sy. 6, (İstanbul, 1946): 17.

⁸¹³ Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 14.

üyelerinden Fuad Efendi [Paşa] ile Ahmed Cevdet Efendi [Paşa] tarafından yazılan *Kavâid-i Osmaniye* (Osmanlıca Grameri) adlı kitap padişah ve üyelere sunulmuştur.⁸¹⁴

Encümeni Dânişin -birçok sebepten ötürü gerekli başarı ve sürekliliği gösteremeden 11 yıl sonra çalışma hayatı son buldu. Bunu en çok etkileyen sebeplerden biri de kurucu faktörü Mustafa Reşid Paşa'nın vefat etmesi olarak görülmektedir. Osmanlı tarihinde, uygulamaya konulup hatta başarı sağlansa da kurucu kişinin vefat etmesi veya iktidarını kaybetmesi sonucunda kurumun unutulmaya yüz tuttuğu söylenebilir. Tarihte benzerini sıkça karşılaştığımız bir durumdur.⁸¹⁵

Ekim 1846'da Sultan Abdülmecid'in kamu eğitimini devletin temeli olarak tuttuğu⁸¹⁶ bu dönemlerde, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat devriyle birlikte eğitim ve bilimle ilgili çalışmaların arttığı görülmektedir. Ancak eğitim konusunda tam ve net bir anlayışın olmaması ve devlet ricalinin deneme yanılma yöntemiyle işe başlaması bu konuda bazı aksamalara neden olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı maliyesinin yeni kurulan eğitim müesseselerine gereken mali destekte bulunmaması eğitimin yavaş ilerlemesine yol açmıştır.⁸¹⁷

3.2. Darülfünun Kurulma Fikri

İran Darülfünunu, Tokyo Darülfünunundan 20 yıl önce ve İstanbul Darülfünunundan üç yıl sonra kurulmuştur. İnşa edilen Darülfünun, Mirza Taki Han Farahani Emir Kebir'in (1807-1852) projesi olarak görülmektedir⁸¹⁸. O, değişen hayat şartlarını ve yeni eğitimi Rusya'daki kısa ikameti ve Osmanlı'daki uzun memuriyeti sırasında görmüş ve bürokraside İran'ın yeni bilgilerle donanmış uzman kişilere ihtiyaç duyduğunu anlamıştı. Öte yandan Azerbaycan'da şahit olduğu birtakım olumsuzlukların da teknik ve idari yetersizlikten kaynaklandığını görmüştü. Bu nedenle sadrazam Emir Kebir, İran'ı savunma sorumluluğunda olan iyi eğitim almış ve sağduyulu kişiler yetiştirmek amacıyla yeni tarzda bir eğitim kurumu kurulması gerektiğini anlamış ve çalışmalara başlamıştı.⁸¹⁹

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki maarif temaslarına bakıldığında, Tebriz'deki Velihaht Abbas Mirza'nın hizmetindeki bir aşçının oğlu olarak dünyaya gelen Emir Kebir ön plana çıkmıştır. Yetenekleri sayesinde hızla yükselmiş ve Abbas Mirza'nın en

⁸¹⁴ Dölen, Osmanlı Döneminde Darülfünun, 51-52.

⁸¹⁵ Akyıldız, *İlk Türk Akademisi*, 44-45. Bu mesele, İran'da da sıkça karşılaştığımız bir konudur.

⁸¹⁶ *Takvim-i Vekayi*, sy. 306, (10 Zilkade 1262/30 Ekim 1846), s. 1, st. 1.

⁸¹⁷ İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 365.

⁸¹⁸ Darülfünun hakkında daha geniş bilgi almak için bkz. Gulamhosseyin Zergiri Nejad ve diğerleri, *Tarih-i Daneshgah-e Tehran*, c. 9, (Daneşgah der devre-i evvel 1313-1322) behşeh nohset, (İntişarat-ı Daneşgah-ı Tehran, 1385); Maksud Ferâsethava, *Tarih-i Heştâd Sale-i Danişkade-i Fenni Danişkâh-ı Tahrân*, (Tahrân: Nesrini, 1393).

⁸¹⁹ Muhammed Muhit Tabatabai, *Emir Kebir ve Darü'l-Fünun*, haz. Allah Ruşen'i Zeferanlu, (Tahrân: Daneşgah Tahrân, 1975), 186-187; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 31.

güvendiği memurlardan biri olmuştur. Emir Kebir, Azerbaycan'ın eğitim ıslahatlarını kanunlaştıran Abbas Mirza'nın ve Mirza Ebu'l-Kasım Kaimmakam'ın mirasının taşıyıcısıdır. Abbas Mirza'nın yardımcısıyken üç defa yurt dışına göreve gitmiştir. İlk seferi 1829 yıllarında 22 yaşındayken bir elçilik heyetiyle St. Petersburg'a olmuştur. Burada 11 ay süren bir tecrübeye sahiptir. İkinci yolculuğu 1837'de Veliaht Nâsirüddin Mirza ile yine Rusya'ya gitmiştir. Tiflis'te yeni okulları ziyaret etmiş, Moskova'daki modern okulları görmüştür. Abbas Mirza'nın ölümünden sonra Azerbaycan Eyalet Ordusunun Vezirliğini (1835) yapmıştır. Emir Kebir, 1843-1847 yılları arasında, büyükelçi olarak İran-Osmanlı sınır görüşmelerinde bulunmak üzere diplomatik görevle İstanbul ve Erzurum'da ikamet etmiştir. 1847 Erzurum Anlaşması'nın imzalanmasından kısa süre sonra İran'a dönünce sadrazamlığa atanmıştır. Emir Kebir, Nâsirüddin Şah döneminde⁸²⁰ (1848-1896), ilk üç yıl boyunca çeşitli ıslahatlar yapmıştır. Yönetim ve ekonomik işlerde aldığı radikal kararlar sarayın, rakiplerinin, taşra yönetiminin, aşiretlerin ve İngilizlerin düşmanlığına yol açmıştır.⁸²¹ 1851'de Nâsirüddin Şah, Emir Kebir'i azlederek Kaşan'a sürgüne göndermiş ve orada boğularak öldürülmüştür.⁸²²

Nâsirüddin Şah⁸²³, tahta çıktığında yaygın bir sivil kargaşa, disiplinsiz bir ordu ve tükenmiş bir hazine ile karşılaştı.⁸²⁴ Bu nedenle, Nâsirüddin Şah'ın saltanatının ilk birkaç

⁸²⁰ Bkz. Pirâ ve Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul, 2006), 405-406.

⁸²¹ Emir Kebir emekli maaşlarını kesti ve liyakati getirmeye çalıştı. Uzun süre yabancıların kapısına gelen şahın hırslı annesi Mehdi Ulya ve Mirza Ağa Han Nuri ona isyan etti. Güvenliği güçlendirdi, mali işleri organize etti, silah fabrikasını kurdu ve Farhank Navin'in (yeni kültürün) çekirdeği olan Darülfünun'un güzel sarayını inşa etti. Onun önderliğiyle geri kalmış İran milletini uygarlaştırmış ve ülkenin şanı ve büyüklüğüyle adını tarihe yazdırmıştır. Salname-i Medrese-i Mübareke Darülfünun, 6; İran Milli Arşivi ve bu kaynaktan bkz.

<https://poshtebammag.ir/23311/researchdoc/%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D9%87-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DA%A9%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%86%D9%88%D9%86/>

⁸²² Hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma olması sebebiyle daha geniş bilgi için Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (Tahran: Harezmi, 7. Baskı, 1980-1981); ayrıca Perviz Afşari, *Sadrazamha-yi Silsile-yi Kaçariyye*, 2. Baskı, Vezaret-i Umur-e Harice, (Tahran: Müesse-yi Çap va Entişarat, 1376/1997), 118 vd; Mehdi Bamdad, *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, (Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 1363/1984), I: 209-221.

⁸²³ Nâsirüddin Şah (1831-1896), 1848 yılında dördüncü Kaçar şahı oldu. Annesi Mehdi Ulya (Melek Cihan) babası ise Muhammed Mirza Şah'tır. 1831'de Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Beş yaşındayken Azerbaycan valisi oldu. Babasının vefatından sonra da Mirza Taki Han'ın desteğiyle hükümdar ilan edildi. (13 Eylül 1848) Nâsirüddin Şah, Tahran'a geldikten sonra ilk icraatı Mirza Taki Han Emir Kebir'i "atabek-i azam" ünvanıyla sadaret makamına atamasıdır. Bkz. Pirâ ve Özgüdenli, "Nâsirüddin Şah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, (İstanbul: 2006), 405-406.

⁸²⁴ Mirza Taki Han, 1848'de *Amir Nizam* (ordu kumandanı) idari ünvanını aldığında, şartlar değişiklik için elverişli değildi. Kırsal kesimde huzursuzluk ve başkentin kendisindeki memnuniyetsiz soyluların neden olduğu isyan vardı. İran'ın bazı şehirlerinde, üst düzey muhafazakâr Şii ulemanın öğretilerine ve liderliğine karşı şiddetli dinsel ayaklanmalar yaşandı. Bunlardan en önemlisi, 1844 yılında Seyyid Mirza'nın Bâb olarak bilinen Şirazlı tüm mübareklerin iddiasıyla ortaya çıkan Babi hareketiydi. Bu hareket, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, İran için çok daha önemli değiştirilmiş bir kolu olan, daha sonra hem İran'ın içinde hem de dışında Bahaizm olarak yayılan ve genellikle Babiler olarak bilinen mesih hareketiydi. Babizm'in kurucusu Seyyid Ali Muhammed, 1819'da güneybatıdaki Şiraz şehrinde bir tüccar ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi ve daha sonra 1840'larda Bab (On ikinci İmam'ın "kapısı") adını aldı. Erken bir dini meslek seçerek, Osmanlı Irak'ındaki Necef ve Kerbela türbe şehirlerinde en bilgili Şii ulema ile çalışmaya gitti. Burada, kurucusu Şeyh Ahmed Ahsai'den (1754-1826) sonra Şeyhi hareketi olarak adlandırılan Şiilik

yılı, Mirza Taki Han Farahani tarafından gerçekleştirilen bir dizi kapsamlı reform yapıldı. Emir Kebir'in temel hedefi iki yönlüdür. Birincisi, hükümeti düzenlemeyi ve merkezileştirmeyi hedefliyordu. İkincisi, İran'ın içişlerine dış müdahaleyi sınırlandırmaya ve İran'ın Avrupa konusunda kendi kendine yeterliliğini artırmaya çalışıyordu.⁸²⁵ Bu yönleriyle Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) ile Emir Kebir benzeşmekteydi.

Emir Kebir, üç defa yurt dışı seyahati gerçekleştirdi. Bunlardan ilki 1829-1830 yılları arasında Prens Hüsrev Mirza'nın başkanlığını yaptığı St. Petersburg'a giden resmi heyetin üyesi olarak bu geziye katıldığı seyahattir.⁸²⁶ On ay süren gezide Tiflis, Petersburg ve Moskova'yı ziyaret etmiştir. Gezinin ayrıntıları, misyonun resmi tarihçisi Mirza Mustafa Afşar tarafından *Sefername-yi Hüsrev Mirza* adlı seyahatnamesinde kaydedilmiştir. Hüsrev Mirza, bu grubun gezi sırasında çok çeşitli eğitim, askeri ve endüstriyel kurumları ziyaret ettiğini belirtmiştir. Bunlar arasında Fransız eğitim kurumlarını örnek alan devlet okulları, bir darphane, bir kristal cam fabrikası ve bir at arabası fabrikası vardır.⁸²⁷ Gezi, 22 yaşındaki Emir Kebir'e Rus reformlarının meyvelerini ilk elden görme fırsatı sağladı. Mirza Mustafa Afşar, Tiflis'teki bir fabrikayı ziyaret ettikten sonra, diğer heyet üyelerinin görüşlerinin temsilcisi olarak kabul edilebilecek bir yorumda, "İran hükümeti birkaç genç işçiye bu fabrikalara okumaya gönderse" diye bir yazısı mevcuttur. Mustafa Afşar'ın bunu söylemdeki amacı İran'ın az bir masrafla endüstriyel yöntemleri kısa sürede öğrenebileceği düşüncesidir.⁸²⁸ Mirza

içindeki bir hareketin takipçisi oldu. Şeyhi fikirleri, çoğu Ortodoks Şiilerden hem daha felsefi hem de daha mistik unsurlar içeriyordu. Şiraz'a döndükten sonra 1844'te Seyyid Ali Muhammed gizli imama açılan bu kapıyı (Bab) ilan etti. Bkz. Kiddie, *Modern Iran*, 45; bu kişinin, kıyamet gününü ve Mehdi'nin yeniden ortaya çıkışını haber verdiği iddia ediliyordu. Kendisi, 1852'de Nasreddin Şah'a suikast düzenlemeye kalkıştıktan sonra- zındık olarak acımasızca cezalandırılrsa da bu hareket Bahaullah (Tanrı'nın İhtişamı) adını alan her türlü siyasal etkinlikten kesinkes sakınmayı öğütleyen Bab'ın vârisinin önderliğinde varlık göstermeyi başardı. Bahaullah hem İsa hem de Gizli İmam olduğunu duyurarak, kurulu düzene saygı kadar sosyal reform da yapan yepyeni bir mesaj getirdiğini söylüyordu. Bâb, *Kur'an-ı Kerim* ve *Kitab-ı Mukaddes* yerine kendi kutsal kitabını yazdı. Öte yandan onun kardeşi Subh-i Ezel (Ezeli Sabah/Sonsuz Yarın) adını alarak Bab'ın gerçek vârisinin kendi olduğunu ileri sürdü ve bütün düzeni bozmaya devam etti. Böylelikle Babî hareketi eylemci Ezeli ile barışçıl Bahai hizipleri arasında ikiye bölünmüştü. İlki daha çok Tahran'da; ikincisi Yezd, Şiraz, İsfahan ve Necefabad'da varlık gösterdi. 19. yüzyılın sonlarında toplam sayılarına ilişkin tahminler 100 bin ile 1 milyon arasında değişmektedir. İki tarikat da faaliyetlerini el altından yürütüyordu. İkisinin de başında Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş liderler bulunmaktaydı. Başta din adamları olmak üzere yetkililer her ikisini de şeytan gözüyle bakıyordu hem yabancılarla bağlantılı komplolar kurduklarından hem de Şii İslam inancına karşı olduklarından ölümcül bir tehdit olarak görülmekteydiler. Bkz. Edvard Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, trc. Dilek Şendil, (İstanbul: İş Bankası Yay., 2009), 24-26. Şii inancına göre dünya adaletsizlikle dolduğunda ortaya çıkacak olan mehdinin (on ikinci Şii imamı) mesihî figürü olduğunu iddia etti. Nâsirüddin Şah'ın tahta çıkışı, 1848'de İslam'dan ayrılan Bab'ın takipçilerine nihayet İslam'la yüzleşme fırsatı verdi. Bkz. Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 22-23.

⁸²⁵ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 117.

⁸²⁶ Bu, Rusya'nın Tahran'daki bakanı A. S. Griboedov'un öldürülmesi nedeniyle İran'ın resmi ömrünü iletme üzere Rusya'ya giden delegasyondur; Mirza Salih Şirazi de heyetin bir üyesiydi.

⁸²⁷ Ademiyet, *Emir Kabir ve İran*, 56.

⁸²⁸ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, 166; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 70-71.

Mustafa Afşar'ın bu hayallerini, Emir Kebir 1849 yılında altı İranlı genci Rusya'ya göndermesiyle gerçekleştirdi.

Emir Kebir'in ikinci seyahati 1837'de Azerbaycan vezir-i nizamı olduğu sırada, Velihaht Prens Nâsirüddin Mirza'ya Erivan'da Rus İmparatoru'yla buluşmak için eşlik ettiği görevidir. Bir hafta sonra Tebriz'e dönmüştür.⁸²⁹

Üçüncü ve Emir Kebir'in ilk önemli siyasi misyonu olan Osmanlı Devleti'nde yaptığı seyahattir. Rahim Reis Niya, *İran ve Osmani* adlı eserinde Emir Kebir'in Türkçeyi Tebriz'de öğrendiğini ve 1843 yılından 2 Haziran 1847 tarihleri arasında 4 yıllık Osmanlı seyahatlerini tamamladığını belirtir.⁸³⁰ Osmanlı Devleti'nin Tanzimatını yakından gördü ve bu ıslahatlara ilave olarak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ıslahatlarını yakından gözlemleme fırsatı yakaladı. Gerçi Tanzimat ıslahatları henüz genişlememişti, onun için Osmanlı ve Mısır tecrübeleri değerliydi. Çünkü her iki ülke de Müslümandı ve Batı'nın yeniden yapılandırılması yolunu yakalamada yavaşıldı.⁸³¹

Emir Kebir, Abbas Mirza'nın çabalarından sonra, İran devlet yapısında ilk sistemli yenileşme girişimlerini başlatan ve kurumsal yenilikler yapan devlet adamıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen Emir Kebir, tercüme yapacak kadar Türkçe bilmektedir. Mustafa Reşit Paşa ve devrin Osmanlı siyasi elitleriyle tanışmıştır.⁸³² Tanzimat uygulamalarının sonuçlarının tam fark edilmediği dönemde İstanbul'da bulunan Emir Kebir, devrin fikri atmosferi ve kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Stephanie Cronin, Emir Kebir'in yaptığı reformların Osmanlı Devleti, *Tanzimat* adıyla ünlenen reformun etkisinde olduğunu söylemektedir.⁸³³ Hatta Reis Niya, Emir Kebir'in *Cihannüma-yı Cedid* eserini Erzurum'da yazdığını söyler.⁸³⁴

Bu bilgilere göre, Emir Kebir, 1843-1847 tarihleri arasında, Osmanlı-İran hudut komisyon başkanı olarak görev aldığı 4 yıl içinde, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri takip ederek ülkesine döndüğünde modern bir okul tesis etmenin planlarını yapmaktaydı.

⁸²⁹ Seccad Sultanzade, "Sefir-i Salih-i İran der Konferans-ı Erzurum ki Bud?", (11 Ferverdin 1400), <https://turkey.mfa.gov.ir/portal/newsview/633196>, [Erişim Tarihi, 22.03.2024].

⁸³⁰ Reis Niya, *İran ve Osmani*, I: 35.

⁸³¹ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1362/1983), 158.

⁸³² "Mustafa Reşid Paşa ve Emiri Kebir birbirlerini tanıyorlardı; Resmî olarak görüşleri ve huyları benziyordu. Emir'in sefaret ve sadareti Reşid Paşa'nın zamanına denk gelmiştir" ifadesi için Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, 182; Tanzimat etkisi ve Osmanlı ricalini tanıması üzerine Reis Niya, *İran ve Osmani*, 33-35.

⁸³³ Stephanie Cronin, *Ceng ve Sulh der İran Dorey-i Kaçar ve Peyamedhaye-i an der Güzeşte ve Eknun*, ed. Roksana Farmanfarmaian, trc. Hasan Afşar, (Tahran: Neşr-ı Ketap, çap1, 2010), 106. (İngilizcesi; *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present (History and Society in the Islamic World)*, ed. Roxane Farmanfarmaian, Makalenin adı Stephanie Cronin, "Building a New Army: Military Reform in Qajar Iran", (April 7, 2015); Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 26-27.

⁸³⁴ Reis Niya, *İran ve Osmani der Ostane Karen-i Bistom*, 42.

Emir Kebir, edindiği bu tecrübeleri kendi ülkesinde uygulama fırsatı yakaladığında, askeri ıslahatlar yaparak yeni bir okul kurmuştur.⁸³⁵

Emir Kebir'in aklında, sadece Darülfünun kurma fikri yoktu, aynı zamanda ülkeyi modernleştirmek adına askeri ıslahatlar yapmayı da istemişti. Bunun için öncelikle, ülkenin gerçek menfaatlerini koruyan düzenli ve güçlü bir ordunun olması gerektiğine inanmıştı. Askeriye'yi Boniçe esasına dayalı olarak kurdu ve Fransız düzenini ortadan kaldırdı. Böylece, yeni bir askeri düzen oluşturdu. Emir Kebir⁸³⁶, Osmanlı Devleti ve Rusya'daki deneyimlerinden edindiği bilgileri kullanarak derhal askerleri seferber ederek çıkan isyanları bastırdı. Birkaç yıl içinde 20.000 disiplinli piyade, süvari ve topçudan oluşan bir *daimî ordu* oluşturdu.⁸³⁷ Böylece merkezi bir idari teşkilatlanma adına önemli adımlar atmıştır.

David Menashri, *Education and the Making of Modern Iran* adlı eserinde Ademiyet'ten alıntı yaparak onunla ortak fikirde olduğunu belirtmektedir. Menashri, Darülfünunun başlatıcısı ve arkasındaki itici güç olan Emir Kebir'in önünde, Rusya'da ve Osmanlı Devleti'nde benzer okulların modeli olduğunu söyler. Menashri, Rusya'da özellikle 1828 yılında *St. Petersburg Teknik Kolejinden* ve İstanbul'da 1834 yılında kurulan *Mekteb-i Ulum Harbiye* ve 1840'larda Mustafa Reşit Paşa yönetimindeki geniş eğitim reformu ile etkilendiğini belirtir. Buna göre, *Darülfünunun* adı ve müfredatı, ilk kez 1845'te İstanbul'da açılan Kuleli Askeri İdadisine benzer bir okuldan açıkça modellenmiştir. Bunların yanında, aynı zamanda, Mehmed Ali'nin reformları ve özellikle Kahire'de bir tıp fakültesinin kurması, Emir Kebir'i etkilemiştir.⁸³⁸

⁸³⁵ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 50-51; Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1955, 159; Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, 42-43; Perviz Salahi ve Mehri Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, (Tahran: İntişarat-ı Avar-ı Nur, 1382), 74.

⁸³⁶ İngiliz Robert Curzon, Vezir-i Nezam Emir Kebir hakkında, Arzanah Adası'nda toplanan İngiliz, Osmanlı ve Rus temsilcilerinin en iyisi olduğunu söyleyerek biraz abartmış olsa da Robert Curzon'un böyle bir söylemi olması Emir Kebir'in iyi bir komutan olduğunu gösterir. İran Milli Arşivi, *Salname-i Darülfünun*, Belge no: 17876/297 Bkz. Cenab-ı Ağayı Doktor Ali Ekber Siyasi, *Vezir-i Daneşmend ve Mahbub-i Ferheng*, (Tahran: Çaphane-i Handeniha, 1327/1943), 5.

⁸³⁷ Mevcut askeri birlikleri yenileştirmiş, on altı alay kurmuş, her alayı elli piyade düzeni bölükten ve her bölük bin kişiden oluşacak, her bölükte de bir alay komutanı, iki yaver, dört vekil ve dört onbaşı bulunacak şekilde düzenlemiştir. Süvari düzeni deste denilen on iki birlikten ve iki kısımdan oluşturulmuştu. Birinci kısım padişah ve veliaht korumalığını üstlenmiş, 400 süvariden oluşmuştu. Her on süvari bir onbaşının emri altında ve her yüz süvari bir yüzbaşı emrindeydi. Süvari hizmetçi grubu veya rayiç süvari birliği adını alan ikinci grupta her bin kişi bir sultanın emrinde ve her sultan iki vekil ve iki onbaşıya sahipti. Emir Kebir'in emriyle 2.000 topçu, 200 zemberek, birkaç bölük hızlı süvari Belucistan ve Kirman bölgesine ve birkaç bölük de sınırları korumak için yerleştirilmiştir. *Tarih Ardeş Nevin İran*, Behşi Nehust ez sal-e 1300-1320, (Muceled Yekum, Setad-i Buzurg Erteştatan İdar-i Sevum), 24-25; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 20; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 27.

⁸³⁸ Emir Kebir'in emriyle 1850 yılında inşa edilen ilk modern hastane (Devlet hastanesi) Ocak 1852 yılında açılması buna örnek gösterilebilir. Bu hastanenin bir eczanesi vardı ve 400 hasta alabiliyordu. İlk müdürü Mirza Muhammet Vali Hekimbaşı ve Dr. Kazvalen (1819-1852) idi. Ordunun başıboş karne yiyen doktorun tıbbi tedavilerden sorumlu olduğu devlet gazetesinde yer alan habere göre, doktorlar ve üç öğrenci her gün öğlene kadar burada çalışıyordu, hastalar sunulan hizmetlerden ve durumlarından memnundu. Hastaneden sağlıklı ayrılıyorlardı. Floor, *Tarih-i Bimaristanha der İran*, 89.

Ademiyet ve Menashri, Misyon Sekreteri Mustafa Afşar'dan altılayarak, Darülfünun kurulma fikrinin, ilk defa Emir Kebir'in Rusya'ya yaptığı görev sırasında hazırladığı bir raporda ortaya atıldığını belirtmişlerdir. Misyon Sekreteri Mustafa Han Afşar, St. Petersburg Kolejine atıfta bulunarak, İran'da bu tür okulların kurulmasının son derece kolay ve basit olduğunu söylemiştir. Avrupa'dan birkaç bilim insanı getirerek, İran'ın ileri gelenlerinin çocuklarına bir okul kurma düşüncesine sahip olan Afşar, öğrencilerin, İran bilimlerini İranlı öğretmenlerden ve Avrupa bilimlerini Avrupalılardan öğreneceğini belirtmiştir.⁸³⁹

İran Darülfünunu üzerine Maryam Dorreh Ekhtiar, "The Dar Al-Funun" adlı bir doktora tezi yazmıştır. Ekhtiar, Emir Kebir'in 1843-1847 yılları arasında Erzurum Konferansı⁸⁴⁰ nedeniyle bulunduğu Osmanlı Devleti'nde geçirdiği zammın çok kıymetli olduğunu belirtmiştir. Elbette Osmanlı Devleti, İranlıların bu tür değişikliklere duyulan ihtiyacı algılamasından çok önce kapsamlı reform programlarına girişmişti. Emir Kebir, Erzurum'da kaldığı süre boyunca, bu reform çabalarının bazılarının etkilerine dolaylı olarak tanık olma fırsatı buldu ve bu da kaçınılmaz olarak kendi algılarının şekillenmesine yardımcı oldu. Bu gezi sırasında, daha sonra İran'da kurduğu kurumlara örnek teşkil eden çok sayıda okul, hastane, kütüphane ve fabrikayı da ziyaret etti. Dahası, kariyerinin başlangıcından bu yana, bir dizi yüksek rütbeli hükümet görevinde bulundu, Emir Kebir, İran'da temas kurduğu yabancıların aktardığı fikirlerin yanı sıra, okuduğu Avrupa yazılarının çevirilerinden etkilenmiştir.⁸⁴¹

23 Eylül 1847'de Hariciye Bakanı Emri Kebir'in yardımcısı Muhammed Ali Han, Kuzey Fransa'daki Compiègne Sarayı'nda Kral Louis-Philippe (1830-1848) ile şahın mektubunu ve bir portresi de dahil olmak üzere kraliyet hediyelerini sunduğu bir dinleyici kitlesine çağrıldı. İran hükümetinin hizmetinde Darülfünunun ilk Fransızca öğretmeni Jules Richard'dır. Jules Richard, Osmanlı Devleti'ndeki yabancı hocalar gibi- Müslüman olduktan sonra Mirza Rıza Han⁸⁴² ismini almıştır. Kendisine genellikle Rişar Han denmektedir. Rişar Han rehberliğinde, Fransızca eserlerin yer aldığı bir liste hazırlanmıştır. Muhammed Ali Han, Paris'te kaldığı süre boyunca İran'a gönderilecek ansiklopediler, sözlükler, haritalar ve bilimsel araçların yanı sıra tarih, bilim ve edebiyat

⁸³⁹ Mustafa Afşar, Safarnameyi Hüsrev Mirza, aktaran Ademiyet, *Fikri Azadi*, 39-41; Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 53-54.

⁸⁴⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, sy. 19, (Güz 2011): 132; İsmâil Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1955), 107; Muzaffer Erendil, *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976), 120.

⁸⁴¹ Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 22-23.

⁸⁴² Jules Richard (Paris, 1816/Tahran, 1891), İslam'ı kabul ettikten sonra, Rıza ismini ve Han ünvanını almıştı. Kendisine daha sonra, Rişar Han denmektedir. Kendisi, Darülfünunun ilk Fransızca öğretmenidir. Onun ölümünden sonra Darülfünunda, oğlu Yusuf Rişar Han Fransızca öğretmeye devam etmiştir. Bkz. Bamdad, *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, (1348).

üzerine önemli sayıda kitap sipariş etti.⁸⁴³ Muhammed Ali Han, 1848'de Fransa'dan İran'a 323 harita ve 293 kitapla geldi.⁸⁴⁴

Emir Kebir'in yurt dışı gezileri Rusya ve Osmanlı Devleti ile sınırlı olmasına rağmen, geziler onu etkilemiş görünüyor. Bu nedenle Emir Kebir, ıslahatları yaparken bir yandan da yurt dışına bireysel stajyer göndermenin ülkeye faydalı olacağına inanmıştır. Buna göre, Emir Kebir İran'da sanayinin gelişmesi için yurt dışına bazı iş sektörlerinden öğrenciler göndermiştir.

Çeşitli kaynaklardan tespit edilen bilgilere göre, Emir Kebir, 1849 yılında 6 İranlı zanaatkârı Tebrizli Tacir Hacı Mirza Muhammed Bagher liderliğinde mesleki eğitim almak için yurt dışına göndermeye karar vermiştir. Reza Arasteh, bu grubun 1851 yılında St. Petersburg'a gittiğini belirtmişse de bazı kaynaklar öğrencilerin 1849 yılında İstanbul'da eğitim gördüğünü işaret etmiştir.⁸⁴⁵ Aslında 1849 yılında gönderilmesi kararlaştırılan, ancak gerçekleşmesi uzun süren bir durum olabildiği tahmin edilmektedir.⁸⁴⁶

Bu kişilerden Abbas Kerbelâi *cam üfleme*, Ağa Abdullah Şoma *mum yapımı*, Ağa Rahim Esfehâni *kâğıt üretimi* için St. Petersburg'a; Sadık Kerbelâi *top dökümü* ve Ali Meşhedi *marangozluk* için, Moskova'ya gitmiştir. Ahmet Kerbelâi ise *şeker ve kand yapımı* için Rusya'ya gitmiştir.⁸⁴⁷ Adlarından ve çalışma alanlarından anlaşıldığı üzere, sıradan olan bu adamlar, yurt dışına sanayinin ve üretimin gelişmesi-yenilenmesi için yollandığı anlaşılmaktadır.

Rus hükümeti, onların oradaki endüstrilerde okumalarını ve çalışmalarını sağlamak için, planda iş birliği yapmıştır. Üç yıl sonra kursiyerler İran'a dönerek İsfahan, Tahran ve Sari'de cam, şeker, kâğıt ve kereste gibi ürünler için kendi fabrikalarını kurmuştur.⁸⁴⁸ Bu kişilerin yurt dışına 1848-1849 yılında gittikleri tahmin edilirse, 1851-1852 yılında geri dönmeleri olasıdır. Elbette daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi,

⁸⁴³ Natek, *Iran der Rahyabi-ye Ferhengi*, 240-243.

⁸⁴⁴ Feridun Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sipahsâlâr*, (Tahran: Şirket-i Sehami Entişarat-ı Harezmi, 1351/1972), 456; Karadeniz, "İran'da Tercüme Faaliyetleri", 181.

⁸⁴⁵ Ademiyet, *Amir Kebir ve İran*, (1956), 385; H. John Lorentz, "Modernization and Political Change in the Nineteenth Century Iran: The Role of Amir Kabir", (Ph.D. diss., Princeton University, 1974), 228-229; Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47-48; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 61.

⁸⁴⁶ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47-48; Lorentz, "Modernization and Political Change in the Nineteenth Century Iran: The Role of Amir Kabir", 228-229; Ademiyet, *Amir Kebir ve İran*, (1956), 385; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 101; Ahmet İrec Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, (Tahran: Sahap Yay., 1379), 349; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 35; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 61.

⁸⁴⁷ Feridun Ademiyet altı kişi olduğunu belirtir. Bunun için bkz. Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, 391. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 195-196. Bu kaynaktaki bilgilere göre gidenlerin isimleri, Kербela-yı Abbas, Kербela-yı Sadık, Kербela-yı Ahmed, Meşhedi Ali, Ağa Abdullah'tır; Ayrıca Emir Kebir'in Rusya'ya 5 öğrenci gönderdiğini söyleyenler de vardır. Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 101; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 61.

⁸⁴⁸ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 196; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 35; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 77.

1815 yılında Abbas Mirza'nın Rusya'ya 4 öğrenciyi de gönderdiği unutmamalıdır. Bu da Emir Kebir'in eğitim politikalarına geçmişten gelen birikimi kullandığını gösterir. Emir Kebir, Abbas Mirza'nın politikalarını devam ettirmiştir. Abbas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne öğrenci gönderip göndermediği tespit edilmemişse de Emir Kebir kendi sadrazamlık döneminde İstanbul'a öğrenci göndermiştir.

Emir Kebir'in Osmanlı Devleti'nden etkilendiğinin en önemli göstergelerinden biri, İstanbul'a öğrenci göndermesidir. Rusya'ya giden öğrencilerle aynı dönemlerde, iki kişi İstanbul'a ipek öğrenmek için gelmiştir. Bunların isimleri tespit edilememiştir. Ancak geri döndüklerinde Kaşan ve Gilan'da daha kaliteli bir ipek ürettikleri söylenebilir.⁸⁴⁹ Bu iki kişinin İstanbul'a gönderilmesi, yeni teknoloji ve teknikleri öğrenmeleri için Avrupa'ya göndermeye yönelik yerleşik hükümet politikasının bir devamı niteliğindedir. Ancak gönderilen öğrenciler Osmanlı ve İran arşiv kayıtlarında tespit edilmemiştir. Bu iki ipek üreticisinin Osmanlı'ya gelmelerinden sonra, gittikçe artan sayıda öğrencinin gerek İran hükümetleri tarafından gerekse ailelerin kişisel bağlantıları yoluyla Osmanlı coğrafyasına ulaştığını ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan bunun tersi bir gelişmeden söz eden bir belgeye rastlanılamamıştır. Osmanlı tebaasından eğitim amacıyla İran'a öğrenci gönderildiğine dair kaynaklarda herhangi bir veri bulunamamıştır.

Modern eğitim ve tüm bu yeni okullara ihtiyaç, muhtemelen Emir Kebir'i yurt dışına öğrenci gönderme ve yabancı askeri danışmanları işe alma konusundaki eski politikaları devam etmesine neden oldu. Ancak, Emir Kebir bir süre sonra, ihtiyaç duyulan artan sayıda insanı eğitmek için, reform önlemlerini uygulamanın yeterli olmadığına inanmasına neden oldu. Bunların yanında, bu tür gelişmeleri uygulamak ve yurt dışına öğrenci göndermek mali olarak yıpratıcıydı. Emir Kebir, İran'daki modern bir okulda devlet hazinesine çok daha düşük bir bütçeyle çok daha fazla öğrencinin eğitilebileceğini fark etti. Dahası, öğrenciler artık çok şüphelendiği kontrolsüz yabancı etkilere maruz kalmayacaklardı. Ancak, Emir Kebir, İran'ın yeni okulda öğretmenlik yapacak uygun öğretmenlerden yoksun olduğunun farkındaydı. Bu nedenle Emir Kebir, Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi, Avrupalı öğretmenleri istihdam etmenin gerekli olduğunu da anladı. Öğretmen tercihini, Avusturya, İtalya, Fransa ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinden kullandı. Aslında Darülfünun, Nâsırüddin Şah zamanında Emir Kebir tarafından Avrupalı devletlerin ülkeyi sömürmesini engellemek için kurulmuştu.⁸⁵⁰ Ancak Emir Kebir, bazı yabancıların varlığını avantaj olarak kullanmayı başarmıştı.

⁸⁴⁹ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 196; Reis Niye, *İran ve Osmani*, 28; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 35; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 158; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 77.

⁸⁵⁰ Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1955, 159; Ali Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, (Tahran: Neşr-i İlm, 1391), 42-43; Salahi ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 74; Shahvar, *Forgotten Schools*, 30-31; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 50-51.

3.3.Darülfünunun Gelişimi

Bu kısımda, Osmanlı ve İran devletlerinde kurulan Darülfünun gelişimi incelenecektir. İran ile Osmanlı darülfünunları arasındaki benzerliklere ve farklılara vurgu yapılmıştır. Burada, elde edilen bulgu ve veriler sonucunda, İran Darülfünunun Osmanlı Devleti'ndeki modern mekteplerin bir karışımı olduğu tezi ortaya atılmıştır. Bu okullar Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i İdadidir. Okulların benzer ve farklı yanları tartışılmıştır.

3.3.1. İran Darülfünunları

Bu kısımda İran'da farklı zamanlarda ve mekanlarda kurulan Darülfünun mektepleri incelenecektir. Bu okullar aynı adla ve aynı amaçla kuruldukları için bir başlık altında toplanmıştır. Devlet tarafından, 1851 yılında Tahran, 1858 yılında Tebriz ve 1881 yılında İsfahan darülfünunları kurulmuştur. Bu okulların öncelikli amacı askeri eksiklikleri gidermektir.

3.3.1.1. Tahran Darülfünunu

İran tarafından açılan ve ilk modern okul olma özelliği taşıyan Darülfünun denildiğinde, *Medrese-yi Cedid* (Yeni Okul) akla gelir. Aslında Emir Kebir, Can Davud Han'ı okul malzemeleri alması için Avusturya'ya gönderdiğinde, Darülfünunun temel taşı henüz atılmıştı ve bu binaya bir isim verilmemişti. O zamanlar okulun belirli bir adı yoktu. Ancak Avusturyalı öğretmenlerin iş sözleşmelerinde okulun adı *Mektebhane-yi Şahî*⁸⁵¹ (Saray Okulu) olarak geçmiştir. *Vakay-ı İttifakiyye*de ise ilim ve sanayi alanında eğitim öğretimin yapılacağı yer olan *Talimhane*⁸⁵² tabiri yer almıştır.⁸⁵³ Aynı gazetede okulun açılışından bir hafta sonra, buranın adını *Darülfünun* olarak değiştirilmiştir. Daha sonraları *Medrese-i Nizamiye* (Askeri Mektep) olarak adlandırılmıştır.⁸⁵⁴

Oysa, Tahran halkı, talimhaneyi *Muallimhane* şeklinde kullanıyordu. Bu kurumun açılışından birkaç gün önce Emir Kebir iktidardan uzaklaştırılmıştı. O görevinde kalsaydı Darülfünun için, muhtemelen *Medrese-i Nizamiye* adını seçerdi. Kurumun nizamnamesi ve müfredatı incelendiğinde bu okulun öncelikle askeri eksiklikleri gidermek için kurulduğu anlaşılmaktadır. Sadece maden bilimi bunun dışındaydı ancak diğer dersler hatta tıp ve cerrahi askeri eksikliklerin giderilmesine

⁸⁵¹ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 257.

⁸⁵² *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 29, (23 Şevval 1267/1851); Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 255.

⁸⁵³ Bkz. Said Veziri Zade, "Seyr-i Tahvili Medrese-i Darülfünun Ez Ağaz-ı Ta Konun", *Sened-i Pejuhi ez Darülfünun* 2, sy. 7, (1398): 26.

⁸⁵⁴ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 257; Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 53; Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, (1354/1975), 357-358. Bu isimler ve onların kullanışı için bkz: Daneşgahe Gondi Şapur, *Amuzeş dar Iran az Ahd-e Bastan ta Emruz* (Ahvaz, 1971/1972), 1: 158-159; *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 3, (Sefer 1268); J. Gurney-N. Nevvabi, "Dar al-Fonun", *Encyclopaedia Iranica*, c. 4, ed. Ehsan Yarshater, (1988), 662-668.

yönelikti.⁸⁵⁵ Başlangıçta okulun ismi belli değilken askeri eğitim veya özel eğitim şeklinde isimler düşünülmüş, en sonunda *Darülfünun* olmasında karar kılınmıştır.⁸⁵⁶

Emir Kebir, Avrupa'daki Can Davud'a yeni akademideki eğitimi yürütmek üzere eğitilmiş personel istihdam etmesi için talimat verdi. Böylece Darülfünun yeri ve binası şahın kalesi içinde, Arg'ın Kuzeydoğu köşesinde, daha önce askeri amaçlar için kışlak olarak kullanılan arazide akademiye inşa etmeye başlandı. Plan, 1815'te Londra'ya gönderilen ve birkaç yıl *Woolwich Kraliyet Askeri Akademisinde* eğitim gördükten sonra ülkesine dönen Mirza Rıza Mühendisbaşı⁸⁵⁷ tarafından hazırlandı.⁸⁵⁸ Yapımına 1841 yılında başlanan bina, Saray Mimarbaşı Muhammed Taki Han tarafından denetlendi.⁸⁵⁹

Görsel kaynakları incelenip yazılı kaynaklarla karşılaştırıldığında, Kaçar döneminde Darülfünun okulunun iki bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. Birinci bölüm, Mirza Rıza Mühendisbaşı ve mimar Muhammed Taki Han Mimarbaşı tarafından Emir Kebir'in emriyle 1851 yılında açılan ilk yapıdır. Buraya Ağdam bina⁸⁶⁰ denmektedir. Temmuz 1851'de doğu kanadı ilk öğretmenleri ve öğrencileri almaya hazırды. Binanın yapımı Aralık 1852'de tamamlansa da eğitimler birkaç ay önceden başlamıştı.⁸⁶¹ Pehlevi döneminin başlarında eski bina yıkılarak yerine daha sonra Gürcistanlı Nikali Markov'un tasarladığı "Darülfünun Lisesi" kurulmuştur. Bu lise hala kullanılmaktadır.⁸⁶²

Dersler 21 Ağustos 1851 yılında başlamıştır.⁸⁶³ Emir Kebir'in görevden alınmasının ardından, Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han⁸⁶⁴ Darülfünunu yönetti. Zaten Darülfünun ilk açıldığında hocalarının çoğunun yabancı olmasından dolayı

⁸⁵⁵ Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 21-31.

⁸⁵⁶ İkbâl Yağmayı, *Medrese-i Darülfünun*, (Tahran: Neşr-i Serva, 1376), 52; Sarıkçioğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 51.

⁸⁵⁷ Önceki bölümde anlatıldığı gibi, İran ikinci bir öğrenci grubunu İngiliz Misyoner Colonel Joseph D'Arcy görüşmeleri ile 1815 yılında İngiltere'ye göndermeye karar vermiştir. Bu 5 kişiden biri de Mirza Rıza [Mühendisbaşı]dır. Mirza Rıza bir süre ordunun başmühendisliğini yaptı. Bkz. Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47.

⁸⁵⁸ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1354/1975), 355; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 258; Gurney ve Nevvabi, "Dar al-Fonun", 663-682.

⁸⁵⁹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 494; Sıddık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 159; Salahi ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 74; Atai, "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906", 43; Yağmayı, *Medrese-i Darülfünun*, (1348/1969), 22: 144; Sarıkçioğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 51; Gurney, "Dar al Fonun", 667.

⁸⁶⁰ Ağdam eski Türkçede "küçük kale" demektir. Zamanla bu kelime "güneş ışıklarıyla nurlanmış ışıklı ak ev" halinde kullanılagelmiştir. Ayrıca Karabağ'ın en güzel bölgelerinden birine "Ağdam" denir. <https://millidusunce.com/agdam-27-yildir-ermeni-iscgali-altinda/>

⁸⁶¹ Gurney, "Dar al Fonun", 667.

⁸⁶² Mehrdad Qayyoomi ve Seyyed Beshari Mousavi, "Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye", *Name-i Mimari ve Şehrsazi*, (13.06.1396): 25; bu makale Şehid Beheştî Üniversitesinde Dr. Mehrdad Qayyomi Bidhandi danışmanlığında, Seyyed Beshari Mousavi'nin "Medrese-i Darülfünun, Baznemayi ber Mübnayı Esnad-ı Tasviri" (Darülfünun Mektebi, Görsel Belgelere Dayalı Temsil) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

⁸⁶³ Sarıkçioğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 92.

⁸⁶⁴ Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-i Rica-i İran*, (Tahran: Zovar Yay., 5. Baskı, ş. 1378). <https://web.archive.org/web/20160310084902/http://arianica.com/sites/default/files/article/Iranian%20Fames/Iranian%20Politicians/13844-111001114713fa.htm>

Dışişleri Bakanlığına bağlanmıştı. Bu nedenle okulun müdürü ve yardımcıları bu bakanlıktan seçilmiştir. Ayrıca askeri okul olduğu için, askeriyeden de idareciler atanmıştır. İlimler Bakanlığı kurulmadan önce, okul masrafları askeriye tarafından karşılanmıştır.⁸⁶⁵

Nâsirüddin Şah yeni sistem ile öğrencilerin Avrupa'yı tanınması ve özgürlük fikri ile gençleri kendisine karşı kışkırtabileceği endişesi ile sadece askeri eğitim ve fen bilimlerine izin vermişti. Derslerin içeriği özellikle piyade nizamı, süvari nizamı, tophane mühendishanesi, tıp, eczacılık olarak belirlenmişti.⁸⁶⁶

1851 yılında okul açılmadan eğitim-öğretim Darülfünunda ders verecek hocalar araştırılmaya başlanmıştı. İran'ın Hristiyan seçkinlerinden ve İran Devleti'nin ilk mütercimi olan Mösyö Can Davud Han ve Mirza Rafael, 1847'de Avusturya'ya okula hoca bulması için gönderilmişti.⁸⁶⁷ Can Davud Han'ın Avusturya Kralı August Krezi ile görüşmesi sonucunda anlaşmaya varmıştı. Gönderilen hocalar Darülfünunun *Tophane* kısmında 5 yıl boyunca çalışacaktı. Bu kişilerin güvenliği İran Devleti tarafından sağlanacak ve Tahran'dan başka yere görevlendirilmeyecekti. Kişiler hakkındaki şikâyetler, bizzat kendilerine iletilecekti. 5 yıl verilecek eğitimden sonra 200 tümen harcırah ödenecekti. İran Devleti bu kişilerden memnun kalırsa, 5 yılın sonunda tekrar bir anlaşma yapabilecekti.⁸⁶⁸

Darülfünuna ilk olarak fen alanında hoca istihdam edildi. Avrupa'dan getirilen hocalar; Avusturyalı Gumanes (Cumones) piyade eğitimi, İtalyan Metratto piyade eğitimi, Avusturyalı Kreziz tophane ve aynı zamanda tarih, coğrafya, matematik, geometri derslerini de veriyordu. Avusturyalı Nemino süvari eğitimi; Avusturyalı Zattie mühendislik ve matematik, Fransız Bohler matematik ve harita; Avusturyalı Carnotta maden; İtalyan Monsieur Fochettie⁸⁶⁹ fizik, kimya, eczacılık; Avusturyalı Doktor

⁸⁶⁵ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedit*, 497; Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, 50-52; Salahı ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 76.

⁸⁶⁶ Yağmayi, *Medrese-i Darulfünun*, 148.

⁸⁶⁷ Yağmayi, *Medrese-i Darulfünun*, 50. Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 122; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 51.

⁸⁶⁸ Yağmayi, *Medrese-i Darulfünun*, 148; Salahı ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 75.

⁸⁶⁹ Çok ilginçtir ki o dönemlerde Kimya biliminin altında, Darülfünunda fotoğraf bilimi için enstitü kurulmuştur. Sıklıkla bir sanat formu olarak düşünülen fotoğrafçılık bugünlerin aksine, Kaçar devrinde fotoğrafçılık, doğa bilimleri arasında yerini aldı ve kimya çalışmalarının altındaki müfredatta içermiştir. Bkz. Curzon, *Persia*, 495, ve İtimadülsultan, *el-Me'âsir ve'l-âsâr*, 131; Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 235. İran'da ilk defa, saray kronikçisi yazarı İtimadülsultan tarafından 1863-1864'te *Ruzname-i Milleti* gazetesinde, editörlüğünü Muhammed Hasan Han İtimadülsultan yapıyor, (İran'da hükümetin desteklediği tek gazete) fotoğrafçılığı tanıtan bir yazı yazdı. Bkz. Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 235.

Polak⁸⁷⁰ tıp ve cerrahi, göz; Hollandalı Schlimmer tıp; Fransalı Richard Fransızca; İtalyan Cargpolo resim; İtalyan Cocati eczacılık dersleri için getirilmiştir.⁸⁷¹

Darülfünun 28 Aralık 1851'de (5 Rebiülevvel 1268) resmi olarak açıldı.⁸⁷² Emir Kebir takriben bundan iki hafta sonra 10 Ocak 1852 (17 Rebiülevvel 1268) katledildi.⁸⁷³ İlk 6 yıl, 29 Aralık 1851'de (5 Rabiülevvel 1268) eğitimcilerin kabulü ve yeni kolejin resmi açılış sorumluluğu, Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han Şirazi'ye düştü. Zaten Darülfünun Hariciye Vezaretine bağlı bir kurumdu. 19 Kasım 1851'de (24 Muharrem 1268) Tahran Valisi (kalantar) Mahmûd Han'a ve ordu komutanı Aziz Han Mokri'ye yazdığı bir mektupta *Darülfünun* ismi ilk defa burada zikredilmiştir.⁸⁷⁴ Ancak bu isim seçiminde, Mirza Muhammed Ali'nin mi yoksa Emir Kebir'in mi inisiyatifinde olduğu bilinmemektedir.⁸⁷⁵

Dil başlangıçta hem öğretmen hem de öğrenci için bir sorundu. Avusturyalı eğitimciler Farsça bilmiyorlardı ve Almanca bilen yeterli çevirmen yoktu. Sonuç olarak, Fransızca, Darülfünunda eğitim dili olarak kabul edildi. Fransızca dersleri, Tahran'da

⁸⁷⁰ Dr. Polak, 26 Kasım 1851'de Tahran'a geldi ve ilk haftalarını Darülfünundaki diğer faaliyetlerinin temelini oluşturan bir eğitim programını başlatmak için geçirdi. Ayrıca öğretmekten daha fazlasını yapmak istiyordu. Böylece, biraz coşkuyla, 17 Aralık 1852'de bir hafta sonra "iyi donanımlı bir hastaneye taşındığını" yazdı. Orada bazı pratik tıbbi bilgiler edinmiş öğrencileri ona yardım etti. Ayrıca Dr. Polak 1852 yılında, tıp öğrencilerinin kullanabileceği bir kitap yazmıştır. Okulun matbaasını kendi öğrencileri idare etmiştir. Polak daha sonra Darülfünunda küçük bir eczane açtı ve burada günlük eğitiminin ardından ayakta tedavi gören hastaları tedavi etti ve küçük ameliyatlara yaptı. Bu aktivite, eğitimindeki olağan monotonluğu kırdı ve eğitimli bir cerrah olarak teoriyi pratiğe dönüştürmesine olanak sağladı. Ayrıca öğrencilerinin küçük ameliyatlara önce kendi gözetiminde, daha sonra tek başına yapmalarına da izin verdi. Bu tür uygulamalar amputasyonu bile içeriyordu. Floor, *Tarih-i Bimaristanha der İran*, 89; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 53.

⁸⁷¹ Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, 147-149; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52; Salahi ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 75. Emir Kebir sadece binanın inşaatını denetlemekle kalmadı, aynı zamanda bir öğretim kadrosunun istihdamı ve eğitim kursları için kişisel olarak düzenlemeler yaptı. İran'daki İngiliz-Rus çıkar rekabeti nedeniyle Emir Kebir Avusturya'dan eğitim yardımı istedi. Avusturya elçisine, Avusturyalı profesörlerle dört ila altı yıllık sözleşmeler yapma ve onlara seyahat masrafları için yılda dört ila beş bin tuman ve artı 400 tuman kontrat yaptı. İmparatorun yardımıyla seçilen profesörler çeşitli disiplinleri temsil ediyordu. Bunlar topçu, piyade, süvari, askeri mühendislik, tıp, cerrahi, fizik, matematik, mineraloji ve kimyadır. Bkz. Feridun Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, (Tahran: Bunga Azar, 1946), 188-189; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 21.

⁸⁷² Muhammed Hasan Han İtimadüssaltane, *el-Me'âsir ve'l-âsâr*, (Tahran: Esatir, 1363), 4: 151; Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1955), 175.

⁸⁷³ Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, (1362/1983), 726; Qayyoomi ve Mousavi, "Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye", 101.

⁸⁷⁴ Ramazan 1267/Temmuz 1851'de Nâsirüddin Şah Kaçar, Emir Kebir'i Dışişleri Bakanlığı görevinden aldı ve yerine yardımcısı Muhammed Ali Han'ı atadı. Muhammed Ali Han, görev süresi boyunca aynı zamanda Darülfünunun başıydı. Emir Kebir, kolejden sorumlu olması için Muhammed Ali Han'ı kendisi seçmişti ve 24 Muharrem 1268/18 Kasım 1851 tarihli Mahmud Han Kalantar'a yazdığı bir mektupta *Darülfünun* isminden ilk kez bahseden Muhammad Ali Han'dı. Aynı mektupta Muhammed Ali Han 30 soylu ve şehzade çocuğunun yeni kolejde okuması için şahtan izin aldığını beyan etti. Bununla birlikte, Muhammed Ali Han'ın bakanlığı kısa bir zaman sürdü, çünkü 9 Şubat 1852 tarihinde öldü. Ölümü, bir süredir mustarip olduğu bir hastalıktan kaynaklanıyordu. Bkz. *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 54, (21 Rebiülevvel 1268/12 Şubat 1852); Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, 362-63.

⁸⁷⁵ Feridun Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, (1354/1975), 363; Gurney ve Nevvabi, "Dar al-Fonun", 663-682.

yaşayan ve Fransız Rişar Han tarafından veriliyordu. Rişar Han, İslam'ı kabul ederek Mirza Rıza Han ismini aldı. Çok sayıda öğrenci, diğer kurslarına devam etmelerine izin verecek bir yeterlilik seviyesine ulaşana kadar, ancak Fransızca dil dersleri aldı. Bu nedenle, Fransızca, tarihi boyunca Darülfünunda baskın Avrupa dili olarak kaldı. Mevcut kurs materyallerinin eksikliği nedeniyle, Avusturyalı eğitimciler kitapları Farsçaya çevirdi. Avrupalı ve İranlı eğitimciler tarafından bir dizi çeviriler ve yeni kitaplar Darülfünunda bulunan *Devlet Tercüme Ofisi* tarafından yayınlandı.⁸⁷⁶ Devlet Tercüme Ofisinde “Devlet Mütercimleri Heyetini” oluşturulmuştur.⁸⁷⁷ Bu heyetin üyeleri devlet tarafından istihdam edilen ecnebi mütercimler, Hristiyan İranlılar, Avrupa’da veya İran’da eğitim almış İranlılardan müteşekkildi. Tercüme ofisinden, Edward Bricis, Andrew Nemsevy, Can Davud (Jean David), Mirza Melkum Han, Mirza İbrahim, Ağa Neziri (Nazar Ağa), Yahya Han, Mirza Muhsin, Mirza Ağa Tebrizi, Mirza Muhib Ali, Mirza Abdurresul, Mirza Zeki Mazenderani⁸⁷⁸, Muhammed Kuli Han, Muhammed Rıza Han Kaşani ve Muhammed Hasan Han Kaçar⁸⁷⁹ gibi isimler ön plana çıkmıştır. Bu

⁸⁷⁶Darülfünunda Avrupalı ve İranlı eğitimciler tarafından tercüme edilen ders kitapların bir listesi için bkz. Ekhtiar, “The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran”, 311-316. Avrupa kitaplarının çevirilerinin bir listesi için bkz. Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 129; Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 98-99.

⁸⁷⁷ Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilatı ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, 42-45.

⁸⁷⁸ Henry Maine’nin “Osmanlı Devleti Tarihi,” Zeki Han Mazenderani tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Bkz. Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, (Tahran, Müracaat No: 2285-2).

⁸⁷⁹ Muhammed Hasan Han Kaçar (Sanîüddevle ve İtimadüssaltana) (1843-1896), 21 Şâban 1259’da (16 Eylül 1843) Tahran’da doğdu. Hacı Ali Han’ın oğlu olup anne tarafından Kaçarlar, baba tarafından İlhanlı hükümdarları soyundan gelir. Muhammed Hasan, Tahran Darülfünunda eğitim gördükten sonra veliaht Kasım Mirza’nın yaverliğine getirildi. 1858’de Hûzistan bölgesine vali ve ordu kumandanı, 1861’de de Adalet Bakanı olan babasının yardımcılığını yaptı. 1863’te Paris Elçilik İkinci Katipliği ve Askerî Ataşe olarak Paris’e gönderildi. 1867’de İran’a döndüğünde şahın özel mütercimi oldu ve seyahatlerinde ona eşlik etti. Bu arada *Millet* gazetesi için Fransızcadan yazılar tercüme etti. 1871’de *Devlet Basımevi* ve ertesi yıl *Devlet Tercüme Büro* başkanlıklarına getirildi ve kendisine “Sanîüddevle” ünvanı verildi. Resmî saraylar ve bahçeler yöneticiliği, protokol amirliği ve Adalet Bakanı Yardımcılığı gibi görevlere tayin edildiği 1873’te Nâsirüddin Şah’ın ilk Avrupa seyahatine katıldı. *Basımevi* ve *Tercüme Bürosu* yöneticiliği sırasında çeşitli gazetelerin yayımını başlattı, birçok kitap tercüme ettirdi ve telif çalışmalarını yürüttü. Bunlar arasında yazımına daha önce başlanan *Nâme-i Dânişverân* adlı biyografik çalışma özellikle anılmalıdır (I-VII, Tahran 1296-1324, şin harfine kadar). 1878’de Nâsirüddin Şah’la birlikte tekrar Avrupa seyahatine çıktı. 1882’de *Meclis-i Şura* üyeliğine, ertesi yıl Basın Yayın Bakanlığına getirildi ve bu görevi hayatının sonuna kadar sürdürdü. 1887’de kendisine “İtimadüssaltana” ünvanı verildi. Bu arada Paris ve Londra Asya cemiyetleri üyeliklerine seçildi. Şahın 1889’daki Avrupa seyahatine de katıldı. 2 Nisan 1896 (18 Şevval 1313) tarihinde vefat etti ve Necef’e defnedildi. Muhammed Hasan çok sayıda kitap telif etmiş ve Fransızcadan pek çok tercüme yapmıştır. Ancak onun Devlet Basımevi yöneticiliği sırasında başkaları tarafından yazılmış eserleri kendi adına yayımladığı ve bunlardan *Halse yâ Hâbnâme* ile *Rûznâme-i Hâtirât* dışındakilerin ona ait olmadığı ileri sürülmüştür. Eserlerinden bazıları; *el-Me’âsir ve’l-âsâr*, Nâsirüddin Şah’ın kırkıncı hükümdarlık yılı münasebetiyle yazılmış olup onun dönemiyle ilgili olaylar ve ileri gelen kişiler hakkında bilgi içerir (Tahran, 1309, 1348 haz. İrec Afşar, I-III, Tahran, 1363-1368); *el-Me’âsir ve’l-âsâr* kitabı, Nâsirüddin Şah’ın 40 yıllık saltanat tarihi olup bu süre içerisindeki şair ve devlet ricalinin hal tercümeleri de verilir. 16 bölüme ayrılmış olan bu eserin bölüm başlıkları şunlardır: 1. 2. ve 3. bölümlerde; şahın kişiliği, büyük ve küçük çocukları, çocukların anneleri yer alır. 4. bölümde saray ileri gelenlerin listesi, 5. bölümde valiler, 6. bölümde şahın savaşları ve isyanları, 7. bölümde yapılan bina, park ve bahçeler, yer alırken, 8. bölümde sosyal reformlardan bahsedilmektedir. 9. bölüm şahın seyahatleri, 15. bölümde Tahran’da bulunmuş yabancı diplomatlar, 16 bölümde ise yıl yıl İran’da meydana gelen olayların tutanaklarına yer verilir (bir tür salname). Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: Say Yay, 2013), 65. *Halse yâ Hâbnâme*. Kaçar Hanedanlığını ve o dönemin devlet adamlarını

kişilerden İran Hariciye Naibi Mirza Abbas Han'a, Devlet Tercümanı Davud Han'a ve Yahya Han'a 8 Aralık 1857 tarihinde padişah tarafından nişan tevcih edilmesi önemlidir.⁸⁸⁰

Emir Kebir, Darülfünuna bağlı *Devlet Matbaası (Vezaret-i Matbuat)* adı verilen bir matbaa kurmuştur. Emir Kebir, bu matbaada subayların eğitimi için, Behram Mirza Muizuddevle'nin⁸⁸¹ *Nizâm-ı Nâsirî* adlı kitabını⁸⁸² bastırdı. Behram Mirza, İngiliz subaylardan ders almış ve bir süre Azerbaycan'da silah ve cephanelik idareciliği yapmıştı. Bu kitap Farsçada Nizâm-ı Cedîd alanında yazılan ilk kitaplardan biriydi.⁸⁸³ Nâsirüddin Şah'ın fermanıyla hazırlanan bir diğer kitap, 1853 yılında taş baskı olarak basılan Muhammed Mehdi Tebrizî'nin oğlu Muhammed Taki'nin *Karhane-i Sanat-ı Desgahı* adlı eseridir.⁸⁸⁴

1855 yılında ecza, fizik, kimya, hocası olan Mösyö Fochettie ve Ferruh Han Eminülmülk beraber Avrupa'ya giderek laboratuvar için gerekli teçhizat ve malzemeleri almışlardır. Her bir alanda okuyan öğrencileri kendi alanlarında çalışmalarını için okul

eleştiren edebî nitelikli bir eserdir (Meşhed, 1324 hş; Tahran, 1348 hş.); *Rûznâme-i Hâtîrât-ı İ'timâdi's-saltana*, Tahran, 1345 hş; nşr. İrec Efşâr, Tahran 1356 hş.); *Hayrât-ı Hisân* eseri ise adını Rahmân sûresinin 70. ayetinden almıştır. Osmanlı alimi Mehmed Zihni Efendi'nin *Meşâhîrü'n-nisâ* adlı kitabının ilaveli tercümesidir (I-III, Tahran, 1304-1307). Bkz. Rıza Kurtuluş, "Muhammed Hasan Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, (Ankara: 2020), 536.

⁸⁷⁹ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1362/1983), 379-380. Ayrıca bkz. Yılmaz Karadeniz, "İran'da Tercüme Faaliyetleri ve Tercüme Edilen İlk Kitaplar (1830-1904)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 sy. 21, (2012): 180-181.

⁸⁸⁰ A.} DVN. MHM. 23/50.

⁸⁸¹ Behram Mirza, Abbas Mirza'nın tek çocuğudur. Behram Mirza; 1242 Hoy valiliği, 1252-1250 tarihleri arasında Kirmanşah, Loristan, Huzistan valiliği, 1253 yılında Kazvin valiliği, 1264-1266 tarihleri arasında Fars valiliği ve Azerbaycan valiliği, 1282 yılında Muizüddeve ünvanıyla birlikte Nizam Mahkemesi (Ordu Adli Dairesi) Soruşturma Konseyi Başkanlığı dahil olmak üzere Kaçar sarayında birçok görevde bulundu.

⁸⁸² Behram Mirza Müizzid'devle, *Nizami Nasiri*, Hacı Hemid, (Tahran: Taş Baskısı, Milli Kütüphane, H. 1267); aktaran Amanat, *Modern İran Tarihi*, 276; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 34.

⁸⁸³ Kitap 8 bölüm ve 1 hatimeden oluşmaktadır. 1. bölüm; kuralların ayrıntıları, ıstılah, birliklerin ve askerlerin eğitimine dair fermanları, 2. bölüm; tüfek ve atıcılığın kural ve kaideleri ve askeri eğitim ile ilgili bölümleri, 3. bölüm; karavel talimi ve törenleri, 4. bölüm; ordunun her zaman hazırlığı ile ilgiliydi. 5. bölüm; alayların hareketi, 6. bölüm; bazı hareketlerin kuralları ve özet fermanları, 7. bölüm; beş alayın hareketinin beyanını, 8. bölüm; ordunun göçmesi ve yerleşmesi adabını içermektedir. Hatime ise kısa ve öz bir tarzda kurallardan oluşmaktaydı. Kitap sade, akıcı, herkesin rahat anlayabileceği bir dilde yazılmıştır. Kitabın muharriri Mustafa Keci'dir. El yazısı ile yazmış ve okuyucunun rahat ve hızlı bir şekilde okuyabilmesi ve manasını anlayabilmesi için kitaba uygun resimler ilave edilmişti. Bkz. Menuçehre Dehkan, "Nizami Nasiri", *Meccele Berresihaye-ı, Tarihi*, 4, sy. 4, (1969): 147; Feridun Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (Tahran: Harzemi, 1348/1970), 276-286. Mu'izi Ailesinin Koleksiyonu için bkz. *Moezzi Family Collection*, (Women's Worlds in Qajars Iran Digital Archive, Middle Eastern Division, Widener Library, Harvard Library), (1965), [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:37661758\\$7i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:37661758$7i) [Erişim Tarihi, 20.05.2024]; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 34-35.

⁸⁸⁴ Bu kitap 103 sayfa ve 2 bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde (sayfa 71) topçuların itaati, topların nakli anlatılmaktadır. Buraya 32 sayfa daha ilave edilmiştir. Kitabın sonunda, kitabın tahrir tarihi tekrarlanarak, yazarın adı "Medrese-i Mübareke-i Dârü'l-Fünûn yazarı Abdülmecid" olarak zikredilmiştir. Bkz. Agust Kirizer, *Kevaid-i Meşki Deste ve Kanun-i Nezmi Tüphan-i Mubareke*, trc. Mirza Zeki Mazenderani, (Kâtip Abdu'l Hamid: Taş Basım, Mili Kütüphane), (1269/1853); Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 35.

dışına gönderiliyordu, bir bakıma stajyerlik yapmaları sağlanıyordu. Başka bir örnek verilirse, Herat Savaşı'nda tophane, süvari, piyade, mühendislik ve tıp öğrencileri askerilerin yanında yer almışlardı.⁸⁸⁵ İlerleyen dönemlerde okulun daha çok sivil eğitime dönmesiyle okulun giderlerini *Vezer-i Ulum* karşılamıştır. Okulun yöneticilerini de İlim Bakanlığı atamıştır.⁸⁸⁶

İran tarafından Fransız misyonu için müzakereler ve Fransa'ya öğrenci gönderme kararı, Ali Kuli Mirza İtizadüssaltana'nın Aralık 1857'de Darülfünun müdürü olarak atanmasından kısa bir süre önce gerçekleşti. İtizadüssaltana üç yıl önce Darülfünunda müdür olarak görev yapmaya başladı. Tam da bu tarihlere ait İran arşiv belgesinde 1857 yılında Başbakan Ağa Han Nuri'nin Darülfünun okulunun müdürü ve kütüphanecisi Alikuli Han İtizadüssaltana'ya bir altın madalya verilmesi ve iyi hizmet için maaşının 50 tümen artırılmasına ilişkin emri mevcuttur.⁸⁸⁷

Bilim bakanlığını ve Darülfünun idaresini birleştiren İtizadüssaltana, selefinin tatmin edici olmayan görev süresinden sonra, Darülfünunun gelişimini yönlendirmek için benzersiz bir konumdaydı. Feth Ali Şah'ın oğlu olarak kişisel itibarı, etkili Malek Cihan Hanım *Mehd-i Ulya*⁸⁸⁸ ile yakın ilişkisi ve Nâsirüddin Şah'ın desteği, Aralık 1880'deki ölümüne kadar uzun görev süresi boyunca, yaptığı kolejin çıkarlarını savunmasını ve geliştirmesini sağladı.⁸⁸⁹

Ali Kuli Mirza önce *İtizadüssaltana* (monarşinin yardımcısı)⁸⁹⁰ daha sonra da *Vezer-i Ulum* (bilim bakanı) ünvanlarını aldı. 1857'de, hayatının sonuna kadar sürdürdüğü

⁸⁸⁵ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 53.

⁸⁸⁶ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 497; Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, 50-52; Salahı ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 76.

⁸⁸⁷ İran Arşiv Belgesi, Belge no: 296/25896, (h. 1273/1857).

⁸⁸⁸ Nâsirüddin Şah'ın annesidir. Meclis-i Cumhuri, yani "temsilci konseyi" ünvanı vardır.

⁸⁸⁹ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, (1351/1972), 17-18, 22-24; Gurney ve Nevvabi, "Dar al-Fonun", 663-682.

⁸⁹⁰ Ali Kuli Mirza İtizadüssaltana, (d. 7 Aralık 1822-ö. 14 Aralık 1880), Tiflisli bir Ermeni "kaniz" olan Gol-Pirahan Hanım'dan Feth Ali Şah'ın 47. oğludur. Mirza Ali Kuli, Babası Feth Ali Şah'ın sarayında hizmet ederken, geleneksel prenslik eğitimini (ve muhtemelen modern bilimlerin bazı temellerini) aldıktan sonra, 1840'ların başlarında yeğeni Muhammed Şah (1835-48) tarafından vali olarak, daha sonra da vezir olarak atandı. Şahın baş eşi ve Ali Kuli'nin üvey kız kardeşi Malek Cihan Hanım'ın (daha sonra Mehd-i Ulya ünvanıyla bilinir), geliri Malek Cihan'ın evinin giderlerine tahsis edilen Azerbaycan'daki Halhal bölgesi valiliği de dahil olmak üzere Melek Cihan'ın işlerini yönetmekten sorumluydu. Nâsirüddin Şah'ın 1848'de tahta geçmesi üzerine Ali Kuli, yeni şahın annesi Mehd-i Ulya'ya Tahran'da ileri gelenler meclisine birkaç ay başkanlık ederken *danışmanlık* yapmada etkili oldu. Konseyin başbakan adayı ve etkili bir Sufi olan Mirza Nazar Ali Hekimbaşı Kazvini, Ali Kuli'nin kayınbiraderiydi. Şahın başkente gelişinden ve Mirza Taki Han Emir Kebir'in başbakanlığa atanmasından kısa bir süre sonra, Mirza Nazar *Hekimbaşı* sürgüne gönderildi ve Mehdi Ulya'nın resmi rolü ciddi şekilde kısıtlandı. Ancak Ali Kuli onun temsilcisi olarak hizmet vermeye devam etti. İki yıldan daha kısa bir süre sonra, Şubat 1850'de, Babi'nin şaha suikast planladığı iddiası, Emir Kebir'in ajanları tarafından ortaya çıkarıldığında, Ali Kuli, Babi figürleriyle ilişkisi nedeniyle bir felsefe öğretmeni Molla Abdürrahim Heravi dahil, şüphe altına girdi. Kendisini temize çıkarmak için, yalnızca Molla Abdürrahim'i teslim etmedi, aynı zamanda hizmetkarları tarafından Tahran'daki bir Babi buluşma yerine bir baskın düzenlemesi için baskı gördü. Olay, Bab'ın amcası Hacı Seyyid Ali Şirazi dahil olmak üzere 7 Babi figürünün tutuklanmasına ve alenen infazına yol açtı. Ancak Molla Abdürrahim'in ölüm cezası, Ali Kuli'nin şaha yalvarması nedeniyle müebbet hapse çevrildi. Daha

Darülfünun müdürlüğüne (riâset) ataması şah tarafından resmen onaylandı.⁸⁹¹ Ancak bakanlığın kendisi 1860'a⁸⁹² kadar resmen kurulmadığı için, o zamana kadar eğitim işleri, *Telgraf ve Maden Bakanlığı* bünyesinde idare ediliyordu.⁸⁹³ Feth Ali Şah ve annesinin desteğini alan Ali Kuli Mirza İtizadüssaltana, böylece Darülfünundaki değişiklikleri gerçekleştirebilecek için iyi bir konuma geçti. Örneğin, valisi olduğu iki vilayetten de elde edilen gelirlerle Darülfünun bütçesine takviye etti.⁸⁹⁴ Nitekim Darülfünunun maddi ve manevi gelişmesini sağladı.

Bilim Bakanı Ali Kuli Han İtizadüssaltana'nın yardımcılığına *Emirüşşuara* (Şairler Prensi) ünvanı taşıyan Rıza Kuli Han getirildi.⁸⁹⁵ Maarif vekili yardımcılığına ve

sonra Osmanlı Irak'ına sığındı. Mehd-i Ulya'nın bir sırdaşı olarak Ali Kuli, başbakanın muhalifleriyle iş birliği yapmış olabilir, ancak 1851'de Emir Kebir'in görevden alınmasına ve ardından 1852'de idam edilmesine onun karıştığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Hatta 1878'de Hacı Muhammed Ali Seyyah'a Emir Kebir'in öldürülmesinin ülke için bir talihsizlik olduğunu ve onun ölümüyle "İran'ın da öldüğünü" söyleyerek vicdan azabı duyduğunu bildirmiştir. Bu tür girişimlerin yavaşlaması ve bazen terk edilmesi, hem şahın din adamları arasında bir ters tepki olacağı korkusuna hem de İtizadüssultan'ın kendi muhafazakâr eğilimlerine bağlanabilir. İtizadüssaltana, ünlü 1872 Reuter imtiyazının imzacıları arasında yer almasına ve şahın 1873 Avrupa gezisinde eşlik etmesine rağmen, reform konusunda temkinli bir yaklaşım izledi. Tahran'a döndükten sonra Kaçar prensleri, bazı ulema ve harem tarafından şahın reformcu başbakanı ve Reuter ile müzakere etmekten sorumlu adam olan Hüseyin Han Müşirüddeyle'ye karşı düzenlenen protesto hareketine bile katıldı. İtizadüssaltana'nın, Mirza Hüseyin Han Müşirüddeyle'ye muhalefeti, yeni yönetim altında makamını kaybetme korkusundan kaynaklanmış olabilir. Görünen o ki görevinde kendini güvende hissettiğinde Müşirüddeyle ile iş birliği yapmaya hazırdı. Ölümünden sonra, İlim Bakanı Ali Kuli Mirza İtizadüssultan'ın astronomi ve mezhepler alanındaki nadir el yazmaları da dahil olmak üzere değerli kütüphanesine (*Medrese-ye Naseri/Sipahsâlâr Kütüphanesi*) satın alındı. Bkz. Adını Mortaza Mo'tahhari'den almıştır; katalog için bkz. Fehrest-e ketabhane-ye Medrasa-ye 'Ali-e Sipahsâlâr, c. 4, (Tahran, 1315-1346/1936-1967); İbrahim Timuri, *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*, (Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1332/1953), 112; Abbas Amanat, "İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza", c. 8, sy. 6, (1992): 669-672.

⁸⁹¹ Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, 60-63.

⁸⁹² Bakanlığın kaç yılında kurulduğuna dair ihtilaflar vardır. İsa Sadık 1855-56'da Bakanlığın kurulduğunu söyler. Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1955), 179; Soli Shahvar 1856-7'de Eğitim Bakanlığının kurulduğunu işaret etmektedir. Shahvar, *Forgotten Schools*, 32; Bakanlığın 1860 yılında kurulduğunu belirten kaynaklar için bkz. Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran*, (Albany: State University of New York Press, 1980), 32. Ayrıca Laleh Shenasi, İtimadüssaltana'yı alıntılıyarak 1859 yılında söylese de biz kaynağa baktığımızda tarih bilgisine erişemedik. Bkz. Laleh Shenasi Azari, "Government And Establishment of Official Institutions in the Field of Modern Sciences In the Era of Naser Al-Din Shah (State Institutions and Their Role in the Transfer of Modern Science)", *Doğu Araştırmaları*, 6, (2010/2): 92; Muhammed Hasan Han, İtimadüssultan, *Al-Ma'asir va al-asar*, ed. İraj Afshar, (Tahran: Asatir Publications, 1374), I: 142.

⁸⁹³ Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 134; Edinilen bilgilere göre İtizadüssultan'ın kadrosunda, Mirza Esedullah Han İlimler Bakanlığı Yardımcısı, Mirza Muhammed Ali İlimler Bakanlığının baş sekreteri, Mirza Cafer Han İlimler Bakanlığı okullardan sorumlu kişi, Mirza Seyit Bakır Muhasebeci, Mirza Abdülkerim, Mirza Mehdi, Mirza Hasan, Mirza Mesih, İlimler Bakanlığının sekreteri olarak görev yapmıştır. Bkz. Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 72; Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1955), 300.

⁸⁹⁴ Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 134.

⁸⁹⁵ Rıza Kuli Han Hidayet (1800-1871) şiirlerinde mahlas olarak "Hidayet ve "Çaker" isimlerini kullanmıştır. 8 Temmuz 1800 tarihinde Tahran'da dünyaya gelmiştir. Babası Ağa Hadi, İsmail Kamal'ın oğludur ve soyu Kamal Hocandi'ye kadar ulaşmıştır. Babası, Muhammed Hasan Han Kaçar'ın oğlu Cafer Kuli Han'ın emrinde görev yapmış ve onun ölümünden sonra Ağa Muhammed Han Kaçar'ın hizmetine katılmış, Ağa Muhammed Han öldürülünce Kerbela'yı ziyarette gitmiş ve Feth Ali Şah'ın tahta çıkışında şahın memurları arasında yer aldı. Çocuğun doğduğu yıl Horasan'a seyahatleydi ve çocuğun doğum haberini duyunca ona (Rıza Kuli) adını verdi. Fars valiliğinin başına geçirildi. Fethali Şah'tan *Malikül*

yeni kurulan Darülfünun reisliğine getirildi. Bu görevi de uzun yıllar sürerek Rıza Kuli Han 15 yıl görevde kaldı.⁸⁹⁶

Darülfünunda dersler güneşin doğmasıyla başlayıp güneşin batışına kadar devam etmekteydi. Öğrencilere sabah kahvaltı ve öğle yemeği devlet tarafından veriliyordu. Her sınıf öğrencilerinin kıyafeti belirliydi. Öğrencilere yaz ve kış olmak üzere iki adet üniforma veriliyordu. Hatta ders kitapları bile bedava dağıtılmıştır.⁸⁹⁷

Okul milli ve dini bayramlarda ve perşembe ve cuma tatildi. Toplam ders günü 180 olunca öğrenciler okuldan yeteri kadar faydalanamıyordu. Bunun üzerine Bilim Bakanı ve Okul Müdürü Mirza Muhammed Ali Han, perşembe tatilini iptal edip diğer tatillerden de kısıtlamaya gitmişti. Yaz tatili 40 gün kısaltıldıktan sonra, ders günü 200'e çıkarılmıştı. İlerleyen yıllarda öğrencilerin okula ilgisi artmıştı. Nâsirüddin Şah da her ay bir defa okula uğruyor, ilgi gösteriyordu. Hazinesinden okula ciddi paralar harcanıyordu. Hatta, zaman zaman hazinede hiç para kalmadığında dahi bazı vergiler bu okula aktarılıyordu.⁸⁹⁸ Darülfünun, Paris'e gönderilen okulun bazı öğrencilerinin, Melkum Han ve Ferâmûşhâne (unutulma evi) örgütüyle ilişkilerinin olduğu tespit edinceye kadar Nâsirüddin Şah'ın özel ilgisini çekmeye devam etti.⁸⁹⁹

İlk Darülfünun mezunu verildikten sonra, okula halktan yoğun ilgi vardı. Bu nedenle, 13 Ocak 1860'ta, hükümet tarafından *Vakay-ı İttifakiyye* gazetesinin 458. sayısında beyanname yayımlandı. Alıntılanan açıklama iki bölümden oluşmaktaydı, biri okuldaki bilimin ilerleyişini övmektir. Bu bölüm propaganda niteliğindedir. Diğeri ise

Şuara ünvanı aldı. Ardından Azerbaycan Valisi Veliaht Muzafferüddin Mirza'nın *lalabaşı* sıfatıyla Tebriz'e gitti. Şefkati, güzel ahlâkı ve nüktedan kişiliğiyle tanınan Rıza Kuli, Muzafferüddin Mirza 18 yaşını doldurduğunda tekrar Tahran'a döndü ve kısa bir inzivanın ardından 29 Haziran 1871 tarihinde orada vefat etti. Rıza Kuli Han eğitim, öğretim ve idarî hizmetleri yanında İlhanlılar devrinden sonra İran'ın yetiştirdiği en orijinal, en *velud* şair ve ilim adamı kabul edilebilir. Bkz. A. Naci Tokmak, "Rıza Kuli Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul, 2008), 64-65.

⁸⁹⁶ Rıza Kuli Han'dan sonra da Darülfünun müdürlüğüne oğlu Ali Kuli Han Muhibüldevle getirildi. Darülfünun Müdürlüğü ve İlim Bakanlığı bir süre dededen toruna geçen bir gelenek haline geldiği görülmektedir. Rıza Kuli Han'ın diğer oğlu Cafer Kuli Nirülmülk, Darülfünun da fotoğrafçılık ve Fransızca eğitimi alan okulun ilk öğrencilerinden biridir. Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, 60-63; Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, ed. Zabih Allah Alizadeh Oshkori (Tahran: Fordevs Yay., 1384), 441; 1883 yılında bakan olduğunu söyleyenler de vardır. Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 98.

⁸⁹⁷ Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 98; Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1955), 353; Salâh ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 75-76; Veziri Zade, "Seyr-i Tahvili Medrese-i Darülfünun Ez Ağaz-ı Ta Konun", 30.

⁸⁹⁸ Bkz. Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52-53; Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, 52, 59; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 87, 96-98.

⁸⁹⁹ Örgüt 1861 yıllarında Tahran'da yarı gizli bir toplum olarak kuruldu. Bu cemiyetin başında, Feth Ali Şah'ın oğlu ve daha sonra Arapça kelimeler içermeyen ve milliyetçi bir tonla saf Farsça düzyazıyla ilk modern tarih ders kitabının yazarı olan Prens Celaleddin Mirza bulunuyordu. Bkz. Amanat, *Modern İran Tarihi*, 292. Celaleddin mirza 1870'te genç yaşında öldü. Ahundzâde ile dostluğu bilinir. Mirza Fethali Ahundzâde, "Biyografya", *Edebiyat-ı Meşrute: Makalat*, haz. Bagher Mo'meni, (Tahran: Ava Yay., 1351), 16.

öğrenci kabul etme ve eğitim öğretimidir. Aidatları ödeyecek yer bulamamak vb. için ikinci bölümde kısa bir tartışma gerekli görülmektedir.⁹⁰⁰

Beyannamede öncelikle şimdiye kadar maarif alanında hangi faaliyetlerin tamamlandığına dair bir ön bilgi verilmiştir. Faydalı bilimlerin ve yenilikçi endüstrilerin yayılması için aslında çoğunlukla bu nedenle Avrupa ülkelerinin ortak bilimlerinin ve endüstrilerinin olması istenmiştir. Beyannamede Avrupa'dan Hazar'a tüm bilim ve endüstrilerde erdemli öğretmenlerin ve yetenekli profesörlerin getirilmesine karar verildiği yazar.⁹⁰¹

Ayrıca 1860'ta, Darülfünun kuruluşundan 10 yıl sonra, Okul Müdürü ve Eğitim Bakanı Ali Kuli Mirza İtızadüssaltana, okula bir de tıp fakültesi ekledi.⁹⁰² Aslında Tahran'da Feth Ali Şah döneminde hem hastane hem de tıp okulu olarak kurulan *Darüşşifa* vardı. Bu okul Muhammed Şah devri ve Nâsirüddin Şah'ın ilk birkaç yılı hizmet vermişti. Bu okul, 1851 yılında Darülfünuna bağlı devlet hastanesinin açılmasıyla⁹⁰³ Nâsiri dönemine ait belgelerde *Dârü's-Şifa Mektebi* olarak anılmaya başlanmıştır.⁹⁰⁴ Modern hastane Aralık 1851'de açıldı ve Ocak 1852'de hizmet vermeye başladı. Bu hastanenin 1 eczanesi ve 400 hasta bakma kapasitesi vardı. İlk müdürü Mirza Muhammed Vali Hekimbaşı (1819-1852) ve Dr. Kazvalen'dir (d. 1817). Devletin resmî gazetesinde yer alan habere göre, doktorlar ve üç öğrenci her gün öğlene kadar burada çalışıyordu, hastalar sunulan hizmetlerden ve durumlarından memnundu. Hastaneden sağlıklı ayrılıyorlardı. Ocak 1852'den Ocak 1853'e kadar bu hastanede zor hastalıkları olan 2.238 hasta tedavi edildi. Nâsiri döneminde Emir Kebir'in 1850'de devlet hastanesinin inşa edilmesiyle halkın tedavisi ilk kez akademik bir şekle büründü ve gelişti. Okul ve hastane Darülfünuna bağlandı. Darülfünunun yabancı doktorları ve onların İranlı öğrencileri, Darülfünun hastalarına emanet edildi.⁹⁰⁵

⁹⁰⁰ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedit der İran*, 311-316.

⁹⁰¹ Ayrıca Darülfünundan önce öğrenciler hakkında bilgiler de vermektedir. Öğrenciler Öklid'in yazıları dışında geometri hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve yazılardan birkaç deneme öğrenmiş olsalar bile, pratikle kesinlikle hiçbir ilgisi olmayan sadece bilimci ve şimdi Darülfünun-ı Mübarekte akademisyenler ve uygulama mühendisleri eksiksiz olarak eğitiliyorlar denmektedir. Bunların yanında ağırlık kaldırma ilminde, ellerinde Kapan, Mantakala ve İsfahan'ın Asari aletleri bu endüstrinin araç ve gereçlerini yapmak gibi örnekler dışında hiçbir şey yoktu ve şimdi bu konuda kitaplar ve risaleler yazdılar ve becerilerini mükemmelleştirdiler ve yapabilirler. *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedit der İran*, 311.

⁹⁰² Monica Ringer, "Negotiating Modernity: Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century Iran" in *Iran between Tradition and Modernity*, ed. Ramin Jahanbegloo, (Lanham: Lexington Books, 2004), 43.

⁹⁰³ Safevi çitlerinin dışındaki topraklarda ve şimdiki Sina Hastanesinin bulunduğu Şamallı'nın kuzey tarafındadır.

⁹⁰⁴ Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 119; Ayrıca bkz. Floor, *Tarih-i Bimaristanha der İran*, 89.

⁹⁰⁵ Bkz. *Etimad el-Sultaneh*, (1306), 62-73; Gazete, (1373), c. I, sayfa 611 sy. 102, (8 Rebiülsani 1269, 19 Ocak 1853), geçen yıl Rebiülevvel'den bu yana (Aralık-Ocak 1851-52) 1.238 hastanın tedavi edildiğini belirtiyor. Ancak 1. cilt, sayfa 618-619, sy. 103, (1853), Rebiülevvel 1269'dan (Aralık 1852) 2.238 kişinin

Darülfünundan 10 yıl sonra, bir Tıp Fakültesinin açılması tıp bölümünün gelişimi açısından önemlidir. Ancak bu karar Osmanlı Devleti'nin Mekteb-i Tıbbiyesine bakıldığında biraz gecikmişti. Tıp bölümü kurulduktan 1 yıl sonra, arşiv belgelerinde bu fakülteden mezun öğrenci tespit edildi. Çok değerli olan bu arşiv kaydına göre, 1861 yılında tıp derecesine sahip olmak üzere Mirza Zeynelabidin Kaşani Motman al-Atbaa⁹⁰⁶'nın (1331-1332/1908-1909) tıp yeterliliği ve tıp derecesinin hekimler tarafından onaylandığı tespit edilmiştir. Bunun için birçok doktorun imzalı onayına ihtiyaç duyulmuştur. Mirza Zeynelabidin, birkaç yıl ve pek çok uygulamadan sonra 30 yaşında ünlü Fransız ve İranlı doktor ve yetkililerin tanıklık ve onayıyla ayrıca Dr. Tholozan'ın onay mührü ile tıp fakültesinden mezun oldu. Tespitlerimize göre, Mirza Zeynelabidin Kaşani, tıp diploması alıp çalışmaya başlayabildi. Darülfünunda alınan tıp dersleri sayesinde bir kişi mezun olabilmıştır. Bu zamana kadar herhangi bir çalışmada böyle bir arşiv belgesinin kullanıldığına hiç şahit olunmadığı için, bu bilgiler tezin konusunu daha da değerli kılmaktadır.

Belgede Fransızca ve Farsça aynı sayfada yazılmış ve diplomayı onaylayanların mühürleri vardır.⁹⁰⁷ Hekimbaşı Darüddeve Kirmanşah (Bilim Bakanı), Fransız Dr. Tholozan⁹⁰⁸, Dr. Pim? Jestain, Osmanlı Hükümetinin Hakimbaşı⁹⁰⁹, Jon Louis Schlimmer

daha yüksek bir sayı vardır. Akrotan, Willem, *Tarih-i Bimaristanha der İran; ez sale 550 ta 1950 miladi*, 89.

⁹⁰⁶ Kaşani asıllı Mo'taman ailesinin büyüğü ve reisi Mirza Zeynelabidin Han Tabib, 1832'de Tahran'ın Pamnar semtinde dünyaya geldi. Çocukluğunda Muhammed Şah Kaçar'ın saray ve hizmet görevlilerinden olan babası Mirza Muhammed'in yanında, bir yandan da hocalarının yardımıyla kadim ilimler, edebî ve Arap ilimleri, şiir ve nesir ilimleri tahsil etti. İlk tahsilini tamamladıktan sonra tıp öğrenimine karşı tarifsiz bir ilgi duydu ve çok geçmeden *Darülfünun-i Mübarek* talebeleri arasına girdi. Bu nedenle Mirza Zaynelabidin Han Kaşani, Ali Ekber Han, Nazım el-Atbaa, Hakim Kaluke, Hakim Polak gibi usta doktorlardan ve Hollandalı doktor Schlimmer (Şalmir) ve Fransız Hakim Tholozan gibi, eski ve yeni tıpta "İrani ve Frangi" usullerini incelemiştir. Bkz. İran Milli Arşiv, Belge No: 998/840, (h. 1277); Hekim Derbar Nasırı ve Muhsin Rostayi, *Goncine-i Esnad* 10, sy. 3/4, (20.09.1396), [Erişim tarihi 06/08/2023].

⁹⁰⁷ İran Milli Arşiv, Belge No: 998/840, (h. 1277).

⁹⁰⁸ Hayatının çoğunu İran'da geçiren Fransız Dr. Tholozan, öğrencilerin Tahran Darülfünunundan Avrupa'ya tıp eğitimi almaları ve onların çalışmalarına katkıda bulunmaları için sürekli olarak Nâsirüddin ve Muzafferüddin şahları teşvik etmiştir. Onun en önemli öğrencilerden bazıları Mirza Ali Ekber Han Nafisi Nazımülatibba, Halil Han Sakafi Alamüddeve ve Zeynelabidin Han Edhem Lokmanül-Memalik'tir. Bkz. Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 229. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi Nâsüddin Şah'ın ilk Avrupa gezisinde yanında bulunmuştur.

⁹⁰⁹ Osmanlı hükümetinin hekimbaşısı tarafından onaylanan belge daha da önem kazanmaktadır. Hekimbaşı, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar, saraydaki doktor ve eczacıların amiri olduğu gibi, Osmanlı memleketi dâhilindeki tabip, cerrah ve kehhâllerin (göz doktoru) nezareti görevini yürüttürdü. Buna göre, ülkedeki bütün hastanelerin tabip ve cerrahlarının tayin ve azilleri, hekimbaşının işareti ve takriri üzerine yapıldı. Zaman zaman İstanbul'daki müslim ve gayr-ı müslim tabip ve cerrahları teftiş ve imtihan eden hekimbaşılar, ehliyetli olanların dükkânlarını kapattırırdı. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1984), 364. Hekimbaşının görev ve yetkilerinin maddeler halinde anlatımı için ayrıca bkz. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999), 7-8. Ancak 19. yüzyılda Batı dışı toplumlarda özellikle de tıp sahasında belli değişiklikler göze çarpmaktadır. Mesela Osmanlı Devleti'nde 17 Nisan 1850 tarihinden sonra çıkarılan bir emirle, *riyaset-i tibba* ünvanına artık ihtiyaç duyulmadığı için lağvedildiği açıklanmıştır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA. İ. DH.), 212/12377; BOA. A}. AMD. 22/66. Vekayinüvis Lutfi Efendi bu uygulamayı eserinde "Hekimbaşılık ünvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezaretine tahvil edilmiştir" şeklinde belirtmektedir. *Vekayinüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, haz. M. Münir Aktepe, c. 9, (İstanbul, 1984), 26. Hekimbaşı listesi için bkz. Ali Haydar Bayat, "Tıp Tarihimizde

tarafından belge imzalanmıştır. Burada Osmanlı Devleti'nin Hekimbaşısının da belgeyi imzalaması önemlidir. İran Milli Arşiv belgesinde yer alan belge 16 Nisan 1861 tarihini göstermektedir.⁹¹⁰ Tek bir belgeyle genelleme yapmak yanlış olsa da elde edilen belgenin tarihine göre, tıp fakültesinden mezun öğrencilerden ilklerinden birine şahit olmaktayız.

Aynı dönemlerde *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*de öğrencilerin tıp ilminde ne kadar ilerlediği anlatıldığı tesadüf değildir. Buna göre, önceden anatomi hakkında, eski kitaptaki kelimeler ve ifadeler dışında hiçbir şey bilinmiyordu. Darülfünunda Frengistan'ın çeşitli anatomilerini gördüler ve tıp öğrencilerinin her biri tıp teknikleri üzerine risaleler yazdı. Ayrıca bu öğrenciler fizik, telgraf, iyotun işletilmesi, piyade, süvari, topçu, haritacılık gibi hiç olmayan diğer bilimler hakkında yazdı. Bazı İranlılar hala Frengistan tıbbına inanmadıkları için, Mirza Ahmed Hakimbaşı Kaşani geleneksel tıp talebelerini çağırdı ve onları bilgilendirdi. Hekimbaşı, İran tıbbının Darülfünundan öğrenmesi ve öğretilmesi gerektiğini söyledi. Çünkü artık İran halkı şahın onlara olan merhametini modern eğitiminden anlıyordu.⁹¹¹

Fen dersleri teorik olarak bir yıl gösterildikten sonra uygulamaya geçildi. Örneğin tıp ve cerrahiye öğrencileri hastanede çalışmaya başlandı. Bilim ve klinik beraber giderdi. Tıp fakültesinin öğrencileri Avrupa'daki öğrenciler gibi pratik yapabilmesi için Nasreddin Şah tarafından Tıp Fakültesine bağlı bir hastane de kurulmuştur.⁹¹²

Darülfünün müfredatı bir süre sonra liberal sanat programı artı yabancı dilleri (İngilizce, Fransızca ve Rusça) içerecek şekilde değiştirildi. Yurt dışında öğrenim görmüş birkaç İranlı dışında tüm fakülteyi Avrupalı profesörler oluşturduğu için Fransızca eğitim dili haline geldi. Öğrencilerin iyi bir teknik eğitim aldığı söylenebilir. Kimyasal ve

Hakimbaşı Hayatizâdeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul, 1996), 118-119, 109-120. Ancak bu uygulamayla hekimbaşılığın tamamen ortadan kaldırıldığı düşünülmemelidir. Hekimbaşının yetkileri sarayla sınırlandırılır ve *Ser-tabib-i Hazret-i Şehriyârî* sıfatıyla hem padişah doktorluğunu hem de saray eczanesinin idaresini üstlenen saray başhekimisi olarak, varlığını Cumhuriyete kadar sürdürmüştür. Sarayda oluşan bu değişiklik hakkında bilgi almak için bkz. Arzu Terzi, "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilat ve İdaresi (XIX. Yüzyıl İkinci Yarısı)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 9, sy. 1-2 (2009-10): 49-64; Sinem Serin, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi", (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020). İran'da da bazı değişiklikler yapılmıştır. 1871 yılında birkaç kişinin yanında Dr. Tholozan Darülfünunda "Meclis-i HıfzıSıhha" ki E.G. Brown'un çevirisinde "Tıp Konsil'i" ya da "Sağlık Kongresi" (E.G. Browne, *A Year Amongst the Persians*, (London, 1984), 107.) olarak yazılmış bir kurum kurulmuştur. Bu meclis 1869-1872 yılları arasında bir salgın sonucunda kuruldu. Her hafta okulda halk sağlığı üzerine toplantılar yapıldı. 1887-1888'de E. G. Brown'ın İran'ı ziyareti zamanında bu toplantıların birine dikkatini çekti ve onun tanımlamaları bu organizasyonun faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğüne dair daha iyi bilgi sahibi olmamıza izin verdi. Bkz. Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 230.

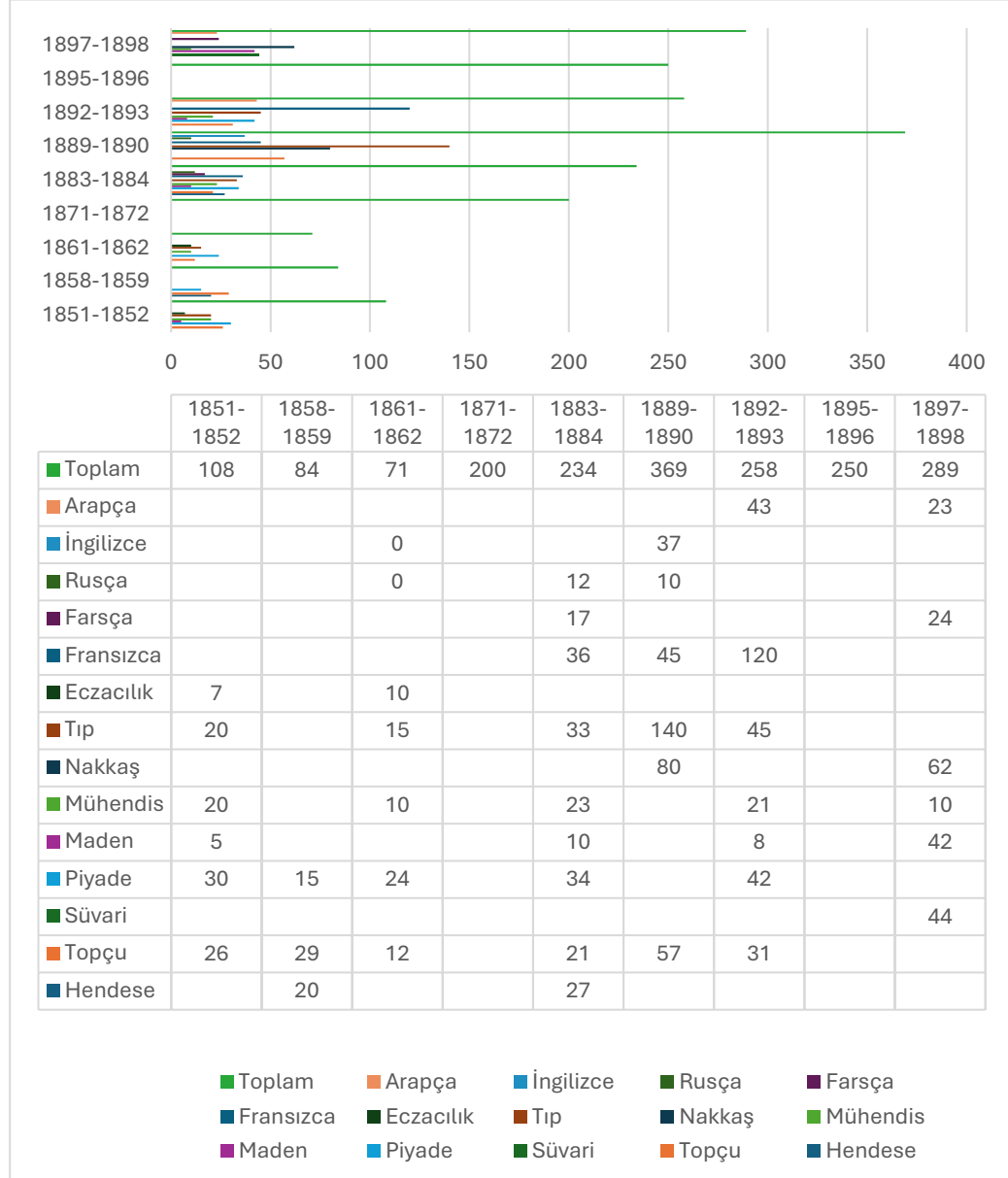
⁹¹⁰ İran Milli Arşiv, Belge No: 998/840, (h. 1277).

⁹¹¹ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311.

⁹¹² Bu konuda 1885-1886 yıllarına ait bir İran arşivi belgesinde Mübarek Darülfünun Hastanesinin ve Darülfünun Mektebinin giderlerini geçmesi önemli bir konudur. İran Milli Arşiv, Belge No: 232/2480, karton 0126, (h. 1303-1304/1885-1886), https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=5439693&pageStatus=1&sortKeyValue1=sortkey_&sortKeyValue2=sortkey_; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 53; Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, 300; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 496.

fiziksel laboratuvarlarda bilimsel ekipman üretme fırsatı buldular ve bitişik bir balmumu fabrikasında edindikleri becerilerin bir kısmını kullandılar.⁹¹³ Darülfünunun kuruluşundan ancak 40 yıl sonra İran'ı ziyaret eden Lord Curzon, müfredatın sadece yüzde 20'sinin askeri çalışmalara ayrıldığını bildirdi.⁹¹⁴

Grafik I: Yıllara göre Darülfünun öğrenci sayıları ve aldıkları dersler⁹¹⁵

⁹¹³ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 21.

⁹¹⁴ Curzon, *Persia and the Persian Question*, I: 494.

⁹¹⁵ Bu tablo, belirtilen kaynaklardan edinilen bilgilere göre oluşturulmuştur. *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 394, (h. 1275/1858-59); Aktaran Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 300-305; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 497; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 163; Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, 303; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 50-54.

Grafiğe göre, Darülfünunda 1858 yılından 1898 yılına kadarki 40 yıllık dönemde 1719 öğrenci vardır.⁹¹⁶ Bu öğrencilerden sadece 1100'ü mezun olabilmıştır. Darülfününun 40 yıllık döneminde Farsça ve Arapça dillerini öğreten 16 İranlı öğretmen ve 26 Avrupalı öğretmen farklı derslerde eğitim vermiştir.⁹¹⁷ Almanca grafikte belirtilmese de ilk kez 1885-1886 senesinde öğretilmeye başlandı.⁹¹⁸ Wilson, 1895-1896 yıllarında okulu ziyaret ettiğinde Persler, Ermeniler ve birkaç Hindu bulunduğunu ve 250 kişinin burada eğitim aldığını söylemiştir.⁹¹⁹

Darülfünundan mezun olan ilk öğrenci grubunun final sınavları 1858 yılında *Ruzname-yi Vakay-ı İttifakiyye*de yayımlandı.⁹²⁰ Bu ilk öğrenci grubunun derslerinin, aile geçmişinin ve sonraki kariyerlerinin incelenmesi, Darülfününun 1851-1858 dönemindeki eğitim hedeflerini ortaya koymaktadır. *Vakay-ı İttifakiyye*, her disiplinde bir final sınavına giren her öğrencinin adını listeler. Rapora göre 20 öğrenci geometri, 29'u topçu, 6'sı süvari, 12'si piyade, 17'si tıp, 4'ü fizik ve eczacılıkta sınavlara girdi. Ayrıca, çoğunluğu farklı bir konuda uzmanlaşmasına rağmen, aynı öğrencilerin 34'ü Fransızca sınavlara girdi. Raporda ayrıca, bu konudaki sınavların yapılmadığı halde Farsça konusunda uzmanlaşmış iki öğrenci de belirtildi. Bu bilgilerden aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir.

1858'de final sınavlarına giren toplam öğrenci sayısı 95'ti. İlk yıl kabul edilen öğrenci sayısı 105'ti. Raporda, sınav törenlerinde hazır bulunan ancak sınavlara kendileri girmeyen 11 öğrenciden bahsediliyor. Bu 11 kişinin ilk grubun bir parçası olması, ancak sınava girmeye hazır olmaması mümkündür. Ancak, büyük olasılıkla kaydolan tüm öğrenciler çalışmalarını bitirmedi. Darülfünundan ayrılan öğrencilere ek olarak, diğer öğrencilerin daha sonra katıldığı da varsayılmalıdır. İlerleme, kolejde geçirilen yıl sayısından çok bireysel ilerlemenin bir işlevi olduğundan, bu 95 kişilik gruptan kaçının aslında kaydolan ilk öğrenciler arasında olduğunu belirlemek imkansızdır.

⁹¹⁶ 1851-1852 yılları arasında başka kaynaklarda kayıtlı öğrenci sayısı çok farklı verilmiştir. İlk yıl kayıtlı öğrenci sayısı *Vakay-ı İttifakiyye*de 100 kişidir. Lisanülmülk, *Nasih al-Tevarih*, sayfa 19'da öğrenci sayısını 200 olarak, İtimadüssultan, *Sadrül Tevarih*, sayfa 213'te 300, Mehdi Kuli Hidayet, *Hatirat ve Hatarat*, sayfa 85'te 100; Makki, *Zendeganiye Mirza Taki Han Amir Kebir*, 189-120; Ademiyet, *Emir Kabir ve İran*, sayfa 357'de 150, aynı kitapta sayfa 361'de 105; Yağmayi, "Medrese-i Darülfünun", (1970), 22: 145-100; Helmut Slaby Bindenschild und Sonnenlöwe, sayfa 72'de 134 öğrencinin olduğunu yazmıştır. Diğer kaynaklarda verilen bilgilerdeki farklılıklar göze çarpmaktadır. Darülfünün öğrenci sayılarını karşılaştıracak olursak, 1851-1852 dönemi öğrenci sayısı tophane 26 öğrenci, tıp 20, piyade 30, madencilik 5, mühendislik 12, eczane 7, süvari 5, toplamda 105 öğrencidir. Bkz. Sarıkcıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 54; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 163; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 497; Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, 50-52.

⁹¹⁷ 19. yüzyılın sonunda, mezunlarının çoğu ilköğretmeni olan Darülfünün, bir lise haline getirildi. Bkz. Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 23. Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1955, 175.

⁹¹⁸ Gerni ve Nebevi, "Darülfünun ve Emir Kebir", 22-40.

⁹¹⁹ Wilson, *Persian Life and Customs*, 151-152; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 22.

⁹²⁰ *Ruznameh-ye Vakay-e İttifakiye*, sy. 394 (9 Muharrem 1275/19 Ağustos 1858). İşaret eden, Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 300-305; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 132.

Ayrıca, askeri disiplinlerde uzmanlaşan öğrenciler, sınava giren 95'in 47'sini yaklaşık yüzde 50'sini oluşturuyor. İkinci en büyük grup yüzde 18 ile tıpta uzmanlaşmış öğrencilerdir. Bu bulgular, giriş yaptıkları ilk öğrenci grubunun uzmanlıklarıyla tutarlıdır.

Gazete haberine göre, öğrencilerin birincil bir uzmanlık konusunu seçerken, ek olarak başka konularda da dersler aldıklarını açıkça ortaya koyulmaktadır. Bu nedenle, gerçek müfredat bu bilgilerden belirlenemez.

Çok sayıda öğrencinin Fransızca sınavlarına girmiş olarak listelenmiş olması önemlidir. Öğrencinin adının ve sınavdaki başarı derecesinin yanında öğrencinin uzmanlık alanı belirtilir. Fransızca sınavına girmiş olarak listelenen 34 öğrenci için, tıp bölümünden 3, geometriden 13, eczaneden 3, piyadeden 2, topçudan 3 kişi kaydedilmiştir. Öğrencilerin 10'una ilişkin uzmanlık bilgisi verilmemiştir. Hiçbir bilgisi olmayan 10 kişiden üçü, sınav başarılarında alt sırada yer aldı. Diğer 7'si ise resmi tercüman Mütercim Muhammed Ağa ile Fransızca öğrenmiş olarak listeleniyor. Ayrıca sınavda son derece başarılı oldular. O dönemde sarayda yabancı dillerin önemi göz önüne alındığında, bu 7 öğrencinin devlet tercümanı olabilmek için Fransızca konusunda uzmanlaşmış kişileri temsil etmesi çok mümkündür.⁹²¹

1858'de sınava giren öğrenci grubunun, aile ile ilgili veriler, Darülfünunda eğitim uzmanlığı ve sonraki kariyerleri 19 tanesi için mevcuttur.⁹²² Bu, 95 kişilik grubun sadece yüzde 20'sini oluştursa da yine de bilgilendiricidir. Verilerin, hükümet belgeleri, gazete raporları ve devlet adamlarının anıları gibi çeşitli prosopografik çalışmalardan çıkarılmış olması önemlidir. Bu nedenle, bu tür belgelere kaydedilen kişilerin önemli kabul edildiği ve ek olarak, onları kamuya açık hale getiren pozisyonlara sahip oldukları belirtilmelidir. Tahran'daki hükümet pozisyonları bireylere bu belgelerde dikkat çekilme şansı vereceğinden, bireylerin çoğunun Darülfünun ve/veya hükümete bir şekilde bağlı olması şaşırtıcı değil. Darülfünundan mezun olan ve ardından askerlik hizmetine giren bireylerin Tahran hükümet belgelerinde anılması daha az olasıdır. Bu 19 kişinin doğal seçilimi göz önünde bulundurularak aşağıdaki veriler mevcuttur: 13 öğrencinin babasının ünvanı vardı. Soylu öğrencilerden 3'ünün Hidayet ailesinden, 2'sinin Kaçarlardan olduğu bilinmektedir. Sadece bir bireyin babası kaydedilmemiştir. Bu, 19 kişilik grubun nispeten homojen olduğunu göstermektedir. Birçoğu saray bağlantılı, önde gelen ailelerden geliyorlardı. Bu sonuçlar, okula devam eden öğrencilerin kişisel anılarıyla doğrulanmaktadır.⁹²³

Darülfünun mezunlarının çoğu, genellikle aile bağlantılarının yardımıyla devlet hizmetine girdi. Genç doktorlar ayrıca kendi özel muayenehanelerini kurarken saray

⁹²¹ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 132-134.

⁹²² Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 179-182, adlı doktora çalışmasını, çeşitli prosopografik kaynaklara dayanarak derlemiştir.

⁹²³ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 135; Rıza Kuli Han Hidayet, *Hatırat*, 85-6: Yahya Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, (Tahran: İntişarat-i Attar, 1992), I: 327.

hekimi olarak görev aldılar. Devlet hizmetini kabul etseler de hiçbir İran'daki siyasi koşullardan memnun değildi. Batı fikirlerinden ve komşu ülkelerdeki siyasi olaylardan esinlenen daha aktif olanlar, gazeteler yayınladılar ve yüzyılın başında İran'da çok yaygın olan çeşitli siyasi hareketlere katıldılar.

Darülfünunda eğitim süresinin uzunluğu başlangıçta 12 yıl olarak kabul edilmişti. Bazı durumlarda bu süre 5 yılın altına indirildi. Hazırlık kursları verildi. 2 ila 3 yıl, temel kavramların öğretilmesine ve ardından 5 ila 6 yıl uzmanlık eğitimine harlandı.⁹²⁴ 1860'larda *Vakay-ı İttifakiyye*⁹²⁵ öğrencilerin 5 yıl veya daha fazla sürede mezun olması gerekmediği ancak bu aşama öğrencinin zekâsı, anlayışı ve çok çalışmasıyla ilgili olduğu söylenmektedir. Öğrenci bazen bir iki senede mezun olur, bazen de çok ileri bir zamanda kendisine bir yer bulurdu. Temel olarak, Darülfünunda eğitim kişiye göre değişken yapıya sahip olduğu için, belli bir normda olmadığı söylenebilir.⁹²⁶

Nâsirüddin Şah, İran'da bir müzik grubu kurmak istemiş, bu amaçla da Fransa hükümetinden yardım talep etmiştir. 1856 yılında Fransa hükümeti, İran'a iki müzik uzmanı göndermiştir. Bu kişilerin gelişinden sonra, İran'daki Fransız ordusunun müziklerine benzer, *Kraliyet Müziği* (Müzik-i Saltanatı) adında bir askeri müzik grubu oluşturulmuştur.⁹²⁷ Bir süre kraliyet müziğinden İtalyan bir müzisyen sorumluydu. Şahın isteği üzerine, Fransa Alfred Jean-Baptoste Lemaire adındaki bir müzik öğretmenini 1865 yılında İran'a göndermiştir. Lemaire'in gelişinden sonra 1867'de Nâsirüddin Şah'ın onayıyla Darülfünunda Müzik şubesi kurulmuştur.⁹²⁸

⁹²⁴ Can Gerni ve Negin Nebevi, "Darülfünun ve Emir Kebir", trc. Hamid Reza Temeddün, *Faslname-i Gahbine-i Darülfünun*, Birinci yıl, (1398/1969), 22-40.

⁹²⁵ İran'ın ilk resmî gazetesi, Emir Kebir tarafından üniversitenin açılışından önce başlatılan *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye* (Güncel Olayların Gazetesi) Darülfünun matbaasında basılmaya devam etti. Zamanla okul mezunları, aralarında hem bilimsel hem de genel olaylara yer veren *Ruzname İlmi* gibi başka yayınların da kurulmasını denetlediler. Bu gazetenin ilk sayısı 1876'da çıktı. Bkz. E. G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, (Cambridge University Press, 1914), 157-166.

⁹²⁶ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311-316.

⁹²⁷ İskender Beg Türkmân musikinin Safevîlerin dini anlayışına göre haram olduğunu, buna rağmen Şah I. İsmail ve Şah I. Tahmasb'ın Hüseyin Şuşteri, üstad Esed, Hafız Ahmed Kazvinî ve Hafızullah-ı Tebrizî'ye değer verdiğini ve onlara iltifat ettiğini yazar. Bunlardan Hafızullah-ı Tebrizî'nin ordu müzisyeni olduğuna dair bilgisi de Safevîlerde bir *askeri müzik grubunun* olduğunu da göstermektedir. Keza Şah II. İsmail zamanında Hafız Celacil, şarkı söylemede ve hitabette ustalığıyla "çalıcıbaşılık" (çalıcıbaşı) makamına getirilmiştir. Bkz. İskender Beg Türkmân, *Târih-i â'lâm-ı ârâ-yı Abbâsî*, (Tahran: Emir Kebir Yay., 1350/1971), 190.

⁹²⁸ II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı ile Mehterhâne de ilga edildikten sonra yerine *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* adıyla yeni bir teşkilât oluşturulmuştu. Buna bağlı olarak Batı'daki askerî mızıkacı takımı bandonun da kurulması yönünde çalışmalar başlamış ve Enderun'daki gençlerden bir boru-trampet takımı teşkil edilmişti. 1831'de orduya subay yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Umûm-ı Harbiyye ile Muzika-yi Hümâyûn ve askerî bandolara mızıkacı temini için Muzika-yi Hümâyûn Mektebi kurulmasına karar verilmesinden üç yıl sonra mektep Maçka'da açıldı. Bu mektepte mûsiki öğretiminin yanı sıra Enderun ağalarıyla padişahın hizmetinde bulunacak kişilerin eğitilmesi de öngörülüyordu. Bkz. Nuri Özcan, "Muzika-yi Hümâyûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, (2020), 420-422.

Darülfünunun gelişmesi sonucu oluşan ikinci bir Darülfünun binası 1858-1891 yılları arasında inşa edilmiştir. Bu medrese, eski binanın kuzeyinde ve telgraf binasının batısındadır. Burası *Medrese-i Cedid* olarak adlandırılır. Yapımı 1891 yılında tamamlanan Darülfünun medresesinin üzerinde “Medrese-i Mübarek-i Darülfünun” yazmaktadır. Yapımı oldukça uzun sürmüştür. Bu binaya Medrese-i Müzik ve Mekteb-i Musiki de denmektedir.⁹²⁹ Darülfünun yeni binasını da önceki binayı yapan Mirza Rıza’nın oğlu Mirza Abbas Mühendisbaşı⁹³⁰ ve Muhammed Taki Han’ın oğlu Muhammed İbrahim Han Mimarbaşı (1873-1891)⁹³¹ yapmıştır. Bu durum, adeta İran’da mesleğin babadan oğula geçtiğinin ciddi bir kanıtıdır.

Müzik Okulunun eğitim süresi 6 senedir. Okulun birinci sınıfı ön hazırlıktı. İkinci ve üç sınıflar; Fransızca, matematik, tarih, askeri müzik, neşefli çalgı öğretilmekteydi. Okulun dördüncü ve beşinci sınıflarında; Fransızca, coğrafya, kompozisyon, enstrümantasyon, özel bir enstrüman ve askeri tatbikat öğretilmiştir. 1913 yılında, bu okula Darülfünun binasından bağımsız faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Okul bu dönemlerde 4 yıllıktır. 1913 senesinden sonra, okula sivil öğrencilerin de katılımına izin verilmiştir. 1919 yılında, müzik dersleri Darülfünundan tamamen ayrılmıştır.⁹³²

İsa Sadık hatıratında, 21 Haziran 1921 tarihinde (ş. 31 Hordad 1300), müdürlüğünü yaptığı Medrese-i Musiki mezunlarının sertifikalarının dağıtımını kutladığını söylemiştir. Okulun yeri Nâsırıye Caddesi üzerinde, Darülfünun ile Posta ve Telgraf Nezareti arasında bulunmaktaydı. Yeni askeri müzik okulunun Darülfünun olduğu görülecek ama başka sınıflar da vardı.⁹³³

Dahası, Tahran’da Eminüssaltana Parkı, Tophane Meydanı, dini merasimlerin sergilenmesi için *Takiye Devlet Tiyatrosu* açılmıştır.⁹³⁴ İran’da yaklaşık 40 yıl kalan Lemaire modern anlamda besteler yaparak ve Farsça eserleri nota sistemine uyarlamıştır. Öğrencisi Mirza Abdullah daha da ileriye giderek klasik Fars müziğinin bestelerini

⁹²⁹ Qayyoomi ve Mousavi, “Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye”, 125.

⁹³⁰ Mirza Abbas Mühendisbaşı Darülfünunda öğrenim gördü. Bkz. Muhammed Han İtimadüssultan, *Miratül Buldan*, (Tahran, İntişarat-ı Daneşgah-e Tehran), IV: b1367, 1087 ve 1088; *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, 4, Ketabhaneye Milli Cumhuri Eslami-yi İran, (Tahran, 1373-1374), 1723. Daha sonra Fransa Politeknikte ulum-i riyazi (matematik) okudu (İtimadüs Saltana, 1367b, 1087-1088); sonrasında *Medrese-i Metz’e* gitti (*Ruzname-i Devlet-i Aliyye-i İran*, (1 Doşenbe 27 Dey, 785 Calali k. 1280), 774. Fransa’dan döndükten sonra “Mühendis-i Mahsus-u huzur” ünvanını aldı (İtimadüssultan, 1367b, 1087-1088); Qayyoomi ve Mousavi, “Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye”, 108.

⁹³¹ Ağa Muhammed İbrahim Han Mimarbaşı (Vezir-i Nezam) memur “bina-yı imaret-i saltani-i Darülhilafe-i Nasireh ve sayır vilayat-ı memalik-i mahruse”ydi; Qayyoomi ve Mousavi, “Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye”, 108-119; Muhammed Hasan Han, İhtişamüssaltana, *Hatırat-ı İhtişamüssaltane*, (Tahran: Zevar, 1367), 33-34.

⁹³² Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 289-290.

⁹³³ 21 Haziran 1921 tarihini belirtmektedir. İsa Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (Tahran, 1966/1345), I: 242; Qayyoomi ve Mousavi, “Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye”, 119.

⁹³⁴ Akın Kiren, “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri”, (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 108.

toplamiş ve tasnif ederek notaya dökmüştür. Takiye-i Devlet Tiyatrosunda taziye gösterilerinde müzikle fon yapılmıştır.⁹³⁵

3.3.1.2. Tebriz Darülfünunu

Bu başlıkta, 1858-1897 yılında faaliyet gösteren ve zaman zaman eğitim ve öğretimi sekteye uğrayan Tebriz Darülfünunu incelenecektir. 1858 yılında Tebriz’de askeri yönün hâkim olduğu Darülfünun açılmıştır. Nâsirüddin Şah’ın emriyle *Medrese-i Devleti-i Tebriz* veya *Nizâm-ı Nâsirî-i Tebriz*⁹³⁶ da adlandırılan Tahran’dakine benzer hatlarda bir politeknik okul kurulmuştur.⁹³⁷ Tebriz, Kaçar veliaht prensinin koltuğu haline geldiğinden ve Muzafferüddin Mirza bu görevi üstlendiğinden, okul 5 Haziran 1894 tarihi itibarıyla *Muzaffari* veya *Muzaffariye* olarak da bilinmeye başlamıştır.⁹³⁸

Okulun müfredatı Farsça, Arapça, *Kur’an-ı Kerim*, Fransızca, İngilizce, coğrafya, matematik ve askeri eğitim dersleri verilmiştir.⁹³⁹ Darülfünunda öğretilen bilim dalının aynısı, bu okulun eğitim programına dahil olmuştur. Okulun hocaları çoğunlukla Darülfünun mezunlarıdır⁹⁴⁰. Bu bilgilere göre, Tebriz Darülfünunu ilk defa Tahran mezunlarının öğretmen olabildiği okul olması nedeniyle önemlidir. Çünkü daha önce yabancı öğretmenlerden istifade ediliyordu. Ancak artık yerli öğretmenlere de iş imkânı sunulmaktaydı.

Ayrıca, Tebriz Darülfünunda, öğrencilere kıyafet ve öğle yemeği verilmiştir.⁹⁴¹ Okulun ilk müdürü aynı zamanda Tebriz telgraflarının başkalığını yapan Mirza Cevad Han Saadüldevle’dir⁹⁴² (1840-1923). Darülfünunun müdürlüğünü 1858’den 1877 yılına kadar Mirza Cevad yapmıştır. Ondan sonra, Malik Irec Mirza Nacc’ın oğlu Muhammed

⁹³⁵ Kiren, “II. Abdülhamid Dönemi”, 106; Saraç ve Dursun, “Kaçarlar Döneminde İran’da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme”, 76-85. Okulun “yeni okul” ya da “yeni bahçe” dediğimiz bu bölümünün fotoğrafları var. Bunlardan biri, Nâsirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah’ın saray fotoğrafçısı Abdullah Kaçar tarafından çekilmiş, telgrafhane binasının görülebildiği bir fotoğraftır. Abdülaffar’ın haritasına göre, yeni okul telgrafhanenin batı mahallesinde yer alıyor; bu fotoğrafın alt kısmında yeni okulun henüz bitmemiş olan doğu duvarını görebilirsiniz. Bu fotoğraf ekler kısmına dahil edilmiştir. Ayrıca bkz. Qayyoomi ve Mousavi, “Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerleri” an der devre-i Qajariyye”, 119.

⁹³⁶ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Tabatabai, “Tesis-i Debistanha-yi Milli”, 257-261, içinde, İran Milli Arşiv, Belge No: 297/31360 (ş. 1314/ 1935).

⁹³⁷ Resmî gazetede yayımlanan bir bildiride, *Medrese-i Mübarek-i Darülfünun ve Medrese-i Darül Sultane-i Tebriz* olarak da adlandırılır. *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311.

⁹³⁸ Shahvar, *Forgotten Schools*, 31.

⁹³⁹ Esfandiar Motemedi, “Medrese-i Darülfünun-i Esfehan (Medrese-i Homayuni Esfehan) (h. 1298-1301)”, *Goncine-i Darülfünun* 3, sy. 9, (1399): 69-74.

⁹⁴⁰ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366.

⁹⁴¹ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311.

⁹⁴² Nâsirüddin Şah’ın ikinci Avrupa Seyahati sırasında, Mirza Cevad Han Saadüldevle, 1878 yılında Bilim Bakanı Ali Kuli Han İtîzadüsaltana tarafından *Paris Dünya Fuarında* İran sergisi kurmak üzere görevlendirildi. Mirza Cevad Han yanına, Mirza Abbas Han’ın oğlu ve yeğeni Murtaza Han’ı ve Abdülhüseyin Han Fahrülmülk’ün oğlu Süleyman Han’ı da aldı. İkisi de Paris’te eğitim gördü. Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 146.

Han⁹⁴³ gelmiştir. Tophane derslerine Muhammed Cafer Han⁹⁴⁴, piyade derslerine Esedullah Han'ın oğlu Gaffar Han, tıp ve eczacılık derslerine Mahmud Han Melek'eş-Şurai'nin oğlu Muhammed Cafer Han girmiştir.⁹⁴⁵ Ağa Han Fransızca, Mirza Abbas Kuli ise Farsça dersleri vermiştir⁹⁴⁶ 1878 (h. 1295) ve 1879 (h. 1297) ve 1880 (h. 1298) tarihlerine ait *İran Salnamelerinde* (cild-i evvel Muntazam Nâsiri) okul müdürü ve öğretmenlerin görüşlerinde yapılan değişikliklere değinilmiştir.⁹⁴⁷

1883-1884 (h. 1301) ders yılında, *İran Salnamesinin* birinci cildinde (Mütaala-Şems), medrese müdürü Ahmed Han Sertip olduğu yazılmaktadır. Bunun dışında, Mirza İshak Acudan'ın *Fransızca*, Emirzade Muhammed Mirza'nın *ulum ve riyazi*, Necefkuli Han'ın *tophane*, Mehdikuli Mirza'nın *piyade*, Muhammed Cafer Han'ın *tıp ve eczacılık*, Molla Ahmed Edib'in *Arapça ve Farsça*, Mirza Ali Han'ın *Fransızca* derslerine girdiği bilinmektedir. Buradaki ücretsiz öğrenci sayısı 20'dir. Bunların dışında 25 öğrenci eğitim almaktadır.⁹⁴⁸ 1883-1884 yılları arasında, okulda 40 öğrenci vardı. Okulun mevcudu sonrasında, 45 ve en son 50 öğrenciye ulaşmıştır.⁹⁴⁹

Öğrenciler çoğunlukla üst düzey hükümet yetkilileri ve saray mensupları kadrosundaydı. Öğretmenlerin çoğu ise Tahran Darülfünun mezunuydu. Müfredat, Tahran'ın Darülfünununda öğretilen konulardan oluşuyordu ve tıp, geometri, Fransızca ve Farsçanın yanı sıra piyade ve topçu gibi tamamen askeri konularıydı.⁹⁵⁰ Tahran Darülfünunu gibi Tebriz Darülfünunu da *Vezaret-i Ulumun* kontrolü altındaydı.⁹⁵¹

*Ruzname-ye Vakay-ı İttifakiyye*de yayımlanan bir haberde, Tebriz Darülfünununda mezun olan öğrenciler yurt dışında çalışmışlardır. Ayrıca Paris'te Hasan Ali Han'ın yanında birçok Tebriz Darülfünunu öğrencisi olduğundan bahsedilir.⁹⁵² Tahran'daki Darülfünun gibi, Tebriz Darülfünun öğrenci topluluğu da ağırlıklı olarak üst düzey hükümet yetkililerinin ve saray mensuplarının oğullarından oluşuyordu. Yukarıda tartışılan *Vakay-ı İttifakiyye*nin 458. sayısında, daha geniş bir yelpazedeki sosyal gruplardan öğrenciler kabul için başvurmaya davet edildi. Erişimi daha kolay hale getirmek için kayıt süreci açıklandı. Ancak Mirza Ali Han İtiazadüssaltana'nın okula

⁹⁴³ İtimadüssultan, *Miratül Buldan*, II: 87; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366.

⁹⁴⁴ İtimadüssultan, *Miratül Buldan*, II: 89; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366.

⁹⁴⁵ İtimadüssultan, *Miratül Buldan*, II: 94; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366.

⁹⁴⁶ Ağa-yi Muhid Tabatabai'nin "Darülfünun" adlı makalesi, *Şafak-e Sorh*, sy. 2737, 18.6.1313 basılmıştır; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 333.

⁹⁴⁷ Okul müdürleri sırasıyla, Mirza Abbas Han 1878-1881; Bilinmiyor 1881-1882; Muhammed Hasan Mirza 1882-1884; Ahmet Han Sertip 1884-1894; Nedimbaşı 1894-1896; Nazımülmülk 1896-1897 tarihleri arasında görev yapmışlardır.

⁹⁴⁸ Başka bir kaynakta ilk öğrencilerin 21 merkez ve 50 merkez dışı öğrencilerden oluştuğunu ve bunlardan ilk grubun yiyecek ve kıyafetleri devlet tarafından karşılandığı söylenmektedir. Müfredat Fransızca, tıp, geometri, piyade, topçu ve Farsçadan oluşuyordu. Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 155.

⁹⁴⁹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 333-334.

⁹⁵⁰ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 155.

⁹⁵¹ Shahvar, *Forgotten Schools*, 31.

⁹⁵² *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311.

erişimi genişletme hedefi bu dönemde gerçekleştirilemedi. Birkaç yıl sonra öğrenci kitlesinin 40'tan 50'ye çıktığı ve bunların yaklaşık yarısı öğrenim ücretini ödediği, diğer yarısının ise ücretsiz olarak katıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, kabulün temeli, belirli metinlerin incelenmesi de dâhil olmak üzere bazı önceki eğitimdi.⁹⁵³

Tebriz Darülfünunu zaman zaman maddi sıkıntılardan dolayı 1881 yılında kapatılmıştır. İstanbul'da Farsça yayım yapan *Ahterin* Mayıs 1881'de çıkan sayısına göre, masrafları karşılamada güçlükler çektiği nedeniyle okulun kapatıldığı bildirdi. Ahter, yurt içinde ve Ortadoğu'nun başka yerlerinde İran'ın eğitim durumunu bir dizi raporla açıklamıştır. Özellikle İran'daki kötü eğitim durumunu, Mısır ile kıyaslamıştır. Makalede, Mısır'da 5.370 okul olduğunu ve okullara 227.500 öğrencinin kayıtlı olduğunu söylenirken, 3.000'den fazla öğrencinin devlet okullarında ücretsiz okuduğu övgü dolu sözlerle bildirilmiştir. Görünüşe göre, *Ahterin* eleştirileri etkili olmuş olacak ki, birkaç ay sonra Ağustos 1881'de, gazete okulun yeniden açıldığını bildirmiştir. Bu destek yerel hayırseverlerin bağışlarıyla mümkün olmuş gibi görünüyor.⁹⁵⁴

Okul, 1893'te tekrar kapandı ancak modern maarif destekçisi Azerbaycan Valisi Hasan Ali Han Emirnizam Gerrusi tarafından açıldı. Hasan Ali Han, 1858 yılında Tahran mezunlarını Avrupa'ya göndermede yardımcı olan ve Paris ve Londra elçisi olarak görev yapan kişidir. Tebriz Darülfünunu açıldıktan sonra adı *Medrese-i Muzafferî* olarak değiştirildi.⁹⁵⁵ *Ruzname-yi Nasirinin* (Matbuat-ı Tebriz) 1. yılın ve 5. sayısında (5 Haziran 1894) *Şerife-i Ruzname-yi Tercüman* müdürü İsmail Bey'in bildirdiğine göre, medrese kapanıp açıldıktan sonra, ikinci merhaleye geçilerek *Muzafferîye* dönemine girilmiştir.

1894 yılında okulun müdürü Mirza Cafer Han Melekeş-Şuara Hekimbaşı'dır ve Mehdi Kuli Han askeri nizam ve tertip öğretmenidir. Ayrıca okulda *Farsça, Arapça, tıp, matematik, geometri, aritmetik, coğrafya, Fransızca* ve *nestalik yazısı*⁹⁵⁶ her gün düzenli olarak işlenmiştir.⁹⁵⁷ Bu okul müfredat bakımında Osmanlı'daki askeri rüşdiyelere benzemektedir. İran'daki ilk rüşdiye ise Mirza Hasan Rüşdiye tarafından Osmanlı'dan ödünç alınarak 1888 yılında Tebriz'de açılmıştır.⁹⁵⁸

⁹⁵³ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458.

⁹⁵⁴ Shahvar, *Forgotten Schools*, 32.

⁹⁵⁵ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 335.

⁹⁵⁶ Safevîler döneminde hattatlık merkezi Tebriz olmuş ve *Tebriz ekolu* denilen bir usul doğmuştur. Safevî Hanedanlığında bu usul yaygınlaşmıştır. Bu sanat o kadar yaygınlaşmıştır ki İbrahim Mirza, Sam Mirza ve hatta Şah I. Tahmasb gibi birçok Safevî şahzadesi ve şahı bu sanatı üstatlık seviyesinde öğrenmişlerdir. Bkz. Radfer, E. *Tea'mul-ı edebiyyat ve hüner der mekteb-i İsfahan*, (Tahran: Ferhengestane Hüner Yay., 1385/2006), 24-28. Safevî hattatlığı, Osmanlı'yı dahi etkilemiştir. Nitekim İran nesta'likinin İstanbul'a gelişinden sonra burada *İmad el-Haseni Mektebi* hâkim olmuş, daha sonra *Yesari Mehmed Esad Mektebi* ile Türk ta'liki doğmuştur. Bkz. M. U. Derman, "Hattatlık", *TDVİA*, c. 16, (İstanbul, İSAM Yay., 1997), 498.

⁹⁵⁷ *Ruzname-yi Nasiri*, sy. 6, (19 Haziran 1894); Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 336.

⁹⁵⁸ Rüşdiyeler, son bölümde anlatılacaktır.

Medrese-i Muzafferiye devlet okulu olduğu için çok fazla muhalefet olmamıştır. Veliht Muzafferüddin Mirza bu medreseye çok ilgiliydi ve öğrencilere sınav yapardı. *Ruzname-i Nasirinin* içindekiler kısmında, 1897 (Recep 1314) yılında, okulun harabe şeklinde olduğunu ve bu tarihten sonra tamamen kapandığı belirtildi.⁹⁵⁹ Bu okul fazla ilerleme kaydetmedi ve veliaht prensin lüks sisteminin bir parçası olarak kabul edildi.

3.3.1.3. İsfahan Darülfünunu

İsfahan'da misyoner okullarından sonra ilk modern mektep dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Nâsirüddin Şah'ın en büyük oğlu Mesud Mirza Zillüssultan'ın da Avrupai tarzda okul kurma düşüncesine sahip olduğu tespit edilmiştir.⁹⁶⁰ Bu düşünceye bağlı olarak 1881 yılında İsfahan'da kurulan *Medrese-yi Darülfünun-i İsfahan* (Medrese-i Hümayun-ı İsfahan) dikkat çekmektedir. Bu okul Tahran Darülfünunundan etkilenecek kurulduğu ve isminde Darülfünun geçtiği için bu bölümde anlatılmıştır.

Bu okul, *Medrese-i Nizami* olarak da adlandırılır. Harbiye Nezaretine bağlı olan bu okulun hocaları çoğunlukla Fransız'dır.⁹⁶¹ Mesud Mirza, Tahran Darülfünunu gezdiğinde okulu çok beğenmişti. Bu nedenle İsfahan'da da böyle bir okul kurmak istemiştir. Şubat-Mart 1881'de şaha yazdığı bir mektupta Darülfünun tarzında bir okul

⁹⁵⁹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 336.

⁹⁶⁰ Sultan Mesud Mirza *Zillüssultan* (d. 5 Ocak 1850 Tebriz- ö. 2 Temmuz 1918), Kaçar prensi ve Nâsirüddin Şah'ın en büyük oğludur. Zillüssultan, kendisini tahtın gerçek sahibi olarak görmüş ve Nâsirüddin Şah'ın ölümünden sonra Muzafferüddin Şah'tan büyük olmasına rağmen Kaçar olmayan bir anneden dünyaya geldiği için tahttan mahrum edilmiştir. Babası Nâsirüddin Şah ve annesi İfatüssatna'dır. İfatüssaltana, Ayanı Muhammed Şah'ın kardeşi Bahman Mirza'nın hizmetkârı, Rıza Kuli Bey'in kızıdır. Kaçar olmayan bir anneden doğduğu için onun yerine veliaht prens olarak kendisinden üç yaş küçük Muzafferüddin Mirza seçildi. Mesud Mirza, kralın gölgesi anlamına gelen *Zillüssultan* ünvanını almadan önce Mazenderan ve Esterabad'ı, ardından *Eminüddeyle* ünvanıyla Fars ve İsfahan hükümetlerinin idaresini devraldı. Fars hakimiyeti sırasında büyük bir zulüm sonucu tahttan indirilmiş ancak bir süre sonra İsfahan'a giderek 34 yıl boyunca halka zulmederek hüküm sürmüştür. Zillüssultan, iyi donanımlı ve düzenli bir kuvvet oluşturdu. Tebaasından zorla ve ağır vergiler toplayarak, kendisinden sonra on nesil yetecek efsanevi bir servet topladı. 1879 civarında, yerel ordusunun desteğiyle gücünün zirvesine ulaştığında, merkezi hükümetin emirlerini görmezden geldi. 1881'de Nâsirüddin Şah'a valilik pozisyonunu alma karşılığında çok büyük bir miktar para teklif etmeye hazır olduğunu söyledi. Bir süre sonra krallığı ele geçirmeyi düşündü ve hayalini asla gerçekleştirmemesine rağmen ömrünün sonuna kadar onu yapmaya çalıştı. Zillüssultan'ın emrinde 21.000'den fazla asker vardı ve Harbiye Nezaretinin kendisine devredilmesi konusunda ısrar etti. Bu haber Nâsirüddin Şah'ın kulağına ulaştığında, şah İsfahan'a gitmek ve oradaki durumu araştırmak istedi. Bu sırada Zillüssultan, Tahran'a geldi. Zillüssultan, şaha ve saray mensuplarına enfes hediyeler sundu. Ancak kısa bir süre sonra şah, bir ferman çıkararak onu İsfahan hariç tüm hükümet topraklarından kovdu. Muzafferüddin Şah'ın tüm saltanatı boyunca İsfahan'ın hükümdarı Zillüssultan oldu. Zillüssultan, meşrutiyetçilerle sert bir şekilde uğraştı. Diğer çılgınlıkları arasında, şahın bu şehre aldırış etmemesi ve ülkenin mutlak hâkimi olması için İsfahan'da Safevi dönemine ait değerli eser ve binaları yıkması vardı. Mesud Mirza ömrünün sonuna doğru, bir süre Avrupa'da bulundu ve 1 Temmuz 1918 (Ş. 10 Temmuz 1297) yılında 70 yaşında vefat etti. Müesses-i Mutaalat-ı Tarih-i Muasır-ı İran, 28 Ferverdin 1400, <https://psri.ir/?id=ibqim7p7> [Erişim tarihi 19.06.2023]; Abdurrahim Hindi, “Zillüssultan ve Pesereş der Avrupa” [Zillüssultan ve oğlu Avrupa'da], *Şems*, (9 Zilkade 1326/ 3 Aralık 1908); aktaran Hassan Hazrati ve Seyede Shabnam Shamsedin, “Encümen-i Saadet ve Şems Gazetesi”, *Kebikeç*, 52, (2021): 105-130.

⁹⁶¹ Navvabi, “l'enseignement du francais en Iran”, 29.

kurmak için onay istemişti.⁹⁶² Okul Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'ın ölümünden birkaç ay önce kurulmaya başlandı. Mesud Mirza, bu okulu kurmak için şaha mektup yollamıştı. Mektupta, kuracağı okul için bir malikane hazırladığını bütün teşhizatın da mevcut olduğunu iletmiştir. Ayrıca, Darülfünun Müdürü Muhibürdevle'den okulun iyi öğrencilerinden ve birkaç iyi öğretmen istemiştir. Mesud Mirza, okulun bazı malzemelerinin temin edilmesini rica etmiştir. Zillüssultan, eğer Darülfünun öğretmenleri İsfahan'a gelirse maaşlarının bir kısmını kendi cebinden ödemeyi kabul etmiştir.⁹⁶³ Zillüssultan'ın Darülfünundan öğretmen talep etmesi, bu okul ziyaretinin onda bıraktığı etkiyi göstermektedir.

Zillüssultan, babası Nâsirüddin Şah'tan gönülsüz de olsa izin almayı başardı. Tahran'dan hemen İsfahan'a bir mektup yazarak Heşt Beheşt Konağı'na yeni bir okul kurulması için Mirza Taki Han (Ferheng) Kaşani Hekimbaşı⁹⁶⁴'yı görevlendirdi. İlgili

⁹⁶² *Ruzname-yi Ferheng*, sy. 7, (26 Recep 1296/16 Temmuz 1879), aktaran, Askerani, "Tesis-e Medares-i Cedid der Esfehan ta Asr-ı Meşrutiyet", (1392).

⁹⁶³ Askerani, "Tesis-e Medares-i Cedid der Esfehan ta Asr-ı Meşrutiyet", (1392).

⁹⁶⁴ Mirza Taki Han Muhammed Hüseyin Ensari Tabip Kaşani (d. 1841-ö. 17 Nisan 1886) de Molla Mirza Taki Han Muhammed Haşim Hoşnevis Kaşani'nin oğlu olarak muhtemelen Kaşan'da dünyaya geldi. Çocukluğunda Molla Mehdi'nin okuluna gitti ancak öğretmeninden ve sınıf arkadaşlarından memnun olmadığı için okulu bıraktı. Daha sonra amcasının Kuran okuma dersine gitti. Orada ayrıca gramer ve Arapça kelime öğrenimi gördü. Aritmetiğin, astrolojinin, hukukun, usturlabın, sayıların ve tılsımın temellerini, *Baba* olarak bilinen (Kusursuz bir akidenin koruyucusu ve sahibi olan Şah Nimetullah hanedanının soylularından biri olan) büyükbabası Molla Muhammed Hüseyin Ensari'den öğrendi. Al-Vah'ın yaratıcısı Mirza Hassan da ona tılsım biliminin tamamlanmasında yardımcı oldu. 16 yaşına kadar astroloji, ilahi hikmet, tabiat ilimleri, tıp, mana, ifade, vezin, fıkıh ve hat, resim, tezhip, matematik, fetih gibi diğer ilimleri tahsil ederek garip ilimlerle meşhur oldu. Daha sonra memleketinden ayrılarak Tahran'a gitti ve orada *Medrese-i Nezami-yi Devletiye* (Devlet Askeri Okul) girdi. *Yeni* bilimler edinmek için Fransızcasını geliştirdi. Kısa süre içinde Avrupa bilimlerini yazıp tercüme etti ve 30 ciltten fazla kitap ve inceleme yazdı. Yaklaşık 15 yıllık tecrübeden sonra dönemin Bilim Bakanı Ali Kuli Mirza İttizadüssaltana, medrese müdürü ve diğer askeri liderler tarafından şaha sunuldu. *Merizhane-yi Nezamiyede* askeri doktor oldu. Bu memuriyetinden takriben bir yıl sonra Avrupa kitaplarını tercüme etmesi istendi. Ardından elçilik görevleri verildi. Mesud Mirza Zillüssultan Şiraz'ın hükümdarı olduğunda *Fars* gazetesini yayımlamasına yardımcı olan Mirza Taki Han'dır. Mirza Taki Han *Ferheng* gazetesinde *Tabipler Derneği* hakkında geçmişinden bahsetti. 17 Haziran 1882'de (30 Recep 1299) derneğin başkanı olarak ayrıntılı bir açılış konuşması yaptı ve şehirdeki doktor ve cerrahların hasta ve faaliyetlerine ilişkin raporlar ve istatistiklerini her ay derneğe yollamalarını istedi. Şehirdeki hastalık türlerini ve sayısının yanı sıra ölüm sayısı ve nedeni hatta doğum sayılarına ilişkin aylık istatistikler *Ferheng* gazetesinde yayımlandı. Mirza Taki Han ayrıca şehir meselelerini görüşmek üzere kurulan bir meclisin üyesiydi. Belediye meclisine benzer şekilde çalışan bu dernek, aralarında Ebulfeth Han Saremüddeve, Mirza Taki Han Hekimbaşı, Roknelülmülk, Müşirül Mülk, Malabaşı ve birkaç diğer üyenin bulunduğu şehrin 18 ileri gelenini içeriyordu. Bu dernek Ocak 1881'de kuruldu. *Humriyeh ya Mozerat-ı Meskerat*, bu risalede sarhoş edici maddelerin zararlarından bahseder. Modern tıp perspektifinden alkol içmenin zararları ve İranlıların alkol içmesinin teorik temelleri anlaşılabilir. *Gozareşha ve Sefernameha-yı Coğrafiyayı* (Coğrafi Raporlar ve Seyahatnameler): Bazıları *Ferheng* gazetesinde yayımlanan çok sayıda coğrafi rapor arasında Mirza Taki Han'ın Ganj Şaygan ve Buşehr şehrine yaptığı ziyaret raporları ön plana çıktı. Mirza Taki Han'ın Astronomi alanında Marat el-Kawakb adlı iki eseri ve Rus Seyahatnamesi daha bulunmaktadır. Hamza Mirza eşliğinde Rus imparatorunu tebrik etmek için Tiflis'e gitti. Mirza Taki Han'ın kafasında "Tiflis Seyahatnamesi"ni yazmayı orada oluşturdu. Daha sonra "Sefername-yi Tiflis" adında bir kitap yazdı. *Habergozar-i Tesnim*, (15 Ordibeheşt 1398), [Erişim Tarihi, 16 Şubat 2024]. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/10/1998787/%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%AF%D9%81%D9%88%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D9%81%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AF->

haberi büyük bir sevinçle karşılayan Mirza Taki Han hızla işe koyuldu ve 6 ay içinde konağı onardı. Zillüssultan, Mirza Taki Han Kaşani'nin teşvik ve yönetimiyle *Medrese-i Hümayuni İsfahani* okulunu kurdu.⁹⁶⁵ Hekimbaşı, aynı zamanda Mirza Hüseyin Han Sipâhsâlar'ın da arkadaşıdır.

Mirza Taki Han Kaşani'nin eğitim durumuna bakıldığında Tahran'da tıp mezunu olduğu görülmektedir. Kaşani, Fransız Dr. Tholozan gözetiminde gönderildiği ve yetenekli doktorların tıbbi uygulamalarını tamamlamak üzere “Meclis ve Komisyon-ı Etıbbı-yı Darülhilafe-yi Tahran” adlı tıp komisyonuna gittiğinde sadece 28 yaşındaydı. Daha sonra Adalet Bakanlığına katılarak Mirza Hüseyin Han Müşirüddele ile yolları kesişti. Bu sırada *Kevaniyin Meclis-i Muhakemat ve Cenayat* (Suçlar ve Kanunlar üzerine) adlı bir kitap yazdı. Mirza Taki Han Kaşani, 1875 yılında Mesud Mirza Zillüssultan ile İsfahan'a gitti. İsfahan'da ilk defa *Encümen-i Pezeşkan* kurdu. Bu toplantılarda 60'tan fazla doktor ve cerrah vardı ve haftada bir kez toplanıyordu. Toplantılar birkaç yıl sürdü. Bu yıllarda Nâsırüddin Şah, Mirza Taki Han'ı İsfahan civarındaki madenleri araştırmak üzere görevlendirdi. O da 28 metal ve üç kömür madeninin keşfedilmesine ve şehirlerin, yolların ve köylerin çizimine yardım etti. Bu haberden sonra *Sertipî* (Tuğgeneral) ünvanı ita kılındı. 1876-1877 yılında Hekimbaşı, *Encümen-i Maariî* kamu yararı müzakereleri için kurmaya başladı.

Mirza Taki Han Hekimbaşı hakkında konumuz açısından önemli gördüğümüz diğer bir husus da *Terbietname* adında bir risale yazmasıdır. Bu risalede eğitime dair reformist görüşler ifade etmiş ve bu konuda çözümler sunulmuştur. Burada İranlıların geri kalmışlığını ve Avrupalıların ilerlemesinin sebebini “eğitim sistemimizin eksikliği” olarak ifade etmiştir. Bu risalenin en önemli mesajı, ilerici ülkelerin yönetiminde bilge adamların ve bilim adamlarının yeri ve rolüne değinmesi ve aslında ona da uzanan bir göndermedir. Zamanının mekteplerinin durumunu iyileştirmek için *Eğitim: Çocuk Eğitiminin Kuralları ve Lord Burleigh'in Talimatları Üzerine Bir Mektup* adında çocuk eğitiminin kurallarında çocukların eğitimi ile ilgili bir risale yayımlamıştır. Bu kitapta evde eğitim sistemini, öğretmenlere uygulanan şiddeti ve öğretmenlere yapılan baskıyı eleştirmiş ve özellikle çocuklar için eğitim durumunun düzenlenmesini önermiştir.

[%D8%B5%D9%81%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AE%D9%84%D8%A7%D9%82%DB%8C-%D9%88-%D9%87%D9%85%D8%AA-%D8%A8%D9%84%D9%86%D8%AF-%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%B2%D8%A7-%D8%AA%D9%82%DB%8C-%D8%A7%D9%86%D8%B5%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86%D8%B2%D8%AF-%D8%AE%D8%A7%D8%B5-%D9%88-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%A8%D9%88%D8%AF](#)

Ayrıca

bkz.

[http://farhangoffice.parsiblog.com/Posts/238/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%87%D8%A7+%D9%88+%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86+%D9%83%D8%A7%D8%B4%D8%A7%D9%86%D9%8A+\(3\)/](http://farhangoffice.parsiblog.com/Posts/238/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%87%D8%A7+%D9%88+%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86+%D9%83%D8%A7%D8%B4%D8%A7%D9%86%D9%8A+(3)/)

Merkez-i Dairetü'l Maarif, “Sefername-yi Tiflis”, (1393), <https://www.cgie.org.ir/fa/news/23745/%D8%B3%D9%81%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AA%D9%81%D9%84%DB%8C%D8%B3>

⁹⁶⁵ Tabatabai, “Tesis-i Debistanha-yi Milli”, 257-261.

Müfredatın iyileştirilmesi, eğitim yöntemi ve programının iyileştirilmesi ve ücret ödenmesi alanlarında önerilerde bulunmuştur. Çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimlerine dikkat edilmesi ve eğitim ortamının sağlığı, eğitimin temeli olduğunu belirtmiştir. 2 ila 5 yaşa arası çocuklar için bir *Dar el-Aman* (kendi deyimiyle Anaokulu) kurulması gerektiğini savunan ilk kişilerdendir. Mirza Taki Kaşani'nin anaokulları kurma, yatılı okullar açma, okullarda görsel ve işitsel araçları kullanma konusundaki fikirleri zamanının çok ilerisindeydi. Bu öğretilerin o dönemin süreli yayınlarında yayınlanması, o günün toplumunun, özellikle de arkadaş kültürünün yeni ve ileri eğitim yöntemleriyle tanışmasına neden oldu.⁹⁶⁶

Mirza Taki Han Kaşani sayesinde Fars Eyaleti'nde *Fars* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Başkentin dışında Şiraz'da açılan ilk resmî gazetenin birinci sayısı 30 Ağustos 1872 (25 Cemaziyelahir 1289) tarihinde yayımlanmıştır.⁹⁶⁷ Ayrıca İsfahan'da ilk defa *Ferheng* gazetesi 24 Nisan 1879 tarihinde yayım hayatına başlamıştır. Bu iki gazetede eğitim ve çocuk yetiştirmenin gerekliliği hakkında yazılar yayımlanması İran medyasında eğitime verilen değerin arttığını gösterir.⁹⁶⁸

Medrese-i Hümayun binası hazır olduktan sonra, 13 Haziran 1881 tarihinde (15 Recep 1298) pazartesi günü okul gün batımından 3 saat önce, şehrin en ünlü din adamı *Hacı Şeyh Muhammed Bakır (Bagher) Necefi İsfahani* (d. 1818- ö. Aralık 1883) ve bir

⁹⁶⁶ Kitabının başlık sayfasında General Mirza Taki Han Kaşani şöyle tanıtılıyor: “Rus hükümetinin Aziz Anna madalyasına ve İkinci Derece Aziz Stanislav madalyasına ve İran generali ve Tuğgeneral rütbesinin ikinci derecesine ve Tahrir Merkezi Devlet Askeri Okulunun altın madalyasına sahiptir”. Bkz. General Mirza Taki Han Kaşani, *Terbiyet; Nameyi der Kavaid-i Talim ve Terbiyet-i Etfal ve Enderz name-yi Lord Borly*, (1317), haz. Esfendiyar Muatemedi ve Kashefi Khansari Seyyidali, *Medrese*, (Tahrir, 3. Basım, 1398).

⁹⁶⁷ Bu gazetenin bütün sayısı *British Museum*da “M. 2.757” işaretiyle saklanmaktadır ve başlarda yarısı Farsça yarısı Arapça yayımlanmıştır. Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 186; Hamamizade, *Ruznameha-yı İran* adlı kitabında H. L. Rabinus'tan nakletmiştir. Bkz. [http://farhangoffice.parsiblog.com/Posts/238/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%87%D8%A7+%D9%88+%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86+%D9%83%D8%A7%D8%B4%D8%A7%D9%86%D9%8A+\(3\)/](http://farhangoffice.parsiblog.com/Posts/238/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%87%D8%A7+%D9%88+%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87+%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%86+%D9%83%D8%A7%D8%B4%D8%A7%D9%86%D9%8A+(3)/)

⁹⁶⁸ *Fars* gazetesi iki yıl boyunca hizmet verdi ve kapandığında toplam on dokuz sayısı vardı. *Ferheng* gazetesi 1880/91'e kadar düzenli olarak bazen haftalık, bazen de altı ayda bir yayımlanıyordu. Mirza Taki Han'ın vefatından sonra gazetenin yönetimine Mahmud Afşar geçti. Bu gazete ile diğer gazeteler kıyaslandığında şekil ve içerik olarak daha üst bir konumda olduğu görülmektedir. Bu gazete doğrudan Mirza Mesud'un yardımlarıyla ve onun hükümet aygıtı olarak kullanılmıştır. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/10/1998787/%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%AF%D9%81%D9%88%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D9%81%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AF-%D8%B5%D9%81%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AE%D9%84%D8%A7%D9%82%DB%8C-%D9%88-%D9%87%D9%85%D8%AA-%D8%A8%D9%84%D9%86%D8%AF-%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%B2%D8%A7-%D8%AA%D9%82%DB%8C-%D8%A7%D9%86%D8%B5%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86%D8%B2%D8%AF-%D8%AE%D8%A7%D8%B5-%D9%88-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%A8%D9%88%D8%AF> *Farhang* gazetesi *Nastalik* yazıyla ve çok iyi kağıtla basılmış olup, İsfahan'ın meşhur hattatlarından Afşar lakaplı Mirza Abdurrahim *Hoşnevis* tarafından yazılmıştır. Bkz. Muhammed Sadrhaşimi, *Tarih-i Cerayad ve Mocalat-ı İran*, (İsfahan: İntişarat-ı Kemal, 1363), 4:73.

grup din alimi huzurunda açıldı.⁹⁶⁹ Burada önemli görülen bir noktadan bahsetmeden konuyu eğitimle ve Osmanlı Devleti ile ilişkilendirmek mümkün değildir. Bu dönemde Muhammed Bakır Necefi'nin Osmanlı Devleti'nde ticari ve eğitim faaliyetlerinde bulunması ilginçtir. Ayrıca Muhammed Bakır'ın oğlu Mirza (Razi) İsfahani'nin bir Osmanlı mektebine kaydolması işleri daha da farklı kılmaktadır. İsfahani'nin 1909 yılında *Mekteb-i Sultaniye*de okumaya başladığı tespit edilmiştir.⁹⁷⁰

Bunlara ek olarak, İstanbul'da Mirza Muhsin Han Muinülmülk başkanlığında 12 kişilik bir encümen oluşturulduğunu ve bu encümenin İstanbul'da *Tekye-i Hüseyniye* ve bir *İran Mektebi* (Debistan-ı İraniyan) tesis etmek için çalışmalara başlandığı daha önceki bölümlerde detaylı bir şekilde açıklanmıştı. Hüseyniye ve mektebin yıllık 2-3 bin liralık bir masrafı olacağı ön görülerek hem bu yıllık giderin karşılanması hem de arsa satın alınabilmesi için bir yardım bürosu ve "Hüseyniye Sandığı" kurulması kararlaştırıldığı öğrenilmektedir. Bu sandığın baş sekreteri, tacirlik yapan ve yukarıda adı geçen ünlü alim Hacı Muhammed Bakır İsfahani'dir. Kendisi Debistan-ı İraniyan için buraya 400 kuruş bağış yapmıştır.⁹⁷¹ İlginç olan noktalardan biri de Medrese-i Hümayunun açılış çalışmaları (1881) ile Muhammed Bakır'ın İstanbul'da bir okul kurmak teşebbüsleri (1883) aynı tarihlere denk gelmektedir. Muhammed Bakır daha sonraları oğlunu bir İstanbul mektebine kaydetmesi de buradaki ikinci önemli noktadır. Burada vurgulanmak istenilen nokta, İran'da okul kurma girişimlerinde faal olan kişilerin Osmanlı Devleti'ndeki okulları tercih etmeleridir.⁹⁷²

Zillüssultan, Medrese-i Hümayunun müdürlüğüne en büyük oğlu Ebulfeth Han Ekber Mirza (Mesud) Saremüddevle'yi (İsfahan askeri komutanı) ataması bu okulun daha çok aile işletmesi olabileceği akıllara getirmektedir. Liseyi yönetmesi ve öğretmenlerini denetlemesi için de Ali Han Nizamülulum'u atadı. Nizamülulum, okulu yönetmenin yanı sıra çeşitli matematik dersleri verdi. Okulun öğretmenleri arasında Darülfünun mezunları ve Avrupa ülkelerinden eğitim görmüş kişiler de bulunuyordu. Darülfünun taklidi ile musiki, piyade, süvari ve topçu gibi askeri eğitimler de okulun programına dahil edildi, öğrencilere kısa süreli *Arapça* derslerinden sonra *Fransızca* da öğretildi. Çalışmaya başlamak için yaklaşık 50 öğrenci kayıt yaptırdı ve ertesi yıl sayıları 100 oldu. Sonraki yıl öğrencilerinin artması okulun refahına işaret ediyordu ancak ne yazık ki bu durum uzun sürmedi. Okul kısa süre içinde 1883'te kapatıldı.⁹⁷³ Çünkü İran'da tüm sosyal ve kültürel eylemler bireye bağlıydı ve güçlü bir kişi kurumu desteklediği sürece ayakta kalabilirdi. Ancak o kişinin gücü sarsılırsa tüm eylemlerinin temeli de yıkılırdı.

⁹⁶⁹Bazı ordu komutanları ve daire görevlilerinin de açılış töreninde hazır bulunduğu açılış töreninde çok sayıda öğrenci toplu halde okula gelirken, akşam yemeği oldu, misafirlere şerbet ve tatlı ikramında bulunuldu. Askerani, "Tesis-e Medares-i Cedid der Esfehan ta Asr-ı Meşrutiyet", (1392).

⁹⁷⁰ bkz. BOA. BEO. 3630/272212, lef 1, 2; BEO. 3613/270957, lef 1, 2.

⁹⁷¹ *Ahter*, 6/4, (23 Muharrem 1297/6 Ocak 1879), 34, 36.

⁹⁷² Daha detaylı bilgilendirme tez çalışmamızın "İran'ın Osmanlı Devleti'ne Öğrenci Göndermesi" başlığı altında görülebilir.

⁹⁷³ Motemedi, "Medrese-i Darülfünun-i Esfehan", 69-74.

İran'da devlet tarafından yönetilen modern eğitimin ve bilimlerin temellerini atmanın yanı sıra, Darülfünun mektepleri (Tahran, Tebriz, İsfahan) modern kültürün ve Avrupa medeniyetinin toplumda yayılmasının aracı oldu. Darülfünun, Avrupalı fikir ve kurumlardan örnekler sunarak yeni bir İranlı genç tipi ortaya çıkarırken, yaşlı bilim insanları, yazarlar ve entelektüeller arasında daha kozmopolit bir bakış açısı yarattı. Ancak yine de sadece soyluların ve zenginlerin güdümünde eğitim verilmesi, zaten sınırlı sayıdaki modern okulların, halka indirgenmesini ve hazmedilmesini neredeyse duraklattı. Bunların yanında Osmanlı Devleti'ndeki modern okulların ilerlemesine bakıldığında, İran'da açılan okulların çok az ve yavaş ilerlediği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde okullar devlet tarafından ciddi anlamda desteklenmişken, İran'da durum tam tersidir. Kurulan birkaç Darülfünun dışındaki okullar bireysel çabalarla oluşturulmuştur. İkisi arasındaki en önemli farklardan biri budur. Ayrıca Tebriz ve İsfahan Darülfünunları merkez tarafından gerekli önem ve özen gösterilmediği için kapatılmıştır. 1851 yılından bugüne kadar kapanmadan gelebilen tek kurum Tahran Darülfünunu olmuştur.

3.3.2. Osmanlı Darülfünunu

Osmanlı Devleti'nde yeni bir yüksek öğretim müessesesi kurma teşebbüsleri 19. yüzyılın ortalarına doğru başlamıştır. Bu asrın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde görülen bilimde Doğu'dan Batı'ya olan yöneliş ve eğitim anlayışında meydana gelen değişimler, Tanzimat döneminde medrese dışında yeni bir yüksek öğretim müessesesinin kurulması yolunda teşebbüslerin doğmasına vesile olmuştur.

Darülfünun fikri, Tanzimat devrinde halkın eğitimi meselesi içerisinde ele alınıp geliştirilmiş, daha çok her türlü ilmin okutulacağı bir müessese olarak düşünülmüştür. Tanzimat döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Osmanlı Devleti'nde yeni bir eğitim metodu hazırlamak gayesiyle, 1845 yılında ulemâ, asker ve bürokratların katıldığı yedi kişiden oluşan Meclis-i Muvakkat adında geçici bir maarif meclisi kurmuştur. Meclis-i Muvakkat bir yıllık bir çalışma sonunda Osmanlı eğitim reformunun temel kaidelerini tespit etmiş ve eğitim sistemini ilk, orta ve yüksek eğitim olarak üçe ayırmıştır. Bu üç eğitim seviyesinde Darülfünun kurulması yüksek eğitim programında yer almıştır. Meclis-i Muvakkat, eğitim işlerini takip etmek üzere Meclis-i Maârif-i Umûmiyye adında bir daimî meclisin kurulmasını da öngörmüştür.

Kasım 1846'da İtalyan asıllı mimar Fossati ile İstanbul'da bir Darülfünun binasının inşası için mukavele yapılmış⁹⁷⁴ ve Ayasofya civarında tespit edilen büyük arsa üzerine üç katlı, 125 odalı, gösterişli, Avrupa üniversitelerine benzer şekilde büyük bir bina yapılması istenmiştir. Ancak inşasına hemen başlanan Darülfünun binası uzun yıllar tamamlanamamıştır. 8 Mart 1865'te inşaat bittiğinde de Darülfünun olarak kullanılmamıştır.

⁹⁷⁴ Darülfünunun inşasına dair mimar Fosatti'nin Meclis-i Maarif-i Umumiyyeye takdim ettiği kontrat için bkz. BOA. HR. TO.. 567/65, (9 Şaban 1263/23 Temmuz 1847).

Daha önce bahsedildiği gibi, Darülfünun binasının inşası devam ederken geçen süre içerisinde Darülfünuna ders kitabı hazırlamak için 1851’de Encümen-i Dâniş adıyla bir kurul oluşturulmuştu. Büyük merasimlerle açılan Encümen-i Dâniş, kendisinden beklenen vazifeyi yerine getirememişti. 1863’te Darülfünunda derslere başlandığında burada okutulmak üzere hazırlanmış bir tek kitap bile bulunamamıştı.⁹⁷⁵

Bu sıralarda ilk defa bazı Osmanlı aydınları, statü ve şekil itibariyle devlet tarafından daha önce kurulmuş meclis ve encümenlerden farklı yapıda *Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye* adlı bir dernek kurmaya karar vermişlerdir. Petersburg sefiri Halil Bey’in imzasını taşıyan bir dilekçe ile sadarete başvurulması üzerine 24 Mayıs 1861’de cemiyetin çalışmalarına izin verilmiştir. Bu cemiyet maarifle ilgili çalışmalarda bulunarak kitap telif ve tercüme etmişlerdir.

Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye, tanınmış birçok ilim adamı ve devlet ricâli ile Joseph von Hammer, J. Redhouse gibi bazı yabancı bilginlerin üye olduğu Encümen-i Dânişin etrafında oluşan fikir hareketlerine karşı bir tavır geliştirmiştir. Encümen-i Dânişin en faal üyesi Ahmed Cevdet Paşa’nın temsil ettiği muhafazakâr ilim zihniyetine karşı -üç kez Maarif Nazırlığı ve iki defa İran elçiliği yapan- Münif Mehmed Paşa fen zihniyetini öne çıkarmıştır. Türk kültür ve eğitim tarihinin önemli meseleleriyle ilgili daha sonraki bütün gelişmelerde bu iki zıt anlayışın tesiri görülmüştür.⁹⁷⁶ Cemiyet çalışmaları için, Eminönü Çiçek Pazarı Sokağı’ndaki Taş Mektep merkez olarak verilmiştir.⁹⁷⁷ Darülfünun kurulması fikri, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adlı cemiyet ve 1862 yılında Münif Efendi’nin yönetimi altında çıkarılan, batı düşüncesini yansıtan ve ilk bilim dergisi *Mecmûa-ı Fünûn* çevresinde doğmuştu. Bu dergide pek çok maarifle ilgili yazı çıkmıştır.⁹⁷⁸

1863 yılında dönemin sadrazamı Keçecizâde Fuad Paşa’nın, Darülfünunun tamamlanmasını beklemeden binanın bitmiş olan bazı odalarında halka açık serbest konferans şeklinde dersler verilmesini uygun görmesiyle ilk defa Darülfünun eğitim vermeye başlamış oldu. 13 Ocak 1863’te -Osmanlı Devleti’nin Paris’e gönderdiği ilk öğrencilerden- İbrâhim Edhem Paşa’nın gözetimi altında kimyager Derviş Paşa fizik ve kimyaya dair konuşmasıyla ilk dersi verdi. Büyük ilgi uyandıran bu konferanslar halk ve devlet ileri gelenleri tarafından takip edilmekteydi. 1863 yılı boyunca bu şekilde fizik, kimya, tabii ilimler, tarih ve coğrafya konularında serbest dersler verilmiştir. Öğrencilere

⁹⁷⁵ İhsanoğlu, “Darülfünun”, 521-525.

⁹⁷⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, (İstanbul, 1993), 333-334.

⁹⁷⁷ *Çırak Mektebi* olarak adlandırılmaktadır. Defterde Rüstem Paşa Mahallesi, Çiçek Pazarı Sokağı’nda kayıtlı “mâmur” durumdaki mektebin vâkıfı “Haseki Mustafa Ağa”, yapım tarihi h. 1182 (m. 1768) olarak belirtilmiştir. Günümüzde mektep dükkân olarak kullanılmaktadır. Bkz. Nurcan Sefer, “Eminönü’ndeki Vakıf Kültür Mirası Sıbyan Mektepleri”, *Prof. Dr. Zeynep Ahunbay’a Armağan: Anıt ve Sitleri Araştırma, Belgeleme, Koruma Yazıları* içinde, haz. Deniz Mazlum vd., (İstanbul, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2020), 89-120.

⁹⁷⁸ Büşra Kılıçoğlu, “Mecmûa-i Fünûn’a Yansıyan Tanzimat Dönemi Eğitim Anlayışı”, (Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2023), 29-35.

Fransızca, İngilizce, Rumca gibi yabancı dil ve ekonomi, hukuk gibi bilimsel konularla ilgili dersler verilmeye başlanmıştı.

Darülfünun binası, 1865 yılında tamamlandıktan sonra, Darülfünun için fazla geniş bulunarak Maliye Nezaretine verilmesi üzerine yeni ve daha küçük bir binanın inşası kararlaştırıldı. Bu bina tamamlanıncaya kadar serbest derslere geçici olarak Çemberlitaş civarındaki Nuri Paşa Konağı'nda devam edildi. Ancak 8 Eylül 1865'te çıkan büyük Hoca Paşa yangınında muhtemelen bu konağın da tamamen yanması Darülfünunda derslerin tatil edilmesine yol açmıştır.⁹⁷⁹

1869'da Darülfünunun bugün Basın Müzesi olarak kullanılan yeni binası tamamlandı. Aynı yıl Maarif Nâzırı Saffet Paşa'nın gayretleriyle, altı defa Maarif nâzırlığı yapan Ahmed Kemal Paşa'nın başkanlığında Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesi başkan yardımcısı Sâdullah Paşa, Recâizâde Ekrem, Ebüzziyâ Tevfik gibi tanınmış kişiler tarafından Fransız eğitim sisteminden faydalanılarak hazırlanan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile ilk defa Batı sistemine uygun bir eğitim modeli ortaya konulmaya çalışıldı. O zamana kadar Osmanlı eğitiminin temel müessesesi medreseleri ve son dönemlerde kurulan askerî ve teknik yüksek okulları içine almayıp yeni kurulan veya kurulması öngörülen Osmanlı eğitim müesseselerini kendi içinde bir bütün olarak ele alan ve 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yürürlükte kalan 198 maddelik bu nizamnamede 51 madde ile en çok Darülfünuna yer verilmişti. Buna göre yeni adıyla Dârülfünûn-ı Osmânî üç ayrı şubeden (fakülte) oluşmaktaydı. Bunlar Hikmet ve Edebiyat, Ulûm-i Tabîiyye ve Riyâziyyât, Hukuk şubeleriydi. Üç yılı öğretim, bir yılı bitirme tezi için olmak üzere toplam dört yıllık eğitim verecek olan Darülfünuna on altı yaşını doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebeler alınacaktı. Ancak bu kararlar bazı aksaklıklar sebebiyle tam olarak uygulanamamış, başta yeterli sayıda hoca ve bu yeni yüksek öğretime uygun formasyonda yetişmiş talebenin bulunmaması yüzünden bu ikinci teşebbüste de arzu edilen sonuca ulaşılamamıştır.⁹⁸⁰

Darülfünun Müdürlüğüne 1857 yılında Paris'te Mekteb-i Osmânîde hocalık yapmış Hoca Tahsin Efendi getirildi. Ancak nizamnâmede belirtilen esaslara aykırı olarak ders programı o günün imkânlarına göre yeniden düzenlenip her üç şubenin de aynı programı takip etmesi yoluna gidildi ve böylece fiilen şubeler kaldırılarak tek tip ders yapıldı. Darülfünunun, ağustos ayına kadar sürecektir olan 1870 yılı birinci sınıf dersler edebiyat, Selim Efendi; Fransızca, Konstantini (Konstantinidi) Efendi; genel tarih, Mahmud Efendi; coğrafya, Hâlid Bey; fizik, Aziz Efendi; matematik, Tevfik Bey; resim, Mösyö Giz; hukuk, Ahmed Kâmil Efendi; mantık, Kerim Efendi şeklindeydi.⁹⁸¹

⁹⁷⁹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II: 556-558; İhsanoğlu, "Darülfünun", 521-525.

⁹⁸⁰ İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I* içinde, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 565; İhsanoğlu, "Darülfünun", 521-525.

⁹⁸¹ *Takvim-i Vekayi*, sy. 1184, (1 Zilkade 1286/2 Şubat 1870); İhsanoğlu, "Darülfünun", 521-525.

Birinci ders yılı sonunda talebeler imtihan edilerek başarılı olanlara birer şahadetname verildi. İkinci ders yılı başlamadan önce, Ramazan ayı olması münasebetiyle ders yapılamadığından, Darülfünun müdürü Tahsin Efendi umuma açık konferanslar düzenledi. 20 Şubat 1870'te müdürü Hoca Tahsin Efendi'nin Türkçe, Cemâleddin Afgâni'nin Arapça, Aristikli Efendi'nin Fransızca nutukları ve Şeyh Ârif Efendi'nin duasıyla okul açıldı. Medreseli ulemâ Darülfünuna soğuk bakıyordu. Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi de Meclis-i Maarifte ileri sürdüğü fikir ve teklifleri sebebiyle Afgâni'ye düşmanca duygular besliyordu. Tahsin Efendi'nin isteği üzerine 1870'in ramazan ayında başlatılan halka açık konferanslar arasında Afgâni'nin verdiği bir konferansta felsefe ve nübüvveti de sanatlar içinde sayması muhaliflere bekledikleri fırsatı vermiş oldu. Aslında Afgâni Türkçesinin yetersizliğini ileri sürerek konferans vermek istememiş, Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine yazılı bir metin hazırlayarak Maarif Nazırı Saffet Paşa'ya, Münif Efendi'ye, Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'ya göstermiş ve yazı onlar tarafından beğenilmişti. Afgâni konferansında hayatı ve ihtiyaçları bakımından toplumu canlı bir bedene benzetmiş, bu ihtiyaçları karşılayan sanatları bedeninin organlarıyla, hikmet ve nübüvveti ise ruh ve canla karşılaştırmış, hikmetin marifetle elde edildiğini, hakîmin yanılabilceğini, bu sebeple dine aykırı sözlerine uymanın doğru olmadığını, peygamberliğin ise Allah vergisi olduğunu ve onlara uymanın gerekli bulunduğunu söylemişti. Muhallıfler, konferansta söylenenlerden yalnızca “nübüvvet sanattır” kısmını almışlar, Hasan Fehmi Efendi bu yüzden Afgâni'yi tekfir etmiş, ders vekili Halil Fevzi Efendi de şeyhülislâmı teyit maksadıyla *es-Süyûfü'l-kavâfi* ' adlı bir risale kaleme almıştı.⁹⁸²

Şeyhülislâm vaiz ve hatiplerle camilerdeki halkı tahrik ediyor, buna karşı Cemâleddin Afgâni'nin savunması yetersiz kalıyordu. Bu durumda Âlî Paşa, Afgâni'nin ülkeden çıkarılmasına karar verdi. Fitneyi yatıştırmak için konferanslara son verildi ve Hoca Tahsin Efendi de görevden alındı. O tarihte Adliye Nazırı Saffet Paşa ve Afgâni ile bizzat görüşen Cevdet Paşa, daha sonra Abdülhamid'e sunduğu bir arizada Afgâni'nin lehinde sözler söylemiş ve olayın bir yanlış anlamadan kaynaklandığını ifade etmiştir. İstanbul'dan ayrılışı sırasında kendisini uğurlamaya gelenlerden birinin şeyhülislâma ve dolayısıyla dine dokunan bir sözü üzerine Afgâni'nin, milletlerin dinsiz de devletsiz de ayakta duramayacağını, bu iki otoritenin esası hak ve gerekli olmakla beraber dinin hurafelerle, devletin de yöneticilerin istibdadı ile bozulabileceğini, bu durumda ıslahat gerektiğini, kanunun sultanın iradesiyle değil halkın hür iradesiyle oluşacağını ifade etmesi onun daha o tarihlerde din, devlet ve millî irade konularındaki düşüncesini yansıtmaları bakımından önemlidir. Mart 1871'de Mısır'a gitmiş bir süre burada kalmıştır. Bu sözlerin konferansa katılanlar arasında tepkiye yol açması ve çeşitli çevrelerin şiddetli itirazı sebebiyle konferanslar iptal edildi.⁹⁸³

⁹⁸² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II:555, 559.

⁹⁸³ Hayrettin Karaman, “Cemâleddin Efgani”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul, 1994), 456-466.

Cemaleddin Afgâni İstanbul'dan uzaklaştırıldığı gibi Dârülfünûn-ı Osmânî Müdürü Tahsin Efendi azledilerek yerine geçici olarak Maarif Nezareti Muavinlerinden Kâzım Efendi getirildi. Türk maarif tarihiyle ilgili yazılarda genel olarak Dârülfünûn-ı Osmânînin bu hadise sonucu kapatıldığı belirtilmekteyse de Darülfünunda dersler 1872-1873 öğretim yılına kadar kesintisiz devam etmiştir. Bu müesseseden mezun talebe bulunup bulunmadığı hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca Dârülfünûn-ı Osmânînin niçin ve nasıl kapatıldığı da tam olarak anlaşılamamıştır.

Ülkenin Batı tarzında bir üniversiteye ihtiyacı bulunduğu inanan idareciler, başarısız iki teşebbüsten sonra farklı bir tavırla Darülfünun kurma gayretlerini sürdürdüler. 1873'te dönemin Maarif Nâzırı Saffet Paşa, Galatasaray'daki Mekteb-i Sultânî Müdürü Sava Paşa'yı hazineye yük olmamak şartıyla yeni bir Darülfünun kurmakla görevlendirdi. Kurulması tasarlanan Darülfünun, bu defa 1868'den beri faaliyette bulunan ve bir orta öğretim kurumu olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi temeli üzerine oturtulmaya çalışıldı. Dârülfünûn-ı Sultânî adıyla anılan bu yeni kurum Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşmakta ve resmî yazışmalarda üçüne birden "mekâtib-i âliye" denilmekteydi. 1874-1875 öğretim yılında öğretime başlayan Dârülfünûn-ı Sultânî, ilk açıldığında Hukuk ve (Fen Mektebi yerine) Mühendisîn-i Mülkiyye mekteplerinden meydana geliyordu. Mühendisîn-i Mülkiyye Mektebi'nin adı birinci öğretim yılı sonunda *Turuk u Maâbir Mektebi* olarak değiştirildi.

Meslekî eğitim veren bütün bu yüksek okullar dışında özellikle ilim adamı yetiştirmeye yönelik bir müessese kurulması konusunda Sadrazam Küçük Said Paşa, 14 Şubat 1895 tarihinde II. Abdülhamid'e sunduğu arizasında, Amerika ve Avrupa üniversitelerinin fonksiyonlarına sahip ve ilim adamı yetiştirmeye yönelik beş fakülteden oluşan bir Darülfünun kurulmasının gerekliliğini arz etmişti. 1900'de 55 yıllık tecrübelerin ışığında, artık yerleşmiş bir hukuk mektebinin de bulunduğu birkaç fakülteden oluşan Dârülfünûn-ı Şâhânenin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu müessesenin resmî açılışı, II. Abdülhamid'in 25. cülûs yıl dönümüne rastlayan 31 Ağustos 1900 tarihinde yapılmıştır. Dârülfünûn-ı Şâhâne Edebiyat ve Hikmet (Felsefe) şubesi, Ulûm-i Riyâziyye ve Tabîiyye (Fünun) şubesi ve Ulûm-i Âliye-i Dîniyye (Îlâhiyat) şubesi adlı üç fakülteli bir üniversite olarak planlanmış, Hukuk ve Tıbbiye mekteplerinin de resmen bağlanmamakla birlikte Darülfünunun tabii kolları sayılmasıyla 5 fakülteli modern Osmanlı Üniversitesinin ilk sağlıklı kuruluşu gerçekleştirilmiştir. 21 Ağustos 1909'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının bulunduğu yerde Zeyneb Hanım Konağı'na yerleştirilen İstanbul Darülfünununa binlerce talebe kayıt için başvurmuştur.⁹⁸⁴

⁹⁸⁴ İhsanoğlu, "Darülfünun", 521-525.

3.3.3. Benzerlikler ve Farklılıklar

Başlangıçta İran Darülfünunun 1841 yılında inşa edilmeye başlanması, İran'ın Osmanlı Darülfünunundan etkilenmediği anlamına gelebilir. Fakat Emir Kebir aslında Osmanlı Devleti'ndeki Mekteb-i Harbiye gibi bir Medrese-i Nizamiye kurmak istemiştir. Emir Kebir'in ölümü üzerine İran'da kurulan askeri mektebe, "Darülfünun" isminin konulması, "Encümen-i Dâniş"ın bir taklidi olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁸⁵

Emir Kebir, Osmanlı Devleti'ne Tanzimat Fermanı ilan edildikten bir süre sonra 1843-1847 yılları arasında gelmiştir. Osmanlı Devleti Emir Kebir gelmeden önce 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiyeyi ve 1834 yılında Mekteb-i Harbiyeyi kurmuştu. Emir Kebir'in Osmanlı Devleti'nde bulunduğu tarihlerde 1845'te bir Askeri İdadi Mektebi kuruldu. Darülfünun kurulması tartışmalarında Emir Kebir Osmanlı Devleti'nde bulunuyordu. Ancak 1847'de açılması düşünülen üniversitenin kurulduğunu göremeden İran'a döndü. Ancak Emir Kebir zaten bir askeri mektep açmak istemişti. Bu nedenle İran Darülfünunun, Tıbbiye, Harbiye ve Askeri İdadi mekteplerinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Bu konu okulların müfredatından da anlaşılabilir. Mekteb-i Harbiye'nin ikinci bölüm derslerine bakıldığında, Rusça hariç diğer dersler Darülfünunda okutulan derslerle ortak gözükmetedir. Ayrıca ilginçtir ki Mekteb-i Harbiyenin kuruluş tarihi 1834'tür ve buranın ilk mezunları 1848 yılında verilmiştir. Bu tarih hem Emir Kebir'in vezir olmasıyla hem de İran'ın Osmanlı Devleti'ne öğrenci göndermesine karar verdiği döneme tekabül etmektedir. Emir Kebir, Darülfünun için Osmanlı'daki *Mekteb-i Ulûmu-i Harbiyeyi* model almıştı. Zaten Darülfünun adını alması da Osmanlı'daki benzeri taklitten dolayıdır ve *okul müfredatının* gösterdiği gibi askerî bir eğitim kurumu olarak hizmet vermek üzere tasarlanmıştı. İstanbul'da bulunduğu dönemde Osmanlı'daki konuyla ilgili tartışma ve gelişmelere şahit olan Emir Kebir, İran'da bu okulun benzerinin nasıl ve ne şekilde yapılması üzerinde epeyce düşünmüştü. Müfredat tamamıyla ulemânın kontrolü dışındaydı. Tahran Darülfünun müfredatının, birkaç yıl önce açılan bir dizi Osmanlı okuluna benzemektedir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda, Avrupa fikirlerini İran'a sürekli olarak yönlendirdiğinden, benzerlik açıkça tesadüfi değildi.⁹⁸⁶

Darülfünun ile Mekteb-i Harbiye arasındaki diğer bir benzerlik, Müzik okuludur. II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı ile Mehterhane de ilga edildikten sonra yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla yeni bir teşkilât oluşturulmuştu. Buna bağlı olarak Batı'daki askerî mızıka takımı bandonun da kurulması yönünde çalışmalar başlamış ve Enderun'daki gençlerden bir boru-trampet takımı teşkil edilmişti. Bu takım, süvari borazanı Vaybelim Ahmed Ağa ve trampetçi Ahmed Usta tarafından çalıştırılmaktaydı. Ancak bandonun daha iyi yetişmesini temin için yabancı bir elemanın istihdamı düşünülerek İstanbul'da bulunan Fransız çalgı ustası Manguel bu iş için görevlendirildi. İki yıl kadar bu vazifeyi yürüten Manguel'den beklenen verim

⁹⁸⁵ Reis Niya, *İran ve Osmani*, 36; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 1: 257.

⁹⁸⁶ Ekhtiar, "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran", 25.

alınamayınca Sardinya-Piemonte Krallığı'nın İstanbul büyükelçisi Marquie Groppolo aracılığıyla ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin ağabeyi Giuseppe Donizetti İstanbul'a getirildi ve 17 Eylül 1828'de padişah tarafından kabul edilip göreve başladı.⁹⁸⁷

1831'de orduya subay yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Harbiye askerî bandolara mızıkacı temini için Muzıka-yi Hümayun Mektebi kurulmasına karar verildi. Bundan üç yıl sonra mektep Maçka'da açıldı. Bu mektepte mûsiki öğretiminin yanı sıra Enderun ağalarıyla padişahın hizmetinde bulunacak kişilerin eğitilmesi de öngörülüyordu.⁹⁸⁸ İran *Kraliyet Müziği*nin Batı tarzında yenileşmesi 1856 yılına dayanmaktadır. Bu tarih her iki müzik okulunu kıyaslayamayacağımız kadar geçtir.

Darülfünun ile Mekteb-i Harbiye arasında bir başka ortak nokta *matbaadır*. Mekteb-i Harbiye'nin açılışını müteakiben 1835 yılında mektep bünyesinde bir matbaa kurulmuş, bu matbaa telif ve tercüme faaliyetlerinin gelişmesinde ve okutulacak kitapların yayımlanmasında etkili olmuştur. Ayrıca Maçka Kışlası tamir edilerek, kışlaya bir kapılı cami, dört yüz kişilik iki kapılı büyük bir okul, kütüphane, hamam, hastane, eczane, mutfak ve sair eklemeler ile bir de yemekhane yaptırılmıştır.⁹⁸⁹ 20 Mayıs 1845 tarihli padişah iradesiyle Harbiye'nin Pangaltı'da *Tophane Hastanesi* olarak inşa edilen binaya taşınması, idadının de Maçka Kışlası'nda Harbiye'nin yerinde öğretime başlaması kararlaştırılmıştır.⁹⁹⁰

Mekteb-i Harbiyede olduğu gibi Darülfünunda da Avrupa'dan getirilen yabancı hocalar ve materyaller, basılan kitaplar Fransa'dan getirilmiştir.⁹⁹¹ Darülfünunda, Fransızca, İngilizce ve Rusça öğretilmeye çalışılıyordu. Daha çok ağırlık Fransızca üzerineydi. Okulun bölüm ve programlarında mühendislik, eczacılık, tıp ve cerrahiye, tophane, piyade ve süvari nizamı, madencilik vardı. İlk sınıf ortak olup öğrenciler ikinci sınıftan itibaren bölümlere ayrılıyorlardı. Bu ilk sınıfta ortak dersler vardı. Tarih, coğrafya, fizik, matematik ve başlangıç seviyesinde Fransızca, Arapça ve Farsça ortak derslerdendi.⁹⁹²

Ayrıca Darülfünunda bir de kütüphane vardı. Kütüphanede yavaş yavaş Farsça, Fransızca ve diğer dillerde ders kitapları biriktirildi. Okulun kütüphanesi Farsçanın

⁹⁸⁷ Nuri Özcan, "Muzıka-yi Hümayun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, (Ankara, 2020), 420-422.

⁹⁸⁸ Bu belge Mekteb-i Harbiye açılışını öngören Hatt-ı Hümayundur. BOA. HAT. 293/17474, (h. 1242).

⁹⁸⁹ Gülşah Eser, "Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 13/2 (2012): 99-114.

⁹⁹⁰ Özcan, "Harbiye", 115-119.

⁹⁹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubi Kalemi, (BOA. A.} MKT.), 159/43, (25 Zilhicce 1264/22 Kasım 1848); BOA. HR. TO.. 569/19. Mekteb-i Harbiye için Paris'ten satın alınan kitap ve haritalar ile baytarlık ve nalbantlık muallimlerinin kontrat ve harcırah makbuzlarının gönderildiğine dair Kalımaki Bey'in mektubu için bkz. BOA. HR. TO.. 628/49.

⁹⁹² Okulun müfredatına baktığımızda Osmanlı Devleti'ndeki askeri mekteplerle benzerlik göstermektedir. Ayrıca bkz. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 294-296; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 53; Seyyidin, *ez Mektephane ta Medrese*, 46; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 495; Haşimiyan, *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*, 116.

dışında Avrupa dillerinde yazılmış çok zengin bir edebiyat eserlerini bünyesinde toplamıştır. Darülfünundan mezun olanlar İran'a Batı kültürünü ve yeni bilimleri tanıtılmasında katkıları olduğu gibi, bazı bilimsel kitabı da Farsçaya çevirdiler. Bu kitaplarla İran'da yeni düşünce tarzının yerleşmesi süreci başlamış oldu.⁹⁹³ Ayrıca Özel oditoryumun bir sahnesi ve manzarası vardı ve öğrenciler ayrıca grup eğitimi alabilirlerdi; ancak bu faaliyetler din adamlarının isteğine bırakıldı.⁹⁹⁴ Tüm bunlar öğrencilerin bir kompleks içinde eğitim aldığını gösterir ve bu kurumların her iki okulda da birbirine yakın şekilde inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Darülfünunun ana müfredatında son dönemlerde tıp, fizik, kimya ve mühendislik derslerine ağırlık veriliyordu. Ayrıca resim, çizim, müzik ve daha geniş yelpazedeki diğer yabancı diller gibi bazı yan konular da programa dahil edilmişti. Fransızca hâlâ okulun resmi ve zorunlu dili olmasına rağmen İngilizce, Rusça ve ilk kez 1885'te öğretilen Almanca gibi diğer diller müfredata girdi.⁹⁹⁵ Çalışmada bahsedildiği gibi, İran Darülfünunun işleyiş ve müfredat anlamında benzetilen Mekteb-i Harbiyeye 1840'tan itibaren Fransızca zorunlu dersler arasına girmişti. Arapça ve Farsçaya da önem verilerek bu dilleri iyi bilen hocalar Harbiye'ye öğretmen olarak tayin edildiği bilinmektedir. II. Abdülhamid'in paşalık rütbesi vererek 1882 yılında askerî okullar müfettişliğine getirdiği Binbaşı Baron Colmar von der Goltz (1843-1916), Harbiye'nin eğitim sistemini değiştirdi. Teorik derslerin yerini pratik eğitim geçti ve ders kitapları yeniden yazdırıldı. Fransız etkisindeki Osmanlı askerî eğitim sistemi Goltz Paşa'nın gayretleriyle Alman etkisine girdi. Osmanlı askeri yenileşme tarihine bakıldığında aslında Sultan III. Selim döneminden bu yana ağırlıklı olarak devam eden Fransız usulü eğitim-öğretim sistemi Goltz ile terk edilip, teorik ve pratik askerî eğitimde Alman etkisi yerleştirilmeye ve her alanda yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Goltz Paşa'nın yaptığı düzenlemelerle Fransızcanın yanında Almanca ve Rusça dersler verilmiştir.⁹⁹⁶

Darülfünundaki tercüme faaliyetleri, daha çok yabancı uzmanların ders anlatımı sırasındaki konuşmalarının çevirisi ve ders kitaplarının çevirisi şeklinde olmuştur. Darülfünun haricindeki başka okullarda da benzer uygulamalar olmuştur.⁹⁹⁷ 1865'te İran'a elçi olarak gidip bir yıl sonra vefat eden Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın oğlu

⁹⁹³ İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 29.

⁹⁹⁴ Samuel Graham Wilson, *Persian Life and Customs*, (New York, F. H. Revell Co., 1895), 151-52; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 22.

⁹⁹⁵ Gerni ve Nebevi, "Darülfünun ve Emir Kebir", 22-40.

⁹⁹⁶ Zekeriya Türkmen, "Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Harbiye Mektebinde Eğitim-Öğretim Sistemi ve Müfredatına Dair Bir Değerlendirme", *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*, (1-5 Eylül 2018), c. 3, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, (Ankara: TTK, 2022), 1561-1591.

⁹⁹⁷ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, (Tahran, 1362), 379-380. Ayrıca bkz. Karadeniz, "İran'da Tercüme Faaliyetleri ve Tercüme Edilen İlk Kitaplar (1830-1904)", 180-181.

Hayrullah Efendi'nin, *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi* (Hayrullah Efendi Tarihi)⁹⁹⁸ isimli eseri 1885'te Muhammed Hüseyin Hoyi tarafından tercüme edilmiştir.⁹⁹⁹

İran'da modern bir hastanenin inşa edilmesi 1850'ye dayansa da bir Tıp Fakültesinin kurulması ancak bundan tam 10 yıl sonra mümkün olmuştu. Bu tarih Mekteb-i Tıbbiye ile kıyaslanamayacak kadar geçtir.

Darülfünunda öğrenciler küçük bir maaş ve yemek verildi. Darülfünunda öğretim ücretsiz olduğu da¹⁰⁰⁰ her yıl öğrenciler 12-40 tümen arasında eğitim harcı ödüyordu¹⁰⁰¹. Diğer taraftan Osmanlı'daki okullardan da öğrencilerden harç parası alınıyordu. Mesela Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri 20 kuruş aylık veriyordu. 36'şar kuruş aylıklı 20 kişilik ikinci sınıfta tıp bilgileri yanında İtalyanca da öğretilecek ve bu dilde yazılmış tıbbî eserler Türkçeye çevrilecekti. 50'şer kuruş aylıklı 3. sınıf 1829'da 100'er kuruş aylıklı 4. sınıf 1833'te açılabilirdi. 3. sınıfa fizyoloji ve ilaçların yararlarıyla ilgili dersler eklendi. Okulun son sınıfında; fizik, botanik ve fen bilimlerine ağırlık verildi, ayrıca uygulamalı tıp eğitimi yaptırılmaya başlandı.¹⁰⁰²

Osmanlı Devleti'nde sadece Mekteb-i Harbiyeden mezun öğrencilere bakıldığında Darülfünundakinden fazlasını görmekteyiz. Mesela 1894-1896 eğitim-öğretim tarihlerinde 1479 öğrenci mezun olmuştur.¹⁰⁰³ Ancak Darülfünunda 1895-1896 yıllarında sadece 250 öğrenci olduğu saptanmıştır. Bu sayı oldukça azdır.

Dindar çevrelerin modern bir yapıda kurulan Mekteb-i Harbiyeye yönelen eleştirileri bertaraf etmek için, II. Mahmud bu okula bir mescit yaptırmasına rağmen

⁹⁹⁸ Tarih-i Selâtin-i Osmanî, Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Tahran 1867, Müracaat No:149; Hayrullah Efendi, 1864 yılı sonbaharı başında Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyyenin merkezinde Osmanlı tarihi üzerinde bir dizi konferans vermeye başladı. Cemiyetin başkanı Münif (Paşa) onun bu konuşmalarını, Osmanlı tarihini yeni bir görüşle ele aldığını belirterek övgü ile haber verir ("Târîh-i Devlet-i Osmâniyye Dersi", *Mecmûa-i Fünûn*, nr. 38, Rebûlâhîr 1281, 157-158). *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi* (Hayrullah Efendi Târihi) en fazla emek verdiği, en tanınmış ve en kalıcı eseridir. Osmanlı tarihini yeni bir zihniyetle ele alma ihtiyacını duyarak yazımına Encümen-i Dâniş yıllarında başladığı ve ölümüne kadar sürdürdüğü bu eseri, Osmanlı tarihiyle ilgili araştırmalarda yakın zamanlara kadar kendisine sık sık müracaat edilen bir kaynak durumunda olmakla beraber, tarihçiliğimize getirdiği yenilikler ve taşıdığı dikkate değer özellikler bakımından bütünüyle ciddi bir incelemeden mahrum kalmıştır. Eser, Ali Şevki Efendi'nin zeyilleriyle beraber 1853-1875 yılları arasında, toplam 2054 sayfa hacminde on sekiz cüz halinde yayımlanmıştır. Bkz. Akün, "Hayrullah Efendi", 67-75; Tahran Sefiri Hayrullah Efendi'nin telif ettiği Tarih-i Osmani'nin arzı için bkz. BOA. İ. DH. 538/37425, (25 Safer 1282/20 Temmuz 1265); Maarif-i Umumiyyenin tezkire-i aliyye Tahran Sefiri Hayrullah Efendi ve Nâsirüddin Şah tarafından *Takvim-i Vekayide* derci hakkında sefirden gelen tahrirle *İran Ruznamesinin* gönderildiğine dair bkz. BOA. HR. MKT. 535/68, (15 Şaban 1282).

⁹⁹⁹ Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, (Tehran, Müracaat No:2280).

¹⁰⁰⁰ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 128; Jakob Polak, *Persien: das Land und seine Bewohner*, (Hildesheim, 1976), I: 303.

¹⁰⁰¹ Okulun yıllık masrafı 300 bin riyaldi. Öğrenciye aylık 4, 5 riyal veriliyordu. Öğretmenlerin maaşı da devlet hazinesinden karşılanıyordu. 1859-60 yıllarında mali sıkıntılardan dolayı öğrencilere verilen burs kaldırılmıştı. Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 52.

¹⁰⁰² Nil Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye", *TDVİA*, c. 29, (Ankara, 2004), 2-5.

¹⁰⁰³ Fatih Gürses, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Harbiye'de Eğitim ve Öğretim (1894-1914)", (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2021), 173-174.

şiddetli eleştirilere engele olamamıştı. Böylelikle seçkin aileler çocuklarını bu okula göndermediği için genellikle alt düzey ailelere mensup veya kimsesiz çocuklar arasında yetenekli olanlar seçilerek okula alınmıştır.¹⁰⁰⁴ Ancak İran’da Darülfünuna öğrenciler halktan değil soylu ve saraylı kesimden alınmasıyla aralarında farklılık oluşmuştur. Darülfünuna 14 ila 16 yaşları arasında yaklaşık 30 öğrenci seçildi.¹⁰⁰⁵ Sadece aristokrasi saflarından, toprak ağalarından ve üst düzey hükümet yetkililerinden seçilmiş olsalar da kabul talebi beklentileri çok aştı. Okul 105 öğrenciyi kabul etti.¹⁰⁰⁶ 1860’ta şahın yayımladığı beyannamede geçen, “başlangıçta, memleketin insanları, garip ilimlere ve sanatlara henüz aşına olmadıkları halde, fen ve sanatlardan haberdar olmadıkları için, eğitimi ve onun dayatmasını bir mit sanmıştı ve başkalarından öğrenmek konusunda isteksizdiler” sözlerden halkın okulu garip karşıladığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁷ Ancak yine de o sırada İran’da modern bir mektep olduğu için ihtiyaca yanıt verilmemiştir.

Bazı çalışmalar Darülfünunun Fransa okulları ve müfredatı ve organizasyonundan destek alarak kurulduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁸ Başlangıçta Darülfünundaki müfredat, Fransız *Ecole Polytechnique* benzer şekilde topçu, piyade, süvari, Fransızca, askeri mühendislik, tıp ve cerrahi, mineraloji, kimya, fizik, matematik ve haritacılık gibi disiplinleri temsil ediyordu. Darülfünunun ilk yıllarında bilimsel ve askeri bir vurgusu olmasına rağmen coğrafya, tarih ve yabancı diller, özellikle Fransızca gibi bazı sanat ve beşerî bilimler konuları da dahil edildi. Darülfünun müfredatı, tıp ve cerrahiye içermesi ve yabancı dil eğitime yoğun bir vurgu yapması nedeniyle *Cole Polytechnique* müfredatından farklıydı. Batı dillerine yapılan bu vurgunun nedeni, dil bilgisinin saray, hükümet bürokrasisi ve ordu kariyerleri için vazgeçilmez bir beceri olarak görülmesiydi. Bu yönüyle Darülfünun, Osmanlı Devleti’nin ve Mısır’ın Mehmed Ali yönetimindeki ihtisas okullarına benziyordu, ancak tek bir akademi çatısı altında çok çeşitli disiplinleri öğrettiği için onlardan ayırt edilebilirdi.

İstanbul ile Tahran Darülfünunlarındaki müfredattaki ortak dersler vardır. İstanbul Darülfünununun ilk müfredatına bakıldığında, edebiyat, Fransızca, tarih, coğrafya, fizik, matematik, resim, hukuk, mantık gibi sosyal ve fenni ilimler verilmiştir. Ancak Tahran Darülfünunu daha çok askeri, mühendislik, tıp ve dil alanlarında yoğunlaşmıştır. Bu ikisi arasındaki en büyük fark müfredattır. Tahran Darülfünunun İstanbul Darülfünuna benzeme oranı ancak 1880’lerde yakınlaşmıştı. Başlangıçta Tahran

¹⁰⁰⁴ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *A Military History of The Ottomans, from Osman to Atatürk*, (Oxford: Praeger Security International, 2009), 149.

¹⁰⁰⁵ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 54, (21 Rebiülevvel 1268/12 Şubat 1852); Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, 362-63.

¹⁰⁰⁶ Kayıtlı öğrenci sayısı, *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye* göre, 100 kişidir.

¹⁰⁰⁷ *Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye*, sy. 458; Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 311.

¹⁰⁰⁸ Abul H. K. Sassani, Education in Iran, *Belletın*, No: 18, (1963), 5; Darülfünun için Emir Kebir’in Fransa Politeknik okulundan etkilendiğini bildiren başka bir kaynak için bkz. Gurney ve Nevvabi, “Dar al-Fonun”, 663-682.

Darülfünununda %70 askeri dersler işlenmiştir. Ancak ileride görüleceği gibi İran’da bu tarihlerde birkaç tane askeri okul açılmasıyla Darülfünun kısmen sivilleşebildi.

Darülfünunun parlak dönemi 7 yıldan fazla sürmemiş ve zamanla başlangıçtaki prestijini yitirdiği, statüsünün bir yükseköğretim kurumu olmaktan çıkıp saraylıların beklentilerinden uzak bir okula indirildiği bir sürece girmiştir. Bilim Bakanı İtimadüssaltana’ya göre “Bir insanın bir okuldan beklediği şeyler bu okulda karşılanmaz”. Darülfünun bu dönemde ona göre, *ilkokul sınırları içinde bir okuldan* başka bir şey değildi.¹⁰⁰⁹ Yetkililerin okul işlerindeki dikkatsizliğini İran hükümetine ve milletine yapılan en büyük ihanetlerden biri olarak değerlendirdi ve hatta abartarak İran’ın Darülfünundaki geri kalmışlığının kökenini değerlendirdi. Darülfünunun konumunun gerilemesinde saraylıların ilgisizliğinin de büyük etkisi olduğu söyleniyor.¹⁰¹⁰ Ayrıca dönemin önde gelen eğitim aktivistlerinden Mirza Mahmud Han İhtişamüssaltana’ya göre, Nâsirüddin Şah İran’da Avrupa tarzı eğitimi teşvik etmek istemiyordu. Çünkü krallığının okuma yazma bilmeyen kitlelerin temeline dayandığına inanıyordu. Bu nedenle, Nâsirüddin Şah’ın Zencan’da birkaç devlet okulu açmasına izin vermediğini yazılmıştır.¹⁰¹¹ Nâsirüddin Şah’ın, rakip güç kaynakları arasındaki hassas dengeyi sürdürme girişiminde, ulemânın eğitim sistemiyle ilgili ayrıcalıklarına karşı çıkmamayı tercih etmesi de mümkündür.¹⁰¹²

Bunun yanında, Osmanlı Devleti ile İran’ın aynı dönemde Fransa’ya grup şeklinde öğrenci göndermesi dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti 1839-1856 yılları arasında yurt dışına 111 öğrenci gönderirken, İran, 1845-1859 yılları arasında toplamda 54 öğrenciyi yollamıştır. Bu sayı Osmanlı’nın gönderdiği öğrenciden yarısı kadardır. Yine de bu hareketlilik İran’ın olumlu ve kademeli bir şekilde ilerlemesini sağlamıştır. Çünkü İran’da öğretmen ve öğrenci sayısında sürekli artış sağlanmıştır. 1859 yılından 1871 yılına kadar Fransa’ya öğrenci gönderilmesinden sonra Darülfünuna kayıtlı öğrenci sayısı 200 civarına çıkmıştır.¹⁰¹³ Birkaç yıl sonra İtimadüssaltana bu rakamı 245 kişi olarak zikretmiştir.¹⁰¹⁴ 1889 yılında, Darülfünunda askeri ilim öğrencilerinin yüzdesi o kadar azalmış ki, bu oran 1851’de %70’ken 1880’de %30’un altına inmiştir. Bu da Darülfünunun artık askeri nizamdan çıkıp sivil okul olma yolunda ilk adımı olmuştur. İtiazdüssaltane, şahı hükümetin Batı İran’daki Malayir ve Tuysarkan ilçelerinden yıllık gelirini koleje devretmesi için ikna edecek yeterli prestije sahipti. 1890’larda okulun bütçesi, 1851’deki 10.000 tümen tahsisatından önemli ölçüde daha fazla, yaklaşık 50.000

¹⁰⁰⁹ İhtişamüssaltana, *Hatırat-ı İhtişamüssaltane*, (1350), 845, 25, 28.

¹⁰¹⁰ Mustavfi, *Şerh-e Zendegani Man ya Tarih-e İctimai ve İdari Dovre-yi Kacar*, I: 106.

¹⁰¹¹ İhtişamüssaltana, *Hatırat-ı İhtişamüssaltane*, 315-316; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 196.

¹⁰¹² Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy 1831-1896*, (Berkeley: University of California Press, 1997), 414; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 196.

¹⁰¹³ 98 öğrencinin adını ve okunan konuları görmek için, Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, (1349/1970), 306-303.

¹⁰¹⁴ Yağmayi, *Medrese-i Darülfünun*, (1349), 45.

tümen¹⁰¹⁵ tutarındaydı.¹⁰¹⁶ Bu demek oluyor ki Darülfünuna başlangıçta çok daha fazla para ve emek harcanmıştır.

Genç Nâsırüddin Şah, başlangıçta Darülfünunun başarısından memnun görünüyordu. Yönetimde aktif rol aldı ve yöneticilerini atadı. Nâsırüddin Şah hem öğrencilere hem de öğretim üyelerine ödüller sundu, böylece öğretmenleri onurlandırarak eski İran geleneğini yeniden canlandırdı. Daha sonraki 1876'larda Osmanlı Devleti'ndeki gençlerinin İstanbul'daki gösterilerine olan ilgisi, İran'da da benzer olayların meydana gelebileceği konusunda sarayda endişe yarattı. Bu endişe, iki ülkenin birbirlerini nasıl etkilediğini gösterir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgularla, İran'da kurulan Politeknik Darülfünunun komşu Osmanlı'dan ödünç aldığı birkaç askeri okuldan esinlenerek oluşturduğu ortaya koyulmaktadır. Darülfünunun en çok Mekteb-i Harbiyeye benzerliği ile ön plana çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Darülfünunun, Mekteb-i Tıbbiyeden ve Kuleli Askeri İdadiden etkilenmiştir. Osmanlı Darülfünunu İran'dakilerden farklı olarak tamamen sivil konularla ön plana çıkmıştır. Bu çalışmayla Osmanlı'da kurulan mektepler ile Darülfünunun arasında benzerliklere ve farklılıklara vurgu yapılmıştır.

3.4. Misyonerlik Faaliyetleriyle Kurulan Okullar¹⁰¹⁷

Bilindiği gibi, 18. yüzyılın sonuna doğru, İslam coğrafyası başta olmak üzere değişik coğrafyalarda misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, dünyanın çeşitli bölgelerinde çok daha erken tarihlerde ortaya çıkmış Katolik misyoner faaliyetlerine rakip olacak yeni Protestan misyoner teşkilatları kurulmuştur. Çeşitli misyonerlik faaliyetleri için “American Board of Commissioners for Foreign Mission” (American Board) adlı örgütün Boston'da 1810'da¹⁰¹⁸ temeli atılmıştır. Bu amaçla, İzmir'e Andover İlahiyat Okulundan mezun olan Levi Parsons ve Pliny Fisk adlı Amerikan misyonerler 9 Ocak 1820'de ayak basmıştır.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁵ O zamanlar bir tümen, Amerikan para birimi cinsinden 125 sente eşitti.

¹⁰¹⁶ Ademiyet, *Emir Kebir ve İran*, 191; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 22-23.

¹⁰¹⁷ Bu çalışma, tarafımızca “Osmanlı Devleti'nde ve İran'da Misyonerlik Faaliyetleri” adında, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin 17. cildinde, 250-273 sayfa aralığında ve Ağustos 2024 yılında yayımlanmıştır. Bu makale, tez çalışmasının konu bütünlüğünü bozmaması açısından aynen aktarılmıştır.

¹⁰¹⁸ Amerika'da 1810 yılından önce kurulan misyonerlik teşkilatlanmalarının amacı, Kızılderililerin Hristiyanlığı kabul etmelerini sağlamaktır. Böylece “dünyanın Evangelizasyonu/Hristiyanlaştırılması” projesinin ülke içine denk düşen kısmı deruhte edilmiş olacaktı. Kızılderililerin Hristiyanlaşması hakkında daha geniş bilgi için bkz. David Stannard, *Amerika'nın Soykırım Tarihi*, trc. Şaban Bıyıklı, (İstanbul: Gelenek Yay., 2008).

¹⁰¹⁹ Jeremy Salt, “Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century”, *International Journal of Turkish Studies* 3, sy. 2, (1985-1986): 53-67; Ayrıca bkz. Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı, (Türkiye'de Siyasi Sosyal Hayata Etkileri)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2009); Ayşe Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Persons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2015).

Amerikan Board kuruluşundan yaklaşık 10 yıl sonra yüzünü Ortadoğu'ya çevirmiştir.¹⁰²⁰ Bu yönelişte şüphesiz İngiliz misyonerlerin izinden gittiğinin göstergesidir. Misyonerlik teşkilatının kuruluşunda olduğu gibi ilk faaliyetlerinde de örnek aldığı, yardım himaye gördüğü merci İngiltere menşeli misyonerlik teşkilatlarıydı.¹⁰²¹ Nitekim ilk faaliyet bölgesi olarak Hindistan'ın belirlenmesinde de onların etkisi vardı. "Hindistan Havarisi" olarak nitelendirilen İngiliz misyoner William Carey (1761-1834), Hindistan'da 1793 yılında kurduğu misyonlarda ekibiyle Hint dillerinin neredeyse tamamını öğrenerek İncil'i bu dillere tercüme etmiştir. Carey'in çalışmaları arasında matbaa kurarak İncil'i ve çeşitli dini risaleleri basmak, çocuklara ve gençlere yönelik basit tarzda okullar açmak vardı.¹⁰²² Osmanlı-İngiliz siyasi ittifak ve ticaret anlaşmasının 1799'da imzalanmasının ardından İngiltere bölgedeki nüfuzunu kuvvetlendirmek amacıyla Ortadoğu'da çalışmak üzere misyoner teşkilatları kurmaya başlamıştır. Bunlardan *Church Missionary Society* ile *London Jews Society*, Malta Adası'nı merkez alan ciddi bir çalışma içerisine girmiştir. Hindistan'daki modeli Malta'da uygulamaya çalışan İngiliz misyonerler, Arapça başta olmak üzere yerel dilleri öğrenmiştir. Bunun sonucunda, Malta'da bir matbaa kurulmuş ve basit tarzda okullar açılmıştır.¹⁰²³

American Board, William Jowet adlı misyoneri doğu kiliseleri hakkında araştırma yapmak ve bunlar hakkında raporlar yazmak için görevlendirmiştir. Jowet, öncelikle örgütün Malta'da bulunan matbaasında Osmanlı Devleti'nde dağıtmak üzere çeşitli dillerde binlerce *İncil* ve *Kitab-ı Mukaddes* bastırmıştır. Daha sonra Jowet, örgütün kendisinden istediği çalışmaları yapmak için Yunanistan, İran, Suriye, Filistin, Mısır ve Habeşistan'daki çeşitli azınlıklar arasında dolaşarak raporlar hazırlamış, azınlıklara elindeki kitapları dağıtmıştır.¹⁰²⁴

Amerikalı misyonerlerin Hindistan tecrübesine bakıldığında zincire eklenen Ortadoğu halkasının, aslında devasa bir projenin önemli bir kesiti olduğu anlaşılabacaktır.

¹⁰²⁰ Dernekler daha çok bugün "Ortadoğu" denilen bölgede çalışma yapmıştır. Son bir asırdır dünyanın en hareketli coğrafyası olarak kabul edebileceğimiz Ortadoğu'da siyasi dengelerin alt üst olmaya başlamasının ve Batılı güçler lehine yeni bir yapılanmaya gidilmesinin öncesinde, oradaki halk kitlelerinde gözle görülür bir takım zihniyet değişikliklerinin gözlemlendiği bilinmektedir. Bu değişikliklerin muharrikleri arasında, 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgede faaliyetlerini yoğunlaştıran, Fransız-Katolik (Cizvit), Rus-Ortodoks, Alman, İngiliz ve Amerikalı-Protestan misyoner grupları önemli bir yer tutmaktadır. Irklar ve dinler/mezhepler mozaiği olan Ortadoğu'ya misyonerlerin yoğun ilgi göstermesinde dini gerekçelerin ön planda olduğu, ancak onların bir sarmal halinde başka hedef ve beklentilere de cevap verdikleri inkâr edilemez bir gerçektir. Bkz. Aksu, *Osmanlı'da iki Amerikalı Misyoner*, 14.

¹⁰²¹ Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Kutadgubilig*, 13, (2008): 293-316.

¹⁰²² E. George White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, trc. Cem Tarık Yoksul, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995), 11; Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, 16.

¹⁰²³ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları*, 10, (2003): 107-120; Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, 16.

¹⁰²⁴ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: TTK, 2015), 51.

Felsefesi, *Tanrı'nın Krallığını* (Kingdom of God) tesis etmek olan ve kökleri 15. yüzyıla kadar inen bu projenin nihayet bulması ancak tüm dünyanın Protestanlaşması, dolayısıyla yeryüzünün İsa'nın gelişine hazırlanmasına bağlıydı. Bu doğrultuda hareket eden Amerikan misyoner teşkilatları Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının ardından 1830'larda Çin ve Japonya gibi fevkalade ehemmiyetli kültürlerle de kapı aralamış oldu. Sırada İran ve Osmanlı toprakları vardı. Buralara da İngiliz meslektaşlarının yardımlarıyla girmiş oldular. Görüldüğü üzere Eski Dünya merkezli Haçlı ordularının ve misyonerlik faaliyetlerinin yerini bu defa merkez değiştirerek Yeni Dünya'dan başlayan, farklı metodları, kurumları ve söylemleri olan yeni bir Hristiyanlaştırma devresi almıştır.¹⁰²⁵

3.4.1. Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarından itibaren maarif teşkilatlanmalarına paralel olarak misyonerlik faaliyetleri de hızlanmıştır. Misyoner faaliyetlerine bakıldığında özünün dini olduğu ve misyonerlerin de genelde din adamlarından oluştuğu düşünülmüştür. Ancak son yüzyıllarda, din adamlarının yanı sıra çoğu zaman bir doktor, öğretmen, hemşire, bazen de bir barış gönüllüsü, hatta araştırmacı görünümünde bilim insanı olarak görev yapan misyonerlere rastlamak mümkündür. Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek mubahtır. Kendilerini *İncilin* bir askeri, bir hizmetkârı olarak gören misyonerlerin ana amacı yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu meydana getirmektir. Onlar bütün dünyayı Hristiyanlaştırmak için çabalamıştır. Bunun için bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışılmıştır.¹⁰²⁶

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları araçlar arasında *okul* önde gelir. Amerikalılar Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk okullarını 28 Temmuz 1824'te Beyrut'ta açmıştır.¹⁰²⁷ 1831 yılında ise Beyrut'tan İstanbul'a gelen William Goodell (1792-1867), 1832 yılında Rum kızlar için kendi evinde bir *gündüz* okulu kurmuştur. Ardından Osmanlı'da açılacak birçok okulu organize eden Benjamin (1807-1877) ve eşi Eliza Schneider¹⁰²⁸, 1834 yılında önce Bursa, sonra da İstanbul'a gelmiştir.

¹⁰²⁵ Aksu, *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner*, 17.

¹⁰²⁶ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, (1999): 169-183.

¹⁰²⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika (19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, (İstanbul: Arba Yay., 1989), 35; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14 sy. 3, (1982): 87.

¹⁰²⁸ Benjamin Schneider ile Eliza Cheney Abbott Schneider, 1846 yılında "Letters from Broosa, Asia Minor" adlı bir kitap yayımlamıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Benjamin Schneider, ikinci bölümde ise eşi Eliza Schneider tanıtılmış ve misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın son bölümünde, mektupların içeriğinden kısaca bahsedilmiştir. Derya Ataş, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri", ed. Fisun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk (Ankara: Berkan Yayınevi, 2022), 31-44.

Amerikalı misyonerler tarafından 1834 yılında Beyoğlu'nda *Erkek Ermeni Okulu* hizmete açılmıştır. Bu okula sadece Ermeniler değil, Katolikler ve Rumlar da kabul edilmiştir. Yapılan şikayetler neticesinde bu okulun 1839 yılında kapatılmasından sonra Protestan Dr. Cyrus Hamlin (1811-1900) tarafından 1840'ta İstanbul Bebek'te *Seminary of the American Board* adında bir dini okul açılmıştır. Bu okul daha sonra kurulacak *Robert Kolejinin* çekirdeğini oluşturmuştur. Amerikan eğitimi verilen kolej, 1863'te İstanbul'da açılmıştır.¹⁰²⁹ Kolejin ilk müdürü Hamlin'dir. Samuel Cox anılarında, okulun kuruluşunun önüne dikilen engelleri, Hamlin'in sabırlı, gayretli ve yorulmak bilmez çabalarıyla aştığını söylemiştir.¹⁰³⁰ Hamlin, Amerika hükümetinin desteğini alarak siyasi müracaatlar ve teşebbüsler sonucunda, 1869'da binanın yapılmasına irade çıkartabilmiştir.¹⁰³¹ Koleje, American Board misyoner teşkilatının önemli ismi Dr. M. Cristopher R. Robert'in adı verilmiştir.¹⁰³²

1870 yılı itibariyle diğer bir Amerikan misyoner derneği "Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church" (Presbyterian Board) ile American Board birlikte çalışmaya başlamıştır.¹⁰³³ Örgütün koordineli ve gayretli çalışmaları sonucunda, Osmanlı Devlet'inde 1900 yılında 500'e yakın okul faaliyet göstermiştir.¹⁰³⁴

Tablo 1. 1893 yılında Osmanlı Devleti'nde bulunan Protestan Okullar¹⁰³⁵

Kurulduğu Yıl	Kurulduğu Yer	Erkek Okul Sayısı	Kız Okul Sayısı	Erkek ve Kız Okulu	Cinsiyet Belirtilmeyen Okullar	Toplam
1863-1886	İstanbul Vilayeti			6		6
1294-1305	Manastır	2				2
1291	İzmit			1 (gece ve gündüz)		1
1290-1306	Kudüs		1 (sıbyan)	1		2

¹⁰²⁹ Cyrus Hamlin, anılarında "Türk idaresi, dört yüz yıldır Boğaz'ın bu muhteşem kıyılarının seçkin herhangi bir noktasının, herhangi bir Hristiyan kuruluşunca zapt edilmekten korumuştur. Cizvitlerin bütün hünerleri, entrikaları, politik güçleri ve baskılarına rağmen Müslüman kıskançlığı tarafından daima engellenmişti" demiştir. Bkz. Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında: Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji*, trc. Arzu Taşcan-Mustafa Hizmetli, (İstanbul: TBDD, 2010).

¹⁰³⁰ S. Samuel Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, trc. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010), 620.

¹⁰³¹ BOA. HR. TO.. 146/92, lef 2, 3; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II: 784; Hamlin, *Türkler Arasında*, 61.

¹⁰³² Hamlin, *Türkler Arasında*, 236.

¹⁰³³ Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", 260.

¹⁰³⁴ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri", *Journal of Islamic Reserch* 20 sy. 4, (2007): 464-475.

¹⁰³⁵ Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", 271-275.

1273-1304	Suriye Vilayeti	5 (sıbyan) 8 (erkek) 4 (iptidai)	3	1 1 (İptidai)		22
1276-1305	Bitlis Vilayeti	4 1 (rüşdiye) 1 (iptidai)	2 1 (rüşdiye) 1 (iptidai)	12		22
-	Konya Vilayeti, Burdur					1
1266-1306	Beyrut Vilayeti	11 (1 gece ve gündüz)	7 (1 Gece 1 Gündüz)		15 1 (Mekteb-i Âli üç kısım) 2 (sıbyan)	36
1284-1302	Halep Vilayeti	11	4	5	1 (ilm-i ilahi)	21
-	Musul	1	1			2
1290-1303	Van	2	2			4
1273-1301	Ankara Vilayeti	6	1	1 1 (sıbyan)		8
-	Erzurum Vilayeti	2	1		20 (sıbyan)	23
1269-1286	Diyarbakır Vilayeti	1	1	1		3
1292	Hüdavendig ar Vilayeti		2			2

1274-1301	Aydın Vilayeti	1	1	3	2	7
1288-1307	Ermeni Protestan Okulları		3 1(Rüşdiye)	1	13 (Ermeni) 1 (Sıbyan)	19
Toplam		64	34	34	39	181

1839 Tanzimat Fermanı ilan edilmeden önce, çok sesli Osmanlı toplumunda azınlık ve yabancı okulların varlığı çok önceye dayanmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okulların sayısı 19. yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlamıştır. Yukarıda verilen tabloda, 1893 yılında önceden de kurulan 181 Amerikan Protestan Okulu tespit edilmiştir. 1892-1893 (h. 1310-1311) yıllarına ait Vilâyât-ı Şâhâne'deki Mekâtib-i Ecnebiye'nin istatistiğine göre; Amerikan Okulları 127, Fransız 98, İngiliz 54, Alman 20, İtalyan 13¹⁰³⁶, Avusturya 8, Rus 5, İran 1 olarak gösterilmektedir.¹⁰³⁷ 1885-1887 yılları arasında Osmanlı'nın Birleşik Devletler'in elçiliğini yapmış H. Samuel Sullivan Cox'ın verdiği bilançoya göre, Amerikan yüksek okul ve kolej adedi 35, leyli kız mektepleri 27, umumi mektepler 508'dir. Bu okulların öğrenci sayısı 25171 olarak belirtilmiştir.¹⁰³⁸ Buna göre, her iki ülkenin de kaynaklarında tutarsızlık vardır.

Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 tarihine kadar, *London Church Missionary Society* örgütü tarafından kurulan İngiliz misyoner okullarının sayısı, vilayetlerinde toplamda sadece 10 civarındaydı.¹⁰³⁹ Bu okulların bazıları; 1829'da İzmir, 1839'da Kudüs, 1844'te Yafa, 1853'te Şam, 1856'da Nablus (erkek ve kız mektebi) şehirlerinde kurulmuştur. 1855'te İstanbul Ortaköy ve Balat'ta, 1863'te Hasköy'de de örgütün okulları açılmıştır.¹⁰⁴⁰

Osmanlı topraklarında İngiliz okulları 1869 yılında 30'ken, 1897'de 60 olmuştur. 60 okulun 46'sı iptidaiye, 10'u rüşdiye, 4'ü idadidir. 1905 yılında ise İngiliz okulları zirve noktasına ulaşarak 115 civarlarına gelmiştir.¹⁰⁴¹ Sadece Beyrut'ta *London Church*

¹⁰³⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini kuran İtalya da çok geçmeden bu mücadeleye katılmıştır. 1861'de İstanbul, 1863'te Hatay'da birer okul açarak faaliyetlerine başlayan İtalyanların 1903 yılında himaye ettikleri okul sayısı 43'e ulaşmıştır. İknur Polat Haydaroğlu, "Türk-İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara Yolu Dergisi*, 4, (1989): 566; İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 48.

¹⁰³⁷ Maarif-i Umumiye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, rüşdiye, idâdiye, âliye ile mekâtib-i hususiye ve ecnebiyenin ve Dersaadet'de tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiki, (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1310-1311), 55.

¹⁰³⁸ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, (Ankara: Akçağ Yay., 1991), 77.

¹⁰³⁹ Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", 215- 240.

¹⁰⁴⁰ İstatistik-i Umumiye İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (1313), 83; Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", 215-240; Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetler*, (İstanbul: Bilge Oğuz Yayıncılık, 2007), 133.

¹⁰⁴¹ İstatistik-i Umumiye İdaresi, (1313), 83; Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze*, 133.

Missionary Society tarafından yürütülen kültürel faaliyetler neticesinde toplamda 43 okul kurulmuştur. Hatta II. Abdülhamid, 1902 yılındaki bir iradesinde, yabancı okulların bu derece artışına sebep olarak Kâmil ve Münif paşaların müsamahalı davranışlarının neden olduğunu açıkça isim vererek belirtmiştir.¹⁰⁴² 1903 yılı raporuna göre ise Bağdat ve Musul bölgesinde *Church Missionary Society*ye ait 141 misyonerin 183 yerli-yabancı ve 1111 muhbir ile çalıştığı, yine bölgede 75 okulda 4600 öğrenciye eğitim verildiği görülmektedir.¹⁰⁴³

Osmanlı Devleti içerisinde eski misyoner cemiyetler arasında *Fransız Katolikleri* vardır. Fransa’da 16. yüzyıldan sonra Cizvitlerin yükselişe geçmesiyle Katolik propagandası en üst noktaya ulaşmıştır. Cizvitler, Osmanlı Devleti’nin Fransa’ya verdiği kapitülasyonları (1528-1604-1673-1740) kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Bu gayretler neticesinde 19. yüzyılda Fransız tarikatlarının sayıları 50’ye ulaşmıştır. Fransız konsolosların desteğini arkasına alan bu misyonerler, onların sayesinde 1869 yılına gelene kadar 76 okul açmıştır. Osmanlı Devleti’nde ilan edilen Islahat Fermanı’nın getirdiği hükümler bu cemaatlerin rahatlamasına sebebiyet verdiği için cemaat sayıları giderek artış göstermiştir. Buna göre, Fransa destekli cemaatler 1876’da 93, 1905’te ise 198 sayısına ulaşmıştır.

Alman birliği kurulana kadar Osmanlı Devleti’nde 11 adet Alman cemaati okul tesis edilmiştir. 1835 yılında Yüzbaşı Moltke ile başlayan 1883’te General Goltz ile hızlanan Osmanlı askeri ve ekonomik iş birliği, Almanların müttefik olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. II. Wilhelm’in İstanbul ziyareti ve Osmanlı Devleti’nde bilhassa demiryolu faaliyetleri olmak üzere özellikle 1890’lardan itibaren bu ilişki yalnızca askeri alanda kalmayıp, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir hüviyet kazanmıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise Almanların siyasi birliklerini diğer emperyal güçlere kıyasla görece geç bir dönemde (1871) tamamlamasıdır. Bu sebepten dolayı Almanların, Osmanlı Devleti’ndeki kültürel etkileri özellikle Avrupa’daki rakipleri olarak gösterilebilecek olan İngiltere, Fransa gibi ülkelere nazaran çok daha yüzeysel kalmıştır. Çünkü bu iki devlet neredeyse Osmanlı Devleti’ni hemen hemen her alanda etkileri altına almıştır. Almanlar, 19. yüzyıldan itibaren başta İstanbul olmak üzere İzmir, Beyrut, Selanik bölgelerinde ilk ve ortaokul seviyesinde okullar açmıştır. 1871 yılına kadar, bütün Osmanlı Devleti sınırları dahilinde 10 civarında bulunan okullarının 6’sı Kudüs’teydi.¹⁰⁴⁴ Böylece Osmanlı Devleti’nde misyoner okulları imparatorluğun tamamını esir almıştır. Bu dönemde Avrupa ve Amerika kurum ve cemaatleri Osmanlı eğitim kurumlarının yerini doldurmaya ve kemikleşmiş bir yer edinmek için çaba sarf etmiştir.

¹⁰⁴² Mutlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”, 216.

¹⁰⁴³ Gülbadi Alan ve Gökhan Bolat, “The American Board and the Ottoman Women’s Education”, *History Studies, Relationships of the USA and the Great Middle East Special Issue*, (2011): 105-117.

¹⁰⁴⁴ Mutlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”, 76-121.

Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin kızlara yönelik eğitimi önemli yer tutar. İstanbul'da 1858 yılına kadar bir kız rüşdiyesi açılana kadar, kızlar için geleneksel mekteplerin dışında ve evlerde verilen özel dersler haricinde okuma olanağı yoktu.¹⁰⁴⁵ *Amerikan Board* misyonerlerinin kız çocuklarının eğitime yönelik ilk girişimi İstanbul'da 1832 Mayıs'ında, William Goodell ve eşinin, Rum ailelerin kızlarına eğitim vermek için kendi evlerinde oluşturdukları bir sınıfta başlamıştır.¹⁰⁴⁶ Birkaç gün içinde Bayan Goodell'in 25 öğrencisi olmuştur. Ancak Hristiyan dindarların, kızların okumasına yönelik tavırları yüzünden, bir süre sonra bu girişim başarısız olmuştur. Kızların eğitilmesi düşüncesinde ısrar eden Bay ve Bayan Goodell, 1845 Ekim'inde, *İstanbul Kolejinin* (Costantinople College) temelini oluşturan okulu açmıştır.¹⁰⁴⁷

William Goodell'in 1845'te İstanbul'da bir kız okulu açmasında sonra misyonerler, kadınların eğitilmesi için Anadolu'da da okulların açılmasına karar verdi. *Maraş* Merkezi Türkiye Kız Koleji, *Urfa* Kız Okulu, *Adana* Kız Okulu, *Bitlis* Kız Lisesi, *Erzurum* Kız Amerikan Okulu, *Bursa* Amerikan Kız Koleji, *Adapazarı* Amerikan Kız Okulu, *Merzifon* Kız Yatılı Okulu¹⁰⁴⁸, *Haçin* (Saimbeyli) Kız Okulu, *Talas* Kız Yatılı Okulu, *Mardin* Kız Okulu olmak üzere toplamda on bir adet kız okulu açıldı.¹⁰⁴⁹ 1871 yılında Arnavutköy'de İstanbul *Amerikan Kız Koleji* adında bir *Kız Protestan Okulu* daha kuruldu.¹⁰⁵⁰ Böylece bu okullar ciddi, sayılara ulaşarak hızla arttı.¹⁰⁵¹

Misyoner okulları yalnızca Hristiyanlara değil, aynı zamanda Müslüman çocuklara da eğitim vermiştir. Mesela *Costantinople College* az da olsa Müslüman kızların kayıt yapıldığı bilinmektedir.¹⁰⁵² Bunun dışında *Antep Kız Okulunda* öğretmen

¹⁰⁴⁵ Alkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", (2000).

¹⁰⁴⁶ Alan ve Bolat, "The American Board", 105-117.

¹⁰⁴⁷ Faruk Taşkın, "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)", *History Studies* 12 sy. 3, (2020): 877-896.

¹⁰⁴⁸ Merzifon'da Protestan Kilisesine bağlı olarak faaliyetlerine devam eden ve Protestan cemaatine ait ilkokulun, 1871 yılında 100 erkek, 65 kız; 1872 yılında toplam 170 öğrencisi vardır. Öğrencilerin bir kısmına üst sınıflarda cebir, ahlak felsefesi, Jones ilmi-hali/Catechismi dersleri okutulmuştur. Misyonerler, bu ilkokulu Merzifon Ruhban Okulunu besleyen bir kaynak olarak görmüştür. Bunun sonucu olarak da ruhban okulundan mezun olanlar, bu ilk okulda öğretmen olabilmıştır. Ayrıca, Merzifon Yatılı Kızlar Okulu mezunları da ilkokulda öğretmenlik yapabilmıştır. 1875 yılında ilkokulun öğrenci sayısı 250'ye ulaşmıştır. Merzifon'da kurulan misyoner okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, "Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri", (Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2002).

¹⁰⁴⁹ Taşkın, Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi, 878.

¹⁰⁵⁰ Zafer Toprak, "Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi* 29, (1999): 48-50; Baykal Biçer, "Türkiye'de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839-1922", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Avrasya Özel Sayısı, (2016): 50-53; Filiz Yenişehrlioğlu, "Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Kebikeç*, 36, (2013): 121-130.

¹⁰⁵¹ Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar", 265-275.

¹⁰⁵² Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, 353.

Varteni'nin öğrencileri arasında Müslüman kızların da olduğu belirtilmiştir. Dersler genellikle okuma ve dikiş dikmeyle alakalıdır.¹⁰⁵³

Osmanlı Devleti'nde yaşanan Müslüman çocuklarının yabancı okullara gitmek istemesindeki nedenlerden biri dildi. 25 Mart 1866'da rüştiye mekteplerinde Osmanlıca, Arapça ve Farsça öğrenen kimi öğrenciler Fransızca öğrenmek istedikleri için Galata ve Beyoğlu'nda yabancı okullara giderken, bazı devlet memurları da yine dil öğrenmek amacıyla Galata ve Beyoğlu'ndaki Avrupalılarla temas kurmuştur.¹⁰⁵⁴ Bunu sakıncalı gören yetkililer, o sırada kurulması planlanan dil okulunun açılışını hızlandırmıştır. 1866'da açılan Lisan Mektebi'nin asıl amacı bürokrasiye yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmektir.¹⁰⁵⁵ Okulun, aynı zamanda yabancı dil öğrenmek isteyen öğrenci ve memurları İstanbul'da yaşayan Avrupalılardan uzak tutma işlevini de üstlenmesi beklenmekteydi.¹⁰⁵⁶

Misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerler, vilayetler ile yabancı nüfusu barındıran liman kentleri olmuştur. Bu kentlerin ticari ortamında kendilerine bir yer kapma isteği, Müslüman çocukları yabancı dil bilmeye yönlendirmiştir. Örneğin 1869'da Kudüs Kaza İdaresi, Kudüs Rüştiye Mektebinin programına Fransızca dersinin konulmasını ve bu dili öğretecek Yusuf Ferkir Efendi'nin öğretmen olarak atanmasını istemiştir. Maarif Nezareti, ticari bir konuma sahip olmamasına rağmen Kudüs'te yabancıların çokluğu nedeniyle bu isteği kabul etmiştir.¹⁰⁵⁷ Maarif Nazırı Safvet Paşa, 26 Temmuz 1869 tarihinde Sadrazam'a gönderdiği bir yazıda, İzmir ve Beyrut gibi ticaretin yoğun olduğu şehirlerde Fransızca dil bilgisine duyulan talebin; Müslüman halkta, çocuklarını yabancı okullara gönderme eğilimini artırdığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁵⁸ Bunun neticesinde, 27 Ocak 1870 tarihli iradeyle liman kentleri ile yabancı nüfusun yoğun olduğu şehirlerde rüştiye mekteplerinin müfredatına Fransızca dersi eklenmiştir.¹⁰⁵⁹

Bu bağlamda devleti harekete geçiren önemli faktörlerden biri de vilayetlerdeki yabancı misyoner okullarıydı. Vilayetlerdeki ilk “modern” okullar yabancıların okullarıydı, dolayısıyla bunlar kendilerinden sonra kurulan kurumlar için standardı belirlemiş oluyorlardı. Yabancı okulların örnek model olarak etkisi öncelikle yerel azınlık

¹⁰⁵³ Frank Stone, *Academies for Anatolia: A Study of The Rationale, Program And Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, (ABD: University Press of America, 1984), 99.

¹⁰⁵⁴ BOA. İ. DH. 547/38078; Bürokrasiye dil bilen kişiler yetiştirmek üzere, 1857'de Paris'te Mekteb-i Osmânî kurulmuştu. Ayrıntıları için bkz. Şişman, “Mekteb-i Osmânî (1857-1864)”, 83-160.

¹⁰⁵⁵ Lisan Mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 44, (2008): 77-98.

¹⁰⁵⁶ BOA. İ. DH. 547/38078.

¹⁰⁵⁷ BOA. İ. DH. 606/42205, lef 2, (26 Ocak 1870).

¹⁰⁵⁸ BOA. İ. DH. 606/42205, lef 1.

¹⁰⁵⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 82; Ercan Uyanık, “Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 14, (2017): 1-29.

gruplarında ve sonra da gelişmekte olan iyi niyetli Müslüman toplumlarında hissedildi. Bu Müslüman toplumlar genellikle az sayıda okulu finanse edebilecek durumdaydılar; kurulmuş olan okullar eğitimde görece Müslüman pasifliğinin kanıtı olan istisnalardı. Dolayısıyla halkının büyük kısmına eğitim verebilme sorumluluğu devlete düşüyordu. Devleti harekete geçiren en büyük etken, yabancı misyoner okullarının ısrarcı ve doğrudan hissedilen mevcudiyeti olmuştur.¹⁰⁶⁰

İlk zamanlar açılan misyoner okulları karşısında belirli bir politikası olmayan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra hakimiyeti altında faaliyet gösteren yerli ve yabancı misyoner okullarında denetim saplamak ve buraları kontrol altında tutmak için kanunlar çıkarmaya başlamıştır. Buna örnek olarak 1857 yılında misyonerlerin şehirlerde sokak ortasında vaaz vermelerine ve izinsiz matbaa kurmalarına yasak getirilmiştir. Ülke içerisinde bütün okul ve yayınları denetlemek için 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oluşturmuştur. Bu nizamnamenin 129. maddesi, özellikle misyonerlerin açmış olduğu okulların denetimi ve yayınlarının kontrolü ile ilgiliydi. Ayrıca nizamname ile tüm okul diplomalarının Osmanlı Maarif Nezaretince onaylanması zorunluluğu getirilmiştir. Nizamnamenin bu bölümünde yabancı okullar açılırken gerekli olan şartlar belirlenmiştir.¹⁰⁶¹ Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tüm bu önlemler bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin tepkisini çekmiştir. Bunun sonucu olarak misyonerler mensup oldukları devletlere başvurarak onların koruyuculuğu altında bu sorunları çözmeye çalışmıştır. Daha önce misyon faaliyetlerinin önünün alınması için alınan tedbirler yeterli gelmeyince bu sefer sadece misyoner okullarını denetlemek için 1886 yılında Mekatib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği kurulmuştur. Bu kurum başına, bir Osmanlı Hristiyan devlet görevlisi getirilerek faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu kurum, misyonerlerin çabaları ve konsoloslukların misyonerlik çalışmalarına desteği yüzünden pek fazla etkisi bulunmamıştır.¹⁰⁶²

Samuel Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887* adlı eserinde, Batı Asya'nın yabancı eğitim ve ilerlemeye yönelik diğer etkilere karşı Müslüman mücadelesine başlamakta olduğunu belirtmektedir. Cox devamında, Osmanlı nazırlarının fermanları padişahın fikriyle ne kadar uyuşsa, padişah İstanbul'daki ilerleme karşısı hiyerarşik unsurdan ne denli etkilense de sessizce, Toros ve Nuseyriye dağları gibi şiddetli Müslüman fanatiklerin yaşadıkları -diplomatik ve idari merkezlerden çok uzak- ücra yerlerde, Katolik ve Protestan öğretmenlerin nüfuzunu ortadan kaldırmaya yönelik birlikte yürütülen bir çaba olduğunu söylemektedir. Son zamanlarda Türklerin de telgraf kullandığını, daha iyi yollar inşa ettiğini, askerlerini en iyi tüfeklerle teçhiz ettiğini

¹⁰⁶⁰ Benjamin C. Fortna, *Mektebi Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 75.

¹⁰⁶¹ Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 493; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 173-176; Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 29.

¹⁰⁶² Murat Gökhan Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, (Ankara: Öncü Kitap, 2012), 15.

belirten Cox, sonuç olarak, yabancı eğitime yönelik kıskançlık, yabancı okulların ortadan kaldırılması şeklini aldığını eklemektedir.¹⁰⁶³

3.4.2. İran’da Misyonerlik Çalışmaları

Daha önceden bahsettiğimiz gibi, İran’da Kaçar Hanedanlığı (1794-1925) tarafından modern eğitimin başlatılmasına yönelik ilk adımlar, veliaht Abbas Mirza Naibüssaltana (1789-1833) ve bakanı Mirza Ebu’l-Kasım Farahani (Kaimakam) (ö. 1835) döneminde atılmıştır. Özellikle yurt dışına öğrenci gönderilerek ve İran askerlerini eğiterek bu işe başlanmıştır. Veliaht Abbas Mirza tarafından *Nizâm-ı Cedîd* ordusu kurulmuştur. Başlangıçta İran’da modern okulların tanıtılmasına yönelik adımları çoğunlukla yabancılar atmıştır. 1830’lardan on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar, Amerikan, Fransız, İngiliz, Alman ve Rus okulları, modern ilk ve orta öğretimin önce etnik azınlıklara ve daha sonra üst ve orta sınıf İranlılara getirildiği ana kanallardır.¹⁰⁶⁴

Muhammed Şah (1834-1848) tahta geçtiğinde, veliaht olarak ölen babası Abbas Mirza’nın Avrupa askeri ve teknolojik gelişmelerini benimsemiştir. Ancak reformları, babasının teşebbüsleri kadar kapsamlı değildi. Şah, neredeyse yalnızca Avrupa askeri teknolojisinin ithalatına odaklanmıştı. Bu dönemde Avrupa eğitiminin başlatılmasına ilişkin en önemli gelişme, Amerikalı ve Avrupalı misyonerler tarafından kurulan okullardır. Bu okullar İran’daki ilk batılı tarzda kurulan eğitim kurumlarıydı.¹⁰⁶⁵

Muhammed Şah’ın Fransız ve Amerikan eğitim ve dini faaliyetleriyle ilişkileri, Avrupa eğitiminin yararları ve tehlikelerine yönelik tutumunu ortaya koymaktadır. Daha önce 1811 yılında iki öğrencinin İngiltere’ye gitmesinin ardından, az ve sık sık yurt dışına öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Muhammed Şah döneminde ise 1845 yılından itibaren Fransa’ya 5 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerden Hüseyin Kuli Han ve Mirza Zeki, askeri eğitim almıştır. Diğer üç kişiden Mirza Rıza ve Muhammed Ali Ağa *maden mühendisi*, Mirza Yahya *tıp* doktoru olmuştur. Diğer Avrupa ülkelerine gönderilen ve aynı zamanda devlet tarafından burslu üç öğrenciden biri İngiltere’ye giden Mirza Sadık’tır ve orada tıp okumuştur. Bunların dışında, 1840’ların ortalarında Muhammed Hüseyin Bey Afşar, *şeker üretimi* için Rusya’ya gitmiştir. Ebulhasan Gaffari

¹⁰⁶³ Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, 631.

¹⁰⁶⁴ Shahvar, *The Forgotten Schools*, 27.

¹⁰⁶⁵ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 96.

Nakkaşbaşı¹⁰⁶⁶ ise *teknik ressamlık* için İtalya’da eğitim almıştır.¹⁰⁶⁷ Muhammed Şah döneminde yurt dışına gönderilen öğrencileri, Muhammed Ferhad Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe”, adlı doktora tezinde 13 kişi olarak tespit etmiştir. 1836-1838-1845-1843 yıllarında giden öğrenciler arasında Atai’nin¹⁰⁶⁸ tespitine göre, Osmanlı Devleti’ne gelen İranlı öğrenci yoktur.¹⁰⁶⁹

Bu dönemde şehzade ve devletin ileri gelenlerinin çocukları Avrupa devletlerinde eğitim almak için gönderilmiştir. Zamanla, İngilizce ve Fransızca devlet görevlilerince bilinmesi gereken zaruri diller olmuştur. Özellikle Fransızcaya yönelinmiş ve böylece Fransa okulları daha çok gelişmiştir. Bunların sonucunda, İran üzerinde Fransız etkisi daha da artmıştır.¹⁰⁷⁰

Muhammed Şah, kuşkusuz, Avrupa hükümetlerinin Osmanlı Devleti’ndeki dini azınlıklar üzerinde koruma ilan ettiklerinin ve dolayısıyla Osmanlı hükümetinin otoritesinin bir kısmını gasp ettiklerinin farkındaydı. Feth Ali Şah döneminde, Christian Georgia’nın kendisini Rusya’nın himayesi altında ilan ederek İran’dan ayrıldığını da unutmamıştı. İran’daki dini azınlıkları savunmadaki başarısızlık, açıkça tehlikeli siyasi yankılara yol açabilirdi. Bu nedenle Muhammed Şah, iyi niyet göstergesi olarak misyonerlik faaliyetlerini desteklemek durumunda kalmıştı. Ancak ordusunu eğitmek adına Fransız desteği ve yardımı almak için endişeliydi. Fransızları defalarca İran’a askeri ve teknik misyonlar göndermeye çağırmıştı. Muhammed Şah’ın korumasını Azerbaycan’da yaşayan Fransız teknisyenlere uzatması, sadece Fransızların kötü niyetli faaliyetlerine değil, İran’da teknik bilgi birikiminin ilerlemesini teşvik ettiği iddiasını desteklemektedir. Muhammed Şah’ın Fransa ile yakın iş birliği arzusunun derecesi, yerli İranlı Hristiyanların güçlü itirazlarına rağmen korumayı Fransız misyonerlik faaliyetlerine genişletmesi ile ortaya çıkıyor.¹⁰⁷¹

Yabancı misyonerlere ve eğitim faaliyetlerine kraliyet desteği, birkaç nedenden dolayı verilmiştir. Birincisi, yabancı misyonlara destek açıkça Muhammed Şah’ın dış politikasının bir unsuru olmuştur. Muhammed Şah, Avrupa’nın misyonlara olan ilgisinin ve desteğinin son derece farkındaydı. Avrupalı güçler, İran’daki Avrupa ve Amerikan

¹⁰⁶⁶ *Saniülmülk* lakaplı Ebulhasan, 1814 yılında Kaşanlı büyük sanatçı ve devlet adamlarından oluşan soylu bir ailenin çocuğu olarak Kaşan’da dünyaya geldi. Büyük ressam ve grafik sanatçısı kendi tekniğini ve bakış açısını geliştirmeden önce, *İsfahan Resim Okulunda* eğitim aldı. 1846 yıllarında İtalya’ya resim eğitimi almak üzere gönderildi. 1851’de Emir Kebir’in düşüşünden hemen sonra, İran’a döndü ve yeni kurulan Tahran çarşı kompleksinde *Daru’l-Sanayide* ilk modern stüdyoyu kurdu. Böylece İran’ın ilk modern resim okulunun kurucusu oldu. Kendi stüdyosunda yeni tarzını çıraklarına öğretti ve her cuma halkı yeni sanat eserini görmeye davet etti. Sadece çizim ve resim değil, aynı zamanda grafik sanatlar, matbaa ve taş baskı alanlarında eğitim verdi. Taş baskı çoğaltmalar için sipariş aldı. Amanat, *Modern İran Tarihi*, 320.

¹⁰⁶⁷ Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, 47; Ardakani, “Dovvomin Karavan-e Marifet”, 592-598.

¹⁰⁶⁸ Atai, “The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906”, 228-229.

¹⁰⁶⁹ Çağır, “Osmanlı Devleti’ndeki İranlı Öğrenciler”, 76-110.

¹⁰⁷⁰ Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1334 (1955), 124; Sarıkçıoğlu, *İran’da Eğitim Reformları*, 33.

¹⁰⁷¹ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 113-114.

misyonlarını korumak için diplomatik eylemde bulunmaya istekliydi. 1833 yılında İran'a eşiyile birlikte gelen Papaz Perkins'in günlüğünde elde ettiğimiz bilgiye göre, öyle de oldu. Amerikan Misyonu, Tebriz'deki İngiliz Büyükelçi Sir John McNeil korumasından yararlandı.¹⁰⁷² Ayrıca İran'ı ziyaret edecek Fransız elçilerin her ikisi de şahı Fransız Lazarist misyonerlerini desteklemeye davet etmiştir.¹⁰⁷³

Bu doğrultuda, Lazaristler¹⁰⁷⁴ de 1839'da Tebriz'de 14 öğrenciyle ilk okullarını kurmuştur. Buna, 1840'ta Urmiye'de 1, İsfahan'da 2 okul daha eklenmiştir. Aynı cemaat, 1848 yılında erkek öğrencilere mahsus 26, kız öğrencilere ait 6 okul daha kurarak oldukça yüksek sayılara ulaşmıştır. 1861'de Tahran'da *Saint Louis Okulu* açılmıştır. 1882'de Salmas ve Urmiye'de Lazarist okul sayısı 84'e çıkmıştır. Böylece İran'ın çeşitli bölgelerine, Tebriz, Urmiye, İsfahan, Salmas ve Tahran olmak üzere Lazarist okulları yayılmıştır.¹⁰⁷⁵

Tebriz'de *Daru'l-İlmi Şinasi Milel* adındaki okul Lazarist Fransuva Cemiyeti tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bu okul, her dinden bütün İranlılara açık olmasıyla ünlüdür. Bu okulda Veliaht Nâsirüddin Mirza'nın eğitim görmüş olması konumuz açısından önemlidir. Nâsirüddin Mirza'nın annesi Malek Cihan Hanım (Mehd-i Ulya) tarafından Fransızca öğrenmek için gönderilmiştir. Bu okula bağlı beş okul daha vardı.¹⁰⁷⁶ *Medaris-i Anuşirvan*, 1893'te erkek öğrenciler için kurulmuştur. Ayrıca *Medaris-i Lazarist* 1904 yılında kurulmuştur. Erkek kısmı, 3 Ermeni ve 7 Müslüman öğrenciyle oluşturulmuştur. Okulların müfredatı; antik ve modern Asurca, Farsça, Fransızca, felsefe, aritmetik, coğrafya, kilise tarihi, teoloji ve din dersleriydi. Kız Lazarist okullarında müfredat; Asurca, Farsça ve Fransızca, dikiş ve örgü, pamuk iplik ve sabun yapımı, yemek pişirmeydi.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷² Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, İran'da da başlangıçta Amerikalılar, İngilizlerin desteğinden faydalandı. Bkz. Justin Perkins, *Missionary Life in Persia: Being Glimpses At A Quarter of A Century of Labors Among the Nestorian Christians*, (Boston: American Tract Society, 1861), 29.

¹⁰⁷³ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 113.

¹⁰⁷⁴ Cizvit Cemaati, Papa XIV. Clement (1769-1774) tarafından, 21 Haziran 1773 yılında resmi olarak lağvedilmiştir. Esasında Cizvitlerin Fransa'daki oluşumları 1763 yılında dağılmıştır. Fransa Kralı XV. Louis (1717-1774), Cizvitlerin bazı uygulamalarından rahatsız olan devlet ve din adamlarının baskıları sonucu, Fransa'daki faaliyetlerine son vermiştir. Papalık tarafından lağvedilmesi 1773 tarihini bulmuştur. Cizvitler Doğu'daki faaliyetlerine devam etse de maddi yönden sıkıntılar çekmiştir. Bu tarihlerden sonra, Cizvitlerin yetersiz kaldığı zamanlarda, Lazaristler ön plana çıkmıştır. Lazaristlerin Cezayir misyonunun başkanı M. Viguier (1783-1797), müfettiş olarak İstanbul'a gitmek üzere görevlendirilmiştir. Fransa Kralı ve Papalığın da onayı ile 1783 yılında, M. Viguier İstanbul'a gitmiştir. Viguier İstanbul'a gelirken yanında 17 Lazarist Misyoner getirmiştir. Bunların bir kısmı; İzmir'e, Şam'a, Trablus'a, Lübnan Dağı Bölgesi'nde Antoura'ya ve Halep'e gönderilmiştir. İbrahim Coşkun, "Osmanlı Devleti'nde Bir Fransız Misyoner Okulunun Kuruluş Süreci: Saint-Benoit (1360-1804)", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, sy. 2, (2022): 200-214.

¹⁰⁷⁵ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran* I: 367.

¹⁰⁷⁶ Melike Sarıçioğlu, "İstanbul'da ve Tebriz'de Açılan Fransız ve Amerikan Okulları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)", *Tebriz Başkonsolosluğu'nun Kuruluşu'nun 100. Yılı*, içinde, ed. Umut Başar, (Ankara: Atlas Akademi, 2021), 172.

¹⁰⁷⁷ Javad Hadidi, "France XV. French Schools in Persia", *Encyclopaedia Iranica*, X, sy. 2, (2012): 178-181.

Lazaristler, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde benzer şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. 19. yüzyılın başından itibaren bir lise olarak *Saint Benoit Fransız Koleji*ne bağlı rahiplerce *Lazarist Fransız Okulu* kurulmaya çalışılmıştır. Okula 1804'te 12 öğrenci kaydedilmiştir. 1806 yılında ise bu sayı 60'a ulaşmıştır. Öğrencilerin çoğu Galata'nın önde gelen soylu ailelerin çocuklarıdır.¹⁰⁷⁸ Ancak kolej, 1840-1867 yılları arasında Galata'dan Bebek'e taşınmış ve eğitim-öğretim faaliyetlerine burada sürdürmüştür. 1843 yılında okulun 50 öğrencisi vardı. Bu öğrencilerden 7-8'i zaten burada yaşayan Avrupalıların çocuklarıydı. Okul, Fransa'dan mali destek alıyor ve öğrencilere kariyerlerini Paris üniversitelerinde sürdürecektik kadar iyi eğitim veriyordu. 19. yüzyıl boyunca sürekli olarak değişim ve gelişim gösteren Saint-Benoit Lisesinde, Fransızca klasik eğitimin temel dili olarak kalmış ve farklı etnik gruplardan oluşan öğrencilerin iletişim dili olmuştur.

Amerikalı misyonerler, Amerikan Board (Encümen-i Amerika-yı Azam-ı meblağ be Huruc) aracılığıyla İran'a gönderilmiştir. Amaçları, Doğu Asya'daki Nestûrî Kilisesi'ni güçlendirmektir. Bu bölgede yaklaşık 140 bin Hristiyan yaşıyordu. Misyonerlerin İran toplumu hakkındaki bilgileri, geçmişte yaptıkları birçok geziye ve diğer misyonerlerin inceleme ve makalelerine dayanıyordu. Amerikan Board, Nesturîlere¹⁰⁷⁹ Hristiyanlığı ve mezheplerini yaymak amacıyla ilk olarak Urmiye'ye misyoner göndermiştir. Bu dernek, Adoniram Judson'ı ve J. L. Merik'i de İsfahan'a yollamayı kararlaştırmıştır.¹⁰⁸⁰

Amerikan Board misyonunun 1833 yılında İran'a ulaşan ilk üyeleri Papaz Justin Perkins (1805-1869) ve onun eşidir. Perkins, Urmiye idarecisi Malek Kasım Mirza tarafından karşılanmıştır. Kaçar hükümeti ve Urmiye'nin yerel yöneticileri, Osmanlı Türklerine ve ardından Amerikan misyonerlerinin eylemlerine karşı bölgedeki Hristiyanları desteklemiştir. Bunun için sebepleri vardı. İran hükümeti için Urmiye'de Hristiyan dini ve eğitim kurumlarının kurulması Türklerin önünde bir engel olarak görülüyordu. İkinci bir seçenek de en azından İran hükümeti "rahiplerin" Osmanlıların saldırılarına kendi çıkarları için direnmelerini umuyordu. Ama dini misyonerler İran'ın birliğine en ufak bir bağlılık duymamış ve başka bir misyon peşinde koşmuştur. Grubun

¹⁰⁷⁸ Kuruluşu 1360'lara dayanan, 16. yüzyıldan beri Cizvitlerce faaliyetlerini sürdüren Saint-Benoit (1584-1783), daha sonra 1783-1797 yılları arasında Lazaristlere devredilmiştir. Coşkun, "Osmanlı Devleti'nde Bir Fransız Misyoner Okulunun Kuruluş Süreci", 200-214.

¹⁰⁷⁹ Nesturîler, 19. yüzyılda Osmanlı-İran devletlerinin topraklarında yaşamaktaydı. Nesturîlerin üçte ikilik en önemli kısmı, Osmanlı topraklarında bulunmaktaydı. Nesturîlerin çoğunluğunun Osmanlı topraklarında yaşamasına paralel bir şekilde, Nesturî Patriklik Kürsüsü de bu devlet sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Patriklik kürsüsü, 19. yüzyıla kadar geçen süre zarfında Bağdat'tan Musul'a, oradan da 1779'da Nesturîler için daha güvenli bir yer olan Hakkari'ye taşınmıştır. Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, 16.

¹⁰⁸⁰ Ferhang-e Sadid, "Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran", <https://farhangesadid.com/fa/news/5105/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%DB%8C%D8%B3%DB%8C%D9%88%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86> (27 Tir 1400). [Erişim tarihi, 11.06.2023].

önde gelen papazlarından Perkins, “İran’daki Müslümanlık ve İslam, Batı medeniyeti ve Hristiyanlığın artan parlaklığıyla yavaş ve güvenli bir şekilde karartılmalıdır” demiştir.¹⁰⁸¹

Öğrenci eğitimi alanında Perkins, Muhammad Şah Kaçar’ın Amerikan okullarının kurulmasını desteklemesi için bir ferman çıkarmasına ikna etmiştir. Fermanda, Perkins’in ve Dr. Asahel Grant’ın¹⁰⁸², halka Avrupa bilimini öğreterek faydalı olunacağı yazılmıştır. Şah, misyonerlerin güvenliğini sağlamak ve onları korumak için üç asker görevlendirmiştir. Üç askerin her birine üç dolar verilmesi emredilmiştir. Urmiye valisi Necef Kuli Han da Perkins ve arkadaşlarını her bakımdan korumaya özen göstermiştir.¹⁰⁸³

Böylece, Protestan mezhebini benimseyen Amerikalılar, Urmiye’de *İlk Erkek Okulunu* 18 Ocak 1836’da kurmuştur. Açılan yatılı okula ilk başta 7 Nesturî öğrenci kabul

¹⁰⁸¹ *Ferhang-e Sadid*, “Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran”, 27 Tir 1400, [Erişim tarihi, 11.06.2023].

¹⁰⁸² Doktor Asahel Grant (d. 19 Ağustos 1809 New York, ö. 24 Nisan 1844, Musul), bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini ve yaptığı gezileri raporlaştırarak Amerikan Board örgütünün merkezine yollamıştır. Grant, 1841 yılında Londra’da yayımlanan *The Nestorians or the Lost Tribes* (Nesturiler ya da Kayıp Kabileler) ve ayrıca Grant’ın 1847 yılında Londra’da hatıralarını içeren *Memoir of Asahel Grant* (Asahel Grant’ın Hatıraları) adlarında kitaplar yayımlamıştır. Bu kitaplar o dönemde Nesturilerin yaşadığı Urmiye, Hakkâri ve civarından bahsederek, Grant’ın görev yaptığı bölgelerin tarihi geçmişi, coğrafyası, nüfus yapısı ve bölgedeki nüfus mücadeleleri ve çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu kitapların incelemesi yapılan bir makale için bkz. Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir of Asahel Grant ve the Nestorians or the Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, (2018): 287-309; Asahel Grant, *The Nestorians and The Lost Tribes*, London: John Murray, (1841); Asahel Grant, *Memoir of Asahel Grant*, (New York: Compiled by Rev. A. C. Lathrop, 1847).

20 Ocak 1835 tarihinde Nesturî Misyonu kurucusu Perkins’in Tebriz’de dünyaya gelen kızı Charlotte’un yakalandığı bir ateşli hastalık nedeniyle üç gün içinde hayatını kaybetmesi sonucunda bölgede Amerikan Board örgütüne ait bir doktor bulunma isteği gündeme geldi. Aynı dönemde İran’da kolera salgının başlaması ve en yakın sağlık hizmetinin Tebriz’de bulunan İngiliz Büyükelçiliğinde görevli doktorların uzak olması nedeniyle buraya bir doktor gönderilmesi kararlaştırıldı. 28 Haziran’da Boston’dan hareket eden Dr. Grant, önce İzmir’e daha sonra İstanbul’a varmıştır. İstanbul’da onu Amerikan Board misyoneri William Goodell karşılamış ve evinde misafir etmiştir. Dr. Grant, burada 6 hafta kaldıktan sonra, önce Trabzon, sonra Erzurum yoluyla 20 Kasım’da Urmiye’ye ulaşmıştır. Burada yaptığı faaliyetlerin dışında konumuz açısından önemli diğer bir nokta Dr. Grant’ın Hakkâri bölgesine ilki 1837 yılı olmak üzere 5 defa gezi düzenlemesi ve bu çerçevede bu bölgeye gelen ilk misyoner olma özelliği taşıdığı için önemlidir. Bkz. Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, (2012); Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2003).

Grant, dini ve kahince görüşlerinin namını yürütecek bir bina inşa etti. Nesturileri İsrail’in kayıp kabileleri olarak yorumluyor, onlara parlak bir dönem müjdeliyor ve Tanrı’nın apokaliptik şehirleri olarak, Yakın Doğu’da kısa bir süre sonra sona erecek İlahi Tarih’te onlara önemli bir rol biçiyordu. Grant’ın İncil pasajıyla desteklediği bu spekülasyonlar, onun Kürt-Nesturî dağlarındaki birkaç yıllık faaliyetlerinin coşkusunu iyiden iyiye arttırmıştı. Grant’ın en önemli rakibi, var olan kiliseyi yükseltmeyi ve hatta İngiliz himayesini vaat eden Anglikan Misyonu’ndan Badger’di. Bkz. George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals II*, (London, 1852). Ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, trc. Atilla Dirim, (İstanbul: İletişimi Yay., 2005), 96.

¹⁰⁸³ Perkins, *Missionary Life in Persia*, 48-49.

edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Bu tarihin üzerinden iki ay bile geçmeden okulunun öğrenci sayısı 30'a yükselmiştir.¹⁰⁸⁵ Grant, 16 Ocak 1836 tarihinde İran prenslerinden Malek Kasım Mirza'yı ağırlamış ve onu misafir etmiştir. Kasım Mirza, bu ziyaret esnasında Grant'a okulun durumundan ve okulda verilen İngilizceden oldukça memnun olduğunu dile getirerek yerel dille birlikte bu eğitime devam edilmesi konusunda ısrarcı olmuştur.¹⁰⁸⁶ Okula devam eden öğrencilerin önemli bir kısmı Urmiye'den olmakla birlikte, bunlar arasında Ada ve Çaharbaş köylerinden gelen öğrenciler de bulunmaktaydı.¹⁰⁸⁷

Muhammed Şah'ın 1848'deki saltanatının sonunda, öğrenci sayısı 40 veya 50'ye yükselmiştir.¹⁰⁸⁸ 1850'lere gelindiğinde İran'daki *Amerikan Presbiteryen Misyoner Okullarının* sayısı 35 olmuştur. Buralarda 531 erkek çocuk, 196 kız çocuk olmak üzere toplamda 727 öğrenci vardı.¹⁰⁸⁹ *Vezaret-i Maarif ve Evkaf ve Sanayi Müstezrefenin* yayımladığı bilgilerde, Tahran'da *Amerikan Erkek Okulunda İlkokul* (iptidaiye) bölümü 1873 yılında kuruldu. Burada 823 öğrenci eğitim gördü. Okulun müfredatında *İngilizce, Rusça ve dini dersler* vardı.¹⁰⁹⁰

İran'da 20 yıl boyunca Hristiyanlık için hizmet eden Perkins, İran tarafından bu süre zarfında misyonerlik faaliyetlerine müsamaha gösterildiğini itiraf ederek hükümetten teşvik aldığını söylemiştir. Ancak Perkins'e göre hükümet 1853 yılında tüm yabancı etkileri kısıkanarak, doğal olarak misyon çalışmalarına bir kısıtlama getirmiştir. Bunun yanı sıra, Urmiye'deki misyonerlik çalışmalarını izlemek için hükümet bir ajan göndermiştir. İngiltere ile İran arasındaki savaş şiddetlendikçe buradaki baskı da artmıştır.¹⁰⁹¹

Perkins, Herat Savaşı'nın (1856-1857) bir sonucu olarak İran ve Büyük Britanya arasındaki düşmanca ilişkilerin, hükümetin İran'daki Avrupalı ve Amerikan misyonerlik faaliyetlerine karşı husumeti ile sonuçlandığını açıkça belirtmiştir. Tıpkı Muhammed Şah döneminde olduğu gibi, misyonerler Avrupa çıkarlarıyla özdeşleştirildi. Bu nedenle, o dönemde İran dış politikasına bağlı olarak dönüşümlü olarak fayda veya zarar gördüler. Perkins'in en çok engellenen *Evanjelik* ve eğitim faaliyetlerine ilişkin tanımlaması, İran hükümetinin misyonerlik eğitim faaliyetlerinin kültürel yayılım biçimleri olduğu algısını

¹⁰⁸⁴ Rufus Anderson, *Report to the Prudential Committee Visit to The Mission in the Levant, American Board Commissioners Foreign Mission*, (Boston, 1844), I: 178; Royal Gould Wilder, *Mission Schools in India of the American Board of Foreign Missions*, (New York, 1861), 51.

¹⁰⁸⁵ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran 1850-1960*, 121; Linda Colleen Karimi, *Implications of American Missionary Presence in 19th and 20th Century Iran*, (Master of Arts in History, Portland State University, 1975), 25.

¹⁰⁸⁶ Thomas Laurie, *Dr. Grant and Mountain Nestorians*, (Boston, 1853), 74; Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, 50.

¹⁰⁸⁷ Dalyan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, 52.

¹⁰⁸⁸ Perkins, *Missionary Life in Persia*, 109.

¹⁰⁸⁹ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 121.

¹⁰⁹⁰ İran Milli Arşivi, Belge No. 297/17358, (ş. 1305/1925).

¹⁰⁹¹ Justin Perkins, *Historical Sketch of the Mission to the Nestorians, American Board of Commissioners for Foreign Missions*, (Boston, 1866), 23.

doğruluyor. İran hükümeti tarafından desteklenen veya karşı çıkılan misyonerlik faaliyeti, bu dönemde hala bir dış politika ve azınlık meselesi olarak görülüyordu.¹⁰⁹²

Perkins 1869'da öldü. Ölümü, İran'daki Amerikan propaganda çalışmalarında yeni bir aşamanın başlangıcıydı. Bu haberi, Amerika'daki *Merkez Misyonlar Kurulu* duyurdu: "İran'da yaşayan diğer uluslara, müjde vermenin zamanı geldi!". Bundan böyle propagandanın hedefi sadece Nesturîler değil, Müslümanlar da olmuştur. İran'daki Amerikan misyonunun adı "Mission for the Nesturî" iken "Mission for the Irans" olarak değiştirilmiş ve görev alanları da genişletilmiştir. İran'da yaklaşık 40 yıllık faaliyetin ardından bu kilisenin misyonerlik faaliyetlerinin ilk aşaması sona ermiştir.

Kendilerine yandaş Protestan topluluğu oluşturmak için Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz misyonerler, Asyalı Hristiyanlar olarak nitelendirilen Nesturîlere yönelik çalışmalarda bulunmuştur. İlk kez 1842'de başlattıkları bu faaliyetler için bir İngiliz din adamı Dr. Badger, Kanterbury Başpiskoposu tarafından görevlendirilmiştir. Bu nedenle İngiliz Kilisesi ile Nesturîlerin patriği arasında dostluk kurulmuştur. Perkins'in halefi yeni okullar kurmaya çalıştığında, yeterli düzeyde kitabın olmaması dahil olmak üzere birçok sorunla karşılaşmıştır. Kitapların çoğunun dili anlaşılmaz ve eski Asurca yazıldığı için karmaşık gelmiştir. Aslında Roma Kilisesi'ne tabi olan İranlı Nesturîler, İsa'nın dini hakkında çok az şey biliyordu ve eğitilmiş insan sayısı da azdı. Halkın okuryazarlık düzeyinin düşük olması ve Hristiyanlığın ilkeleri hakkında bilgi eksikliği, Batılı misyonerlere Nesturîleri "yeni dini kabul etme"yi ikna etmeleri için uygun bir fırsat sunmuştur. Amerikalı misyonerler Nesturî yerleşim yerine vardıklarında sadece 40 erkek ve aynı zamanda piskoposun kız kardeşi okuma yazma biliyordu. Süryaniler¹⁰⁹³, yüzyıllardır Müslümanlarla yan yana yaşıyordu ve İran hükümetinin dini azınlıklara karşı tutumu hoşgörülüydü. Yabancı ajanlardan kaynaklanan sıkıntılar, bazı tedbirleri gerektiriyordu. Dini misyonerlerin gelmesiyle azınlıklara yönelik sert muamele, batılı misyonerlerin bunu kendi çıkarlarına kullanmaları için bir bahane haline gelmiştir. Bu nedenle Amerikalı, İngiliz ve Fransız misyonerlerin gelişinden sonra, Hristiyan mezhepleri ile misyoner heyetleri arasında, Müslümanlar ile yerli Hristiyanlar arasındaki farktan daha büyük bir fark oluşmuştur.¹⁰⁹⁴

İngiliz Misyonunun esas amacı diğerleri gibi eğitime ağırlık vermektir. Bu amaçla 1886'da Nesturîler için *bir erkek ve bir kız okulu ile bir matbaa* kurulmuştur. Daha çok Urmiye ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyette bulunan İngiliz misyonları 20. yüzyılın başlarında Van civarında da okullar açarak çalışmalar yapmıştır. Matbaa, Osmanlı

¹⁰⁹² Ringer, *Education, Religion, and the Discourse of Culture Reform in Qajar Iran*, 157.

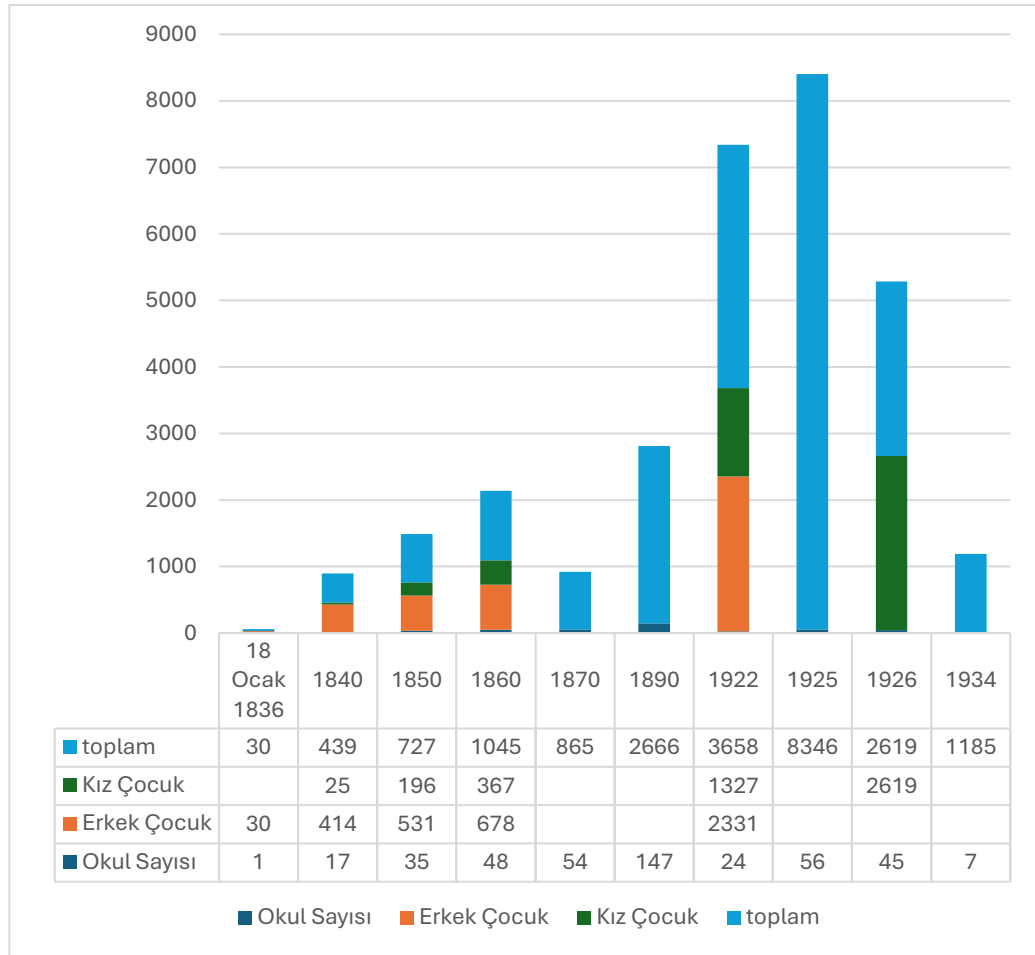
¹⁰⁹³ 19. yüzyılda, İran'daki Süryanilerin çoğu; Urmiye, Salmas, Hoy, Musul ve Bağdat şehirlerine dağılmıştı. Batılı misyonerlerin Nesturîler arasında propagandaya ek olarak nüfuz rekabeti bazen rüşvet şeklini almış ve Fransız Katolik misyonerleri ve Nesturî rahipler, Amerikan-İngiliz misyonerle rekabet halinde Roma Kilisesi'nden Süryanilere vatandaşlık için para ödemiştir *Ferhang-e Sadid*, "Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran", (27 Tir 1400), [Erişim tarihi, 11.06.2023].

¹⁰⁹⁴ *Ferhang-e Sadid*, "Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran", (27 Tir 1400), [Erişim tarihi, 11.06.2023].

Devlet’indeki misyoner faaliyetleri gibi İran’da da önemliydi. Bunun için açılan yeni tarz okulların yanında bir de matbaa kurulması şarttı. Mesela, İran’a 1840’ta misyonerlerden Dr. Wright’ın ve Bay Breath’in gelişi ve onların matbaa kurmaları kutlanmıştır. Bay Merrick bu yıl ayrıca Müslümanlar misyonundan Nesturî misyonuna transfer edilmiştir.¹⁰⁹⁵

Bölgedeki Dürziler üzerinde de etkinlik kurmaya çalışan İngilizler, Ortadoğu’daki güçlerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi İngiliz misyoner faaliyetlerinin temelinde dini ve mezhebi gerçekler olduğu kadar Fransa ve Rusya gibi ülkelere karşı Osmanlı topraklarında bir Protestan kesiminin oluşmasını sağlamak amacı da yatıyordu.¹⁰⁹⁶

Grafik I. İran’daki Amerikan Presbiteryen Misyon Okulları (1836-1934)¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ Perkins, *Missionary Life in Persia*, 70, 75.

¹⁰⁹⁶ Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Faaliyetleri”, 169-183.

¹⁰⁹⁷ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran 1850-1960*, 64, 65, 121; krş. Laurie, *Woman and Her Saviour in Persia*, 297; Karimi, *Implications of American Missionary Presence in 19th and 20th Century Iran*, 25.

Grafikte boş bırakılan alanlar tespit edilmediği için yazılmamıştır. İsa Sadık, 1836'dan 1840'a kadar, iki okul Amerikalıların ve dört okul da Fransızların olmak üzere, Urmiye, Tebriz ve Salmas ve Culfa şehirlerinde toplamda altı yabancı okul kurulduğunu söylemiştir¹⁰⁹⁸. Thomas Laurie'ye göre¹⁰⁹⁹, 1840 yılında, sadece Urmiye ve civarında 17 okul kurulmuştur. Laurie'nin yayınladığı istatistikte, 1840'tan 1860 yılına kadar, bölgede, en çok 1853 yılında 79 okul bulunduğu yazılmıştır. Öğrenci ve okul sayıları zaman içinde değişiklik göstermişse de bu sayı oldukça fazladır. Sadık'a göre ise 1859 yılında birkaç Amerika ve Fransız okulu; Tahran, İsfahan, Reşt ve Hamedan şehirlerinde kurulmuştur.¹¹⁰⁰ Ardakani; Urmiye, Salmas, Tebriz, İsfahan ve Tahran şehirlerinde okullar açıldığını belirtmiştir.¹¹⁰¹ Sadık, Nâsırüddin Şah döneminde toplam 18 yeni okul inşa edildiğini belirterek; bunlardan 5 tanesinin Darülfünun bünyesinde İranlılar ve devlet tarafından, 7 tanesinin Amerikanlar, 6 tanesinin de Fransızlar tarafından kurulduğunu söylemiştir. Bu bilgilere göre, Nâsırüddin Şah döneminde (1848-1896), misyoner okullarının arttığını belirtmekle birlikte verilerde tutarsızlık olduğunu söyleyebiliriz.

Dihkan'a göre, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinin başladığı tarihten 1896 Nâsırüddin Şah'ın öldüğü tarihe kadarki dönemde, Urmiye ve civarı köylerde 117 okul kurulmuştur.¹¹⁰² Bu okullarda 2410 çocuk ve genç eğitim görmüştür. Verilen bilgilere göre yabancı okullar, Osmanlı'da olduğu gibi, İran'da da 1830'larda başlangıçtan sonra, 1860-1890 arasında oldukça ciddi rakamlara ulaşmıştır.

Yukarıda verilen tabloya göre, İran'da, 1890 yılına kadar kurulmuş 147 Amerikan okulunda, 2666 öğrencinin eğitim aldığı tespit edilmiştir.¹¹⁰³ Bu bilgilere göre, Protestan okullarının çoğu Hristiyan nüfusunun çok olduğu Urmiye ve civarında faaliyet göstermiş ve bu okulların sayıları her geçen gün artmıştır.

Amerikan Presbiteryen Kilisesi Urmiye'de faaliyetlerini genişlettiğini, Amerikan Presbiteryen Kilisesine bağlı şubelerin (istasyon) çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. 1872'te Tahran'da ve Urmiye'de, 1873'te Tebriz'de, 1873 yılında ise Hamedan'da şubeler kurulmuştur. 1883'te bu şubeler arasındaki mesafe nedeniyle misyoner heyeti ikiye bölünmüştür. Urmiye ve Tebriz, Batı İran misyonunun bir parçasıyken, Tahran ve Hamedan, Doğu İran misyonunun bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak yıllar sonra, 1931'de bu ofisler yeniden bir araya gelerek kendilerine "Persia" adını seçmiştir. Son olarak 1935'ten itibaren "İran Misyonu" olarak bilinmeye başlanmıştır.

Bilindiği gibi, İran'da kızların eğitimi geleneksel yöntemlerle *mektephaneler*de yapılmıştır. İngiliz misyonerlerin özellikle de İngiliz rahip Joseph Wolf'un desteğini alan

¹⁰⁹⁸ İsa Sadık, *Yadegar-ı Omr*, (Şirket-i Tabe Ketap, 1973/1352), 4: 122-123.

¹⁰⁹⁹ Laurie, *Woman and Her Saviour in Persia*, 297.

¹¹⁰⁰ Sadık, *Yadegar-ı Omr* 4: 122-123.

¹¹⁰¹ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, I: 367.

¹¹⁰² Ali Dihkan, *Serzemin-i Zerdoşt*, (Tahran: İbn Sina, 1398/2019), 45.

¹¹⁰³ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 121.

Amerikalı misyonerler, İran’da kız misyoner okulları açılması için çok çaba sarf etmiştir. Bu çaba Amerikan misyoner heyetinin İran’a yerleşmesini sağlamıştır.¹¹⁰⁴ Bu şekilde İran’a siyasi heyetlerin mübadelesi ile yeni teknikler ve bilgiler edinmek için geleneksel eğitim yönteminde dönüşüm gerekliliği hissedilmiştir.¹¹⁰⁵ Nitekim 1838 yılında yeni kız okullarının işletilmesi için ruhsat çalışmaları başlatılmıştır. Muhammed Şah Kaçar, kız okulu açılması için bir ferman yayımladıktan sonra Urmiye’de 1838’de ilk Amerikan kız okulu olarak *Medrese-i Geranet* da açılmıştır. Perkins, Urmiye’de kız okulunu 4 Nesturî öğrenciyle kurmuş ve bu sayı 1840’ta 24 öğrenciye ulaşmıştır. Bu okulda dini ilimlerin yanı sıra halı dokuma, dikiş, nakış, demircilik gibi ev işleri ve el sanatları da öğretilmiştir.¹¹⁰⁶

Urmiye’de açılan bu ilk misyoner kız okulundan iki yıl sonra, *Medrese-i Ojen Bore* adında bir kız okulu daha açılmıştır. Müslüman kızların okumasını destekleyen Ojen Bore’nin seyahatnamesinde geçen bilgilere göre, bu okul 1840 yılında Urmiye’de kurulmuştur. Öğrenciler Katolik, Ermeni ve Müslüman’dı. Burada önemli olan nokta Müslüman öğrenciler için İranlı ulemâ tarafından İslami fıkıh dersi, Hristiyan öğrenciler için ise peder tarafından Hristiyan fıkıh dersi verilmesidir.¹¹⁰⁷ Bunun yanı sıra, Urmiye’deki kız okuluna 1891’de iki Müslüman kız kaydedilmiştir. Bu okulun öğrencileri, 1909 yılında kademeli olarak artarak 120’ye ulaşmıştır.¹¹⁰⁸ Misyonerlerin okul hizmetlerinden başka, *Kilise Misyoner Heyetinden* Mary Bird de Müslüman kadınlar için İsfahan çarşısında bir hastane açmıştır.¹¹⁰⁹ Amerika ve Avrupalı misyoner enstitülerin yardımlarının yanı sıra, İran’da tıp, geleneksel doktorlar ve hekimbaşılar tarafından yönetiliyordu.¹¹¹⁰

Kız okullarının başkent Tahran’da açılması, Osmanlı Devleti’nin aksine, görece geç bir tarihe denk gelir. Urmiye’de 1838’de ilk kız okulu açıldıktan sonra 1865 yılında Tebriz, Urmiye, Salmas, İsfahan gibi şehirlerde *Saint Vincent de Paul* (Cemiyet-i Haheran-ı Vinsen de Paul) Hayırsever Kızlar tarafından birkaç kız okulu kurulmuştur¹¹¹¹. 12 kişiyle gündüz öğretime başlayan okul, ertesi yıl 9 Ermeni kızın kaldığı yatılı okula dönüşmüştür. 10 yıl sonra daha geniş bir alana yayılarak *İran Bethal* isminde tanınmıştır. Okul, kendini geçindirebilme çabası nedeniyle ücretiydi. Nasreddin Şah okulun

¹¹⁰⁴ *Ferhang-e Sadid*, “Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran”, (27 Tir 1400), [Erişim tarihi, 11.06.2023].

¹¹⁰⁵ Perkins, *Missionary life in Persia*, 10; H. Robab, “Medaris-i Nesvan ez Ağaz ta 1314”, *Mecelle Goncine-yi Esnad*, (1370/1991): 82; Torabi Farsani, *Esnad-ı ez Medaris-i Dohteran ez Meşrute ta Pehlevi*, 122; Feriştah Zulcenahi Kitabdar, “Amuzeş-i Dohteran-ı Kacar ta Pehlevi-yi Evvel”, *Roşd-i Amuzeş-i Tarih* 20, sy. 3, (1398/2019): 72-75.

¹¹⁰⁶ Perkins, *Missionary Life in Persia*, 12-13; Torabi Farsani, *Esnad-ı ez Medaris-i Dohteran ez Meşrute ta Pehlevi*, 122; Kitabdar, “Amuzeş-i Dohteran-ı Kacar ta Pehlevi-yi Evvel”, 72-75.

¹¹⁰⁷ Sarıkçıoğlu, *İran’da Eğitim Reformları*, 114.

¹¹⁰⁸ Dihkan, *Serzemin-i Zerdoşt*, 45.

¹¹⁰⁹ Lambton, *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present*, 204.

¹¹¹⁰ Ekhtiar, *The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, 220.

¹¹¹¹ Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 367; Torabi Farsani, *Esnad-ı ez Medaris-i Dohteran ez Meşrute ta Pehlevi*, 89-101.

gelişiminden etkilendiği için, buraya yılda 100 bin tümen bağışta bulunmuştur. Yahudi ve Zerdüşt kızları 1888’de kabul edilmiştir, ancak Müslüman kızlar 1896’ya kadar okula girememiştir. 2 yıl sonra *İran Bethal* gündüz okuluna dönmüş ve 7’si Müslüman olan 63 kız çocuğu okula kaydolmuştur. İlk mezun sınıf 2 Ermeni kızıdan oluşmuş ve 1896’ya gelindiğinde toplam 6 kız *on ikinci sınıf* diploması almıştır. 1913’te 345 kayıtlı öğrenciden 154’ü Müslüman’dı.¹¹¹² Böylece İranlı Müslüman kızlar Amerikan okullarına gidiyordu. Bu okullarda, İran’da ikamet eden dini azınlıkların veya yabancı politikacıların kızlarının ve ayrıca zengin İranlıların çocuklarının öğrenim gördüğü açıktır.¹¹¹³

İran’da, Darülfünunu (1851) ve modern Ermeni mekteplerini örnek alarak kurulan okullar da vardır. Bu okulun kuruluş serüveni diğerlerine göre farklılık arz etmektedir. Daha önce İsfahan Darülfünununda anlatıldığı gibi, Zillüssultan lakaplı Mesut Mirza, şahın en büyük oğlu olduğu için veliaht olmayı doğal hakkı olarak görüyordu. Ancak şahın, Ağa Muhammed Han’ın veliaht prensin annesinin “Kaçar Hanedanından” olması konusundaki iradesine bağlı kalması, Mesud Mirza’dan sonra gelen küçük kardeşi Muzafferüddin Mirza’nın veliaht olmasına sebep oldu.¹¹¹⁴ Bu nedenle, Mesud Mirza, çok hırslı ve saldırgandı. Nâsırüddin Şah, oğlunu önce Fars Eyalet İdaresine sonra da İsfahan’a gönderdi. Mesut Mirza bu şehirde var olan birçok soruna rağmen, yetkinliğini ve uzmanlığını göstermek için bazı reformlar başlatmıştır. Hatta anılarında İsfahan’ı Yahudilerin imreneceği kadar çok geliştireceğine dair yeminler etmiştir.

Bu hırslı prensin, “yeni tarz”da bir okul kurma fikri, bazı devlet işleri yapmak için başkente gittiğinde ve Tahran’da kaldığı süre boyunca, *Darülfünunu* ziyaret ettiği zamanda aklına geldi. Zillüssultan buradaki kimya ve fizik laboratuvarlarını, insan vücudunun iskelet modellerini görünce o kadar heyecanlandı ki okul personeline 300 tümen bahşış verdi. Birkaç gün sonra (Şubat-Mart 1881) şaha yazdığı bir mektupta, Darülfünun tarzında bir okul kurmak için onay istedi. Mektupta, İsfahan’ın Culfa şehrinde 5-6 tane *Ermeni okulu* kurulduğunu ve Ermeni çocuklarının okullara gittiğini yazdı.¹¹¹⁵ Zillüssultan’ın bizzat bu okulun kurulmasına izin vermesi, ziyaret etmesi ve önemli miktarda mali yardımda bulunması ilginçtir.¹¹¹⁶ Ancak, Zillüssultan, *Humayun Okulunu* (Kraliyet Okulu) kurmaya karar verdiğinde, Nâsırüddin Şah’a yazdığı mektubunda onun varlığının zararlı olduğunu bildirmiş ve okulun müdürü Dr. Robert

¹¹¹² Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 367; Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 120.

¹¹¹³ İ. Celali, “Berresi-yi Nekşe-i Zenan der Tesis-e Medrese-i Cedid ve Amuzeş-i Dohteran der Devre-yi Meşrute”, *Meskuyye* 14, sy. 5, (2010/1389): 45-60.

¹¹¹⁴ Müessese-i Mutaalat-ı Tarih-i Muasır-i İran, 28 Ferverdin 1400, <https://psri.ir/?id=ibqim7p7> [Erişim tarihi 19.06.2023].

¹¹¹⁵ *Ruzname-yi Ferheng*, sy. 7, 26 Recep 1296 (16 Temmuz 1879).

¹¹¹⁶ Hassan B. Dehkani-Tafti, “Episcopal”, *Encyclopaedia Iranica* VIII, (1998): 510-512.

Bruce Bey'in¹¹¹⁷ kıtlık zamanında bile İsfahan Culfa'sında bir Ermeni okulu açtığını belirterek, bir grup Ermeni çocuğunu bu okula kaydettirdiğini söylemiştir.

Mesut Mirza Zillüssultan'ın, Medrese-i Hümayunu kurarken örnek aldığı okullardan biri *Mesudiye Okuludur*. Masterbros-Yatılı Okulu olarak bilinen bu okulun 1875/1876'da kurulduğu bilinmektedir. Bu okulun kurulmasına Zillüssultan tarafından izin verilmiştir. Bruce Bey, Zillüssultan'a minnettarlığını ifade etmek için, okula "Mesudiye" adını vermiştir. Zillüssultan bazen bu okulu ziyaret ederek, öğrencilerin *piyano* çalmalarını ve *spor* yapmalarını izlemiştir.

Mesudiye Okulunun 1879 yılında 7 farklı sınıfta okuyan 149 öğrencisi vardı. Bu okulda Ermenicenin yanı sıra Farsça ve İngilizce öğretilmiştir. Tarih, coğrafya, genel aritmetik, cebir, geometri, doğa felsefesi, deneysel bilimler ve astronomi dersleri okulun müfredatı arasındaydı. Bu okulun düzenli tatilleri ve sabit ders saatleri vardı. Okul, hafta sonu cumartesi öğleden sonra başlayıp pazartesi sabahına kadar devam etmiştir. Yıl içinde aşırı sıcaklar nedeniyle sadece ağustos ayında tatil edilmiştir. Bu okulun ilginç özelliklerinden biri, 24 saat bakılan on iki yatılı öğrencinin varlığıydı. Okulda 149 erkek öğrenci ve erkek okulunun yanındaki bir başka binada 51 Ermeni kız öğrenci eğitim görmüştür. Kızların müfredatında, erkek okulunun derslerine ek olarak, *dikiş*, *dokuma* ve genellikle kadınlara öğretilen *bazı el sanatları* vardır.¹¹¹⁸

Yukarıda bahsedilen diğer bir Ermeni okulu da *George Okuludur*. Bu okul, Katolik mezhebine aitti ve Peder Pascal tarafından kurulmuştur. Öğrenciler, okul müdüründen, coğrafya, tarih, aritmetik, Ermenice, İngilizce ve Farsça derslerinin yanı sıra Katolik dinine ait bilgiler öğrenmiştir. Grigor adlı başka bir personel, Farsça gramer ve edebiyat öğretmiştir. Zillüssultan'ın okulu ziyaretinden sonra, onu öven bir *Farsça kaside* ve hediye takdim edilmiştir. Görünüşe göre, Zillüssultan için Masterbros Okulu, daha fazla şeref ve yakınlığa sahipti ve ona George Okulundan daha fazla ilgi gösteriyordu. Çünkü Zillüssultan, her yıl bir kez, adıyla bilinen *Mübarek Mesudiye*

¹¹¹⁷ O dönemde Dr. Robert Bruce, kıtlıktan mustarip insanlara 7.000 sterlinden fazla para verdi. Dr. Bruce, halka tıbbi yardım yaptı ve binlerce İranlıyı ölümden kurtardı. Dr. Bruce, Nasirüddin Şah ile şahın Avrupa gezisi sırasında İngiltere'de tanışmıştı. Bruce, sonrasında, İran için bir okul, hayır kurumu ve kliniğin inşaatını hazırlamıştır. Bu piskopos, 1911 yılında İngiltere'de vefat edene kadar, 17 yıl boyunca Mesudiye Okulunu yönetti. Burada, Piskopos Stewart'ın ardından Bay Ellis, Walker ve Valentine müdür oldular. 1890'da Dr. Bruce ve Piskopos Edward Stewart'ın (d. 23 Şubat 1836 Seylan, ö. 1904 Londra) Yeni Zelanda'dan İran'a gelmesinden sonra, 1893 yılında koleji Culfa'dan İsfahan'ın zengin ve ünlülerinden Eminü'l-Şeriat'ın evine ve bahçesine taşındı. Nahar Farshadi ve Darülhükema'nın (şimdiki Valilik Binası) malikaneleri ve bahçeleri içinde yer alan eski Eminü'l-Tüccar Caddesine (şimdilerde Heşt Beheşt Caddesi'dir) nakledildi. Bu okul sonradan *Edep Lisesi* (Debiristan-ı Edeb) oldu. İran hükümetinin 1940'ta bütün yabancı okulların kapatılması emri üzerine yapılan görüşmeler sonrası Edeb Lisesi mobilyalarıyla birlikte hükümete satıldı ve bundan sonra doğrudan *Vezaret-i Ferheng*in denetimi altına alındı. Dehkani-Tafti, "Episcopal", 510-512.

¹¹¹⁸ *Ruzname-yi Ferheng*, sy. 7, (16 Temmuz 1879).

Okulunu ziyaret etmiştir. Velinimet olarak onların derslerinin ve eğitimlerinin inceliklerini incelemiş, onları her türlü mükâfat ve lütuflarla gururlandırmıştır.¹¹¹⁹

Bu bölümde kuruluşu Darülfünundan önceye dayanan misyoner okulları açıklanmıştır. Tespit edilen bilgilere göre, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan mezhep değiştirebilme serbestliğinden en fazla yararlananlar Protestan misyonerleri olmuştur. Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat fermanları yayımlandığı için siyasi tepkilerden korkan şah da bu tür okullara ses çıkaramamıştır. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları ile azınlıklara tanınan siyasi ve hukuki hakların genişletilmesinden yararlanan misyonerler, bölgede faaliyetlerini arttırmıştır. Çeşitli dini teşkilatlar hem Hristiyanlığı yaymak hem de Osmanlı'daki Hristiyanları devlete karşı kullanmak için Osmanlı Devleti'ne gelerek yüzlerce okul, hastane ve yetimhane açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ve İran'da rüşdiye gibi modern mektepler kurulmadan önce misyoner mektepleri açılmıştır. Bu okulların Osmanlı'da daha çok Beyrut, Suriye, Halep ve Erzurum gibi merkezden uzak eyaletlerde açıldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan, İran'daki misyonerler, 1834-1870 yılları arasında, en çok Azerbaycan Eyaleti'nde, Ermenilerin ve Nesturîlerin yaşadığı Urmiye ve Salmas bölgelerinde aktifken, Britanya misyonerlik etkinlikleri daha çok İsfahan, Kirman, Yezd ve Şiraz gibi İran'ın güney bölgelerindeki şehirlerde toplanmıştır. Buna göre, İran'da ilk modern mektep Darülfünun (1851) kurulmadan önce, Avrupalı ve Amerikan misyonerler tarafından Avrupa tarzı okullar açılmaya başlanmıştır. Bu okulların sayısında 1860'lardan başlayarak hızla bir artış söz konusudur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat fermanlarının yayımlanması, siyasi nedenlerden dolayı, her iki Müslüman devletin de bu okulların açılmasına ses çıkaramamalarına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların denetlenmesi hukuki bir düzenleme ile 1869 yılında *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yayınlanmasından sonra yapılabilmişse de İran'da yabancı okulların denetimi herhangi bir nizamnameye dahil değildi. Söz konusu nizamnamenin 128 ile 131. maddeleri arasında özel öğretim sorunu ele alınmıştır. İki devletin yabancı okulların denetimi konusunda taşıdığı en önemli farklardan biri budur.

¹¹¹⁹ Askerani, M. R. Tesis-E, "Medares-i Cedid der Esfehān ta Asr-ı Meşrutīyet", *Dünya-ye İktisad*, (1392), <https://donya-e-ektesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-31/726854-%D8%AA%D8%A7%D8%B3%DB%8C%D8%B3-%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%A7-%D8%B9%D8%B5%D8%B1-%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7%DB%8C%D8%AA> [Erişim tarihi 28.03.2024].

Misyonerler, açtıkları okullara hem Osmanlı Devleti'nde hem de İran'da Müslüman kızların da alınmasını sağlamıştır. Böylece misyoner okullarının, Müslüman nüfusu özellikle de kız çocuklarını etkilediklerini söyleyebiliriz. Misyonerlerin ortak özelliğinden diğeri, dini tebliğ yaptığı sıralarda kutsal ve dini kitapların basılması için matbaa kurmalarıdır. Özellikle okulda okunacak kitapları basmak ve yerli halka Hristiyanlığı yayma amacıyla okulların yanında matbaa açılmıştır.

Özel okul statüsündeki misyoner okulları, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, genellikle hükümet veya yerel yöneticiler tarafından izinli ve ruhsatlı okullardı. Ancak ruhsatsız bir şekilde evlerde veya okullarda eğitim veren okullar da vardı. Bunun yanında okulların ortak özellikleri “özel okul” statüsünde oldukları için öğrencilerden belli bir ücret alınmasıydı.

Misyonerlerin ve öğrencilerin önem verdiği konulardan biri de yabancı dildir. Fransızca neredeyse bütün misyonerlerin ortak diliydi. Bunun yanında İngilizce, Farsça, Türkçe, Ermenice, Asurca, öğretilen diğer diller arasındaydı. Hatta Nâsırüddin Şah'ın Fransızca öğrenmek için Tebriz'de Lazarist Fransuva Cemiyetinin kurduğu *Daru'l-İlmi Şinasi Milele* gittiği bilinmektedir. Bu okul bütün İranlılara açık olmasıyla ve İran şahının okulu olmasıyla ünlüydü.

İngiliz misyoner okullarında genellikle İngilizce ön plandayken, Fransız okullarında Fransızca öğretilmeye çalışılmıştır. Okullar esasen din okulu olduğu için, kaydolan öğrencilerin Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine geçmeleri bekleniyordu. Bu nedenle, okullardaki müfredat büyük ölçüde dinseldi. Ayrıca Amerikalılar, Süryanilere dini inançlarını kabul etmeleri için para ödüyordular. Bununla birlikte, öğrenciler; Süryani alfabesini öğrendi, edebiyat ve bilimde çok saygın kazanımlar elde ederek *Kutsal Yazılar* hakkında dersler aldı. Öğrencilerin çoğu, teolojiyi sistemini önemli ölçüde tanıyarak mezun oldu. Osmanlı Devleti'ndeki misyoner okulları da benzer şekilde cemaatin kökenine göre, pozitif bilimlerden başka, Fransızca, İngilizce ve Ermenice gibi dilleri ve din dersleri ağırlıklı çalışmıştır.

Bu bölümde 1848-1860 yıllarında kurulan Osmanlı ve İran devletlerinin modern okulları Darülfünun örneği çerçevesinde incelenmiştir. Darülfünunun kurulma fikri irdelenmiştir. İran'da kurulan Darülfünunun Osmanlı Devleti'nde daha önce kurulan mektatib-i askeriye okullarına benzeştiği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra bu dönemde kurulan misyoner okulları tespit edilmiştir. 19. yüzyılın başı itibarıyla misyonerlerin hem Osmanlı'da hem de İran'da ciddi anlamda faaliyetlerini geliştirdikleri tespit edilmiştir. Siyasetle iç içe olan hatta politikanın emrinde çalışan misyonerler, ait oldukları ülkelerden gördükleri büyük destekler sayesinde dikkate değer başarılar göstermiştir. Faaliyet alanlarını köy, kasaba gibi ülkenin en ücra köşelerine kadar götüren misyonerler, buralarda okul, hastane ve yetimhane açarak çalışmalarının sonuçlarını almaya başarmıştır. 19. yüzyılda misyoner okullarının, Müslüman toplumların yanında, Osmanlı Devleti'nde ve İran Kaçar Hanedanı'nda yaygınlaştığını tespit edilmiştir. Dini tebliğ

amacıyla ÷lkeye girdiklerinde, misyonerlik faaliyetlerinin, 19. y÷zyılın ortalarından itibaren aşırıya ulaştığı gör÷lmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİMİN KURUMSALLAŞMASI: NİZAMNAMELER VE OKULLAR

Bu bölümde Osmanlı ve İran devletlerinde eğitimin kurumsallaşmasından bahsedilmiştir. Ayrıca, İran Devleti tarafından kurulan birkaç modern okul ve rüşdiyeler incelenmiştir. Osmanlı Devletinden ödünç alınan rüşdiyelerin, İran’da ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde bireysel çabalarla açıldığı ve daha sonra Encümen-i Maarif adında bir örgütlenmenin kurulmasıyla 1897’de yaygınlaştırılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti’nde modern okulların nizamnamelere bağlanması ilk defa 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hukuki anlamda düzenlenmiştir. İran’da ise bu tarih görece çok geç bir tarihte, 1911 yılında 28 maddelik Kanun-i Esasi-yi Ferheng [Temel Eğitim Yasası] ile ilan edilmiştir.

4.1. Maarif Çalışmaları ve “Yeni” Okul Projeleri

İran’da eğitimin kurumsallaşması ve nizamnamelerin oluşturulması Osmanlı Devleti’ne göre çok daha geç oluşturulmaya başlanmıştır. Kurumsallaşmanın başlangıcını Mirza Hüseyin Han’ın sadrazamlığa getirildiği tarih olarak ele alınmaktadır. Daha önce anlatıldığı gibi, Osmanlı Devleti’nde 11 yıl elçilik yapan Mirza Hüseyin, İran’da reform yapılması için elinden gelen çabayı göstermiş ve bunun için de Osmanlı Devleti’nin ileri gelen reformcularıyla yakın ilişkiler kurmuştur.

Mirza Hüseyin Han, Nâsirüddin Şah ve Dışişleri Bakanlığına ilettiği raporlarda, her defasında İran’da reform uygulamasının aciliyetini vurgulamıştır. Kendisi, İran’ı Avrupa müdahalesi şeklinde tehdit eden tehlikenin farkındaydı ve İran’ın ancak bir yeniden güçlendirme programı yoluyla bağımsızlığını korumayı başarabileceğine inanıyordu. Ona göre, İran’ın mevcut düzensizliği ve zayıflığı, dış müdahalenin bahanesi olabilirdi.¹¹²⁰

Nâsirüddin Şah’a İstanbul’dan çok kez modernleşmeye ve çağdaşlaşmaya yönelik adımlar atılması gerektiğine yönelik sıklıkla raporlar yollayan Mirza Hüseyin Han, artık İran’da göreve başlayarak bu hayallerini gerçekleştirebilirdi. Bağdat ziyareti dönüşünde şah, Mirza Hüseyin Han’ı 23 Aralık 1870’te Adliye, Vazifeler ve Vakıflar Nazırı olarak tayin etmiştir. Şah ile Mirza Hüseyin Han Bağdat’tan Tahran’a birlikte dönmüşlerdir.¹¹²¹ Mirza Hüseyin Han, 28 Eylül 1871’de Savaş ve Adalet bakanlıklarında nazır olmuş, 13

¹¹²⁰ Ademiyet, *Fikri Azadi*, 9-70.

¹¹²¹ Muhammed Hasan Han, İhtişamüssaltana, *Hatırat-ı İhtişamüssaltane*, (1367), 1640-1641; Yılmaz Karadeniz, “Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, sy. 20, (2023): 39-56.

Kasım 1871 ile 1873 yılları arasında *Nazımüddeve* ünvanıyla başbakanlık görevini üstlenmiştir. Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve, aralıklı veya eşzamanlı olarak Dışişleri ve Savaş Bakanlığı [Sipahsâlâr] görevlerini yapmıştır. Gerçekte, geniş sorumluluk alanı onu 1870’lerde önde gelen devlet adamı haline getirmiştir. Mirza Hüseyin Han, sadrazamlığının 47. gününde akıl hocası ve İstanbul Konsolosluğundaki arkadaşı Melkum Han’ı İran’a getirterek yardımcılığına tayin etmiştir.

Bu görevi sırasında din adamlarının nüfuzuna dayanan eski yargı sisteminin yerine devletin nüfuzunda olacak yeni bir hukuk sistemi ve halka hukuku dağıtacak olan yeni mahkemeler tesis etmeye çalışmıştır. Bunun için *Meclis-i Tanzimat-ı Hayriye* çalışmaları yaparak, *Kitapçe-yi Tanzimât* isimli bir tüzük hazırlamıştır. Bu tüzüğü 23 Ekim 1872’de şahı imzalattırmıştır.¹¹²² Bu tüzükte, devlet görevlilerinin vazifeleri ve kurallar sıralanmış ve şer’i mahkemeler hükümete bağlanmıştır. Şah, Avrupa gezisi sonrasında Reşt’e geldiğinde sadrazama karşı muhalefetin arttığını gördükten sonra onu başbakanlık görevinden almak zorunda kaldı. Şah, Mirza Hüseyin’i Reşt idaresine tayin ederek Tahran’a getirmede. Mirza Hüseyin Han, 1873’te Hariciye Nezareti göreviyle yeniden göreve başladıktan bir yıl sonra Harbiye Nezareti’nin başına getirilmiştir.¹¹²³ 1874 yılında ise Mirza Hüseyin Han, şah tarafından yeni açılan *Meclis-i Tanzimat-ı Hasaneye* yaygın adıyla *Tanzimat-ı Hayriye* başkan olarak atandı. Tanzimat, Müşirüddeve tarafından taşra idaresinin tüm yönlerini elden geçirmek için kapsamlı bir yasa uygulamak üzere Osmanlı modeline göre kuruldu.¹¹²⁴ Ancak Tanzimat ıslahatları ve fikirleri İran’da çok az değer kazandı ve iki yıldan kısa bir sürede terk edildi. Esas olarak, merkezin müdahalesini hoş karşılamayan valiler ve onun yargıdaki daha büyük rolünden korkan din adamları tarafından direnildi. Böylece konseyin çalışmaları, din adamlarının reformlara karşı direnişi ve şahın alışılmış kaprisleri nedeniyle Eylül 1875’te fiilen durduruldu.¹¹²⁵ Bu süre zarfında Mirza Hüseyin çeşitli eğitim ıslahatları yapmayı başardı. Mirza Hüseyin Han bir milletin kalkınmasının en büyük şartının eğitim olduğunu, toplumun ilerlemesi için hükümetin ilerlemenin önündeki engeli aşması gerektiğini savunmuştur.

Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edildiği kadarıyla, Mirza Rıza’nın 1856 yılında İran’ın İstanbul Geçici Sefaret Azalarından olduğu sırada, Mirza Hüseyin Han ile *askeri hastane ve tıp mekteplerini* görmek istediği bildirilmiştir. Bunun sonucunda, Osmanlı Devleti söz konusu okulları Mirza Rıza ve Mirza Hüseyin Han’ın görmelerine müsaade etmiştir.¹¹²⁶ Belgede bu iki seçkin İranlı’nın okulları ziyaret sebeplerini net olarak

¹¹²² Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 326.

¹¹²³ Karadeniz, “Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]”, 39-56.

¹¹²⁴ Shaul Bakhash, *Encyclopaedia Iranica*, sy. 5, I: 462-470; Amanat, “İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza”, 669-672.

¹¹²⁵ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, 217-227; Bakhash, *Iran*, 168-170; Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran*, 54, 101-107; Amanat, “İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza”, 669-672; Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism*, 326.

¹¹²⁶ Bkz. BOA. HR. MKT. 167/97, (26 Rebiülevvel 1273/24 Kasım 1856).

bilmesek de bu okulların talimlerini ve verilen eğitimleri merak ettikleri düşünülmektedir. Bu düşünce, Mirza Hüseyin Han'ın 1870'lerden sonra İran Hükümeti'nde yeterli gücü elinde bulundurduktan sonra, birkaç modern okul açmasıyla desteklenebilir. Bu okulların müfredatına ve açılış amaçlarına bakıldığında, Osmanlı'daki okulları model aldıklarını söylemek güç değildir.

Mirza Hüseyin Han, İstanbul'dayken Dışişleri bakanına yazdığı bir mektupta, şahın ve hükümet yetkililerinin İran'ın durumunun ciddiyetini fark edememesinden yakınmıştır. Mirza Hüseyin üzülmemesinin nedenini, İran'ın sadece reform yapmak için hiçbir çaba sarf etmemiş olması değil, aynı zamanda işlerinin iyileştirilmesi gerektiğine bile inanmadığından dem vurmaktaydı.¹¹²⁷ Diğer ülkeler her gün ilerlerken, İran zayıflıyordu ve kendini giderek daha fazla geride kalmış bulacaktı. Mirza Hüseyin Han, İran şu anki durumunda kalırken, “başkalarının ilerlemesini ne kadar süre gözlemleyeceğiz” diye yazdı.¹¹²⁸

Mirza Hüseyin bir mektubunda, Osmanlı Devleti'nde Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle eğitimin düzenlendiğini belirtmiş ve “hükümet için çok yakında kalifiye eleman sağlayacak” yeni Osmanlı kurumlarını ve okullarını işaret etmiştir.¹¹²⁹ Ona göre, İran'ın ülkeyi güç ve büyüklüğe götürecek bir hükümet seçkinleri geliştirmesi gerekiyordu. Başka bir durumda, Mirza Hüseyin Han, aklındaki eğitim türünün bir örneğini verdi. Bir mektubunda İstanbul'da bir Fransız lise çizgisinde kurulmuş Galatasaray Sultanisini anlatmıştır.¹¹³⁰ Galatasaray Sultanisinde öğrencilerin, Fransız edebiyatı, Yunan dili, Latin dili, hukuk ve devlet yönetimi bilimleri okuduğunu belirtmiştir. 250 Müslüman diğer yarısı Hristiyan olmak üzere öğrenci sayısı 500 kişiye ulaştığını, yöneticilerin hepsinin Fransa'dan geldiğini ve Osmanlı Devleti'nin bu öğretmenlere para ödediğini aktarmıştır. Okulun yönetimi büyük Fransız okulları gibi olduğunu, yıllık gideri 200 bin tümenden fazla olduğunu belirtmiştir. Okulun Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu ancak onun gerçek denetiminin Fransa'da olduğunu söylemiştir. Ayrıca Mekteb-i Mülkiyenin de kurulduğunu bildirmiştir. Kadınların eğitimi için Darülmuallimat açıldığını ve okulda kızların ahlak, tarih, matematik, yazı ve ev yönetimi ve Fransızca eğitimi aldığını belirtmiştir. Fransızca öğrenen, kitaplarını okuyan ve Batı kültürünün alışkanlıklarını edinen bir kadının sürekli olarak örtülü kalamayacağı ve elbette eninde sonunda cemiyete girdiğinde peçesini çıkaracağını inanmıştır.¹¹³¹ Mirza

¹¹²⁷ Mirza Hüseyin Han'dan Hariciye Bakanı Mirza Said Han'a 5 Rebiülevvel 1287 (5 Temmuz 1870), aktaran Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran*, 137.

¹¹²⁸ Ademiyyet, *Fikri Azadi*, 127.

¹¹²⁹ Ademiyyet, *Fikri Azadi*, 136; Ayrıca bkz. Bakhash, *Iran*, 44.

¹¹³⁰ Mirza Hüseyin Han'dan Hariciye Nezaretine Mektup, 18 Muharrem 1285 ve 15 Safer 1285; Aktaran, Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 136-137.

¹¹³¹ Mirza Hüseyin Han'dan Hariciye Nezaretine Mektup, (25 Ramazan 1284 ve 2 Zilhicce 1286), Aktaran, Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 137; Ademiyyet, *Fikri Azadi*, 1340, 62.

Hüseyin, İran’da da Galatasaray Sultanisine örnek okulların açılmasını önermiş, gayrimüslimlerin de devlet kademelerinde istihdamın faydalarına inanmıştır.

Bunlara ek olarak Mirza Hüseyin, Osmanlı Devleti’nde kalem adamları dilbilgisi ve sözdizimi, mantık, edebiyat, genel tarih, Osmanlı Devleti tarihi, yazı (tahrir), aritmetik, siyaset (politik) ve coğrafyayı [öğrenene] kadar, becerileri yeterli değil, sertifika almıyorlar ve herhangi bir hükümet pozisyonunu dolduramıyorlar¹¹³² demektedir. Daha sonra, bu şekilde eğitilenlerin kesinlikle “bir milletin ilim, sanat ve vizyonunun sebebi olacağını ve kısa sürede devletin yararına hünerli adamların yaratılacağını” bildirmektedir.¹¹³³ Mirza Hüseyin Han’ın bir mektubunda, Osmanlı reformcularının gerçekleştirdiği önemli reformları da eğitim ve bilim temellerinin geliştirilmesi, devlet okullarının sayısının artırılması, Deniz Harp Okulu ve Devlet Danışma Meclisinin Fransız terminolojisinde “Conseil d’Etat” olarak adlandırılan durum olarak sıralamıştır. Bu reformlar Mirza Hüseyin’e göre, Osmanlıların iyilik ve refahının sebebidir ve milletin ve devletin ilerleme aracı olacaktır.

Bu açıklama, Mirza Hüseyin Han’ın eğitimin etkilerine verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Mirza Hüseyin ayrıca, Nâsirüddin Şah’a Osmanlı Devleti’nde uygulananlara benzer eğitim reformlarını önerdi. Yukarıda bahsedilen “devlet okullarının sayısının artırılmasına” ek olarak, gazetelerin yayınlanması yoluyla İran halkı arasında uluslararası meselelerin daha iyi anlaşılmasını ve bilinçlenmesini savundu.¹¹³⁴ Ayrıca İran’ın Avrupa ile rekabet edebilmesi için sanayisini ve ticaretini geliştirmesi gerektiğine inanıyordu.¹¹³⁵

Mirza Hüseyin Han, başbakanlık yaptığı kısa süre boyunca, siyasi yaşamın birçok alanında geniş çaplı reformlar girişiminde bulundu. Mirza Hüseyin Han, hükümet idaresinde anlamlı reformlar yapmaya karar veren Nâsirüddin Şah’ın desteğiyle, hükümetin hukuki, idari, mali ve askeri alanlarında eğitim iyileştirmelerini teşvik etmenin yanı sıra reformlar başlattı.¹¹³⁶ Mirza Hüseyin Han’ın ciddi ölçüde elinde güç bulundurduktan sonra göreve geldiğinde birkaç yeni okulun açılmasından sorumlu oldu. Mirza Hüseyin Sipahsâlâr’ın açtığı okullar Osmanlı Devleti modelini örnek alınarak kurulduğu için konumuz açısından önem kazanmaktadır.

¹¹³²Mirza Hüseyin Han, 1283, işaret eden Ademiyet, *Fikri Azadi*, 136.

¹¹³³Mirza Hüseyin Han, 25 Ramazan 1284, işaret eden Ademiyet, *Fikri Azadi*, 62.

¹¹³⁴Mirza Hüseyin Han, 1 Sefer 1284, işaret eden Ademiyet, *Fikri Azadi*, 61-69.

¹¹³⁵ Ademiyet, *Fikri Azadi*, 69.

¹¹³⁶ Hukuk reformları erken Kaçar döneminden itibaren, müctehidin güçlü bir çıkar grubu olarak yükselişi, düzenlenmiş mahkemeler aracılığıyla hukukun herhangi bir şekilde değiştirilmesini veya evrensel olarak uygulanmasını etkili bir şekilde engellemiştir. Özellikle 1882’den sonra Osmanlı Devleti ve Mısır Hidivliği’nin ve Hindistan’daki Müslüman hukukunun aksine, Kaçar döneminde devlet müdahalesi asgari düzeyde ve etkisizdi. Şii içtihatlarının ve hukuk metodolojisinin etkileyici kavramsal gelişimine ve reformist yönetimlerin gönülsüz girişimlerine rağmen, herkese uygulanabilen bir evrensel kanun kavramı büyük ölçüde İranlılara yabancı kaldığı görülmüştür. Bkz. Amanat, *Modern İran Tarihi*, 511.

Açılan yeni okullar arasında, 1871 yılında Tebriz’de kurulan Darülcüme (Mekteb-i Müşiriyye/Medrese-i Müşiriye), 1873 yılında Tahran Baharistan Sarayı’nda kurulan Medrese-i Sipahsâlâr¹¹³⁷ vardı. Medrese-i Sipahsâlâr ilk orta dereceli ilkokul (lise) özelliği taşımaktadır. Okulun geniş bir kütüphanesi, tıp bölümü ve hastanesi vardı. Ayrıca 1874 yılında Atamajur Okulu veya Medrese-i Erkan-ı Harp olarak bilinen Tahran Askeri Okulu kuruldu. Bu okul Harbiye Nazırı Kamran Mirza¹¹³⁸ tarafından Tahran’da açılmıştır. Okulun açılışı İranlı ve Avrupalı öğretmenlerin katılımıyla gerçekleştirildi. Öğretmenleri genellikle Darülfünun öğrencilerinden oluşmuştur. Bunların dışında ayrıca Nâsirüddin Şah’ın büyük oğlu Mesud Mirza Zillüssultan’ın 1881 yılında İsfahan’da kurduğu Medrese-i Darülfünun-i Hümayun (Medrese-i Nezami) vardır. Bu okul Darülfünun bölümünde anlatılmıştır. Böylece 19. yüzyılın sonlarına yaklaşıırken İran hükümeti tarafından desteklenerek Tahran’da 2, Tebriz’de 1 ve İsfahan’da 1 okul olmak üzere toplamda 4 “yeni” okul açılmıştır.¹¹³⁹ İsfahan’daki okul Darülfünun bölümünde anlatıldığı için aşağıda 3 okuldan bahsedilmiştir.

Bu dönemde ayrıca Darülfünunda ücretsiz dersler yapılması kararlaştırılmıştır. Darülfünun okul müdürü Ali Kuli Mirza İtimadüsaltana, 12 Ocak 1872 yılının başından itibaren Darülfünun binasında her gün ücretsiz ders vereceğini duyurmuştur. Bu okulda gösterilen dersler, matematik, fizik, hikmet-i tabî, tarih, coğrafya, tıp, anatomi, eczacılıktır. İlgilenenlerin öncelikle bu derslere kayıt yaptırmaları gerekmiştir.¹¹⁴⁰

4.1.1. Darülcüme

Bu okullar arasında Osmanlı Devleti’ndeki Lisan Mektebi’ne benzeyen Mekteb-i Müşiriye veya Medrese-i Müşiriye (Darülcüme) göze çarpmaktadır. Okula Müşiriye okulu denmesindeki amaç Mirza Hüseyin’in Müşiriye lakabına sahip olmasıdır.¹¹⁴¹ Ayrıca okula *Medrese-i Devleti Darüsaltana-yi Tebriz* de denilmektedir. Okulun kuruluş

¹¹³⁷ Şimdilerde *Kanun-i Meclis-i Şûra-yı Milli Merkezi* olarak bilinen binadır. Muhammed İstilami, buranın bir ilahiyat fakültesi olduğunu söylemektedir. Burası İran’da hala medrese olarak hizmet vermektedir. Bkz. İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 30. Ayrıca kütüphanesi için bkz. Turgay Şafak, Kütüphane, “İran Kütüphaneleri”, *Z Kültür, Sanat, Şehir Tematik Dergi*, (İstanbul, 2021).

¹¹³⁸ Sadık Saltan el Kerayi, *Ism, Eşehr, Ketabsenaht Elkab Devre-yi Nâsirüddin Şah*, (Tahran: İntişarat-ı Dünya-yi Daniş, 1356), 51.

¹¹³⁹ Tabatabai, “Tesis-i Debistanha-yi Milli”, *Mecelle-i Talim ve Terbiyet*, 257-261; İsa Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 179-180; Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1355, 179-180; Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 193.

¹¹⁴⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 456; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286.

¹¹⁴¹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286.

tarihiyle alakalı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır.¹¹⁴² Bu nedenle çalışmada, *Darü'l-Tercüme-i Devlet*in kuruluşuyla¹¹⁴³ aynı tarih Ekim 1871 kabul edilmektedir.¹¹⁴⁴

İstanbul'da İran elçiliği yapan Mirza Hüseyin Han'ın İran'a dönmesiyle aklında Osmanlı'daki "rüşdiye"lere benzer okul açmak vardı.¹¹⁴⁵ Bu nedenle Mirza Hüseyin, Yayın ve Telif Bakanı (Vezir-i Entibaat ve Telifat) Muhammed Hasan Han Sanaîddeve¹¹⁴⁶ ve Bilim Bakanı Ali Kuli İtimadüssaltana ile yeni tarzda bir okul kurmuşlardır. Muhammed Hasan Han Sanaîddeve¹¹⁴⁷ bu okulun müdürü oldu. Okulun amacı *Devlet Tercüme Odasına* eleman yetiştirmektir.

1871 yılına Tercüme Odası ayrı bir birim olarak tesis edildikten sonra özel bir binaya taşınmış ve Kaçar Hanedanı'ndan Şehzade Muhammed Hasan Han bakanlığında faaliyetini sürdürmüştür.¹¹⁴⁸ Okulun yeri *Darü'l-Tercüme-i Devlet*teydi¹¹⁴⁹ ve okula

¹¹⁴² Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, (1355), 179-180. Doktor Sadık, 1876 kurulduğunu yazmıştır. Sadık, 1873'te Dışişleri Bakanlığı, yabancı dil bilen kadroyu eğitmek için Diller Okulunu kurduğunu belirtmiştir. İsa Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran ez ağaz ta zaman-ı hazır*, (Tahran: İntişarat-ı Daneşgah-ı Tahran, 2. Baskı, 1338/1960), II: 341, 286; İstilami, 1876 yılında kurulduğunu belirtilmiştir. İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 30.

¹¹⁴³ 1871'lerin sonlarında Nâsirüddin Şah'ın emriyle Fransızcaya tamamen vakıf olan Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nın nezaretinde "İdare-yi Ruznamecat-ı Devlet-i Aliyye ve Darü'l-teba'e-yi Memalik-i Mahruse ve Darü'l-tercüme" kurulmuştur. Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, I: 42-45.

¹¹⁴⁴ Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 456; Kasimi Puya da okulun 1871 (h. 1288) yılında kurulduğunu söylemektedir.

¹¹⁴⁵ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid der Devre-yi Kacariye*, 286; Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 84; Salahı ve Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*, 87.

¹¹⁴⁶ Muhammed Zihni Efendi'nin Osmanlıca "Meahirü'n-Nisa" isimli eseri Muhammed Hasan Han tarafından Farsçaya *Hayrat-ı Hasan* ismiyle çevrilmiştir. Eserde, F harfinden Y harfine kadar 3 cilt halinde, Türk, Arap ve İranlı kadınlardan fazilet sahibi, olgun ve ünlü olanların hayatları anlatılmıştır. Ancak bu eser, kitaptan çok dergi özelliği taşımıştır. Kadınlardan nakiller, yazdıkları şiirler ve yaptırdıkları hayrat nevinden binalar anlatılmıştır. 1886-1888'de Tahran'da taşbaskısı yapılan kitabın sonunda Kaçar Hanedanı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Kâtip Çelebi'nin *Takvimü't-tarih* isimli tarih ve coğrafya eseri de 2 cilt halinde Farsçaya çevrilmiştir. Bkz. Milli Kütüphane, El Yazmaları Kataloğu, (Tahran, Müracaat No: 247).

¹¹⁴⁷ Tercüme edilecek eserlerin seçiminde genellikle Nâsirüddin Şah bazen de hariciye veziri etkili olmuştur. 1882 yılında bu işle görevlendirilen Muhammad Hasan Han İtimadüssultan 1896 yılında vefat edene kadar bu makamda kalmıştır. Bkz. Nasrullah Salihî, "Tercüme ez Zeban-ı Türkî-yi Osmani be Farsi der Devre-yi Nasirî Mutalaa-yi Moredi: Tercümeha-yi Mehmed Arif Ispanakçı Paşazade", *Mütalaat-i Asya-yi Sagir*, No. 3, 63-82. Bu makalenin Türkçe çevirisini incelemek için bkz. Umut Başar, "Nasreddin Şah Döneminde Osmanlı Türkçesinden Farsçaya Tercüme: Mehmet Arif Ispanakçı Paşazade ve Tercümelere", *Tükologia*, No. 5, sy. 103, (2020): 127-145. Ayrıca Ispanakçı'nın *Şah İsmail ve Sultan Selim* adlı kitabının Türkçe tercümesi çıkmıştır.

¹¹⁴⁸ Feridun Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-u Asr-ı Sepahsalar*, (Tahran, 1356), 456; Karadeniz, "İran'da Tercüme Faaliyetleri", 181.

¹¹⁴⁹ 1881 yılında *Vezeret-i Entibaat ve Darü'tercüme* adında yeni bir bakanlık kurulmuştur. Bu resmi kurum daha sonra 14 Ekim 1883 tarihinde *Vezeret-i Matbuat* kurulduktan sonra, şah tarafından 22 Ekim 1883 yılında *Darü'l-tercüme-yi Devletiye* (Darü'l-tercüme-yi Hassa-yi Hümayuni) yükseltilmiştir. 1883 yılında *Vezerat-i Entibaat ve Darü'tercüme* ise İdare-i Ruznamecat, Darü'tercüme (Freng-İrani), Te'lifname Daneşveran-ı Nasiri, İdare-i Ruzname-i Esfehan, İdare-i Mehr-i Mübarek olarak ayrılmıştır. Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, I: 42-45.

eşrafın çocukları ve şehzadeler kaydoldu.¹¹⁵⁰ Bu okul, İran’da Avrupai tarzda ilk *ilkokul* ve *rüşdiye* olma özelliği taşımaktadır.

Okulun ilk yılı, düşük seviyeli bir din adamının oğlu, bir tüccar ve iki tüccarın oğlu, bir mimarın oğlu ve yüzbaşının oğlu dahil olmak üzere 60 öğrenci kaydoldu.¹¹⁵¹ Okulda, Fransızca ve İngilizcenin yanı sıra Rusça ve Türkçe öğretildi. Ayrıca matematik, tarih, coğrafya dersleri müfredatta vardır.¹¹⁵² Okulda Avrupalı ve İranlı öğretmenler hizmet verdi. 1872-1873 yıllarında öğrenci sayısı 70’in üzerindeydi. Mirza Hüseyin Han bizzat okula kendi giderek öğretmen ve öğrencileri teşvik ediyordu.¹¹⁵³ Mirza Hüseyin Han’ın başbakanlıktan istifasının ardından bu okuldan temel dersleri alan öğrenciler eğitimlerini tamamlamak için Darülfünun okuluna gittiler.¹¹⁵⁴ Ulemânın şikâyetleri sonucunda okulun Nâsırüddin Şah tarafından kapatıldığı bildirilmiştir.¹¹⁵⁵

Tercüme Odası zamanla genişleyerek İlim ve Ticaret Bakanlığı’nın bir birimi haline getirilmiştir. Nâsırüddin Şah, 1883’te yayınladığı bir fermanla, bakanlıkların bünyesinde çalışan bütün tercümanların bağımsız hale getirilen bu birime bağlanmasını istemiştir.¹¹⁵⁶ 1895’e kadar bu Tercüme Odasına başkanlık yapan Şehzade Muhammed Hasan Han, devletin Arapça, Türkçe, Urduca, Hintçe ve Batı dilleri tercümanı olarak görev almıştır. Muhammed Hasan Han, tercümanları ve tercümesini yaptıkları kitaplarla birlikte şahın huzuruna götürmüş ve iltifata mazhar olmalarını sağlamıştır. Ancak övgülere mazhar olan tercümanlar, daha sonra rahat hareket ederek işlerini aksatmaya başlamışlardır. Maliye Nezareti, 1884’te Tercüme Odası’na ayda 100 tümen vermeyi kararlaştırmış, ancak şah bu miktarı çok görmüş ve bahşişlerin yeterli olduğunu bildirmiştir. Muhammed Hasan Han, şahın önerisine karşı çıktığını, şahsi parasından 10 yıl boyunca yıllık 1.000 tümen aylık dağıttığını, aynı dönemde Osmanlı Devleti’nde Fransızca gazetelerin tercümesini yapanların yıllık 3.000 lira (90.000 tümen) aldıklarını kaydetmiştir.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁰ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286; Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 56.

¹¹⁵¹ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286.

¹¹⁵² Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 193; bu okulla ilgili çok az ayrıntı vardır. Kanıtlar, daha sonra *Madrased-ye Naseri* olarak bilindiğini gösteriyor. Bkz. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 366-7; Abdül-Hüseyinhan Spehr, *Miratu’l-Vekayii Muzafferî ve Yaddaştay-i Melikü’l-Müverrihin*, ed. Abdülhüseyin Nevayî, (Tahran: Zerrin, 1. Baskı, 1989), 119; Nashat, *The Origins of Modern Reform in Iran*, 148. Ayrıca bkz. Muhammed Hasan Han İtimadü’s-Sultan, *Al-Ma’asir va al-asar*, (Tahran, 1306), 277-278.

¹¹⁵³ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286; Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sepahsalar*, 456.

¹¹⁵⁴ İtimadüs Saltana, 1368, sayfa 1097; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 286.

¹¹⁵⁵ Rüştiye, *Zendeğiname-i Pir-i Maarifi*, 224-245.

¹¹⁵⁶ Muhammed Hasan Han, *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadüssaltana*, trc. İrec Afşar, (Tahran, 1350), 260-261; Karadeniz, “İran’da Tercüme Faaliyetleri”, 181.

¹¹⁵⁷ Muhammed Hasan Han, *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadüssaltana*, 350-351; Karadeniz, “İran’da Tercüme Faaliyetleri”, 181.

Darülcümenin kurulması, Latince kaynakların tercümesi sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Darülfünun, Avrupa eserlerini tercüme ederek, Avrupa'nın yeni medeniyetinin ortaya çıkmasında etkili faktörlerden biriydi. Darülfünun tercümesinin özelliklerinden biri de eski terimlerin Fransızca kelimelere eşdeğer olarak kullanılmasıydı. Lekhart'ın *Napolyon Bonapart'ın Tarihi*, Alexandre Dumas'ın *Üç Silahşörler*, *Monte Cristo Kontu* ve matematik, fizik, geometri ve anatomi üzerine çalışmalar Darülfünunda çevrilen ilk Avrupa eserleri arasındaydı. Darülfünun tatillerinde öğrencilerin görevlerinden biri de bir kitabı tercüme etmekti ve bunun için haftada bir gün okula gelerek onun hakkında haber yapıyordu.¹¹⁵⁸

Bu okul bazı açılardan Osmanlı Devleti'nde açılan *Lisan Mektebine* benzemektedir. Osmanlı Devleti'nde kalemlere memur yetiştirmek ve Fransızca öğrenmek isteyen öğrenciler için örnek olmak üzere bir Lisan Mektebinin kurulmasına karar verilmiştir. 26 Mart 1866 tarihli irade ile açılması onaylanan mektep, *Mahrec-i Aklam* bünyesinde eğitim faaliyetine başlamıştır.¹¹⁵⁹ Lisan Mektebi ilk başlarda sadece Fransızca öğretimi için açılmış fakat Osmanlı bürokrasisinin pratik ihtiyaçları için okula yeni dersler ilave edilmiştir. Özellikle Düstûr'un Rumca, Bulgarca ve Ermeniceye çevrilmesi gerektiğinden o sırada Maarif Nazırı Subhi Efendi, Rumca ve Bulgarca sınıflarının açılmasını istemişti.¹¹⁶⁰

İran'da Mirza Hüseyin ile aynı dönemde sadece bir adet rüşdiyenin (Darülcüme) olması şaşırtıcıdır. Osmanlı Devleti'nde bu tür okullara bir örnek olarak ilk defa, sivil memur yetiştirmek için *Mekteb-i Maarif-i Adliyye* tesis edildi.¹¹⁶¹ Bu kurumun açılışından kısa bir zaman sonra Mart 1839 tarihinde aynı amaçla, Bâbîâlî dairelerine vasıflı memur yetiştirmek üzere *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliyye* veya *Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye* adı ile ikinci bir okul, Süleymaniye Camii külliyesindeki Taş Mektepte açıldı. Devlet dairelerine kâtip ve memur yetiştiren bu okulların ve rüştiye mekteplerinin yanı sıra, kalemlere uzman yetiştirmek üzere 1849 yılında Abdülmecid'in annesi Valide Sultan tarafından II. Mahmud türbesi yanında *Dârülmaarif* adında üçüncü bir okul daha açıldı. 1859 yılında özellikle vali, kaymakam, müdür gibi mülkiye memurlarını yetiştirmek için iki yıllık orta dereceli bir meslek okulu *Mekteb-i Mülkiyye* açılarak, eğitilmiş yöneticiler yetiştirilmesi amaçlanmıştı. Abdülaziz devrinde meslekî eğitime önem verilerek, Mahrec-i Aklâm, Lisan Mektebi, Mekteb-i Mülkiyye-i Tıbbiyye,

¹¹⁵⁸ *Devlet Aliye-yi İran*, sy. 539, (28 Ramazan 1279), 3.

¹¹⁵⁹ Mahrec-i Aklam mezunlarından bu okula öğrenci alınır. Zira Lisan Mektebi, Mahrec-i Aklamdan mezun olan öğrencilere mahsus eğitim faaliyetine başlamıştır. Okulun öğretim süresi ise bir yıldır. Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", 51-50.

¹¹⁶⁰ Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", 86.

¹¹⁶¹ 1838 yılında hariciye ve maliye nâzırlarının gözetiminde olarak, devlet memuru yetiştirmek üzere Sultanahmet Camii Sultan Mahfilinde açıldı. Eğitim süresi üç yıl olan ve on sekiz yaşından büyük olanların kabul edildikleri mektepte, sarf, nahiv, Arapça, Farsça, mantık, hat çeşitleri, kitabet, inşa gibi dersler okutulacak, buraya alınacak öğrenciler de öncelikli olarak Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî'de çalışan memurların çocukları arasından seçilecekti. Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 23; İhsan Sungu, "Mektebi Maarif-i Adliyye'nin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, (1941-42), I: 212-225.

Eczacı Mektebi, Kaptan ve Çarkçı Mektebi, Darülmuaallimat gibi meslek okulları da açıldı.¹¹⁶²

Bunun yanında Osmanlı'da tercüme faaliyetleri Rum isyanından sonra kurulan Tercüme Odaları ile sürdürülmüştür. Bu anlamda tercüme işlerini yürütmek amacıyla Mühendishane hocalarından Bulgarizade Yahya Naci Efendi ile oğlu Ruhuddin Mehmed Efendi, Bâbîâli'ye getirildi ve Divan Kaleminden alınan kâtipler bunların hazırladığı Rumca ve Fransızca yazıları temize çekmekle görevlendirildi. 1821'de tercüman yetiştirmek için ders verilmeye başlanması ile Tercüme Odası kurulmuştu. 14 Temmuz 1824'te bazı Avrupa dillerinden başka Grekçe ve Latince de bilen Başhoca İshak Efendi, Mühendishane-i Berri Hümayundaki hocalığı yanında tercümanlığa ve Dîvân-ı Hümayun Kalemi kâtiplerinden damadı Halil Esrar Efendi yardımcılığına getirildi.¹¹⁶³

4.1.2. Atamajuri Askeri Okulu

İran'da yeni tarzda açılan bir diğer okul *Medrese-yi Nizamiyye*dir. Mirza Hüseyin Han, Savaş Bakanlığının gözetiminde bir askeri okul kurmak istediği için 1874 (h. 1291) yılında Medrese-yi Nizamiyyeyi kurdu.¹¹⁶⁴ Ancak Atamajuri Askeri Okulunun kurulma planının temelleri 1871'e dayanmaktadır. Nâsirüddin Şah, Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr'a bir Erkan-ı Harp Okulu kurmasını istemiştir. Sipahsâlâr, Ayrıca Harbiye Nezareti için yeni teşkilatlar düzenlemiştir. Bunun için, Avusturyalı öğretmenleri işe alınmış, askeri bir gazete çıkarılmıştır. Ayrıca bir silah fabrikası kurularak bu dönemde İran'ın askeri dönüşümünün temellerini atılmıştır.

Atamajuri Askeri Okulu, Tahran'da Meşah Meydanı'nın yanına inşa edilmiştir. Okulun müdürü, *Paris Askeri Okulu* mezunlarından Mirza Rıza Mühendisbaşı'nın oğlu Mirza Abbas Han'dır. 1874-1877 (h. 1291-1294) yılları arasında Atamajuri Okulunun öğretmenleri ve personeli arasında, baş öğretmen ve topçu hocası Tuğgeneral Liso; Tuğgeneral Buhler, mühendis; Tuğgeneral Villiers, askeri tarih öğretmeni; Tuğgeneral Andreini, komuta öğretmeni; Mirza Ebu Torab, okulun yardımcısı; Tuğgeneral Muhammed Kerim Han, çevirmen ve yabancı dil öğretmenidir. Okulun tercümanları arasında Şehzade Muhammed Hasan Han ve Gaffar Han vardır. Daha sonra okulun müdürü olacak Tuğgeneral Muhammed Kerim Han Firuzkuhi, *savaş*

¹¹⁶² Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olaylarıyla Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, (Ankara 1968-1971), I: 5 vd.

¹¹⁶³ Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 228; Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", c. 40, *TDVİA*, (İstanbul, 2011), 504-506.

¹¹⁶⁴ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 193; Homa Natek, *Karname-ye Farhangi-ye Farangi der İran*, (Tahran: Havarar, 1375), 44.

*bilimi ve askeri hareket üzerine iki kitap yazmış, Albay Mahmud Han Halac ise Politik-i Hosran adlı bir ders kitabı yazmıştır.*¹¹⁶⁵

Atamajuri Okulunda piyade, süvari ve topçu olmak üzere 3 dalda eğitim faaliyeti yürütülürken, öğrenciler Fransızca da öğreniyordu. Kaynaklar Atamajuri Okulunun eğitim programını açıkça değinmese de askeri tarih, fizik, mühendislik ve Fransızca dersler arasındaydı.¹¹⁶⁶ *Ruzname-i Nizamide* yer alan habere göre, bu okulun ilk iki yılının eğitim programına, İlmi Taktik (Strateji), geometri, aritmetik, fizik, askeri eğitim, hukuk, kale yapımı derslerinin dahil edileceği belirtilmiştir. Okulun 1874'te 21 öğrencisi mevcuttu, daha sonraki yıllarda sayıları 50 kişiye çıktı.

Okulla ilgili ilk raporlardan birinde, öğrenciler ilk yıl eğitimlerini tamamladıktan sonra, bir grubun sınava alındığını belirtmektedir. Bilim ve Maden Bakanı İtzadüsaltana, Tuğgeneral ve Kurkhane¹¹⁶⁷ Başkanı Cihangir Han, Tuğgeneral ve Darülfünun Başkanı Cafer Kuli Han, Genel Matematik Öğretmeni Mirza Abdul Gaffar Necmülmülk, Muhammed Hüseyin Han, Darülfünun Müdürü Üçüncü Tuğgeneral ve Mühendisler Tuğgenerali Mösyö Bahler, Tuğgeneral ve Askeri Öğretmen Mösyö Andrey ile Tuğgeneral ve Fransızca öğretmeni Mösyö Persky sınav kurulu üyeleri idi. Sınav sonrasında İtzadüsaltana tarafından düzenlenen törende, sınav kuruluna ve okulun başarılı öğrencilerine ödülleri verildi.

Atamajuri Okulu personelinin askeri eğitimin yanı sıra başka faaliyetleri de vardır. Atamajuri Okulu baş öğretmeni Mösyö Liso, Nâsirüddin Şah'ın emriyle başlatılan 500 topun depolanacağı bir depo inşaatı için bir plan çizdi. Ayrıca Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, *Ruzname-i Nizami Devlet-i Aliyye-i İran* olarak adlandırılan bir dergi yayınladı¹¹⁶⁸ ve bu dergi, birkaç sayı sonra *Ruzname-i Nizami İlmiyye ve Edebiyye* olarak değiştirildi. *Ruzname-i Nizami*, 16 Aralık 1876 (29 Zilkaide 1293) tarihinden

¹¹⁶⁵ Feridun Ademiyet, *Fikri Azadi ve Mukaddime-ye Nohzat-e Meşrutiyet* (Tahran: Sokhan, 1351/2), 428-430.

¹¹⁶⁶ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 193-94; Natek, *Karname-ye Farhangi-ye Farangi der İran*, 43-44. Natek ayrıca Fransız Tuğgeneral Felix Vauvillier'in okulun kurulmasında Mirza Hosayn Khan'a yardım ettiğine inanıyor. Gurney, 1885'te okulun kuruluş tarihini 150 öğrencinin ilk kaydı ile verir. Bkz. Gurney, "Dar al Fonun," 667; Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, 388, 429.

¹¹⁶⁷ Bu terim, cephane veya silah fabrikası anlamına gelmektedir. Bu dönemlerde Nâsirüddin Şah tarafından (h. 1301) bir de Kurkhane (Silahhane) kurulduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz tarafından ise 1873-1875 gibi daha erken yıllarda Maçka Silahhanesi kurulmuştur.

¹¹⁶⁸ <https://tehranshenasi.com/1396/10/10/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%B3%DB%8C/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%AA-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86/> [Erişim Tarihi 31.10.2024].

itibaren yayınlanmış olup 17. sayısına kadar mevcuttur. Gazete merkezi ya da sözde askeri gazete ofisi Atamajuri okulunda bulunuyordu.¹¹⁶⁹

Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Harbiyenin içinde Erkan-ı Harbiye sınıfları oluşturulmuştu. Daha önce Darülfünun kuruluşunda Osmanlı'daki *Mekteb-i Ulûmu-i Harbiyeden* örnek alındığını söylenmişti. Ancak bu okul tamamen askeri olduğu için Darülfünundan ayrılmaktadır. Yeni askeri okullar açıldıkça Darülfünundaki dersler sivilleşmeye başlamıştır. Bu nedenle Atamajuri Okulu, Osmanlı Devleti'ndeki Mekteb-i Harbiyenin içindeki Erkan-ı Harbiye sınıfına benzerliği dikkat çekmektedir.

İranlıların 1892 yılında Erkan-ı Harbiyeye geldikleri görülmektedir. Tahran Harbiye Mektebinde (Atamajuri Askeri Okulu) eğitim gören dört öğrencinin eğitimlerini tamamlamak üzere İstanbul'a geldiğini önceki bölümlerde tespit etmiştik. Çağrılanlardan Abbas Kuli Hân ve Muhib Ali Han 1891'de eğitimlerini Tahran'da bitirip subay olmuşlardı. Ancak Muhib Ali Han'ın eğitimini tamamlamadan Tahran'a döndüğü, Abbas Kuli Han ise okula devam ederek iki yıl sonunda tahsilini tamamlamıştır. Erkan-ı Harbiyenin diğer iki İranlı öğrencisi Mirza Abdülhamid Han ve Cafer Kuli Han'dır.¹¹⁷⁰

Bu okulun seviyesi, 1845 yılında kurulan Kuleli Askeri İdadi seviyesinde olduğunu tahmin edilmektedir. Çünkü Atamajuri Askeri Okulunda okuduktan sonra yüksek eğitim için Osmanlı Devleti'ndeki Erkan-ı Harbiye sınıfına kaydolmuşlardır. Muhtemelen Nâsirüddin Şah, bu okulu İstanbul'u ziyaret ettiğinde Kuleli Askeri İdadisinden örnek alarak benzerini Tahran'da kurduştur.

4.1.3. Medrese-i Sipahsâlâr

Bahsetmeye değerli bulduğumuz bir diğer okul, Medrese-i Sipahsâlârdır.¹¹⁷¹ Mirza Hüseyin Sipahsâlâr, kendi ünvanıyla bir okul kurarak namını devam ettirmek istemiştir. Neticede Medrese-i Sipahsâlâr¹¹⁷² adında modern bir lise kurulmuştur. Okulun

¹¹⁶⁹ Mesud Tare, "Atamajuri, Medrese", *Daneşname-i Tehran-e Bozorg* içinde, c. I, (Tahran, Merkez-i Dairetü'l Maarif-e Bozorg-e Eslami, 1402), 33.

¹¹⁷⁰ Ahter, sy. 29 (29 Şaban 1309/ 30 Mart 1892).

¹¹⁷¹ Bu okul 1866 yılında Mirza Muhammed Sepahsalar tarafından kurulan *Medrese-i Sepahsalar-ı Kadim* ile karıştırılmamalıdır. Kadim Okulu *Medrese-i Sipahsalar-ı Cedid* kurulduktan sonra popülerliğini kaybetmiştir. Bkz. Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 121.

¹¹⁷² *Medrese-i Sipahsalar-ı Cedid*, İran İslam Cumhuriyeti'nden sonra 1979 yılında ismi *Ali-yi Şehid Mutahhari* olarak değiştirilmiştir. Medrese-i Âlî-yi Şehid Mutahharî Kütüphanesi tarihi süreç içerisinde çeşitli şahsi kütüphanelerde bulunan kitapların, bu kütüphaneye taşınmasıyla birlikte çok sayıda taş baskısı kitabın dışında yazma eser sayısı 4200'e ulaşmıştır. Tahran'ın önde gelen cami-okulu olan bu okul tamamen geleneksel bir mimariyle şimdilerde geleneksel eğitimini sürdürmektedir. Sipahsâlâr mekteb-cami avlusu 61 arşın uzunluğunda ve 60 arşın genişliğinde, dört tarafı iki katlı 60 öğrenci odasıyla çevrili olup burada din öğrencileri okumaktadır. Bu binanın dört tarafı arasında birbirine bakan dört uzun revak inşa edilmiştir, revaklardan biri caminin içinde olup kibleye bakmaktadır. Hücrelerin çoğunun girişinde küçük bir sundurma, üç bölümlü ana alan ve pesto bulunuyor. Pesto, değişken bir oda olarak yeryüzünün yamacına yerleştiriliyor ve mekânsal hiyerarşide hücrenin en mahrem kısmını oluşturuyor. Revakların yanlarında ve hücrelerin arkasında bazı şapeller ve bazı medreseler inşa edilmiştir. Bu okulun eğitim müfredatında derslerin dini içeriği ağırlıklıdır. Öğretmen-öğrenci tarzına dayanan geleneksel eğitim

inşasına 1878 yılında Mirza Hüseyin Han Sipahsâlâr tarafından başlansa da onun 1881’de şüpheli bir şekilde ölümünden sonra, kardeşi Yahya Han Müşirüddeve okulun inşaatını devralmıştır.¹¹⁷³

Mirza Hüseyin Han’ın kardeşi Yahya Han (d. 1831) daha önce Paris’te Fransızca eğitimi aldı. Tercüme Odasında çalıştığı sırada, İran şahına gönderilen nişanı Yahya Han getirilmiştir. Bu fırsatı değerlendirerek kardeşi Mirza Hüseyin ile 1860 yılında Darphene-yi Amireyi, Topkapı Saray-ı Hümayunu ve Hazine-yi Hassayı, cephaneleri gezmiştir. 1861’de ise Yahya Han’a Mecidî Nişanı verilmiştir.¹¹⁷⁴ Yahya Han pek çok diplomatik görevde yer almıştır. Yezd ve Fars eyaletlerinin valisi ve daha sonra Adalet Bakanı olduğu dönemde Müşirüddeve ünvanını verilmiştir.¹¹⁷⁵

Başkentin ilk ve en büyük camisini yapan kompleksin mühendisi ve mimarı, 1858 yılında Darülfünun mezunlarından Paris’e eğitime gönderilen ilk grup arasındaki Mirza Mehdi Han Mümtahnüddeve Şagagi’dır (1844-1920, Tahran).¹¹⁷⁶ Sipâhsâlar, bu yapının çizimi ve mimari üslubunun inşasında Doğu İslam binalarının yapılarını göz önünde bulundurarak yapmıştı. Bazı uzmanlara göre ise yapı İstanbul camilerinden esinlenmiştir.

Nâsirüddin Şah, Avrupa’ya yaptığı seyahatten döndüğünde, modern bir askeri hastane kurmak istemişti. Bunun için Hacı Mirza Hasan Han Müşirüddeve Sipahsâlâr, Avrupa’da gördüğü hastanelerin bir benzerini Tahran’da inşa etmek için adımlar atmıştır. Bu amaçla daha sonra Sipahsâlâr Medresesi olarak anılacak olan Naseri¹¹⁷⁷ Medresesinin

sisteminde eğitim ve öğretimin eş zamanlı önemi vurgulanmaktadır. Eğitim ortamlarında öğretmenlerin merkezde olması, grup öğretmenlerinin, merkezi avlunun, özel odaların, konuşma alanlarının oluşması dinlenme, yaşama ve ders çalışma yeri olarak çok amaçlı alanların oluşmasına neden olmuştur. Bu amaçlı alanlar öğretmen-öğrenci etkileşimini ve öğrencilerin birbiriyle etkileşimini sağlamıştır. O zamandan günümüze kadar *Merkez-i Amuzeş-i Ulum-i İslami* ünvanıyla gelen Tahran’da en önemli kurumlardan biri haline gelmiştir. Bkz. Ebu’l-Kâsım Nagîbî, Tashîh ve Tekmîl-i Fihrist-i Nûshahâ-yi Hattî-i Kitâphâne-i Medrese-i Âlî Şehîd Mutahharî (Sipehsâlâr), (Tahran, 1388), 17-19. Ayrıca okulun kütüphanesi için yayımlanmış makale için bkz. Halil Işlak, “Medrese-i Âlî-yi Şehîd Mutahharî Kütüphanesi (Eski İsmi: Kitâbhâne-i Medrese-i ‘Âlî-yi Sipehsâlâr)”, *Journal of Shiite Studies Şiilik Araştırmaları* I, sy. 1, (2019): 130-136; Saadane Tabatabainia, “Nim Negahi Pejuheşi be Nezam-i Amuzeşi ve Mimari-i Medrese-i İran: Sepahsalar, Darülfünun ve Alborz”, *Mecelle-i Seperdanîş Iranian Students*, News Agency (ISNA), (17 Behmen 1401).

¹¹⁷³ Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 164.

¹¹⁷⁴ BOA. A.} DVN. MHM. 23/50; BOA, HR. MKT. 336/71; BOA. İ. HR. 176/9651; BOA. HR. MKT. 337/67; BOA. HR. MKT. 357/103.

¹¹⁷⁵ Ekhtiar, “The Dar Al-Funun”, 80.

¹¹⁷⁶ Mirza Mehdi, Hariciye Veziri Mirza Rıza Kuli Han Şekaki’nin oğludur. İlk eğitimi özel hocalardan aldıktan sonra (sarhane) Darülfünuna gitti. Buranın ilk mezunlarından. Aile bağlantılarından dolayı ilk Avrupa’ya gönderilen Darülfünun mezunları grubu arasında yer aldı. Burada École Normale Supérieure de Paris’te eğitim alan İran’ın ilk mimarıdır. Hatıratında 15 yıl boyunca işsiz kaldığını anlatmaktadır. Nâsirüddin Şah’ın Avrupa gezisinde yer aldı. İrec Afşar’ın ve Hüseyinkuli Hanşekaki’nin giriş yazısıyla Mirza Mehdi’nin hatıratı sunulmuştur. Bkz. Hüseyinkuli Hanşekaki, *Hatırat-ı Mümtahüddeve: Zendeginame Mirza Mehdi Han Mümtahüddeve*, ed. İrec Afşar, (Tahran: Emir Kebir, 1353/1974).

¹¹⁷⁷ *Nasiri Mektepleri* tabiri belgelerden anladığımız kadarıyla Nâsirüddin Şah döneminde açılan modern okulları temsil etmektedir. Daha önce Tebriz Mektebine de Nasiri Okulu dendiğini tespit ettik. Belge No: 232/2480, karton 0126, (h. 1303-1304/1885-1886), <https://opac.nlai.ir/opac->

bir bölümünü hastane olarak belirlemiştir.¹¹⁷⁸ Yanında bir hastanenin yapılması aslında Mirza Hüseyin'in amacını bize göstermektedir.

Tüm bunların ardından tesadüf olması mümkün olmayan bir başka bilgiye göre, 1884 yılına ait bir İran arşiv belgesinde *Darü'ş-Şifa Meclisi* doktorlarından ve eyalet valilerinden izin almaksızın attarların ve geleneksel doktorların hekimlik yapmaları yasaklanmıştır.¹¹⁷⁹ Ayrıca arşivde, Darülfünun hastanesinin ve mektebinin ve Naseri Mektebinin (Sipahsâlâr Medresesi) giderlerinden bahseden bir arşiv belgesi tespit edilmiştir.¹¹⁸⁰

Mirza Hüseyin Han'ın başkentin doğusunda inşa ettirdiği devasa Naseri Cami ve medrese kompleksi kısa sürede kentin simgesi haline gelmiştir. 1878 ile 1883 yılları arasında “yedi kubbe” tarzında inşa edilen yapı, geç Kaçar mimarisinin başarılarının bir kanıtıdır. Şîf medrese eğitimine yenilenmiş bir müfredat ve öğretim yöntemi getirmeyi amaçlayan Naseri Medresesi, nadir bulunan bilimsel ve coğrafi metinler de dahil olmak üzere İran'da en zengin İslami el yazmaları kütüphanelerinden birine sahiptir.¹¹⁸¹ Bu okul 1883'te tamamlanmıştır.¹¹⁸²

Kasım 1881 yılında Meşhed'de şüpheli bir şekilde ölen Mirza Hüseyin Han'ın, Mithat Paşa ile yaşamındaki benzerliği tesadüf değildir. Şahın kurnaz sırdaşı ve tercümanı Muhammed Hasan Han İtimadüsaltana, Müşirüddeve'nin ölüm haberini 15 Kasım 1881 tarihinde günlüğünde anlatırken, şahın, çok kırıldığını ve bu adamın ölmekten başka çaresi olmayan bir aşamaya geldiğinden bahsetmiştir. Şahın, Mirza Hüseyin Müşirüddeve hakkında “başımızı çok büyük belaya soktuğunu ve neredeyse Mithat Paşa gibi davrandığını” bildirdi. Mithat Paşa'ya yapılan atıfa bakıldığında sadece birkaç ay önce Nisan 1881'de Sultan Abdülhamid, 1876 *Kanuni Esasinin* ünlü reformcusu ve mimarını tutuklamış ve Sultan Abdülaziz cinayetiyle ilgili kanıtlanmamış suçlamalarıyla idama mahkûm edilmişti. Bu olaydan 3 yıl sonra Mithat Paşa öldürüldü. İki devlet adamının dostluğundan haberdar olan Nâsirüddin Şah benzer bir kaderden korkmuş olacak ki Mirza Hüseyin Müşirüddeve'yi ölümle mahkûm etti. Böylece Nâsirüddin Şah'ın paranoyak korkularının kurbanı olarak 4. başbakan da idam edildi.¹¹⁸³

prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=5439693&pageStatus=1&sortKeyValue1=sortkey_&sortKeyValue2=sortkey_

¹¹⁷⁸ Floor, *Tarih-i Bimaristanha der İran*, 92.

¹¹⁷⁹ Belge no: 295/7549, (h. 1302-1303), <https://dl.nlai.ir/UI/b1fd3686-2f9d-41f0-822f-1c914bf6e836/Catalogue.aspx>

¹¹⁸⁰ Belge No: 232/2480, karton 0126, (h. 1303-1304/1885-1886). Ayrıca Darülfünun ve Naseri okullarının tercümanları ve çalışanlarından bahseden ve okulların giderlerinden söz eden belge için bkz. Arşiv-i Milli-i İran, Belge No: 232/2505, karton 138, (H. 1314-1326, h. 1332-1333), https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=5519291&pageStatus=1&sortKeyValue1=sortkey_&sortKeyValue2=sortkey_

¹¹⁸¹ Amanat, *Modern İran Tarihi*, 319.

¹¹⁸² Ekberi, *Mimari-i Medaris-i Ulum-i Dini Gacar Şehr-i Tahran*, 164.

¹¹⁸³ Amanat, *Modern İran Tarihi*, 311-312. Karşılaştırma için bkz. Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, 2021). Ayrıca, asıl adı Ahmet Şefik olan

Tıp ve hukuk gibi özel alanlarda gelişme göstermiş olması Galatasaray Mektebini hatırlatmaktadır. Galatasaray Sultanisinde Müslüman öğrencilerin bir caminin olması ve hocanın bulundurulması ortak noktalardan biridir. Mirza Hüseyin Han Galatasaray Sultanisinde olduğu gibi bütün bölümleri tek çatıya almak istemiştir. Ancak, Mirza Hüseyin'in ölümünden sonra kurulan Medrese-i Sepâhsâlar, dini ilimler üzerine ihtisas okulu olarak devam etmiştir.

4.2. Modern İlk Öğretim Kurumları: Rüşdiyeler

Bu bölümde Osmanlı ve İran devletlerindeki açılan Rüşdiye okulları incelenecektir. Rüşdiyeler önce Osmanlı Devleti'nde kurulmuş ve zamanla bütün imparatorluğa yayılmıştır. İran'da başlangıçta Mirza Hüseyin Han tarafından, rüştiyeye benzer okullar açmak istemiş, bunun için Darülcüme kurulmuştu. Osmanlı Devleti'ndekilere benzer İran'da ilk rüşdiye okulları, Mirza Hasan tarafından açmıştır. Kendisine bu okulları açmaya öncülük ettiği için *Rüşdiye* denmiştir. Mirza Hasan Rüşdiye bu okulları Osmanlı'daki rüşdiyelerden ödünç alarak oluşturmuştur. Bu bölümde önce Osmanlı'daki ve İran'daki rüşdiyelerin serencamı anlatılmıştır.

4.2.1. Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Okulları

Bu okullara “rüştiye” denmesinin sebebi, çocukların ergenlik çağına girinceye ve “rüş” yaşına erişinceye kadar, buralara devam edecekleri düşüncesidir. II. Mahmud (1808-1839), önerilen *sınıf-ı sâni* ismini beğenmeyerek yeni açılacak okullara *mekatib-i rüştiye* adını verdi.¹¹⁸⁴ Osmanlı'da ilk rüşdiyeler, hazırlık okulu mahiyetinde, 1838 yılında kuruldu. İlk ve orta öğretim düzeyinde sivil okullar açılması düşünüldü. Maarif teşkilatlanmasının sonucunda askeri rüşdiyeler de açılarak bu okulların sayısı artmaya başladı. Hatta 1858 yılında ilk kız rüşdiyeleri kuruldu.

II. Mahmud devrinde birçok değişim göze çarpmaktadır. Konumuz açısından önemli bir gelişme de rüşdiyelerin gerekliliğinin fark edilmesidir.¹¹⁸⁵ II. Mahmud'un bu girişimine kadar açılan bütün okullar askeri odaklı olmuş, sivil mektepler rüşdiyelerle birlikte açılmaya başlanmıştır. 1838 yılında siviller için ilk ve orta öğretim düzeyinde ve rüşdiye adında okullar tasarlanmıştır. Bunlardan biri *Mekteb-i Maarif-i Adliye*, diğeri *Mekteb-i Ulum-u Edebiye* adlı iki yeni hazırlık okuludur.¹¹⁸⁶ Mekteb-i Maarif-i Adliye Şubat 1839'da sivil bürokratik kademelere getirilecek gençlerin eğitimi için özel olarak

Mithat Paşa, iki defa sadrazam oldu, Tuna, Aydın ve Suriye Valisi olarak görev yaptı. İlk Osmanlı Anayasası olan Kanun-i Esasi'nin başkanlığını yaptı. Mithat Paşa Abdülaziz devri savunduğu reform politikalarıyla tanındı. Midhat Paşa'nın biyografisi için oğlu tarafından yayımlanan çalışmaya bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hayatı*, trc. Faruk Özdem Yıldırım, (Ankara: Dorlion Yay., 2023).

¹¹⁸⁴ Binbaşoğlu, *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, 12; Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, c. 15, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türk Yay., 2002), 44-60.

¹¹⁸⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2.

¹¹⁸⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Babür Turna, (Ankara: Arkadaş Yay., 2015), 119.

kurulan devletin sivil okullar ağının ilk örneği kabul edilir¹¹⁸⁷. Bu okul isminden dolayı adalet ve hukukla ilgili olduğu düşünülse de bununla alakası yoktur. Okul, II. Mahmud'un mahlası "adlî" olduğu için bu ismi almıştır.¹¹⁸⁸ Öğrencilere, Arapça, *Emsile* ve *Kafiye*, Farsça *Tuhfe-i Vehbi* ve *Gülistan* okutmuşlardır. Boş günlerinde divani, rik'a siyakat çalışacaklardı. Aralarında kabiliyetli olanlara, Farsçada *Hafız* ve *Şevket* divanları okutulacaktı. Mantık, Meânî, matematik, coğrafya Arapça sarf ve nahiv öğretilmekteydi. Ayrıca öğrencilerin Fransızca öğrenmeleri tavsiye ediliyordu. Mekteb-i Maarif-i Adliyenin açılışından kısa süre sonra, Süleymaniye Cami Külliyesindeki Taş Mektepte 19 Mart 1839 tarihinde Mekteb-i Ulum-u Edebiye açılmıştır.¹¹⁸⁹ Bu okul Süleymaniye Cami Külliyesinde açıldığı için Süleymaniye Mektebi denmekteydi. Halka ve memur olacak kişilere yanlısız yazı yazabilme ve bir konuyu kaleme alabilme becerisi oluşturmak üzere Mekteb-i Ulum-u Edebiye oluşturulmuştur. İlk mezunları 1841 yılında, 75 kişi olarak belirlenmiştir.

Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında ülke genelinde mektepler açılması yönünde emir üzerini, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-u Edebiyeden başka rüşdiyeler açılmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nde bu iki okuldan sonra, rüşdiye mektebi açma girişimi ilk defa Mekatib-i Umumiye Müdürü Kemal Efendi'ye aitti. Kemal Efendi, 25 Şubat 1847 tarihinde sadareten aldığı onayla Davutpaşa'da eski bir sıbyan mektebini rüştiyeye dönüştürmüştür. Bu okulda Arapça, Farsça, hesap, coğrafya gibi derslerin yeni usule uygun öğretilmesi istenmiştir. Aslında 2 yıllık olması planlanan bu okul, sıbyan mektepleri ıslah edilmediği için 1 yıllık hazırlık süresi ve Darülfünunda okutulacak derslerin girişi olarak 1 yıl daha eklenerek 4 yıllık açıldı.¹¹⁹⁰

1846 yılında Meclis-i Maarifin önerisiyle Kasım 1846'da Bâbîâlî tarafından onayladı ve Aralık 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezareti kuruldu. Meclis-i Maarifin yayımladığı raporda *Mahalle Mektepleri ve Rüşdiyeler Nizamnamelerinden* (Mekatib-i Sıbyan ve Rüşdiye Nizamatı) söz edilmektedir. Bu raporun içeriği büyük olasılıkla Meclis-i Maarifin sadarete 16 Ekim 1848 tarihli yazısında sözü edilen *İstanbul Mektepleri Nizamnamelerine* (Dersaadet Mekatib-i Nizamatı) benzemektedir. Bu nizamname ayrıca, 8 Nisan 1847'de onaylanan İlköğretim Yönetmeliğine ve Meclis-i Maarifin Mart 1847'de tebliğ ettiği kararlara benziyordu.¹¹⁹¹

Bu kararlara göre, 6-10 yaşları arasındaki öğrenciler mahalle mekteplerine gidecek, 10 yaşından büyük öğrenciler eğitimlerine rüşdiye mekteplerinde devam edecek, çocuklarını okula göndermek isteyen ana babalar hakkında kovuşturma açılacaktı. Mahalle mektepleri için 4, rüşdiyeler için de 2 yıllık eğitim öngörülmekteydi. Alınan

¹¹⁸⁷ Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 216.

¹¹⁸⁸ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 96.

¹¹⁸⁹ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 42.

¹¹⁹⁰ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 112.

¹¹⁹¹ BOA. İ. MVL. 127/3324; BOA. İ. DH. 148/7648; Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 39; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi*, 58; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 63.

kararlardan biri de mahalle mekteplerinin muallim kadrosunun bir baş hoca, yardımcısı (kalfa) ve eğer mümkünse, bir de yazı hocasından oluşmasıydı. Baş hocaya verilen sorumluluklar arasında o zamanın Alfabe kitabı konumunda olan *Elifbayı* ve *Kuran-ı Kerimi* okutması, tecvît alıştırması yaptırması, ilm-i hali işlemesi öngörüldü. Bu bağlamda, o dönemde *Meclis-i Vala* riyasetinde bulunan ve erken Tanzimat döneminin bir tür ideologu sayabilecek Sadık Rıfat Paşa (1807-1857), okul çocukları için *Mebadi-i Ahlak* (Ahlak Risaleleri veya daha sonraları Ahlak İlkeleri) kaleme aldı.¹¹⁹² Bu risale hem basit Osmanlıca metinleri okumayı öğretecek hem de ahlaki değerler aşılarmayı planlandı. Meclis-i Maarif bu risaleyi mahalle mekteplerinde *Elifba Cüzünü* bitirdikten sonra okutulacak ikinci bir ders kitabı olarak kabul etti.¹¹⁹³ Ayrıca üzerinde sesli hareke işaretleri bulunan ve dolayısıyla okuma-yazmayı yeni sökmekte olanlar açısından okuması daha kolay *Osmanlı Türkçesi* metinler (harekeli Türki) de vardı.

Buna göre, 1840'lara bakıldığında devlet eğitiminin başlıca hedefleri dini ve ahlaki bir içerikli olduğu görülmektedir. 1845'e dek, maarif idaresinin hükümete bağlı yegâne teşkilatı *Mekatib-i Rüşdiye Nezaretinin* nazırı ulemâdan bir zattı. Söz konusu birimin sunduğu eğitim reformu önerileri dini eğitimi destekleyen nitelikliydi. 1846'da daha seküler özellikli bir teşkilat *Meclis-i Maarif-i Umumiye* kurulduysa da bu kuruluş da insan terbiyesinde, ahlaki temizlenmenin ve benliğin ıslahının önemini vurguluyordu.¹¹⁹⁴

Bu sırada 1848 yılında İstanbul'da 5 adet rüşdiye mektebi daha kuruldu.¹¹⁹⁵ Aynı tarihlerde ilk rüşdiyelerin meyvesi verilmeye başlanmıştı. Mesela Mekteb-i Maarif-i Adliye öğrencilerinden yurt dışında eğitim almak için başvuru yapıldığı görülmektedir. 1848 yılında Lebib Efendi'nin Paris'e gitmek için dilekçe verdiği ve isteğinin kabul edildiği tespit edilmiştir. Lebib Efendi'ye 7500 kuruş harcırah ve Paris'e ulaştıktan sonra aylık 200 frank maaş verilmiştir.¹¹⁹⁶

Bütün bu faktörler bir tarafa, ıslah edilmeye çalışılan mahalle mekteplerinde ve rüşdiyelerde dini bir atmosferin baskın olması bir bakıma kaçınılmazdı. Rüşdiyeler ve ıslah edilen mahalle mektepleri her ne kadar yeni bir karakter taşırsalar da iyi yetişmiş öğretmen bulmakta karşılaşılan büyük güçlükler sonuç itibarıyla ulemâdan yeterli özellikleri taşıyanların bu okullarda öğretmen olarak görevlendirilmesine yol açıyordu.¹¹⁹⁷ Rüşdiye Darülmualiminin (16 Mart 1848) açılışını izleyen ilk 10 yıllarda bu meslek okuluna eğitim görmek için başvuranların çoğu eski medrese

¹¹⁹² BOA. İ. DH. 148/7648, lef 4; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 63.

¹¹⁹³ *Mebadi-i Ahlak*'ın ders kitabı olarak basılmasının ve okutulmasının kabulüne dair 6 Ocak 1847 tarihli irade için bkz. BOA. İ. DH. 134/6911.

¹¹⁹⁴ Maarif Meclisi'nden Bab-ı Ali'ye gönderilen 31 Aralık 1846 tarihli rapor için bkz. BOA. İ. DH. 134/6911; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 85.

¹¹⁹⁵ Refet, *Türkiye'de İbtidai Maarif, Türk Yurdu*, 39.

¹¹⁹⁶ BOA. İ. HR. 44/2054, (9 Şubat 1848).

¹¹⁹⁷ Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom, A Social History*, (Princeton: Princeton University Press, 1989), 133; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 88.

öğrencileriydi.¹¹⁹⁸ Medreseli Ahmed Cevdet Efendi, 1850’de müdür olarak atandığı bu okul için bir yönetmelik (Darülmualimin Nizamnamesi) hazırladı ve 1 Mayıs 1851’de Meclis-i Maarife sunduğu bu yönetmelik tasarısı daha sonra Bâbiâli tarafından kabul edildi. Bu yönetmelik, öğretmen okulu öğrencilerini, medrese öğrencilerinin geleneksel olarak yaptığı üzere Recep, Şaban, Ramazan aylarında İstanbul dışına gidip bağış toplamaktan menediyordu. Ahmed Cevdet Efendi’nin bu konudaki başlıca itirazları, öncelikle, eğitim 3 ay kesintiye uğrayacağı için derslerde öğrenilen bilgilerin unutulması tehlikesi, ikinci olarak da dilencilik adını verdiği bu adetin, geleceğin muallimlerinin itibarlarını kaybetmelerine yol açacağı kaygısıydı.¹¹⁹⁹ Bu örnek, bir yandan Osmanlı yönetiminin muallimleri belirli bir saygınlığa sahip ayrı bir meslek grubu olarak yetiştirme hedefini, bir yandan da bu hedefe ulaşmada karşılaşılan, medrese kökenli öğretmen adaylarının davranışlarını değiştirmek türünden kültürel zorlukları göstermesi açısından kayda değerdir.

1858 yılında İstanbul’da 8 adet rüşdiye mektebi vardı. Bunlar; Dârülmaârif¹²⁰⁰, Mekteb-i Maarif-i Adliye, Sultan Bayezid, Fatih, Davutpaşa, Kasımpaşa, Beşiktaş ve Üsküdar mektepleri idi. Bu mekteplerde toplamda 985 öğrenci eğitim ve öğretim görmekteydi. Aynı yıl, Rumeli’de 28, Anadolu’da 5 rüşdiye vardı. Bunlarda toplamda 2386 öğrenci vardı. 1860 yılına gelindiğinde, İstanbul’da 14 rüşdiye mektebi bulunmaktaydı ve bu mekteplerde 1125 öğrenci vardı. Osmanlı Devleti’nin genelinde rüşdiye mektepleri sayısı 48’di. Bunların tamamında ise 3520 öğrenci eğitim görmekteydi.¹²⁰¹

Tanzimat devrinde maarif sahasındaki gelişmelerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz mekteplerin İstanbul dışında yaygınlaştırılması oldu. Taşrada devlet okulları açılması projesi, daha 1839 yılında planlanmış olmasına rağmen, gerçek anlamıyla ancak 19. yüzyılın ortalarında uygulamaya geçirilebildi. Ülkenin her yanında eğitime muhtaç çocuklar olduğundan başta vilayet merkezleri olmak üzere taşrada da mekteplere ihtiyaç vardı. Bunun için 20 Ekim 1848 tarihinde Edirne ve Bursa’da büyük ve uygun birer mektebin rüşdiye mektebi olmasına karar verildi.¹²⁰²

Taşrada vilayet seviyesinde maarif idaresine ilişkin hukuki düzenlemeler 1869 yılına Maarif Nizamnamesinde bahsedilmiştir. Bu yıla gelinceye dek taşra seviyesindeki eğitimsel gelişmeler, daha çok Balkanlar’la sınırlı kalmıştır. Gerek Balkanlar’da gerekse Girit ve Suriye’de eğitim reformunun, bölge Müslüman halkları arasındaki huzursuzlukları önlemek ve aynı zamanda Osmanlı Devleti’ne sadakati güçlendirmek

¹¹⁹⁸ İran’daki Darülfünuna kaydolan öğrenciler de çoğu medrese kökenli olması benzerliklere örnektir.

¹¹⁹⁹ Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı,” *Yeni Türkiye*, Eğitim Özel Sayısı 7 (Ocak-Şubat 1996): 471-475; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 88.

¹²⁰⁰ 18 Temmuz 1851 tarihinde Encümen-i Dâniş, *Darülmaarif* binasında geçici olarak, Sultan Abdülmecid’in katıldığı ve Sadrazam Reşid Paşa, Hayrullah Efendi ve Cevdet Paşa’nın açılış konuşmasını yaptığı bir törenle hizmete başlamıştır.

¹²⁰¹ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, 122-123.

¹²⁰² BOA. İ. MVL. 127/3324, (20 Ekim 1848).

amacıyla girişildiği görülmektedir. Taşrada mahalle mekteplerinin kurulması ve ıslahı sosyal disiplinizasyon amacına hizmet ediyordu. Öte yandan, 1856'dan itibaren güçlenen Osmanlılık siyaseti, Bâbîâlî'yi, özellikle Balkanlar gibi Hristiyan nüfusun yoğun biçimde yaşadığı bölgelerde rüşdiye mektepleri kurarak karma eğitimi teşvik etmeye yöneltti.

Ne var ki rüşdiyelerde, İslami geleneklerin ve öğretim kadrosunda ilmiye kökenli muallimlerin baskın olması gerçeği 1869'dan önce bu hedefe ulaşılmasını engellemiştir. Osmanlılık ancak, öğrencilerin farklı dini inançlarını göz önüne alan yeni ve özel bir müfredatın uygulanmasıyla başarılı bir biçimde teşvik edilebilirdi. Tuna Vilayet Valisi Midhat Paşa'nın modern okulların yaygınlaştırılması yolunda attığı örnek adımlar ve karma eğitimi başarıyla uygulaması, daha sonraları başka vilayetlerde devlet okulu sisteminin geliştirilmesi için bir model oluşturdu.¹²⁰³

1869 Maarif Nizamnamesinde rüşdiyelerin öğretim süresinin 4 yıl olacağı belirtilmiştir. Buna göre rüşdiyeler, 500 haneden fazla her kasaba açılmalı, masraflarının ise *Vilayet Maarif İdaresi Sandığı* tarafından karşılanacağına işaret edilmektedir. Vilayetlerde rüşdiyelerin öğrenci sayısına göre, bir veya iki öğretmen gönderileceği, birinci öğretmen maaşının 800, ikinci öğretmen maaşının ise 500 olacağı belirlenmiştir.¹²⁰⁴

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa zaman sonra başlayan 93 Harbi (1877-1878) eğitimdeki gelişmeleri bir süre kesintiye uğratmışsa da daha sonra kalan yerden devam edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde sadrazamlık yapan Said Paşa eğitim alanında önemli işler yapmıştır. 1878 yılında rüşdiyelere Fransızca dersinin konulmasını, kütüphaneler ve müzeler tesis edilmesini önermiş¹²⁰⁵, vilayetlerde 119 rüşdiye açmıştır. Ayrıca Fransızcanın zorunlu ders olmasını sağlamıştır.¹²⁰⁶

Eyaletlere bakıldığında 1877 yılı itibarıyla 400 civarındaki rüşdiyelerin sayısı savaş sonucunda kaybedilen topraklar nedeniyle 277'ye gerilese de 1888 yılında ülke geneline bakıldığında 440 rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. 1893 yılına gelindiğinde İstanbul'da 2099, Şehremaneti'ne bağlı bölgelerde 298; Rumeli'de 7878; Ege Adaları Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs dahil) 742; Arap topraklarında 1340; Anadolu'da 7033 öğrenci olmak üzere imparatorluk dahilinde bulunan 423 rüşdiye okuluna toplam 19330 öğrenci devam ettiği anlaşılmıştır. Buna göre bütün imparatorlukta 20 bin civarında rüşdiye öğrencisinin olduğu tahmin edilmektedir. 30 yıllık bir maziye göre gayet açık ara rüşdiyeler artmıştır. Bu gelişimi küçümsemek mümkün değildir.¹²⁰⁷

¹²⁰³ Somel, *Osmanlı'da Modern Eğitimin Gelişimi*, 93-94.

¹²⁰⁴ BOA. MF. MKT. 1/95; Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, 42-43.

¹²⁰⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarih* 8, (Ankara: TTK Yay., 2005), 385.

¹²⁰⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 238.

¹²⁰⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 101-102, 95.

Açılmakta olan rüşdiyeler çoğunlukla bölge halkının topladığı ianelerle karşılanıyordu. Gerek İstanbul’da gerekse eyaletlerdeki rüşdiyelerin sayısının artırılması konusunda halk bilinçliydi ve pek çok yerde bu şekilde okullar açılmaktaydı. İnşa edilen mektep binası için toplanan paraların yeterli gelmemesi halinde nezaretten eksik kalan kısmın Maarif Hisse-i İanesi tarafından karşılanması isteniyordu. Rüşdiye mektebine elverişli olmayan binalar satılırken, eğer o mektep ahali tarafından yaptırılmışsa, bedeli o yerin maarif komisyonuna iade ediliyordu. Halkın genel olarak okul yapımı için masraf yapmaktan kaçınmadığı ve devlete bu yönde ciddi destek verdiği görülmektedir. Bazı bölgelerde halkın okul yapma konusunda isteği olmadığı da görülmektedir. Ayrıca toplanan paralarla ilgili bazı suistimaller, halkın yardım etmesini engellemiştir.¹²⁰⁸

II. Mahmud’dan başlayarak maarif alanında yapılan yenilikler ilk olarak sadece erkek çocuklara yönelikti. Devletin genelinde kız çocuklarının eğitimi sıbyan mektepleri ile sınırlıydı. Burada *Kur’an-ı Kerim* okumayı öğrenmek ve bazı namaz surelerini ezberlemek şeklinde bir eğitim verilirdi. Mahalle mekteplerini bitiren ve herhangi bir mektebe gitmeyen kız çocukları, el becerilerini geliştirmek için komşu çevresinin ehl-i namus olarak tanıdığı bir kadın ustanın yanına çırak olarak verilirdi.¹²⁰⁹

Kızlar için sıbyan mektebinin üzerinde eğitim vermesi fikri, daha çok kız ve erkek çocuklarının karma eğitim görmelerinin zararlı olacağı düşüncesinden ortaya çıkmıştır. Nitekim, bunun için 12 Ekim 1858 tarihinde Maarif Nezareti, kız ve erkek çocuklarının bir arada eğitim görmelerinin sakıncalı olacağı gerekçesiyle, kızlar için ayrı bir yer ile güvenilir ve ehliyetli öğretmenlerin tayin olunmasının gerekliliğinden bahseden bir tezkireyi sadarete sunmuştur. Ayrıca şimdilik fazla masraflı olmaması için Sultanahmet’teki 26 sıbyan mektebinin kız ve erkekler için ayrılması ve burada bulunan *Cevri Kalfa Mektebinin* de kız rüştiyesine dönüştürülmesi padişahın istenmiştir. Bunun için padişahın onayı alındı ve tezkire çıkartıldı.¹²¹⁰

Devletin kadınların eğitime giderek daha fazla önem vermesinin muhtemel nedenlerinden birkaçı, *Takvim-i Vekayide* çıkan bir makalede açıklanmıştı. Burada, eğitimin erkeklere olduğu kadar kadınlara da farz olduğundan bahsedilerek, bu zamana kadar bu nimetten sadece erkeklerin yararlandığı, kızların ise istek ve arzularına rağmen eğitimden mahrum kaldıkları yazmaktadır. Bu makaleye göre, kız rüşdiyeleri kadınlara dini ve dünyevi bilgilerde eğitim verecek, böylece kadınlar evlendiklerinde kocalarına eve ilişkin meselelerde yardımcı olarak rahatlatacaklar ve diğer taraftan da kendi iffetlerini korumayı öğreneceklerdi.¹²¹¹

¹²⁰⁸ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, 199-203.

¹²⁰⁹ Ekrem Işın, “Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat”, *Tarih ve Toplum* 9, sy. 51, (1988): 22.

¹²¹⁰ Ergin, *Türk Eğitim Tarihi* I, II: 457; Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, 142-143.

¹²¹¹ *Takvim-i Vekayi*, sy. 649, (26 Zilhicce 1278/24 Haziran 1862); Ergin, *Türk Eğitim Tarihi*, 458; Mahmud Cevad ibnü’ş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 74-75. Karşılaştınız: Berrak Burçak, “The Status of the Elite Muslim Women in Istanbul under the Reign of Sultan Abdülhamid II” (Yüksek Lisans tezi, Bilkent

Böylece 1858 sonlarında açılması kararlaştırılan ilk kız rüşdiyesi 6 Ocak 1859'da fiilen eğitim öğretim hayatı başladı. Bu okulun adı Cevri Kalfa Kız Rüşdiyesidir. Bu okulların yanında kız ve erkek öğrenciler için sanayi mekteplerinin kurulması da düşünüldü, fakat diğer okullara paralel bir hızla gerçekleştirilemedi. Örneğin ilk kız sanayi okulu ancak 1869'da İstanbul'da, Yedikule'de dikimhane olarak eğitime geçti.¹²¹² Kadınların eğitimine ilişkin daha farklı bir yaklaşımı Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerinde rastlayabiliriz. Büyük olasılıkla 1840'ların sonlarına doğru, başka deyişle ilk kız rüşdiyesinin açılışından 10 yıl kadar önce, Rıfat Paşa devletin kız çocuklarına iyi terbiye vermesi gerektiğini, çünkü kişisel olgunluğun bir kızın soylu nitelikleri arasında bulunduğunu öne sürmüştü. Rıfat Paşa ayrıca, ana kucağının insanın ilk başlangıç okulu olduğunu vurguluyordu. Bu bakımdan çocuklarını emzirirken onlara dini ve ahlaki eğitim de verebilecek analar yetiştirmek kişinin milletine ve insanlığa yapacağı büyük bir hizmet olurdu.¹²¹³

Bu saiklerin siyasi amaçlara hizmet ettiği açıktır; yine de kadınlara belirli bir eğitimin verilmesi, geç Tanzimat yöneticilerini giderek daha kuvvetle ilgilendiren bir konuya dönüşmekteydi. Bu bağlamda nüfus politikaları ve bir *Osmanlı ailesi* ve *Osmanlı annesi* yaratma projelerinin Bâbîâlî nezdinde önem kazandığı unutulmamalıdır.¹²¹⁴ Kız rüşdiyelerinin açılması, kadınların kamusal hayata katılımı süreci doğrultusunda önemli bir adımdır.

İstanbul'da açılan kız rüşdiyesinin ilk müfredatı hakkında net bir bilgi olmasa da kızlar için okul açmanın amaçlarına ilişkin fikirler, program büyük olasılıkla dikiş-nakış gibi ev kadınlığına yarayacak derslerin yer aldığına delalet etmektedir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 27'den 32'ye kadar olan maddelerinde kız rüşdiyelerinden bahsedilmektedir. 29. maddede tahsilin 4 sene olacağı yazmaktadır. Bunun yanında dersler; din dersi, muhtasar tarih ve coğrafya, Osmanlıca dil bilgisi, hesap ve defter tutmak usulü, Arapça ve Farsçaya başlangıç, resim, imla ve yazı, dikiş işleri olarak geçmektedir.

Kız rüşdiyelerinin açıldığı ilk yıllarda kadın öğretmen eksikliği nedeniyle, el sanatları ve dikiş dersleri dışındaki tüm konuların muallimleri erkektir. Mayıs 1869'da Maarif Nezaretinin aldığı bir kararla İstanbul'da ilave 7 kız rüşdiyesi açılmasının kararlaştırıldığı görülmektedir.¹²¹⁵ Aynı sıralarda Tophane-i Amire öteden beri metruk

Üniversitesi, 1997), 24; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 83; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, (Ankara: TTK, 2013), 167.

¹²¹² Bkz: Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (2006), 183-184; Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", 740; Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", 197-198.

¹²¹³ Rıfat Paşa, "Ahlak Risalesinin Zeyli" Müntehabat-ı Asar, 7, (İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1293/1876), 18; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 83-84.

¹²¹⁴ Bkz. Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality* 17 no. 3, (2008): 377-420.

¹²¹⁵ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 476, 121-122.

bulunan Yedikule'deki Baruthaneyi tamir ederek ilk *Kız Sanayi Mektebini* kurmuş ve ilk etapta 50 civarında kız öğrenci bu meslek okuluna kaydolmuştur. Bütün bu gelişmeler zaten yaşanan “uygun” muallim sıkıntısını daha da artıracaktı. Kız eğitim kurumlarının sayısındaki artış bir kız öğretmen okulunun açılmasını öngörmüştür. Bunun için 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde bir kız öğretmen okulu kurulacağı ifade edilmiştir. 1870'te kız okulu açılrsa da ancak 1873'ten itibaren Darülmuaallimat (Kız Öğretmen Okulu) ilk mezunlarını vermesiyle muallimeler göreve başlamıştır.¹²¹⁶ 6 Eylül 1871 *Takvim-i Vekayi* haberine göre, Darülmuaallimattaki kız öğrenci sayısı 37'ydı.¹²¹⁷

Takvim-i Vekayinin 1871 tarihinde çıkan bir haberine göre, başkentte toplam 8 kız rüşdiyesi olup öğrenci sayısı 207'ydı. Diğer bir deyişle, okul başına kız öğrenci sayısı ortalama olarak 26'yı bulmuyordu. Buna karşın erkek çocukları için rüşdiye sayısı İstanbul'da 14 olup toplam öğrenci sayısı 1421'di. Böylece her bir erkek rüşdiyesinde ortalama 101 öğrenci okuyordu. Kız ve erkek rüşdiyelerine ilişkin bu ortalama rakamları kız rüşdiyelerine olan Müslüman kız öğrenci talebinin düşük olduğunu düşündürmektedir.¹²¹⁸ Osmanlı Devleti'nde kız rüşdiyelerin sayıları az ve yavaş yavaş artmaya başlamıştır. 1877 yılında İstanbul'da 9 kız rüşdiyesi vardır. 1892 yılında Beşiktaş Kız Rüşdiyesi öğrenci mevcudu 100'ü aşmış ve odaların tamamı dolmuştur.¹²¹⁹ İstanbul'daki kız rüşdiye mekteplerinin öğrenci mevcudu halkın ilgisi sayesinde her geçen gün artmış, bu da beraberinde bina ihtiyacını gündeme getirmiştir. 1903 yılında okul sayısı 11'e çıkmıştır.

1874 yılında vilayet merkezlerinde birer inas rüşdiye mektebi açılmasına karar verilmiş ve bu durum vilayetlere bildirilmiştir. Böylelikle taşrada ilk kız rüşdiyeleri açılmaya başlanmıştır. 1875 yılında vilayetlerden Bosna, Girit, Konya ve Trabzon'da da birer adet kız rüşdiyesi açılmıştır. 1898 yılı kayıtlarına göre, bu tarihlerde Edirne, Adana, Ankara, İzmir, Manisa, Denizli, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selanik, Siroz, Şam, Sivas, Trabzon, Canik, Kastamonu, Kosova, Konya, Mamüretülaziz, Manastır ve İzmit gibi merkezlerde birer kız rüşdiyesi vardır.¹²²⁰

¹²¹⁶ İlk kız rüşdiyelerinde görev yapan erkek öğretmenlerin “yaşlı ve çirkin” (müsin ve çirkin) olmaları isteniyordu. Bkz. Ergin, *Türk Eğitim Tarihi*, 457-458. Ergin, Darülmuaallimatın 1869'da açıldığını öne sürer. Ne var ki Berker okulun kuruluş tarihini 1870, Mahmud Cevad ve Özcan ise Muharrem 1287/Nisan 1870 olarak vermektedir. Karşılaştırınız Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim*, 100; Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 114-115; Artan kız rüşdiye sayısı ve Kız Sanayi Mektebi için bkz. Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 101, 114.

¹²¹⁷ *Takvim-i Vekayi*, sy. 1403, (20 Cemaziyellevvel 1288), aktaran, Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 121.

¹²¹⁸ *Takvim-i Vekayi*, sy. 1403, (6 Eylül 1871/20 Cemaziyelahir 1288), aktaran, Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti*, 121-122.

¹²¹⁹ BOA. MF. İBT. 30/100, (19 Eylül 1892).

¹²²⁰ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 145; Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 17, (2016): 115-135.

Bu rüşdiyelerin yanı sıra bir de erkekler için askeri rüşdiyeler açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle III. Selim devrinden itibaren askeri eğitim sahasına ciddi yatırım yapılmıştır. Askeri alanı temsil edecek, Bahriye ve Berriye mühendishaneleri, Tıbbiye ve Harbiye mektepleri açılmıştır. Bu mektepler kendi ihtiyacı olan öğrenciyi yetiştirmek için 1845'ten itibaren askeri idadi sınıfları açmıştır. Bu idadi sınıflarına öğrenci verilmesi için de 1864 yılında *Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye* adında bir mektep açılmıştır. Fakat bu mektep ihtiyaca cevap vermek konusunda yetersiz kalmıştır. Ordunun ve donanmanın ihtiyacını karşılamak ve yüksek askeri mekteplere öğrenci yetiştirmek üzere 1875 yılında başlıca il merkezlerinde askeri rüşdiyeler açılmıştır.¹²²¹ Bahsedilen askeri okulların en önemli özelliklerinden biri ulemânın denetiminden uzak bir eğitim vermesidir. Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulduğunda askeri mektepler bu nezarete bağlanmamış, seraskerlik bünyesinde kalmıştır. Daha sonra askeri rüşdiyeler Mekatib-i Askeriye Nezaretine bağlanmıştır. 1880 senesinde bu okullar toplamda 8 adet, öğrenci sayıları ise 2404'tür.¹²²²

Şu ana değin ele aldığımız tüm bu yeni okulların yanı sıra, Osmanlı maarif ıslahatının ilk yıllarında sivil eğitimi bir sosyal kontrol ve disiplin aracı olarak gören kadim gelenek varlığını sürdürmeye devam etti. Gerçekten de modernleşme politikaları görünürde tamamlayıcı bir öge olarak, öğrencilere dini ve ahlaki değerler aşılarmaya çalışıldı. Bu bakış açısı, mahalle mekteplerinde ve en azından 1860'lara dek bir ölçüde rüşdiyelerde etkili oldu ve daha sonra II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaştı.

4.2.2. İran'da Rüşdiye Okulları

İran'da modern eğitim, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, ortaöğretim hazırlık seviyesinde faaliyetlerine başladı. Hatta öyle ki Kaçarların ilk dönemlerinde bazı öğrenciler ilkokul düzeyinde eğitim formasyonuna sahip olmadıkları halde Avrupa'ya gönderilmişlerdi.¹²²³ Dolayısıyla genel eğitim, Kaçarların ilk zamanlarında bütünsel bir ihtiyaç olarak ele alınmadı. Bununla birlikte reform ve modernleşme dalgalarının genişlemesi, toplumun çeşitli katmanlarında eğitime yönelik istenci de körükledi. Bu durum toplumdaki bazı grupların mektephanelerle aralarına mesafe koymalarına yol açtı.

Kaçar elitlerinin zihninde, okul kurulması yönünde ilk düşünce, İran'ın iki komşu ülkesi Osmanlı ve Rusya'nın ilerlemelerini gözlemleme sonucu ortaya çıktı. Darülfünunun kurulmasından önce Osmanlı Devleti modern tekniğin yaygınlaşması amacıyla ilk önce 1827 yılında *Medrese-i Tıbbiye*yi ardından 1834 yılında *Medrese-i Ulum-i Harbiye*yi kurdu. Ayrıca yukarıda bahsedilen Osmanlı Devleti'nde hazırlık derecesinde rüşdiye okulları kuruldu.

¹²²¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi* I, II: 480-501.

¹²²² Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 160-163.

¹²²³ Bu konu bu çalışmanın "Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler" adında, ikinci bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Aynı şekilde Rusya'nın özellikle Büyük Petro zamanında bu döneme dek gösterdiği çabalar da İranlı elitleri tarafından takip edilmekteydi. Hüsrev Mirza'nın 1829 yılında St. Petersburg'daki memuriyeti zamanında *Mirza Mustafa Afşar Sefernamesinde*, Rusya'nın birçok alandaki gelişimine dair bilgi verirken bu ülkedeki modern okulların kurulmasını Çar I. Petro'nun önemli atılımlarından biri olarak zikretmekte ve bu okulları ülkenin gelişiminin zeminini yaratan sebepler olarak göstermektedir.¹²²⁴

Ancak İran hükümeti, çevresindeki bu gelişmeleri göz ardı ederek, nadir bulunan birkaç okulun dışında, ilk ve orta öğretimi kurumsallaştırma konusunda hiçbir girişimde bulunmadı.¹²²⁵ Popüler *eğitim* kavramı yoktu ve eğitim sadece devletin özel ihtiyaçlarıyla ilgiliydi.¹²²⁶ İran'da ilk rüşdiyenin Mirza Hüseyin tarafından Tebriz'de 1871 yılında kurulduğunu daha önce bahsedilmişti. Okul, Tercüme Ofisi için kurulan ilk dil okulu olma özelliği taşımaktaydı. Mirza Hüseyin Han Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiyelere benzer okul kurmak istemiş ve bunun için Darülcüme'yi kurmuştu. Darülcüme, kısa süre içinde Mirza Hüseyin'in merkezden uzaklaştırılmasıyla atıl kalmıştı.

Bu ilk tecrübenin ardından, hükümetin ilk ve orta öğretime geç kalmasını dengelemeye çalışan İranlı bir aydından söz etmek mümkündür. Bu nedenle dönemin aydın isimlerinden ve rüşdiye okullarını kurduğu için kendisine *Rüşdiye* soyadı verilen Mirza Hasan'dan (1851-10 Aralık 1944) bahsetmek doğru olacaktır.¹²²⁷

Mirza Hasan, 5 Temmuz 1851'de Tebriz'in Çerendab Mahallesi'nde doğmuştur. Tanınmış bir din adamı olarak babası Molla Mehdi Tebrizi'dir. Molla Mehdi, Mirza Hasan'a Arapça ve Farsçayı mükemmel bir şekilde öğreterek oğlunun da dini eğitim almasını istemiştir. Mirza Hasan, aynı zamanda Necef'teki *havza-yi ilmiyede* dini araştırmalarda bulunmuştur. Mirza Hasan medresede aldığı eğitimleri beğenmeyerek, buradaki eğitiminin eksikliğini yakından hissetmiştir. Bu nedenle eğitimin yeni metotlarını aramaya başlamıştır.

Bu sırada Mirza Hasan, 1876'dan beri İstanbul'da Farsça çalışmalar yapan *Ahterde* yayımlanan bir makaleyi okumasıyla hayatının akışı değişmiştir. Mirza Hasan bu yazıda alfabe, öğretim tarzı ve yeni eğitimden bahseden bir makale okumuştur. *Ahterde* yayınlanan makalede, "Batı'da, bin kişiden sadece onunun okuma yazma bilmediği, İran'da ise bin kişiden sadece onunun okuma yazma bildiği" yazılmıştır.

¹²²⁴ Mirza Mustafa Afşar, *Sefername-yi Hüsrev Mirza be Petersburg*, Virastar Mohammed Golben, (Tahran: Ketabhane-yi Mustevfi, 1349/1970), 236.

¹²²⁵ Sadık, *Tarih-i Ferheng-i İran*, 1963, 352.

¹²²⁶ Seyedebrâhimi, "Cultural Incorporation of Iranian Into the Western Capitalist Culture: Westernization of Iranian Education", 138.

¹²²⁷ Mirza Hasan'ın hayatı ve kültürel mücadeleleri için bkz. İran Arşiv Belgesi, 95/998/1317, (ş. 1320/1941), <http://opac.nlai.ir/opac-prod/bibliographic/6048601>; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 243. Rüştiye okulların ismi Osmanlı'dan alınmıştır. Bu yüzden "Maarifin yaşlı üstadı" Mirza Hasan Rüştiye soy ismiyle tanındı.

Gazete bunun ana nedenini, Fars alfabesini öğrenmenin zorluğu olarak göstermiştir.¹²²⁸ Bu sebeple medrese tahsilini yarıda bırakan Mirza Hasan; okumak, araştırma yapmak, alfabeyi öğrenmek ve yeni eğitim yöntemleri bulmak için Beyrut'a gitti.¹²²⁹

Mirza Hasan, 1881'de İstanbul yoluyla Beyrut'a geçmiş ve iki yıla yakın Fransızların açtığı *Darülmualliminde*¹²³⁰ eğitim görmüştür. Burada öğretme yöntemlerine vâkıf olmuştur.¹²³¹ Mirza Hasan, Darülmuallimindeki eğitimini 1883'te tamamlamıştır. Dönerken Mısır ve İstanbul'a gitmiştir. Buralardaki rüştiye ve idadiye okullarının eğitim sistemi üzerine çalışmıştır.¹²³² Mirza Hasan, buralardaki rüşdiyeleri inceledikten sonra, İstanbul üzerinden İran'a dönmüştür.¹²³³ İstanbul'daki eğitim sitemini karışık bulan Mirza Hasan, takip edeceği yeni eğitim ve öğretim planlarını tasarlamaya başlamıştır. Yeni alfabenin eğitim tarzının öğrendikten sonra ilk olarak Erivan'a¹²³⁴ gitmiş ve burada yaşayan kardeşi Mirza Ali'nin ve akrabalarının yardımıyla bir okul açmıştır.¹²³⁵

Mirza Rüşdiye, Rus Ermenistan'ının Erivan kentinde 1883'te İran'ın Avrupa tarzındaki ilk ilkokulu Kafkaslardaki Müslüman çocuklar için kurulmuştur. Osmanlı

¹²²⁸ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 20; Shahvar, *Forgotten Schools*, 48.

¹²²⁹ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 198.

¹²³⁰ St. Joseph Öğretmenler Okulu, *Mélanges de l'université Saint Joseph* adıyla da bilinir. 1875 yılında üniversite statüsünü kazanmıştır. Lübnan'da papaz yetiştirmek için kurulmuş, lisans ve yüksek lisans düzeyinde eğitim vermek için açılmıştır. Ömer Faruk Harman, "Mélanges de l'université Saint Joseph", *TDVİA*, c. 29, (Ankara, 2004), 35-36.

¹²³¹ Fahreddin Rüşdiye ve Şemseddin Rüşdiye, Mirza Hasan'ın Beyrut'taki görev süresini 2 yıl olarak kaydetmiştir. bkz. yukarıda. Ancak Ardakani, Beyrut'ta 3 yıl okuduğuna inanıyor. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 376.

¹²³² Shahvar, *Forgotten Schools*, 49; 1810'ların sonlarından itibaren Mısır'da ilkokul ve ortaokul mektepleri kurulmuştur. Mısır'da ilkokula "Mübtediye" denilmekteydi. Özellikle 1835 yılında 50 adet ilköğretim okulu kurulmuştur. Bu ilköğretim okuluna giden öğrencilerin sayısı 1500 civarıydı. Ardından 1837-1841 yıllarında 41 ilköğretim okulu daha kurulmuştur. Bkz. Mustafa Ergün, "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", *Kefad*, (2015): 284; Doğancan Bay, "Mısır'ın Modernleşme Sürecinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Reformlarının Yeri", *Tobider International Journal of Social Sciences* 7, sy. 2, (2023): 127-141.

¹²³³ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 198.

¹²³⁴ 19. yüzyılın başından itibaren Rus Erivan'ında birçok yeni okul açılmıştır. 1850-1860'lı yıllardan itibaren Erivan kentinde özel okullar faaliyet göstermeye başlamıştı. Özel okulları sadece Rusya vatandaşı olan kişiler tarafından Kafkas Öğretim Kurulunun izni ile açılabilirdi. İki çeşit özel okul vardı. Birincisi, cami veya kiliselere bağlı olan, öğretmenlerin kendi girişimi ile verilen dini eğitim okulları, ikincisi ise kendi öğretim programını devlet okullarının programlarına uygunlaştıran okullardı. 2 Ocak 1850 yılında Kafkas Valisi Mihail Voronsov'un eşi Elizabeth Voronsova'nın çabası ve Erivan'da faaliyet gösteren Mükaddes Nina Hayriye Cemiyetinin Yönetim Kurulu kararı ile *Kutsal Ripsime Kızlar Okulu* kurulmuştur. 9 Temmuz 1884 yılında bu okul üç sınıflı kızlar progimnaziyasına dönüşmüştü. 30 Mayıs 1898 yılında ise progimnaziya hazırlık sınıfı da kurularak sekiz sınıflı Kızlar Gimnaziyasına dönüşmüştü. Paralı olan bu okulda zengin Azerbaycanlıların kızları da eğitim alıyorlardı. Sadece 1916-1918 yıllarında Kutsal Ripsime Gimnaziyasını 36 Azerbaycanlı kız mezun olmuştur. Progimnaziya 31 Mart 1881 yılında sekiz sınıflı tam gimnaziyaya (dönemin lisesi) dönüşmüş ve sonraları Erivan Erkek Gimnaziyası olmuştur. 1 Şubat 1883 rakamlarına göre, Erivan Gimnaziyasında eğitim alan 237 öğrenciden 37'si Azerbaycanlıydı. Bkz. Nazım Mustafa, *İrevan Şehri*, 124-127.

¹²³⁵ Rüşdiye aslen Erivanlı olup çeşitli nedenlerden dolayı Güney Azerbaycan'a göç eden aydınlardan biridir. Nazım Mustafa'nın Erivan şehri hakkında yazdığı kitapta Mirza Hasan'ın 1883'te Erivan'da yaşayan kardeşi Mirza Ali'nin yardımıyla burada Müslümanlar için yeni tarz (usul-i cedid) bir okul kurduğunu söyler. Bkz. Nazım Mustafa, *İrevan Şehri*, 128.

Devleti'ndeki benzer ilkokulların bilinçli taklidine göre, okulun adı Rüşdiye oldu.¹²³⁶ Bu okulda kendi icadı *sesli alfabeyi* (elifba-i sûtî) öğretmeye başladı. Yeni tarzda oluşturduğu ve yayınladığı *Vatan Dili* adlı kitapla Türkçeyi kolay bir şekilde öğretmeye başlamıştı.¹²³⁷ Bu şekilde öğrenciler, okuma ve yazmayı 60 saatte öğrenebildi.¹²³⁸ Avrupa yöntemlerine uyarlanmış rüşdiyede, her öğrencinin kendi ana dili ile Fars, Rus ve Fransız dilleri, coğrafya, geometri, kimya gibi sosyal ve pozitif bilimleri de okutulmaktaydı. Eğitimli yerel memurların hazırlanmasını destekleyen Çarlık Rusya'sı da Mirza Hasan Rüştiye'nin faaliyetinden memnundu ve ona gerekli desteği gösterdi.¹²³⁹ Rüşdiye, burada Rus eğitim teşkilatını da yakından izler ve okulunun eksikliklerini tamamlamıştı. Mirza Hasan bu yöntemi 4 yıl Erivan'da uygulamıştı.

Nâsirüddin Şah, üçüncü Avrupa seyahatinde Erivan'a uğradığı sırada, Mirza Hasan, rüşdiye öğrencilerini düzenli bir sırayla ve hepsini aynı kıyafetlerle şahın dikkatini çekeceği gibi yol kenarlarına dizmişti. Bu taktik işe yaramış, Nâsirüddin Şah, Mirza Hasan'dan bu okula benzeyen rüşdiyeleri İran'da da açılmasını istemişti.¹²⁴⁰ Aynı dönemde bir başka kaynaktan, Nâsirüddin Şah hakkında saltanatının son yıllarında halkın bilinçsiz kalmasını onların bilinçlenmesine tercih ettiğini ve bu doğrultuda bir siyaset uyguladığını yazmaktadır.¹²⁴¹ Böylece şahın aslında ne istediği belli olmamakla birlikte, tutarsız davranışları ve fikirleri göze çarpmaktadır.

Şah, Avrupa ziyaretinde kendisine eşlik eden bazı saray mensupları ve danışmanları, İran'da modern okulların açılmasına kızmışlardı. Bu kişiler şaha, Mirza Hasan'ın modern okullar aracılığıyla İran'a Avrupa kanununu¹²⁴² tanıtmaya çalıştığını

¹²³⁶ Mirza Hasan ismini Osmanlı okullarından ödünç alsa da tesadüfen Farsçada "roşd" büyüme, gelişme anlamına gelir. Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 198.

¹²³⁷ Mirza Hasan'ın 27 eseri vardır. *Kıfayatü'ttâlim, Bidayatü'ttâlim, Nihayatü'ttâlim, Hidayatü'ttâlim*, eğitim ve öğretim metotları hakkında olan bazı eserlerindendir. *Vatan Dili* (1894/Rebiülevvel 1312) adlı eseri Azerbaycan Türkçesinde yazılan başka bir eserdir. Rüşdiye'ye ders kitabı *Vatan Dilini*, Darülfünunun matbaasında basılmıştır. Bu eser iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım alfabe ve ikinci kısım masallardır. "Vatan Dili" adlı eseri, Rüşdiye Mektebinde okutulan kitaplardan biridir. Samet Serdariniya, *Tebriz Şehri Evvelin*, 699-716; Reis Niya, *İran ve Osmanî der Astane-i Karn-i Bistum*, 401-409; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 188-214.

¹²³⁸ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 20.

¹²³⁹ Nazım Mustafa, *İrevan Şehri*, 128.

¹²⁴⁰ Bu olay şahın dikkatini çektiği için yanındakilere bunların kim olduğunu sormuştur. Onlar da İranlı Mirza Hasan adında birinin burada bir okul kurduğunu ve burada bekleyenlerin de öğrenci olduklarını belirtmiştir. Nâsirüddin Şah, dikkatinin çektiği için okulu görmek istemiştir. Böylece şah okulu beğendiği için Rüşdiye'yi Tahran'a davet ederek, Tahran'da da aynı şekilde okul açmasını istemiştir. Şah, yolda bu medrese hakkında Mirza Hasan'dan bilgiler edinmiştir. Rüşdiye, şaha eğitimin faydalarını, okulların organizasyonunu ve öğrencilere eğitim verme şeklini detaylı bir şekilde anlattı. Ancak kendi çıkarlarının tehlikeye düşeceğini anlayan saray erkânı, Avrupa tarzı eğitimin gelmesiyle İran'ın düzeninin bozulacağını şaha söyleyerek onu korkutmuşlardır. Böylece şah, Hasan Mirza'yı himaye etmekten vazgeçmişti. Sonrasında Şah Nahçıvan'da harekete geçmiş ve Çaparhane başkanına Rüşdiye'nin bahanelerle Tahran'a taşınmasını engellemesini emretmiştir. Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 21-22.

¹²⁴¹ Mirza Ali Han Eminüddeve, *Hatırat-ı Siyasi-yi Mirza Ali Han Eminüddeve*, haz. Hafız Fermanfermanyan, (Tahran: Şirket-i Kitab-i İran, 1341), 131, 148.

¹²⁴² Nasereddin Şah, temelde "kanun" kelimesinden nefret ediyordu ve bu anlamda Mirza Muhammed Hüseyin'i (Zekail Mülk) tercümelerinde kanun kelimesi yerine başka bir kelime kullanmaya zorlamıştı. O da kanun yerine *kaide* (kural) kelimesini de koymak zorunda kaldı. Mesela bir suçlunun Londra'da

söyleyerek şahı ikna etmeyi başardılar. Bu nedenle şah Mirza Hasan'ın Tahran'a gelmesini engelledi. Şah ayrıca İran'ın Erivan Başkonsolosluğuna buradaki Rüşdiye okulunun çalışmalarını engellemesi talimatını verdi.¹²⁴³

Bir süre Erivan'da gözetim altında tutulan Mirza Hasan, bazı kişilerin de desteğiyle¹²⁴⁴ Tebriz'de bir okul açmak için şahıtan izin almayı başardı. Bu şekilde 1888'de ilk rüşdiye okulu Tebriz'de kuruldu. Okul, Şeşgelân Mahallesi'ndeki *Misbâhü'l-mülk Camiinde* açıldı.¹²⁴⁵ Bu adım, yerel halk, aydınlar ve modern eğitim destekçileri tarafından memnuniyetle karşılandı, ancak Rüşdiye'nin okulunu ve artan popülaritesini kendi çıkarlarına bir tehdit olarak gören mektephanelerin muhalefetini uyandırdı. Yerel ulemâdan Reisülsedat, Rüşdiye'yi kâfir ilan etti ve yeni okulun yıkılması için fetva çıkarttı. Bu yapıldıktan sonra, okulun bulunduğu camide, öğretmenlere ve öğrencilere saldırıldı ve Mirza Hasan Rüşdiye Meşhed'e kaçmak durumunda kaldı.¹²⁴⁶ Bu okulun ömrü sadece bir sene sürmüştür. Bu okulun ardından Meşhed'de okul açmaya çalışan Hasan Mirza, mollaların iftiraları yüzünden bu okulun da kapatılmasına mâni olamamıştır.¹²⁴⁷

Reisülsedat'ın ölümünden altı ay sonra tekrar Tebriz'e dönen Mirza Hasan, çarşı civarında yeniden okul açmaya çalışmıştır.¹²⁴⁸ Ona karşı gelenlerin büyük çoğunluğunu mollalar ve medrese talebeleri oluşturmaktaydı. Özellikle geleneksel eğitimin merkezlerinden Sadikiye Medresesinin¹²⁴⁹ talebeleri ve mollaları Rüştiye'nin başarılı okuma ve yazma eğitiminden korkmuşlardı.¹²⁵⁰

Böylece Rüşdiye tekrar Meşhed'e kaçtı. Rüşdiye, altıncı kez Tebriz'e dönmeden önce Meşhed'de bir okul açmaya çalıştı, ancak o şehrin mektephaneleri böyle bir okulun

“kaide'ye” göre 3 yıl hapis cezasına çarptırıldığını yazmıştı. Bkz. Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 21.

¹²⁴³ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 21-22: Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 3:76.

¹²⁴⁴ Bunlardan biri de Mirza Cevad Han Saadüldevle'dir. Bu kişi 1858 yılında kurulan Tebriz Darülfünunun ilk müdürü olmuş daha sonra Tebriz'deki Telgrafhanede çalışmıştır. Natic, *Karname-i Ferhengi Ferhengi der İran*, 73.

¹²⁴⁵ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 28; Şemseddin Rüştiye, *Sevanih-i Omr*, 31; Mahbubi Ardakani ilk rüşdiyenin 1889 yılında Tebriz'de kurulduğunu belirtmiştir. Bkz. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 376.

¹²⁴⁶ Shahvar, *Forgotten Schools*, 49.

¹²⁴⁷ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 244-245.

¹²⁴⁸ Okulun üç yüzden fazla öğrencisi olduğu bildirilmiştir. Bkz. Rüşdiye, *Sevanih-i Omr*, 31.

¹²⁴⁹ Tebriz'deki Mirza Sadık'ın yaptırdığı medrese, 1657-1666 yılları arasında inşa edilmiş olup orta ve yüksek öğretim olmak üzere iki kademeli eğitim veren medresedir. Vakıf aracılığıyla idare olunan bu medresede eğitim verilen 53 hücre (oda) bulunmaktadır. Medrese binasının birinci mertebedeki ilk sınıf talebeleri, ikinci mertebedeki ileri sınıf talebeler eğitim görmektedir. Müderrislerin odaları ikinci kattadır. Odaların bir kısmı yemekhane olarak kullanılmıştır. Bkz. Derakhshani, *Safevi Devleti'nin Eğitim Sistemi*, 62.

¹²⁵⁰ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 245.

açılmasını engelleme konusunda kararlıydı. Bu kişiler, Rüşdiye'ye saldırarak elini kırdılar ve okulu da yağmaladılar.¹²⁵¹

Rüşdiye'yi durdurmanın başka yolu olmadığına inanan muhalifler, ona suikast düzenlemeye çalıştı, yaralandı ancak öldürmeyi başaramadılar. Bu durum Mirza Hasan'ın yeni bir okul için mülk kiralamayı caydırmaya yeterliydi. Hâlâ pes etmedi ve sahip olduğu bir araziye sattıktan ve Necef'in ulemâsından izin almayı başardıktan sonra, 1894'te Tebriz Darülfünun karşısında yıkılmış bir cami olan *Mescid-i Şeyhülislamı* onardı. Burada, yaşlı insanlar için *Ekâbir* isminde okul açtı. Okul 3 yıl ayakta kalabildi. Okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için sınıflar açtı. Osmanlı Devleti'ndeki Darülmuallimin-i Rüşdi gibi bir okul kuruldu. Mirza Hasan bu yeni okulların daha çok yayılması fikrindeydi. Diğer okulların sahiplerinden, *yeni tarz eğitimi* öğrenmelerini ve bunu kendi okullarında uygulamalarını istemiştir.¹²⁵²

Tebriz Darülfünunu bu gelişmeyi memnuniyetle karşıladı ve hatta kendi öğretmenlerinden her hafta birkaç gün Farsça, Fransızca ve geometri ve aritmetik için göndermeyi kabul etti. Rüşdiye Müslüman öğrencilere burs verdi. Tebriz Darülfünununda öğretmenlik yapan Mirza Hasan, her ders gününü iki okul arasında paylaştırdı. Öyle görünüyor ki Darülfünun Müdürü Ağa Mirza Muhammed, modern bir ilkokulun kurulmasını yerel Darülfünuna daha fazla öğrenci yetişmesi için bir araç olarak görüyordu. Bu şekilde, Tebriz Darülfünunun eğitim düzeyi ve standardı yükselecekti.

Mirza Hasan'a destek verenlerden biri daha önce Fransa'ya öğrenci gönderildiği dönemde baş rol oynayan Hasan Ali Han Gerrusi'dir. Azerbaycan Valiliğine atandığında Mirza Hasan'a haber göndererek ondan geri dönmesini ve tekrar eğitim-kültür faaliyetlerine devam etmesini istemişti. Bu şekilde Veliaht Prens Muzafferüddin Mirza hem de Hasan Ali Han Gerrusi okulu ziyaret ederek onaylarını sundu.¹²⁵³ Hasan Ali Han Gerrusi, bu okullara malî yardımlarda bulunmuştur. Valinin malî yardımlarıyla 100 fakir öğrenci daha bu okula kabul edilmiştir. Ayrıca Abdürrahîm Tâlibof da okula yardım için 30 manat bağışta bulunmuştur.¹²⁵⁴

İlk yılın sonunda 1895'te yapılan sınavlarla ilgili çıkan bir gazete makalesine göre, tespit edilen ilk rüşdiyede müfredatı belirlenmiştir. *Ruzname-i Naserideki* rapora göre, 25 ile 40 yaşları arasındaki öğrencilere yaklaşık 90 saat içinde okuma yazma öğretilirdi. Ayrıca Arapça, Farsça ve Fransızca kursları verildi. *Naseri*, sınav törenine bazı öğretmenlerin ve Tebriz Darülfünunun başkanının yanı sıra bazı yerel soyluların da katıldığını bildirildi.¹²⁵⁵ Abdürrahîm Tâlibof'un 1894 okula fizik üzerine 200 kitap

¹²⁵¹ Shahvar, *Forgotten Schools*, 49.

¹²⁵² *Ruznameyi Nasiri*, sy. 11, 1. yıl, (1894), 90; Rüştiye, *Sevanih-i Omr*, 30-31.

¹²⁵³ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 32.

¹²⁵⁴ Tâlibof'un kitap bağışları için bkz. *Naseri*, sy. 5, (Haziran/Temmuz 1894/Zilhicce, 1311), 1. Makaleden bir alıntı için bkz. Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 33.

¹²⁵⁵ *Ruzname-yi Naseri*, sy. 11, (Eylül/Ekim 1894/Rebiülevvel 1312), 1; işaret eden Omid, *Tarih-e Azerbaycan*, I: 37; Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 31.

bağışladığına dair bilgi olmasına rağmen rüşdiyede fizik öğretildiğine dair elimizde veri yoktur. Tebriz’deki rüşdiye okulu, Mirza Hasan Tahran’da bir okul kurduğunda, kardeşine emanet etmiştir. Ancak okul gelir-gider dengesini kuramadığı için üç yıl sonra kapanmıştır.¹²⁵⁶ Kaynaklar, Rüşdiye okulunun bu dönemde her seferinde 370 ila 480 öğrenci arasında yüksek bir öğrenci katılımının sağlandığını, ancak bu rakamın şişirilmiş olabileceğini belirtmiştir.¹²⁵⁷

Temelde rüşdiyenin ilerlemesi, Mirza Hasan’ın modern okulları tanıtmak için yorulmak bilmeyen girişimlerine tanık olan yerel halktan ve buralarda okuyan çocukların kaydettiği gelişimden kaynaklanıyordu. Rüşdiye bazı yenilikler yaptı. Rüşdiye kara tahta kullandı, Farsçayı çok hızlı bir şekilde ve yeni usullerle öğretti. Ayrıca okulun girişine okulun ismini belirttiği bir levha yerleştirdi. Rüşdiye’nin bu hareketleri, Tebriz halkının çoğunun kendisini ve modern eğitimini desteklemesine yardımcı oldu. Böylece ilk kez yerel mektephaneleri azınlıkta bırakmasına neden oldu.¹²⁵⁸

Yeni okullara bir “ulemâ cevabı” diyerek genelleme yapmak imkânsızdır. Bu okullar Emir Kebir ve Mirza Hüseyin Han gibi yüksek hükümet yetkilileri tarafından kurulan Darülfünun gibi orta ve büyük ölçüde tamamlayıcı okullardan farklı olarak, *Encümen-i Maarif* yoluyla eğitim aktivistleri tarafından kuruldu. Bu aktivistlerden bazıları başbakanlar ve önde gelen sosyal seçkinlerdi. Diğerleri ise tüccar sınıflarından, alt düzey hükümet yetkililerinden ve ulemânın kendisinden geliyordu. En aktif eğitimcilerin çoğu *ulemâyı* ve neredeyse her zaman dini görüşler hiyerarşinin alt kademelerinden *Bahai* veya *Ezeli* temsilcilerdendi. Mirza Hasan Rüşdiye’nin yeni öğretim yöntemleri ve okulları, Tebriz’deki birçok benzer “Rüşdiye” okulunun yanı sıra Tahran’daki *Encümen-i Maarif* tarafından kurulan yaklaşık iki düzine yeni okul için model olarak kullanıldı.¹²⁵⁹

Rüşdiye’nin muhalifleri Mirza Hasan’ı Babilikle ve dinsiz olmakla suçladı. Okulun İslam’a ve İslam hukukuna karşı düşmanlığı teşvik ettiği iddia edildi. Ancak Mirza Ali Han Eminüddeve Azerbaycan’da kaldığı sürece muhalifler okulla açık çatışmaya girmeye cesaret edemedi. Nâsirüddin Şah’ın ölümü ve Muzafferüddin Mirza’nın Tahran’da tahta geçmesinin ardından 1897’de Eminüddeve de Tahran’a çağrıldı.¹²⁶⁰ Nihayet, Tebriz ulemâsının baskılarına karşı koyamayan Mirza Hasan da 1897’de devlet adamları tarafından Tahran’a davet edildi. Ancak yine de Tahran’da

¹²⁵⁶ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 245-246.

¹²⁵⁷ Mahbubi-Ardakani, Rüşdiye okulunun Tebriz’de toplam 5 kez açıldığını bildirdi. Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 336-337. Fahreddin Rüşdiye, Rüşdiye okulunun 8 farklı açılışını kaydediyor, Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 28-34. Şemseddin Rüşdiye 8 kez açıldığında aynı fikirde, Rüşdiye, *Savaneh Omr*, 31-34.

¹²⁵⁸ Shahvar, *Forgotten Schools*, 49-50.

¹²⁵⁹ Ringer, “Negotiating Modernity: Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century Iran”, 45.

¹²⁶⁰ Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, 202; Spehr, *Miratu’l-Vekayii*, 122-123.

hükümetin doğrudan maarif reformuna dönüşemezse de devlet adamlarının çabalarıyla yeni mekteplerin oluşturulması hızlandı.¹²⁶¹

Rüşdiye, Tahran'da Ocak 1898'in sonlarında ilkokulunu açtığında, okula yaklaşık 400'e yakın öğrenci kaydoldu.¹²⁶² 27 Ocak 1898'de *Terbiyet* gazetesinde okulun açılışının bir açıklama yayınlandı.¹²⁶³ Okula; Emirüddeve tarafından 12 bin tümen, Muzafferüddin Şah tarafından 2 bin tümen bağışlandı.¹²⁶⁴ Eminüddeve 50 öğrencinin masraflarını karşılandı. Bunun için okul ücreti, öğle yemeği ve giyim masrafları devlet tarafından karşılandı. 250 öğrenci ise üst ve orta sınıf ailelerden geldi. Zengin kesim 3 tümen giriş ücreti, öğrenim ücreti için ayda 3 tümen ve 3 ayda bir giriş ücreti 3 tümen ödedi. Orta sınıftan olan öğrenciler ve geri kalanlar, giriş ücreti olarak 3 tümen, ödeme yeteneklerine göre 2 tünden 15 kırana kadar tahsil edildi. Mali gücü yetersiz öğrenciler okula ücretsiz alındı. Her 3 ayda 1 üst ve orta sınıf gruplardan toplanan öğle yemeği ücretleri, geri kalanı için ücretsiz yemek masraflarını karşıladı. Eğitimlerini tamamladıktan sonra modern okullar açmak isteyenlerden 25 kıran ek ücret alındı.¹²⁶⁵

Okul bir ilköğretim ve daha gelişmiş bir bilimsel bölüm olarak 2 bölüme ayrıldı. 1904'te okulun yerinin Eminüddeve'nin evi olarak değişmesine kadar, okul 6 sınıftan oluşuyordu. İlk 3 sınıfın her birinde 2 sınıf vardı ve 4. 5. ve 6. sınıflarda 1 sınıf vardı. Müfredatta Farsça (okuma ve yazma), Kuran, fıkıh, matematik, aruz ve üslup, Arap dili ve edebiyatı, Rusça, Fransızca, çizim ve hat öğretiliyordu.¹²⁶⁶

Rüşdiye'nin aslen Erivanlı olduğu ve burada bir rüşdiye okulu kurduğu bilindiği için, Erivan'daki Rus menşeli okulların ders programları da incelenmiştir. Erivan'daki 9 okulda, 120 öğrenci okudu, onlar da maddi durumlarına göre aylık 20 gepikten (kuruştan) 1 gümüş ruble dek ücret ödedi. 15 Mart 1868 yılında *Erivan Kaza Okulu* dört sınıflı *klasik progimnaziyaya* (orta okul) dönüştü. Azerbaycanlı çocukların da eğitim aldıkları bu okulda din dersleri, Rusça, Tatarca, Ermenice, Latince, Fransızca, tarih, coğrafya, matematik ve doğa konuları okutuldu.¹²⁶⁷ Bu okulların hem ücretli olması hem de ders konu içeriğinin yakın olması bakımından, birbirlerine benzerliği dikkat çekmektedir.

¹²⁶¹ Samet Serdariniya, *Tebriz Şehr-i Evvelin*, 699-716; Reis Niya, *İran ve Osmanî der Astane-i Karn-i Bistum*, 401-409; Kasimi Puya, *Medaris-i Cedit*, 188-214.

¹²⁶² Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi*, 39. Natek, *Karname-ye Farhangi-ye Farangi der İran*, 64; Omid, *Tarih-e Azerbaycan*, 49; Spehr Kasım-Aralık 1897'yi işaret eder. Spehr, *Miratu'l-Vekayii*, 194.

¹²⁶³ Omid, *Tarih-e Farhang-e Azerbaycan*, I: 40.

¹²⁶⁴ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 207; Spehr, *Miratu'l-Vekayii*, 154-194.

¹²⁶⁵ Rüştiye, *Zendeginame-i Pir-i Maarifi Rüştiye*, 42-43; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 246-47; Shahvar, *Forgotten Schools*, 53.

¹²⁶⁶ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 208; 1898-1903/1904 döneminde öğretilen konuların ve kullanılan metinlerin bir listesi için, Rüşdiye, *Savaneh Omr*, 66-67. Spehr yalnızca Farsça, hat sanatı, coğrafya, astronomi, aritmetik ve diğer bilimlerdeki dersleri kaydeder. Bkz. *Miratu'l-Vekayii*, 154, 194.

¹²⁶⁷ Nazim Mustafa, *İrevan Şehri*, 124-127.

Osmanlı Devleti'nde 1869 yılı Maarif-i Umumiye Nizamnamesine bakıldığında rüşdiyelerin ders programında, din dersleri, Osmanlıca dil bilgisi, imla ve inşa, Arapça ve Farsça dilbilgisi, çizim ve hat, matematik, defter tutma usulü, genel tarih, Osmanlı tarihi, coğrafya, jimnastik, mahalli dil (yerli halkın çoğunluğunun dili) ve 4. sınıfta seçmeli Fransızca vardır.¹²⁶⁸ Buna göre müfredatlar birbirlerine çok benzemekle birlikte jimnastik dersi sadece Osmanlı'daki rüşdiyelerde vardı. Bunun dışındaki derslerin, Osmanlı Devleti'nde, İran'da ve Erivan'da ortak dersler olması konumuz açısından önemlidir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki maarif nizamnamesine göre, dersler ücretsiz ve zorunluydu. Ancak İran'da derslerin ücretsiz olması meselesi çok daha geç bir tarihe denk gelmektedir. Okulların ücretsizleştirilmesi meselesi, 1906 anayasasında ve daha sonraları *Eğitimi Geliştirme Temel Kanununun* 33. maddesinde geçmektedir. Bu kanun, okulların ücretsiz olmasını ve 7-13 yaş arası çocuklar için zorunlu eğitim sağlanmasını şart koşmuştur.¹²⁶⁹

14 Ocak 1832'de, Rusya'nın işgali döneminde ilk defa Erivan'da 2 sınıflı bir ilkokul açılmıştır. Erivan kalesinde bulunan bu okulun kurucusu ve yöneticisi Moskova Üniversitesi öğrencisi F. Zuboev olmuştur. 1836 yılında Petersburg'da yayınlanan *Kafkasya'daki Rusya Topraklarının İncelenmesi* eserinde, Erivan kentinde 60 öğrencinin eğitim aldığı bir halk okulu, 1827 yılında Eçmiedzin'den taşınmış 1 Ermeni ve 8 Tatar (Azerbaycan) okulu olduğunu söylemektedir. Stephan Zelinski yukarıda adı geçen "İrevan kenti" makalesinde (s. 48), 1850 yılından 1880 yılına kadar 30 yıl boyunca, *İrevan Kaza Okulunda* üst üste 558 Tatarın (Azerbaycanlı) mezun olduğunu yazmıştır.¹²⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde de rüşdiyeler benzer tarihlerde açılmıştır. II. Mahmud devrinde, sivil mektepler rüşdiyelerle birlikte açılmaya başlanmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, 1838 yılında siviller için ilk ve orta öğretim düzeyinde ve rüşdiye adında okullar tasarlanarak "Mekteb-i Maarif-i Adliye" ve "Mekteb-i Ulum-u Edebiye" adlı iki yeni hazırlık okulu kuruldu.¹²⁷¹ Bu okullar rüşdiyelerin temelini atmaktadır. Buna göre Erivan'daki Rus okullarıyla aynı dönemlerde rüşdiye okullarının kurulduğu tespit edilmiştir. Ancak elbette yukarıda bahsedildiği gibi, Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiyelerle kıyaslanamayacak kadar az öğrenci mezun olmuştur.

Buna göre Mirza Hasan Rüşdiye, hem Erivan'daki Rus tarzı modern okulları hem de Osmanlı'daki rüşdiyeleri gözlemlemiştir. Edinilen kaynaklardaki tespitlere göre, açık ara Mirza Hasan Rüşdiye Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiyelerden etkilenmiştir. Bunun en büyük kanıtı, Mirza Hasan'ın Osmanlı Devleti'ndeki rüşdiye ismini kullanması

¹²⁶⁸ Mahmud Cevad ibnü'ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrâatı*, (İstanbul, 1338), 474.

¹²⁶⁹ Arasteh, *Education And Social Awakening in Iran*, 55-56.

¹²⁷⁰ Aktaran, Nazim Mustafa, *İrevan Şehri*, 124-127.

¹²⁷¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 119.

gösterilebilir. Ayrıca İran rüşdiyelerinin müfredatı ve ders içeriklerinin benzerliği azımsanmayacak ölçüdedir.

Rüşdiyeler Osmanlı Devleti'nde örnek alınarak İran'da uygulandı. Ancak Osmanlı Devleti'nden görece çok daha geç tarihlerde açılması düşündürücüdür. Bunun için devletin çok az çaba gösterdiği, özel teşebbüslerin girişimlerde bulunduğu dikkatimizi çeken noktalardandır. Buradaki Osmanlı ve İran devletlerinin arasındaki temeldeki en önemli fark, Osmanlı Devleti'nin modern kurumlar açması için çaba harcamasıdır. İran'da ise bu çabayı daha çok kişiler ve özel teşebbüsler göstermiştir.

4.2.2.1. Rüşdiyelerin Yaygınlaştırılması

Rüşdiyelerin yaygınlaştırılmasında başlıca etken, modern kurumlara sıcak bakan Mirza Ali Han Eminüddeve'nin 1897'de başbakan olması ve Tahran'da *Rüşdiye Okulu* kurma kararlılığıydı. Onun ve birçok modern okul destekçisinin çabaları sayesinde *Encümen-i Umana-yı Medrese-yi Rüşdiye ve Tesis-i Mekatib*'dir (Rüşdiye Okulu Mütevelli Heyeti ve İlköğretim Okullarının Kurulması Derneği) adlı bir dernek kuruldu. Osmanlı Devleti'ndeki benzeri Encümen-i Dâniş gibi, *Encümen-i Maarif* olarak bilinmeye başlandı. Encümen-i Maarif aracılığıyla Tahran'da 30'dan fazla okul açıldı. Derneğin amacı Rüşdiye Okulunu örnek alarak okulların gelir ve giderlerini denetlemek ve ek modern okullar kurmaktır.¹²⁷²

Rüşdiye, Tahran'da Ocak 1898'in sonlarında (Ramazan 1315) ilkokulunu açtığı anda, okula yaklaşık 400 öğrenci kaydoldu. Bunlardan 50'si, okul ücreti, öğle yemeği ve giyim masrafları devlet tarafından karşılanan yoksul ailelerden gelirken; okulun öğrenci topluluğunun 250'si üst ve orta sınıf ailelerden geliyordu: üst sınıf ailelerden olanlar 3 tümen giriş ücreti ödedi ve öğrenim ücreti için her ay ek 3 tümen ve orta sınıftan olanlar, ödeme yeteneklerine göre 2 tünden 15 kırına ödediler. Geri kalan öğrenciler tamamen ücretten muaf tutuldu. Her üç ayda bir üst ve orta sınıf gruplarından toplanan öğle yemeği ücretleri, geri kalanı için ücretsiz yemek masraflarını karşıladı. Eğitimlerini tamamladıktan sonra modern okullar açmak isteyenlerden 25 kırıan ek ücret alındı.¹²⁷³

Adab ve Sadat (Nisan/Mayıs 1898) okullarının kurucusu Devletabadi'ye göre bu heyetin kurucuları arasında, kendisi, *Medrese-yi İlmiyenin* kurucusu (Nisan/Mayıs 1898) Mirza Mahmud Han İhtişamüssaltana, Bilim Bakanı ve Darülfünunun müdürü Cafer Kuli Han Nayirülmülk, *Medrese-yi İftitahiyyenin* kurucusu Mahmud Han Meftahülmülk, Hacı Şeyh Mehdi Han Şerif Kaşan Mumtahinüddeve (Mumtahinüssaltana), Paris Darülfünun mezunu Ali Han Nazımülulum ve Mühendisülmemalik vardır.¹²⁷⁴ İhtişamüssaltana,

¹²⁷² Ayrıca Mirza Kerim Han Muntazimüddeve Firuzgûhi Sardar-i Mukarram (daha sonra *Medrese-yi Hayriyenin* kurucusu) da vardır. Shahvar, *Forgotten Schools*, 53.

¹²⁷³ Shahvar, *Forgotten Schools*, 53.

¹²⁷⁴ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, I, 188-189; Mirza Gıyasüssultan'dan da bahsedilir. Bkz. Moulvi M. A., *Modern Iran*, (Bombay: Shah Bahram Printing, 1938), 172-173. Mirza Ekrem Han Sevad ve Mirza Hasan

Mirza Hasan Rüşdiye'nin de orada bulunduğunu kaydeder ve Nayerülmülk'ten bahsetmez.¹²⁷⁵ Devletabadi'ye göre, İhtişamüddeve, Eminüddeve'nin dahil edilmesinde ısrar etmesine rağmen, encümeni doğrudan hükümetin kontrolünden uzak tutmayı umarak, bilim bakanını üyeliğini kabul etmek istemedi.¹²⁷⁶

İran'da “yeni” okulların birçoğunu bireysel çabalarla gerek entelektüel kişilerden gerekse ulemâdan destek alarak açılmaya çalışılmıştır. Yeni eğitim yolunda en etkili adımlardan birini entelektüel ve büyük âlim Mirza Seyid Muhammed Tabâtabâi (1838-1921)¹²⁷⁷ “Medrese-i İslam” isimli bir okul açmıştır. Bununla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, 27 Ağustos 1889 tarihli belgede, *Tahran Medrese-i İslam* adındaki okuldan bahsetmektedir. Okulun Maarif Nazırı Mirza Sadık'a *ikinci dereceden Osmanlı nişanı*; Medrese Müdürü Nazımülislam Mirza Muhammed'e *iftihar madalyası*, Sanayi Müdürü Mirza Hasan Han'a *iftihar madalyası* verilmesine dair belge mevcuttur.¹²⁷⁸ Bu belgeden anladığına göre, Osmanlı Devleti, İran'daki modern okulların gelişimine destek vermektedir. Ancak, 1900 yılında kurulan *Medrese-i İslam* nasıl olur da Osmanlı arşiv belgelerinde daha erken kayıtlı tarihte önümüze çıkmaktadır. Devletabadi'ye göre, bu okul yeni tarzda, *Medrese-i İslam* adında Nisan/Mayıs 1900 tarihinde bir okul açıp müdürlüğünü kendi oğluna vermiştir.¹²⁷⁹ Buna göre, Medrese-i İslamın kuruluş çalışmaları ve faaliyetleri 1889 senelerinde başlamışsa da izin alınıp kurulması 1900 yılını bulmuştur.

Devletabadi, okul müdürünün önce Tabatabai'nin oğlu olduğunu daha sonra da Mirza Muhammed Kirmani Nizamülislam tarafından yönetildiğini söylemektedir. Ancak arşiv bilgilerine göre, medrese müdürü zaten Nizamülislam'dır. Maalesef arşivde başka bir belge bulunmadığı için bu bilgileri karşılaştırılamamıştır. Devletabadi'ye göre, okul hükümetten bir miktar fon almasına rağmen, *Encümen-i Maarif* tarafından belirlenen eğitim yönergelerine uymayı reddetti. Ancak Kasım 1902'de *Eğitim Yüksek Kurulu*, İslam Okulunun *İftitahiyye Okulu* ile birleştirilmesini zorunlu kıldı.¹²⁸⁰ Tabatabai'nin okul açması, İran mollalarının, yeni okulun gavurculuğu simgelediğini, Avrupacılığı

Rüşdiye'yi ekleyenler için bkz. Sarıkçıoğlu, *İran'da Eğitim Reformları*, 72; Seccadi, *Amuzeş ve Pervereş-i İran, der Ruzgar-ı Kacar*, 114; Anver, ilk üyelerin İhtişamüssultan, Devletabadi, Nayerülmülk, MeftahülMülk, Nizamülululum, Mumtahnüddeve ve Abbas Han Mühendisbaşı'dan oluştuğunu kaydeder; bkz. Anver, “Encümen-i Maarif”, 87.

¹²⁷⁵ İhtişamüssultan, *Hatırat*, 325.

¹²⁷⁶ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, I:188.

¹²⁷⁷ Abdullah Kahraman, “Seyyid Muhammed Tabâtabâi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 308-310.

¹²⁷⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi, (BOA. Y. PRK. TŞF.) 2/76.

¹²⁷⁹ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, I: 302-303; Rüşdiye, *Savaneh Omr*, 53; Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, (Tahran: İlmi, 1992), III: 120; Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 248.

¹²⁸⁰ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, I: 302-303.

tanıttığını ve bu okulları kuranların ve bunlara destek verenlerin dinsiz olduğu görüşünü değiştirdi.¹²⁸¹

Okullara destek verme konusunda yardımcı olan başka bir müctehid de Ayetullah Şeyh Hadi Necmabadi'ydi (1834-1902).¹²⁸² Onun ve Tophane Başkanı Mirza Kerim Han Serdar Mükerrrem Firuzgûhi'nin kurduğu *Medrese-i Hayriyenin*, *Darüleytam* özelliği vardır. Yatılı olarak inşa edilen bu okul, yetim çocuklarını alıp onlara eğitim vermeye başlamıştı.¹²⁸³ Bu okulda başlangıçta 20 tane yetim çocuğu himaye edilmişti¹²⁸⁴. Ancak bu sayı kısa sürede 3094'e yükseldi.¹²⁸⁵ Mirza Kerim Han, bu okulun ve öğrencilerin masraflarını karşılamak için Mazenderan, Demavend, Şimran ve Tahran'daki mülklerinin çoğunu bu okula vakfetmişti. Yetim çocuklarının yiyecek, içecek ve giyecek ihtiyaçlarının büyük bir kısmını kendisi karşılamıştı.¹²⁸⁶ Böylece Rüştîye okullarına paralel olarak İran'da yeni okul olarak dârüleytâmlar açılmıştı ve bu kurumlar günümüzde de *Firuzgûh* adıyla eğitime devam etmektedirler.¹²⁸⁷ Okulların müfredatında, *Farsça okuma ve yazma, din, tarih, coğrafya ve aritmetikten* oluşuyordu. Muhtemelen mezun olduktan sonra öğrencilere geçim kaynakları sağlamak için, okul ayrıca *ayakkabı yapımı, kâğıt yapımı ve halı dokumacılığı* dahil olmak üzere çeşitli el sanatları öğretti.¹²⁸⁸

Bu okullar, Osmanlı'daki *Mekteb-i Sanayiye* benzemektedir. Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmud'un son dönemlerinden itibaren sanayinin geliştirilmesine yönelik birtakım adımlar atılmış, İplik, dokuma, çuha ve kâğıt gibi fabrikalar açılmıştı. Osmanlı Devleti'nde ilk *ıslahhaneler* Mithat Paşa'nın 1861-1868 yılları arasında Niş ve Tuna Valiliği yaptığı döneme rast gelmiştir. Bu konuda, ilk devlet icraatı, 8 Ekim 1862

¹²⁸¹ Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 248.

¹²⁸² Şeyh Hadi Necmabadi, Hacı Molla Mehdi Necmabadi'nin oğludur. 1834 yılında Tahran'a bağlı bir köyde Senglec'de dünyaya geldi. İlk eğitimini babasından aldı. 1846'da annesiyle Şii dini eğitim almak için Necef'e gitti. 1854'te Tahran'a döndü ve burada evlendi. Sonrasında tekrar Necef'e gitti. Onun Tahran'daki evi, dönemin yenilikçi ve özgürlükçü her kesimden çevrenin uğrak mekanlarından birisiydi. Buna göre, Nâsirüddin Şah, Naibüssaltana ve Eminüssaltana gibi ünlü isimler evini ziyaret etmiştir. Kızı Begüm Ağa Necmabadi, İran'da kadınların kurduğu ilk aktivist dernek Encümen-i Muhadderât-ı İranın başkanlığını yaptı. Eşi Sekine Kondşolov da bu derneğin en aktif kadınlarından. Şeyh Hadi Necmabadi'nin toplumsal faaliyetleri arasında yetim ve kimsesiz çocuklar için kurduğu Medrese-i Hayriye ve Medrese-i Sâdat okulları ve bir hastane yer almaktadır. Ayrıca ünlü meşrutiyetçi ve alim Mirza Seyid Muhammed Tabâtabâi, Necmabadi'nin öğrencisidir. Hakkında yazılmış Türkçe bir makale için bkz. Habip Demir, "Çağdaş Şii Düşüncesinde İlk İslah Çabaları: Şeyh Hâdi Necmâbâdi (1834-1902)", *Mezhep Araştırmalar Dergisi* 12, sy. 2, (2019): 517-545.

¹²⁸³ Devletabadi, *Hayat-e Yahya*, 184-186; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 251.

¹²⁸⁴ Spehr, *Miratu'l-Vekayii*, 156; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 251.

¹²⁸⁵ Spehr, başlangıçta kabul edilen 20 öğrenciyi kaydetmiştir. Spehr, *Miratu'l-Vekayii*, 156; Ardakani, belirli bir tarih verilmemesine rağmen 30 yetimin okulda yattığını yazmaktadır, Ardakani, *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran*, 382; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 206.

¹²⁸⁶ *Ruzname-i Şeref ve Şerefet*, sy. 44, (1899), 544; İhtişamüssultan, *Hatırat-ı İhtişamu's-Saltane*, haz. Muhammed Mehdi Musevi, (Tahran: Zevvar, 2. baskı, 1988), 348; Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 251.

¹²⁸⁷ Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", 252.

¹²⁸⁸ Spehr, *Miratu'l-Vekayii*, 156; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 206.

tarihinde *Sanayi Mektebinin* kurulmasının zorunlu olduğu ve okulu temin etmek üzere komisyon kurulması gerektiğine dair padişah emri çıkarılmasıdır.¹²⁸⁹ Sanayi ile ilgili gerekli tedbirleri almak üzere 1864'te "İslah-ı Sanayi Komisyonu" kurulmuştur. Kasım 1868'de eğitime başlayan okulun açılış konuşmasını Midhat Paşa yapmıştır. Fransa İmparatoriçesi Eugenie, Ekim 1869'da İstanbul'u ziyareti esnasında Sanayi Mektebini beğenerek 10 bin Frank bağışta bulunmuştur.¹²⁹⁰

Öncelikle kimsesiz çocukların alındığı bu ıslahhanelere (İslah-ı Sanayi Mektebi) için 52 madde ve 3 kısımdan oluşan bir *nizamname* hazırlanmıştır. Kimsesiz ve fakir çocuklar, ıslahhanelere parasız kabul edilirken durumu iyi olan ailelerin çocuklarından *her sene 500 kuruş* ücret alınacaktır. Bu okulun eğitim süresi 5 yıldır. Okulda okuma-yazmadan çok, sanat öğrenmek esas olmaktadır. Ancak öğrencilere belirli bir seviyede okuma-yazma, hesap, defter tutma ve resim öğretilmekteydiler. Bunların yanı sıra Niş'teki ıslahhanede *terzilik, kunduracılık, müretteplik (ciltçilik) ve fotoğrafçılık* öğretilmiştir. Rusçuk'taki ıslahhanede *araba fabrikasına ustaları* yetiştirilmiştir. Sofya'da ise çuha fabrikasına eleman yetiştirmek üzere *dokumacılık ve makinistlik* bölümleri kurulmuştur.¹²⁹¹

Nâsirüddin Şah, Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872) sırasında 1870'te buraya ziyarette bulundu. Şah, Midhat Paşa'nın Bağdat'ta açtığı yeni sivil ve askeri okulları ve hastaneleri Mirza Hüseyin Han ile görmüştür. Hatta buradan dönüşte Mirza Hüseyin Han'ı yüksek görevlere getirterek *Tanzimat* oluşturmuştur. Bu dönemde Bağdat Vilayeti'nin ilk resmî gazetesi *Zevra Gazetesi*(ez-Zevrâ) çıkartılmıştır. Bu gazete, Bağdat ile İran'ın etkileşimini arttırmıştır. Böylece medya aracılığıyla da Midhat Paşa'nın çalışmaları İran'a ulaşmış oldu.¹²⁹² Hem şahın Bağdat ziyareti hem de *Zevra* gazetesinin İran'a gönderilmesi İran'da ıslahhanelerin yaygınlaşmasında önemli bir faktör olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı Devleti'nde sanayi faaliyetleri uzun süre yabancıların elinde kaldı ve imal edilmiş birçok eşya Avrupa'dan getirildi. Fakat ekonomik kalkınma ve refahın sağlanması için sanayinin gelişmesi gereklidir. Kuruluş amaçları itibarıyla İran ve Osmanlı devletlerindeki ıslahhaneler birbirlerine benzemektedir. Her ikisi de sanat öğretmek için kurulmuştur. Osmanlı Devleti Avrupa'daki sanayileşmeyi daha erken fark edip okullar kurmaya başlarken, İran'da bu tarih görece daha geçtir.

Bu arada Mirza Ali Han Gerrusi Eminüddeve'den (1844-1904) bahsetmeden konunun anlaşılması mümkün değildir. İlk öğrenimini, nesirde o devrin *Kaimmakam*

¹²⁸⁹ BOA. İ. DH. 497/33809, lef 2.

¹²⁹⁰ BOA. İ. HR. 240/14262, Lef 2, (8 Şaban 1286/13 Kasım 1869).

¹²⁹¹ Yaşar Semiz ve Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitimi-İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, (Konya, 2004): 278-279.

¹²⁹² Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, (2020); Ersoy, "Zevra Gazetesi (S.1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", (2014).

Mektebine bağlı yazarlarından sayılan iyi bir hattat olan babası Mecdülmülk'ün yanında gören Eminüddeve, 15 yaşında Dışişleri Bakanlığında kâtip olmuş, 18 yaşlarında güzel yazı yazması sebebiyle Nâsırüddin Şah tarafından devamlı olarak emrinde çalışmak üzere görevlendirilmiştir. Eminüddeve, 19 yaşında *Dışişleri Bakanlığı Birinci Vekilliğine* (naibet-i evvel), 23 yaşında da şahın özel kalem müdürlüğüne getirilmiştir.

Avrupa devletlerinin yönetim şekli hakkında bilgi sahibi olan ve şaha sürekli *kanun* çıkaran meclisin kurulmasını teklif eden Eminüddeve, bir süre Avrupa kanunlarının tercümeleri ve bunların İslam dini, Şîa mezhebi ve İran gelenek ve göreneklerine uyarlanması çalışmalarında bulunmuştur.¹²⁹³ Muzeffürddin Şah'ın tahta geçmesinden sonra Tahran'da yeni bir hükümet tayin edildi. Mirza Ali Asgar Eminüssaltana'nın yerine (d. 5 Şubat 1858, Tahran; 31 Ağustos 1907, Kum), başbakanlığa Osmanlı taraftarı bir reformcu olan Eminüddeve (1897-1898) geldi.¹²⁹⁴ Bu durum doğal olarak Osmanlı-İran ilişkilerine yeni bir hava getirdi.¹²⁹⁵

Eminüddeve 1897 Ağustos'unda *Meclis-i Ayan* kurulmasını içeren kanunu Muzafferüddin Şah'ın onayına sunmuştur. Bundan 10 ay sonra da meclise, önce şaha, sonra da saray ileri gelenleri ve şehzadelere maaşa bağlanması gerektiğini ihtiva eden bir kanun teklif etmiş, ancak çok sert tepki ile karşılaşmış ve bu olay onun şah tarafından görevinden azledilmesiyle sonuçlanmıştır. Mirza Ali Han Eminüddeve'nin Encümen-i Maarifin kurulmasında, yeni okulların özellikle de rüşdiyelerin İran'da açılması ve yaygınlaşmasında çok büyük katkısı vardır.¹²⁹⁶

Şahın özel sekreteri Mirza Ali Han Eminüddeve'ye göre (1873-1896), okuma yazma bilmeyenlerin tahtını tehlikeye atamayacağına inanan Nâsırüddin Şah, halkının İran'ı yalnız bilmesini ve ilgilenmesini diledi ve diğer ülkeler hakkında bilgi sahibi olmamayı istedi. Önde gelen eğitim aktivisti Mirza Ali Han Eminüddeve (İhtişamüddeve), modern devlet veya devlet okulları kurma çağrılarını görmezden gelmesinin nedeni buydu. Şah, Avrupa ülkelerini bilenler bile onları ele geçirebilecek herhangi bir yorum yapmaya cesaret edemediğinden, konu hakkındaki görüşlerini herkes tarafından bilinir hale getirmiş görünüyordu.¹²⁹⁷

Nâsırüddin Şah'ın 1873'ten 1896'daki ölümüne kadar özel sekreterliğini yapan Eminüddeve, anılarında Nâsırüddin Şah'ın ne kendi memurlarının ne de genel olarak

¹²⁹³ Sefername-i Eminüddeve, *Mukaddime*, Penc (5); Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatı*, 66-67.

¹²⁹⁴ Bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Atabek-e Azam", *Elr*, II, 881-82 ve "Amin al-Dawla", *Elr*, I, 943-945; Hafez Fermayan, "Portrait of a Nineteenth Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin-ud-Dawlah, 1844-1904", *IJMES* 15, (1983): 337-351; Shaul Bakhash, "The Failure of Reform: the Prime Ministership of Amin al-Dawla, 1897-1898", *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*, ed. E. Bosworth ve C. Hillenbrand, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983): 14-33.

¹²⁹⁵ Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 250-251.

¹²⁹⁶ Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatı*, 67.

¹²⁹⁷ Shahvar, *Forgotten Schools*, 33-34.

İranlıların Avrupa'yı görmesini veya bilgilendirilmesini istemediğini yazdı. İran'ın olumsuz bir şekilde karşılaştıracağı kesindi. Eminüddeve'ye göre şah birçok kez ¹²⁹⁸ "Hizmetçilerim ve bu ülkenin halkı, İran ve kendi dünyaları dışında hiçbir yerden haberdar edilmemelidir ... "Paris" veya "Brüksel" kelimesini duyarlarsa, bu iki şeyin yenilebilir mi yoksa giyilebilir mi olduğunu bilmemeliler." demiştir.

Şah eğitim reformunu da istemiyordu. Eminüddeve, İran'ı çağdaş, "medeni" uluslarla aynı hizaya getirmek için şahı defalarca orta ve ileri okullar kurmaya çağırdı. Şahın eğitimi teşvik ederek kendisi için sağlayacağı tarihteki yere yaptığı çağrılara rağmen, Eminüddeve'nin ricalarına aldırış edilmedi. ¹²⁹⁹

Eminüddeve Montesquieu'nün (1689-1755) *Kanunların Ruhu Üzerine* (Esprit de Loi) adlı eserinden hayli etkilenererek hukukun üstünlüğü üstüne ön açıcı tezler kaleme almış, İran posta sistemini baştan aşağı ıslah etmiş, çeşitli idari görevlerde bulunmuş ve son olarak da tahttaki şahın nüfuzunun sınırlanmasında rol oynayarak 1906-1911 Meşrutiyet Devrimi'ne önyak olmuştur. ¹³⁰⁰

Ancak 5 Haziran 1898'de (15 Muharrem 1316) Eminüddeve istifa etti. İki yıldan daha kısa süren başkanlığı sırasında 11'i Tahran'da, 6'sı Reşt'te olmak üzere 17 modern ilkokul kurulmasına destek verdi. ¹³⁰¹ Böylece, İran'da ilkokulların kurulmaya başlandığı 1900 yılından beri çok kısa bir süre içinde, Tahran, Tebriz, Buşehr, Reşt ve Meşhed şehirlerinde 21 okul açıldı. ¹³⁰²

Yahya Devletabadi gibi Tahran'da yaşayan İsfahanlı bazı ünlü kişiler tarafından yürütülen Tahran okullarının refaha kavuşması, İsfahan'da da yeni okullar kurma fikrinin canlanmasına neden oldu. Özellikle başbakanın özeniyle İsfahan'ın hükümet sistemini birleştirerek bazı keyfiliklerin önüne geçti. İsfahan Darülfünunun kuruluşundan (1881) bu yana geçen 20 yılın ardından yeni bir okulun kurulması ancak mümkün olabildi. Zillüssultan'ın güvendiği kişilerden Hacı Mirza Bakır Han Müşirülmalik Nayini ve onu

¹²⁹⁸ Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 195-196.

¹²⁹⁹ Eminüddeve, *Hatırat*, 268; Ringer, "Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906", 196.

¹³⁰⁰ Ayrıca, İtiazüdsultan'ın el yazması 128 sayfalık günlüğü için bkz. İran Arşiv Belgesi, 295/7362, No. 238, Biotat Albümü, (h. 1306-1307). 26 Nisan 1912 (9 Cumadiyelevvel 1330) tarihinde Musa Miratül-Memalik tarafından imzalı günlük, Andron Kütüphanesine teslim edilmiştir. Günlükte Nâsirüddin Şah'ın izinden İshak Aghasi Başigri (Tören Başkanı) pozisyonundaki Frengistan gezisinin günlük olayları, Nevruz kutlamaları, piyade ve topçu çatışması nedeniyle Muhammed Sadık Han Amin Nizam'ın Topçu Sarayından çıkarılması, Mirza Melkum Han Nizamüddeve'nin İngiltere'deki İran elçiliğinden görevden alınması, Molla Necefi Müctehad'ın Seyyid Cemaleddin ile görüşmesinde Babi suçlamasıyla çok sayıda kişinin öldürülmesinde keyfi davranması nedeniyle İsfahan'da yaşanan kargaşa gibi birçok olaydan bahsedilmektedir. Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, 68-69; Eminüddeve hakkında daha fazla bilgi için bizzat kaleme aldığı siyasi anılarına bakmakta fayda var, bkz. *Hatırat-ı Siyasi*, haz. Hafız Ferman Fermayan, (Tahran: Ketab-e İran, 1962).

¹³⁰¹ Shahvar, *Forgotten Schools*, 55.

¹³⁰² Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 69.

destekleyen halk sayesinde 1901 yılında *Bagheriyya* 1901 adında bir okul kuruldu. Bu okul Tahran Rüşdiye Okulundan (1898) 3 yıl sonra kurulabildi.¹³⁰³

1905 yılına gelindiğinde modern okul açılmayan çok az şehir vardı.¹³⁰⁴ Meşhed, Tebriz ve Buşehr gibi diğer büyük şehirlerde ve 1897-1907 döneminde 49 yeni okul kuruldu. Tüm bu okullar özel mülkiyete sahip olup özel finanse edildi ve yönetildi. Bu okullar yabancı ve azınlık muadillerinin aksine, çoğunlukla Müslüman nüfusa hizmet etti.¹³⁰⁵

Tebriz’de Meşrutiyet’ten önce yalnızca iki ya da üç tane ilkokul vardı, meşrutiyetten sonra okullar yaygınlaştırılmaya başlandı. Aslında ilkokul işini Tebrizliler tarafından başlatılmasına rağmen, Tebriz bu imkanlardan çok az faydalanabilmiştir. Çoğu mahallede 10-12 zengin ve tanınmış kişinin toplanıp kendi olanaklarıyla başkalarının sağladığı imkanları bir araya getirerek ilkokul kurmuştur. Öğretmenlerin ücretleri ve giderleri bu şekilde karşılandı ve okulu her yönden desteklendi. Ayrıca iane amacıyla okul törenlerine katılanlardan para toplanırdı.¹³⁰⁶

Genel kanının dışında, tespit edilen bilgilere göre, Encümen-i Maarifin kurduğu okullardan başka, farklı şehirlerde özel girişimlerle açılan birkaç okul tespit edildi. Bu okullar Nâsirüddin Şah’ın hükümdarlık süresi içinde kurulduğu için onlardan bahsetmeyi uygun bulunmaktadır. Çünkü bu okullar diğer kaynaklarda neredeyse hiç bahsedilerek ihmal edilmiştir.¹³⁰⁷

Nâsirüddin Şah devrinde 1851 yılında ilk modern okulun kuruluşundan bu yana çok fazla yeni okulla karşılaşılmamıştır. Ancak yoğun araştırmalar sonucunda, İran’ın bazı eyaletlerinde Nâsirüddin Şah dönemine tekabül edebilecek yeni tarzda okullar tespit edilmiştir. Bunlardan birkaçı Kaşan’da kurulmuştur. Daha önce Kaşanlı birçok kişinin Avrupa’da eğitim aldığı belirtilmişti. Yurt dışında okuyan öğrencilerin bu okulların kurulmasında katkısı olduğu düşünülmektedir.

Bahsedilen okullardan ilki, Esedullah Marifet (Marafet Bani) tarafından kurulmuştur. Esedullah Marifet, 1838 yılında Hamene’de¹³⁰⁸ doğmuş ve memleketi Bazargan’da vefat etmiştir. Marafet’in ailesi Hamene’in ünlü tüccar ailelerinden biriydi. Ailesinin ısrarı üzerine bir süre okula gitti ancak okulu bırakıp aile işine katıldı. Gençliğinde başta Rusya olmak üzere çoğu yabancı ülkeyi ziyaret etti. Kendisi okuryazar olmasa da Rus okullarını gözlemlemek aklını derinden meşgul etti. O dönemde Esedullah

¹³⁰³ Askerani, “Tesis-e Medares-i Cedid der Esfehān ta Asr-ı Meşrutiyet”, (1392).

¹³⁰⁴ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 69.

¹³⁰⁵ Shahvar, *Forgotten Schools*, 55.

¹³⁰⁶ Tebrizi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 259.

¹³⁰⁷ Tebrizi, *İran Meşrutiyet Tarihi* (2021); Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, (1962); Menashri, *Education and the Making of Modern Iran*, (1992); Ringer, “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”, (1998); Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, (2012).

¹³⁰⁸ İran’ın Doğu Azerbaycan Eyaletinde bir şehirdir. Farsça yazılışı خامنه’dir.

Marifet, İran okullarının durumunun çok yetersiz olduğunu savunmuş ve modern bilimlerin de çok az öğretildiğini belirtmiştir. Esedullah Marifet, İranlı çocuklarla Avrupalı çocuklar arasında hiçbir fark olmadığını, Batılı ülkelerin ilerlemesinin nedeninin eğitime büyük önem vermeleri olduğunu fark edenlerden biri olmuştur. Ülkedeki işletmelerin gelişmesi için eğitimin en önemli dayanak olduğu savundu. Bu yüzden kendi memleketinde Rusya'ya benzer modern okullar inşa etmeyi düşündü.¹³⁰⁹

Rusya'nın Dağıstan bölgesinde binalarda bulunan çeşitli Farsça yazıtlar incelendiğinde, Hacı Esadullah Marifet, iki kardeşi Kerbelâi Lütfullah ve Kerbelâi Mecid'inin yardımıyla 1893 yılında bu bölgede bir cami ve okul inşa etti. Rusya'nın Eski Petrosk ve Derbend şehirlerinde birer cami kurdu. Ayrıca bu büyük adam, İran'da yeni bir eğitim sistemiyle ilk parasız okulları olan *Mekatib-i Marifet* zinciri olarak birçok okul inşa etti.¹³¹⁰

Esedullah Marifet Kafkaslar'daki okul ve camilerin dışında İran'da da faaliyetlerde bulunmuştur. *Marifet Mektebi*ni kuran Esedullah Marifet, ilk parasız devlet okullarının kurucusudur. Okuma yazma bilmemesine rağmen Rusya'da yeni okullar gördükten sonra kendi ülkesinde bu tür okullar açmayı düşündü. İlk okulu 1896'da Muzafferüddin Şah zamanında doğduğu şehirde Hamene'de inşa etti. İki yıl sonra İkinci okulu Meşhed'e ve üçüncüsünü Rusya'daki "Petrovsky" de İranlı çocuklar için inşa etti. Rusya'dan İran'a sıra, bank ve tahtalar getirterek öğrencilere üzerinde "Marifet-i Hamene Mektebi" yazan kemerler ve üniformalar hazırladı. Öğretmenler okulun başarılı öğrencilerine ödül vererek onları teşvik etti. Okulda düzenli derslerin yanı sıra tüfek ve tahta fişekler yardımıyla *askeri eğitim* de veriliyordu. Esedullah Marifet, yaşamı boyunca öğrencilerin defter ve kitaplarının giderlerinden ve öğretmenlerin maaşlarından sorumluydu. Okulun ilk öğretmenleri Mirza Habib Marifet (okulun ilk müdürü), Mirza Muhammed Ali Cehani, Mirza İbrahim Tebrizi, Molla Haşim Vaikani, Meşhedî Muhammed Ali İmani Nobar ve spor öğretmeni Ağa Bala Mahmudî olmuştur.¹³¹¹

Aslında bu okul İran eğitim tarihinin önemli sayılabilecek bir *tüzük* ile anılmasıyla meşhurdur. Okulun kuruluşunun ardından Esedullah Marifet, ülkedeki bilinen *ilk eğitim tüzüğü* sayılabilecek bir tüzük hazırladı. Bu yönetmelik, bir giriş ve çalışanların ve

¹³⁰⁹ "Esedullah Marifet", *Akademi-yi Anlayn-ı Eybpoosh*, (23 Mars 2023), <https://eybpoosh.com/asadollah-marefat/> [Erişim tarihi, 30.09.2024].

¹³¹⁰ İran'da modern eğitim sisteminin kurucularından biri olan ve İran'da yaşanan kıtlık ve düzensizlik nedeniyle İran'da modern eğitim sisteminin kurucularından biri olan Esedullah Hamene olarak bilinen Hacı Esedullah Marifet, Kuzey ve Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerine göç etmiştir. Rusya'daki cami ve okulun fotoğrafları için bkz. <https://asmaneh.com/posts/dremr/> [Erişim Tarihi, 30.08.2024].

¹³¹¹ Seyyid Ali Azeri, *Kıyam Şeyh Muhammed Hıyabani ba Mukaddime-yi Said Nefisi*, (Tahran: İntişarat-ı Sofi Alişah, 1329). Ölümünden sonra okulların finansmanını sürdürmek amacıyla, gelirleriyle okulların geçinebilmesi için birkaç dükkân bağışladı. Marifet Mektebi 1926 yılında devlet mülkiyetine geçmiş ve faaliyetlerine "Nisar" adı altında devam etmiştir. 1970 yılında, "Hac Esedullah Marifet Rehberlik Okulu", adını almıştır. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D8%B3%D8%AF%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%AA

öğrencilerin tüm görevlerinin belirtildiği 10 bölümden oluşuyordu. Bu sistemin dikkat çeken özelliği, cezanın kaldırılarak yerine teşvikin getirilmesi meselesiydi. *Medrese-i Marifet-i Hamaney İran*'ın milli eserler listesine kayıtlıdır.¹³¹²

Bahsedilen okullardan diğeri, *Medrese-i İlmiyedir*. 1895'te Şeyh Yahya Kaşani, Ağa Ali Neraki ve Şeyh Gulamreza Maarif tarafından kuruldu. Mubaşirülmemalik, hanenin sahibidir.¹³¹³ Okulun kuruluşuna *İhtiyar Maarifi* müdürü tarafından karar verildi.¹³¹⁴ Müfredatta; Sadi'nin *Gülistan*, Hafız *Divanı*, Hesab-ı Siyak (Bağlam Hesabı), *Elifbâ Cüzü* vardır. Ayrıca okul müdürü tarafından zorunlu yabancı dil olarak Fransızca öğretilirdi.¹³¹⁵ Müfredattan anlaşıldığı üzere bu okul ilköğretim derecesindedir. Müfredat programı itibari ile Osmanlı Devleti'nde 1839'da ilk rüşdiye örneğinden biri olan Mekteb-i Ulum-u Edebiyeye benzetilmektedir.

Bu okulların dışında, Osmanlı ve İran devletlerinde *Aşiret Okulları*ndan bahsetmek gerekir. Bu kavram, 19. yüzyılın son çeyreğine damga vurmuştur. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid tarafından 4 Ekim 1892 tarihinde *Mekteb-i Aşiret-i Hümayun* adında bir okul kurulmuştur. Okul, Osmanlı Devleti'ndeki önde gelen aşiret liderlerinin çocuklarını devlete bağlamak için kurulmuştur. Bu mektebin kuruluş gayeleri arasında, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da bir okulda toplayarak onlara Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, aynı zamanda hilâfete, saltanata, Osmanlı Devleti'nde ve Bâbîâli'ye sadakatlerini arttırmak, bölgelerine döndüklerinde devlet için faydalı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktı. Başka bir görüşe göre, II. Abdülhamid bu okulu Arapları Türkleştirmek için kurmuştu. Mektep Esma Sultan'ın Kabataş'taki sarayına yaptırılmıştır. Yapımından iki yıl sonra derslere başlanmıştır. Mektep iptidai ve rüşdi düzeyindeydi.¹³¹⁶

II. Abdülhamid bu amaç etrafında, Bağdat'ta Şiîliğin yayılmasını engellemek için buralardan öğrenci getirtti. Mesela 1897 yılında Basra Vilayetinde İran'a yakın bir arazide bulunan Benî Lâm Aşiretinden Kandi Efendi'nin Aşiret Okulunda okuduğu bilinmektedir.¹³¹⁷ Bunun yanı sıra İran'daki Arap ve Türk kavimlerinden de İstanbul'daki Aşiret Mektebinde okuduğu tespit edilmiştir. Mesela Aşiret Mektebi talebesinden sıla-i rahim yapmak üzere Bağdat'a gelen Fendi Efendi'nin 24 Ocak 1897'de İran'da Huzistan Eyaletine bağlı Hoyze şehrine annesini ziyaret etmek için izin talep ettiğini görmekteyiz. Fendi Efendi'nin memleketi Arapların yoğun yaşadığı şehirdir. Bu nedenle o da

¹³¹² "Esedullah Marifet", <https://eybpoosh.com/asadollah-marefat/>, [Erişim tarihi, 30.09.2024].

¹³¹³ Mubaşirül-Memalik'in merhum babası ve hanenin sahibi Hasan Han Mubaşirülmülk Pederül Lehyar Han Salih'tir.

¹³¹⁴ Şimdiki tarihlerde bu okulun karşısında Ağa Bozorg Kaşan Mescidi vardır.

¹³¹⁵ Abbas Şekari, "Tarih-e Medaris der Kaşan", *Mecelle-i Kaşan Şenasi*, sy. 2, (Zemistan 1384): 157.

¹³¹⁶ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Dolu Anadolu Politikası*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1987), 73-79.

¹³¹⁷ BOA. Y. MTV. 166/14.

muhtemelen Arap aşiret reislerinin oğlundan biridir.¹³¹⁸ Ayrıca Şiraz ve Buşehr arasında bulunan Kaşkay Türklerinden de Aşiret mekteplerinde okutulduğu tespit edilmiştir. 7 Şubat 1911 tarihinde sadareten İran Hariciyesine gönderilen raporda, İstanbul'daki çeşitli okullara Kaşkay Türklerinden -mümkün mertebe yazmak bilenlerden- on talebenin seçilmesi bildirilmiştir.¹³¹⁹ Osmanlı'nın istediği miktar az gelmiş olacak ki, 13 Nisan 1911 tarihinde Tahran mebuslarından ve Kaşkay aşiretine mensubu ve ikinci dönem parlamento mebusu Hacı Muhammed Kerim Han Kaşkolî'nin 20 kadar Kaşkay gencinin Osmanlı mekteplerine alınması için talepte bulunduğu tespit edilmiştir.¹³²⁰ Bâbîâlî Kerim Han'ın isteğini boş çevirmeyerek, 25 Nisan 1911 tarihinde yirmi öğrencinin ücretsiz bir şekilde Osmanlı mekteplerine kaydedileceğini bildirmiştir.¹³²¹ Bu öğrenciler çeşitli okullara ücretsiz bir şekilde kabul edilmiştir. Gönderilen bu öğrenciler muhtemelen 1909 yılında kurulan *Medrese-i Rahmet-i Şiraz*da eğitim görmüştür.¹³²² Şiraz'da ilk kız okulu Eftiye Medresesi adındadır ve 1919 yılında kurulmuştur.¹³²³

Bu dönemde özellikle Nestûrîlere yönelik misyonerlik çalışmaları vardı. Daha önceki bölümlerde Urmiye, Selam ve Hakkâri bölgelerinde Nestûrîlere yönelik misyoner faaliyetleri anlatılmıştı. Bu faaliyetlerden rahatsız Kürt aşiret reislerinden Bedirhanî Abdurrezzak, 26 Haziran 1913 tarihinde Hoy'da bir mektep açacağını merkeze bildirilmişti. 9 Nisan 1914 tarihinde Maarif Nezaretine bildirilen bir belgede ise bu mektebin tesis edilmek istenmesindeki sebep açıklanmıştır. Hoy'da Rus konsolosusun muavenetiyle Rus tebaasından bir Fransız'ın idaresi altında yatılı bir mektep açıldığı bu nedenle Mahmudi, Hakkâri ve Gevaş kazalarında Abdürrezzak Bedirhanî'nin teşviki üzerine Kürt çocuklarına millî ve İslamî terbiye verebilmek için *Leyli Mekatib-i İbtidaiye* adında bir okul tesis edileceği bildirilmiştir.¹³²⁴ Abdülhamid'in Hamidiye Alayları fikri bölgede kısmen etkili olmuştur.

Ancak İran'da süreç pek de böyle idare edilmemiştir. Tespit edilen bilgilere göre, Kaçar devrinde hükümetin isteği üzerine kurulan herhangi bir aşiret mektebine rastlanılmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Asya hudut aşiretlerinin eğitimine ilişkin politikasındaki değişiklik İranlıların gözünden kaçmamıştır. İran arşiv belgelerinde Mekteb-i Aşiret hakkında bilgiler tespit edilmiştir. Burada, Osmanlı Devleti'nde Arap göçebelerin ve Kürt aşiretlerinin birkaç süvari alayını eğittiğini, giderlerin özel hazine

¹³¹⁸ BOA. MF.MKT. 382/50

¹³¹⁹ BOA. A.} MKT. MHM. 736/20

¹³²⁰ BOA, A.} MKT. MHM. 735/26

¹³²¹ BOA, MV. 151/53

¹³²² <https://shirazgasht.com/%D9%81%D8%B1%D9%88%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87/2060/>

¹³²³ <https://shirazgasht.com/%D9%81%D8%B1%D9%88%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87/%d9%85%d8%af%d8%b1%d8%b3%d9%87-%d8%af%d8%ae%d8%aa%d8%b1%d8%a7%d9%86%d9%87-%d8%b9%d8%b5%d9%85%d8%aa%db%8c%d9%87-%d8%b4%db%8c%d8%b1%d8%a7%d8%b2/>

¹³²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım, (BOA. DH. SYS.) 121/5; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (BOA. HR. SYS.) 695/3.

karşılandığını, hilafetin ve hükümetin otoritesine uymak için adı geçen yörüklerin girmeleri için bir okul kurmaya ihtiyaç duyulduğu işaret edilmiştir.¹³²⁵

1851’de orduda ve devlet hizmetinde görev yapacak personeli eğitmek amacıyla kurulmuş bir yüksekokul olan Darülfünuna alınan öğrencilerin, “ayan, eşraf, hanlar ve zengin ailelerin oğullarının” alınması konusunda kesin talimat verilmişti. Buranın 1900 yılına gelindiğinde 300 öğrencisi bulunmaktaydı.¹³²⁶ Bu okula ileri gelen aşiret reislerinin oğullarının kaydedildiği bilinmektedir. Ancak Osmanlı Devleti’ndeki gibi aşiret okulları adında sadece aşiret reislerinin oğulları için kurulmuş bir okul Nâsırı ve Muzafferî dönemlerinde tespit edilmemiştir.

Bunun yanında İran’da ancak Rıza Pehlevî döneminde devletin aşiret mekteplerine el atılmıştır. Göçebe eğitim kurumları şeklinde devlet modern göçebe okullarının kurulduğu zamana kadar, göçebeler arasında modern okuryazarlık popüler değildi. Ancak okuryazarlık geleneksel yöntemlerle öğretildi. Bu şekilde zenginler, çocuklarına okuma-yazma öğretmesi için bir molla veya mirzayı davet ediyorlardı. Ancak 1928 yılında *Darüterbiye-i Aşayiri* adında aşiret okulları kurulabilmiştir. Bu okulun öğretim materyalleri arasında *Kur’an-ı Kerim*, Firdevsî’nin *Şehnâmesi*, Sadi’nin *Gülîstânı*, Hafız’ın *Divanı*, *Hayderbak’ın Hikayesi* ve diğer hikâyeler yer alıyordu. Hesap da müfredatlarının bir parçasıydı. Bu sistemde herhangi bir sınav ve not yoktu.

Bu başlık altında, Encümen-i Maarifin kurularak İran’da yaygınlaştırılan yeni okullardan bahsedilmiştir. Yeni okulların açmasıyla, okuma-yazma çabası hükümetin sorumluluğuna bırakılmadan herkesten beklenmeye başlandı. Okuma ve yazmaya yapılan vurgu, büyük ölçüde sözlü bir kültürden yazılı bir kültüre geçişi işaret ediyordu. Okuryazarlık merkezli eğitim kavramı, yeni öğretme ve öğrenme tekniklerine yol açtı. Okuryazarlık, eğitimin ayrıcalıklı özü haline geldikçe, kitlesel eğitim düşüncesi desteklendi. Burada, modern kitlesel eğitimi teşvik etmek için dine de başvuruldu. Mirza Taki Han Kaşani Hekimbaşı, Allah’ın insanları eğitmek için gönderdiği peygamberlerden sonra, eğitim görevinin ilgili kişiler, bilgiler ve krallar tarafından paylaşılacağını ifade etti. İnsanların her şeyi hükümetten beklememesi gerektiği, ilmin yayılması ve sanayinin gelişmesi milletin görevleri arasında kabul edildi.

4.2.2.2. Teşkilatlanmalar ve Nizamnamelerin Oluşturulması

Daha önceden bahsedildiği gibi, Mirza Hasan ve diğer bilginler tarafından okul masraflarının, aidatının hesaplanması ve yeni okulların açılması için *Encümeni Ümera-i Medreseyi Rüştîye ve Tesis-i Mekâtîp* adında bir dernek kurulmuştu. Ancak bir müddet sonra Mirza Hasan ile bu dernek arasında anlaşmazlık çıkmış bir taraftan da Emirüddeve’nin azledilip yerine Eminüssaltana’nın gelmesi Mirza Hasan’ın işlerini

¹³²⁵ İran Milli Arşivi, Belge No: 999/40267.

¹³²⁶ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, 18.

tekrar zora sokmuştu. Bu fırsattan yararlanan muhalifler tekrar harekete geçmiş, bu arada bazı mollalar, okulları ve kurucularını dışlamak için bazı risaleler yazmışlardı.¹³²⁷ Bunun üzerine Mirza Hasan, Kum’a sığınmak zorunda kalmıştı.

Muzafereddin Şah Tebriz’den Mirza Hasan’ı tanıdığı için onu Tahran’a davet ederek Atabek’e onu himaye etmesi emrini vermişti. Şahın himayesi muhalifleri yerlerine oturtmuştu. Ayrıca Mirza Hasan *Maktab* adında bir gazete de kurmuştu.¹³²⁸ *Maktab* adlı bir gazete çıkarmak için izin aldı. Hacı Mirza Muhammad Hasan Rüşdiye, gazetenin etkisinin *Şebname*¹³²⁹den çok daha fazla olduğu sonucuna vardı. Bu gazetenin ilk sayısı 1905 yılının başlarında yayınlandı. *Maktab* gazetesinin ikinci sayısında, zulmün toplumdaki feci sonuçlarından açıkça söz etti. Bu gazeteler, özellikle eğitime dair bir nizamnamenin ve teşkilatlanmanın olmadığını vurguluyordu.

1906 yılında İran’da Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra, modern eğitim daha da teşvik edildi. 1906 Anayasası ve *Eğitimi Geliştirme Temel Kanununun* 33. maddesi, bu okulların ücretsiz olmasını ve 7-13 yaş arası çocuklar için zorunlu eğitim sağlamasını şart koşmasına rağmen, hükümetin aşağıdaki tartışmada da işaret ettiği gibi, bu hedefe ulaşamadı.¹³³⁰

1907 yılında anayasa hazırlanırken ilk meclis üyeleri eğitim için bazı geniş hükümler getirdi. Mutlak monarşinin yerini anayasal monarşinin almasıyla kurulan 1907 Anayasası, hükümete eğitimin desteğini zorunlu kılıyordu. Hükümet, o zamandan bu yana, bazı okullar kurarak ve bazı özel okullara yardım ederek ilköğretime katkıda bulundu. Milletın eğitiminin hükümete 1907 Anayasası ile tahsis edilmesine rağmen, hükümet çok az şey yaptı. Ancak eğitimle ilgilenmeye devam eden özel sektördü.

¹³²⁷ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 247; Şeyh Muhammed Nazımü’l-İslam, *Tarih-i Bidar-i İran*, (Tahran: Emir Kebir Yay., 1985), II: 174.

¹³²⁸ Sadri, “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”, 247; *Mecelle-i Yadigâr* 3, sy. 10, 13. “İran Gazeteleri ve Dergileri Tarihi” adlı değerli kitabın yazarı Mohammad Sadr Hashemi, *Faryad* gazetesinden alıntı yapıyor ve *Maktab* gazetesi hakkında şunları yazıyor: “Rüşdiye Tahran’dayken, siyasi hizmete kültür hizmetini de ekledi ve aynı kişilerle ve “gece mektupları” aracılığıyla ve bunu kraliyet sarayı ve saray çevresinde korkusuzca yayarak özgürlük fikirlerini yayınladı ve destekledi. Özgürlük fikrinin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Ş. 1323 *Maktab* gazetesini çıkarmaya başladı ve [yazılarıyla] Aynüddeve ve onun zulmüne karşı mücadele etmeye başladı. Özellikle Gösterim Bakanı tarafından kurulan sansürü eleştirdi. Mahmud Hâkimi, “Enteşar-ı Ruzname-i Mekteb-i Tevessüde Mirza Hoseyn Rüşdiye”, (13 Tir 1400), <https://psri.ir/?id=m6og3kas> [Erişim Tarihi 30.07.2023].

¹³²⁹ Tebriz’de 1892 yılından itibaren *Şebnâme* adlı küçük boyutlu gazeteler çıkarıldı. Gazetede, halkı rahatsız eden toplumsal sorunlara değinilir, mevcut yapıdaki eksiklikleri eleştiren yazılara yer verilirdi. Gizli şekilde basılan *Şebnâme*, adeta geceler kapılara ve duvarlara asılırdı. Sabah olunca da ahalinin kalabalık olduğu çarşı, okul ve medreselerde yayılır, elden ele dolaştırılırdı. Geceler ve gizlice yayınlandığı/dağıtıldığı için de ‘gece yazıları’ anlamına gelen *Şebnâme* denmiştir. Resimli hiciv yayım organı olarak çalıştı. Sayfaları halkı rahatsız eden sosyal meseleler ile doldurulmuş ve mevcut düzenin eksikliklerini eleştiren keskin yazılar yayımlanmıştır. Bkz. Pervane Memmedli, “Şebname: Mollanasrettin’den Önce Çıkan Mizah Gazetesi”, *Varlıq*, (4 Kasım 2023).

¹³³⁰ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 55-56.

1906 Anayasa Devrimi'nden sonra, eğitimle ilgili ilk yasal hüküm, 1907 yılında Anayasanın 18. ve 19. maddelerinde ortaya çıktı.¹³³¹ Anayasanın 18. maddesine göre, şeriat hukuku tarafından yasaklananlar dışında, tüm bilimlerin, sanatın ve zanaatların edinilmesi ve incelenmesi *ücretsiz* olmuştur. 19. madde ise okulların kurulması Sanat ve Bilim Bakanlığına (Eğitim Bakanlığı) emanet edildi. Zorunlu eğitimin takip edilmesi, okulların kuruluş ve denetimi Sanat ve Bilim Bakanlığı tarafından olup, ayrıca kuruluş masrafları hükümet ve halk tarafından karşılanacaktır.

İlk orta ve lise öğretimi ile ilgili yasa Eğitim Bakanlığı tarafından 1909 yılında düzenlendi.¹³³² 1910 tarihli *İdare Kanunu*, ilköğretimi Millî Eğitim Bakanlığının ayrılmaz bir parçası haline getirdi.¹³³³ Eğitim işleriyle uğraşan *Vezalet-i Vezayif ve Ulum* teşkilatı 1910'da 2 ye ayrıldı. Birincisi *Vezalet-i Fevayid-i Amme* ve Ticaret, diğeri ise *Vezalet-i Maarif*, Evkaf ve Sanayi-i Mustezrefe kuruldu. Belgelerde geçen “*Vezalet-i Maarif*, Evkaf ve Sanayi-i Mustezrefe” adlı bakanlık 1910'da (ş. 1289) kurulmuştur. Nitekim, *Vezalet-i Vezayif ve Ulum*, Ulum Bakanlığına; *Vezalet-i Fevayid-i Amme*, *Vezalet-i Ticaret ve Ziraat*'e dönüştürüldü. 1938 yılında ise maarifle ilgili olan kurum *Vezalet-i Ferheng*¹³³⁴ ismini aldı.¹³³⁵

Bu eylemler, ilköğretimde hem hükümeti hem de halkın ilgisini uyandırdı. 1910'da devrimden sadece birkaç yıl sonra, 113 ilkokula kayıtlı 10.531 çocuk vardı, bunların yaklaşık 1/3'ü kız okullarıydı. Bu okulların tamamına yakını *toplumun maddi desteğiyle bireyler tarafından* yönetiliyordu. Anayasa ve diğer idari yasaların kabul edilmesinden sonra, hükümet de ilköğretim eğitim hareketine katkıda bulunmaya başladı. Muhammed Hiyabani (1879-1920) gibi halkın ruhunu taşıyan reformcular, hükümeti ilköğretimi daha da genişletmeye çağırdı.

20 Eylül 1911'de ise meclis, özel ve devlet okullarının işlevlerini belirleyen bazı temel eğitim yasalarını kabul etti.¹³³⁶ Bu tarihte, Milli Meclis Şûrâda “Eğitim Bakanlığı” için gerekli kanun ile ilkokulların altı sınıf olması için kanun çıkarıldı.¹³³⁷ *Kanun-i Esasi-yi Ferheng* 30 Mart 1911 (29 Rebiülevvel 1329/ 9 Aban 1290) tarihli 28 maddelik *Temel Eğitim Yasası* çıkarılmıştır.¹³³⁸ 1970'lerin sonlarına kadar eğitimin gelecekteki gelişiminin temelini oluşturan Temel Eğitim Yasası, eğitimin kontrolüne ilişkin önceki

¹³³¹ Seyedebrabimi, “Cultural Incorporation of Iranian Into the Western Capitalist Culture: Westernization of Iranian Education”, 144-145.

¹³³² Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 249.

¹³³³ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 52-53.

¹³³⁴ Osmanlı Devleti'ndeki Maarif Bakanlığı adlı kuruma tekabül eder.

¹³³⁵ Naini, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezalet-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*, I: 42-45.

¹³³⁶ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 52-53.

¹³³⁷ Kasimi Puya, *Medaris-i Cedid*, 250.

¹³³⁸ İsa Sadık, *Yadegar-ı Omr*, 4, 1352, 124.

önlemleri güçlendirdi ve Eğitim Bakanlığını her düzeyde müfredatı belirlemekten sorumlu yaptı.

1911 Temel Eğitim Yasasının 3. maddesiyle ilköğretim tüm İranlılar için zorunlu hale getirildi. 1907 Anayasa Kanunu, hükümet tarafından herkese eğitim sağlanmıştı; ancak bu kanuna göre zorunlu değildi. 2. maddede, bilimsel, endüstriyel ve beden eğitiminin büyümesini ve gelişmesini sağlamak için tüm okul müfredatları Eğitim Bakanlığı tarafından planlanacağı belirtilmiştir. Modern konulara yapılan vurgu, modern bilginin ilerleme ve Avrupa ülkelerine yetişme getireceği fikrini yansıtır. Bununla birlikte, 7. 14. ve 17. maddeler dini muhafazaları yansıtmaktadır.

7. maddeye göre, Gayrimüslimlere kendi dini öğretileri öğretilmeyeceği gibi İslam'ı okumak zorunda da değildirler. 14. maddeye göre ise, Millî Eğitim Bakanlığı, öğrencilerin din ve ahlakına aykırı olan kitapların okunmasını yasaklayabilirdi, bu gerekçeyle reddedilen kitaplar herhangi bir okula getirilemez. 17. maddeye göre, ilk ve orta öğretim okullarının müfredatı gerekli dini eğitimi sağlamalıdır.

12. madde, okulların hükümet tarafından kontrolünü daha da güçlendirmiştir. Buna göre, “devlet müfettişlerine kamu ve özel okulları teftiş etme yetkisi verilir ve müdürler iş birliği yapmalıdır.” ibaresi geçmektedir. İlköğretim, Eğitim Temel Yasası tarafından 3. Maddeye göre zorunlu kılınmaktaydı; ancak, 5. maddede aileler isterlerse 7 yaşından itibaren çocuklarını okula gönderme veya evde eğitim verme kararı verebilirlerdi. Bu maddenin devamında, köylerde, ev sahipleri ve köylüler okul masraflarını finanse edebilmek için vergi ödemek zorundaydılar. 22. maddede, hükümet, köy ve şehirlerdeki ilkokulları finanse edeceğini, bu masrafların karşılanması için gerekli fonlar, kanuna göre toplanan bir vergiden geleceğini belirtilmiştir. 23. maddede, köy okullarının masrafları da hükümet tarafından karşılanacağı, ancak toprak ağaları ve köylüler, kanunla belirlenen bir vergi ödemek zorunda olduğunu söylenmiştir.

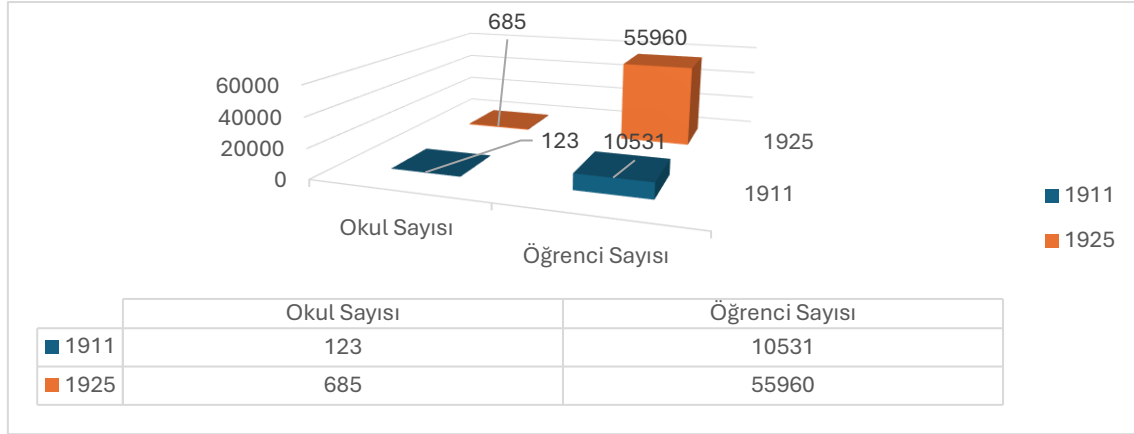
Kanunun 16. maddesine göre, 4 tür okul vardır. Bunların ilki köylerdeki ilkokullardır. Diğerleri şehirlerdeki ilkokullar, liseler ve yükseköğretimlerdir. 19. madde her köy ve ilçede ilköğretim okullarının kurulmasını öngörmesine rağmen, köy okulları geliştirilmemiştir.¹³³⁹ Bunun nedeni, kırsal nüfusun toplumda meydana gelen değişikliklerden en az etkilenmesiydi.

Yasaya göre varlıklı aile, çocuklarının eğitimi için para ödemek zorundaydı. Bununla birlikte, ücretsiz eğitim yoksul ailelerin çocuklarına veriliyordu, 25. maddeye göre, “Devlet tarafından yönetilen ücretsiz okullar yalnızca yoksullara ve Eğitim Bakanlığının önerdiği sınırlı yetenekli kişilere açıktır” ibaresi yer almaktadır. 1911'den 1925'e kadar modern okulların büyümesi sınırlıydı çünkü İran ekonomik durumdan problemleri vardı. Bunların yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sırasında ve

¹³³⁹ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 134-144.

sonrasında işgal altındaydı; hazine boştu, ekonomik ve politik durum felaketti. Bu durum, Eğitim Bakanlığına eğitimi ilerletmek için çok az alan bıraktı. Aşağıdaki grafik modern ilkokulların büyümesini temsil etmektedir. İran'ın Batı ile daha fazla etkileşimi, İran milliyetçiliğinin uyarlanabilir faktörünü savunma tarafından egemen hale getirdi.

Grafik I: 1911 ve 1925 yılları için ilköğretim eğitim istatistikleri¹³⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı, bu tür çabaları, Eğitim Bakanlığının 8 lise açtığı 1918 yılına kadar, geçici olarak erteledi. Aynı yıl ilkokul öğretimi için biri kız diğeri erkek olmak üzere iki tane *Normal Öğretmen Okulu* kurulmuştur. Ne yazık ki, istikrarsız bir hükümet önümüzdeki birkaç yıl içinde orta öğretime fazla destek sağlayamadı. Erkek Normal Okulu (Darülmuallimat), ancak uzun bir parlamento tartışmasından sonra 1918'de Tahran'da açıldı. Darülfünunda 6 tam zamanlı ve 5 yarı zamanlı öğretmenden oluşan kadrosu ile okul, gençleri hem ilk hem de orta öğretimde öğretim pozisyonlarına hazırlamaya çalıştı. Başlangıçta okul, lise programı için dokuzuncu sınıf sertifikasına sahip adayları kabul etmek zorunda kaldı. Bu öğrenciler, Farsça ve Arapça, İslam hukuku, mantık, felsefe, tarih ve coğrafya ile doğa ve fizik bilimleri derslerini içeren 4 yıllık bir kursa kaydoldular. İlk 3 yılda öğrenci doğa ve fizik bilimlerine (matematik dahil) odaklandı; son yıl beşerî bilimler ve pedagoji alanında daha özel eğitim verildi.¹³⁴¹ Bu okulların müfredatı ve öğretim yılı Osmanlı Devleti'nde çok daha önce kurulan öğretmen okullarına benzemektedir.

İran'da modern okulların kurulması Osmanlı Devleti'ne göre geç bir tarihe rastlanır. Özellikle kızların okuyabilmesi ve öğretmen olması çok daha gecikmiştir. 1911'de meşrutiyetçi hükümet, toplam 4.000 tümenin büyük bir kısmı ile kızlar için 5 *ilkokula* mali destek verilmesini önerdi, ancak bu planın uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir. İlk Darülmuallimat devlet yerine özel teşebbüsle mümkün oldu. Bu nedenle Tahran Müslümanları için Darülmuallimat, *Franco Persan* adıyla bilinen kız öğretmen okulu 1906'da kurulabildi. Bu durumda Darülmuallimat erkekler için olanından

¹³⁴⁰ İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298).

¹³⁴¹ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 64-65, 88.

çok daha önce açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise durum tam tersiydi. Osmanlı'da Darülmuallimat 1869 yılında Erkek Öğretmen Okulundan (1848) çok sonra kurulmuştur.

1918'den birkaç yıl önce ise *Vezaret-i Helile-yi Maarif* kız ilkokul öğretmenliği için 10 öğrenciyi gönderdi. *Erkek Normal Okulu*, ancak uzun bir parlamento tartışmasından sonra 1918'de Tahran'da açıldı. Okulun kurucusu Ağa Muaddebülmülk, ilk onay mektubunu aldıktan sonra öğrencilerin daha ileri düzeyde dersler alabilmeleri için *üç orta sınıf* oluşturdu. Eşref Hazreti, Milli Eğitim Bakanı (Vezir-i Maarif ve Evkaf ve Sanayi-i Müstezrefe) Nasırüddeve Bey, devlet okulları ve ulusal okullara zorunlu devam emrini verdi, bu ortaokulu bir öğretmen merkezine dönüştürdü ve devlet öğretmenleri işe aldı ve her yıl bazı öğretmenler oradan ayrıldı. Bunun yanında 1917-1918'de toplam 938 kayıtlı kızlar için ilk 10 devlet okulu kuruldu. Aynı yıl, Yusuf Han Richard Muaddebül-Mülk ile *Darülmuallimat* kadınlar için bir öğretmen okulu açıldı. Bu okul, ciddi bir kadın öğretmen açığı olduğundan, kadınların öğretmen olmalarına yönelikti.¹³⁴²

1919-1920 yıllarında 3 yıllık bir programla kızlar için *ilk devlet ortaokulu* açıldı. 1924 yılında 45 kız çocuğu bu okuldan mezun oldu. Birçok özel kız okulu da müfredatlarını ilkokul sınıflarının ötesine taşımaya başladı, ancak 1939'a kadar kızlar için üç ara yılı aşan orta öğretim için devlet desteği yoktu.¹³⁴³

Tahran Milli Okullarına (Medaris-i Milli-yi Tahran) bağlı orta düzey 3 adet okul vardır. Bunlar *Medrese-i Todin*, *Medrese-i Akdesiyye*, *Medrese-i Terbiyetdir*. Aynı yıllarda devlet liseleri 9 adettir. Eyaletlerdeki orta derece devlet okullardan (Ortaöğretim, lise) Tebriz'de Medrese-i Muhammediye; Şiraz'da Medrese-i Şaiyye; Kirman'da Medrese-i Ahmediye; Meşhed'de Medrese-i Ahmediye olmak üzere toplam 4 adet lise vardır.¹³⁴⁴ Bu sayılar 1918-1919 yılına göre oldukça düşük sayılır.

1918-1919 yılına ait İran Maarif Salnamesi'ne göre, Tahran'da ortaokul medresesi 9; iptidai ise 23 adettir. Elbette bu okullar o döneme göre yeterli olmayacaktır. Bu salnameye göre, Azerbaycan Eyaleti'nde, Tebriz'de 20; Erdebil'de 2; Hoy'da 1 olmak üzere toplam 23 adet okul vardır. Bu okullardaki öğrenci sayıları 3327'dir. Horasan'da, 26 okul olup öğretmenlerin ortalama maaşları 460 kırandır. Loristan Eyaleti'nde 19 okul olup öğrenci sayısı 576'dır. Kürdistan'da 1 okul olup (Ahmediye, Senendeç'te) öğrenci sayısı 70'tir. Kirmanşah Eyaleti'nde 4 okul olup öğrenci sayısı 389'dur. Öğretmenlerin ortalama maaşları 550 kırandır. *Medares-i Arabistanda* 4 adet okulun 290 öğrencisi vardır. Ram Hüzmüz'deki 5 öğretmenin maaşı 740'tır. *Mazenderan Okulları* 14 tanedir. Yaklaşık 1163 öğrencisi vardır. Öğretmenlerin maaşı en çok 1150 en az 65 kırandır. Bu yıllarda, yabancı okullar da faaliyet göstermekteydi. 13 sınıftan oluşan *Medrese-yi*

¹³⁴² İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298), 76-77; Mansur al-Saltana Malek, "Raport-e Saliana dar Bab-e Ma'aref O Ta'limaat-e 'Omumi", (Tahran, 1911), 22.

¹³⁴³ Altaf ve Khaki, "Qajar Women: The Pioneers of Modern Women Education in Persia", 78.

¹³⁴⁴ İran Maarif Salnamesi, (ş.1298), 68-69.

Amrikayının 482 öğrencisi, 25 öğretmeni vardır. *Medrese-i Saint Louisin* 9 sınıfı, 308 öğrencisi ve 15 öğretmeni vardır. Kızlar için açılan San Jozef'te 7 sınıf, 203 öğrenci ve 13 öğretmen vardır. Erkekler için Parsyan Okulunda, 6 sınıf, 94 öğrenci ve 13 öğretmen vardır. Kızlar için olanda ise 6 sınıf 52 öğrenci 7 öğretmen vardır. Medrese-i Alyans Fransa, Alyans Kelimyan, Egabesi Beni İsrail, Erameni, Almanı, Kazakhane, Albanes İsrailha, Hakrane gibi yabancı okullar da vardır.¹³⁴⁵ Ancak 1924-1925'e gelindiğinde, İran'ın tamamında toplam 8346 öğrenci kaydı olan 56 özel, devlet ve misyoner lisesi vardı.¹³⁴⁶

Her şeyden önce Osmanlı Devleti'nde 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanması İran'daki nizamnamelere bir örnek teşkil ettiği apaçıktır. Bu nizamnamede belirtildiği gibi eğitimin ücretsiz olması ve eğitim masraflarının bir kısmının halk tarafından karşılanması maddesinin olması İran'da 30 Mart 1911 tarihinde yayımlanan *Kanun-i Esasi-yi Ferhengde* de vardır. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki kadar detaylı bir çalışma yapılmadığı kesindir. İki nizamname arasındaki en önemli fark, 1869 Maarif Nizamnamesi medreselere ve dini okullara herhangi bir maddede bahsedilmezken, 1911 Temel Eğitim Yasasında 7. 14. ve 17. maddeler dini eğitimle ilgilidir. İran'da hem kız okullarının artması hem de öğretmen okullarının açılması daha yavaş ve geriden gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde okullar daha çok hükümet tarafından desteklenirken, İran'da bireysel çabalar ve halkın maddi desteği ön planda kalmıştır. Devletin desteği 1918-1919 yıllarından sonra artmaktadır. Bu yıllarda ilk defa İran'da bir maarif salnamesi yayımlanmıştır. Bu tarih Osmanlı Devleti'nde teşkilatlanma ve nizamnamelerin kuruluşuna göre oldukça ileri bir tarihe dayandığı için bu konuda karşılaştırma yapmak mümkün değildir.

SONUÇ

Osmanlı ve Kaçar hanedanlarının tarihsel kökenlerinde siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik benzer pratikler vardır. Bu benzerliklerin temelinde Osmanlıların ve Kaçarların Batı'nın askeri meydan okuması karşısında aldığı pozisyonlarda yatmaktadır. Dolayısıyla askeri başarısızlıklar yenileşme ihtiyaçlarını üreten temel bir faktör olmuştur. Bu anlamda Osmanlı Batılılaşması, savaşlarda alınan başarısızlıkların zorunlu bir sonucu olmuştur. Bu nedenle başlangıçta Osmanlı Devleti askeri yeniliklere öncelik vermiştir. Daha sonra da modernleşme hareketinin fikrî temelleri de çeşitli vesilelerle Batı ülkelerine vazifeli olarak giden bazı Osmanlı devlet adamları tarafından geliştirilmiştir.

Batı ülkelerinde Rönesans'tan sonra modern kurumların gelişim göstermesinin temelleri, üniversite ve okullardaki sistemde -özellikle ilkokullarda- yaşanan dönüşümlere dayanmaktaydı. Fakat bu düşünce 19. yüzyılda, ilk reform programlarını uygulamaya koyan İran siyasi elitlerinin gündeminde yer almadı. Kuşkusuz İran,

¹³⁴⁵ İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298), 110.

¹³⁴⁶ Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 64-65, 88.

başlangıçta en yakın Avrupa komşusu Osmanlı Devleti'ne gelen yeniliklerden haberdar oldu. Bu çabalar öncelikle askeri alanda görüldü. 19. yüzyılda Osmanlı ve Kaçar devlet adamları açısından eğitim politikaları oluşturulurken göz önünde bulundurması gereken hususlar; zaruri ve somut ihtiyaçlar doğrultusunda Batı medeniyetinin teknik yönlerini almak ve Rusya gibi ciddi bir askeri güce sahip düşmanlara karşı koyabilmektir. Dolayısıyla Kaçarların ilk dönemlerine devlet adamlarının düşüncelerine göre modern eğitim; haritacılık, maden, top ve tüfek yapımı, İngiliz ve Fransız dili eğitimi, kimya gazetecilik gibi zaruri ve teknik ağırlıklı alanlara dayanmalıydı. Çocukların genel eğitimi gibi konular programlarında yer almıyordu.

Bu nedenle İran, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, askeri alanda eğitim kurumları açmaya gayret gösterdi. Böylece artık disiplinli ve itaatkâr bir ordu için Avrupalılardan yardım almayı planlayan İranlı yöneticiler, savaşları kazanmak amacıyla ellerinden gelen yeniliği yapmaya hazırды. Neticede İran'da, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, 19. yüzyılın başlarında “alaylı”ların yerini “mektep”li subaylar almaya başlamıştı. Görece geç bir tarih de olsa, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, aynı adla Nizâm-ı Cedîd kurulmuş ve Avrupalı subaylar tarafından, İran birliklerinin ilk sistematik eğitimi sağlanmıştı.

Her iki devlette ortak eğitim kurumlarından biri Darülfünundur. Darülfünunun açılma tarihlerinin yakın olması iki devletin de birbirinden etkilenip etkilenmediğini araştırma zorunluluğunu hissettirmiştir. Ulaşılan sonuca göre, çok büyük bir ihtimalle Darülfünun müfredatı ve programı, Osmanlı Devleti'ndeki üç okuldan etkilenecek oluşturulmuştur. Bunlar; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1927), Mekteb-i Ulum-ı Harbiye (1834) ve Kuleli Askeri İdadisidir (1845). İran'daki Darülfünunun müfredatına bakıldığında, İstanbul'daki Harbiye ve Askeri İdadinin kopyası olduğu anlaşılmaktadır. Bunun diğer kanıtı da 1858 tarihinde Darülfünun ilk mezunlarını verdiğinde askeri disiplinde uzmanlaşan öğrencilerin sınava giren 95 kişiden 47'sini oluşturmasıdır. İkinci en büyük yüzdelik grup, 18 ile tıpta uzmanlaşmış öğrencilerdir. 1880'lerde okul müfredatının yalnızca yüzde 20'sinin askeri olduğuna göre, bu da kuruluşundan çok sonra Darülfünunun sivilleştiğini ve gerçek bir Darülfünun olma özelliğine kavuşmaya çalışıldığı görülmektedir.

Konumuz açısından bir diğer önemli mesele Osmanlı Devleti'nde ve İran'da ulemânın ve dini okulların nasıl ve ne şekilde konumlandırıldığıydı. Osmanlı Devleti'nde bir yandan modern eğitim sisteminde ilk ve orta öğretim kurumları, üniversiteler varken, diğer taraftan medreseler geleneksel eğitim veriyordu. Burada yönetim ve eğitimin giderek modernleşmeye yönelik reformlar ile dönüşüme uğraması sonucunda, medrese üyeleri ve ilmiye sınıfı bu süreç dışında kalmışlardı. Bu durum, ilmiye sınıfının, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmesine neden oldu. Osmanlı ve İran modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İran'da din adamları modern eğitimi de görerek, devlet ve toplum içindeki statülerini koruyabilmişse de Türkiye'de bu durum tam tersi gerçekleşmiştir. Ulemâ, İran'da reformcular ve reform karşıtları olarak hem aktörler hem de birçok reform programının doğrudan veya dolaylı hedefleri olarak bu tartışmalarda benzersiz bir rol oynamıştır. Bir yandan, en aktif eğitim reformcularının

çoğu ulemâ üyeleriye, öte yandan reformun en sadık muhaliflerinin çoğunun ulemâ üyelerinin arasından çıkması garip bir tesadüf değildir.

Özellikle alt kademelerdeki ulemâ, mahalle mekteplerini kendi tekelinde gördükleri için Tanzimatçıların ıslahat girişimlerine şiddetle karşı çıktı. Esasında gerek Tanzimat adamları gerekse muhafazakâr ulemâ, genel olarak ilk eğitimi dini ve İslami sahaya ait kabul etmeleri bakımından görüş birliği içindeydi. Ancak ulemâ, ıslah edilmiş mahalle mekteplerine uyum sağlanamayacağını belirtmiştir. Ulemâ kesiminin, bir taraftan da işlerini kaybedecekleri korkusuyla yüzeysel bir İslami söylem kullanarak ıslahata tepkilerini meşrulaştırmaya çalışmaları ilginçtir. 1876'da fiilen kahvehane olarak kullanılmakta olan bazı mahalle mekteplerine asli işlevlerini yeniden kazandırıp düzgün okullara dönüştürme teşebbüsünde bulunulduğunda bu mekteplerin “hocaları” bu tarz “İslam karşıtı” önlemleri protesto etmeye kalkışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda modern mekteplere önem verildiğinden medreseler eski parlak günlerini kaybetti. Aynı sıra İran'da da görüldü. İran'da ve Osmanlı'da yine de medreseler eğitim vermeye devam ediyordu. Ancak sonuçta, İran'da mektephaneler ve medreseler kapanmamış, zamanın şartlarına ayak uydurularak buradaki müfredat değiştirilmişti. İki ülke arasındaki en önemli fark Türkiye'de medreseler 3 Mart 1924'te kapatılırken, Rıza Şah medreselerin devam etmesine izin vermiştir.

Eğitim reformları alanında, son araştırmalar Kaçarlar ve Osmanlılar arasındaki büyük farklılıkları açıkça göstermektedir. Bunlardan biri Sultan II. Abdülhamid'in devlet destekli eğitimi başlıca öncelik haline getirmesiydi. Bu kısmen Tanzimat reformlarının asaleti ile uyumluydu, ancak aynı zamanda çok ırklı imparatorlukta yabancı, misyoner ve devlet okullarının sağladığı benzersiz zorluklarla da beslendi. Devlet okulları, imparatorluğun gençliğinin “kalpleri ve zihinleri” için verilen mücadelenin bir parçası olarak desteklendi ve bu meydan okumaya yanıt olarak okullar, giderek İslami hale geldiğinde dini kurumlar tarafından desteklendi. İran'da 1870 ve 1906 yılları arasında din adamlarının yetki alanı dışında bazı modern okullar kuruldu, ancak sayıları Osmanlı Devleti ile kıyaslandığında yetersizdi. Bunun nedeni, devletin eğitime yeterli destek vermemesi ve modern okulların neredeyse tamamen *özel kişiler* tarafından asgari devlet desteğiyle açılmasıydı. Osmanlılar ile Kaçarlar arasındaki bir diğer fark, okullar arasında Osmanlı din adamlarıyla aynı türden bir rekabetle karşı karşıya kalmayan ulemâ sınıfının, eğitim reformlarına karşı genel olarak olumsuz bir tutum sergilemesiydi. Bazı modern okullar din adamları tarafından desteklenmiş ve hatta kurulmuş olsa da bunlar anayasal harekette aktif aynı kişilerdi. Devlet desteği olmadan kitle okuryazarlığı, İran'daki modern orta sınıfın zayıflığına çevrilen ulaşılamaz bir ideal olarak kaldı.

Osmanlı Devleti'nden İran'a devşirilen rüşdiye okulları, tüm okul çağındaki çocukları hedef alması nedeniyle, özellikle bariz başarıları ve sonuçta ortaya çıkan popülerlikleri göz önüne alındığında, mevcut, geleneksel okullara bir tehdit oluşturdu. Yeni öğretim yöntemlerinde eğitim görmeyen geleneksel öğretmenler anlaşılır bir şekilde tehdit edildi. Mirza Hasan'a ve rüşdiyeye muhalefet, öğretim yöntemlerinin yeniliğinden

kaynaklandı. Çünkü medreselerdeki öğrenciler yönünü bu yeni okullara çevirdi. Ayrıca mollaların bu okullara karşı çıkmasındaki en büyük sebep maddeseldi. Çünkü okullar üzerinden para kazanılıyordu ve okulların belli bir geliri vardı. Bu gelirin kesilip rüşdiyelere gitmesini mollalar asla istemedi. Bu yüzden Rüşdiyenin dinsiz olduğunu söyleyerek halkın ondan uzaklaşmasını istediler. Ancak yeni tarz eğitim modelinin destekçilerinin özverili çabaları sayesinde rüşdiye okulları açıldı ve İran’da varlığını sürdürebildi.

Osmanlı’nın aksine İran’da, ilk modern okullar misyonerlere aitti. İlk gelenler Amerikalılardı ve Orta Doğu’nun çeşitli bölgelerinde okul, hastane, matbaa gibi gerekli teçhizatı oluşturdu. Burada dikkat çekilen bir nokta Osmanlı Devleti, 1869 yılında *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yayınlanmasından sonra yabancı okulları denetlemeyi sağlamayla ilgili çalışmalar yaparken, aynı tarihlerde İran’da yabancı okulların denetimi herhangi bir nizamnameye tabi değildi. Bu nizamnameyle; Osmanlı Devleti’nde ilk defa böyle bir hukuki düzenleme yapılarak, okulların ders programları belli bir form içine alındı. En önemlisi de yabancı okul açmak için Maarif Nezaretinden izin alınması zorunluydu. İki devletin yabancı okulların denetimi konusunda taşıdığı en önemli farklardan biri de budur. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat ve Islahat fermanlarının yayımlanması, siyasi nedenlerden dolayı, her iki Müslüman devletin de bu okulların açılmasına ses çıkaramamalarına neden oldu. İran’da devletin bu işe el atması Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra, 30 Mart 1911 tarihinde çıkarılan Kanun-i Esasi-yi Ferheng ile mümkün olabilmisti.

Bununla birlikte, yurt dışına öğrenci gönderme deneyimlerinde Osmanlı ve İran devletleri arasında pek çok benzerlik vardır. Her iki ülkede de Fransa, okullarında açık ara en fazla sayıda öğrenciyi kabul eden en büyük ev sahibi olmuştur. Bunun başlıca sebepleri arasında Fransız İhtilali’nin savunduğu idealler, Osmanlı Devleti’ne ve İran’a öğrenci gönderenleri cezbetmiş olmasıdır. Ayrıca pek çok Fransız’ın kendi dilsel ve kültürel üstünlüklerine inancı ve diğer halkları “medenileştirme” misyonu, o ülkeyi yabancı vatandaşları eğitmeye daha açık hale getirdi. Bunların temel nedeni, Napolyon’un “eğitim hem refahın hem de kamu güvenliğinin temel direğidir” inancının, Fransa sınırlarını aşmasıdır. Fransa’da eğitimin, yerli seçkinlerin zihinlerini o kadar bilinçli bir şekilde somutlaştırdığı devrimci ilkelere kazanmak için bir araç olarak kullanılmasının Bonaparte’nin zihninden asla eksik olmadığına dair pek çok kanıt vardır. Gerçekten de çeşitli divan ve meclislerin yaratılmasından, İslami ve Cumhuriyet bayramlarının kutlanmasına, savurgan gösterilere kadar yerel politikasının tüm hamlesi, eğitimi en geniş anlamıyla Fransız Devrimi’nin müjdesini hem Müslüman hem de azınlık halk arasında yaymak için kullanma amacına yönelikti.

Yurt dışına öğrenci göndermenin zorluğu ve maliyeti nedeniyle Osmanlı Devleti Paris’te bir Osmanlı Mektebi kurdu. İran da 1884 yılında, İstanbul’da Debiristan-ı İraniyan adında bir okul açıldı. Açılan bu ilk İran okulunun ardından birkaç şehirde daha okul kuruldu. Bunların yanı sıra, literatür ve arşiv çalışmalarının sonucunda, çeşitli Osmanlı mekteplerine kayıtlı ve mezun öğrenci tespit edilmiştir. Bu öğrencilerin arşiv

belgelerindeki isimlerden anlaşıldığına göre, mirza, ağa, han, mirzade, mirağa gibi ünvanlarına sahip olması, İran'ın elit ve okumuş kesiminin çocukları olduklarını göstermektedir. Edinilen birçok verinin karşılaştırılması ve analiz edilmesi sonucunda, 19. ve 20. yüzyılın başlarında giderek artan bir İranlı öğrenci nüfusu Osmanlı Devleti'nin seçkin okullarından mezun olduğu söylenilebilir. Bu okulların İran devleti ve halkı tarafından tercih edilmesi Osmanlı Devleti'nin okullarının kalitesini göstermektedir. İranlılar tarafında, Osmanlı okullarının tercih etmesindeki amaç, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya göre coğrafi ve kültürel anlamda yakın ve maliyetinin daha düşük olmasıdır.

Nâsırüddin Şah 1867 yılında Avrupa'ya seyahat yasağı koyduktan sonra İranlıların giderek daha sık Avrupa'da okuma isteği uyandığı söylenebilir. Paradoksal olarak, artık resmi öğrenci gönderimi olmasa da seçkin aileler çocuklarını yurt dışına göndermek için özel izin almıştır. Bu eğilim, Avrupa'da eğitimle ilgili prestiji artırdı. Ancak Nâsırüddin Şah 1873'ten 1896'daki ölümüne kadarki süreçte ne kendi memurlarının ne de genel olarak İranlıların Avrupa'yı görmelerini veya bilgilenmelerini istemiyordu. Nâsırüddin Şah, halkın Avrupa'yı görmesini istemese de kendisi üç defa Avrupa seyahati yapmış olması dikkat çekicidir. Muhtemeldir ki Sultan II. Abdülhamid gibi Avrupa'yı görenlerin muhalefet edeceğini düşünüyordu. Bu nedenle II. Abdülhamid'de Avrupa'ya gidenlere önemli makamlar vererek yurda davet ediyordu.

İran'da yabancı eğitilmiş gençlerin sayısının az olması bir yana, yönetici seçkinler onların yeni becerilerini takdir etmemiş ve ülke yönetiminde pay sahibi olmalarına izin vermemiştir. Önemli sayıda mezun veren tek modern yüksek öğretim kurumu Darülfünun (1851) yabancı eğitilmiş öğrencileri ve mezunları, hiçbir zaman sayı bakımından anlamlı bir değişiklik meydana getirecek bir güç oluşturamamıştır. Bu nedenle, devlet işleri geleneksel seçkinlerin elinde kalmıştır. Yabancı okulların mezunlarının çoğu reforma önemli katkılarda bulunmuştur. Hatta birkaçı önemli mevkilere bile ulaşmış, ancak her iki durumda da bu, yeni nesil devlet adamları ve yöneticiler tarafından değil, bireysel gerçekleşmiştir. Çoğu durumda, soylular arasından seçilerek Avrupa'ya gönderilen öğrenciler geri gelerek aynı sınıfa dönmüşler ve sonunda geleneksel yönetici elitin ayrıcalıklı statüsünü korumuşlardır. Bu, özellikle Avrupa'nın temsili hükümet fikirlerini ve hükümdarın sınırlı yetkilerini reddetme alanında geçerliydi. Bu, reformların padişahın yetkilerinin azaltılmasına yol açtığı ve yeni nesil genç yöneticilerin ellerine büyük bir güç verdiği Osmanlı deneyimine zıttı.

Sonuç olarak eğitim konusunda ortaya koyulmaya çalışılan benzerlikler ve farklılıklar İran'ın büyük bir oranla Osmanlı Devleti'ndeki modern eğitimden etkilendiğini göstermektedir. Ancak bu İranlı aydınların Osmanlı Devleti'ndeki fikri varlığı etkilemediği anlamına gelmemektedir. Bahsedilen olgu ve olaylara göre, her iki devletin de maarif alanında birbirleriyle sürekli bir iletişim halinde olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Osmanlı Arşiv Belgeleri

A.} AMD. 72/8; 74/49; 22/66.
A.} DVN. 149/66.
A.} DVN. MHM. 26/73; 7/7; 23/50.
A.} DVN. MKL. 15/1.
A.} MKT. 159/43.
A.} MKT. MVL. 121/93.
A.} MKT. NZD. 5/81; 34/60.
A.} MKT. UM. 573/77.
A.} MKT.MHM. 736/20; 735/26.
AE. SAMD. III. 56/5606.
BEO. 1842/138099; 2567/192519; 1601/120070; 2287/171498; 2569/192636;
2575/193078; 3171/237761; 3250/243677; 3613/270957; 3630/272212; 4112/308396;
4336/325194; 4529/339630; 1170/87731; 4336/325194.
C. HR. 113/5630.
C.MF. 51/2521.
DH. İ. UM. EK. 31/85.
DH. İD. 123/20.
DH. MKT. 58/38.
DH. SYS. 121/5; 695/3.
DH.TMIK.M.. 241/4.
HAT. 1422/58137; 293/17474.
HR. İM. 166/49; 171/60; 355/18.
HR. MKT. 154/54; 166/94; 167/97; 235/64; 323/64; 579/91; 579/91; 663/1; 672/77;
684/88; 736/27; 684/88; 535/68; 765/64; 740/17; 765/64; 336/71; 337/67; 357/103.
HR. TH. 3/76.
HR. TO. 146/92; 628/49; 569/19; 567/65; 70/52.
HR. UHM. 285/18.
İ. AZN. 80/28.
İ. DH. 212/12377; 135/6923; 497/33809; 148/7648; 134/6911; 538/37425; 129/6634;
606/42205/2; 547/38078; 1237/96880.
İ. DUİT. 17/15.
İ. HB. 167/65.
İ. HR. 133/6870; 239/14200; 256/15276; 355/18; 206/11856; 167/65; 137/7093;
138/7178; 152/8062; 194/10943; 223/12978; 310/19817; 409/18; 257/15372;
211/12192; 231/13596; 44/2054; 240/14262; 176/9651.
İ. HUS. 96/3.
İ. MMS. 13/535.
İ. MVL. 208/6740; 127/3324.
İ. TAL. 503/15.
MF. ALY. 96/20.
MF. İBT. 370/50; 404/21; 444/16; 488/52; 509/67; 393/85; 288/76; 509/67; 9/87.
MF. İMF. 169/14; 95/14; 8/30; 94/50.
MF. MKB. 58/24.

MF. MKT. 10/91; 1178/50; 334/65; 433/23; 569/15; 74/11; 83/4; 83/4; 83/4; 1106/5; 117/33; 1176/25; 1176/55; 1176/6; 334/65; 73/79; 1/95; 382/50; 16/167.
ML. EEM. 597/18.
MV. 116/69; 132/20; 148/11; 223/43; 29/27; 151/53.
ŞD. 1516/5; 213/17; 2832/9; 231/7.
Y. A. HUS. 485/33; 509/46; 199/19; 244/46; 198/56.
Y. A. RES. 83/105; 85/70; 92/76. 55/9.
Y. MTV. 90/51; 127/75; 227/97; 38/56; 80/13.
Y. PRK. ASK. 47/33.
Y. PRK. EŞA. 15/57; 51/92; 28/89; 21/33.
Y. PRK. MF. 3/14.
Y. PRK. MYD. 10/27.
Y. PRK. TKM. 12/13.
Y. PRK. TŞF. 2/76.
Y. PRK. UM. 70/41.
Y.EE. 149/110.
ZB. 337/75; 423/101.

1.2. İran Arşiv Belgeleri (Kitabhane-i Millî Cumhûrî İslamî İran)

Belge No. 297/17358; 232/2480, karton 0126; 232/2480; 232/2505, karton 138; 240/23850; 295/7349; 295/7549; 296/25896; 297/28012; 297/31360; 95/998/1317; 998/840; 999/3907; 999/40267; Biotat Albümü, 295/7362, No. 238.

2. Gazeteler ve Salnameler

Ahter, 18/1; 18/28; 22/43; 23/13; 6/4; 8/34; sy. 29.
Bağdat Vilayet Salnamesi, (1325/1907).
Basiret, sy. 1017, No. 275; sy. 998, No. 188, sy. 4.
Ceride-i Havadis, sy. 29.
Journal de Constantinople, No: 4582.
Ruzname-i İkdâm, sy. 6154.
Ruzname-i Şeref ve Şerefet, sy. 44; sy. 544.
Ruzname-i Vakay-ı İttifakiyye, sy. 29.
Ruzname-yi Devlet Aliye-yi İran, sy. 539; sy. 491; sy. 555.
Ruzname-yi Nasiri, sy. 11, yıl 1; sy. 5, yıl 1; sy. 6, yıl 1.
Salname-yi Debiristan-ı Mervi, (ş. 1347-1948).
Salname-yi Devlet-i Aliyye-yi İran (ş. 1298, m. 1918-1919) (Vezaret-i Maarif ve Evkaf ve Sanayi-i Mustazrefe Annuaire du Ministère de l'Instruction publique, des Fondations Pieuses et des Beaux Arts 1918-1919, Matbaa Tehran.
sy. 3; sy. 372; sy. 394; sy. 4; sy. 458; sy. 54.
Şems, sy. 4; sy. 11.
Takvim-i Vekayi, sy. 107; sy. 1403; sy. 1883; sy. 283; sy. 303; sy. 306; sy. 372; sy. 449.
Vahid Dergisi, sy. 4, yıl 1.

3. Kitaplar ve Süreli Yayınlar

[Gerçek], Selim Nühzet. *Türk Gazeteciliği*. İstanbul, 1931.
[Tarhan], Abdülhak Hamid. *Hatıralar*. haz. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası*, trc. Oktay Özel ve Canay Şahin. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2018.

Abrahamian, Edvard. *Modern İran Tarihi*. trc. Dilek Şendil. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*. Tahran: Amir Kebir, 2. Baskı, 1956.

Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*. Tahran: Bunga Azar, 1946.

Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*. Tahran: Harezmi, 1348/1970.

Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*. Tahran: Harezmi, 7. Baskı, 1980-1981.

Ademiyet, Feridun. *Emir Kebir ve İran*. Tahran: Şirket-i Sihami ve İntişarat-ı Harezmi, 1362/1983.

Ademiyet, Feridun. *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sipahsâlâr*. Tahran: Şirket-i Sehami Entişarat-ı Harezmi, 1351/1972.

Ademiyet, Feridun. *Endişeha-yi Terakki ve Hükümet-i Kanun-u Asr-ı Sipahsâlâr*. Tahran, 1356.

Ademiyet, Feridun. *Fikri Azadi ve Mukaddime-ye Nohzat-e Meşrutiyet*. Tahran: Sokhan, 1961/1962.

Afşar, İrec. "Sergüzeşt-i Hod Nevişte-i Şeyhurreis Hayrat". *Ayende* 16, sy. 9-12 (1369): 805- 812.

Afşar, İrec. *Yaddashtha-i Tarikhi-i Mustashar al-Dawlah*. Tahran, 1361/1982.

Afşari, Perviz. *Sadrazamha-yi Silsile-yi Kaçariyye, Vezaret-i Umur-e Harice*. Tahran: Müesse-yi Çap va Entişarat, 1376/1997.

Agust Kirizer. *Kevaid-i Meşki Deste ve Kanun-i Nezmi Tufhane-i Mubareke*. trc. Mirza Zeki Mazenderani, Kâtip Abdu'l Hamid: Taş Basım, Mili Kütüphane. 1269/1853.

Ağaoğlu, Ahmet. *İran ve İnkılabı*. Ankara, Zerbamat Basımevi, 1941.

Ahmed Eşref. *Mavane-i Rüşt-ü Sermayedari dar İran: Devre-i Kaçar*. Tahran: Zamineh, 1980.

Ahmed Kesrevi Tebrizi. *İran Meşrutiyet Tarihi*. trc. Mehdi Kamruz ve H. Zafer Kars. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.

Ahmed Kesrevi Tebrizi. *Tarih-i Meşruti-i İran*. Tahran: Emir Kebir, 1991.

Ahmed Lütü Efendi. *Vakaniüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi*. haz. Ahmet Hezarfen. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmedov, Hüseyin. *XIX. Asr Azerbaycan Mektebi*. Bakü: Maarif Neşriyat, 1958.

Ahundzade, Mirza Fethali. "Biyografi". *Edebiyat-ı Meşrute: Makalat*. haz. Bagher Mo'meni. Tahran: Ava Yayınları, 1351.

Ahundzade, Mirza Fethali. *Elifba-yı Cedid ve Maktubat*. Bakü, 1963.

Ahundzade, Mirza Fethali. *Eserleri III*. Bakü: Şark-Garp, 2005.

Akhavi, Shahrough. *Religion and Politics in Contemporary Iran*. Albany: State University of New York Press, 1980.

Akın, Âdem. *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Akıncı, Gündüz. *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

Aksu, Ayşe. "Buzdağının Ötesi: American Board'un Kuruluşunda ve İlk Faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz Misyonerlerin Katkıları". *Kutadgubilig* 13, (2008): 293-316.

Aksu, Ayşe. *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Persons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Aksüt, A. K. *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*. İstanbul: Ahmet Sayidoğlu Kütüphanesi, 1944.

- Aksüt, Ali Kemalî. *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.
- Akşit, Elif. *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Akün, Ömer Faruk. “Ahmet Vefik Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 2: 143-157, (1989).
- Akün, Ömer Faruk. “Nâmık Kemal”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32: 361-378. İstanbul, 2006.
- Akyıldız, Ali. “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”. 28: 250-251. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: 2003.
- Akyıldız, Ali. “Sadık Rıfat Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 400-401. İstanbul, 2008.
- Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”, 40: 504-506. *TDVİA*. İstanbul, 2011.
- Akyıldız, Ali. *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş’in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*. Ankara: Ses Reklam Matbaacılık, Nisan 2018.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, 1836-1856*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- Akyüz, Kenan. *Encümen-i Dâniş*. Ankara, 1975.
- Akyüz, Yahya. “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları (Genel Özellikler ve Doğrultular)”. *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 144. Ankara: MEB Yayınları, 1999.
- Akyüz, Yahya. “Dârümuallîmîn İlk Nizamnamesi (1851) Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Milli Eğitim* sy. 95 (1990): 3.
- Akyüz, Yahya. “Osmanlıda “Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri” (Amerikan ve Fransız Eğitim Tarihinden Benzer Örnekler)”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15, sy. 15 (2004): 1-12.
- Akyüz, Yahya. “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı”. *Yeni Türkiye*, Eğitim Özel Sayısı 7 (Ocak-Şubat 1996): 471-475.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2008.
- Alan Gülbadi ve Ayşegül Kuş. “Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant’ın Memoir of Asahel Grant ve the Nestorians or the Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu’yu Anlama Açısından Kurgusal ve İçerik Analizi”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 61, (2018): 287-309.
- Alan, Gülbadi. “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”. *Journal of Islamic Reserch* 20, sy. 4 (2007): 464-475.
- Alan, Gülbadi. “Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri”. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2002.
- Alfred de Gardane. *Mamuriyet-i General Gardane der İran der Dovre-e İmparatoriye Evvel-e Fransa*. trc. Abbas İkbâl, editör H. Şahidi, Tahran: İntişarat-ı Nigah, 1362/1983.
- Alfred de Gardane. *La mission du Général Gardane en Perse sous le premier Empire*. Paris, 1865.
- Algar, Hamid. “Ahund”. *TDVİA*. 2: 185. İstanbul: İSAM Yayınları, 1989.
- Algar, Hamid. “Malkum Khan, Ahunzada and the Proposed Reform of the Arabic Alphabet”. *Journal of Middle Eastern Studies* 5, (1969): 116-130.
- Algar, Hamid. “Mirza Fethali Ahundzade”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2: 186-190. İstanbul, 1989.
- Algar, Hamid. “Participation by Iranian Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul”. *Les Iraniens d’İstanbul içinde*, Editör Th. Zarcone, F. Zarinebaf ve Shahr, 33-44. Paris: Institut Français de Recherches en Iran, 1993.
- Algar, Hamid. *Din u Devlet der İran*. trc. Ebu’l-Kasım Sırrî. Tahran, 1369.
- Algar, Hamid. *Religion and State in Iran: 1785- 1906*. Berkeley: University of California Press, 1969.

- Algar, Hamid. *Riseleha-yı Mirza Malkom Han Nizam üd-Devle*, der. Höccetullah Esil. Tahran: Neşrani, 1381/2002.
- Ali Haydar Midhat. *Midhat Paşa'nın Hayatı*. trc. Faruk Özdem Yıldırım. Ankara: Dorlion Yayınları, 2023.
- Ali Rıza ve Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*. cilt 1. haz. Fahri Çetin Derin. *Tercüman 1001 Temel Eser* içinde. İstanbul, 1977.
- Alkan, M. Öznur. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924". *Tarihi İstatistikler Dizisi* 6 içinde, Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Altaf, Safa ve G. N. Khaki, "Qajar Women: The Pioneers of Modern Women Education in Persia". *The Journal of Central Asian Studies; Srinagar* 23, sy. 1 (2016): 65-81.
- Altın, Hamza. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13, sy. 1 (2008): 271-283.
- Altınova Şahin, Ayşegül. *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Amanat, Abbas. "İtizadüs Saltan, Alikuli Mirza". 8, sy. 6 (1992): 669-672.
- Amanat, Abbas. *Modern İran Tarihi*. trc. Saner Sarı. Editör. U. Töre Sivrioğlu. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2022.
- Amanat, Abbas. *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy 1831-1896*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Amini, Iradj. *Napoleon et la Perse*. Paris, 1995.
- Anderson, Rufus. *Report to the Prudential Committee Visit to The Mission in the Levant, American Board Commissioners Foreign Mission*. I cilt. Boston, 1844.
- Andı, Fatih. "Mustafa Sâmî Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31: 356. Ankara, 2020.
- Ange de Gardane. *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808 et retour en France*. Paris ve Marseilles, 1809.
- Arabkhani, Rasool. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Atabat-ı Aliyat (Samara, Kerbelâ, Kamiyye, Kufe)". Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Arasteh, Reza. *Education and Social Awakening in Iran: 1858-1968*. Leiden: E. J. Brill, 1969.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Arslan, Ümmü Gülsüm ve Günseli Orhon. "Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi". *Instructional Technology and Lifelong Learning* 1, sy. 2 (2020): 245-280.
- Aryenpûr, Yahya. *ez Saba ta Nima*, 1 cilt, 1387.
- Atai, Mohammad Farhad. "The Sending of Iranian Students to Europe, 1811-1906". Ph.D. Dissertation, Berkeley: University of California, 1992.
- Ataş, Derya. "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Board Misyonerleri". editör Fisun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk. Ankara: Berkan Yayınevi, 2022.
- Avery, Peter. "Printing, the Press, and Literature in Modern Iran", *Cambridge History of Iran* 7 (1997): 815-869.
- Ay, Mehtap. "Paris Mekteb-i Osmani'sinin Kuruluş, Amaç ve İşlevi". Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Aydın, Cengiz. "Ali Kuşçu". *TDVİA*. II: 408-410. İstanbul. 1989.
- Aydın, M. Şevki. "Osmanlı'da Kız Çocuklarının Eğitimi". editör Güler Eren, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5: 222. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 19 (Güz 2011): 132.

- Azap, Eralp Yaşar. “Osmanlı Döneminde Açılan İran Okulları ve İranlıların Eğitimi (1883-1912)”. *Belleten* 87, sy. 310 (2023): 985-1019.
- Azari, Laleh Shenasi. “Government And Establishment of Official Institutions in the Field of Modern Sciences In the Era of Naser Al-Din Shah (State Institutions and Their Role in the Transfer of Modern Science)”. *Doğu Araştırmaları* 6, sy. 2 (2010): 92.
- Azeri, Seyyid Ali. *Kıyam Şeyh Muhammed Hıyabani ba Mukaddime-yi Said Nefisi*. Tahran: İntişarat-ı Sofi Alishah, 1329.
- Babaoğlu, Resul. *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960): Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*. Ankara: TTK, 2020.
- Babiali Sadaret Müdevvenatı Kanuniye Müd. *Düstur VI*. Destek, 1334.
- Badger, George Percy. *The Nestorians and Their Rituals*. 2 cilt. London, 1852.
- Bağçeci, Yahya. “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”. Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003.
- Bakhash, Shaul. “The Failure of Reform: the Prime Ministership of Amin al-Dawla, 1897-1898”. *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925 içinde*. editör E. Bosworth ve C. Hillenbrand. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983.
- Bakhash, Shaul. *Encyclopaedia Iranica I*, sy, 5, 462-470.
- Bakhash, Shaul. *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform Under the Qajars 1858-1896*. London: Ithaca Press, 1978.
- Balcı, Sezai. “Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27, sy. 44, (2008): 86.
- Baltacı, Cahit, XV-XVI. *Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baltacı, Cahit. “Mektep”, *İslam Ansiklopedisi*. 29: 6-7. Ankara, 2004.
- Baltacı, Cahid. XV- XVI. *yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. I-II, İstanbul: İlahiyat Fakültesi, 2005.
- Bamdad, Mehdi. *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*. Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 1363/1984.
- Bamdad, Mehdi. *Şerh-i Hal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*. editör Zabih Allah Alizadeh Oshkori. Tahran: Fordevs Yayınları, 1384.
- Bamdad, Mehdi. *Şerh-i Hal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri: I*. Tahran: Solar, 1347/1968-1969.
- Bamdad, Mehdi. *Şerh-i Hal-i Recal-i İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri I*. Tahran: Zevvar Yayınları, 1371/1992.
- Bamdad, Mehdi. *Şerh-i Hal-i Rica-i İran*. Tahran: Zovar Yayınları, 5. Baskı, ş. 1378.
- Bamdad, Mehdi. *Şerh-i Hal-i Rical-e İran der Kurn-e 12, 13 va 14 Hicri II*. Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 3. Baskı, 1363/1984.
- Banani, Amin. *The Modernization of Iran, 1921-1941*. USA: Stanford University Press, 1984.
- Bassett, James. *Persia, the Land of the Imams*. London, 1887.
- Başar, Umut. “Nasıreddin Şah Döneminde Osmanlı Türkçesinden Farsçaya Tercüme: Mehmet Arif İspanakçı Paşazade ve Tercümeleri”, *Tükologia* 5, sy. 103 (2020): 127-145.
- Başgöz, İlhan. *Türkiye’nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995.
- Bay, Doğançan. “Mısır’ın Modernleşme Sürecinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Reformlarının Yeri”. *Tobider International Journal of Social Sciences* 7, sy. 2 (2023): 127-141.
- Bayani, Hanbaba. “Chand Sanad dar Barah-yi Ravabit-i Siyasi-yi Iran va Faransah dar Dawrah-yi Qajariyah”. *Barrasi-ha-yi tarikhi* 3, sy. 6 (1347/1969): 129-70.
- Bayani, Hanbaba. *Panjah Sal Tarikh Iran dar Dore Naseri*. Tahran: İlm Yayınları, 1374.

- Bayat, Ali Haydar. “Tıp Tarihimizde Hakimbaşı Hayatizâdeler”. *Tıp Tarihi Araştırmaları* içinde, 6: 109-120. İstanbul, 1997.
- Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Baysun, Mehmet Cavit. “Mustafa Reşit Paşa”. *Tanzimat I*. İstanbul, 1940.
- Beğçeci, Yahya. “Sultan Abdülaziz’in Mısır Seyahati”. Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2003.
- Behram Mirza Müizzid’devle. *Nizami Nasiri*. haz. Hacı Hemid. Tahran: Taş Baskısı, Milli Kütüphane, h. 1267.
- Berker, Aziz. *Türkiye’de İlk Öğrenim, 1839-1908*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Berkes, Nadire ve Selim Yalçın. *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü: Osman Cevdet Çubukçu’nun Yaşamı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2008.
- Beydilli, Kemal. “Âlî Paşa, Mehmed Emin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2: 425-426. İstanbul, 1989.
- Beydilli, Kemal. “Kabakçı İsyanı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24: 8-9. İstanbul: 2001.
- Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a Islahat Düşünceleri”. *İlmi Araştırmalar* 8, 1999.
- Beydilli, Kemal. “Mustafa Reşit Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31: 348-350. Ankara, 2020.
- Beydilli, Kemal. “Nezam-ı Cedid”. *TDVİA*. 33: 175-178. İstanbul, 2007.
- Beynli Dinç, Gökçen. *Elleri Tılsımlı Modern Türkiye’de Ebelik*. Ankara, Ayizi Yayınları, 2015.
- Biçer, Baykal. “Türkiye’de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839-1922”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Avrasya Özel Sayısı (2016): 50-53.
- Bidguli, Seyyid Mahmud ve Ekber Şerifzade. “Do Fasilname-i İlmi Kaşanşınası”. No: 14 (1398): 115-142.
- Bilgili, Ali Sinan “Osmanlılarla Çağdaş Türk Devletlerinde Eğitim”. editör Arıbaş, Sebahattin ve Mehmet Koçer. *Türk Eğitim Tarihi* içinde. İstanbul: Lisans Yayınları, 2011.
- Bina, Ali Ekber. *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran*. Tahran, 1337.
- Binbaşoğlu, Cavit. *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: MEB, 1995.
- Birişik, Abdülhamid. “Medrese”, *TDVİA*. 28: 333-338. Ankara, 2003.
- Birinci, Ali. “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 19 (2005): 177-194.
- Black, C. E. *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*. trc. Fatih Gümüş. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- Bloch, Marc. “Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin”. *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, der. Ali Boratav. İstanbul: Alan Yayınlar, 1985.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. trc. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Boroujerdi, Mehrzad. *İran Entellektüelleri ve Batı*. trc. Fethi Gedikli. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- Bostan, İdris. “Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)”. *Tarih Dergisi*, sy. 35 (1994): 177-192.
- Boswonh, Edmond ve Carole Hillenbrand, *Qajar İran: Political Social and Cultural Change, 1800-1925*. California: Mazda, 1992.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*. İstanbul: Truva Yayınları, 2020.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *TDVİA*. 28: 323-327. İstanbul: İSAM Yayınları, 2003.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. trc. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayınları, 1990.

- Browne, Edward G. *A Year Amongst the Persians*. London, 1984.
- Browne, Edward G. *Tarih-i Edebiyyat-ı İran*. 3-4 cilt. trc. R. Yasmi. Tahran: Morvarit Yayınları, 1316/1937.
- Browne, Edward G. *The Press and Poetry of Modern Persia*. Cambridge University Press, 1914.
- Budak, Ali. *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2012.
- Bulut, Abdulkerim Buğrahan. "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Osmanlı Modernleşmesi". Yüksek Lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2019.
- Burçak, Berrak. "The Status of the Elite Muslim Women in Istanbul under the Reign of Sultan Abdülhamid II". Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)". *İslam Araştırmaları* 10, (2003): 107-120.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994.
- Büyükkarcı, Süleyman. "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü*, sy. 8 (2000): 11-48.
- Büyükkarcı, Süleyman. *İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi*. Konya: Damla Ofset Matbaacılık, 1995.
- Calmardi, Jean. "Gardane Mission". *Encyclopaedia Iranica* 10, sy. 3 (2012): 292-297.
- Caferiyan, Resul. *Safeviyye der Arsa-yi Din, Ferheng ve Siyaset*. Kum: Pejoheşgahe Hoze ve Daneşgah Yayınları. 1389/2010.
- Celali, İ. "Berresi-yi Nekşe-i Zenan der Tesis-e Medrese-i Cedid ve Amuzeş-i Dohteran der Devre-yi Meşrute". *Meskuyye* 14, sy. 5 (2010/1389): 89.
- Cenab-ı Ağayi Doktor Ali Ekber Siyasi. *Vezir-i Daneşmend ve Mahbub-i Ferheng*. Tahran: Çaphane-i Handeniha, Ferverdin 1327/1943.
- Cevad Muheddesi. *Ayde Gadir der Eslam*. Ruzname-i Ettelaat, 1388.
- Cevdet Paşa. *Tezâkir*. cilt 40. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.
- Cezani, Bijan. *İran Meşrutiyet Devrimi-Güçle ve Amaçlar (1906-1911)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Ch. de Voogd. "Les Français en Perse (1805-1809)". *Studia Iranica* 10. sy. 2 (1981): 247-68.
- Champy, Suzanne. *Le maréchal de camp du génie Lamy, (1781-1839)*. Fransa: Hachette Livre BNF, 2018.
- Chardin, J. *Sefername-yi Şarden 4*. trc. İkbâl Yağmayi. Tahran: Tus Yayınları, 1375/1996.
- Chehabi, Houchang. "Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah". *Iranian Studies* 3-4, sy. 26 (Summer/Fall 1993): 210.
- Cihan, Ahmet. *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.
- Cihangir Kaimmakam, *Tarihi Tehevulat-ı Siyasi-ı Nezam-ı İran Ez Agaz-ı Garn 11 ta 1301*. Tahran: Metbuat, 1. Baskı, 1947.
- Cihanpur, Fatıma. *Mektephaneha ve Medaris-i Kadim*. Tahran: Sazban Ketaphen-yi Merkez-i Esnad-ı Asitane Kadir Rızavi, 1387.
- Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*. Oxford: Westview Press, 1994.
- Cole, Juan R. I. "Autobiography and Silence: The Early Career of Shaykh al-Ra'is Qajar". *Iran im 19. Jahrhundert und die Entstehung der Baha'i-Religion* içinde. editör Johann Christoph Bürgel ve Isabel Schayani. Zürich: George Olms Verlag, 1998.
- Cole, Juan R. I. "The Provincial Politics of Heresy and Reform in Qajar Iran: Shaykh al-Rais in Shiraz, 1895-1902". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* XXII, sy. 1-2 (2002/2003): 119-120.

- Cox, S. Samuel. *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*. trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010.
- Cronin, Stephanie. "Building a New Army: Military Reform in Qajar Iran". editör Roxane Farmanfarmaian, *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present (History and Society in the Islamic World)* içinde, 2015.
- Cronin, Stephanie. *Ceng ve Sulh der İran Dorey-i Kaçar ve Peyamedhaye-i an der Güzeşte ve Eknun*. ed. Roksana Farmanfarmaian, trc. Hasan Afşar. Tahran: Neşr-ı Ketap, 2010.
- Curzon, George. *Persia and the Persian Question I*. London: 1892.
- Çağır Benli, Mine. "Osmanlı Devleti'nde ve İran'da Misyonerlik Faaliyetleri". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17, (Ağustos 2024): 250-273.
- Çağır, Mine ve İ. Caner Türk. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4, sy. 11, (2017): 62-75.
- Çağır, Mine. "Osmanlı Devleti'ndeki İranlı Öğrenciler". *I. Uluslararası İran Çalışmaları Kongresi Kongre Kitabı*. (15-18 Haziran 2023), (21.12.2023): 76-110.
- Çağır, Mine. "Sultan Abdülaziz Devri Maarif Sistemi (1861-1876)", (Yüksek Lisans tezi, Erzincan Üniversitesi, 2018), 31.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî", *TDVİA*, 13. İSAM Yayınları, İstanbul, 1996.
- Çankaya, Ali. *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olaylarıyla Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. cilt 1. Ankara, 1968-1971.
- Çarlz Agost. *Sefer name-ı Ogost Bin Tan*, "Name-i Pencom ez Ordugâh-ı Şehzade-i Abbas Mirza der Uç Kanber". trc. Mansureh Etehadiye ve Nezam Mafi. Tahran: 8 Aout (Ut) Ağustos 1807.
- Çelik, Hüseyin. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye'de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması". *Osmanlı VII*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Çelik, Sabri. "Tarihsel Süreçte Rus Eğitim Sistemi". *Turkish Studies* 12, sy. 6, (2017): 155-178.
- Çelikel, Bülent. "Gazâlî'nin Eğitim Görüşü". Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006.
- Çetinsaya, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. trc. Zehra Savan. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Çınar, Ali Osman. "Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîhi". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Çınarcı, Mehmet Nuri. "Seyyid Ebulkasım Nebati ve Sakinamesi". *A. Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi* 55, (Erzurum, 2016): 93-126.
- Çiçekler, Mustafa. "Sa'dî-i Şîrâzî". *TDVİA*. 35: 405-407. İstanbul, 2008.
- Çolak, Banu. "Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de Değişen Sergileme Kavramı, Sergi Etkinlikleri ve Sergi Mekanları". *Journal of Fine Arts*, sy. 19 (2011): 2.
- Dabashi, Hamid. *İran: Ketlenmiş Halk*. trc. Emine Ayhan. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Dalyan, Murat Gökhan *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*. Ankara: Öncü Kitap, 2012.
- Daneşgahe Gondi Şapur, *Amuzeş dar Iran az Ahd-e Bastan ta Emruz*. Ahvaz, 1971/2.
- Danışmend, İsmâil Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1955.
- Davison, Roderic. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*. Austin: University of Texas Press, 1990.
- Debidour, A. "Edhem Pacha", *La Grande Encyclopedie*, Tome.

- Defter Mutaleat-ı Siyasi ve Beynel-Meleli, *Rahnema ve Muşekhasat Muahıdat-ı Canib-e İran ba Sayer Duvel 1807-1979*. Tahran: 1988.
- Dehkan, Menuçehre. "Nizami Nasiri". *Mecelele Berresihaye-ı, Tarihi 4*, sy. 4 (1969): 147.
- Dehkani- Tafti, Hassan B. "Episcopal", *Encyclopaedia Iranica* 8. (1998): 510-512.
- Dehnevî, Nizam Ali. "Debistan-ı İraniyan der Trabzon (1302-1360/1264-1320)". *Goncine-i Esnad* 123, (1400): 124.
- Dehnevî, Nizam Ali. "Tesis-i Debistan-ı İraniyan-ı İstanbul ve Tahlil-i Nizamname-i An". *Neşriye-i Motalaat-ı Asya-yı Sagir* 7, (1398): 117-140.
- Demir Görür, Emel. "Reception, Accommodation, and Farewell of the Sultan Abdülaziz in Britain". *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 83, (2024): 111-144.
- Demir, Habip. "Çağdaş Şii Düşüncesinde İlk İslah Çabaları: Şeyh Hâdî Necmâbâdî (1834-1902)". *Mezhep Araştırmalar Dergisi* 12, sy. 2, (2019): 517-545.
- Demirci, Tuba ve Selçuk Akşin Somel. "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century". *Journal of the History of Sexuality* 17 no. 3, (2008): 377-420.
- Demirel, Muammer. "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri". 15: 44-60. Ankara: Yeni Türk Yayınları, 2002.
- Derakhshani, Mohammad. "Safevî Devleti'nin Eğitim Sistemi" (Safavid Education System). Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.
- Derbar Nasiri, Hekim ve Muhsin Rostayi. "İran Milli Arşivi". *Goncine-i Esnad* 10, sy. 3/4 [20.09.1396], [Erişim tarihi 06/08/2023].
- Derman, M. U. "Hattatlık". *TDVİA*. 16: 498. İstanbul, İSAM Yayınları, 1997.
- Devebakan, Mikail. "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908)". Yüksek Lisans tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2018.
- Devletabadi, Mirza Yahya. "Münşaat-ı Gayem Megam Farahani: ba Mukaddime ve Şerhül lügat ve Terkibat ve Fehristha". *Kaim Makam Farahani'nin Mektupları* içinde ed. Seyyid Bedreddin Yağmaîi, Tahran: Şark Yayınları, 1987.
- Devletabadi, Yahya. *Hayat-e Yahya*. I. Tahran: İntişarat-i Attar, 1992.
- DİA. "Abbas Mirza". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 27-28. İstanbul, 1988.
- Dihkan, Ali. *Serzemin-i Zerdoşt*. Tahran: İbn Sina, 1398/2019.
- Donbali, *Dynasty of the Qajars*. trc. Harford Jones Brydges. London, 1833.
- Dölen, Emre. *Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922 Türkiye Üniversite Tarihi I*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Ebulkasım Kaimmakam. *Munşa'at*. ed. Cihangir Kaimmakam. Tahran, 1337.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*. haz. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Edhem Eldem. "Fransa'ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem". *Popüler Tarih*, (Ekim 2006): 50.
- Ekhtiar, Maryam. "An Encounter with the Russian Czar: The Image of Peter The Great in Early Qjar Historical Writings". *Iranian Studies* 29, sy. 1-2 (Winter/Spring 1996): 57-70.
- Ekhtiar, Maryam. "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution". *Iranian Studies* 34, sy. 1-4 (2001): 153-163.
- Ekhtiar, Maryam. "The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran". Ph.D. Dissertation, New York University: Department of Near Eastern Languages and Literature, 1994.
- Eliyarlı, Süleyman. *Azerbaycan Tarixi, Uzaq Geçmişden 1870-ci İllere Qader*. Bakı: Azerbaycan Neşriyatı, 1996.

- Engelbert Kaempfer, *Sefername-yi Kaempfer be İran*. trc. Keykavus Cehandari. Tahran: Harazmi Yayınları, 1360/1981.
- Engelhardt, Eduard Phillippe. *Tanzimat ve Türkiye*, trc. Ali Reşad. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Engin, Vahdettin. *Mekteb-i Sultani*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Erdoğan Coşkun, Aynur. “Yurt Dışı Eğitimliler ve Mektepliler”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)* içinde, editör Fuat Aydın vd. 31-46. İstanbul: Dem Yayınları, 2021.
- Erdoğan, Teyfur. “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* LI, sy. 1, (1996): 197-198.
- Erendil, Muzaffer. *Tarihte Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976.
- Ergin, Osman. *Mecelle-i Umur-i Belediye*. İstanbul: İBB Yayınları, 1995.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi* c. I-II. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939-1940.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, I-II. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa. “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır’da Eğitimin Batılılaşması”. *Kefad*. (2015): 284.
- Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Erkaya Balsoy, Gülhan. *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.
- Erol, Salih. “İstanbul’dan Paris’e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi’nin Hayatı”. *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy. 1 (2009): 53-69.
- Ersoy, Mine. “Zevra Gazetesi (S.1-100)’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi”. Yüksek Lisans tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2014.
- Ertem, Rekin. *Elifbeden Alfabe: Türkiye’de Alfabe Tartışmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Esenbel, Selçuk. *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Eser, Gülşah. “Türkiye’de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13, sy. 2 (2012): 99-114.
- Eşrefefendizade Şevketi, *Medâris-i İslamiye Islahat Programı*. İstanbul: Harabat Matbaası, 1329.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini III. haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. YKY, İstanbul.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit II*. Cilt 2. haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY, 2008.
- Ezici, Erhan. “Hariciye Teşkilatı: Türk Kamu Yönetiminde Bir Modernleşme Modeli”. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
- Fahmy, Khaled. “The Anatomy of Justice: Forensic Medicine and Criminal Law in Nineteenth-Century Egypt”. *Islamic Law and Society, The Legal History of Ottoman Egypt* 6, sy. 2 (1999): 224.
- Fahmy, Khaled. *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2009.
- Fahmy, Khalid. *All the Pasha’s Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge: University Press, 1997.
- Farid, Nasir. “Tahkiki-i der beraye Arteşi Şahensahi İran”, *Mecelle-i Berresihay-i Tarihi* 2, sy. 2, (1967): 146.

- Farnoud, M. "Rapports entre l'Iran et l'Europe: Les Conseillers Européens en Iran au XIXe Siècle". Ph.D. Dissertation, Université de Picardie (Amiens), 1982.
- Farsani, S. Torabi. *Esnad-ı ez Medaris-i Dohteran ez Meşrute ta Pehlevi*. Tahran: Sazman-ı Esnad-ı Milli-i İran, 1378.
- Farsani, Soheila Torabi. *Esnad ez Medaris-i Dohteran ez Meşruta ta Pehlevi*. Sazman-ı Esnad-ı Milli-yi İran Pejuheşkede-i Esnad. Tahran: İntişarat Sazman-ı Esnad-ı Milli-yi İran, 1378.
- Faruk Akün, Ömer. "Hayrullah Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17: 67-75. İstanbul, 1998.
- Fehrest-e ketabhane-ye Medrasa-ye 'Ali-e Sipahsâlâr 4, Tahran, 1315-1346/1936-1967.
- Ferâsethava, Maksud. *Tarih-i Heştâd Sale-i Danişkede-i Fenni Danişkâh-ı Tahran*. Tahran: Nesrini, 1393.
- Findley, Carter Vaughn "Hariciye Nezâreti". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 178-180. İstanbul, 1977.
- Findley, Carter Vaughn *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babîâli 1789-1922*. trc. Ercan Ertürk. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Findley, Carter Vaughn. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Findley, Carter Vaughn. *Ottoman Civil Officialdom, A Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1989.
- Firudin bəy Köçərli. *Azərbaycan ədəbiyyatı*. İkinci cild. Bakı: Elm, 1981.
- Floor, Willem. "Foreign Affairs". *Encyclopaedia Iranica Online* 10, sy. 1, (1999): 82-86.
- Floor, Willem. *Agriculture in Qajar Iran*. Washington, D.C.: Mage, 2003.
- Floor, Willem. *Tarih-i Bimaristanha der İran; ez sale 550 ta 1950 miladi*. trc. İrec Nebi Pour, ed. Ferid Kasımlu. İntişarat-ı Danişgah-e Ulum-i Pezeşki ve Hedamet-i Behdaşti Dermani Buşehr, 1400.
- Fortna, Benjamin "Islamic Morality in The Late Ottoman "Secular Schools"". *IJMES*. 32. sy. 3 (Aug. 2000): 372.
- Fortna, Benjamin *Mektebi Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gardey, L. *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Carie*. Paris, 1865.
- Gaspard Drouville, *Voyage en Perse fait en 1812 et 1813*. Paris: 1828.
- Gedikli, Yusuf. "Mirza Fetali Ahundzade (1812-1878)". *Yedi İklim* IV, sy. 32 (Kasım 1992): 51.
- Gelişli, Yücel. "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25, sy. 2 (2005): 83-113.
- Gelişli, Yücel. "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)". *Türkler* XV. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Gençoğlu, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler –Bir Grup Biyografisi Araştırması". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2008.
- Gençoğlu, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)". *ESOGÜ Tarih Dergisi* 3, sy. 2, (Mayıs 2020): 6-22.
- Gençoğlu, Mustafa. "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası". *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 2, (2014): 33-73.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. trc. Ali Berktaş. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.
- Gerni, Can ve Negin Nebevi. "Darülfünun ve Emir Kebir". trc. Hamid Reza Temeddün, *Faslname-i Gahbine-i Darülfünub* I: 22-40. 1398/1969.

Gök, Nejdî. "Mütercim Halîmî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları (21 Haziran 1867 - 7 Ağustos 1867)". *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* sy. 7, (2012): 165-188.

Gök, Nejdî. "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları". *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler* 4, Ankara: TTK, 2014.

Görgün, Hilal. "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13, sy. 24 (2008): 157-183.

Görgün, Hilal. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 569. Ankara, 2004.

Görgün, Hilal. "Rifâa et-Tahtâvî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 95-97. İstanbul, 2008.

Görgün, Hilal. *Modern Arap Tarihyazımı: Tarihçiler ve Problemler*. İstanbul: Tirekitap, 2023.

Grant, Asahel. *Memoir of Asahel Grant*. New York: Compiled by Rev. A. C. Lathrop, 1847.

Grant, Asahel. *The Nestorians and The Lost Tribes*. London: John Murray, 1841.

Green, Nile. *The Love of Strangers*. USA: Princeton University Press, 2015.

Gulamhosseyin Zergiri Nejad ve diğerleri, *Tarih-i Daneshgahe Tehran*. 9, (Daneşgah der devre-i evvel 1313-1322 behşe nohset). İntişarat-ı Daneşgah-ı Tehran, 1385.

Gülbadi, Alan ve Gökhan Bolat, "The American Board and the Ottoman Women's Education", *History Studies. Relationships of the USA and the Great Middle East Special Issue*, (2011): 105-117.

Gündüz, Tufan. "Safevîler", *TDVİA* 35: 457-59, İstanbul, 2008.

Gürses, Fatih. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Harbiye'de Eğitim ve Öğretim (1894-1914)". Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2021.

Hadidi, Javad. "France XV. French Schools in Persia", *Encyclopaedia Iranica* X, sy. 2, (2012): 178-181.

Hafez Fermayan. "Portrait of a Nineteenth Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin-ud-Dawlah, 1844-1904". *IJMES* 15 (1983): 337-351.

Hafizyan, Hüseyiniye. "Medaris-i Nesvan ez ağaz ta 1314", *Mecelle-i Goncine-yi Esnad* 1, sy. 1, (Bahar 1370): 62.

Hairi, Abdulhadi. *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endşehgaran-e İran ba do Ruya-ye Temeddun-e Burjuvazi-ye Garb*. Tahran: Emir Kebir Yayınları, 1367/1988.

Haji Pirzadah, *Safarnamah-i Haji Pirzadah* 2, ed. H. FarmanFarmaian. Tahran, 1343/1965.

Hakdâr, Ali Asgar. *Esnadı ez Meşryte Pejuhi Der İran/Defter-i Yazdehom, Kitapçe-i Tanzimat Hasene-i Devlet-i Aliye ve Memalik-i Mehrûse İran: Mirza Hüseyin Han Sipehsalar*. Ankara, 1396/2017.

Hamlin, C. *Robert Kolej'i Kuran Misyonerinin Anıları: Türkler Arasında*. trc. Hasan Yüksel. İstanbul: Merdan Yayınları, 2011.

Hamlin, Cyrus. *Türkler Arasında: Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji*. trc. Arzu Taşcan-Mustafa Hizmetli, İstanbul: TBDD, 2010.

Han Melik Sasanî. *Fars Gözüyle Osmanlı: Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*. trc. Hakkı Uygur. İstanbul: Klasik Yayınları, Birinci Basım, 2006.

Hân Melik Sasani. *Siyasetgeran-i Dovre-yi Kacar II*, Tahran: Tarihsiz.

Han Melik Sasani. *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul* Tahran: İntişarat-e Babek, 2. Baskı.

Hansari, Ahmad Suhayli. "Sefarat-i Amir Nizam ve I'zam-i Danişcuyan-i İrani be Orupa baray-i Evvelin Bar". *Vahid I*, sy. 4 (1342/1963): 18-19.

Harman, Ömer Faruk. "Mélanges de l'université Saint Joseph". 29: 35-36. *TDVİA*. Ankara, 2004.

- Haşimiyan, Ahmet İrec. *Müesseseyi Coğrafyay-ı ve Kartografi*. Tahran: Sahap Yayınları, 1379.
- Hayrî, Abduhhadî. “İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân, Bergî ez-Târîh-i İnkılâbhâ-yi Âzâdîhâhî-yi Cihân,”. *Beresihâ-yi Târîhî 11*, sy. 3 (1355/1939): 3.
- Hayrullah Efendi, “Târîh-i Devlet-i Osmâniyye Dersi”, *Mecmûa-i Fünûn*, nr. 38, Rebîülâhîr 1281.
- Hayrullah Efendi, Tarih-i Selâtin-i Osmanî, Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları, Müracaat No:149, Tahran, 1867.
- Hayta, Necdet ve Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri, (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2008.
- Hazreti, Hasan ve Fatemetü’s-Sadat Mirrezi. *Tarih-i Senedî-yi Medrese-i İraniyan-ı İstanbul*. Tahran: İntişarat-ı Pejoheşkede-i Tarih-i İslam, 1400.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”. *Türkler* 11, 2002.
- Hoca Muihiddin, *Medreselerin Islahı*. [Basım yeri yok], (1313).
- Hurewitz, J. C. *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*. New Haven and London, 1975-1979.
- Huşeng Mehdevî, Abdu’l-Rızâ. *Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi İrân*. Tahrân, 1383/1947.
- Hüseyin, Baykara. *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX Yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Hüseynizade, Seyyed Mohammad Ali. *Ulema ve Meşruîyyet-i Devlet-i Safevî*. Tahran: Sohreverdi-yi Şimalî Yayınları, 1379/2000.
- İşılak, Halil. “Medrese-i Âlî-yi Şehid Mutahharî Kütüphanesi (Eski İsmi: Kitâbhâne-i Medrese-i ‘Âlî-yi Sipahsâlâr)”. *Journal of Shiite Studies Şiilik Araştırmaları* I, sy. I (2019): 130-136.
- İşin, Ekrem. “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”. *TCTA*. 2: 352. İstanbul, 1985.
- İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1984.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Sefername-yi İbn Batuta*, trc. M. A. Muvahhit. Tahran: Bongahe Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1348/1969.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8: 521-525. İstanbul: 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”. *150. Yılında Tanzimat* içinde, haz. H. Dursun Yıldız, 335-395. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- İhtişamüssultan, *Hatırat-ı İhtişamu’s-Saltane*. haz. Muhammed Mehdi Musevi. Tahran: Zevvar, 2. baskı, 1988.
- İkbal, Abbas. “Tarih-i Ruzname-yi Nigari dar İran”. *Yağar* 1, sy. 7 (Şehrîver, 1324/Ağustos 1945): 11.
- İkbal, Abbas. “Tarikh-i Ruznamah Nigari dar Iran”. *Yadgar* 1, sy. 7: 11.
- İnan, Uğur. *Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: TTK, 2015.
- İpek, Yasin. *İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*. Bursa, Ekim Yayınları, 2010.
- İpşirli, Mehmet. “Dânişmend”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8. İstanbul: 1993.
- İpşirli, Mehmet. “Medrese”, *TDVİA*. 28. Ankara, 2003.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı İstanbul’unda Geleneksel Eğitim ve Ulema”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 9, (2015): 34-85.
- İskender Beg Türkmân, *Târîh-i â’lam-ı ârâ-yı Abbâsî*. Tahran: Emir Kebir Yayınları, 1350/1971.
- İstilami, Muhammed. *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*. trc., Mehmet Kanar. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.

- Jaubert, Pierre Amédée. *Voyage en Amédée et en Perse fait dans les andes 1805 et 1806*. Paris: 1821.
- Jaubert. "Constantinople en 1830". *Journal Asiatique* Janvier, 1835.
- Javernier. 17. *Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*. İstanbul: Köprü Kitap, 2019.
- Johnston, Henry B. McKenzie. "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan: A Conundrum". *British Institute of Persian Studies* 33, (1995): 93-96.
- Juan Cole. *Autobiography and Silence, The Early Career of Shaykhu'r-Rais Qajar*. Routledge, 2009.
- Kaçalin, Mustafa S. "Vankulu". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42: 513. İstanbul, 2012.
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişimler". Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishanelerin Kuruluşu". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 8: 680. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Kahraman, Abdullah. "Seyyid Muhammed Tabâtabâî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39: 308-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kanar, Mehmet. "Hüseyin Daniş'in Serâmedân-i Sohen: Söz Ustaları Kitabı". *Journal of Iranology Studies* 1, (2016): 49-68.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Kitaplığı, 2006.
- Karadeniz, Yılmaz. "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23, (2011): 103-111.
- Karadeniz, Yılmaz. "İran'da Tercüme Faaliyetleri ve Tercüme Edilen İlk Kitaplar (1830-1904)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5 sy. 21, (2012): 180-181.
- Karadeniz, Yılmaz. "Kaçar Döneminde Konsolosluktan Sadrazamlığa: Mirza Hüseyin Han Müşirüddeve [Sipahsalar]". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, sy. 20 (2023): 39-56.
- Karadeniz, Yılmaz. *Cemalettin Esedabadi (Afgani)*. Ankara, Gece Kitaplığı, 2017.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran (1795-1925): İdari, askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Selenge, 2013.
- Karadeniz, Yılmaz. *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge, 2012.
- Karaer, Nihat. *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2007.
- Karakaya, Emre. "Mehmet Ali Paşa Zamanı Mısır'da Askeri Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Dinamikleri ve Sonuçları (1805-1849)". *Asead* 6, sy. 7 (2019): 290-301.
- Karakışla, Mehmet Deniz. "Kum Ulemasının İran Siyasi Hayatı ve Düşüncesine Etkisi (1850-1921)". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2024.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi* 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi* 7, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2.bs., 1988.
- Karamipûr, Hamid. *Modern İran Tarihinde Dini Yapılar ve Modern Eğitim*. trc. Murat Celep. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2022.
- Karimi, Linda Colleen. *Implications of American Missionary Presence in 19th and 20th Century Iran*. Master of Arts in History, Portland State University, 1975.
- Karvar, Anousheh. "La Réforme de l'état et la Formation de l'armée Moderne, La Force et le Droit en Perse, au Miroir du Japon et de la Roumélie". (1903). *Istituto per l'Oriente C. A. Nallino*, (2004): 67-83.
- Kasımzade, Feyzulla. *Ahundov'un Hayat ve Yaratıcılığı*. Bakü: Azərneşr, 1939.

- Kasimi Puya, İkbâl. *Medaris-i Cedid, der Devre-yi Kacariye, Banyan ve Pişrevan*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377/1999.
- Kaska, Çetin. “Mîrzâ Hâbîb-i İsfahânî ve İstanbul’da Yayınladığı Eserleri”. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, (2 Aralık 2019): 538-551.
- Kayaoğlu, Tacettin. *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Kazamias, Andreas. *Education, and The Quest Modernity in Turkey*. Chicago, 1966.
- Kazemzadeh, Firaz. *Russia and Great Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism*. New Haven: Yale University Press, 1968.
- Keleş, Muhammed. “Şems: İstanbul’da Yayımlanan Bir Farsça Gazetenin Bakış Açısıyla II. Meşrutiyet Dönemi’nin İlk Yılı (1908-1909)”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Kiddie, Nikkie R. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. USA: Yale University Press, 2003.
- Kieser, Hans Lukas. *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. trc. Atilla Dirim. İstanbul: İletişimi Yayınları, 2005.
- Kilerci, Başak. “Nasir al-Din Shah’s Visit to Istanbul (1873): The Problem of the Legal Status of the Iranians”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries* 13, sy. 1 (2024): 61-81.
- Kirby, Fay. *Türkiye’de Köy Enstitüleri*. Ankara: Güldiken Yayınları, 2000.
- Kiren, Akın. “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri”. Doktora Tez, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Kitabdar, Feriştah Zulcenahi. “Amuzeş-i Dohteran-ı Kacar ta Pehlevi-yi Evvel”. *Roşd-i Amuzeş-i Tarih* 20, sy. 3. (Bahar 1398): 72-75.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika (19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*. İstanbul: Arba Yayınları, 1989.
- Koç, Bekir. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Koçi Bey. *Risale-i Koçi Bey*. İstanbul: Mösyö Vats Tabhanesi, h. 1277.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara, TTK, 1988.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Dolu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- Koloğlu, Orhan. “İrân’ın Çağdaşlaşmasında Türk Etkisi”. (Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etki ve Katkıları Konulu Kongre’ye sunulan yayınlanmamış bildiri. (21-26 Kasım 2005). haz. Şebnem Ercebeci, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurum Baskı, 2009.
- Köker, Ahmet Hulusi. “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Doğum ve Ebelik Tarihi”. ed. Ahmet Hulusi Köker. *Doğum ve Ebelik Tarihi*. Kayseri: 1997.
- Köksal, Osman. “Sultan Aziz’in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. (1 Haziran 2003): 117-136.
- Köprülü, Orhan F. “Fuad Paşa, Keçecizâde”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13: 202-205. İstanbul, 1996.
- Kurre Dağı, Masume ve Muhammed Emir Şeyh Nuri. “Şeyhürreis ve İttihad-ı Eslam”. *Fasılname-yi İlmi Pejuheşi Meskûye* 5, sy. 15 (1390): 73-89.
- Kuşun Tükenmez, Özge. “19. Yüzyılda Fransız Askerî Mekteplerinde Eğitim ve Osmanlı Askerî Mekteplerinin Modernleşmesine Tesiri”. *Mediterranean Journal of Humanities* 13, (2023): 219-230.

- Kurtuluş, Rıza. "İran'da Zend Hanedanı ve Dönemi". Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Kurtuluş, Rıza. "Mirza Taki Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30: 168-169. İstanbul, 2005.
- Kurtuluş, Rıza. "Muhammed Hasan Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30: 536. Ankara, 2020.
- Kut, Turgut. "Dârü'ttîbâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9: 10-11. İstanbul, 1994.
- Kutay, Cemal. *47 Gün: Sultan Abdülaziz'in Avrupa Günlüğü*. ABM Yayınları, 2012.
- Kutay, Cemal. *Avrupa'da Sultan Aziz*. İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.
- Kutay, Cemal. *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*. Boğaziçi Yayınları, 1991.
- Kutay, Cemal. *Sultan Aziz Avrupa'da*, İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.
- Küpeli, Özer. "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 11, sy. 2 (2011): 69-97.
- Küpeli, Özer. "İrak'ı Arap'ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XVI XVII Yüzyıllar)". *History Studies Ortadoğu Özel Sy.* 2 (2010): 229-236.
- Kütükoğlu, Bekir. "Tahmasp I". *İA*. 22: 654. İstanbul: MEB Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "1865'de Faal İstanbul Medreseleri". *Tarih Enstitüsü Dergisi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1977.
- L. Gardey. *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Carie*. Paris, 1865.
- Lambton, Ann K. S. *Landlord and the Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*. Londra: I. B. Tauris, 1991.
- Lambton, Ann K. S. *Qajar Persia*. Londra: I. B. Tauris, 1987.
- Lambton, Ann K. S. *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present (History and Society in the Islamic World)*. ed. Roxane Farmanfarman içinde, Stephanie Cronin, "Building a New Army: Military Reform in Qajar Iran". Londra: Routledge, 2015.
- Laurie, Thomas. *Dr. Grant and Mountain Nestorians*. Boston, 1853.
- Lawrence, Tanya Elal. "An Ottoman Mission to Tehran: Mehmed Tahir Münif Paşa's Second Ambassadorship to Tehran and the Re-making of Perso-Ottoman Relations (1876-1897)". *British Journal of Middle Eastern Studies*, (07 Jul 2022): 1-17.
- Lekesiz, Hulusi. "Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme". Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989.
- Levend, Agah S. *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Lewis, Bernard. "Andjuman", *EI I*: 505. New Edition, Leiden, 1960.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. trc. Babür Turna. İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. trc. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Lockhart, Laurence. "Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources". Ph.D. Dissertation, Luzac, 1938.
- Lorentz, H. John. "Modernization and Political Change in the Nineteenth Century Iran: The Role of Amir Kabir". Ph.D. diss., Princeton University, 1974.
- Maarif-i Umumîye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, rüşdiye, idâdiye, âliye ile mekâtib-i hususiye ve ecnebiyenin ve Dersaadet'de tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiki. Dersâadet, Matbaa-i Osmaniye, 1310-1311.
- Mahbubi Ardakani, Hüseyin. "Dovvomin Karavan-e Marifet". *Yağma* 10, (1965/1966): 592-598.

- Mahbubi Ardakani, Hüseyin. *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran III*. Tahran: Tahran Üniversite Baskısı, 1975.
- Mahbubi Ardakani, Hüseyin. *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İran I*. Tahran: Daneşgahi Tahran, 2001.
- Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul Matbaa-i Amire, 1338/1920.
- Mahmud Kemal İnal. *Son Asır Türk Şairleri*. cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Mahmudi, Mahmud ve Muhammed Rızayi. "Gofteman-ı Terbiyet-i Cedid ve Tevellüd-e Medrese der İran Devre-i Kacar". *Cameişenasi Tarih* 9, sy. 2 (1396): 185-211.
- Makki, Hoseyin. *Zendeganiye Mirza Taki Han Amir Kebir*. Tahran: İlmi, 1958.
- Malek, Mansur al-Saltana. "Raport-e Saliana dar Bab-e Ma'aref o Ta'limaat-e 'Omumi". Tahran, 1911.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu: Bütün Eserleri* 5. trc. Mümtaz'er Türköne vd. haz: Ömer, Laçiner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Martin, Vanessa. "An Evaluation of Reform and Development of the State in the Early Qajar Period". *Die Welt ries Isfam* 1. sy. 36 (March 1996): 1-24.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları. Tahran, Müracaat No: 2280.
- Meclis Kütüphanesi, El Yazmaları. Tahran, Müracaat No: 2285-2.
- Mehdikuli Han Hidayet. (Muhbirül Saltane), *Haterat ve Hatırat*. Tahran: Zevar Yayıncılık, 1385.
- Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul, 1310.
- Melikzade, Mehdi. *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*. 3 cilt. Tahran: İlmi, 1992.
- Menashri, David. *Education and the Making of Modern Iran*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992.
- Meşkur, Muhammed Javad. *Tarihi İran Zemin ez Ruzgar Bastan ta Engeraz Kaçariyye*. Tahran: Eşraki, 3. Basım, 2002.
- Metin, Celal. "Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Metin, Celal. *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- Milli Kütüphane, El Yazmaları Kataloğu, Tahran, Müracaat No: 247.
- Minovi, Mocteba. "Evvalin Karevan-e Marefat". *Tarih ve Ferhang* içinde, Tahran: Harezmi, 1973.
- Minovi, Mucteba. "Evvalin Karevan-e Maarefat", *Yaghma* 4, (1953-1954): 182-183.
- Mirza Ali Han Eminüddevle, *Hatırat-i Siyasi-yi Mirza Ali Han Eminüddevle*. haz. Hafız Fermanfermanyân. Tahran, Şirket-i Kitab-i İran, 1341.
- Mirza Malkom Han. "Resaleh-ye Ghaybiyeh", *Rasalehha-ye Mirza Malkom Han Nazem el-Dowleh*. ed. Hojjatollah Asil. Tahran: Nashr-e Nay, 1381/2002.
- Mirza Mustafa Afşar. *Sefername-yi Hüsrev Mirza be Petersburg*. ed. Virastar Mohammed Golben. Tahran: Ketabhane-yi Mustevfi, 1349/1970.
- Mirza Salih Şirazi. *Gozareş-i Sefer*. haz. Homayun Şehidi. Tahran: Rah-e No, 1983.
- Mitchell, Timothy. *Colonising Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Mitchell, Timothy. *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*. trc. Zeynep Altok. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Morier, James. *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople 1808-1809*. London, 1812.
- Moulvi M. A., *Modern Iran*. Bombay: Shah Bahram Printing, 1938.

- Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana. *Miratül Buldan*. 4 cilt. Tahran, İntişarat-ı Daneşgah-e Tehran.
- Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana. *Ruzname-i Hatırat-ı İtimadüssaltana*. trc. İrec Afşar, Tahran, 1350.
- Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana. *Tarih-i Montazam-e Naseri*. 3 cilt. editör Mohammad Esmaeel Rezvani. Tahran: Donyaye Ketab Publications, 1376, 1812.
- Muîn, M. *Ferheng-i Muîn*. 1 cilt. Tahran: Amirkebir Yayınları, 1376/1997.
- Mullié, Charles. *Biographie des célébrités militaires des armées de terre et de mer: de 1789 à 1850* 1-2. Paris: Poignavant Yayınları, 1851.
- Musahipzade Celal. *Eski İstanbul Yaşayışı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- Mustavfi, Abdullah. *Şerh Zendegani-ye Men: Tarih-e İctimai ve İdare-yi Devre-yi Kacariye*. Tahran: Zovar, 1321.
- Mutemed, Mahmut Ferhad. *Tarih-i Revâbit Devre-i Sadaret-i Mirza Hüseyin Han Müşîrî'd-devle, SıpehsalarAzam*. Tahran: İbn-i Sina, 1326/1947.
- Mutlu, Şamil. “İstanbul’da Faaliyet Gösteren Yabancı Misyoner Okulları”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* eser içinde. *Büyük İstanbul Tarihi* 9, (2015): 204.
- Mutlu, Şamil. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.
- Nader Nejad, Nader. “XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1502- 1590, 1620)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1986.
- Naini, Ali Bonyadi. Reza Hani ve Kâmil Rudî, *Tarihçe ve sir-i Tahvil Teşkilati ve Sahtari Vezaret-i Ferheng ve Erşad-i Eslami der Yeksed Sal-i Ahir*. 1 cilt. Tehran: Pejuheşgah, Hüner ve Ertibat, 1389.
- Nâmık Kemal. “Hüdâ Kadirdir Eyler Sing-i Haradan Güher Peyda”. *Hürriyet*, Nu. 54, 25 Rebiülevvel 1286, (5 Temmuz 1869).
- Nashat, Guity. *The Origins of Modern Reform in Iran, 1870-1880*. Urbana: University of Illinois Press, 1982.
- Nasiri, Mohammed Reza. *Nâsireddîn Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*. Study of Languages and Cultues of Asia&Africa Monograph Series NO. 26. Tokyo Japan: Enstitute for the study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991.
- Natek, Homa. *Iran der Rahyabi-ye Ferhengi, 1834-48*. Tahran: Havaran, 1368.
- Natek, Homa. *Karname-ye Farhangi-ye farangi der Iran*. Tahran: Havaran, 1375.
- Navvabi, David. “l’enseignement du francais en Iran”. *Lokman III*, (printemps-ete, 1987): II: 24.
- Nazim Ceferov. *Milli-İctimai Fikir Tarihimizden*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.
- Nazim Mustafa. *İrevan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Nefisi, Said. *Tarih-i İctimayi-i Siyasi-i İran der Devre Muasır ez agaz Saltanat-ı Kaçarha ta Payan Cenı Nehustin ba Rusiye*. 2 cilt. Tahran: 1344/1928.
- Nefisi, Said. *Tarih-i İctimayi-i Siyasi-i İran der Devre Muasır ez agaz Saltanat-ı Kaçarha ta Payan Cenı Nehustin ba Rusiye*. 1 cilt. Tahran: Bunyad, Basım 6, 1987.
- Nefisi, Said. *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır*. Tahran, 1376.
- Nevai, A. *Şah Abbas I*. Tahran, Zerrin Yayınları, 1352/1973.
- Nevai, A. ve Geffariferd, A. K. *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferheng-i İran der Devr-i Safeviyye*. Tahran: Semt Yayınları, 1391/2012.
- Oder, Kerim. *Azerbaycan*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1982.

- Okay, Orhan. "Ahmed Midhat Efendi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2: 100-103. İstanbul, 1989.
- Omid, Hüseyin. *Tarih-e Farhang-e Azerbaycan I-II*. Tabriz: Farhang, 1332.
- Orgeneral Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun kuruluşundan 1908 yılına kadar)*. Ankara Basımevi, 1983.
- Orhan Fuad Köprülü. "Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Seferlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar". *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Ortaylı, İlber. "Batılılaşma Sorunu". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler". *Amme İdaresi Dergisi* 14, sy. 3 (1982): 87.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim, 2001.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım, 2006.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Ölmez, Adem. *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizamiye Medresesi". *TDVİA*. 33: 188-191. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. "Harbiye". *TDVİA*. 16. İstanbul, 1997.
- Özcan, Azmi. *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özcan, Nuri. "Muzika-yi Hümayun". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31: 420-22. 2020.
- Özervarlı, Sait. "Muhammed Abduh". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30: 480-485. Ankara, 2020.
- Öztürk, Bayram Eyüp. "Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi". *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Tarihi Dergisi* 3, sy. 10 (2000): 205-227.
- Öztürk, Cemil. "Dârülmuallimât". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8: 549-50. İstanbul, 1993.
- Öztürk, Cemil. "İdâdî". 21: 464-466. İstanbul, 2000.
- Öztürk, Cemil. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*. Ankara: TTK, 1996.
- Perkins, Justin. *Historical Sketch of the Mission to the Nestorians, American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Boston, 1866.
- Perkins, Justin. *Missionary life in Persia: Being Glimpses at a Quarter of a Century of Labors among the Nestorian Christians*. Boston: American Tract Society. 1861.
- Pinter, Walter M. "Higher Civil Service on the Eve of the Great Reforms". *Journal of Social History* 8, sy. 3 (1975): 57.
- Polak, Jakob. *Persien: das Land und seine Bewohner*. Hildesheim, 1976.
- Polat Haydaroglu, İknur. "Türk-İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara Yolu Dergisi* 4, (1989): 566.
- Polat Haydaroglu, İknur. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Porter, Robert Ker. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817, 1818, 1819 ve 1820*. London, 1821.
- Qayyoomi, Mehrdad ve Seyyed Beshari Mousavi. "Mimari-i Medrese-i Darülfünun ve Diğerguniha-yı an der devre-i Qajariyye". *Name-i Mimari ve Şehrsazi*, (13/06/1396): 101.
- Radfer, E. *Tea'mul-ı Edebiyyat ve Hüner der Mekteb-i İsfahan*. Tahran: Ferhengestane Hüner Yayınları, 1385/2006.
- Razvani, Mohammad Esma'il. "Enkelab-e fekrî-ye İran dar dovran-e Feth Ali Şah". *Rahnema-ye Ketab* 7, no. 1 (1343): 17.

- Refet. *Türkiye’de İbtidai Maarif, Türk Yurdu* II. sy. 7 Ankara: Yenigün Matbaası, 1341.
- Reis Niya, Rahim. *İran ve Osmani der Ostane Karen-i Bistom*. cilt 1. Tebriz, Tabistan 1374.
- Rıfat Paşa, “Ahlak Risalesinin Zeyli” *Müntehabat-ı Asar*. 7. İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1293/1876.
- Ringer, Monica M. “Education and Reform in Qajar Iran, 1800-1906”. Doktora tezi, Los Angeles, California Üniversitesi, 1998.
- Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse of Culturel Reform in Qajar Iran*. California: Mazda Publishers, 2001.
- Ringer, Monica. M. “Negotiating Modernity: Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century Iran”. *Iran between Tradition and Modernity* içinde, ed. Ramin Jahanbegloo. Lanham: Lexington Books, 2004.
- Riyâhî, Muhammed Emin. *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*. trc. Mehmet Kanar. İstanbul, 1995.
- Robab, H. “Medaris-i Nesvan ez Ağaz ta 1314”. *Mecelle Goncine-yi Esnad* 1, sy. 1 (1370): 82.
- Rüşdiye, Şemseddin. *Savaneh Omr*. Tahran: Neşr-i Tarih-e İran, 1983.
- Rüştiye, Fahreddin. *Zendeginame-i Pir-i Maarifi Rüştiye-yi Bünyangüzar Ferheng Nevin-i İran*. Tahran: Hirmend Yayınları, 1. Baskı, 1991.
- S. Sinouê, Gilbert. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*. trc. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Sadık Saltan el Kerayi. *Ism, Eşehr, Ketabşenaht Elkab Devre-yi Nâsırüddin Şah*. Tahran: İntişarat-ı Dünya-yi Daniş, 1356.
- Sadık, İsa. *Modern Persia and Her Education System*. Tahran: Teachers College, Columbia University, 1931.
- Sadık, İsa. *Tarih-i Ferheng-i İran ez ağaz ta zaman-ı hazır*. cilt 2. Tahran: İntişarat-ı Daneşgah-ı Tahran, 2. Baskı, 1338/1960.
- Sadık, İsa. *Tarih-i Ferheng-i İran* I. Tahran, 1966/1345.
- Sadık, İsa. *Tarih-i Ferheng-i İran*, I. Tahran: Şirket-i Sihhami, 1955.
- Sadık, İsa. *Yadegar-ı Omr* 4. Tahran: Şirket-i Tabe Ketap, 3. Baskı, 1352/1973.
- Sadrhaşimi, Muhammed. *Tarih-i Cerayad ve Mocalat-ı İran*. Cilt 4. İsfahan: İntişarat-ı Kemal, 1363.
- Sadri, Menizheh. “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Safa, Zabihullah. *Amuzeş ve Daniş der İran*. Tahran: Asiman Yayınları, 1363/1984.
- Safa, Zabihullah. *Tarih-i Edebiyyat der İran*. cilt 1-8. Tahran: Firdevsi Yayınları, 1401/2021.
- Safaî, İbrahim. *Rehberân-ı Meşrûta*. cilt 1. Tahran: İntişarat-ı Câvidan, 1363.
- Salahî, Perviz ve Mehri Besnaş, *Tarih-i Medaris-i Harici der İran*. Tahran: İntişarat-ı Avar-ı Nur, 1382.
- Salihî, Nasrullah. “Tercüme ez Zeban-ı Türkî-yi Osmani be Farsi der Devre-yi Nasırî Mutalaa-yi Moredi: Tercümeha-yi Mehmed Arif İspanakçı Paşazade”. *Mütalaat-i Asya-yi Sagir* 3, 63-82.
- Salt, Jeremy. “Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century”. *International Journal of Turkish Studies* 3 sy. 2, (1985-1986): 53-67.
- Saraç, Hüseyin ve Barış Dursun, “Kaçarlar Döneminde İran’da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12, sy. 1, (2022): 76-85.
- Saray, Mehmet. *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1999.
- Sarı, Nil. “Mekteb-i Tıbbiye”. *TDVİA*. 29: 2-5, Ankara, 2004.

- Sarıkcıoğlu, Melike. “İstanbul’da ve Tebriz’de Açılan Fransız ve Amerikan Okulları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)”. *Tebriz Başkonsolosluğu’nun Kuruluşu’nun 100. Yılı içinde*, ed. Umut Başar. Ankara: Atlas Akademi, 2021.
- Sarıkcıoğlu, Melike. *Ondokuzuncu ve Yirminci Yüzyıl Başlarında İran’da Eğitim Reformları (Kaçarlar Dönemi)*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2020.
- Sassani, Abul H. K. *Education in Iran*. *Belletın*, sy. 18 (1963).
- Sazman-ı Esnad ve Ketabhane-yi Milli-i Cumhuri Eslami-i İran. *Daneşcuyan-i İrani der Ovrupa, Esnad-ı Merbut be Kanun-ı Azam-ı Mohassel (ez Sal 1307 ta 1313)*. ed. Abdülhüseyin Novayî ve Elham Melekzade. Tahran, 1382.
- Seccadi. Seyyed Cemal *Amuzeş ve Pervereş-i İran, der Ruzgar-ı Kacar*. Tahran: Resaneş-i Novin, 1391.
- Semiz, Yaşar ve Recai Kuş. “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitimi- İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)”. *Sakarya Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* sy. 15, (2004): 278-279.
- Serin, Sinem. “Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Müessesesi”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020.
- Sevinç, Necdet. *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetler*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayıncılık, 2007.
- Seydebrahimi, Fatemeh. “Cultural Incorporation of Iranian Into the Western Capitalist Culture: Westernization of Iranian Education”. Ph.D. Diss., The University of Tennessee, 1992.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Seyyid Hüseyin Musevi-Hadi Haniki-Ahmed Mescid Camiî. haz. *Esnadî ez Medaris-i İranî der Haric ve Medaris-i Haricî der İran*, Tahran: Merkez-i Esnad ve Riyaset-i Cumhuri, 1381.
- Seyyid Taki Naser. *İran der Berhord ba Estimârgiran: ez Ağaz-ı Kacariyye ta Meşrutıyyet*. Tahran: Şirket-i Müellefan ve Müterceman-ı İran, 1363.
- Seyyidin, Ali. *ez Mektephane ta Medrese*. Tahran: Neşr-i İlm, 1391.
- Sezer, Ayten. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Faaliyetleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 16, (1999): 169-183.
- Shahvar, Soli. *Forgotten Schools: The Baha’is and Modern Education in Iran 1899–1934*. London: I.B.Tauris Publishers, 2009.
- Shaw, Stanford. “Selim III and the Ottoman Navy”. *Turcicai I*, Paris, 1969.
- Silvera, Alain. “The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali”. *Middle Eastern Studies* 16, sy. 2 Special Issue on Modern Egypt: Studies in Politics and Society, (1980): 1-22.
- Sir Gore Ouseley, *Travels in Various Countries of the East: More Particilarlv Persia*. London, 1819.
- Sir Harford Jones Brydges. *An Account of the Transactions of His Majesty’s Mission to the Court of Persia in the Years 1807-1811*.
- Sofuoğlu, Cemal. “Gadir-i Hum Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 26, sy. 1-4 (1883): 461-470.
- Sohrabi, Nader. *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*. New York: Columbia University Press, 2011.
- Somel, S. Akşin “Osmanlı Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi”, *Kebikeç*, sy. 13 (2002): 65-88.
- Somel, S. Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

- Soofizadeh, Abdolvahid. "Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Spehr, Abdü'l-Hüseyinhan. *Miratu'l-Vekayii Muzafferi ve Yaddaştay-i Melikü'l-Müverrihin*. ed. Abdülhüseyin Nevayi. Tahran, Zerrin, 1. Baskı, 1989.
- Stannard, David. *Amerika'nın Soykırım Tarihi*. trc. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2008.
- Stone, Frank. *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*. ABD: University Press of America, 1984.
- Strauss, Johann. "La Présence diplomatique Iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)". *Les Iraniens d'Istanbul*. ed. Thierry Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, Istanbul-Teheran, 1993.
- Sultanzade, Hüseyin. *Tarih-i Medaris-i İran*. Tahran: Agah Yayınları, 1364.
- Sungu, İhsan. "Mektebi Maarif-i Adliyye'nin Tesisi". *Tarih Vesikaları* I, (1941-1942): 212-225.
- Sungu, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar". *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Süleyman Nazif. *Nâsirüddin Şah ve Babiler*. trc. Ali Ergun Çınar. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Şafak, Turgay. "Kaçar Şahlarının Seyahatnâmelerinde İstanbul", *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı içinde*. Editör Emine Gürsoy Naskali, 160. İstanbul, 2019.
- Şafak, Turgay. *Kütüphane, "İran Kütüphaneleri". Z Kültür, Sanat, Şehir Tematik Dergi*. İstanbul, 2021.
- Şahintürk, Hasan. "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1910-1914)". *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3, sy. 5 (2023): 106-133.
- Şanal, Mustafa ve Demir, Timur. "Heybeliada Bahriye Mektebi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Belleten Türk Tarih Kurumu* 76, sy. 275 (2012): 167-206.
- Şekari, Abbas. "Tarih-e Medaris der Kaşan", *Mecelle-i Kaşan Şenasi* sy. 2, (Zemistan 1384): 157.
- Şeker, Mehmet. "Hil'at", *TDVİA*. 18: 25-27. İstanbul, 1998.
- Şemim, Ali Asgar. *İran der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*. Tahran: Müşehesat Yayınları, 1387.
- Şentürk, Hatice. "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme". *Genç Kalemler*, (2018): 88-91.
- Şentürk, M. Hüdaî. "Dârülmaârif". *DİA*. 8: 548-549. İstanbul, 1993.
- Şeyh Muhammed Nazımü'l-İslam, *Tarih-i Bidar-i İran*. Tahran: Emir Kebir Yayınları, 3. baskı, 1985.
- Şeyhurreis, *Müntehab-ı Nefis*. Tıpkıbasım Tahran: Mahmudî Yayınları, Bombay, 1312.
- Şişman, Adnan. "Mekteb-i Osmânî". *Journal of Ottoman Studies/Osmanlı Araştırmaları*. 4: 83-160. İstanbul, 1989.
- Şişman, Adnan. "The Foundation of Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi and the first years of Instruction". *Transfer of Modern Science and Technology to Muslim World*. İstanbul: IRCICA, 1992.
- Şişman, Adnan. *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat'tan sonra Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*. Ankara: TTK, 2004.

Tabatabai, Muhammed Muhit. *Emir Kebir ve Darü'l-Fünun*. haz. Allah Ruşen'i Zeferanlu. Mecmua-yı Hitabe-haye İrad Şodeh der Ketabhane-i Merkezi ve Merkez Esnad Daneşgah Tahran. Tahran: Daneşgah Tahran, 1975.

Tabatabainia, Saadane. "Nim Negahi Pejuheşi be Nezam-i Amuzeşi ve Mimari-i Medrese-i İran: Sipahsâlâr, Darülfünun ve Alborz". *Mecelle-i Seperdanış Iranian Students*, News Agency (ISNA), (17 Behmen 1401).

Tacbahş, A. *İran der Zeman-ı Safevîyye*, Tebriz, 1340/1961.

Tağiyev, Kosvar. "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sy. 28 (2014): 380-389.

Tâlibof, Abdürrahim. *Kitab-ı Ahmed (Sefîne-i Tâlibî)*. İstanbul, 1311-1312; Tahran, 1326.

Tan, Hasan. "Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 7, sy. 2 (2022): 61-73.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Arap Harflerinin İslahı ve Değerlendirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)". *Belleten* 17, sy. 66 (1953): 224-249.

Tapper, Richard Lionel. "Sahseven", *TDVİA*. 38: 295-297. 2010.

Tapper, Richard. *İran Sınır Bölgelerinde Göçebeler*. trc. F. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Yayınevi, 2004.

Taşkın, Faruk. "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)". *History Studies* 12, sy. 3 (2020): 877-896.

Taşkın, Ünal. "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2008): 343-366.

Tavernier, Jean Baptiste. *Sefername-i Taverniye*. trc. E.T. Nuri. haz. H. Şirvani. İsfahan: Kitaphane-i Senâi ve Kitapfuruşî Teyid-i İsfahan Yayınları, 1336/1957.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK, 1993.

Terzi, Arzu. "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilat ve İdaresi (XIX. Yüzyıl İkinci Yarısı)". *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 9, sy. 1-2, (2009-2010): 49-64.

Tevetoğlu, Fethi. "Türkiye Maarif Nazırları Maarif Vekilleri Milli Eğitim Bakanları 2". *Hayat Tarih Mecmuası* 9, sy. 6 (1 Temmuz 1973): 15.

Tezkiretü'l-Mülûk, haz. M. Debir-Seyagi, Tahran: Tahuri Kitapevi, 1332/1953.

The Journal of Mirza Abul Hassan Khan. ed. ve trc. Margaret Morris Cloake. London: Barrie & Jenkins, 1988.

Timur, Taner. "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati-I-II". *Tarih ve Toplum*, sy. 11-12 (1984): 330-336.

Timuri, İbrahim. *Asr-ı Biheberi ya Tarih-i İmtiyazat der İran*. Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1332/1953.

Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü*. trc. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Toker Hikmet ve Erbay, Halil İbrahim. "The Musical Performance Presented for Sultan Abdülaziz at the Crystal Palace-As an Example Using Music as a Diplomatic Tool". *Karadeniz Technical University State Conservatory* 2, sy. 1 (2018): 32-48.

Tokmak, Naci. "Rıza Kuli Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35: 64-65. İstanbul, 2008.

Toledano, Ehud. *State and Society in mid-nineteenth-century Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Toprak, Zafer. "Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji". *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi* 29, (1999): 48-50.

Tozlu, Necmettin. *Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

- Tümer Erdem, Yasemin. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*. Ankara: TTK, 2013.
- Türkmen, Zekeriya. "Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Harbiye Mektebinde Eğitim-Öğretim Sistemi ve Müfredatına Dair Bir Değerlendirme". *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*. 3 cilt. (1-5 Eylül 2018): 1561-1591. haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler. Ankara: TTK, 2022.
- Uluerler, Süleyman. "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rus-İran Yakınlaşmasına Karşılık Osmanlı'nın İngiltere ile İzlediği Politikanın Esasları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I*, sy. 28 (2018): 327-346.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara, MEB Yayınları, 1964.
- Uyanık, Ercan. "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)". *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 14, (2017): 1-29.
- Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson. *A Military History of The Ottomans, from Osman to Atatürk*. Oxford: Praeger Security International, 2009.
- Uyar, Mesut ve Varoğlu, A. Kadir. "In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective". *Armed Forces & Society* 35, sy. 1 (2008): 180-202.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1965.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1984.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit-(1789-1807)*. Ankara: TTK, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1994.
- Ülkütaşır, Mahmud Şâkir. "Encümen-i Dâniş". *Aylık Ansiklopedi*. Yeni Seri, nr. 10, (Nisan 1950): 113.
- Ünal, Uğur. "III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)". Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2001.
- Ünver, Süheyl. "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar". *Tanzimat I içinde*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Üstad, Bahşi. "Medrese ve Tesirat-ı İlmi ve İçtimai an der Asr-ı Safevî". Doktora tezi, Danişked-i İlahiyat ve Maarif-i İslâmî-i Tahran. Tahran, 1390/2011.
- Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi, *Tarihi* 9. haz. M. Münir Aktepe. İstanbul, 1984.
- Vapereau, G. *Dictionnaire Universel des Contemporains Contenant Toutes, les Personnes Notables de la France et des pays étrangers*. cilt 1. Paris: Hachete et Cie, 1865.
- Veziri Zade, Said. "Seyr-i Tahvili Medrese-i Darülfünun Ez Ağaz-ı Ta Konun". *Sened-i Pejuhi ez Darülfünun* 2, no: 7 (payiz 1398): 26.
- Watson, Robert Grant. *A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*. London, 1866.
- Wendell, Charles. *The Evolution of the Egyptian National Image: From its Origins to Ahmad Lutfi al-Sayyid*. University of California Press; First Edition, January 1, 1972.
- White, George E. *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*. trc. Cem Tarık Yoksel. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.
- Wilder, Royal Gould. *Mission Schools in India of the American Board of Foreign Missioans*. New York, 1861.
- Wilson, Samuel Graham. *Persian Life and Customs*. New York, F. H. Revell Co., 1895.
- Wright, Denis. *A Persian at the Court of King George 1809-1810: The Journal of Mirza Abul Hassan Khan*. editör ve trc. Margaret Morris Cloake. London: Barrie & Jenkins, 1988.

- Wright, Denis. *The Persians Amongst the English: During the Qajar Period (1787-1921)*. Heinemann; Reprint, 1977.
- Yağmai, Muhammed M. *Şerh-i Mamuriyyat-i Ajudanbaşı Hüseyin Han-i Nizamüldevle*. Tahran, 1968.
- Yağmayi, İkbâl. *Medrese-i Darülfünun*. Tahran: Neşr-i Serva, 1376.
- Yahya Zeka-i, *Arteş-ı Şahenşahi İran ez Kuruş ta Pehlevi*. Tahran: Farheng ve Huner, 1. Baskı, 1974.
- Yancı, Ülkü. “18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Medrese Teşkilatı”. Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2017.
- Yazgıç, Kâmil. *Oğlunun Kaleminden Ahmet Midhat Efendi ve Dönemi*. haz. Erol Gökşen. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Yazıcı, Mehmet Nuri. “Gadîr-i Hum Rivayetlerinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.
- Yazıcı, Tahsin. “Hüseyin Dâniş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18: 540-541. İstanbul, 1899.
- Yazıcıoğlu, M. Sait. “XV.- XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelam Eğitiminin Tenkidi”. *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1980): 291-292.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 15, (1986): 24-27.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri, 1700-1800”. *Osmanlı Araştırmaları* 3, (1982): 143-164.
- Yenilmez, Hasan. “II. Abdülhamid Dönemi Sünni-Şii Yakınlaşmasında Müctehid Bir Kaçar Şehzadesinin Rolü: Ebu’l-Mirza Hasan Şeyhurreis-i Kaçar”. *Şarkiyat Mecmuası, Journal of Oriental Studies* 42, (2023): 155-183.
- Yenisey, Gülara. *İran’da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Yenişehirlioğlu, Filiz. “Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”. *Kebikeç* 36, (2013): 121-130.
- Yeşil, Hayrunnisa ve Ahmet Yeşil. “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Ebelik ile Ebelerin Doğuma ve İnfertiliteye Dair Müdahaleleri”. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 16, sy. 3 (Eylül 2018): 285-317.
- Yıldız, Güllü. “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda Şii Kimliği ve Hüseyiniye İnşa Girişimi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 1 (1 Temmuz 2021): 131-148.
- Yıldız, Gültekin. “Osmanlı Kara Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyo-Politik Etkileri (1826-1839)”. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Yıldız, Hatip. “II. Abdülhamid Dönemi’nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* sy. 17 (2016): 115-135.
- Yıldız, Özgür. *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı (Türkiye’de Siyasi Sosyal Hayata Etkileri)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Ali. “Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Medreselerinde Geleneksel Yapı ve Islah Çalışmaları: Konya Örneği”. *Milel ve Nihal* 5, sy. 2 (2008): 160-173.
- Yorulmaz, Hüseyin. *Alfabe Tartışmaları*, İstanbul, 1995.
- Yüksel, İbrahim. *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*. İstanbul: Acar Yayınları, 1988.

4. İnternet Kaynakları

- “Esedullah Marifet”. (23 Mars 2023). *Akademi-yi Anlayn-ı Eybpoosh*. <https://eybpoosh.com/asadollah-marefat/> [Erişim tarihi, 30.09.2024].
- Aldavud, Seyyidalı. “Cafer Han Müşirüd-Devle”. *Dairetü’l Maarif-i Bozorg-i İslam*, (6 Aban 1398/M. 28 Ekim 2019).

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/223335/%D8%AC%D8%B9%D9%81%D8%B1-%D8%AE%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B4%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D9%87> [Erişim Tarihi, 3 Haziran 2023].

Archives des Affaires étrangères (Paris). “Letter by Fath-Ali Shah to Napoleon 1 of 4”. (Rebiyülevvel 1222), haz. Cihangir Kaimmakam. 1348/1969: 121-124. Yaksad va panjah sanad-i tarikhi: az Jalayiriyân ta Pahlavi. Tahran: Çaphane-yi Artîş-i Şahanşahi-yi Iran. <http://www.asnad.org/en/document/155/> [Erişim tarihi 25.05.2023].

Ceyhan, Semih. “Osmanlı Tasavvufunun Menşei İran Mı?: Mirza Hüseyin Daniş’in “Edebiyat-ı Sûfiyye” Yazısı Hakkında”. *Kültür I Sanat, Sabah Ülkesi*. <https://www.sabahulkesi.com/2021/10/11/osmanli-tasavvufunun-mensei-iran-mi-mirza-huseyin-danisin-edebiyat-i-sufiyye-yazisi-hakkinda/>. [Erişim tarihi 12.01.2023].

“Amuzeug-i Umumi-i Dohteran de Deveran-ı Kacar ve Rıza Han”. *Donye-e Ektesad*. Haber no: 514961. (22 Hordad 1402). [Yayımlanma tarihi: 02/12/1391].

Emir Arund. “Name-i yi Abbas Mirza be Napolyon”. (Şehrîver 1395), <https://bukharamag.com/1395.04.15264.html> [Erişim tarihi 21.05.2023].

Eslami, Kambiz. “D’arcy, Joseph”. *Encyclopaedia Iranica Online*, (1994). <https://www.iranicaonline.org/articles/darcy-joseph> [Erişim Tarihi, 19.09.2024].

“Karname-yi Misyonha-yi Amrikayi der İran”. *Ferhang-e Sadid*, (27 Tir 1400). <https://farhangesadid.com/fa/news/5105/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%DB%8C%D8%B3%DB%8C%D9%88%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86> [Erişim tarihi, 11.06.2023].

Habergozar-i Tesnim. (15 Ordibehest 1398). [Erişim Tarihi, 16 Şubat 2024]. <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1398/02/10/1998787/%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DA%AF%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%AF%D9%81%D9%88%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D9%81%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%AF-%D8%B5%D9%81%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D8%AE%D9%84%D8%A7%D9%82%DB%8C-%D9%88-%D9%87%D9%85%D8%AA-%D8%A8%D9%84%D9%86%D8%AF-%D9%85%DB%8C%D8%B1%D8%B2%D8%A7-%D8%AA%D9%82%DB%8C-%D8%A7%D9%86%D8%B5%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86%D8%B2%D8%AF-%D8%AE%D8%A7%D8%B5-%D9%88-%D8%B9%D8%A7%D9%85-%D8%A8%D9%88%D8%AF>

Mesret, Hoseyn. “Zendeği ve Asar-ı Albert Houtum Schindler”. *Merkez-i Dairetü'l Maarif-i Bozorg-e İslam*. (1398). <https://www.cgie.org.ir/fa/news/218790/%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%D8%AB%D8%A7%D8%B1--%D8%A2%D9%84%D8%A8%D8%B1%D8%AA-%D9%87%D9%88%D8%AA%D9%88%D9%85-%D8%B4%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%84%D8%B1--%D8%AD%D8%B3%DB%8C%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%B1%D8%AA> [Erişim Tarihi, 12.06.2023].

Hüner ve Mimari Bölümü. “Ağababa Han”. *Merkezi Dairetü'l Maarif-i Bozorg-e İslam*. <https://www.cgie.org.ir/fa/article/240276/%D8%A2%D9%82%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AE%D8%A7%D9%86> [Erişim Tarihi, 8.05.2024].

“Sefernam-yi Tiflis”. Merkez-i Dairetü'l Maarif. (1393). <https://www.cgie.org.ir/fa/news/23745/%D8%B3%D9%81%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%AA%D9%81%D9%84%DB%8C%D8%B3> [Erişim Tarihi, 26.09.2024]

Women's Worlds in Qajars Iran Digital Archive. Middle Eastern Division. Widener Library. Harward Library. Moezzi Family Collection. (1965). [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:37661758\\$7i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:37661758$7i) [Erişim Tarihi, 20.05.2024].

Askerani, Muzammed Reza. “Tesis-e Medares-i Cedid der Esfehan ta Asr-ı Meşrutiyet”. *Dünya-ye İktisad*. (1392). <https://donya-e-eqtesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-31/726854-%D8%AA%D8%A7%D8%B3%DB%8C%D8%B3-%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%A7-%D8%B9%D8%B5%D8%B1-%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7%DB%8C%D8%AA> [Erişim Tarihi, 26.09.2024]

Müessese-i Mutaalat-ı Tarih-i Muasır-i İran. “Mesud Mirza Zil es Sultan”. (28 Ferverdin 1400), <https://psri.ir/?id=ibqim7p7> [Erişim Tarihi, 19.06.2023].

Salname-i Medrese-i Mübareke Darülfünun. <https://poshtebammag.ir/23311/researchdoc/%D8%B3%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D9%87-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DA%A9%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%86%D9%88%D9%86/> [Erişim Tarihi, 26.09.2024].

Seyyid Abbas Miri. “Fakihan Cihangerd”. *Tebyan*, <https://library.tebyan.net/fa/Viewer/Text/77858/4> [Erişim Tarihi, 4.09.2024].

Sultanzade, Seccad. “Sefir-i Salih-i İran der Konferans-ı Erzurum ki bud?”. (11 Ferverdin 1400). <https://turkey.mfa.gov.ir/portal/newsview/633196> [Erişim Tarihi, 22.03.2024].

EKLER

Tablo I. İran Meşrutiyetinden sonra kurulan okulların listesi¹³⁴⁷:

Sıra	Medrese ismi	Tesis yılı (Şemsî ¹³⁴⁸)	Medresenin adresi	Kurucuları
1	Medrese-i Kemaliye	1286 (m. 1907)	Çehar Souk Şiraziha	Seyyid Halil قمشه
2	Medrese-i İmaniye	1286	Bazarçe Hacı Muhammed Cafer Abadai	Seyyid Alinaki ve Şeyh yahya Mohlati
3	Medrese-i Aliye ve Eytam	1286	Bazarçe-i Rahimi Han	Mirza Ağa can Mustafa Mühendis Seyyid Muhammed Ali Mazenderani Mirza Mahmud Sadrul Mühendeseyn
4	Medrese-i Kudsiye	1287	Mahalle-i Cemale	Mirza Abdülhüseyn Hoşnevis Kudsi Mirza Hüseyin, Mirza Ebulkasım ve mirza Mehdi Kudsi ve Amirza Kudsi
5	Medrese-i Hüseyini	1287	Çahar Souk Şiraziha	Muhammed Hüseyin nekibül sadat
6	Medrese-i Lenban	1288	Mahalle-i Lenban	Şekrullah Şirani, Mirza Ağahan Lenbani, Mehdi Medber Sadri, Hasan Cavid, Esedullah Ma'temed Hudai

¹³⁴⁷ Mehran Kârehmedi, *Medaris-i Muasır İsfahan, Tahvilat Tarihihi ve Şekil Giri Mimari Medaris der Devrehayı Gacar ve Pehlevi*, (Neşir Çeşme Afrineş, 1399), 147-148.

¹³⁴⁸ İran'ın bugünkü takvimi güneş yılı esaslıdır.

7	Medrese-i İmamiye	1288	Mahalle-i Toğçı	Mirza Abdulhasan İmam Cema'
8	Medrese-i Nuriye	1288	Dervaze Hasan Abad	Hacı Seyyid Said Tabatabai, Şeyh İbrahim Derri
9	Medrese-i Terakki	1289	İmamzade Ahmed	Hacı seyyid said Tabatabayi
10	Medrese-i Akdesiye	1289	Çahar Souk Şeyh Ebuleshak	Muhammed Hüseyinn Meşkuh
11	Medrese-i Bakriye	1289	Beyd Abad	Seyyid Muhammed Bakır Ensari, Seyyid Haşim iddenani
12	Medrese-i Ulum	1289	Beyd Abad	Seyyid Muhammed Ulum
13	Medrese-i Nobavgan Mezheb-i Caferi	1289	Çehar Souk şiraziha	Ahmed Reyzi
14	Medrese-i Diyanet	1290	Mahalle-i şehşehan	Mirza Abbas nehvi
15	Medrese-i Meşrek el şemuş	1290	Mahalle-i şehşehan	Mirza Muhammed Bedri
16	Medrese-i Golbehar	1291	Mahalle-i Golbehar	Hacı seyyid said tabatabai
17	Medrese-i Sadat	1291	Çehar Souk isfahan	Seyyid Muhammed BakırHosam üs sadat
18	Medrese-i Maliye	1291	Cunub-u kâh-ı Çehelsutun	Kerenlis Beljiki
19	Medrese-i Ahmediye	1296	Mahalle-i Mescid şah	Hacı seyyid Said Tabatabai
20	Medrese-i Şehşehan	1296	Mahale-i Hoseyniye Ebu es-Hakiye	Mecid Mirza Ahmedi
21	Medrese-i Ferheng	1298	Mahalle-i Çehar Souk	Mecid Mirza Ahmedi
22	Medrese-i Motevasıde İsfahan (sarmiyeye)	1300	Hıyaban-ı Sarmiyeye Cadde-i necef abad	Ekber Mirza Mosaved (Saremüddevele)

23	Medaris-i Ekâbir-i İsfahan	1304	Mahalle-i Golbehar	Mezinüssultan ve Ziyaeddin cenab
24	Medaris-i Ekâbir-i Şebane-i Golbehar	1299	Mahalle-i Golbehar	Hac Seyyid Said tabatabai ve ve Ziyaeddin Canab
25	Medrese-i Doşizgan	1290	Bazarçe Hac mahmudali	Mirza ağahan mustafa (Muhâsibüddevle)
26	Medrese-i Dohteran-i Golbehar	1296	-	-

Tablo II. 1918 yılında 6 yıllık eğitimden sonra ilköğretim erkek okullarından mezun olanların sayısı:

Sıra	Okul İsmi	Başvuran	Kabul Alan Kişi Sayısı
1	Enhadiye	15	4
2	Edeb Motevaside, Numara 4	11	10
3	Eslam	9	6
4	Eşraf-ı İbtidai, Numara 2	17	7
5	İftitahiyye ve Şeref Ahmedi	11	10
6	Akdasiyye	28	27
7	Entasariye İbtidai, Numara 26	17	12
8	Parsyan	8	8
9	Todin	20	15
10	Terakki İbtidai, Numara 29	15	9
11	Terğib İbtidai, Numara 3	11	4
12	Terbiyyet	21	15
13	Servet Mütevasit, Numara 2	19	17
14	Cavid	5	3

15	Hoseyniyye İptidai, Numara 22	12	7
16	Hord	7	3
17	Daryuş	4	2
18	Sadat	4	3
19	Sipehr	13	9
20	Soltani Mütevasıt, Numara 6	15	9
21	Sirus Mütevasıt, Numara 8	16	13
22	Şeref-i Muzafferî Mütevasıt, Numara 30	32	35
23	Şeriat	4	2
24	‘Azimiye	15	3
25	‘İlmiye Mütevasıt Numara 1	37	19
26	Fordevsi	9	1
27	Ferheng İptidai, Numara 28	16	10
28	Kacariyye Mütevasıt, Numara 7	18	10
29	Kemaliye Mütevasıt, Numara 5	9	7
30	Hedayet	7	2
31	Moteferrike	35	10
Toplam		460¹³⁴⁹	292¹³⁵⁰

¹³⁴⁹ İran Maarif Salnamesi’nde (ş. 1298) 471 olarak geçmektedir.

¹³⁵⁰ İran Maarif Salnamesi’nde (ş. 1298) 293 hesaplanmıştır.

Tablo III. 1918 yılında 6 yıllık eğitimden sonra ilköğretim kız okullarından mezun olanların sayısı¹³⁵¹:

Sıra	İsim	Öğrenci	Mezun olanlar
1	İlmiye-yi Hesenat	7	4
2	Terbiyet-i Nesvan	2	2
3	Terakki-yi Nehat	8	8
4	Nusretiyye Ferheng	6	6
5	‘Asametiye	8	6
6	Harmekiyye Sadat	9	5
7	Dohteran-i İrani	5	5
8	Nosretiyye Pordegan	4	4
9	‘Azamiyye	5	3
10	‘Atiyye	16	12
11	Heşmetiyye Dev’izkan	5	5
13	Mostevrat	17	14
14	Şemsülmedares	3	3
15	Mojbekiye	10	4
16	Şa’ye Mejiguh	4	3
17	Franku Perman	7	6
18	Doayzkan Vatan	5	5
19	Mohderat Eslamiye	10	4

¹³⁵¹ İran Maarif Salnamesi, (ş. 1298), 75; Kadınların okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Soheila Torabi Farsani, , “Roned Amuzeş-i Zeban ez Ağaz Novgerayi ta Payan-i Asr Rezaşah”, <https://www.cgie.org.ir/fa/news/201757/%D9%BE%D8%B1%D8%AF%DA%AF%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D9%85%D8%AE%D8%AF%D8%B1%D8%A7%D8%AA%D8%9B-%D8%A7%D8%B2-%D8%A7%D9%86%D8%AF%D8%B1%D9%88%D9%86%DB%8C-%D8%AA%D8%A7-%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D9%87>

20	Namus	20	17
21	Asamet	4	4
22	Sepahdariyye	11	11
23	Emhat	1	1

Tablo IV. Eyalet ve vilayetlerdeki ilkokul mezunları:

Sıra	Şehirler	Medreseler	Öğrenci sayısı	Sıra	Şehir	Medrese	Öğrenci sayısı
1	Tebriz	Rahdiye	16	5	Kerman	‘Asamtiyye	4
		Mecit	16		Hamedan	Nosret	13
		Hokomet	26			Kaihed	23
		Temeddün	12				
		Keyvizat	20				
		Nomer	20				
		Motehadde	10				
2	Meşhed	Ahmedi	4	6	İsfahan	Darül-ulum Kahar	33
		İlmiye	5				
		Rahimiyye	9				
		Edeb	1				
3	Kerman	Ahmedi	7	7	Vahet	Vahediyye-yi Enzeli	7
						Ahvet	7
						Ahdiye	3
						Hakikat	6

						Fordevsi	2
4	-	Ahmedi	13	8	Kum	Hayriye	3
Toplam Öğrenci Sayısı							260

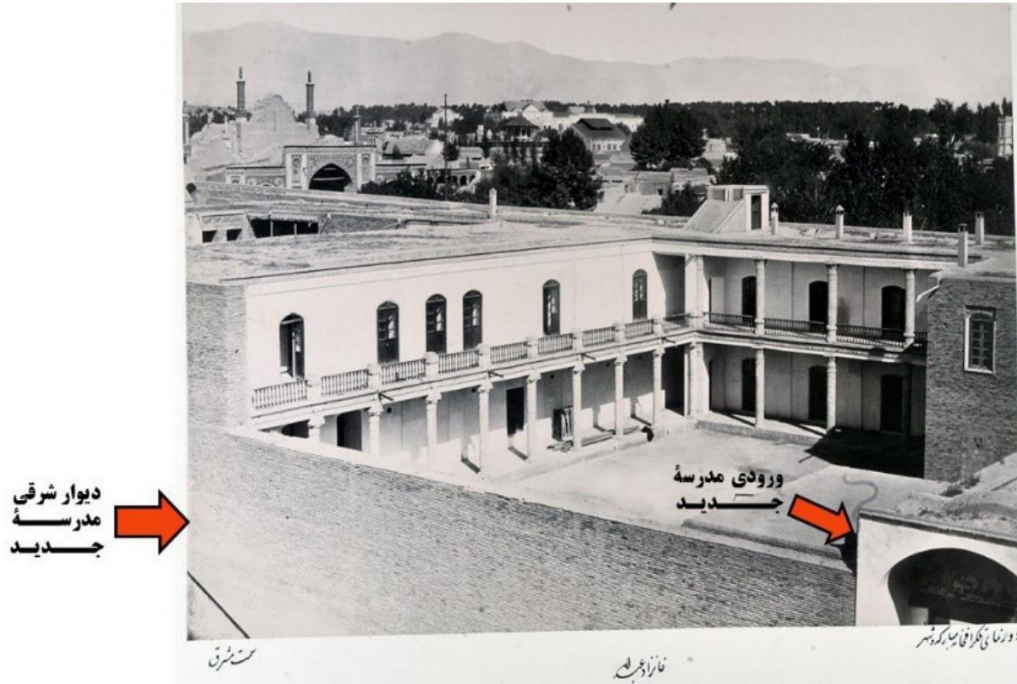
Tablo V. Tahran’da İlköğretim medreselerinin listesi:

Medrese İsmi	Sınıf sayısı	Öğrenci sayısı	Yaş aralığı	Muallim sayısı
Numara 1	9	180	10-20	18
Numara 2	7	234	7-17	19
Numara 3	7	459	7-17	13
Numara 4	6	179	7-17	14
Numara 5	6	781	8-22	14
Numara 6	7	197	-	10
Numara 7	8	239	5-14	16
Numara 8	6	147	5-18	12
Numara 9	6	35	16-7	9
Medrese-i İptidai Tahran				
Numara 1	5	92	6-14	5
Numara 2	4	20	7-14	5
Numara 3	4	94	10-17	6
Numara 4	4	84	7-14	5
Numara 5	4	83	9-14	5
Numara 6	4	56	8-14	3

Numara 7	4	116	9-15	5
Numara 8	4	97	9-15	5
Numara 9	4	105	8-17	5
Numara 10	4	106	12-15	5
Numara 11	4	81	7-14	4
Numara 12	4	110	8-15	5
Numara 13	4	89	10-15	5
Numara 14	2	33	10-15	2
Numara 15	2	26	10-14	2
Numara 16	4	43	-	4
Numara 17	4	57	11-14	4
Numara 18	4	81	8-15	5
Numara 19	4	112	9-16	6
Numara 20	2	32	6-12	4
Numara 21	4	106	9-12	4
Numara 22	4	106	9-12	5
Numara 23	3	56	7-13	2

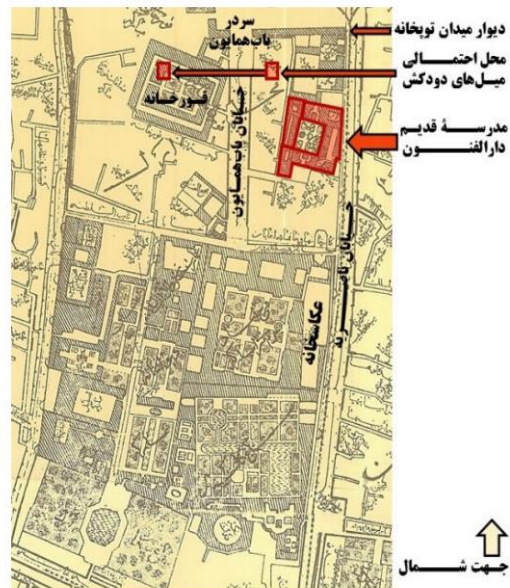

شکل ۱۴. بزرگنمایی شکل ۱۲

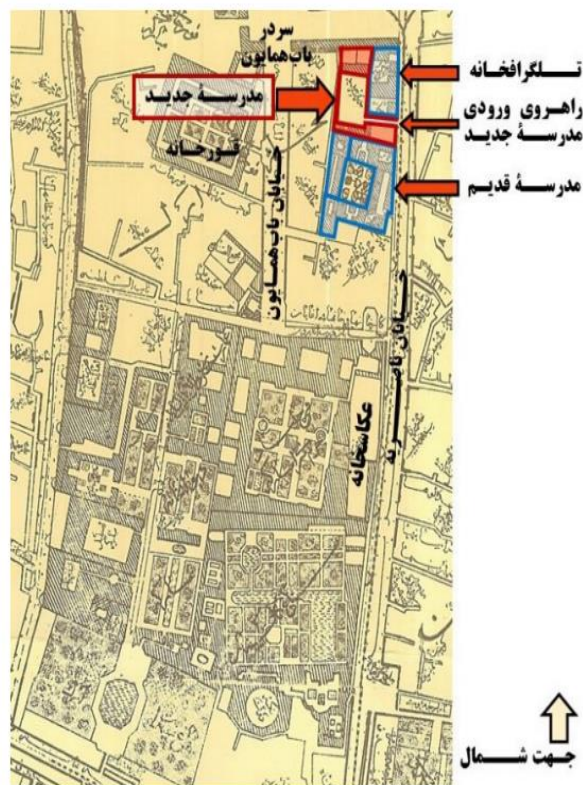

Ek b) Telgraf ofisi ve yeni okul bahçesinin Doğu duvarı.

Fotoğrafın altındaki açıklamada “Mübarek telgrafhanesine ve şehre bakış” yazmaktadır.)Kaynak Hanezâde Abdullah Kaçar Arşivi).

شکل ۱۱. موقعیت مدرسه قدیم و میل دودکش و دیوار میدان توپخانه و سردر خیابان باب‌همایون در نقشه عبدالغفار
منبع: مؤسسه سحاب، با دخل و تصرف

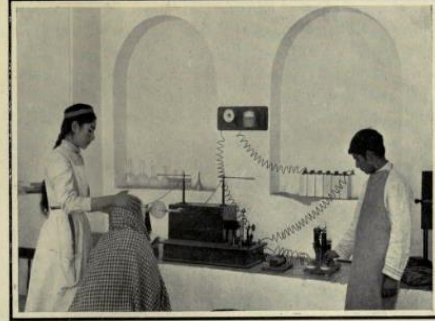

شکل ۳۰. محل مدرسه جدید و ورودی آن در نقشه عبدالغفار
منبع: مؤسسه سحاب، با دخل و تصرف

PERSIAN MEDICAL MISSIONS

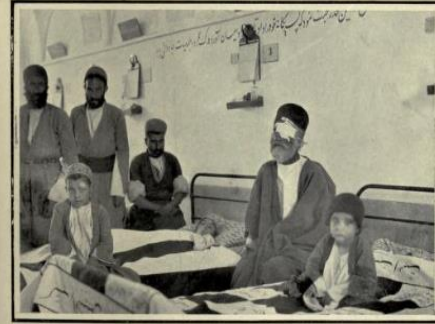
man. We were hurriedly shown into a large hall, with marble pillars and floor, densely crowded with a mass of human beings, all engaged in watching the last gasps of the poor mullah, who was lying on a pile of carpets stretched on the marble floor. We learnt to our dismay that he had been unconscious for four hours, and apparently precautions had been taken that the English doctors should not be called in until that amount of time had elapsed. Before that intent, silent, fanatical crowd, we did all that could be done to save the life of the man who had been our bitter enemy, taking turns to perform artificial respiration, &c., but all in vain, for, as in my turn I worked the dying man's arms, he took his last breath, and I whispered Dr. Aganoor that all was over. It was getting towards midnight. Julfa was three miles distant, and we were alone in the midst of that fanatical crowd. Well did my colleague know that once the intimation was given that the end had come, the scene would baffle description; the whole city would be roused, and our lives might even be in danger; knowing these things, he whispered me to go on performing artificial respiration while he got ready to go. So I went on with my task, working the dead man's arms until all was ready for our instant departure. Then reverently folding his hands on his breast, I drew over his face the coverlet, as an intimation that all was over. I never again wish to hear such a yell as then arose from the throats of that great throng. Doors were flung open, the mob from without rushed into the room, women poured in belonging to the dead man's household, shrieking, wailing, tearing their clothes and hair.

148

USING THE X-RAYS IN JULFA HOSPITAL

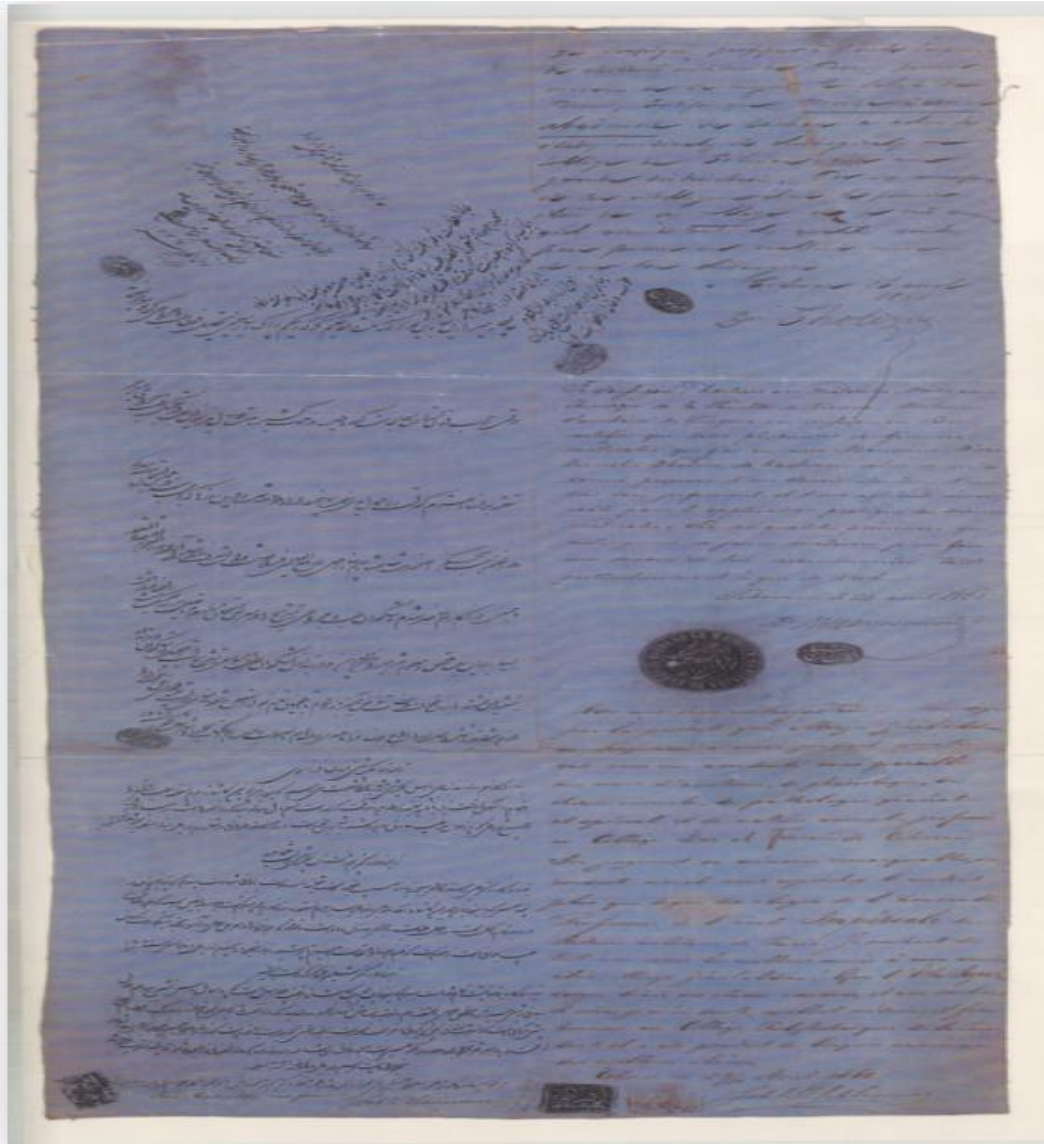
The two assistants are both Armenians. The girls make very good nurses, and the boys as a rule quickly become very efficient helpers in the mission hospitals.

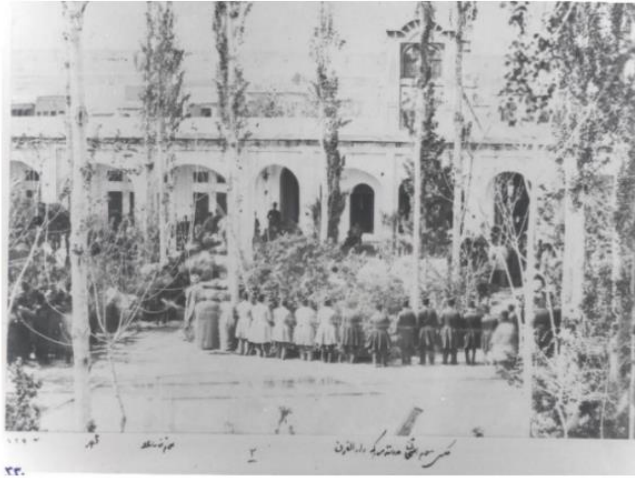
A WARD IN THE JULFA HOSPITAL

This was a corner of the men's ward in the old hospital at Julfa. Now a large new hospital has been built in Isfahan with accommodation for one hundred patients.

Ek c) *Behind the Veil in Persia and Turkish Arabia* adlı kitabın 148-149 sayfalarında Culfa Hastanesi fotoğraflarıdır.

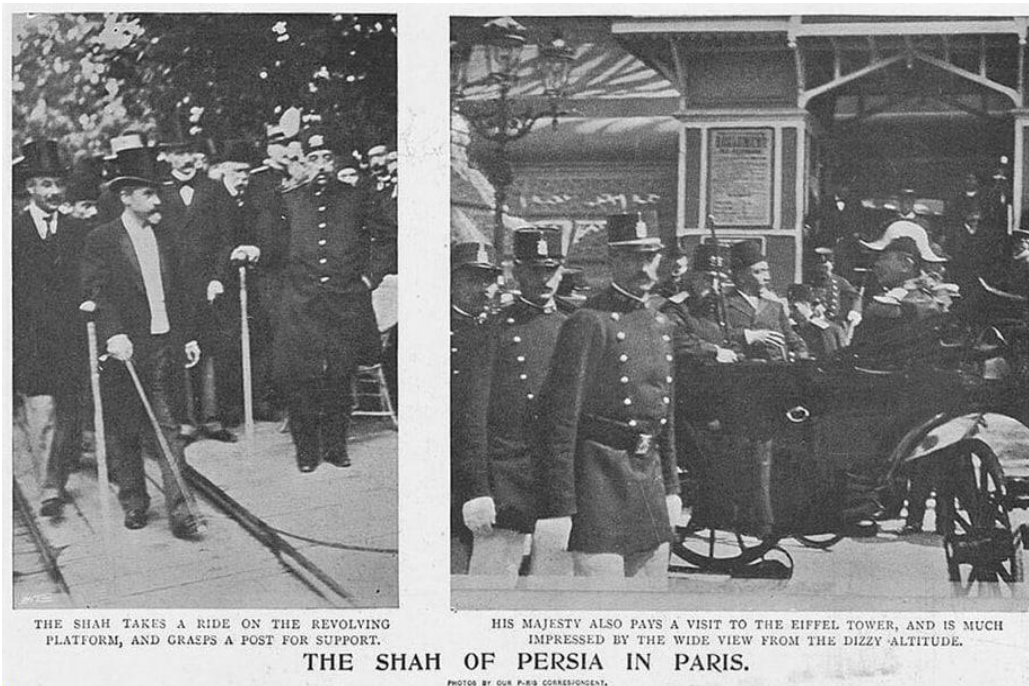

Ek d) 1861 yılına ait, tıp fakültesi mezunu öğrenciye verilen tasdikname. (Kaynak: İran Milli Arşivi, Belge no: 998/840).

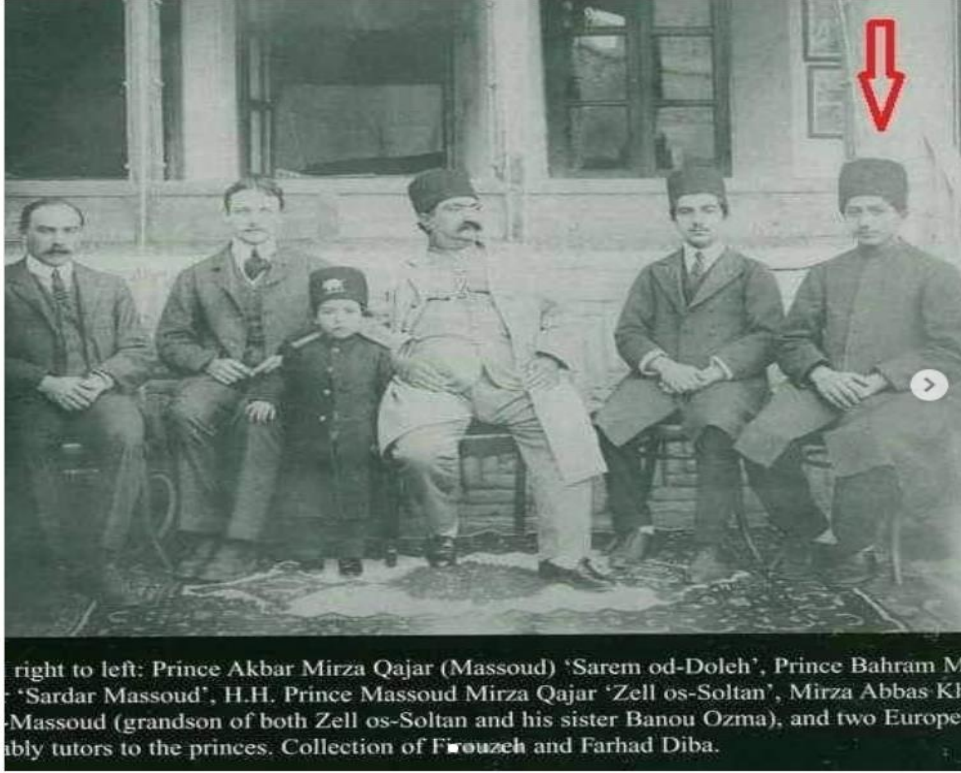

شکل ۱۳. جبهه شمالی حیاط مدرسه قدیم در سلام امتحان، شرح زیر عکس: «عکس سلام امتحان مدرسه مبارکه دارالفنون، غلام خانه زاد احمد، ۱۲۹۷»
منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان

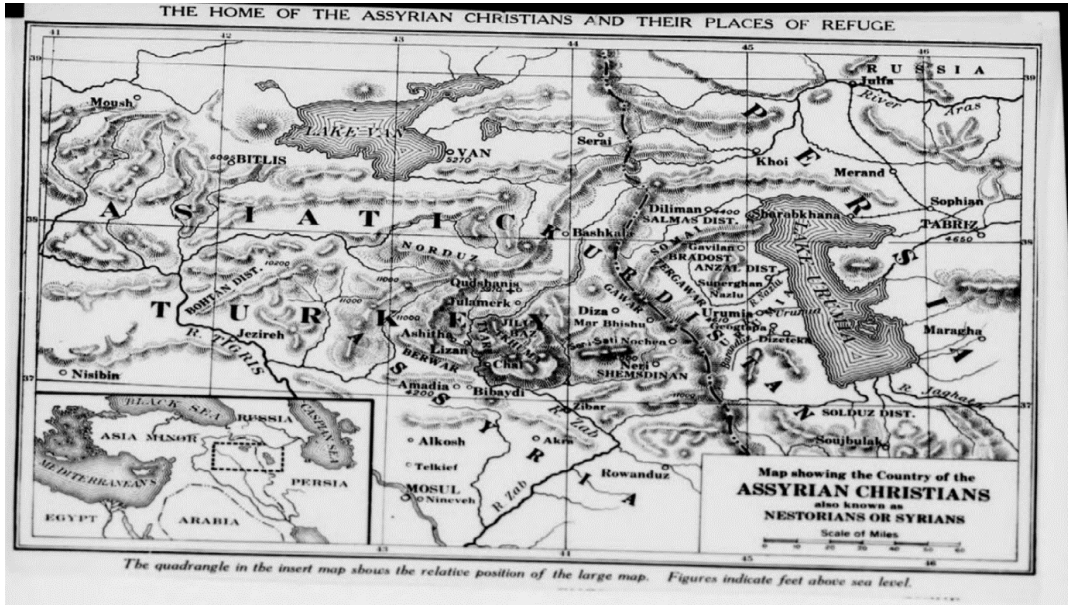
Ek e) Medrese-i Kadim-i Darülfünun Tarih 1297.

Ek f) Şah'ın Avrupa Gezisi

Ek g) Zillüssultan ve Medrese-i Darülfünunun 2 yabancı öğretmeni (Kaynak, https://www.instagram.com/esfahan_web/p/CSTkiQagwN3/).

Ek h) Süryanilerin Yaşadıkları Yerler ve Onların Göç Haritası

مجلس ملا عثمان مخصوص قوامی سلطان و الاساطین العظمیٰ
 مؤرخہ ۲۶ ژانویه ۱۸۸۳
 مطابق شب شنبہ ۱۷ شہر ربیع الاول ۱۳۰۰ ہجری
 پرکرم
 مشقہای نازدہ کی توسط متعلین مکرر کیا کہ مجریہ میشود و تحت نظر مقلد اسیلو نوریکا نوحی باشد

۱ کزاد چیش ۲ اپرای دیو ۳ مارش رومی ۴ اپرای وارث ۵ اصغہا بلکا ۶ اپرای نرغا ۷ مارش رومی ۸ سلطان بلکا ۹ اپر ۴ مقامیون ۱۰ اپر ۴ لوسیا ۱۱ اولتر لہرانی ۱۲ اپر ۴ ریکلند ۱۳ اپرای فست ۱۴ اپرای نرغا ۱۵ تصنیف ملتی ایران	منفرد انا اسباب ترنم بتوسط علی محمد خان نایب مجریہ میشود منفرد انا اسباب قمری بتوسط سلیمان خان سلطان مجریہ میشود منفرد انا اسباب پندھون بتوسط یوسف خان سلطان مجریہ میشود منفرد انا اسباب قمری بتوسط میرزا محمد نایب مجریہ میشود منفرد انا اسباب قمری بتوسط میرزا حسین خان لایو نوریکا نوحی انوار حضرت الامیر السلطان منفرد انا اسباب قمری بتوسط سلیمان خان سلطان مجریہ میشود منفرد انا اسباب ناکسن بتوسط میرزا حسین خان یار مجریہ میشود منفرد انا اسباب بوکل بتوسط یوسف خان سلطان مجریہ میشود با اسباب ناکسن و بوکل بتوسط میرزا حسین خان یار و یوسف خان سلطان مجریہ میشود منفرد انا اسباب بوکل بتوسط یوسف خان سلطان مجریہ میشود بتوسط یوسف خان سلطان و میرزا نیرنگ نایب با اسباب پیپتن مجریہ میشود

www.iichs.org

Ek 1) 17 Rebiülevvel 1300'de Zillissultan yemeğinde, Darülfünunda Müzik Öğretmeni Mösyö Lamar'ın öğrencileri tarafından öğrenilen en son İran eserlerinin icrası programı.

Ek i) Medrese-i Sipahsalar-ı Cedid, 1979 yılından sonra Medrese-i Ali-yi Şehid Muthahhari olarak değiştirilmiştir. (Kaynak: Mine Çağır Benli, Ağustos 2023).

Ek j) Medrese-i Kebut (Gök Medrese, Tebriz) Giriş Kapısıdır. (Kaynak: Mine Çağır Benli, Ağustos 2023).

